ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-32-5

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἠλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 222

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ 2002

Στοὺς συνεργάτες μου ἐπιμελητὲς καὶ βοηθοὺς τῶν ἑδρῶν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας στὰ Πανεπιστήμια Ἰωαννίνων καὶ Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ στοὺς φοιτητὲς ποὺ ἐργάστηκαν μαζί μας κατὰ τὶς ἔρευνες στὴ Μάνη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος XIII-XIV
Συντομογραφίες XV-XVI

ΙΑ΄ ΑΙΩΝ

I. ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΓΛΥΠΤΑ 3-18
1. Ἅγιος Θεόδωρος στὴν Μπάμπακα 3-12
2. Μονὴ Φανερωμένης 12-18

II. ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΓΛΥΠΤΑ 19-29
1. Ἅγιος Νικόλαος στὴ Μηλέα Ἔξω Μάνης 19-20
2. Ἅγιος Γεώργιος στὸ Μπρίκι 21-24
3. Ἁγία Τριὰς στὸ Μπρίκι 24-25
4. Ἅγιοι Θεόδωροι Καφιόνας 25-29

III. ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ 30-36
1. Ἅγιος Φίλιππος στὴν Κουνιώτικη Πούλα 30-36

IV. ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΜΑΡΜΑΡΑ ΝΙΚΗΤΑ Ἢ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ 37-62
1. Ἅγιος Ἠλίας στὸν Γκρεμὸ 37
2. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Γαρδενίτσας 37-42
3. Ἅγιος Βασίλειος στὸ Σταυρὶ 42-45
4. Κοίμηση στὰ Παγκειὰ τῆς Μέσα Μάνης 45-46
5. Ἁγία Σοφία στὴ Λαγκάδα τῆς Ἔξω Μάνης 46
6. Ναὸς Ἁγίας Τριάδας κοντὰ στὴ Λαγκάδα 46-47
7. Ἅγιος Νικόλαος Καστανέας 47-49
8. Ἅγιος Ἰωάννης Κέριας 49-51
9. Ἅγιος Ἰωάννης Κούνου 52-54
10. Ταξιάρχης Νικόβου τῆς Ἔξω Μάνης 54-57
11. Παναγίτσα Φαγριάνικων Μηλέας 57-58
12. Ἐρείπια ναοῦ(;) πλάι στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο τῆς Κοίτας 58-59
13. Ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη τοῦ Γκλέζου 59-60
14. Ἀσώματος Κέριας 60-62

V. ΕΡΓΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ 63-139
1. Ἀσώματος στὸ Κακὸ Βουνὸ 63-74
2. Ἅι-Στράτηγος Μπουλαριῶν 74-87
3. Ἅγιος Πέτρος στοῦ Γκλέζου 87-92

4. Σωτήρας Γαρδενίτσας 92-101
5. Ταξιάρχης τοῦ Γκλέζου 101-115
6. Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας 116-119
7. Μεταμόρφωση στὴ Νομιτζὴ 120-123
8. Ζωοδόχος Πηγὴ στὴ Νομιτζὴ 123
9. Ἅγιος Δημήτριος στὰ Δυὸ Πηγάδια τῆς Πλάτσας 123-132
10. Προστῶον Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς 132-133
11. Ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κάμπου Ἀβίας 133-134
12. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη Κέριας 134-135
13. Ἅγιος Νικόλαος Γέρμας 136-139

ΙΒ΄ ΑΙΩΝ

I. ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΓΛΥΠΤΑ 143-156
1. Ταξιάρχης Δρυάλου 143-148
2. Ἅγιος Νικόλαος Λάγιας 148-151
3. Ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα στὸ Μπρίκι 152-156

II. ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΓΛΥΠΤΑ 157-318
1. Ἅγιος Βασίλειος Καφιόνας 157-161
2. Ἁγία Σολομονὴ 161-164
3. Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος τῆς Κοίτας 164-171
3α. Ἀπὸ ναοὺς τῆς Κοίτας 172-173
4. Ἅγιος Πέτρος Καστανέας 173-185
5. «Ἅγιος Πέτρος» Γαρδενίτσας 185-191
6. Ἅγιος Ἰωάννης Μίνας 191-200
7. Ἅγιος Νικόλαος Ὀχιᾶς 201-206
8. Ἅγιοι Ἀνάργυροι στὴ Νομιτζὴ 206
9. Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου 207-212
10. Ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση στὴ Νομιτζὴ 213-217
11. Ἅγιος Δημήτριος Λίμπερδου 217-223
12. Ἅγιος Νικόλαος στὸ Καμπινάρι Πλάτσας 224-236
13. Ναὸς Κοιμήσεως στὴ Χαριὰ 236-238
14. Ἅγιος Γεώργιος Χαριᾶς 238-242
15. Ἅγιος Νικόλαος Χαριᾶς 242-245
16. Ἅγιος Ἰωάννης Πύργου Διροῦ 245-247
17. Ἅγιος Θεόδωρος στοῦ Καλοῦ 248-249
18. Ἅγιος Βασίλειος στοῦ Καλοῦ 249-250
19. Παναγία «Εὑρέτια» στὸ Λιμένι 250-251
20. Ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας 251-252
21. Παναγία Νόμιας 253-254
22. Παναγίτσα Νόμιας 254
23. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη Κούνου 255-259
24. Ἅγιος Δημήτριος Κηπούλας στὴ Μέσα Μάνη 260-262
25. Ἁγία Βαρβάρα Γκλέζου 262-264

26. Ἅγιος Θεόδωρος Ἄνω Πούλας 264-265
27. Ἐπισκοπὴ 265-275
28. Ἁγήτρια 275-281
29. Παναγία στὸν Λάκκο Μίνας 282-283
30. Κοίμηση Πλάτσας 283-286
31. Ναΐσκος Φανερωμένης Πλάτσας 286-287
32. Ἅγιος Ἰωάννης Πλάτσας 287-288
33. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι 289-294
34. Ἀσώματος στὸ Κουλούμι 294-297
35. Ἅγιος Σπυρίδων Καρδαμύλης 297-298
36. Κοίμηση Ξανθιάνικων Μηλέας 298
37. Ἅγιοι Θεόδωροι Κάμπου Ἀβίας 299-300
38. Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα 300-306
39. Κοίμηση τῆς Καστανέας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη 306-313
40. Ἅι-Γιάννης Ποταμίτης στὴν Κοκκάλα 313-315
41. Ἅγιος Νικόλαος Γκλέζου 315-318

ΙΓ΄ ΑΙΩΝ

ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ 321-324
1. Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὰ Σπήλαια Διροῦ 321-322
2. Ἅι-Πετράκης κοντὰ στὴ Μονὴ Φανερωμένης 323-324

ΙΔ΄ ΑΙΩΝ

ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ 327-328
1. Ἅγιος Γεώργιος Οἰτύλου 327
2. Ἅγιος Γεώργιος Δρυάλου 327-328

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ 329-343

Πίναξ 1 345
Πίναξ 2 346-347
Διακοσμητικὰ θέματα τῶν γλυπτῶν 349-359
Summary 361-393

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατὰ τὶς ἔρευνές μου στὴ Μάνη, τὶς ἐπιχορηγούμενες κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐκτὸς τῆς μελέτης τῶν τοιχογραφιῶν, ποὺ διασώζουν οἱ πολυάριθμοι ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων τῆς περιοχῆς[1]*, κατέγραφα, τὶς περισσότερες φορὲς ὁ ἴδιος, καὶ τὰ πολλὰ βυζαντινά, μαρμάρινα, ἀνάγλυπτα τέμπλα τῶν ἐκκλησιῶν της, τοὺς ἑλκυστῆρες καὶ ἄλλα γλυπτά. Ὅσα καταγράφηκαν τότε περιλαμβάνονται στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο*[2]*.*

Ἡ δημοσίευση τῶν καταγραφέντων θὰ γίνει κατὰ αἰῶνες –κυρίως ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ ἑξῆς– καὶ κατὰ μνημεῖα[3]*. Νόμισα χρησιμότερο νὰ προταχθοῦν τὰ γλυπτὰ τὰ ἐνυπόγραφα καὶ χρονολογημένα καὶ ν' ἀκολουθήσουν ὅσα φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Μαρμαρᾶ, ὁ ὁποῖος σὲ ἄλλα ἔργα του ἔχει χαράξει καὶ τὴ χρονολογία. Στὴ συνέχεια γίνεται λόγος γιὰ τὰ γλυπτὰ τὰ ἀποδιδόμενα στὸν ἕνα ἐκ τῶν ἐπώνυμων μαρμαράδων τοῦ 11ου αἰ. μὲ βεβαιότητα (τὰ χρονολογημένα) ἢ μὲ πιθανότητα, εἴτε στὸν ἴδιο εἴτε σὲ ἐργαστήρι του. Ἀκολουθοῦν τὰ πολλὰ ἄλλα γλυπτά, τὰ πιθανολογούμενα ὡς ἀνήκοντα στὸν 11ο αἰ. Καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ 12ου αἰ. προηγοῦνται πάλι τὰ χρονολογημένα. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ Μάνη συνήθως διακρίνεται σὲ Μέσα (ἢ ἀποσκιαδερὴ) καὶ Κάτω Μάνη (ἢ προσηλιακή), ὑπαγόμενες ἀντίστοιχα στὶς ἐπαρχίες Οἰτύλου καὶ Γυθείου τοῦ Νομοῦ Λακωνίας, καὶ σὲ Ἔξω Μάνη (ἢ Μεσσηνιακή), ἀνήκουσα στὴν Ἐπαρχία Καλαμῶν τοῦ Νομοῦ Μεσσηνίας.*

Πρωτοβυζαντινὰ γλυπτὰ πολὺ λίγα ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὴ Μάνη καὶ εἰδικότερα δυὸ ποὺ θεωρήθηκαν ἔργα τοῦ 9ου αἰ.: τὸ ἕνα βρέθηκε στὸν εἰκονομαχικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου, κοντὰ στὴν Ἐπισκοπὴ[4] *καὶ τὸ ἄλλο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία κτίστηκε στὸ ἀκρωτήρι Τηγάνι*[5]*, ποὺ βρίσκεται κι αὐτὸ κοντὰ στὴν Ἐπισκοπή.*

Τὴ σχεδίαση τῶν τέμπλων κατέστησε δυνατὴ ἡ χορηγία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, στὴν ὁποία ὑπηρέτησα ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας ἀπὸ τὸ 1966 ὡς τὸ 1972. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὴ Σχολή. Εὐχαριστῶ καὶ τὴν κυρία Πόπη Θεοχαρίδου, διδάκτορα ἀρχιτεκτονικῆς, στὴν ἐπιμέλεια τῆς ὁποίας καὶ στὴν ἐξαίρετη δεξιοτεχνία της ὀφείλονται τὰ δημοσιευόμενα σχέδια καὶ οἱ ἀποκατασιάσεις τῶν τέμπλων. Εὐχαριστῶ ἀκόμη καὶ τὴν κυρία Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου, τότε βοηθὸ τῆς ἕδρας καὶ τώρα καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, ποὺ γνῶσις τῆς περιοχῆς βοήθησε τὴν κυρία Θεοχαρίδου.

1. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Τοιχογραφίαι· *τοῦ ἴδιου,* Τοιχογραφίες· *τοῦ ἴδιου, Σχεδίασμα καταλόγου τῶν τοιχογραφημένων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Λακωνίας,* ΛακΣπ *ΙΓ', 1996, 167-236.*

2. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο του, στὸ βιβλίο δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ τόπου.

3. Τὰ μνημεῖα κατατάσσονται κατὰ αἰῶνες, στοὺς ὁποίους ἐντάσσονται τὰ ἀρχαιότερα ἢ σημαντικότερα γλυπτά τους.

4. Φωτογραφία στὸν Δρανδάκη, Τοιχογραφίαι, *πίν. 5α.*

5. Φωτογραφία στὰ ΠΑΕ *1966, 131 καὶ πίν. 130α.*

Οἱ πιὸ πολλὲς ἀπὸ τὶς δημοσιευόμενες ψωτογραφίες ὀφείλονται στὸν γράφοντα.

Τὰ περισσότερα γλυπτὰ εἶναι δουλεμένα πάνω σὲ ντόπιο, σκληρό, τεφρὸ μαρμαρόλιθο. Ἔτσι οἱ ἐγχώριοι δὲν ἀφῆκαν ἀνεκμετάλλευτο τὸ μέγα πλῆθος τῶν λίθων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ τόπος εἶναι κατάσπαρτος. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς οἱ οἰκήτορες τῆς Μαΐνης χρησιμοποίησαν αὐτὸ τὸ σκληρὸ ὑλικό, ποὺ εἶχαν ἄφθονο, γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν τραχιὰ δοξολογία τους πρὸς τὸν χορηγὸ τῆς ἔστω καὶ δύσκολης ζωῆς τους.

Θερμὰ εὐχαριστῶ ὅσους μὲ ἐνθουσιασμὸ βοήθησαν κατὰ τὶς ὁδηγίες μου σὲ ἐπὶ τόπου περιγραφὴ τῶν γλυπτῶν: τὶς ἄλλοτε βοηθοὺς τῆς τέως ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων διδάκτορες κυρίες Θεοπίστη Λίβα-Ξανθάκη, τὴν ἐπίκουρο καθηγήτρια Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου, τὸν καθηγητὴ τώρα Πανεπιστημίου κύριο Βασίλη Κατσαρὸ καὶ τὸν ἄλλοτε βοηθὸ τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τώρα καθηγητὴ κύριο Νίκο Γκιολέ. Σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς περιγραφές τους στήριξα τὴ δική μου περιγραφή. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν Βασίλη Ν. Δρανδάκη γιὰ τὴν ψηφιακὴ ἀποτύπωση καὶ τὴν ὁμαδοποίηση θεμάτων ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης.

Ὅπως θὰ δεῖ ὁ ἀναγνώστης, ἀρκετὰ ἐκ τῶν γλυπτῶν ποὺ περιέγραψα δὲν βρῆκα σὲ μεταγενέστερες ἐπισκέψεις μου στὴ Μάνη. Ἡ ἐξαφάνισή τους ἐπιβάλλει τὴν ἄμεση περισυλλογὴ τῶν γλυπτῶν σὲ μουσεῖο, ποὺ πρέπει νὰ ἱδρυθεῖ στὸν τόπο, ὅπως ἔχω ἐπανειλημμένα τονίσει.

Εὐχαριστῶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ποὺ εὐαρεστήθηκε νὰ περιλάβει στὴ σειρὰ τῶν δημοσιευμάτων της τὸν παρόντα τόμο, τὸν Πρόεδρόν της κύριο Γεώργιο Δοντᾶ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Γενικὸ Γραμματέα ἀκαδημαϊκὸ κύριο Βασίλειο Πετράκο, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, καθὼς καὶ τὴν κυρία Ἠλέκτρα Ἀνδρεάδη ποὺ ἐπωμίστηκε τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως[6].

6. Εὐχαριστῶ τέλος τὴ σύζυγό μου, φιλόλογο, κυρία Μαρία Παπαδάκη-Δρανδάκη, γιὰ τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμπαράστασή της.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	*Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν.*
BSA	*Annual of the British School at Athens.*
AE	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.*
Βοκοτόπουλος, *Ἀρχιτεκτονική*:	Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*[2] (Θεσσαλονίκη 1992).
Bouras, Architectural Sculptures:	Laskarina Bouras, Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Θ΄, 1977-1979.
Braat, Inventaires:	A Philippidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, *Travaux et Mémoires* 9, 1985, 267-395.
Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*:	Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης* (Ἀθῆναι 1964).
» *Τοιχογραφίες*:	Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης* (Ἀθῆναι 1995).
» Πλάκες ἁγίας Τράπεζας:	Ν. Β. Δρανδάκης, Δύο βυζαντινὲς ἐνεπίγραφες πλάκες ἁγίας Τράπεζας σὲ ναοὺς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, *Μνήμη Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη* (Ἀθῆναι 1980) 179-185.
» Νικήτας Μαρμαρᾶς:	Ν. Β. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, *Δωδώνη* Α΄, 1972, 21-44.
» Ἄγνωστα γλυπτά:	Ν. Β. Δρανδάκης, Ἄγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρὰ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. Η΄, 1975-1976, 19-28.
» Ἡ ἐπιγραφὴ στὴ Φανερωμένη:	Ν. Β. Δρανδάκης, Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ μαρμάρινου τέμπλου στὴ Φανερωμένη τῆς Μέσα Μάνης (1079), *ΑΕ* 1979, 218-225.
» Σημειώσεις:	Ν. Β. Δρανδάκης, Σημειώσεις κυρίως γιὰ τὴν τοιχοδομία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ βυζαντινῶν ναῶν τῆς Μέσα Μάνης, *ΛακΣπ* ΙΕ΄, 1998, 281-321.
» Δώρημα:	Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζὴ καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του, Δώρημα στὸν Ἰ. Καραγιαννόπουλο, *Βυζαντινά*, τόμ. 13ος, Θεσσαλονίκη 1985, 599-632.
» Παράστασις μύθου:	Ν. Β. Δρανδάκης, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, *ΕΕΒΣ* ΛΘ΄-Μ΄, 1972-1973, 659-674.
» Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας:	Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή του, *ΛακΣπ* Α΄, 1972, 275-291.
ΕΕΒΣ:	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.*
Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς:	Χ. Μπούρας - Ἀ. Καλογεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς* (Ἀθήνα 1969).

Gardthausen, *Paläographie*:	V. Gardthausen, *Griechische Paläographie* II (Leipzig 1913).
Grabar, *Sculptures* II:	A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age* II (*XIe-XIVe siècle*) (Paris 1976).
ΛακΣπ:	*Λακωνικαὶ Σπουδαί.*
Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*:	Λασκαρίνα Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ* (Ἀθήνα 1980).
Megaw, Architecture in Mani:	H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, *BSA* 33, 1932-1933, 137-162.
Μουρίκη, *Τοιχογραφίες Ἁγίου Νικολάου*:	Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης* (Ἀθῆναι 1975).
Ὀρλάνδος, *ABME*:	Ἀν. Ὀρλάνδος, *Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.*
Ὀρλάνδος, *Βασιλικὴ* I, II:	Ἀν. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης* I (Ἀθῆναι 1952) II (1954).
Ὀρλάνδος, *Εὑρετήριον*:	Ἀν. Ὀρλάνδος *Εὑρετήριον τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω* (Ἀθῆναι 1933).
ΠΑΕ:	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.*
Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*:	Θεοχάρης Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα* (Θεσσαλονίκη 1984).
Schultz-Barnsley, *Saint Luke*:	R. N. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis* (London 1901).
Traquair, Laconia:	R. Traquair, Laconia III, The Churches of Western Mani, *BSA* XV, 1908-1909, 177-213.
Zuliani, *Marmi di San Marco*:	Fulvio Zuliani, *I marmi di San Marco* (Venezia 1969).

ΙΑ΄ ΑΙΩΝ

Ι. ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΓΛΥΠΤΑ[1]

1. Ἅγιος Θεόδωρος στὴν Μπάμπακα

Γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου (1075) ἔχει γίνει λόγος καὶ σὲ ἄλλη μελέτη μου[2].

Ἡ ὑπογραφὴ τοῦ μαρμαρᾶ καὶ ἡ χρονολογία ἔχουν χαραχθεῖ σὲ δίστιχη μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ μαρμάρινου ἐλκυστήρα τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐπιγραφή[3] (εἰκ. 1) μεταγράφεται:

+ Μν(ήσ)θη(τι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Λέοντος ἅμα σηνβήου κ(αὶ) τῶν τέκνον αὐτοῦ· τοῦ πόθου πολοῦ κτησαμένου τοὺς κοσμῆτες |
{σ}[4] τούτους· ἡ ψάλοντες εὔχεσθε ἠπὲρ αὐτοῦ· ἀμὴ γένητο Κ(ύρι)ε· ἐτελυόθησα δὲ χηρὺ Νηκήτ(α) μαρμαρᾶ· μην(ὸς) Αὐγούστου ἰνδ(ικτιῶνο)ς ιγ΄ ἔτο(ς) ,ϛφπγ΄

Εἰκ. 1. Δυτικὸς ἐλκυστήρας (δυτικὴ πλευρά, ἐπιγραφή).

Τὸ 6583 ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 1075, ὅταν πραγματικὰ ἡ ἰνδικτιὼν ἦταν 13η.

Ὁ Λέων καὶ ἡ σύζυγός του ἦταν προφανῶς οἱ δωρητές. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ γλύπτη καὶ πρὸ πάντων ἡ μνεία τοῦ χρόνου κατασκευῆς τῶν κοσμητῶν (δηλ. τῶν ἐλκυστήρων) εἶναι πολύτιμη, γιατὶ μᾶς βοηθεῖ μὲ συγκρίσεις νὰ χρονολογήσουμε ἄλλα γλυπτὰ τῆς περιοχῆς,

1. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, «ἡ ἄνθηση τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει τὸν 11ο αἰ., κλιμακώνεται στὸν 12ο καὶ συνεχίζει νὰ δίνει ἀξιόλογα ἔργα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. παρὰ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση», Λασκ. Μπούρα (Τὸ δέντρο τῆς ζωῆς στὴ μεσοβυζαντινὴ ἑλλαδικὴ γλυπτική, *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1982*, 66).

2. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 24-25, σημ. 6.

3. Καθαρὴ φωτογραφία τοῦ δεξιοῦ της τμήματος βλ. Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΙΙα καὶ μεταγραφή της καὶ στὴν Braat, Inventaires, 305 ἀρ. 46.

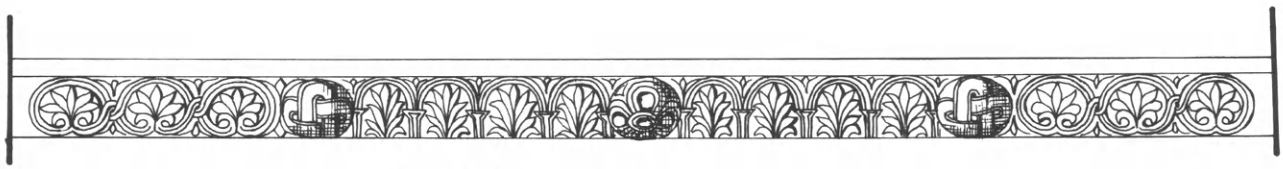
4. Ἡ κυρία Braat ὅ.π. διαβάζει *σου*.

ποὺ δὲν φέρουν ἀναγραφὴ τοῦ χρόνου κατασκευῆς τους. Ὁ Νικήτας ἦταν ντόπιος «*ἀπὸ χόρα Μαΐνης*», ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλο του ἔργο[5]. Τὴν ἀκμὴ τῆς γλυπτικῆς στὴ γεμάτη πέτρες Μάνη μαρτυροῦν ὅλα τὰ ἐδῶ δημοσιευόμενα γλυπτά.

ΕΛΚΥΣΤΗΡΕΣ[6]

Ἔχουν μορφὴ λοξότμητου γείσου. Γλυπτὸ διάκοσμο φέρει μόνον ἡ πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ λοξότμητη πλευρὰ πλὴν τοῦ δυτικοῦ ἑλκυστήρα, τοῦ ὁποίου διακοσμεῖται καὶ ἡ ὡσαύτως λοξότμητη δυτικὴ πλευρά.

Εἰκ. 2-3. Ἀνατολικὸς ἑλκυστήρας.

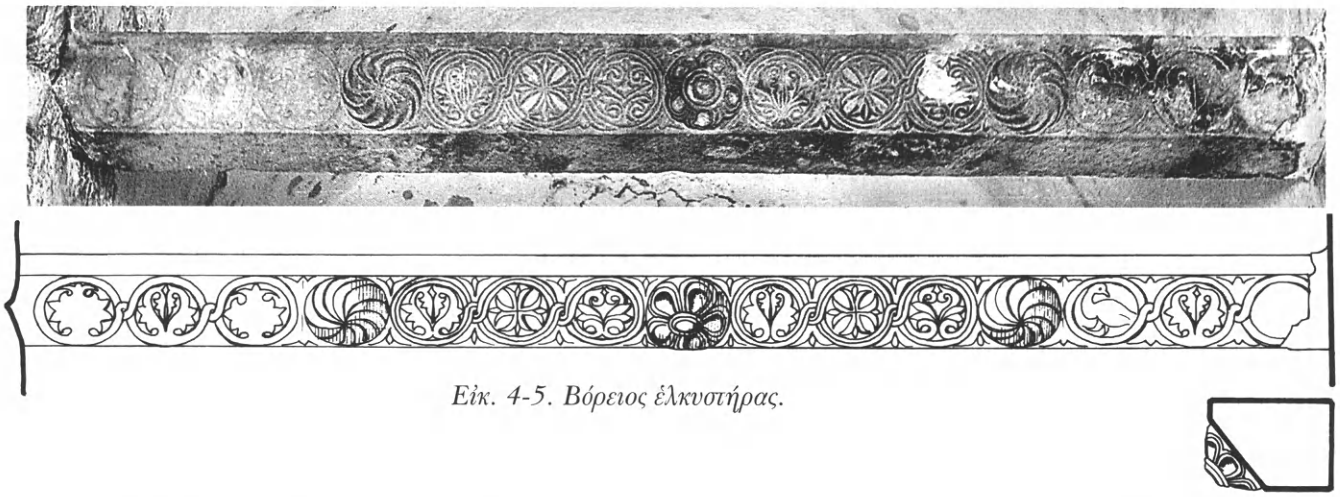
1. Στὸ μεσαῖο κομβίο τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλκυστήρα (εἰκ. 2-3) τὸν σταυρὸ μὲ τὶς στρογγυλές, ἔγκοιλες κεραῖες διαμορφώνει στενὴ διμερὴς διαπλεκόμενη ταινία. Ἔγκοιλος κύκλος ἔχει λαξευθεῖ καὶ στὸ μέσον τοῦ σταυροῦ. Στὰ ἄλλα κομβία τὸν σταυρὸ σχηματίζει πλέγμα τριμεροῦς ταινίας. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κομβίου ἀνὰ τέσσερα τοξύλλια τοῦ λεγόμενου μικρασιατικοῦ θέματος· μέσα στὸ καθένα τοξύλλιο ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιο μὲ ἐννιὰ ὀξύληκτα φυλλάρια. Ἐπάνω, μεταξὺ τῶν τοξυλλίων, τρίφυλλο. Στὶς ἄκρες τοῦ ἑλκυστήρα ἀπὸ τρεῖς σηρικοὶ[7] τροχοὶ περικλείοντες ἀπὸ ἕνα πλατύ, ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο. Τεχνικὴ τοῦ μαρμαρᾶ ἡ λεγόμενη τῆς κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς.

5. Δρανδάκης, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας, 179.

6. Σὲ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, γιὰ νὰ συγκρατοῦν τὶς πλάγιες ὠθήσεις, συχνὰ ἐφοδίαζαν τὰ τόξα μὲ ἑλκυστῆρες ξύλινους ἢ σιδερένιους, ποὺ ἐτοποθετοῦντο «κατὰ τὴν διάμετρον τοῦ ἡμικυκλίου, ἤτοι κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου», Ὀρλάνδος, *Βασιλικὴ* ΙΙ 240. Στὴ Μάνη σὲ βυζαντινοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς τοποθετοῦσαν μαρμάρινους ἑλκυστῆρες στὴ στάθμη τῆς γέννησης τῶν τόξων ποὺ βαστάζουν τὸν τροῦλλο. Βλ. καὶ Δρανδάκη, *Τοιχογραφίαι*, πίν. 12α. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τουλάχιστον ὁ γράφων δὲν ἔχει ὑπόψιν του μαρμάρινους ἑλκυστῆρες σὲ ἄλλους σταυροειδεῖς ναοὺς βυζαντινῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος.

7. Τὸ ὄνομά τους ὀφείλεται, ὅπως ἔχει γραφεῖ, στὴ μεγάλη χρησιμοποίησή τους στὸν διάκοσμο μεταξωτῶν ὑφασμάτων (σηρικῶν).

2. Ὁ βόρειος ἑλκυστήρας (εἰκ. 4 καὶ 5) ἔχει στὸ μέσον κομβίο μὲ πεντάφυλλο ρόδακα, ποὺ τὰ κυκλικὰ φύλλα του εἶναι ἔγκοιλα. Ἑκατέρωθεν ἀπὸ τρεῖς σηρικοὶ τροχοὶ ποὺ ἐγκλείουν οἱ ἀκραῖοι σύνθετο ἀνθέμιο[8] καὶ ὁ μεσαῖος ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ κεραῖες τριφυλλόσχημες. Τὰ πλαϊνὰ κομβία κοσμοῦνται μὲ πυροστρόβιλο καὶ ὁ διάκοσμος τῶν ἀκραίων τμημάτων τοῦ ἑλκυστήρα περιλαμβάνει πάλι τρεῖς σηρικοὺς τροχούς. Ἀριστερὰ οἱ δύο ἀκραῖοι ἐγκλείουν ἀπὸ ἕνα πλατὺ ἐπιπεδόγλυφο φύλλο καὶ ὁ μεσαῖος σύνθετο ἀνθέμιο. Στὸ δεξιὸ ἄκρο ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν περιέχει πουλί, ποὺ βαδίζοντας στρέφει πρὸς τὰ πίσω τὴν κεφαλή του καὶ ὁ μεσαῖος σύνθετο ἀνθέμιο.

Εἰκ. 4-5. Βόρειος ἑλκυστήρας.

3. Ὁ νότιος ἑλκυστήρας (εἰκ. 6 καὶ 7) ἔχει τὸ μεσαῖο κομβίο του ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἀνατολικοῦ· τὰ δύο πλάγια, ἡμισφαιρικὰ καὶ σχεδὸν ὅμοια μεταξύ τους, ἔχουν σταυρὸ μὲ

Εἰκ. 6-7. Νότιος ἑλκυστήρας.

8. Ὡς σύνθετο ἀνθέμιο ἢ διασπασμένο χαρακτηρίζεται ἐκεῖνο ποὺ σχίζεται σὲ δυὸ ἡμίφυλλα, τὰ ὁποῖα ἀπομακρύνονται, διαγράφοντα ἔλλειψη καὶ συναντῶνται στὴν κορυφή τους· ἀπὸ αὐτὴν κρέμεται ἀνάστροφο ἀνθέμιο ποὺ γεμίζει τὴν ἔλλειψη.

διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Μεταξὺ τῶν κομβίων τέσσερα ἑκατέρωθεν τοξύλλια μὲ στενόμακρα, ἀκανθοειδή, ἐννεάφυλλα ἀνθέμια. Ἐπάνω, στὰ μεταξὺ τῶν τοξυλλίων κενά, τρίφυλλα. Στοὺς σηρικοὺς τροχοὺς τῶν ἄκρων, ποὺ εἶναι τρεῖς ἑκατέρωθεν, ἀπὸ ἕνα πλατὺ ἐπιπεδόγλυφο φύλλο· στὸν μεσαῖο τροχὸ τὸ φύλλο εἶναι ἀνεστραμμένο.

4. Στὴν Α. πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ ἑλκυστήρα ἄλλα τρία κομβία. Τὰ πλάγια ἔχουν σταυρὸ ἀπὸ πλέγμα καὶ τὸ μεσαῖο ρόδακα. Στὶς ἄκρες ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα: διπλὸς βλαστὸς ἀπομακρύνεται καὶ συνάπτεται διαγράφων ἐλλείψεις ποὺ γεμίζουν μὲ δύο ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὰ κενὰ τὰ μεταξὺ τῶν ἐλλείψεων. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κομβίου ἀνὰ τρία τοξύλλια ἐγκλείοντα ἀκανθόφυλλα μὲ ἑπτὰ γλωσσίδες.

Στὴ δυτικὴ λοξότμητη ἐπίσης πλευρὰ τοῦ ἴδιου ἑλκυστήρα τὰ ἀκραῖα κοσμήματα εἶναι ὅπως καὶ στὴν Α. πλευρά (εἰκ. 1 καὶ 8). Τὰ πλαϊνὰ κομβία ἔχουν σταυρόσχημο πλέγμα καὶ

Εἰκ. 8. Δυτικὸς ἑλκυστήρας (ἀνατολικὴ πλευρά).

τὸ μεσαῖο σταυρόμορφο ρόδακα. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀπὸ τρία τοξύλλια, ποὺ τὸ καθένα τους πλαισιώνει ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιο μὲ ἑπτὰ γλωσσίδες. Στὴν κάτω στενὴ πλευρὰ τοῦ ἑλκυστήρα ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ γνωρίσαμε.

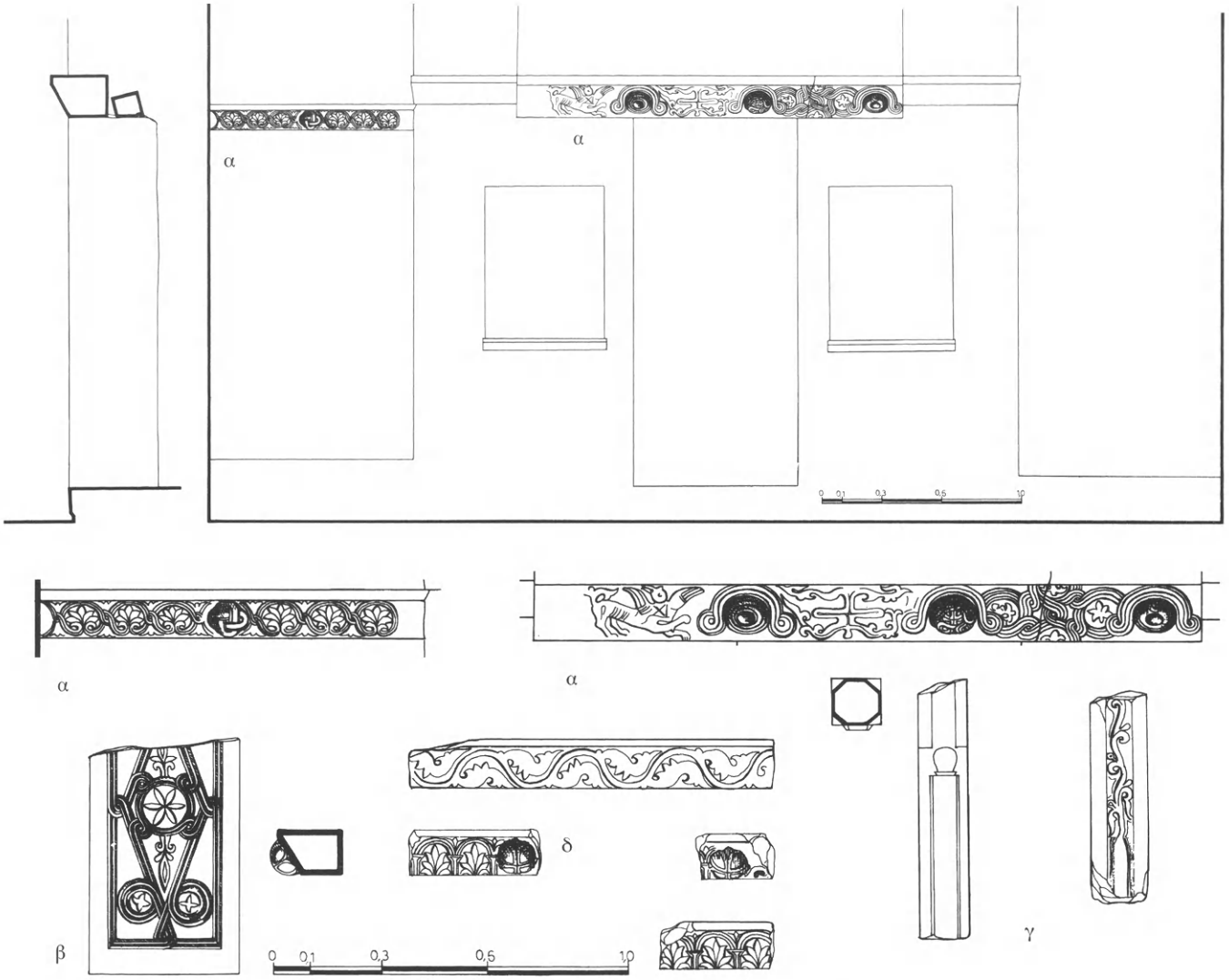
Εἴδαμεν ἐπίσης πὼς ὁ Νικήτας χρησιμοποιεῖ στὸ ἴδιο ἔργο καὶ τὶς δυὸ τεχνικές: τὴν ἐπιπεδόγλυφη καὶ ἐκείνη τῆς κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς. Τὰ κομβία τῶν ἑλκυστήρων του εἶναι συμπαγή, ἀρκετὰ ἔξεργα, σχεδὸν ἡμισφαιρικά.

ΤΕΜΠΛΟ

Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου εἶναι σήμερα κτιστό. Τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση δείχνει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 9.

5. Ὡς ἀνώφλιο τῆς ὀρθογώνιας πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχει τοποθετηθεῖ σὲ δεύτερη πιθανότατα χρήση ἀνάγλυπτος στὴ λοξότμητη πρόσοψή του κοσμήτης, μήκ. 2 μ. (εἰκ. 10). Στὸ μέσον σταυρὸς μὲ ὄρπηκες, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἄνω καὶ κάτω κεραία του. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ τριμερὴς ταινία, ἀνακομβούμενη κάτω, σχηματίζει τόξα καὶ μεταξύ τους ὄρθιο κόμβο κορυφούμενο σὲ σταυρό. Τὰ τόξα ἐγκλείουν κομβίο συγκείμενο ἀπὸ ἐπάλληλους δίσκους, τῶν ὁποίων ἡ διάμετρος βαθμηδὸν μικραίνει καὶ ἄλλο κομβίο ἔνσταυρο, ἡμισφαιρικό. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο κακότεχνος γρυπολέων. Τὰ θέματα νομίζω πὼς εἶναι διαφορετικὰ ἐκείνων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Νικήτας. Καὶ ἡ ἔλλειψη σαφήνειας στὸν διαχωρισμό τους φανερώνει, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ 12ου αἰ.

6. Πιὸ μέσα ὡς ἀνώφλιο τῆς πύλης ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γεῖσο λοξότμητο, κοσμούμενο μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστό, τοῦ ὁποίου τὸ στέλεχος διαγράφει ἔντονες καμπύλες. Δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα. Ἔχει μῆκος 0.96· τὸ πλάτος τῆς πλευρᾶς μὲ τὸ ἑλικόφυλλο εἶναι 0.18.

Εἰκ. 9. Κοσμήτης στὸ τέμπλο. Κάτω λεπτομέρεια καὶ ἄλλα γλυπτὰ τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 10. Ἡ παροῦσα κατάσταση τοῦ τέμπλου.

7. Τὸ ἐπιστύλιο τῆς Πρόθεσης εὑρίσκεται στὴ θέση του (σχέδ. εἰκ. 9α). Στὸ μέσον τῆς λοξότμητης πλευρᾶς κομβίο, ὄχι πολὺ ἔξεργο, καὶ ἑκατέρωθέν του ἀπὸ τρεῖς σηρικοὶ τροχοὶ μὲ πλατιὰ ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια.

8. Στὴν Πρόθεση ὡς πλάκα εἶναι ἐντοιχισμένο στενὸ ἀποκεκρουμένο θωράκιο διαστ. 0.42×0.67×0.8. Ἀνακομβούμενη τριμερὴς ταινία σχηματίζει στενόμακρο ρόμβο. Στὸ μέσο του ἐξάκτινο ἀστέρι περιβάλλεται ἀπὸ κύκλο· μὲ αὐτὸν ἐπάνω καὶ κάτω συνάπτεται ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο, τοῦ ὁποίου τὸ μεσαῖο φυλλάριο εἶναι μακρότερο. Στὸ κέντρο τῶν κόμβων λακκίσκος. Ὁ ρόμβος στὸ μέσον τῶν λοξῶν πλευρῶν ἐξωτερικὰ ἔχει ἀπὸ ἕνα δίσκο, διαμορφούμενο ἀπὸ τὴν ἀνακομβούμενη τριμερὴ ταινία (σχέδ. εἰκ. 9β). Μέσα στὸ ναὸ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς πλάκες δαπέδου κατὰ μεταγενέστερη ἀφρόντιστη πλακόστρωση κομμάτια τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου, ὅπως:

9. Τμήματα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων διαφορετικῆς διατομῆς. Ὁ μεγαλύτερος ἔχει διατομὴ 0.165. Οἱ ἄλλοι δύο, διάφοροι καὶ μεταξύ τους, ἔχουν διατομὴ ὁ ἕνας 0.12 καὶ ὁ ἄλλος 0.135. Εἶναι σύμφυτοι μὲ πεσσίσκους. Στὸν δεύτερο (εἰκ. 11) μὲ τὸν πεσσίσκο εἶναι σύμφυτη καὶ παραστάδα πύλης ἱεροῦ ἀπολήγουσα ἐπάνω σὲ ἐπιπεδόγλυφο μῆλο.

Ὁ ἔχων τὴ μεγαλύτερη διατομή (0.165) κιονίσκος διακοσμεῖται στὴν πρόσοψη ἀπὸ ἑλικοειδὴ βλαστό (εἰκ. 12) πρισματικῆς κοίλης γλυφῆς ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ μακρὸ στέλεχος. Οἱ κυμάνσεις του εἶναι πολὺ ἐλαφρὲς καὶ ἡ τέχνη ἀφρόντιστη.

Εἰκ. 11. Πεσσίσκοι μὲ σύμφυτους κιονίσκους.

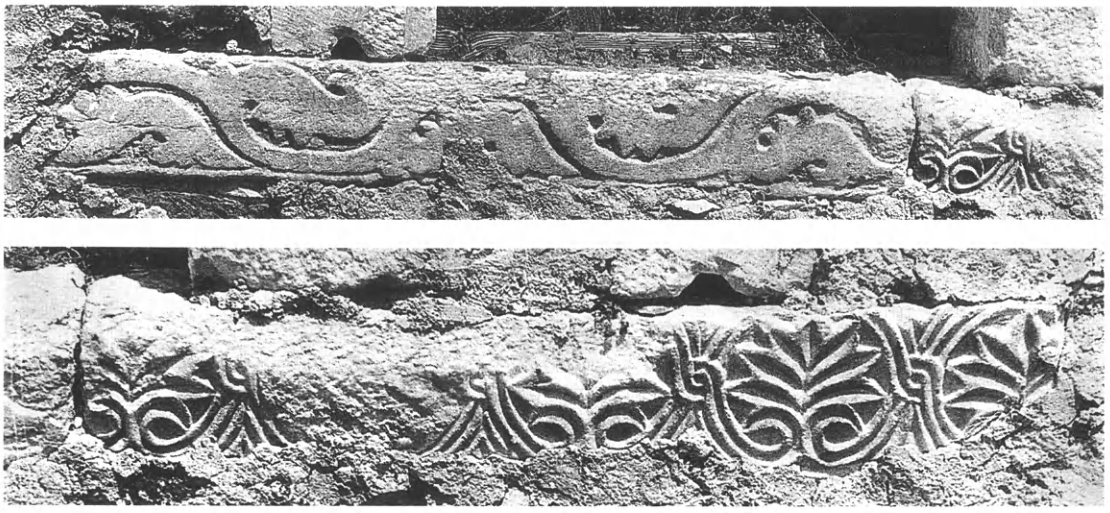
Εἰκ. 12. Κιονίσκος μὲ ἑλικοειδὴ βλαστό.

10. Τρία τεμάχια γείσου ποὺ στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἔχουν ὡς διάκοσμο τοξύλλια μὲ ἀκανθόμορφα ἀνθέμια. Στὰ δυὸ ἀποτμήματα ἀπὸ ἕνα ἔξεργο κομβίο μὲ σταυρό, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν πλαταίνουν διαγράφοντα τρίφυλλα. Τὰ κομμάτια ἔχουν μῆκος: τὸ ἕνα 0.36, τὸ δεύτερο 0.31 καὶ τὸ τρίτο 0.21. Κατὰ τὴ λοξότμητη πλευρὰ τὸ ὕψος τους εἶναι περίπου ὅσο καὶ στὸ ἐπιστύλιο τῆς Πρόθεσης. Τὸ πλάτος ὅμως στὴν κάτω πλευρὰ εἶναι μικρότερο 0.115, ἐνῶ τὸ γλυπτὸ τῆς Πρόθεσης στὴν ἴδια πλευρὰ ἔχει πλάτος 0.175. Στὸ μικρότερο κομμάτι διαφαίνεται ἀριστερὰ τοῦ ἔνσταυρου κομβίου μᾶλλον ἑλικοειδὴς ἐπιπεδόγλυφος βλαστός.

11. Μέσα στὸ ναὸ ἀπόκειται καὶ ἀκόσμητο κυβόσχημο κιονόκρανο, σύμφυτο μὲ ὀκταγωνικὸ κιονίσκο διατομῆς 0.14. Ἔχει ὕψος 0.25.

12. Ἄλλο ἀπότμημα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου ἔχει μῆκος 0.295 καὶ διατομὴ 0.135.

13. Ὡς ποδιὰ τοῦ μεταγενέστερου παραθύρου τοῦ Ν. τοίχου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ δυὸ

Εἰκ. 13, 14. Γλυπτὰ ὡς ποδιὰ τοῦ μεταγενέστερου νότιου παραθύρου.

κομμάτια κοσμητῶν. Τοῦ ἑνὸς τὸ μῆκος εἶναι 0.78 καὶ τὸ πλάτος 0.105. Ὁ διάκοσμός του, ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ συμπιεσμένες κυμάνσεις καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας, προδίδει τὸ χέρι τοῦ Νικήτα (εἰκ. 13). Τὸ ἄλλο κομμάτι, μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.12, ἔχει σηρικοὺς τροχοὺς μὲ ἀνθέμια κοίλης γλυφῆς (εἰκ. 14).

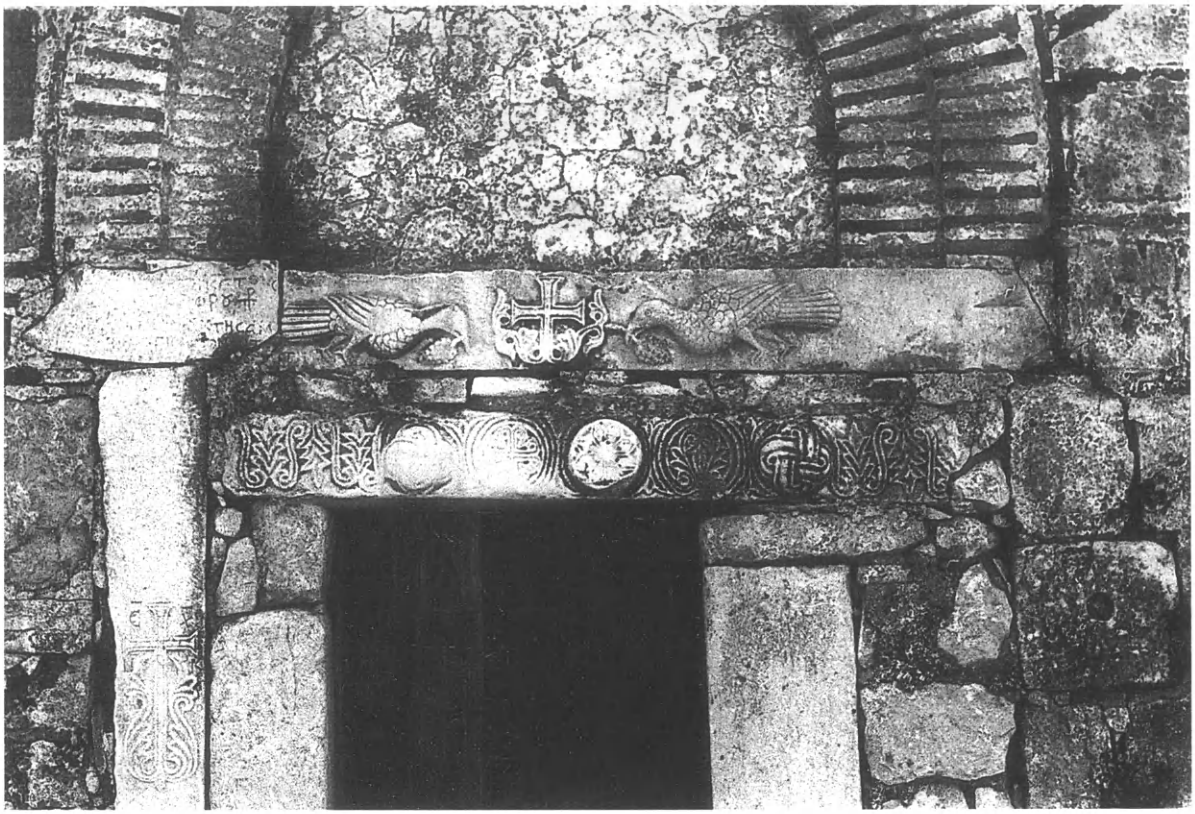
Η ΘΥΡΑ

Ἡ μοναδικὴ δυτικὴ θύρα τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἀλλοιωθεῖ σὲ νεώτερα χρόνια. Γιὰ νὰ μικράνουν τὸ ἄνοιγμά της πρόσθεσαν νέο περίθυρο, νέους σταθμοὺς καὶ ἀνώφλιο. Μεταξὺ μάλιστα τοῦ νέου νότιου σταθμοῦ καὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἐκ πωρολίθων τοίχου τοῦ ἀνοίγματος ἔχτισαν πρόχειρο τοίχισμα (εἰκ. 15).

14. Τὸ δεύτερο ἀνώφλιο ἀποτελεῖ τμῆμα ἀνάγλυπτου γείσου μὲ κατακόρυφη πρόσοψη. Οἱ διαστάσεις του 1.50×0.165. Ὡς διάκοσμο ἔχει σειρὰ συνδεόμενων μὲ ἕλικες στενῶν σὰν δενδρύλλια ἀκανθόμορφων ἀνθεμίων, ἐναλλὰξ ὄρθιων καὶ ἀνεστραμμένων. Στὴ συνέχεια συναπτόμενοι πέντε κύκλοι ποὺ περικλείουν οἱ ἀκραῖοι πρόστυπα κομβία μὲ σταυρὸ ἀπὸ πλέγμα –σταυροὺς αὐτοῦ τοῦ τύπου σκαλίζει καὶ ὁ Νικήτας– ὁ δεύτερος ἐξ ἀριστερῶν κύκλος σταυρὸ χαρακτὸ ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία, τοῦ ὁποίου τὰ ἀγκυρούμενα ἄκρα συνδέονται ἀνὰ δύο καὶ σχηματίζουν τρίφυλλα μεταξὺ τῶν κεραιῶν, ὁ τρίτος κύκλος περιβάλλει ρόδακα ἔκτυπο καὶ ὁ τέταρτος σύνθετο ἀνθέμιο (εἰκ. 15). Ἀμφιβάλλω ἂν τὸ γεῖσον ἀνῆκε στὸ ἀρχικὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ.

15. Ὁ ἀρχικὸς βόρειος σταθμὸς τῆς θύρας, πλάτους στὴν πρόσοψή του 0.175, ἀποτελεῖται ἀπὸ δοκὸ λευκοῦ μαρμάρου, ἡ ὁποία ἔχει στὸ μέσον ἀνάγλυπτο σταυρό. Τὴν ὁριζόντια κεραία του πλαισιώνουν τὰ γράμματα $\frac{\overline{C}}{\overline{N}}$ $\frac{\overline{X}}{\overline{K}}$[9] καὶ ἀπὸ τὴ μακριὰ κάτω

9. Παραδόξως ἀντὶ τοῦ ἀρχικοῦ $\overline{I}$ ἔχει χαραχθεῖ τὸ τελικὸ $\overline{C}$ τῆς λέξεως Ἰησοῦς. Τὸ γράμμα $\overline{X}$ μοιάζει μὲ τὸ χαρασσόμενο ἀπὸ τὸν Νικήτα.

Εἰκ. 15. Γλυπτὰ τῆς θύρας.

ἀναπηδοῦν ἕλικες μορφῆς ἡμίφυλλων ἄκανθας. Ὅμοιος θὰ ἦταν καὶ ὁ νότιος σταθμός. Φαίνεται πὼς ἔσπασε κι ὅταν στένεψαν τὴ θύρα τὸν τοποθέτησαν ἔτσι ὥστε ἡ στενή του πλευρά, πλάτους 0.18, ἡ πρόσοψη τῆς δοκοῦ, νὰ εἶναι στραμμένη πρὸς Β. καὶ σ' αὐτὴ νὰ φαίνεται καὶ μάλιστα ἀνεστραμμένος ὅμοιος πρὸς τὸν ἄλλο σταυρός, μὲ τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ὁριζόντιας κεραίας του $\frac{\Phi}{\Phi}$. Τὰ ὑπόλοιπα γράμματα $\frac{X}{\Pi}$ = *Φ*(*ῶς*) *Χ*(*ριστοῦ*) *ψ*(*αίνει*) *π*(*ᾶσι*), διακρίνονται ἐν μέρει φθαρμένα.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὸν προστεθέντα κατὰ τὴ σμίκρυνση τῆς θύρας βόρειο σταθμὸ ὑπάρχει πάλι ἀνεστραμμένος ὅμοιος σταυρός, ὅπως ὅμοιος ἔχει σκαλισθεῖ καὶ στὴ δοκό, ποὺ εἶναι τοποθετημένη ὡς δεύτερο ἀνώφλιο τῆς θύρας, πίσω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο πρόσθιο. Ἀφοῦ τὸ πλάτος τῆς δοκοῦ 0.15 εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ πλάτος τοῦ σταθμοῦ, θὰ συνυπῆρχαν, ἀλλ' ἄγνωστο ποῦ.

16. Τὸ ἀρχικὸ ἀνώφλιο ἔχει στὸ μέσον σταυρὸ μὲ ὄρπηκες, ποὺ ἀνυψούμενοι ξεπερνοῦν τὶς ὁριζόντιες κεραῖες του· τὸν σταυρὸ πλαισιώνουν παγώνια πολὺ ἔξεργα, τὰ ὁποῖα κρατοῦν στὸ ράμφος τους σταφύλι (εἰκ. 15). Στὸ Β. ἄκρο τοῦ ἀνωφλίου συνάπτεται κομμάτι μαρμάρου μὲ ἐπιγραφὴ[10] ποὺ μεταγράφεται:

10. Τὴν ἐπιγραφὴ ἔχει δημοσιεύσει καὶ ὁ Traquair, Laconia, 183.

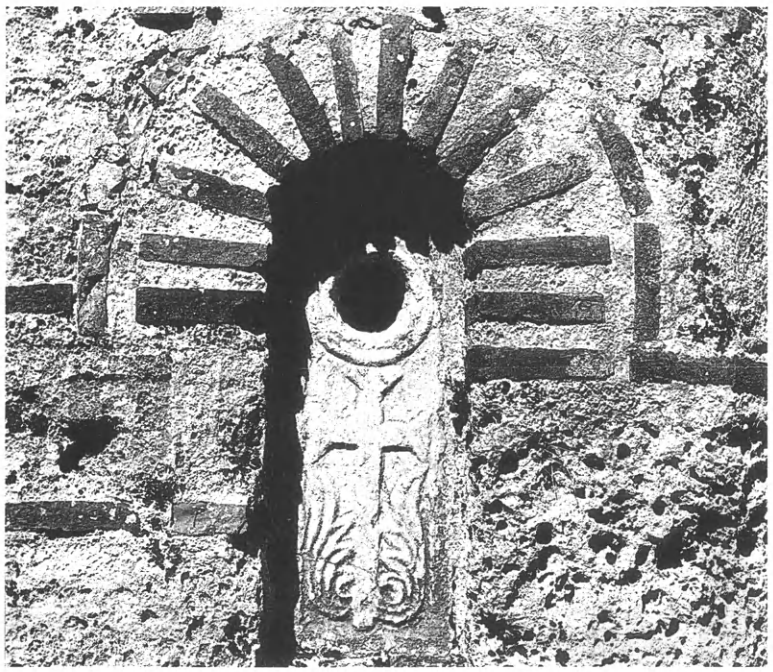
+ Μνήσθητι Κ(ύρι)ε τῶν σῶ
δούλο Θεοδόρου Πρ(εσβυτέρου)
κ(αὶ) Καλῆς τοὺ κτησαμ-
ένου τὴν ἁγήαν Μονὴν τ[αύ]τη

Ἡ Καλή, συνηθισμένο τὸ ὄνομα στὴ Μάνη, θὰ ἦταν μᾶλλον σύζυγος τοῦ πρεσβυτέρου Θεοδώρου. Τὸ ἱερατικὸ ζεῦγος θὰ ἦταν οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Ἡ λέξη μονὴ ἐδῶ θὰ σήμαινε ναός. Μοναστηριακὰ κτίσματα δὲν σώζονται κοντὰ στὸ μνημεῖο. Ἡ λέξη μοναστήρι σημαίνει ναὸς καὶ σήμερα στὴ λαϊκὴ γλώσσα τῆς Κρήτης[11].

Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἐντόνως ἔξεργου ἀναγλύφου τῶν παγωνιῶν γεννᾶ ἀμφιβολίες ἂν τὸ ἀνώφλιο εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα. Ὁ μεσαῖος πάντως σταυρὸς μὲ τοὺς ὄρπηκες ὑπενθυμίζει λίγο τοὺς σταυροὺς τῶν σταθμῶν τῆς θύρας.

ΦΡΑΓΜΑΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ

17. Τὸ μαρμάρινο φράγμα στὸ παράθυρο τοῦ Διακονικοῦ ἔχει ὕψος 0.445 καὶ πλ. 0.155. Κάτω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ ὀπὴ κοσμεῖ τὴν πλάκα ἀνισοσκελὴς σταυρὸς μὲ πλούσιους ὄρπηκες ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἀνορθούμενους ἀπὸ τὴ βάση του (εἰκ. 16), ὅμοιους πρὸς ἐκείνους τοῦ σταυροῦ τῶν σταθμῶν τῆς θύρας. Δὲν διαφέρει κατὰ τὸν διάκοσμο καὶ τὸ φράγμα τοῦ παραθύρου τῆς Πρόθεσης.

Εἰκ. 16. Ἀνάγλυπτη μαρμάρινη πλάκα, φράγμα στὸ παράθυρο τοῦ Διακονικοῦ.

11. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ναοὶ ὀρθοδόξων τοῦ Ρεθέμνους ἀναφερόμενοι κυρίως στὰ κατάστιχα δύο Ρεθυμνίων συμβολαιογράφων τῆς Ἐνετοκρατίας, *Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη*, ἔτος Γ΄, Ρέθυμνον 1991, 78 σημ. 8. Βλ. καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι: «σημαίνει κι ἡ Ἁγιὰ Σοφιὰ τὸ μέγα μοναστήρι».

18. Καθένα ἀπὸ τὰ φράγματα τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς ἀψίδας, πλάτους 0.135, ἔχει κάτω κύκλο ἐγκλείοντα ἰσοσκελὴ σταυρὸ κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς μὲ διαπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του τὰ ὁμοιάζοντα μὲ τρίφυλλα. Πιὸ πάνω, στὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς πλάκας, διμερὴς βλαστὸς κατακόρυφος, ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ὁποίου ἀναπηδᾶ ἑκατέρωθεν ἡμίφυλλο ἄκανθας, ποὺ φθάνει κοντὰ στὴ φωτιστικὴ ὀπή. Τὸ ὕψος τῆς μιᾶς πλάκας δύσκολο νὰ μετρηθεῖ. Τὸ σωζόμενο ὕψος τῆς ἄλλης εἶναι 0.48.

19. Τὰ φράγματα τοῦ δίλοβου παραθύρου τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου κοσμοῦνται ἀπὸ τέσσερις τὸ καθένα σηρικοὺς τροχούς. Ὁ δεύτερος ἐκ τῶν κάτω περιβάλλει ἑξάκτινο ἀστέρι, ὁ τρίτος τὴ φωτιστικὴ ὀπὴ καὶ ὁ τέταρτος ἀνθέμιο. Πάνω ἀπὸ αὐτὸν ἕνα πουλί. Καλύτερα διακρίνεται ἐκεῖνο τῆς βόρειας πλάκας. Στηριζόμενο στὰ κοντὰ πόδια του εἰκονίζεται κατὰ τὸ ἕνα πλευρό, διατηρώντας τὸν κορμὸ κατακόρυφο.

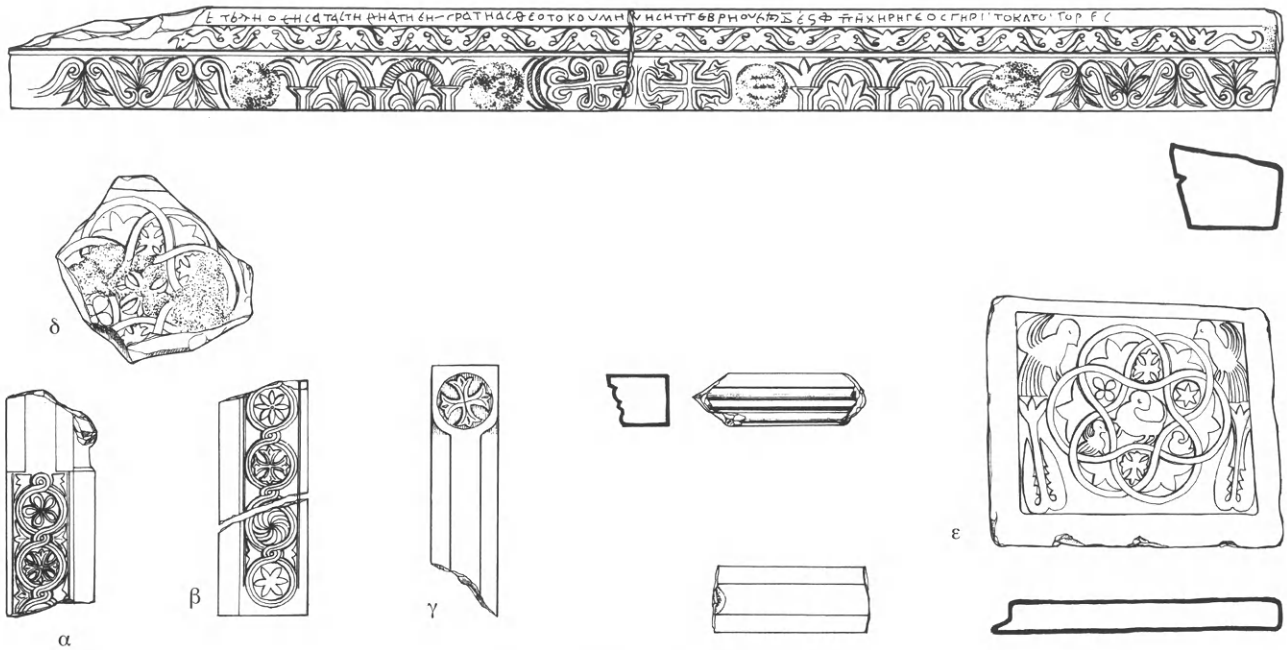
2. Μονὴ Φανερωμένης

Στὸν μονοκάμαρο βυζαντινῶν χρόνων μοναστηριακὸ σήμερα ναὸ τῆς Φανερωμένης[12], πλάι στὸν ἀμαξωτὸ δρόμο ἀπὸ τὸν Πύργο Διροῦ πρὸς τὴν Κοίτα, κοντὰ στὸ μικρὸ χωριὸ Φραγκούλια, τὸ τέμπλο σήμερα εἶναι χτιστό. Ἀρχικὰ ὅμως φαίνεται πὼς ἦταν μαρμάρινο. Ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία βρίσκονταν μέλη του καὶ μάλιστα τὸ ἐπιστύλιο ἀπὸ τεφρὸ μάρμα-

Εἰκ. 17-18. Τὰ δύο τεμάχια ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου.

12. Γιὰ τὴν ἐκκλησία βλ. Δρανδάκη, Ἡ ἐπιγραφὴ στὴ Φανερωμένη, 218-225 καὶ Χαρᾶς Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης* (Ἀθῆναι 1998).

Εἰκ. 19. Σχέδια τῶν γλυπτῶν.

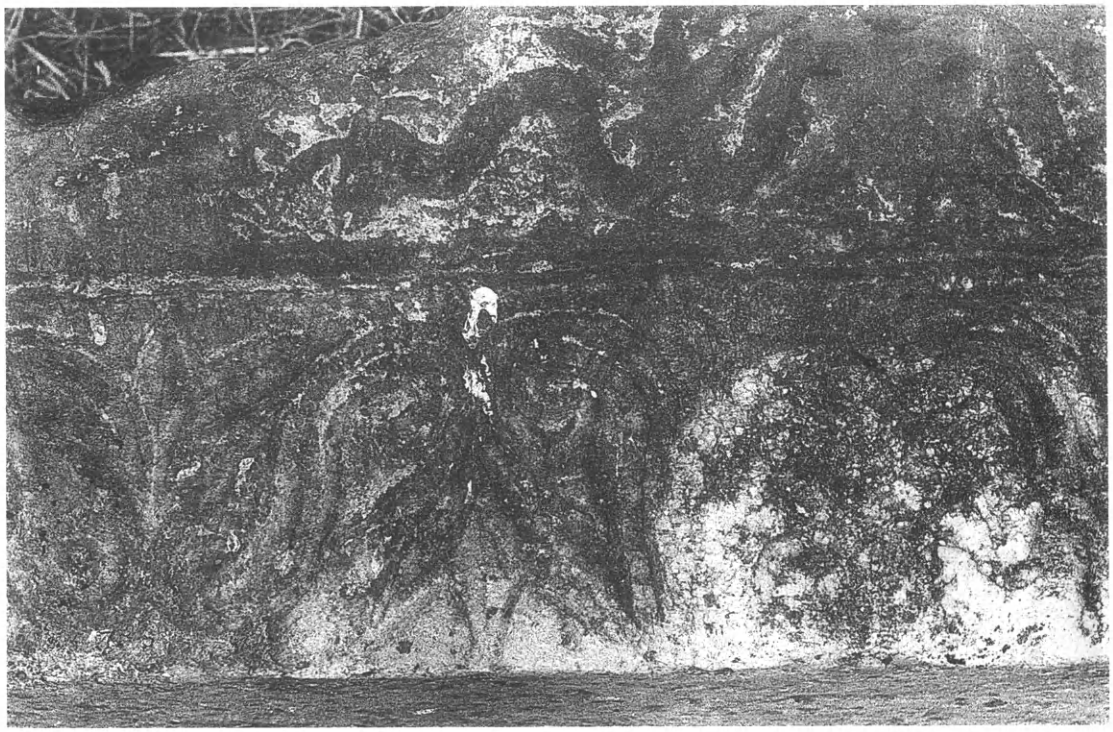
ρο[13] σὲ δυὸ τεμάχια (εἰκ. 17, 18, σχέδ. εἰκ. 19) συνολικοῦ σωζόμενου μήκους 3.08 (= 1.47+ 1.61). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι 3.35, ἀλλὰ καὶ τὸ δεξιὸ τεμάχιο τοῦ ἐπιστυλίου φαίνεται σπασμένο στὸ ἄκρο (σχέδ. εἰκ. 19).

Τὸ ἐπιστύλιο κατὰ τὴ λοξότμητη πλευρά του διαιρεῖται μὲ αὐλάκωση σὲ δυὸ ζῶνες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἐπάνω κορυφώνεται σὲ ἐνεπίγραφη ταινία σχεδὸν κατακόρυφη. Ἡ κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφὴ συνεχίζεται στὸν ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο τῆς ὑποκείμενης ζώνης, ὁ ὁποῖος συνίσταται σὲ βραχέα πεντάφυλλα ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μεταξύ τους μὲ ἕλικες, ἐκπορευόμενες ἀπὸ τὴ βάση τους (σχέδ. εἰκ. 19). Ἡ ἕλικα τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ἀπολήγει, ὅπως σὲ βλαστοὺς τοῦ Νικήτα[14], σὲ κεφάλι φιδιοῦ, ποὺ ἔχει ὅμως ἐδῶ δύο κέρατα (εἰκ. 19, 20).

Ἡ κάτω ζώνη περιελάμβανε στὸν διάκοσμό της τέσσερα σπασμένα τώρα κομβία, τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ ἦσαν πολὺ ἔξεργα (εἰκ. 17, 18). Ἀριστερὰ τοῦ πρώτου κομβίου τρία ἑπτάφυλλα, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς, τὸ μεσαῖο ὄρθιο καὶ τὰ ἄλλα ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μεταξύ τους, ὅπως τὰ ἀνθέμια τῆς ἐπάνω ζώνης.

13. Ὁ ἐκ Πύργου Μάνης ὁδηγὸς ταξὶ κ. Κυλλάκος (δὲν σημείωσα τὸ βαπτιστικό του ὄνομα), ποὺ ἐργαζόταν παλιότερα σὲ λατομεῖο, μοῦ εἶπε πὼς τὸ μάρμαρο τοῦ ἐπιστυλίου προέρχεται ἀπὸ τὸ λατομεῖο τοῦ Πύργου Διροῦ. Ἔχει, πρόσθεσε, λατομεῖο καὶ ἡ Χαρούδα, ἀλλὰ τὸ μάρμαρό του εἶναι ὑποδεέστερο.

14. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 31, 33, πίν. ΙΧα, ΧΙα.

Εἰκ. 20. Τὸ ἀριστερό (βόρειο) ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου.

Δεξιὰ σώζονται δύο ἀνθέμια κάτω ἀπὸ τοξύλλια. Τὸ τόξο τοῦ δεύτερου ἔχει μορφὴ σχοινιοῦ. Μετὰ τὸ δεύτερο κομβίο δύο σταυροὶ[15] μὲ μακρότερες τὶς ὁριζόντιες κεραῖες· τοῦ πρώτου μάλιστα τὰ ἄκρα ἀγκυρώνονται, ἐνῶ ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τοῦ δεύτερου μὲ τίς «τριγωνικὲς» ἀπολήξεις τρίφυλλα κατευθύνονται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σταυροῦ. Μετὰ τὸ τρίτο κομβίο πάλι τοξύλλια μὲ ἀνθέμια καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ τέταρτο, ὅπως στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιστυλίου, τέσσερα ἐδῶ ὅμοια ἀνθέμια ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα (εἰκ. 17-18).

Ἰδιοτυπία τοῦ διάκοσμου τὰ τέσσερα ἀντὶ τῶν συνήθως τριῶν κομβίων καὶ οἱ δύο σταυροὶ στὸ μέσον ἀντὶ ἑνός.

Στὴν ἐπάνω στενὴ ἀκόσμητη ταινία, ὕψους 0.035, ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτη καὶ τὴ χρονολογία (εἰκ. 21-24), ἐνῶ στὸ μέσον τῶν ἐπιπεδόγλυφων ἀνθεμίων τῆς ἐπάνω ζώνης (σὲ δεύτερη σειρὰ) μνημονεύονται τὰ ὀνόματα προφανῶς τῶν δωρητῶν. Ἡ ἐπιγραφὴ μεταγράφεται[16]:

Ἐτεληόθησα τὰ στηθῆα τῆς Ἡπ(ε)ραγήας Θεοτόκου μηνὶ Σηπτεβρήου ἡς τὰς (;) Δ΄ ἔ(τους) ΣΦΠΗ χηρὴ Γεωργήου τοῦ μάστορος |
Μνίστυτυ Κ(ύριε) τοῦ δούλου σου Νύκονος μοναχοῦ κ(αὶ;) Θαλούση Κουσκουνάρη

15. Κατὰ τὸν A. H. Megaw στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Παύλου τῆς Σκριποῦς εἶχαν στὸ μέσον σκαλιστεῖ τρεῖς συνεχόμενοι σταυροί, *BSA* 61, 6, βλ. καὶ πίν. 7.

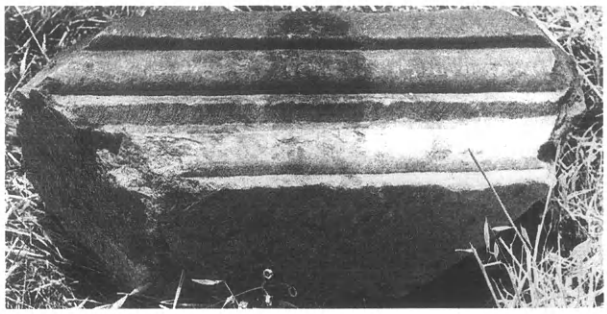
16. Μεταγραφὴ της βλ. καὶ στὴν Braat, Inventaires, 306-307 ἀριθ. 47.

Εἰκ. 21-24. Τμήματα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπισυλίου.

Εἰκ. 25. Τμῆμα πεσσίσκου.

Εἰκ. 26. Ἀπότμημα στέψης.

Βλ. καὶ σχεδίασμα. Σχολιασμὸς τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει γίνει ἀλλοῦ[17]. Τὸ ἔτος 6588 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ 1079 ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Τὰ γράμματα εἶναι πολὺ χειρότερα ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ Νικήτα. Ὁ γλύπτης Γεώργιος, σύγχρονος περίπου τοῦ Νικήτα, ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτό του μάστορα. Ὥστε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι γνωστὸς καὶ δεύτερος ἐπώνυμος μαρμαρὰς τῆς Μάνης. Τὰ θέματά του εἶναι παρόμοια μὲ τὰ θέματα τοῦ Νικήτα. Ἡ τέχνη ὅμως εἶναι ὑποδεέστερη. Τὸ τέμπλο στὴν ἐπιγραφὴ ἀποκαλεῖται *στηθήα* (στηθαῖα). Τὸ ὄνομα *Θαλούσης* πρέπει νὰ εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ βαπτιστικοῦ *Θαλός*.

Τὸ ἐπιστύλιο τῆς Φανερωμένης δὲν διακρίνεται γιὰ αὐστηρὴ συμμετρία τοῦ διακόσμου του.

Ἴσως προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ ναοῦ βρίσκονταν στὸν αὐλόγυρο τῆς ἐκκλησίας καὶ ἄλλα τμήματα:

1. Πεσσίσκος μὲ σύμφυτο ὀκταγωνικὸ κιονίσκο καὶ τὸν βόρειο σταθμὸ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ. Ἔχει ὕψος 0.64 καὶ τὸ πλάτος τοῦ πεσσίσκου εἶναι 0.18 (σχέδ. εἰκ. 19α, κάτω ἀριστερά). Τὸν διάκοσμό του συνιστοῦν σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ διμερὴ ταινία ποὺ περιβάλλουν πεντάφυλλο ρόδακα καὶ ἰσοσκελὴ σταυρό· οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ τελειώνουν σὲ τρίφυλλο. Τρίφυλλα εἶναι σκαλισμένα καὶ στὰ κενὰ ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς κόμπους τῶν τροχῶν.

2. Μέρος τοῦ νότιου (;) πεσσίσκου μὲ τὸν σύμφυτο σταθμὸ σὲ δυὸ κομμάτια (εἰκ. 25). Τὸ κάτω τμῆμα, ὕψους 0.34 καὶ πλάτους 0.195, ἔχει στὸν κάτω σηρικὸ τροχὸ ἑξάκτινο, ἐπιπεδόγλυφο ἀστέρι καὶ στὸν ἀμέσως πιὸ πάνω πυροστρόβιλο μὲ πολλὲς συστροφές. Τὸ ἄλλο τμῆμα ἔχει ἰσοσκελὴ σταυρὸ ὅμοιο πρὸς τὸν σταυρὸ τοῦ βόρειου πεσσίσκου καὶ ὀκτάκτινο ἀστέρι (σχέδ. εἰκ. 19β).

3. Τμῆμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου μήκους 0.31 καὶ διατομῆς 0.205.

4. Ἄλλο τμῆμα κιονίσκου ὕψους 0.73 μὲ τὸ σύμφυτο τετράγωνο κιονόκρανο, ποὺ ἔχει πλευρὰ πλάτους 0.18. Στὴν πρόσοψη μέσα σὲ κύκλο ὁ γνωστὸς ἰσοσκελὴς σταυρός (σχέδ. εἰκ. 19γ).

17. Δρανδάκης, Ἡ ἐπιγραφὴ στὴ Φανερωμένη, 219-222.

Εἰκ. 27. Τμῆμα θωρακίου.

Εἰκ. 28. Θωράκιο.

5. Καὶ ἄλλο ἀπότμημα κιονίσκου μὲ τὸ ἄνω μέρος τοῦ μήλου τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ὕψους 0.495.

6. Ἀπότμημα περίθυρου (;) μὲ δυὸ κυμάτια μήκους 0.45, ὕψους 0.145, πάχους 0.13 (εἰκ. 26).

7. Δύο κομμάτια θωρακίων, τὸ ἕνα διαστ. 0.54×0.42×0.19 καὶ τὸ ἄλλο 0.47×0.37 (εἰκ. 27 καὶ σχέδ. εἰκ. 19δ). Τὰ γλυπτὰ εἶναι φθαρμένα. Τὸ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα συνίσταται σὲ λημνίσκους μὲ σταυρούς (;) καὶ τρίφυλλα στὰ καμπυλόπλευρα τριγωνικὰ κενά. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκό.

Κάπως καλύτερα σώζεται τὸ ἀκέραιο θωράκιο ἀπὸ ἀνοικτότεφρο μάρμαρο[18] διαστ. 0.86×0.74×0.15. Ὁ διάκοσμός του μέσα σὲ πλαίσιο ἔχει ἀποτριβεῖ. Ἡ τεχνικὴ εἶναι ἐπιπεδόγλυφη. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ διακοσμητέου χώρου, ποὺ περικλείει τὸ πλαίσιο, καταλαμβάνουν λημνίσκοι. Στὰ μεταξύ τους κενὰ ἕξι συνολικὰ τρίφυλλα, δύο σταυροὶ μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες, ἕνας σταυρόσχημος τετράφυλλος ρόδακας, ἕνα ἀστέρι, δυὸ πουλιὰ καὶ στὸ μέσον σὲ ἐξάπλευρο διάχωρο ἕνα τετράποδο ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὴν οὐρά του (εἰκ. 28 καὶ σχέδ. εἰκ. 19ε). Στὶς ἐπάνω γωνιὲς τοῦ θωρακίου ἀπὸ ἕνα πουλί. Κά-

18. Ν. Β. Δρανδάκης, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, *AE* 1967, πίν. 18γ.

τω ἀπὸ αὐτὸ ψηλὸς βλαστὸς κορυφούμενος σὲ κρίνο (;)· ἀπὸ τὴ βάση τοῦ βλαστοῦ ἀναπηδοῦν καὶ τὸν πλαισιώνουν δύο ἀντιμέτωπα ἡμίφυλλα ἄκανθας.

Φόβος κενοῦ διακρίνει τὸ γλυπτὸ καὶ τόσον αὐτὸς ὅσο καὶ ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ὑπενθυμίζουν τὸ ἀρχαιότερο, ὅπως νομίζω, ἔργο τοῦ Νικήτα, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω, τὴν πλάκα ἁγίας Τράπεζας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μηλέας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη[19]. Τὴν πρωτοτυπία ὅμως ὡς πρὸς τὸν διάκοσμο τοῦ θωρακίου, τουλάχιστο γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Μάνης, δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανείς[19α].

19. Τοῦ ἴδιου, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας, εἰκ. 1.

19α. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐγκοπὲς πακτώσεως κατὰ μῆκος τῆς μιᾶς κατακόρυφης πλάγιας πλευρᾶς τοῦ ἀρτιότερα σωζόμενου θωρακίου (εἰκ. 28) καὶ τοῦ πεσσίσκου (εἰκ. 25) δυσχεραίνουν κατὰ τὴν ἀντίληψή μου τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κάτω τμήματος τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τῆς Φανερωμένης καὶ ὁδηγοῦν στὴν ὑπόνοια μήπως τὰ κομμάτια ἔχουν ἀπὸ ἀλλοῦ μεταφερθεῖ στὸ ναό.

ΙΙ. ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

1. Ἅγιος Νικόλαος στὴ Μηλέα Ἔξω Μάνης

Ἡ Μηλέα ἄλλοτε ἦταν ἕδρα ὁμώνυμης ἐπισκοπῆς.

Στὴ μονοκάμαρη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου[20] τὴν ἐπάνω πλευρὰ τῆς κτιστῆς ἁγίας Τράπεζας καλύπτει πλάκα σὲ σχῆμα ἀκανόνιστου τραπεζίου διαστ. 0.65×0.515 μ.[21] (εἰκ. 29).

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς πλάκας περικλείεται μέσα σὲ πλαίσιο πλάτους 0.035 μ., ἐνεπίγραφο[22]. Ἡ κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφή –ἐδῶ παρατίθεται κατὰ μεταγραφὴ– ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, περιτρέχει τὸ πλαίσιο καὶ ἐκτείνεται καὶ σὲ τμῆμα τῆς κάτω. Στὸ ὑπόλοιπο ἡ ὑπογραφὴ τοῦ μαρμαρογλύφου:

+ Θησηασθή{η}ρηο τοῦ Ἁγίου Νηκολάου κὲ τῆς Ἁγήας Βαρβάρας· ἡ ψάλοντες
εὔχεσθε τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Στανήνα κὲ Πόθου, ἠοῦ Σηράκου +
+ Νηκήτα<ς> μαρμαρὰς ἀπὸ χόρα Μαήνης +

Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων μοιάζει μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ ἐπιγραφὲς τοῦ Νικήτα[23]. Καὶ οἱ ἀνορθόγραφες λέξεις *ἡ ψάλοντες* εἶναι συνηθισμένες στὰ ἐνυπόγραφα χαρακτά του κείμενα.

Ἡ ἐπιγραφὴ μᾶς πληροφορεῖ: 1) ὅτι ὁ ναὸς ἀρχικὰ ἦταν ἀφιερωμένος σὲ δυὸ ἁγίους, στὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ στὴν Ἁγία Βαρβάρα. 2) Ὅτι τὸ θυσιαστήριο ἦταν προφανῶς δωρεὰ τοῦ Στανήνα καὶ τοῦ Πόθου[24], γιοῦ τοῦ Σιράκου, ἐκχριστιανισθέντων Σλάβων[25] καὶ 3) ὅτι ὁ μαρμαρογλύφος Νικήτας, τοῦ ὁποίου ἀρκετὰ ἐνυπόγραφα ἔργα βρίσκονται στὴ Μέσα Μάνη, ἦταν ντόπιος, Μανιάτης, ποὺ εἶχεν ἐπεκτείνει τὴ δράση του καὶ στὴν Ἔξω, τὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη. Ἡ βέβαιη παρουσία του στὴν περιοχὴ ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση σ' αὐτὸν καὶ ἄλλων ἔργων τῆς Ἔξω Μάνης, ποὺ ὑπενθυμίζουν τὸ ὕφος τῆς τέχνης του[26].

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς πλάκας συνίσταται στὸ μέσον ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφο τριμερὴ σταυρό, ἐκτεινόμενο καθ' ὅλο τὸ ὕψος της, μὲ διευρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν τριῶν ἐπάνω κε-

20. Βλ. γι' αὐτὴν *ΠΑΕ* 1976, 243.

21. Ἡ διαγώνιος ἀπὸ ΒΔ. πρὸς τὰ ΝΑ. εἶναι 0.85 καὶ ἡ ἄλλη 0.76 μ. Γιὰ τὴν πλάκα καὶ τὸν διάκοσμό της βλ. καὶ Δρανδάκη, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας, 179-181.

22. Ἡ πλάκα διατηρεῖ ἀνάμνηση τῆς μορφῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν Τραπεζῶν μὲ τὰ ἀνυψωμένα χείλη. Εἶναι καὶ ἐνεπίγραφη, ὅπως πολλὲς ἀπὸ ἐκεῖνες, Δρανδάκης ὅ.π. 180.

23. Ὁ ἴδιος, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΙΙα, β, ΧΙα, ΧΙVα καὶ ὁ ἴδιος. Ἄγνωστα γλυπτά, πίν. 7α, 8δ, 9α.

24. Τὸ ὄνομα εἶναι βυζαντινό. Ὁ γιὸς τοῦ Σιράκου εἶχεν ἐξελληνισθεῖ.

25. Ἐκ τῶν Μελιγγῶν ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν ὁποίων εἶχε, φαίνεται, ἐργασθεῖ καὶ ὁ Ὅσιος Νίκων.

26. Δρανδάκης, Ἄγνωστα γλυπτά, 24-27.

Εἰκ. 29. Πλάκα ἁγίας Τράπεζας.

ραιῶν του. Ἀπὸ τὴν κάτω κεραία ἐκφύονται ὄρπηκες μορφῆς ἡμίφυλλων ἄκανθας, κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς. Ἀπὸ τοὺς ὄρπηκες κρέμονται σταφύλια, ποὺ τὰ ραμφίζουν πουλιά, ἄτεχνα σκαλισμένα ἐδῶ κι ἐκεῖ. Πουλὶ καθήμενο στὸν δεξιὸ ὄρπηκα τοῦ σταυροῦ ἑτοιμάζεται νὰ πετάξει. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ κεραία, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἔχουν λαξευθεῖ δυὸ κυπαρίσσια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα κατὰ περίεργο τρόπο εἶναι λοξό. Πάνω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες, μέσα σὲ δυὸ κύκλους ἄνισης διαμέτρου, συνδεόμενους ἀνὰ δύο μὲ κόμπο –ἑπομένως σηρικοὺς τροχοὺς– πολυάκτινα ἀστέρια, πυροστρόβιλος καὶ ρόδακας. Ἐπάνω, στὸ κενὸ τὸ μεταξὺ κάθε δύο τροχῶν, τρίφυλλο.

Τὸ γλυπτὸ χαρακτηρίζει φόβος κενοῦ. Ὁ Νικήτας χρησιμοποιεῖ καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ χρονολογημένα γλυπτά του, καὶ ἐπιπεδόγλυφη καὶ τεχνικὴ κοίλης, πρισματικῆς γλυφῆς. Ὁρισμένα μάλιστα φυλλάρια τῆς ἄκανθας δὲν εἶναι ὀξύληκτα. Ὁ σταυρὸς μὲ ὄρπηκες ἀποκαλεῖται καὶ φυλλοφόρος[27].

Ὁ ἀφρόντιστος διάκοσμος τοῦ γλυπτοῦ ἔχει λαϊκὸ χαρακτήρα. Τὰ χρονολογημένα ἔργα τοῦ Νικήτα τῶν ἐτῶν 1074 καὶ 1075, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, προδίδουν τέχνη πιὸ ἐξελιγμένη. Τὸ θυσιαστήριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ μαρμαρᾶ. Ἴσως δὲν σφάλλεται κανείς, ἂν τὸ χρονολογήσει κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ.

27. Κατὰ τὸν A. Grabar (στὴ Λάσκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 30) ὁ φυλλοφόρος σταυρὸς ἔχει συχνὰ ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα. Κατὰ τὴν παρατήρηση τῆς Μπούρα πιστεύεται πὼς διατηροῦσε προφυλακτικὲς ἰδιότητες, ὅ.π. 80.

2. Ἅγιος Γεώργιος στὸ Μπρίκι

Στὸν ἐρειπωμένο μονοκάμαρο ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸν εὑρισκόμενο στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ Μπρίκι[28], ἐναπομένουν μέλη τοῦ διαλυμένου μαρμάρινου τέμπλου[29].

Ὁ ναὸς διασώζει ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν[30]. Ἴχνη διασωζόμενα κάτω ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ βόρειου τοίχου στὸ ἱερὸ προδίδουν ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλο παλαιότερο στρῶμα.

Τὸ τέμπλον εἶναι κτιστὸ μὲ ἐνσωματωμένα μέλη μαρμάρινου τέμπλου[31]. Τὰ μέλη συνίστανται σὲ δυὸ θωράκια, σὲ στέψη τοῦ βόρειου θωρακίου καὶ στὸ πεσμένο τώρα ἐπιστύλιο (σχέδ. εἰκ. 30).

Ὅτι τὸ μαρμάρινο τέμπλο δὲν εἶχε κατασκευασθεῖ γιὰ τὸ ναό, ἀλλὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ ἀλλοῦ, συνάγεται ἀπὸ τὶς ἑξῆς παρατηρήσεις: 1) στέψη δὲν ἔχει παρὰ μόνο τὸ βόρειο θωράκιο, 2) στὸ νότιο ἀντὶ στέψεως ἔχει τοποθετηθεῖ πλάκα καὶ 3) ἄλλη πλάκα ἔχει στηθεῖ ὄρθια πρὸς Βορρᾶν τοῦ βόρειου θωρακίου, γιὰ νὰ καλύψει τὸ κενὸ κάτω ἀπὸ τὴ στέψη, μεταξὺ τοῦ θωρακίου καὶ τοῦ τοίχου. Δημιουργεῖται ὅμως τὸ πρόβλημα ἂν ἡ στέψη ἀρχικὰ ἦταν προορισμένη γιὰ τοῦτο τὸ θωράκιο. Καθὼς τὸ νότιο θωράκιο εἶναι πλατύτερο τοῦ ἄλλου καὶ τὸ κενὸ ἑπομένως μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τοίχου ἦταν μικρό, δὲν χρειάστηκε νὰ τοποθετηθεῖ ἐδῶ μαρμάρινη πλάκα, ὅπως πλάι στὸ βόρειο· τὸ μικρὸ κενὸ συμπληρώθηκε μὲ μικροὺς χτιστοὺς λίθους. Πάνω στὴ στέψη, πλάι στὸν βόρειο τοῖχο, ἔχει ἐντοιχισθεῖ κιονίσκος, τὸν ὁποῖον ἀπέκρυπτε ἡ τοιχογραφία τοῦ ὑπερύψηλου προφήτη Ἠλία (;). Ἑπομένως τὸ τέμπλο ἔλαβε τὴ σημερινή του μορφὴ πρὶν νὰ γίνει ἡ δεύτερη ἁγιογράφηση τοῦ ναοῦ, στὴν ὁποία προφανῶς ἀνῆκε καὶ ὁ προφήτης. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι πιθανῶς ἔφερε τοιχογραφίες καὶ ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸ πλευρὰ τοῦ τοίχου ποὺ εἶχε ὑψωθεῖ στὸ τέμπλο πάνω ἀπὸ τὰ θωράκια.

Ἡ νότια πλευρὰ τῆς στέψης, ἡ ὁποία συνίσταται ἀπὸ τεφρὸ λίθο, εἶναι ἀνώμαλη. Ἡ ἀνωμαλία προδίδει πὼς ἐπακτώνετο κάπου· ἄρα ἡ ἀρχική της θέση ἦταν πλάι σὲ νότιο τοῖχο. Ὥστε ἡ σημερινὴ τοποθέτησή της δὲν εἶναι ἡ ἐξ ἀρχῆς. Ἡ ἄποψη ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μῆκος τῆς στέψης ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ νότιου θωρακίου (0.76) καὶ ὄχι τοῦ βόρειου, ποὺ εἶναι στενότερο.

Ὁ γλυπτὸς ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος τῆς στέψης εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν διάκοσμο τῶν ἄκρων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ ἑλκυστήρα τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα[32].

Οἱ ταινιώδεις βλαστοὶ ἀπολήγουν στὴ στέψη σὲ κεφάλια φιδιῶν. Στὴν ἐπάνω ἀκόσμητη ταινία τοῦ γλυπτοῦ ἡ ἐγχάρακτη ὑπογραφὴ τοῦ μαρμαρᾶ:

Νηκήτα<ς> μαρμαρὰς δοῦλο<ς>[33] *Χ(ριστο)ῦ*

28. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Δρανδάκη, *Τοιχογραφίαι*, 71 σημ. 1, 72-73 σημ. 3 καὶ τοῦ ἴδιου, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 30-31 σημ. 4.

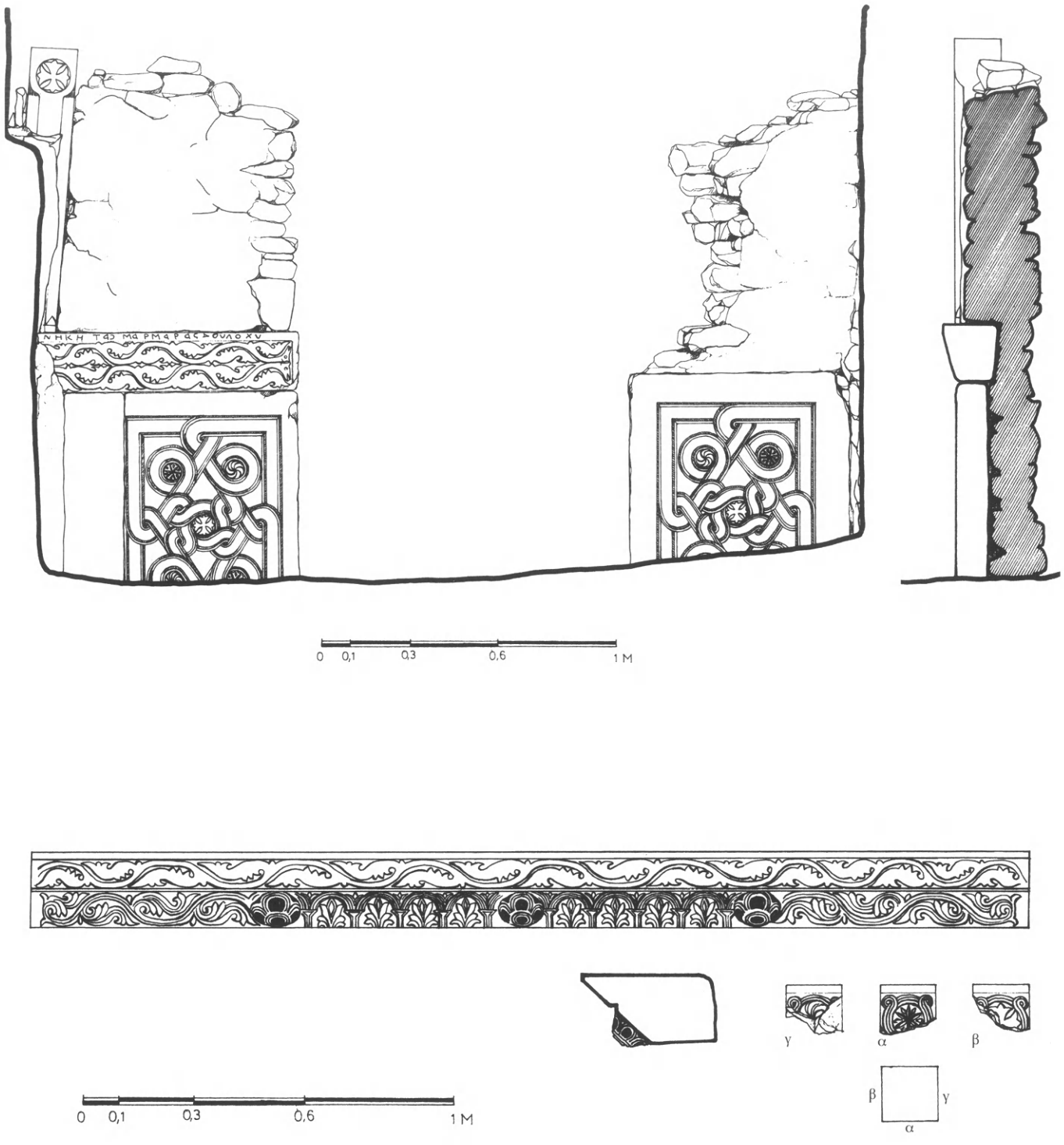
29. Σὲ πρόσφατη μετάβασή μου, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1996, βρῆκα τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ γεμάτο ἄγρια δένδρα, ὥστε ἀπὸ τὰ γλυπτὰ δὲν διακρινόταν τίποτε.

30. Τμῆμα τῆς Πλατυτέρας βλ. Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. VIIIβ.

31. Φωτογραφίες βλ. καὶ ὅ.π. πίν. VIIβ, IXα, β.

32. Καλὴ φωτογραφία βλ. Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. IIα καὶ τῆς στέψης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὅ.π. πίν. IIβ.

33. Τὸ τελικὸ σίγμα τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος

Εἰκ. 30. Σχέδια γλυπτῶν.

Εἰκ. 31. Σπασμένο κιονόκρανο.

Εἰκ. 32. Θωράκιο.

Ὁ ἐντοιχισμένος στὸν βόρειο τοῖχο κιονίσκος εἶναι ὀκταγωνικὸς καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ σύμφυτου τετράπλευρου κιονοκράνου του κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυπτο κακότεχνο σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες διαπλατυνόμενες στὰ ἄκρα διαμορφώνουν τρίφυλλο. Ἀντίστοιχος κιονίσκος δὲν θὰ προοριζόταν γιὰ πύλη ἱεροῦ. Ἀντίθετα σὲ πύλη ἱεροῦ θὰ ἦταν ἡ θέση μικροῦ σπασμένου κυβόσχημου κιονόκρανου, ἀπορριγμένου μέσα στὸ ναὸ μὲ διάκοσμο σὲ τρεῖς του πλευρές (εἰκ. 31). Τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.13, τὸ πλάτος 0.18, ἡ ἄλλη διάσταση 0.14. Τὸν διάκοσμό του ἀποτελοῦν λυροειδεῖς κύκλοι ἐγκλείοντες σταυρὸ ὡς ὁ τοῦ προηγούμενου κιονοκράνου, ἢ μαργαρίτα ἢ πυροστρόβιλο. Ὅτι θὰ ὑπῆρχαν κοντὰ στὰ θωράκια πεσσίσκοι μὲ σύμφυτους ἴσως κιονίσκους προδίδει τὸ μεγάλο σήμερα ἄνοιγμα τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ (1.15).

Τὸ βορινὸ θωράκιο (εἰκ. 32, σχέδ. εἰκ. 30) εἶναι τοποθετημένο χαμηλότερα τοῦ νότιου. Ἔχει πλ. 0.575 καὶ πάχος 0.10, ἐνῶ τὸ νότιο 0.75 καὶ πάχος 0.14. Ἀπὸ τὸ βόρειο λείπει τὸ πρὸς Β. πλαίσιο. Τὸ ὕψος τῶν θωρακίων σήμερα εἶναι δύσκολο νὰ ὑπολογισθεῖ ἐξ αἰτίας τῶν σωριασμένων μπροστά τους λίθων. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν διακρίνεται καὶ ὁ βατήρας τοῦ τέμπλου. Τὰ θωράκια ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο διαφέρουν κατὰ τὸ πλάτος τοῦ τετράπλευρου πλαισίου, ποὺ σχηματίζει ἡ ἀνακομβούμενη πλατιά, τριμερὴς ταινία τῆς διακόσμησης. Στὸ βόρειο τὸ πλάτος του εἶναι 0.50 καὶ στὸ νότιο 0.54. Ἡ ταινία μέσα στὸ τετράπλευρο διαμορφώνει καὶ ρόμβο μὲ κύκλο στὸ μέσον του, ἀλλὰ καὶ κύκλους στὸ μέσον ἐξωτερικὰ τῶν πλευρῶν τοῦ ρόμβου. Στὸν μεσαῖο κύκλο τῶν θωρακίων ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ τριφυλλόμορφες κεραῖες καὶ στοὺς πλάγιους ἐξάκτινο ἀστέρι καὶ πυροστρόβιλος.

δὲν ἔχει χαραχθεῖ σωστά. Λείπει καὶ τὸ τελικὸ τῆς λ. *δοῦλος*. Βλ. καὶ ὅ.π. πίν. ΙΙβ. Καὶ τὸ τελικὸ σίγμα τῆς λ. *μαρμαρὰς* ἂς δεχθοῦμε πὼς ἔχει χαραχθεῖ ἰδιότυπα. Μοιάζει μὲ τὸ γράμμα ποὺ σημαίνει 6000.

Μπροστὰ στὸ τέμπλο κατάκειται στὸ ἔδαφος τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου[34] ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο μήκους 2.685. Τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι 2.90. Ἴσως ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ὁ κοσμήτης ἔπεσε. Ἡ λοξότμητη πλευρά του διαιρεῖται κατὰ μῆκος σὲ δυὸ ταινίες, ἐκ τῶν ὁποίων κάθε μιὰ εὑρίσκεται σὲ ἐπίπεδο διαφορετικῆς κλίσης. Ὁ ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστός, ποὺ κοσμεῖ τὴν ἐπάνω ταινία, σχεδὸν γωνιώδης, δὲν ἔχει πολλὴν εὐκαμψία[35]. Ὅμοιο μειονέκτημα παρουσιάζει καὶ ὁ ἑλικοειδὴς βλαστὸς ἀπὸ διμερὴ ταινία κοίλης τομῆς, ὁ ὁποῖος διακοσμεῖ τὴν πλατύτερη ταινία, τὴ διαμορφούμενη χαμηλότερα[36]. Μεταξὺ τῶν κομβίων τὸ μικρασιατικὸ θέμα μὲ ἑπτάφυλλα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια (σχέδ. εἰκ. 30)· ἐπάνω στὰ κομβία σταυρόμορφοι ρόδακες. Οἱ λακκίσκοι οἱ λαξευμένοι στὸ μέσον τους, ἀλλὰ καὶ γύρω στὰ τέσσερα κυκλικὰ φυλλάρια, εἶναι βαθεῖς, ὥστε τὰ κομβία φαίνονται διάτρητα (σχέδ. εἰκ. 30). Ἡ λεπτομέρεια ἴσως ἀποτελεῖ ἀρχαϊσμό[37].

Καὶ στὸ Μπρίκι τρίφυλλα γεμίζουν τὰ τριγωνικὰ κενὰ τὰ διαμορφούμενα μεταξὺ τῶν τοξυλλίων μὲ τὰ ἀκανθόμορφα ἀνθέμια.

3. Ἁγία Τριὰς στὸ Μπρίκι

Στὸ μέσο τῆς ἀτραποῦ ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἀμαξιτὸ δρόμο τῆς Μέσα Μάνης πρὸς τὸ χωριὸ Μπρίκι, ἀριστερά, βρίσκεται τὸ μικρὸ ἐγκαταλειμμένο μοναστήρι τῆς Ἁγίας Τριάδος (1708), τελευταῖα τόπος διαμονῆς τοῦ μακαρίτη τώρα ἱερέα τῆς περιοχῆς. Γιὰ τὸν ὁμώνυμο ναὸ ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[38]. Ἀπὸ τὰ ἐντοιχισμένα γλυπτὰ στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε μόνο σὲ δύο γεῖσα, ποὺ διακοσμοῦν τὸ ἄνω μέρος τῆς τρίπλευρης ἁψίδας τοῦ ἱεροῦ.

Στὴ νότια λοξὴ πλευρά της, ὡς γεῖσο κάτω ἀπὸ τὴ στέγη, τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου, ἀρκετοῦ μήκους[39]. Ἡ λοξότμητη πλευρὰ διαιρεῖται κι ἐδῶ σὲ δυὸ ταινίες ἄνισου ὕψους, ἐκ τῶν ὁποίων κάθε μιὰ εὑρίσκεται σὲ ἐπίπεδο διαφορετικῆς κλίσης. Ὁ ἐπιπεδόγλυφος κυματοειδὴς βλαστὸς τῆς ἐπάνω ταινίας, συμπιεζόμενος μέσα στὸν διακοσμητέο χῶρο, ἀποδίδεται γωνιώδης μὲ κυμάνσεις ἀλλοῦ πλατύτερες καὶ ἀλλοῦ στενότερες, προδίδων μᾶλλον ἀπειρία ἢ ἀμέλεια μεγαλύτερη ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Νικήτα. Ἡ πλατύτερη ταινία ἔχει στὸ μέσον της κομβίο μὲ σταυρόσχημο ρόδακα, ποὺ τὰ πέταλά του ἔχουν βαθιὲς κοιλότητες, ἀριστερά του τὸ γνωστὸ μικρασιατικὸ θέμα καὶ δεξιὰ ἑπτάλοβα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες. Ὁ τεχνίτης ἔχει χαράξει τὴν ὑπογραφή του πάνω στὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας:

[---]*ης αὐτὸ ἀμήν, γένητο Κ(ύρι)ε + κ(αὶ) Νηκήτα μαρ*[*μαρᾶ*]

34. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. VIIβ.

35. Ὅ.π. πίν. IXβ.

36. Ὅ.π.

37. Διάτρητα γλυπτὰ στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (μετὰ τὸ 961) βλ. στὴν Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, εἰκ. 143, 176.

38. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Μπρίκι τῆς Μάνης (1708) μὲ τὰ πολλὰ ἐντοιχισμένα γλυπτά, *ΛακΣπ* Ι΄, 1990, 111-134.

39. Βλ. γι' αὐτὸ τοῦ ἴδιου, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 34-35, πίν. XIVα. Φωτογραφίαν βλ. καὶ A. Culter - J. M. Spieser, *Byzance médiévale 700-1204* (1996) 232 εἰκ. 187.

Καὶ σὲ ἄλλες πλευρὲς τῆς ἀψίδας ἔχουν ἐντοιχισθεῖ στὴν ἴδια θέση τμήματα κοσμητῶν. Τὸ ἐντοιχισμένο δεξιὰ εἶναι δίζωνο. Στὴν ἐπάνω ταινία πάλι ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς καὶ στὴν κάτω συνεχόμενοι κύκλοι μὲ πυροστρόβιλους καὶ πολυάκτινα ἀστέρια. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κύκλων δίφυλλα. Ὁ κοσμήτης εἶναι σπασμένος σὲ δυὸ κομμάτια[40]. Ἡ κλίση τῶν πλευρῶν τῆς γωνίας, ποὺ σχηματίζουν τεμνόμενες οἱ δύο ταινίες τῆς λοξότμητης πλευρᾶς, εἶναι διαφορετική. Ἡ καμπύλη τὴν ὁποίαν διαγράφει ὁ ἑλικοειδὴς βλαστὸς δὲν εἶναι γωνιώδης. Τὰ θέματα ὅσα διακοσμοῦν τὴν πλατιὰ ταινία κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Νικήτα.

Ἂν λοιπὸν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ μικρὲς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζει ὁ κοσμήτης ἀπὸ ἔργα τοῦ Νικήτα, εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ ὑπόθεση πὼς ἀνήκει σὲ ἄλλο τέμπλο προερχόμενο ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τοῦ μαρμαρᾶ.

4. Ἅγιοι Θεόδωροι Καφιόνας

Ὁ μονοκάμαρος ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων[41] (1144-1145) σώζεται σὲ ἀπόσταση 15΄-20΄ ΒΔ. τοῦ χωριοῦ Καφιόνα, κοντὰ στὰ ἐρείπια ἐγκαταλειμμένου οἰκισμοῦ.

Τὸ διαλυμένο μαρμάρινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας, ἔργο τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα[42] (γύρω στὰ 1075) κι ἑνὸς Μιχαήλ, διασκευαστοῦ, ὅπως εἶναι πιθανό, βρίσκεται ἐκεῖ σὲ δεύτερη χρήση. Φαίνεται πὼς εἶχε λαξευθεῖ σὲ χρόνια προγενέστερα τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ. Στὸν Β. τοῖχο τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἀκόμη στὴ θέση του ἕνα κομμάτι τοῦ ἐπιστυλίου[43]. Τὸ ἐπιστύλιο διαιρεῖται κατὰ μῆκος σὲ δύο ταινίες ἄνισου ὕψους· στὴν ἐπάνω, ἡ ὁποία εἰσέχει λίγο καὶ δίδει τὴν ἐντύπωση ἀναβαθμοῦ, ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὴν κάτω ἀκανθόμορφα πλατιὰ ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες. Ἡ τεχνική τους κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ τεμαχίου εἶναι ἡμίεργη καὶ βαθμιδωτή, ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἐπίσης βαθμιδωτὴ βόρεια ἀπόληξη τεμαχίου ποὺ ἔχει μεγαλύτερο μῆκος (0.82) ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο κομμάτια τοῦ κοσμήτη, τὰ ἀποκείμενα μέσα στὸ ναό[44]. Βαθμιδωτὲς φαίνεται πὼς ἔγιναν ἐξ ἀρχῆς οἱ ἀπολήξεις, γιατὶ τὸ διαθέσιμο κομμάτι μαρμάρου δὲν θὰ εἶχε μάκρος τόσο, ὅσο χρειαζόταν. Ἀντίθετα ἡ λοξὴ βόρεια ἄκρα ἑνὸς ἀποτμήματος (εἰκ. 33), ὅπως καὶ ἡ νότια ἄλλου πιθανότατα προδίδουν πὼς τὰ δυὸ κομμάτια ἀρχικῶς ἦταν ἕνα ποὺ ἔσπασε. Ὁ ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς τῆς ἐπάνω ταινίας ἀπολήγει καὶ ἐδῶ σὲ κεφάλι φιδιοῦ (εἰκ. 33, σχέδ. εἰκ. 35), ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Νικήτα. Ἀξιοπρόσεκτο πὼς οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ καὶ τὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας πρὸς τὰ δεξιὰ βραχύνονται, ἴσως γιὰ νὰ χωρέσουν στὸν διατιθέμενο χῶρο[45]. Στὴν κάτω ταινία, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν ἐπάνω, τὰ

40. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΧΙΝβ.

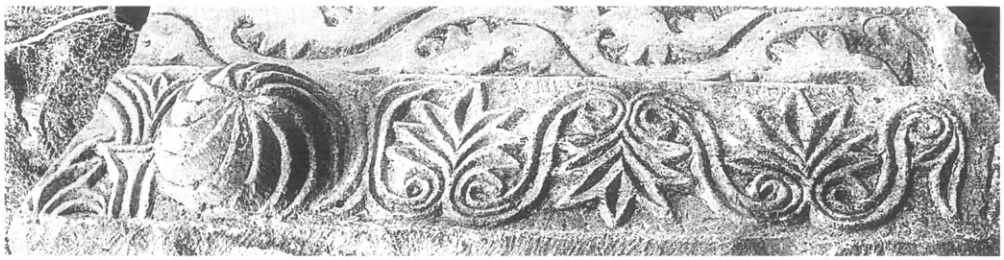
41. N. B. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse), *Cah.Arch* 32, 1984, 163-175.

42. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 32-34.

43. Ὅ.π. πίν. ΧΙβ.

44. Βλ. καὶ ὅ.π. σ. 33 σημ. 5. Βλ. καὶ Δρανδάκη, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, 73.

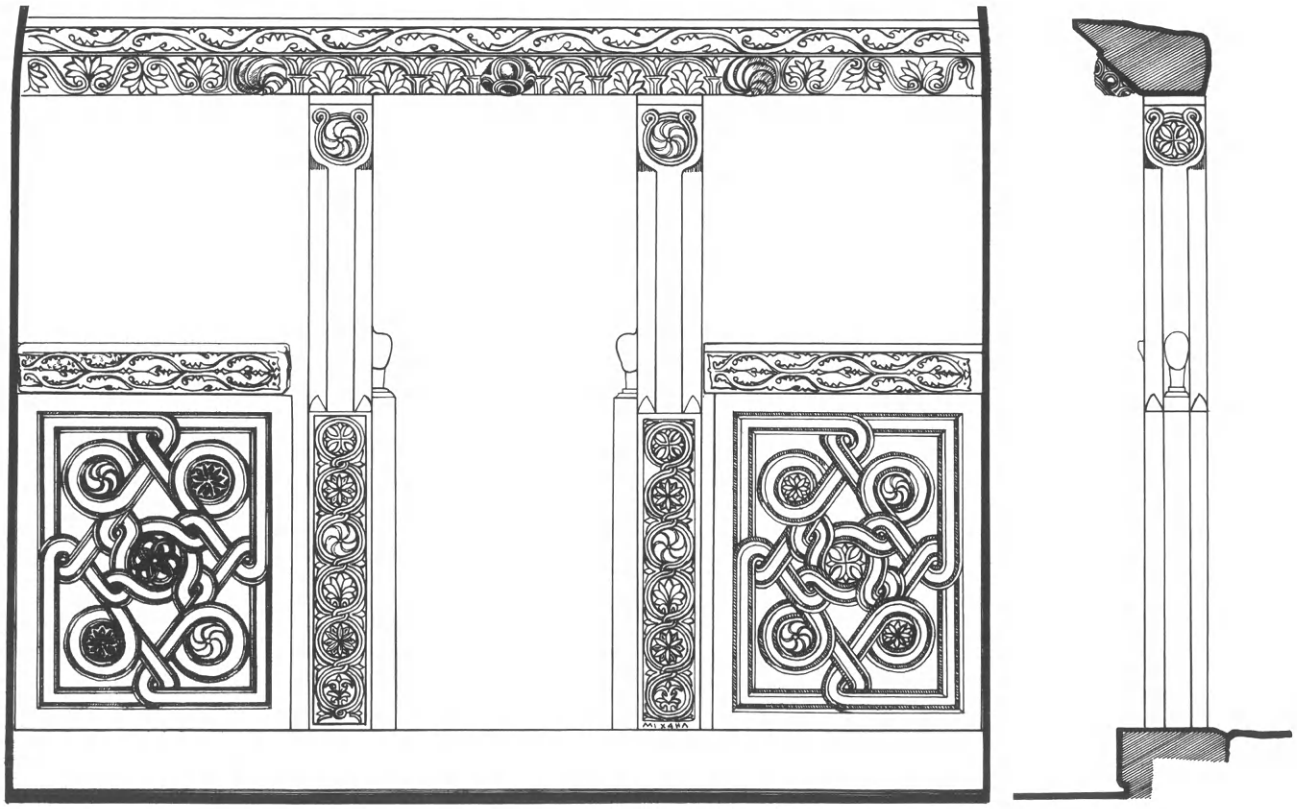
45. Νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι στὴν ἀρχὴ ὁ διάκοσμος τοῦ γείσου δὲν εἶχεν ὅλως διόλου λαξευθεῖ καὶ ὁλοκληρώθηκεν ὅταν θὰ ἐτοποθετεῖτο στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους; Ἢ μήπως ἀρχικὰ ἐλαξεύθη γιὰ ναὸ τῶν διαστάσεων τῶν Ἁγίων Θεοδώρων;

Εἰκ. 33. Νότιο ἀκραῖο κομμάτι τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 34. Μεσαῖο τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 35. Σχέδιο (ἀποκατάσταση τέμπλου).

συμπαγὴ ἡμισφαιρικὰ κομβία εἶναι τρία· τὸ μεσαῖο ἔχει σταυρόσχημο ρόδακα μὲ ἐκβαθυσμένους τὸν κεντρικὸ κύκλο καὶ τοὺς κύκλους τῶν τεσσάρων κεραιῶν (εἰκ. 34), ἐνῶ τὰ ἀκραῖα κοσμοῦνται μὲ πυροστρόβιλο. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀπὸ τρία τοξύλλια μὲ πλατιά, ὡραῖα, ἑπτάφυλλα, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια (μικρασιατικὸ θέμα) καὶ ἐπάνω, στὰ μεταξύ τους κενά, τρίφυλλα (εἰκ. 34 καὶ σχέδ. εἰκ. 35). Στὶς ἄκρες τοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τρία ἐννεάφυλλα ἀνθέμια –τὸ μεσαῖο ἀνεστραμμένο– συνδεόμενα μὲ ἕλικες (εἰκ. 33, σχέδ. εἰκ. 35). Ἀπὸ τὰ θωράκια βρίσκεται στὴ θέση του τὸ βόρειο (εἰκ. 36, σχέδ. εἰκ. 35). Ὁ διάκοσμος τῶν πλάγιων κύκλων τόσον αὐτοῦ ὅσον καὶ τοῦ νοτίου θωρακίου, τοῦ πεσμένου στὸ ἔδαφος[46] (εἰκ. 37 καὶ σχέδ. εἰκ. 35) εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν διάκοσμο στὰ θωράκια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι[47]. Οἱ διαμορφούμενοι ἀπὸ τὴν ἀνακομβούμενη ταινία κύκλοι εἶναι μᾶλλον μεγαλύτεροι, ὁ μεσαῖος χωρὶς ἀμφιβολία καὶ μάλιστα στὸ βόρειο θωράκιο ὁ διακοσμούμενος μὲ τὸ θέμα τῶν λημνίσκων. Ὁ βατήρας τοῦ τέμπλου, ἀρκετὰ ψηλός, ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ μαρμάρινα κομμάτια διαφορετικοῦ χρώματος καὶ πλάτους. Στὸ δεξιὸ κομμάτι τὸ μάρμαρο εἶναι λευκό.

Καὶ ἡ στέψη τοῦ θωρακίου (εἰκ. 38 καὶ σχέδ. εἰκ. 35) εἶναι ὅμοια μὲ τὴ στέψη στὸ Μπρίκι[48]. Ἀλλ' ἐνῶ οἱ κεφαλὲς τῶν φιδιῶν εἶναι ἀκαλαίσθητα ἀντίνωτες, στὴν Καφιόνα εἶναι ἀντιμέτωπες. Ἴσως λοιπὸν ἡ τέχνη τοῦ Νικήτα στὴν Καφιόνα ἀνήκει σὲ πιὸ ἐξελιγμένο στάδιο. Μεταξὺ τῆς στέψης καὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἔχτισαν τοῖχο σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Κατὰ τὸ πλεῖστον πάνω στὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας (εἰκ. 38) εἶναι χαραγμένη δέηση μὲ τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτη:

Μ(νήσ)θη(τι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Νη(κή)τ(α) μαρμαρᾶ· ἡ ψάλοντες εὔχεσθε αὐτοῦ

Ἡ φράση «*ἡ ψάλοντες εὔχεσθε αὐτοῦ*» ἀπαντᾶ περίπου ὅμοια καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῶν ἑλκυστήρων τῆς Μπάμπακα[49]. Καὶ τὰ γράμματα εἶναι τὰ ἴδια σὲ ὅλες τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ Νικήτα.

Ἡ στέψη τοῦ ἄλλου θωρακίου, χωρὶς ἐπιγραφή, ἀλλὰ μὲ ὅμοιο διάκοσμο (σχέδ. εἰκ. 35) βρίσκεται στὸ ἔδαφος. Τὰ φίδια ἐδῶ βγάζουν τὴ γλώσσα τους. Ἡ κάτω πλευρὰ τῆς στέψης εἶναι λαξευμένη ἀφρόντιστα καὶ δὲν ἔχει αὔλακα ὑποδοχῆς τοῦ θωρακίου.

Στὸ ναὸ σώζονται σπασμένοι καὶ οἱ πεσσίσκοι μὲ τοὺς σύμφυτους ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους. Οἱ πεσσίσκοι (εἰκ. 39, 40 καὶ σχέδ. εἰκ. 35) κοσμοῦνται μὲ σηρικοὺς τροχοὺς ἀπὸ διμερὴ ταινία κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς, ποὺ περιβάλλουν, ἂν ἀρχίσωμεν ἀπὸ πάνω, τὸν γνωστὸ ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τὰ τριφυλλόσχημα ἄκρα τῶν κεραιῶν, δωδεκάκτινο ἀστέρι, πυροστρόβιλο, ἐννεάφυλλο ἀκανθόφυλλο, πλατὺ ἀνθέμιο, ἀστέρι ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο καὶ κάτω ἀνθέμιο ἰδιόμορφο· τὰ φυλλάρια τῆς τρίτης σειρᾶς εἶναι βραχέα καὶ ἡ κορύφωσή του συνίσταται ἀπὸ τρίφυλλο τοῦ ὁποίου τὰ πλάγια φύλλα εἶναι μακρά, καμπυλούμενα πρὸς τὰ κάτω. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα. Ἡ ἀντιστοιχία ὡς πρὸς τὸ

46. Ἡ φωτογραφία τῆς εἰκ. 37 εἶχε ληφθεῖ πρὶν ἡ Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία Μυστρᾶ ἀναλάβει ἐργασίες συντήρησης στὸ ναό. Τὸ μνημεῖο ἦταν ἀνοικτό, ἔμπαιναν μέσα ζῶα καὶ τὸ θωράκιο ἦταν σκεπασμένο μὲ ἀκαθαρσίες.

47. Βλ. πιὸ πάνω Ἅγιος Γεώργιος στὸ Μπρίκι σχέδ. εἰκ. 30.

48. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΙΧα.

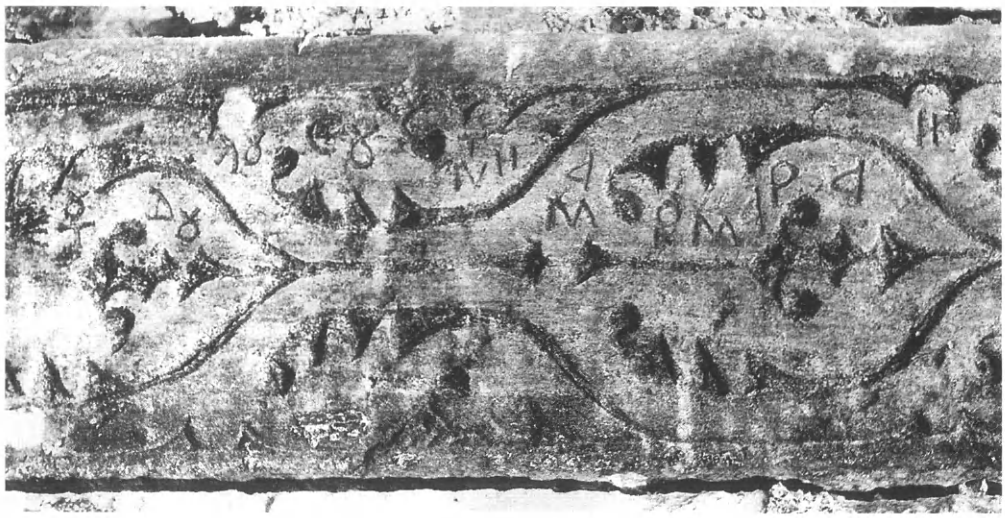
49. Πιὸ πάνω σ. 4. Στὴν Μπάμπακα εἶναι χαραγμένο «*ὑπὲρ αὐτοῦ*».

Εἰκ. 36. Βόρειο θωράκιο.

Εἰκ. 37. Νότιο θωράκιο.

Εἰκ. 38. Τμῆμα ἐπίστεψης βορείου θωρακίου.

Εἰκ. 39-40. Πεσσίσκοι.

Εἰκ. 41. Τὸ κάτω τμῆμα τοῦ νότιου πεσσίσκου.

Εἰκ. 42-44. Τμήματα κιονίσκων.

εἶδος τῶν κοσμημάτων τῶν δύο πεσσίσκων εἶναι αὐστηρή. Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεση ὅμως νομίζω πὼς διαφέρει. Στὸν ἕνα πεσσίσκο, στὸν νότιο (σχέδ. εἰκ. 35 καὶ εἰκ. 41) ἡ ἐκτέλεση εἶναι λίγο πλαδαρή· οἱ κοῖλες γλυφὲς δὲν εἶναι ἔντονα πρισματικές, ὅπως στὸν ἄλλο. Τὴν ὑπόθεση πὼς ὁ πεσσίσκος διακοσμήθηκεν ἀπὸ ἄλλο χέρι ἐνισχύει καὶ τὸ ὄνομα *ΜΙΧΑΗΛ*, χαραγμένο στὴ βάση του (εἰκ. 41), ἴσως τὸ ὄνομα τοῦ διασκευάσαντος τὸ τέμπλον. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: 0.92×0.17×0.17. Τὸ ἀπότμημα τοῦ Β. κιονίσκου ἔχει διαστ. 0.78×0.17.

Τὰ ἀποτμήματα τοῦ κιονίσκων ποὺ ἀπόκεινται στὸ ναό (εἰκ. 42-44) ἔχουν ὕψος 0.38. Τὸ σύμφυτο κιονόκρανο, ὕψους 0.18, ἔχει μέσα σὲ λυρόσχημα πλαίσια στὴ μιὰ πλευρὰ τὸν γνωστὸ ἰσοσκελὴ σταυρὸ κοίλης γλυφῆς (εἰκ. 43), στὴν ἄλλη πυροστρόβιλο (εἰκ. 42) καὶ στὴν τρίτη ὀκτάφυλλο ρόδακα (εἰκ. 44). Ἡ τέταρτη πλευρὰ εἶναι ἀκόσμητη.

Τὰ ρωμαλέα γλυπτὰ τοῦ τέμπλου μὲ τὴν αὐστηρὴ συμμετρία, τὴν ἁρμονία, τὴν ὁμορφιά, πρέπει νὰ εἶναι ἔργο ἀκμῆς τῆς τέχνης τοῦ Νικήτα.

Ἀποτίμηση τῆς γλυπτικῆς τοῦ μαρμαρογλύφου ἔχει γίνει στὴ μελέτη μου Νικήτας Μαρμαρᾶς σ. 38-44.

ΙΙΙ. ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ

1. Ἅγιος Φίλιππος[50] στὴν Κουνιώτικη Πούλα

Κουνιώτικη Πούλα λέγεται τὸ τμῆμα τῆς Ἄνω Πούλας, ποὺ ἀνήκει στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Κοῦνος. Δυτικὰ τοποθετεῖται τὸ Κάστρο τῆς Ὡριᾶς.

Σκόρπια μέσα στὸ ναὸ ἀπόκεινται τὰ μέλη τοῦ διαλυμένου μαρμάρινου τέμπλου[51], ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν μαρμαρὰ Νικήτα[52].

1. Δύο θωράκια ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα ἔχει διαστάσεις 0.70×0.60×0.10 (εἰκ. 45) καὶ τὸ ἄλλο 0.715×0.62×0.095. Τὸ ἕνα θωράκιο, ἀκατέργαστο κατὰ τὴν πίσω πλευρά, χρησιμεύει τώρα ὡς πλάκα τῆς ἁγίας Τράπεζας. Πλατιὰ ἀνακομβούμενη ταινία σχηματίζει τὸ

Εἰκ. 45. Θωράκιο.

ὀρθογώνιο πλαίσιο τῶν θωρακίων, ποὺ περικλείει μεγάλο ρόμβο μὲ ἔνσταυρο κύκλο στὸ μέσον του καὶ πλάι, στὶς λοξὲς πλευρὲς τοῦ ρόμβου, ἀπὸ ἕνα μεγάλο κύκλο συνημμένο στὶς πλευρὲς τοῦ πλαισίου. Αὐτοὶ οἱ κύκλοι περικλείουν κατὰ διάταξη χιαστὶ ἑξάκτινο ἀστέρι καὶ πυροστρόβιλο μὲ ἀραιὲς συστροφές. Τὰ θωράκια μοιάζουν περισσότερο μὲ τὰ θωρά-

50. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1974, 123-125.

51. Βλ. στὸν ἴδιο, Ἄγνωστα γλυπτά, 19-23.

52. Ὅ.π.

Εἰκ. 48. Διάκοσμος τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ κιονίσκου.

Εἰκ. 46. Τμῆμα πεσσίσκου.
Εἰκ. 47. Τμῆμα κιονίσκου.

κια τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι, ποὺ φέρει ἐγχάρακτη τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Νικήτα. Διαφορὲς στὶς λεπτομέρειες δὲν λείπουν. Ἔτσι οἱ κύκλοι, οἱ ὁποῖοι πλαισιώνουν τὸν ρόμβο, συνάπτονται ἐκεῖ μὲ τὶς λοξὲς πλευρές του καὶ ὄχι μὲ τὸ ὀρθογώνιο, ὅπως ἐδῶ.

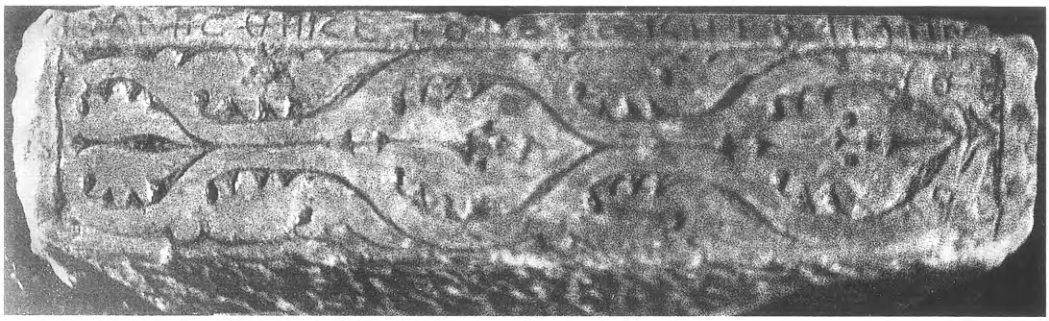
2. Κάτω ἀπόληξη πεσσίσκου μὲ σύμφυτο σταθμό (εἰκ. 46) τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ. Τὸ τεμάχιο ἔχει ὕψος 0.31, πλάτος 0.145, πάχος 0.125. Οἱ διαστάσεις τοῦ σταθμοῦ εἶναι 0.055×0.075. Ὁ πεσσίσκος ἔχει στὴν πρόσοψη σηρικοὺς τροχοὺς μὲ μαργαρίτα (ἢ ἀστέρι) καὶ πυροστρόβιλο. Μικρὸς κυκλικὸς τόρμος στὸ κάτω μέρος τοῦ σταθμοῦ καὶ ἄλλος τετράγωνος στὴν ἀνατολική του πλευρὰ ἴσως ὑποδηλώνουν πὼς ἐκεῖ στερεώνονταν ξύλινα θυρόφυλλα τῆς πύλης.

3. Μέρος ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου τοῦ τέμπλου σὲ δυὸ κομμάτια συνολικοῦ μήκους 0.93 καὶ διατομῆς 0.14[53]. Διασώζεται μέρος τοῦ μήλου, στὸ ὁποῖο κορυφωνόταν ὁ σταθμός. Θὰ ἦταν ὁ βόρειος. Μὲ τὸν κιονίσκον ἦταν σύμφυτο τὸ τετράπλευρο κιονόκρανο (διαστ. στὴν ἄνω πλευρὰ 0.14×0.14). Σὲ δυὸ συνεχόμενες πλευρὲς τὸ λυρόμορφο πλαίσιο περιβάλλει (πάνω ἀπὸ τὸ μῆλο τοῦ σταθμοῦ) ἐπιπεδόγλυφο, ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του (εἰκ. 47) καὶ τὸ ἄλλο ρόδακα μὲ ὀξύληκτα φύλλα (εἰκ. 48). Ὅμοιοι ρόδακες ἀπαντοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸ μέσον τῶν θωρακίων τοῦ Ἁγίου Πέτρου Γκλέζου.

4. Λοξότμητο γεῖσο, διαστ. 0.60×0.16×0.16 (ἐπάνω) καὶ 0.10 (κάτω), προφανῶς στέψη θωρακίου, ὅμοια μὲ ἐκείνη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι[54]. Ἔχει τὸν ἴδιο ἐπιπεδό-

53. Ὅ.π. πίν. 7β.

54. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΙΙβ.

Εἰκ. 49. Ἐνεπίγραφη στέψη θωρακίου.

Εἰκ. 50-51. Λεπτομέρειες τῆς ἄνω εἰκόνας.

γλυφο διάκοσμο (εἰκ. 49), ποὺ συναντήσαμε καὶ στὸν δυτικὸ ἑλκυστήρα τῆς Μπάμπακα[55], δηλαδὴ δίδυμο ἑλικοειδὴ βλαστό, τοῦ ὁποίου τὰ δυὸ στελέχη διαδοχικὰ συναντῶνται καὶ ἀπομακρύνονται, ὥστε νὰ σχηματίζουν ἐλλείψεις γεμάτες ἀπὸ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκαν-

55. Ὅ.π. πίν. Ια, ΙΙα.

Εἰκ. 52-54. Τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου.

θας. Στὴν ἀκόσμητη ταινία τοῦ ἐπάνω πλαισίου ἐπιγραφὴ κεφαλαιογράμματη, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες τοῦ ναοῦ, τὶς ὁποῖες θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 49-51) μεταγράφεται:

+ Μνήσθη(τι) Κ(ύρι)ε τοῦ δού(λου) [σ]ου Κήρου ἀμὴν

Τὰ γράμματα εἶναι ὅμοια μὲ τὰ γνωστὰ τοῦ Νικήτα ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς Καφιόνας[56]. Καὶ οἱ βλαστοὶ ἀπολήγουν σὲ κεφαλὲς κερασφόρων φιδιῶν, ὅπως στὴ μνημονευθεῖσα στέψη θωρακίου τῆς Καφιόνας. Διαφορὲς δὲν λείπουν πάλι στὶς λεπτομέρειες. Ἔτσι τὰ φίδια ἐδῶ ἔχουν τὰ στόματα ἀνοικτὰ καὶ τὶς ἄκρες τῆς γλώσσας ἐφαπτόμενες. Ἔχει ἀκόμη παρατηρηθεῖ πὼς τὸ γλυπτὸ εἶναι πιὸ ἄτεχνο ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῆς Καφιόνας, ἰδίως στὴν ἐκτέλεση τῶν γλωσσίδων τῶν ἀκανθόφυλλων καὶ στὴν ἀπόδοση τῆς πλαστικότητας τῶν ἡμίφυλλων[57]. Καὶ τὰ μοναχικὰ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα εἶναι ἐδῶ πιὸ χοντροκομμένα.

5. Κοσμήτης σὲ τρία κομμάτια (εἰκ. 52-54). Τὸ πρῶτο ἔχει μῆκος 0.695 καὶ πλάτος 0.14 ὡς πρὸς τὴν κάτω πλευρὰ καὶ 0.20 κατὰ τὴν ἐπάνω. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἐλισσόμενος βλαστὸς ἀπὸ ταινία διμερὴ μὲ ἀκανθόφυλλα τομῆς πρισματικῆς. Ὁ βλαστὸς ἀπολήγει σὲ

56. Ὅ.π. πίν. ΧΙα.

57. Δρανδάκης, Ἄγνωστα γλυπτά, 21.

Εἰκ. 55. Λοξότμητο ἐνεπίγραφο γεῖσο.

Εἰκ. 56. Ἄλλο τμῆμα ἐνεπίγραφου γείσου.

κεφάλι κερασφόρου φιδιοῦ μὲ κρεμασμένη γλώσσα. Ἀριστερὰ κομβίο σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ μὲ διάκοσμο σταυρόσχημου ρόδακα. Κάθε κυκλικὴ κεραία του περιβάλλει λακκίσκο. Λακκίσκος διαμορφώνεται καὶ στὸ μέσον τοῦ ρόδακα. Ἀριστερὰ λείψανα τοξυλλίου.

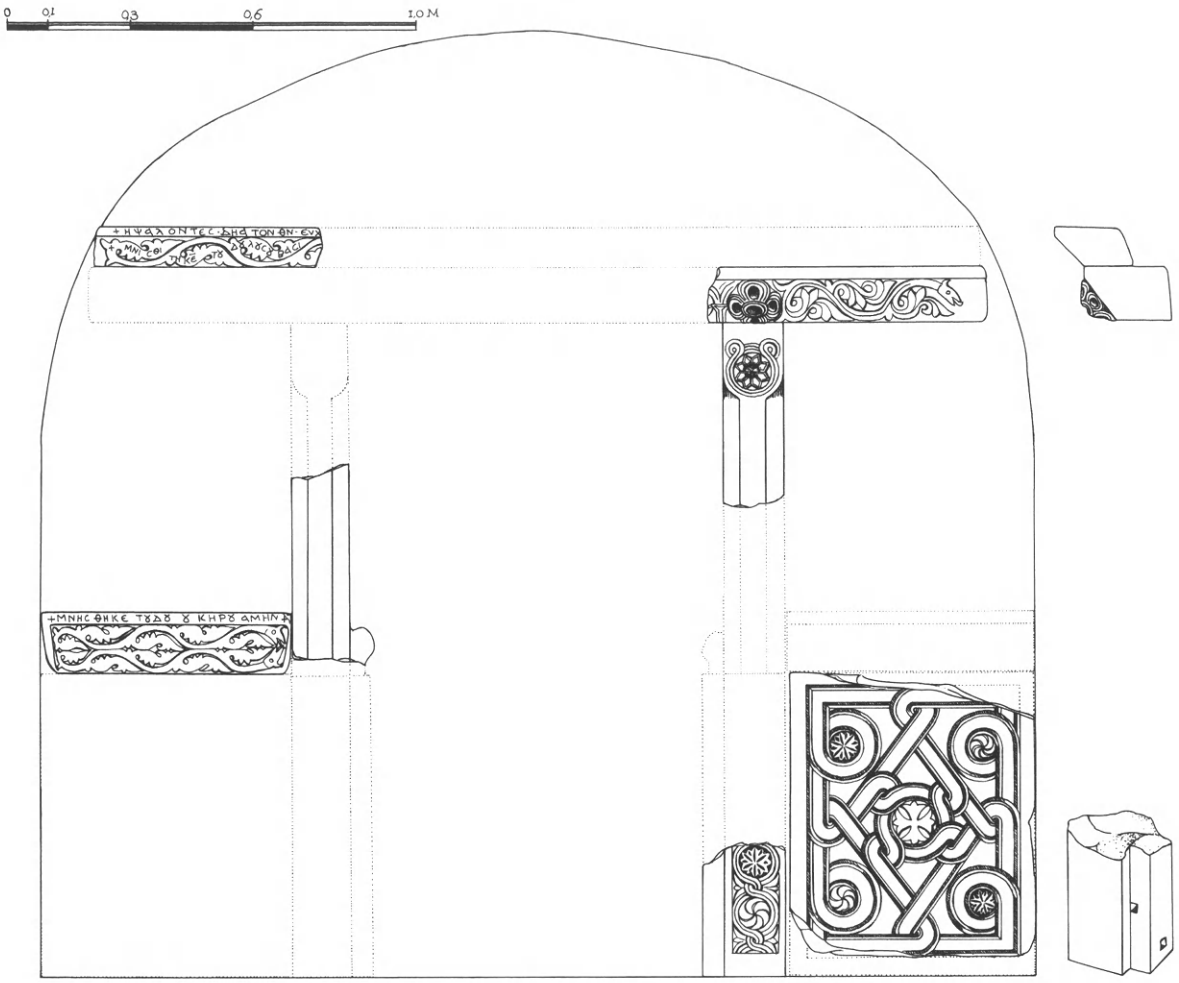
Τὸ δεύτερο κομμάτι (εἰκ. 53), διαστ. 0.684×0.15×0.15 ἢ 0.213 στὴ λοξότμητη πλευρά, ἔχει τοξύλλιο μὲ σπασμένο ἀκανθόμορφο, ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο, κομβίο ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο καὶ πιὸ πέρα ἑλικοειδὴ βλαστό. Ἀξιοπρόσεκτο πὼς οἱ καμπύλες τοῦ βλαστοῦ ἐδῶ δὲν εἶναι γωνιώδεις.

Τὸ τρίτο κομμάτι (εἰκ. 54), μήκους 0.47, ἔχει διάκοσμο ὅμοιο, βλαστὸ ἀπολήγοντα σὲ κεφάλι φιδιοῦ. Ἀποτελεῖ τὴ βορινὴ ἀπόληξη τοῦ κοσμήτη.

Ἀπὸ τὸν κοσμήτη λείπει τμῆμα ποὺ περιλαμβανόταν μεταξὺ τῶν κομβίων καὶ πιθανότατα θὰ εἶχεν ὡς διάκοσμο τοξύλλια.

6. Λοξότμητο γεῖσο (εἰκ. 55) διαστ. 0.575×0.125×0.12 ἢ 0.16. Διακοσμεῖται μὲ ἐλισσόμενο ἐπιπεδόγλυφο βλαστό· οἱ ἑλιγμοί του γωνιώδεις, ὅπως εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Νικήτα, ἀγκαλιάζουν μισὰ ἀκανθόφυλλα. Στὴν ἐπάνω ἀκόσμητη κατακόρυφη ταινία, ὕψους 0.03, ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή:

+ *Ἡ ψάλοντες διὰ τὸν Θ(εὸ)ν εὔχ[εσθε]*

Εἰκ. 57. Μερικὴ ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου.

Τὴ μετοχὴ *ἡ ψάλοντες*, γραμμένη τὸ ἴδιο ἀνορθόγραφα, χρησιμοποιεῖ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του ὁ Νικήτας, σὲ ἑλκυστήρα τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα[58] καὶ στὴ στέψη θωρακίου τῆς Καφιόνας[59]. Ἐπίσης καὶ τὸ ρῆμα *εὔχεσθε*.

Στὰ ἡμίφυλλα τῆς λοξότμητης πλευρᾶς ἄλλη ἐπιγραφή:

\+ *Μνίσθιτη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Βασι*[--][60]

Οἱ μνημονευόμενοι Κῦρος καὶ Βασίλειος θὰ ἦσαν δωρητὲς καὶ φαίνεται πὼς ὁ καθένας χορήγησε τὴ δαπάνη γιὰ τὴ διακόσμηση τμήματος τοῦ τέμπλου. Καὶ στὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τοῦ Νικήτα[61]. Νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς τὸ γεῖσο ἦταν τμῆμα ἄλλου μεγαλύτερου, ποὺ χάθηκε ἢ λανθάνει καὶ πὼς ἦταν τοποθετημένο πάνω ἀπὸ τὸ κυρίως ἐπιστύλιο; Πάντως στὰ ἄλλα τέμπλα τοῦ

58. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 23.
59. Ὅ.π. 33.
60. Προφανῶς *Βασι*[*λείου*].
61. Δὲς Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, 22 σημ. 15.

Νικήτα[62], οἱ δυὸ ταινίες τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι σύμφυτες ἀπὸ τὸν ἴδιο λίθο. Ἂς σημειωθεῖ πὼς ὀνόματα δωρητῶν ἔχουν χαραχθεῖ πάνω στὰ ἐπιπεδόγλυφα φύλλα σὲ κοσμῆτες καὶ ἄλλων ναῶν τῆς Μάνης, ὅπως τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὸ χωριὸ Σταυρί[63], τῆς Φανερωμένης καὶ ἄλλων ποὺ θὰ γνωρίσωμε στὴ συνέχεια.

7. Κομμάτι γείσου (0.265×0.14×0.16) ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο. Στὴ λοξότμητη πλευρά (εἰκ. 56), ἐπάνω στὰ ἡμίφυλλα τοῦ ἐπιπεδόγλυφου ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ τὰ γράμματα:

του Ἀμὴ

καὶ πάνω στὴν κατακόρυφη στενὴ ταινία:

$\overline{IB}$ *ἔτο*[*ς*] $\overline{\varsigma}$ $\overline{\Phi}$ $\overline{\Pi}$ $\overline{B}$ +

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6582 ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 1073 ἢ 1074. Ἂν τὸ $\overline{IB}$, ποὺ εἶναι γραμμένο στὴν ἀρχή, σημαίνει τὴν ἰνδικτιώνα, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανό, καὶ ἐπειδὴ τὸ 1074 ἡ ἰνδικτιὼν ἦταν δωδέκατη[64], τότε τὸ 6582 συμπίπτει πρὸς τὸ 1074.

Οἱ μαρμάρινοι ἑλκυστῆρες τῆς Μπάμπακα εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα ἐνυπόγραφο καὶ χρονολογημένο ἀπὸ τὸ 1075. Καὶ ἐκεῖ προηγεῖται ἡ ἰνδικτιὼν ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ ἔτους καὶ ἡ λ. *ἔτος* τίθεται σὲ πτώση ὀνομαστική, στοιχεῖα ποὺ προστιθέμενα στὴν ὁμοιότητα τοῦ ὕφους τῶν γλυπτῶν καὶ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων καθιστοῦν βέβαιο πὼς τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Φιλίππου εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα. Εὐνόητο πόσο συμβάλλει ἡ ἀκριβής του χρονολόγηση στὴ χρονικὴ ἔνταξη ἀχρονολόγητων γλυπτῶν τῆς περιοχῆς.

Μερικὴ ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Φιλίππου παρέχει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 57.

62. Τῆς Καφιόνας, τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Μπρίκι, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι.

63. Βλ. καὶ Δρανδάκη, *Τοιχογραφίαι*, 115 καὶ 75 σημ. 3.

64. V. Grumel, *La Chronologie* (Paris 1958) 255.

IV. ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΜΑΡΜΑΡΑ ΝΙΚΗΤΑ Ἢ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ

1. Ἅγιος Ἠλίας στὸν Γκρεμὸ

Στὴν περιφέρεια τῆς Κοινότητας Μπάμπακα, κοντὰ στὴν Παλιόχωρα, σώζεται ἐρειπωμένος ὁ μονοκάμαρος ναΐσκος τοῦ Προφήτη Ἠλία[65], διαστ. 8.86×2.15. Στοὺς ἁρμοὺς τῶν τοίχων ἔχει ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου, ὅπου ἀνοίγεται θύρα, εἶναι 1.48. Ἡ μεγάλη ἀψίδα πεταλόσχημη. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας ἴχνη τοιχογραφιῶν. Τὸ τέμπλο εἶναι χτιστό. Ὡς ἀνώφλιο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχει τοποθετηθεῖ γεῖσο μήκους 0.89. Τὸ πλάτος του ἐπάνω 0.20 καὶ κάτω 0.142. Στὴ στενὴ ζώνη ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας τῆς τεχνικῆς τοῦ Νικήτα. Στὴν πλατύτερη λοξότμητη ζώνη ἔξεργο κομβίο μὲ πυροστρόβιλο, διμερὴς ἑλικοειδὴς βλαστὸς κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ σηρικοὶ τροχοὶ περικλείοντες ἰσοσκελεῖς ἐπιπεδόγλυφους σταυροὺς μὲ τριφυλλόσχημα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τους, πυροστρόβιλους καὶ δωδεκάκτινα ἀστέρια. Στὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν κενὰ τρίφυλλα.

Τὸ γεῖσο κατὰ τὸ νότιο ἄκρο του ἔχει κοπεῖ βαθμιδωτά, γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ πρὸς τὸ ὑπόλοιπο ἐλλεῖπον τμῆμα του. Τὸ ἴδιο παρατηρήθηκε καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Καφιόνας[66].

Τὸ γεῖσο ἀποδόθηκε στὸν μαρμαρὰ Νικήτα[67].

2. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Γαρδενίτσας

Δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Γαρδενίτσα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση, ἀνάμεσα σὲ θαμνώδεις πρίνους, ὁ μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 58) διασώζει λίγες τοιχογραφίες[68] καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸ διαλυμένο μαρμάρινο τέμπλο του[69]. Ἔτσι μέσα στὴν ἐκκλησία ἀπόκεινται:

1. Θωράκιο διαστ. 0.86×0.62×0.15 (εἰκ. 59). Ὁ διάκοσμός του θυμίζει λίγο τὸν διάκοσμο τοῦ νότιου θωρακίου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας (βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 37). Οἱ διαφορὲς δὲν εἶναι σημαντικές. Τὸν κύκλο ἐντὸς τοῦ ρόμβου δὲν διαμορφώνει ἡ ἀνακομβού-

65. Γιὰ τὸ ναΐσκο βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 37-38.

66. Ὅ.π. 38.

67. Ὅ.π.

68. Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. Ν. Γκιολέ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, *ΛακΣπ* Γ΄, 1977, 36-83.

69. Δρανδάκης, Ἄγνωστα γλυπτά, 23-24.

Εἰκ. 58. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

μενη ταινία, ἀλλὰ γλυφὴ αὐτοτελὴς καὶ ὁ ἐντὸς αὐτοῦ σταυρὸς εἶναι διαφορετικός. Διαμορφώνεται ἀπὸ τριμερὴ ταινία, οἱ ὁριζόντιες κεραῖες εἶναι μακρότερες (ὅπως στὸ ἐπιστύλιο τῆς Φανερωμένης) καὶ ἀπὸ τὰ ἄκρα τους ἀναπηδοῦν ἀκανθόφυλλα ποὺ γεμίζουν ἀσφυκτικὰ τοὺς μεταξύ των χώρους. Πυκνὸς ὅμως εἶναι καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ κύκλου μὲ τοὺς λημνίσκους στὴν Καφιόνα.

2. Ἀπότμημα πεσσίσκου μὲ σύμφυτο ὀκταγωνικὸ κιονίσκο[70]. Ἡ πρόσοψη τοῦ πεσσίσκου ἔχει ὡς διάκοσμο σηρικοὺς τροχούς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐπάνω περιβάλλει ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τριφυλλόμορφες κεραῖες.

3. Κοσμήτης λοξότμητος σὲ τεμάχια[71]. Τὸ ὕψος τῆς λοξῆς πλευρᾶς εἶναι 0.295 καὶ τῆς ἐπάνω 0.33. Τὸ ἕνα ἀπότμημα ἔχει μῆκος 1.33 καὶ τὸ ἄλλο 0.85[72]. Ἡ λοξὴ πλευρὰ χωρίζεται σὲ δυὸ ζῶνες μὲ βαθὺ χάραγμα. Στὴν ἐπάνω ζώνη ἐπιπεδόγλυφος ἑλισσόμενος βλαστὸς μὲ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὁ βλαστὸς ἀπολήγει σὲ κεφάλι φιδιοῦ (εἰκ.

70. Ὅ.π. πίν. 10γ. Τὸ ἀπότμημα ἐκεῖ ἔχει ἐκτυπωθεῖ ἀνάποδα.

71. Ὅ.π. πίν. 10α-β.

72. Σύνολον 2.18. Τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ ἐκεῖ ποὺ θὰ ἐπακτώνετο ὁ κοσμήτης εἶναι 2.43.

Εἰκ. 59. Θωράκιο.

Εἰκ. 60. Τμῆμα τοῦ ἐπισυλίου.

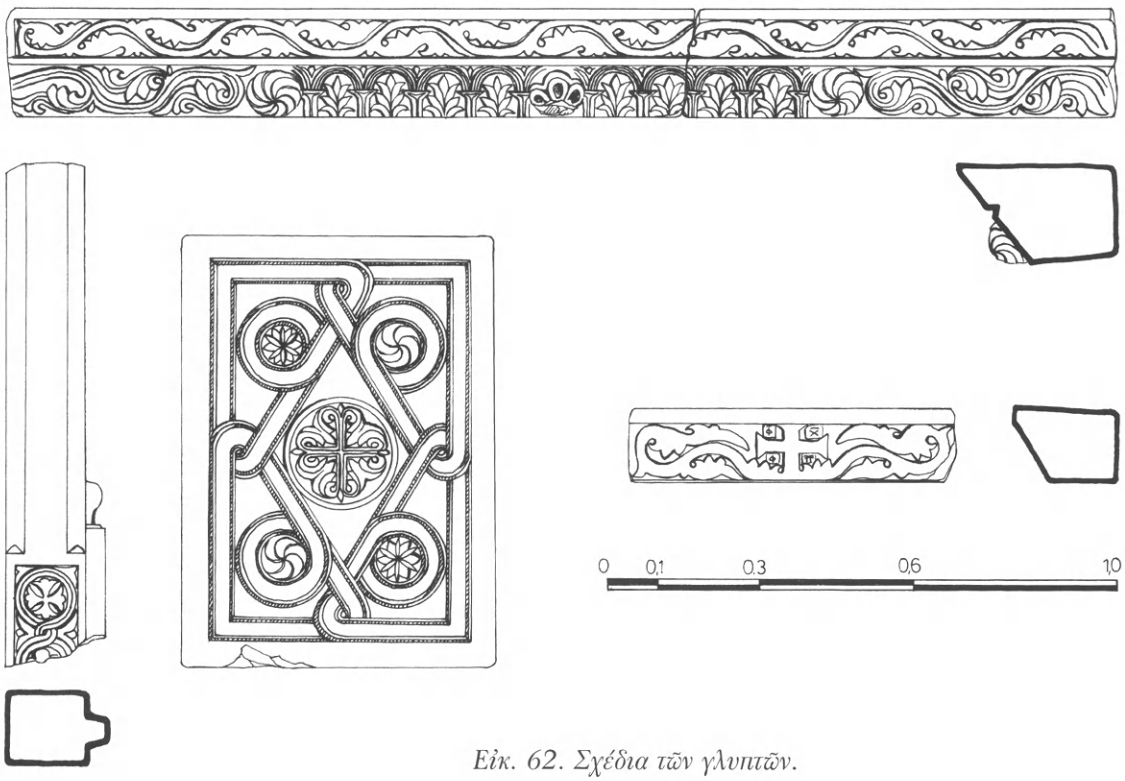
60). Κόσμημα ὅμοιου θέματος, ἀλλὰ κατὰ τεχνικὴ κοίλης γλυφῆς, ἀπαντᾶ καὶ στὴν κάτω ζώνη, ἡ ὁποία ἔχει τρία σχεδὸν ἡμισφαιρικά, συμπαγὴ κομβία μὲ πυροστρόβιλο καὶ ἀνάμεσα στὰ κομβία τοξύλλια ποὺ ἐγκλείουν ἑπτάφυλλα, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια. Ἀνάμεσα στὰ τοξύλλια τρίφυλλα.

Ἡ τεχνικὴ μοιάζει μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν γλυπτῶν τοῦ Νικήτα καὶ τὰ θέματα δὲν διαφέρουν. Οἱ καμπύλες ποὺ διαγράφουν οἱ βλαστοί, κάπως γωνιώδεις, δὲν εἶναι ἄψογες. Τὸ ὕφος, ἡ ὁμοιότης μὲ τὰ ἔργα τοῦ Νικήτα ὁδηγοῦν ν' ἀποδώσει κανεὶς καὶ αὐτὰ τὰ γλυπτὰ στὸ χέρι του.

4. Δύο στέψεις θωρακίων μήκους 0.64 ἡ μιὰ καὶ 0.65 ἡ ἄλλη. Ἡ κάτω πλευρὰ ἔχει πλάτος 0.13 καὶ ἡ ἐπάνω 0.20. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ τὸ κόσμημα εἶναι ἐπιπεδόγλυφο καὶ

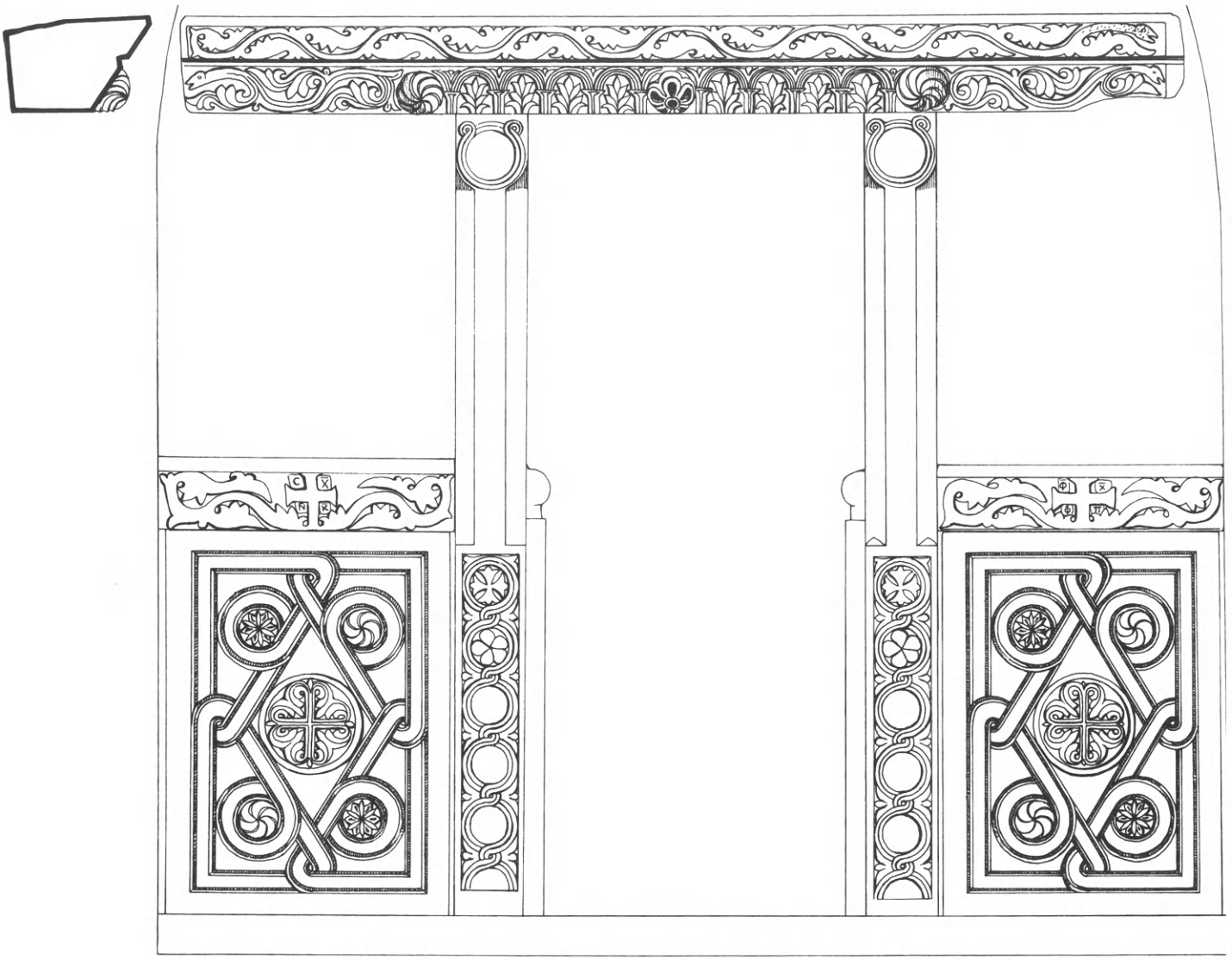
Εἰκ. 61. Στέψη θωρακίου.

Εἰκ. 62. Σχέδια τῶν γλυπτῶν.

πρόστυπο. Στὸ μέσον σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν. Ἀνάμεσά τους στὸ ἕνα γεῖσο τὰ γράμματα:

Φ(*ῶς*) *Χ*(*ριστοῦ*)
Φ(*αίνει*) *π*(*ᾶσι*)

Εἰκ. 63. Ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου.

καὶ στὸ ἄλλο:

Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς)
Ν(ι)κ(ᾶ)

Ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς κάτω κεραίας τοῦ σταυροῦ φυτρώνουν ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 61). Οἱ στέψεις ὑποδεέστερης, νομίζω, τέχνης πρέπει νὰ εἶναι ἔργο

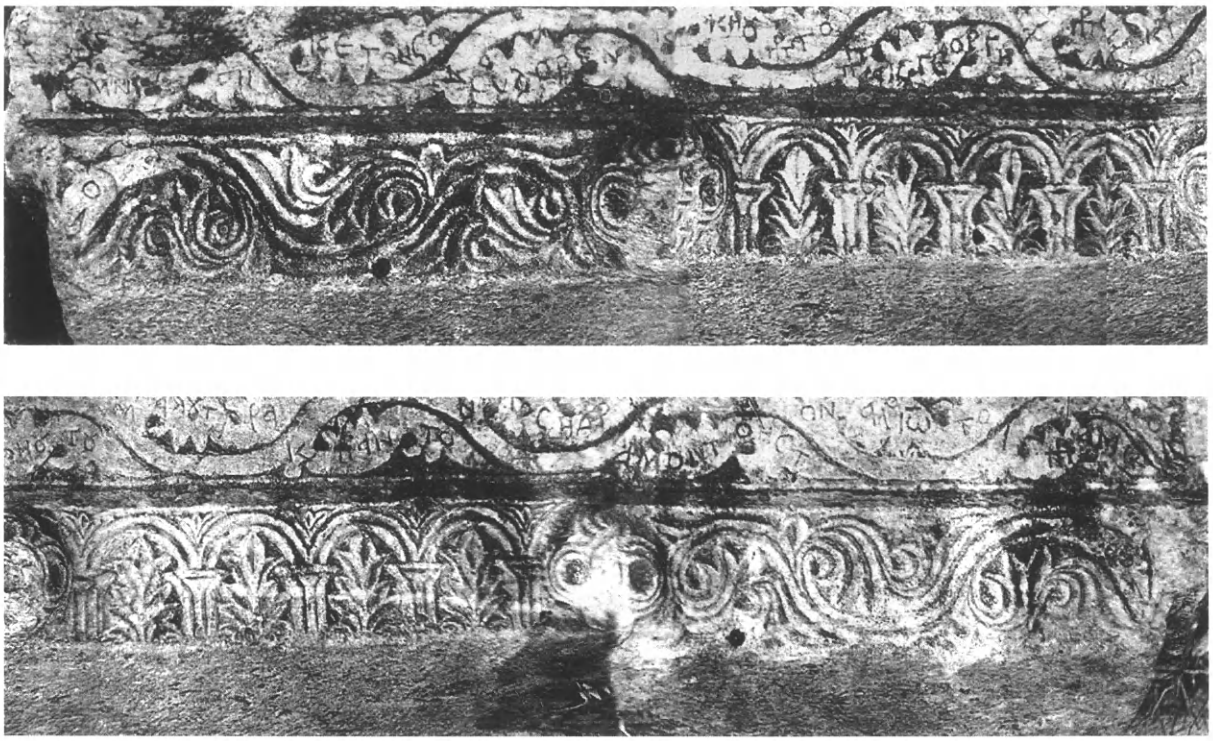
βοηθοῦ. Οἱ κόλποι πάντως τοῦ γράμματος φῖ διαγράφουν κύκλο, ὅπως συμβαίνει συνήθως τὸν 11ο αἰ.[73]

Τὰ σχέδια τῆς εἰκ. 62 ἀποδίδουν τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ καὶ τὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 63 τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου ἀπὸ τὴν κυρία Θεοχαρίδη.

3. Ἅγιος Βασίλειος στὸ Σταυρὶ

Στὸ χωριὸ Σταυρὶ ὁ μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου εἶναι ξαναχτισμένος σὲ νεώτερα χρόνια. Διασώζει ὅμως ὑπολείμματα παλαιῶν γλυπτῶν βυζαντινῆς ἐποχῆς.

1. Τὸ σημαντικότερο εἶναι ἕνα μεγάλο ἐπιστύλιο τέμπλου διαστ. 2.265×0.32×0.23[74] ἀποκείμενο ἔξω τοῦ ναοῦ[75]. Διηρημένο ὁριζόντια μὲ αὐλάκωση σὲ δυὸ ζῶνες, κοσμεῖται

Εἰκ. 64α-β. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο.

73. V. Gardthausen, *Griechische Paläographie* II (Leipzig 1913) πίν. 6 (Coisl. 213 τοῦ 1027).

74. Βλ. γι' αὐτὸ Δρανδάκη, *Τοιχογραφίαι*, 75 σημ. 3 καὶ σ. 115.

75. Σήμερα εἶναι ἐντοιχισμένο σὲ πεζούλι στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ. Ὅπως πληροφοροῦν κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, ἀρχαιοκάπηλοι ἐπεχείρησαν νὰ τὸ κλέψουν. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν μπόρεσαν νὰ τὸ μεταφέρουν, καθὼς εἶναι βαρὺ καὶ τὸ ἀφῆκαν στὸν δρόμο λίγο πιὸ πέρα. Οἱ κάτοικοι, γιὰ νὰ τὸ ἀσφαλίσουν, τὸ τοίχισαν.

στὴν ἐπάνω χαμηλότερη μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστό, ποὺ ἔχει στοὺς κόλπους του ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ οἱ κυμάνσεις του ἐλαφρὰ γωνιώδεις μοιάζουν μὲ ἐκεῖνες τῶν βλαστῶν τοῦ Νικήτα. Κυρίως πάνω στὰ ἡμίφυλλα εἶναι χαραγμένη κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφή (εἰκ. 64), ποὺ μεταγράφεται:

Μνήσθη(τι) Κ(ύρι)ε τῶν σῶ δούλο Ρεντακήου πρ(ω)τοπ(α)πᾶ κ(αὶ) Γεοργήου πρε(σβυτέρου;) Κυριτζήου τοῦ Μαλουταρᾶ κ(αὶ) πάντον τῶ σηδραμόντο ἠς τὸν ἅ[γι]ο (;) Ἰω(άννην) τὸ(ν) Πρ(όδρομον) Ἀμί +

Κατὰ πληροφορία ἐγχωρίου (τοῦ κ. Ἰ. Ψυκάκου) ὁ κοσμήτης μεταφέρθηκε μὲ ἄλλα γλυπτὰ στὸν Ἅγιο Βασίλειο ἀπὸ τὸν κατεδαφισθέντα ναὸ τοῦ Προδρόμου, ποὺ βρισκόταν μεταξὺ τῶν χωριῶν Παγκειὰ καὶ Σταυρί.

Ὁ Ρεντάκιος τῆς ἐπιγραφῆς ἀνῆκε σὲ ἐπιφανὴ οἶκο καταγόμενο ἀπὸ τὴν Σπάρτη καὶ ὁ Μαλωταρᾶς σὲ γνωστὴ οἰκογένεια τῆς Λακεδαίμονος[76].

Τὰ γράμματα *Α, Δ, Ε, Η, Κ, Λ, Μ, Ο, Π, Ρ*, εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ χαραχθέντα ἀπὸ τὸν Νικήτα[77].

Στὴν κάτω πλατύτερη ζώνη τρία συμπαγὴ κομβία μὲ σταυρὸ ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία, ποὺ οἱ κυκλικὲς κεραῖες του καὶ τὸ κυκλικὸ κέντρο ἔχουν λακκίσκους ἀρκετὰ βαθεῖς. Μεταξύ τους ἀπὸ τέσσερα τοξύλλια ὅμοιας λάξευσης μὲ ἐννεάφυλλα, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια· ἐπάνω καὶ μεταξύ τους τρίφυλλα. Στὰ ἄκρα τοῦ κοσμήτη ἑλικοειδὴς βλαστὸς κοίλης γλυφῆς, ἀπολήγων καὶ στὶς δύο ἄκρες σὲ κεφάλι κερασφόρου φιδιοῦ μὲ ἀνοικτὸ στόμα (εἰκ. 64), διαγράφει τρεῖς κυμάνσεις. Τὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας ἀνακάμπτονται ἔντονα. Τὸ σχέδιό τους μοιάζει μὲ ἐκεῖνο στὸν Ἅγιο Φίλιππο τῆς Ἄνω Πούλας (1074). Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ καὶ ὁ κοσμήτης αὐτὸς νὰ βγῆκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Νικήτα (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 65 ἀριθ. 1).

76. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, 115 σημ. 2.

77. Δρανδάκης, Ἐπιγραφὴ στὴ Φανερωμένη, 220 εἰκ. 1. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ σὲ ἄλλο μεταγενέστερο ναὸ τοῦ χωριοῦ Σταυρί, στὸν Ἅγιο Νικόλαο, βρίσκονται σὲ δεύτερη χρήση παλαιότερα γλυπτά. Ἔτσι:

1) Στὸ Ν. παράθυρο ὡς ἀνώφλιο χρησιμοποιήθηκε τμῆμα κοσμήτη μὲ τέσσερα τοξύλλια ἐγκλείοντα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια. Ὁ κοσμήτης ἔχει καὶ δυὸ κομβία μὲ σταυρούς. Ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴ βασιλικὴ στὸ Τηγάνι.

2) Πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὴ βασιλικὴ καὶ τὸ πόδι τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ Ἁγίου Νικολάου: βάση κίονα μὲ σύμφυτο μικρὸ πόδιο καὶ δίζωνο κιονόκρανο. Στὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ κιονοκράνου σειρὰ καλαμοειδῶν ἐναλλασσόμενων μὲ λογχοειδή. Τὸ κιονόκρανο ἔχει συνολικὸ ὕψος 0.44. Ὅμοιο πόδι ἔχει ἡ ἁγία Τράπεζα καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως στὸ Μέζαπο (*ΠΑΕ* 1964, πίν. 128α καὶ 131β). Μέσα στὸν Ἅγιο Νικόλαο εἶχα δεῖ καὶ ἀρχαία ναϊδιόσχημη ἐπιτύμβια στήλη μὲ γράμματα σὲ μιὰ σειρά.

3) Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας δυὸ κομμάτια θωρακίων –σὲ μετάβασή μου στὸ Σταυρὶ στὶς 16-8-92 δὲν τὰ βρῆκα– ποὺ εἶχαν ὡς διάκοσμο ἰσοσκελεῖς σταυροὺς συμπλεκόμενους. Οἱ διαστάσεις τῶν θωρακίων ἀντίστοιχα 0.55×0.265×0.06 καὶ 0.55×0.12×0.06.

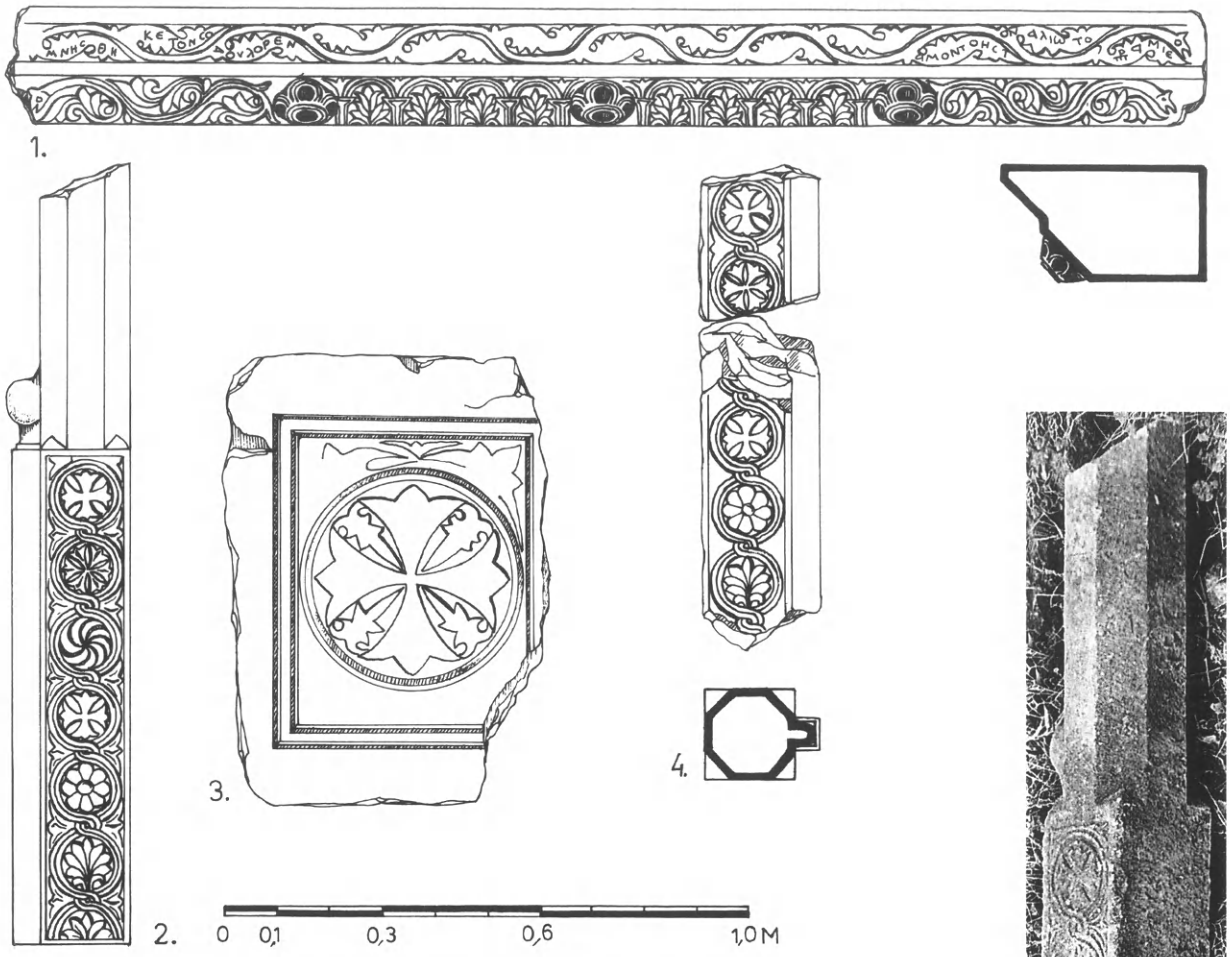
4) Στὸ Ν. παράθυρο τοῦ ἱεροῦ ὡς ἀνώφλι μαρμάρινος κοσμήτης μήκους 0.945 καὶ ὕψους στὴ λοξότμητη πλευρὰ 0.125. Φέρει τὴν ἐπιγραφή (εἰκ. 67):

Κ(ύρι)ε βωήθη τῶ σῶ δούλο Ἀλεξα

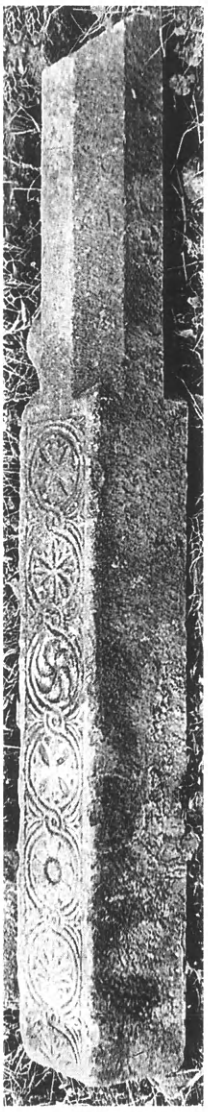
Στὴν ἄλλη λοξότμητη πλευρὰ πάλι σὲ μιὰ σειρὰ ἡ ἐπιγραφή:

του τω κτησαμένω τοῦτ[ο;] ἀμ(ὴν)

5) Ὡς βάση τοῦ σημερινοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας εἶναι ἐντοιχισμένο γεῖσο, διαστ. 0.515×0.07, μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστό.

Εἰκ. 65. Σχέδια (1-4) τοῦ ἐπιστυλίου καὶ ἄλλων γλυπτῶν.

Εἰκ. 66. Πεσσίκος μὲ σύμφυτο κιονίσκο.

Εἰκ. 67. Ἐπιγραφή.

2. Τοῦ ἴδιου ἔργο, ἀκέφαλο, πρέπει νὰ εἶναι καὶ πεσσίσκος μὲ σύμφυτους σταθμὸ πύλης τοῦ ἱεροῦ καὶ ὀκταγωνικὸ κιονίσκο σπασμένο (εἰκ. 66 καὶ σχέδ. εἰκ. 65, ἀριθ. 2) συνο-

λικοῦ ὕψους 1.48. Τὸ πλάτος τοῦ πεσσίσκου εἶναι 0.15 καὶ τοῦ σταθμοῦ ποὺ κορυφώνεται σὲ μῆλο 0.035. Ὁ πεσσίσκος ἔχει στὴν πρόσοψη σηρικοὺς τροχοὺς ἀπὸ διμερὴ ταινία, ποὺ περιβάλλουν ἰσοσκελεῖς σταυρούς, τῶν ὁποίων οἱ κεραῖες ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλα, ἀστέρι, πυροστρόβιλο, ρόδακα, ἀνθέμιο. Ὁ πεσσίσκος ἀνῆκε σὲ νότιο σταθμὸ πύλης τοῦ ἱεροῦ. Ἡ διατομὴ τοῦ κιονίσκου εἶναι 0.155.

3. Δυὸ κομμάτια, τμήματα τοῦ βόρειου πεσσίσκου, πλάτους ἐπίσης 0.15 καὶ συνολικοῦ ὕψους 0.85. Ὁ διάκοσμός τους μέσα σὲ σηρικοὺς τροχοὺς εἶναι σταυροί, μαργαρίτα (ἢ ρόδακας), ἀνθέμιο (σχέδ. εἰκ. 65 ἀριθ. 4). Ὁ πεσσίσκος ἀνῆκε σὲ βόρειο σταθμὸ πύλης τοῦ ἱεροῦ. Προέρχεται, νομίζω, ἀπὸ τὰ χέρια ποὺ σκάλισαν καὶ τὸ προηγούμενο γλυπτό.

4. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι θωράκιο μὲ σταυρό (σχέδ. εἰκ. 65 ἀριθ. 3), ἀποκείμενο ἔξω τοῦ ναοῦ, δὲν βρῆκα σὲ μεταγενέστερη ἐπίσκεψή μου.

4. Κοίμηση στὰ Παγκειὰ τῆς Μέσα Μάνης

Ὁ ναὸς εἶναι νεώτερος[78], χτισμένος πλάι στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ. Στὸ βόρειο παράθυρο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνώφλιο γεῖσο διαστάσεων 1.13×0.15×0.16. Τὰ ἐπίπεδα τῶν δύο ταινιῶν του θλώμενα διαγράφουν ἀμβλεία γωνία. Στὴν ἐπάνω ἐπιπεδόγλυφος ἐλι-

Εἰκ. 68-70. Πεσσίσκοι ἐντοιχισμένοι.

78. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 36 σημ. 1.

κοειδὴς βλαστὸς τῆς μορφῆς ποὺ συνηθίζει ὁ Νικήτας· στὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας ἐπιγραφὴ δυσανάγνωστη. Στὴν λίγο ψηλότερη κάτω ταινία[79] δυὸ πολὺ ἔξεργα ἡμισφαιρικὰ κομβία· στὸ πρῶτο ἀριστερὰ πυροστρόβιλος, στὸ ἄλλο σταυρόσχημος ρόδακας μὲ κυκλικὰ φυλλάρια. Μεταξὺ τῶν κομβίων πέντε τοξύλλια μὲ ἀκανθόμορφα ἀνθέμια. Στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ ἔχουν ἐντοιχισθεῖ καὶ ἄλλα γλυπτά. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα θωράκιο διαστ. 0.92×0.74 ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο μὲ σταυρὸ στὸ μέσον ὑψούμενο σὲ τρεῖς βαθμίδες, πλαισιωμένο ἀπὸ δυὸ πουλιά. Ἂν διέκρινα σωστὰ ἔχει χαραχθεῖ ἡ χρονολογία *ΧΓΟΥ*, δηλ. 1603ου (;).

Στὸ νότιο τοῖχο ὡς ἀνώφλιο τοῦ δυτικότερου παραθύρου χρησιμοποιήθηκε πεσσίσκος διαστ. 0.76×0.12 (εἰκ. 68) μὲ σηρικοὺς τροχούς. Ἀνατολικότερα στὸν ἴδιο τοῖχο ὡς δυτικὸς λαμπὰς παραθύρου πεσσίσκος διαστ. 0.74×0.175 μὲ ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ὡς ἀνώφλιο ἄλλος πεσσίσκος, διαστ. 0.91×0.17, μὲ ὅμοιο διάκοσμο (βλ. εἰκ. 69 καὶ 70). Τέλος τὸ ἀνώφλιο τῆς δυτικῆς θύρας, διαστ. 1.27×0.14, διακοσμεῖ σταυρός, ποὺ ἔχει ὡς ὄρπηκες ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστό.

5. Ἁγία Σοφία στὴ Λαγκάδα τῆς Ἔξω Μάνης

Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ χτιστοῦ σήμερα τέμπλου τῆς Ἁγίας Σοφίας[80] ἔχει τοποθετηθεῖ πεσσίσκος[81], κοσμούμενος μὲ σηρικοὺς τροχούς, ποὺ περικλείουν ἰσοσκελεῖς σταυροὺς μὲ τριφυλλόσχημα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τους, δωδεκάκτινα ἀστέρια, πυροστρόβιλους καὶ ρόδακα. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα. Ἡ τεχνική τους κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς. Δεξιὰ τοῦ πεσσίσκου κομμάτι λοξότμητου γείσου μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστό. Οἱ γωνιώδεις κυματισμοὶ τοῦ βλαστοῦ θυμίζουν τὸ χέρι τοῦ Νικήτα.

6. Ναὸς Ἁγίας Τριάδος κοντὰ στὴ Λαγκάδα

Μεταξὺ τῶν χωριῶν Κουτήφαρη καὶ Λαγκάδας τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης καὶ πιὸ κοντὰ στὸ δεύτερο συναντᾶ κανεὶς τὸν μονοκάμαρο ναὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος[82]. Ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ τὴν δυτικὴ θύρα ὡς ποδιὰ κόγχης ἔχει τοποθετηθεῖ λοξότμητο γεῖσο, μήκους 0.82 περίπου, διαμορφωμένο ἀπὸ δυὸ σύμφυτες ταινίες[83]. Ἡ ἐπάνω ταινία βρίσκεται σὲ ἐσοχή, ὅπως στὸ ἐπιστύλιο τῆς Καφιόνας[84], καὶ ἔχει ὡς κόσμημα τὸν γνωστὸ ἐπιπεδόγλυφο βλαστό, ὅπως τὸν σκαλίζει ὁ Νικήτας. Στὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας ἡ ἐπιγραφή[85], ποὺ

79. Ὅ.π. πίν. XVIβ.

80. Βλ. γι' αὐτὴν ὅ.π. σ. 36 καὶ σημ. 2, καὶ σ. 37 καὶ σημ. 1. Βλ. ἀκόμη Χαρίκλειαν Κωνσταντινίδη, Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴ Λαγκάδα τῆς Ἔξω Μάνης, *ΛακΣπ* ΣΤ΄, 1982, 80-124.

81. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. XVIγ.

82. Βλ. γιὰ τὴν ἐκκλησία Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, 26 σημ. 31.

83. Ὅ.π. πίν. 12β.

84. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 33.

85. Τὸ ἴδιο γίνεται στὴ στέψη θωρακίου τῆς Καφιόνας, στὸν κοσμήτη τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Μπρίκι καὶ τοῦ Ἁγίου Φιλίππου Ἄνω Πούλας, στὸ γεῖσο, ὅπως θὰ δοῦμε, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καστανέας καὶ στὸ γεῖσο ἔξω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βασίλειο στὸ Σταυρί.

μεταγράφεται:

[---]*νου τὸν ἅγιο ναὸν τοῦτο· ἡ ψάλοντες δηὰ τὸ(ν) Θ(εὸ)ν εὔχεσθε αὐτοὺς νικτὶ κ(αὶ) ἐν ἰμέρα*

Μερικὰ γράμματα εἶναι σὲ γραφὴ μικρογράμματη, ὅπως τὸ γάμμα, τὸ ὖψιλον, τὸ μῦ. Οἱ δυὸ πρῶτες συλλαβὲς τῆς τελευταίας λέξεως εἶναι δυσανάγνωστες.

Τὴν ἐπιγραφὴ παραθέτει διορθώνοντας ὁ R. Traquair (Laconia, 196). Τὴν πρώτη λέξη μάλιστα συμπληρώνει: [*κτησαμέ*]*νου*[86].

Ἡ φράση «*ἡ ψάλοντες... εὔχεσθε αὐτοὺς*» εἶναι γνώριμη στὸν Νικήτα[87]. Καὶ ὁ τύπος τῶν γραμμάτων εἶναι ὁ συνηθισμένος σ' αὐτόν. Ἡ κάτω ζώνη τοῦ γείσου[88], ψηλότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη, διακοσμεῖται ἀπὸ κομβίο πολὺ ἔξεργο μὲ σταυρόσχημο ρόδακα, τοῦ ὁποίου τὰ κυκλικὰ κέντρο καὶ κεραῖες εἶναι ἔγκοιλα. Ἀριστερὰ τοῦ κομβίου τὸ μικρασιατικὸ θέμα μὲ ἑπτάφυλλα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια καὶ δεξιὰ ἑλικοειδὴς βλαστὸς κοίλης γλυφῆς, ὅπως τὸν συνηθίζει ὁ Νικήτας, μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἔντονα ἐδῶ ἀνακαμπτόμενα.

7. Ἅγιος Νικόλαος Καστανέας

Στὴν Καστανέα τῆς Ἔξω Μάνης ὁ κατάγραφος μεταβυζαντινὸς μὲ νάρθηκα ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου[89], ποὺ ἡ καμάρα καὶ οἱ ἐνισχυτικές της ζῶνες ἔχουν τομὴ σπασμένου τόξου, διασώζει ὡραῖο ξυλόγλυπτο τέμπλο μὲ παλιὲς εἰκόνες.

Τὸ κωδωνοστάσιό του, δίζωνο (εἰκ. 71), ἔχει δίλοβο ἄνοιγμα στὴν κάτω ζώνη καὶ μονόλοβο στὴν ἐπάνω. Ἐκτὸς ἄλλων γλυπτῶν, σύγχρονων πρὸς τὴν οἰκοδομή του ἔχει διακοσμηθεῖ καὶ μὲ δυὸ λοξότμητους κοσμῆτες, τὸν ἕνα πλάι στὸν ἄλλο (εἰκ. 72) σὲ δεύτερη αὐτοὺς χρήση. Ὁ διάκοσμος τοῦ ἀριστεροῦ, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος εἶναι 1.23, συνίσταται σὲ δυὸ κομβία, σχεδὸν ἡμισφαιρικά, μὲ σταυρόσχημους, διάτρητους ρόδακες ἀνάμεσα σὲ πεντάφυλλα, ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια, ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, καὶ σηρικοὺς τροχοὺς ποὺ περιβάλλουν ἰσοσκελεῖς σταυρούς, ἐναλλασσόμενους μὲ πολυάκτινα ἀστέρια. Ἡ ἐργασία θυμίζει τὸ χέρι τοῦ Νικήτα[90]. Ὁ ἄλλος κοσμήτης, μήκους 0.64, ἔχει ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ πλατιές, χαλαρὲς κυμάνσεις καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Δυὸ κομμάτια λοξότμητου γείσου ἔχουν ἐντοιχισθεῖ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ νότια θύρα τοῦ νάρθηκα. Στὸ ἀριστερό, μήκους 0.675, εἶναι λαξευμένος ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς τύπου Νικήτα καὶ στὸ ἄλλο, μήκους 0.42, ἑπτάφυλλα, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια, ὄρθια ἐναλλασσόμενα μὲ ἀνάστροφα καὶ κομβίο διάτρητο, σπασμένο τώρα. Ἴσως τὸ γλυπτὸ αὐτὸ δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Μαρμαρᾶ. Ἀντίθετα περισσότερες ὁμοιότητες μὲ ἔργα του παρουσιάζει τὸ ἄλλο γλυπτὸ μὲ τὸν ἑλικο-

86. Βλ. περισσότερα Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, 26 σημ. 34.

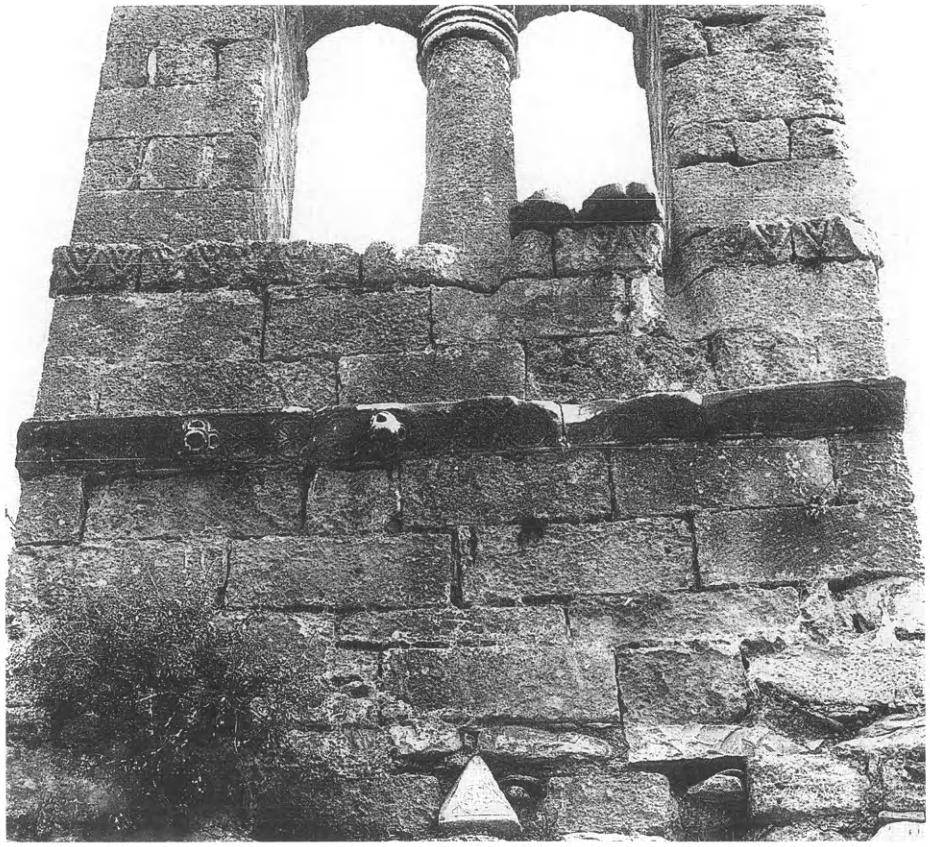
87. Ὅ.π. σημ. 35.

88. Ἂς σημειωθεῖ πὼς ἀριστερότερα ἔχει ἐντοιχισθεῖ ἄλλο κομμάτι γείσου, ποὺ ἔχει στὴ λοξότμητη πλευρά του σκαλισμένους σηρικοὺς τροχούς.

89. Βλ. Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, 24, § 3 καὶ σημ. 25. Διαφορετικοὶ εἶναι στὸ ἴδιο χωριὸ οἱ ναοὶ Ἅγιος Νικόλαος στῆς Μαρούλαινας, Ἀι-Νικολάκης (*ΠΑΕ* 1980, 189-197 καὶ 204-210) καὶ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Τρικάμπανος (*ΠΑΕ* 1976, 226-229).

90. Βλ. γλυπτά του καὶ στὸν Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. IV. Θυμίζει, ἴσως λιγότερο, καὶ ἑλκυστήρα τοῦ Ταξιάρχη στοῦ Γκλέζου, ποὺ δὲν εἶναι, νομίζω, ἔργο τοῦ Νικήτα, ἀλλ' ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχή.

Εἰκ. 71. Τὸ κωδωνοστάσιο. Εἰκ. 72. Γεῖσα ἐντοιχισμένα στὸ κωδωνοστάσιο.

ειδὴ βλαστὸ καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ἐπάνω στὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας, ποὺ μεταγράφεται:

+ *Μνή(σ)θ(ητι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Ἰω(άννου) πρ(ωτο)πρ(εσβυτέρου) ἅμα σινβήου κ(αὶ) τέ-*[91]

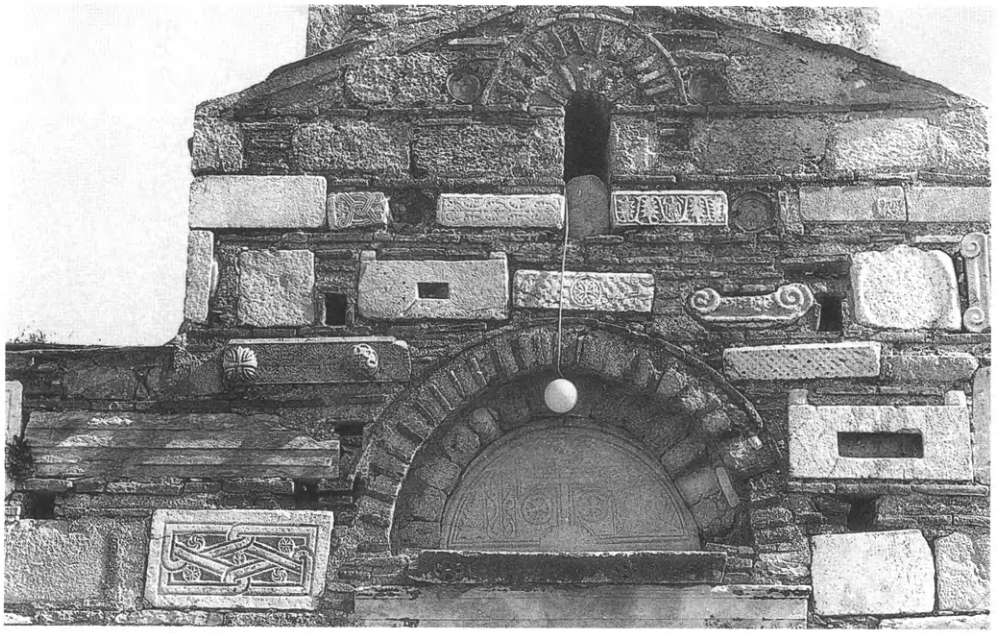
Ἡ συνέχεια τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται στὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας ἄλλου ὅμοιου γείσου[92], ἐντοιχισμένου πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ νάρθηκα:

[κ]ν(οι)ς τ[οῦ] πόθου πολοῦ κ[τη]σ[α]μένου [- - -] +

Καὶ ἡ διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς θυμίζει τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Νικήτα στὸν ἑλκυστήρα τῆς Μπάμπακα[93].

8. Ἅγιος Ἰωάννης Κέριας

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Κέριας[94], μεγάλος, τετρακιόνιος σταυροειδής, τρουλλαῖος μὲ νάρθηκα ναός, ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸ τοῦ χωριοῦ. Ἀπὸ τὸν H. Megaw χρονολογεῖται κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ.[95] Ἐξωτερικὰ οἱ τοῖχοι του ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ πλῆθος ἐντοιχισμένων

Εἰκ. 73. Τμῆμα τῆς πρόσοψης τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη μὲ τὰ πολλὰ ἐντοιχισμένα γλυπτά.

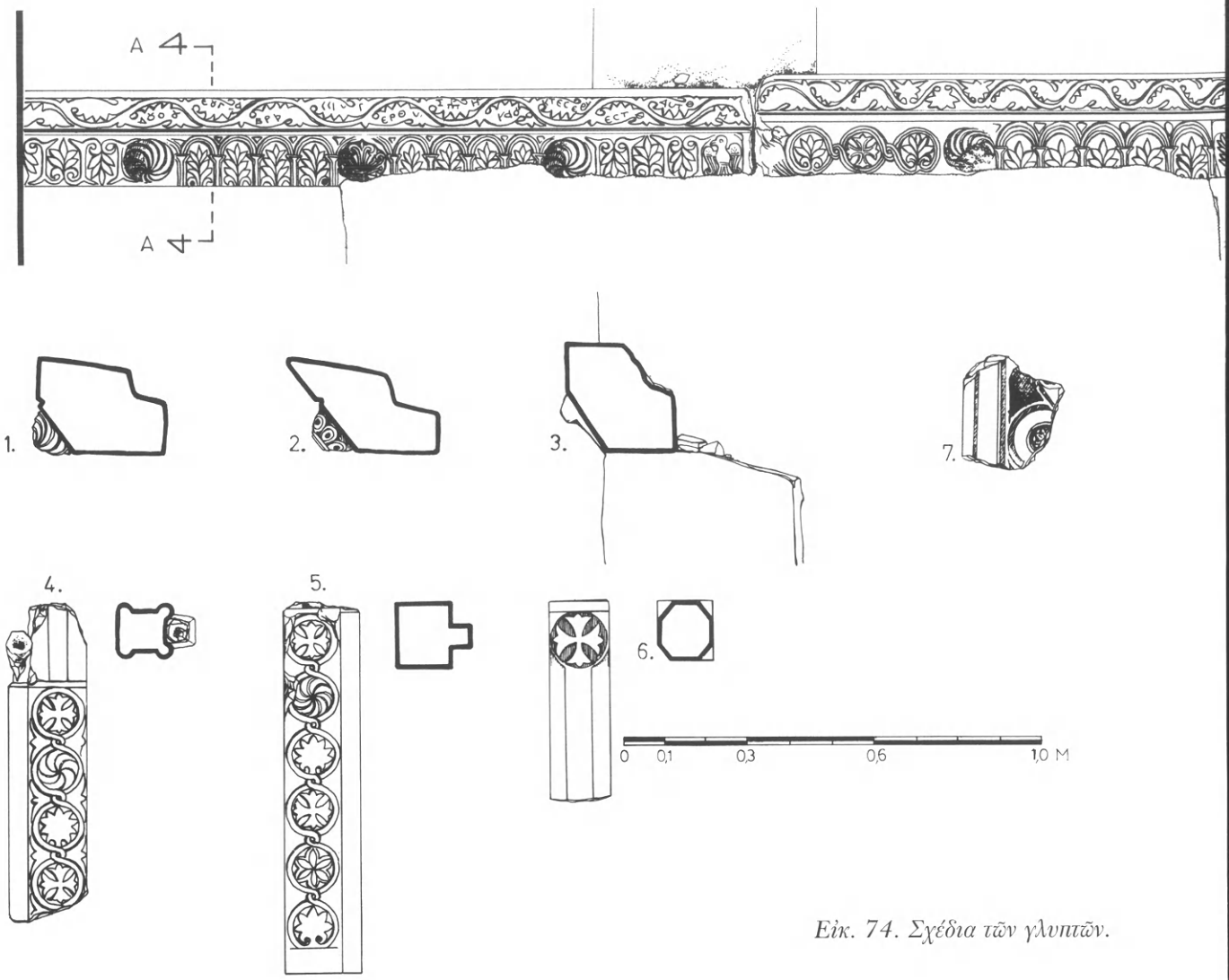
91. Βλ. τὸ γλυπτὸ στὸν Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, πίν. 12α.

92. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι στὸν Ἅγιο Νικόλαο βρίσκονται καὶ ἄλλα γλυπτά. Ἔτσι πάνω ἀπὸ τὸ τόξο τῆς θύρας ἔχει ἐντοιχισθεῖ μαρμάρινο κομμάτι μὲ ἀνάγλυπτο ἀστέρι μέσα σὲ κύκλο καὶ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς ἀνώφλιο τοῦ ὀρθογώνιου παραθύρου ἀπότμημα πεσσίσκου, μήκους 0.95, μὲ σύμφυτο σταθμὸ πύλης ἱεροῦ ἀπολήγοντα σὲ μῆλο.

93. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 23 καὶ πίν. ΙΙα.

94. Traquair, Laconia, 190 καὶ πίν. XI. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 35 καὶ σημ. 1-3, Ἐ. Κουνουπιώτου, *ΑΔ* 23, 1968, Β1, 205.

95. Megaw, Architecture in Mani, 162. Βλ. γιὰ τὸ μνημεῖο σ. 160, φωτογραφία στὸν πίν. 21d.

Εἰκ. 74. Σχέδια τῶν γλυπτῶν.

βυζαντινῶν γλυπτῶν παλαιότερης ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ μὲ γλυπτὰ ἀρχαῖα. Γι' αὐτὰ θὰ γίνει λόγος ἀλλοῦ. Ἰδέα γιὰ τὸν διάκοσμο τῆς πρόσοψης μὲ ποικίλα ἐντοιχισμένα γλυπτὰ παρέχει ἡ εἰκ. 73. Ἡ ἐκκλησία διασώζει ὑπολείμματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν.

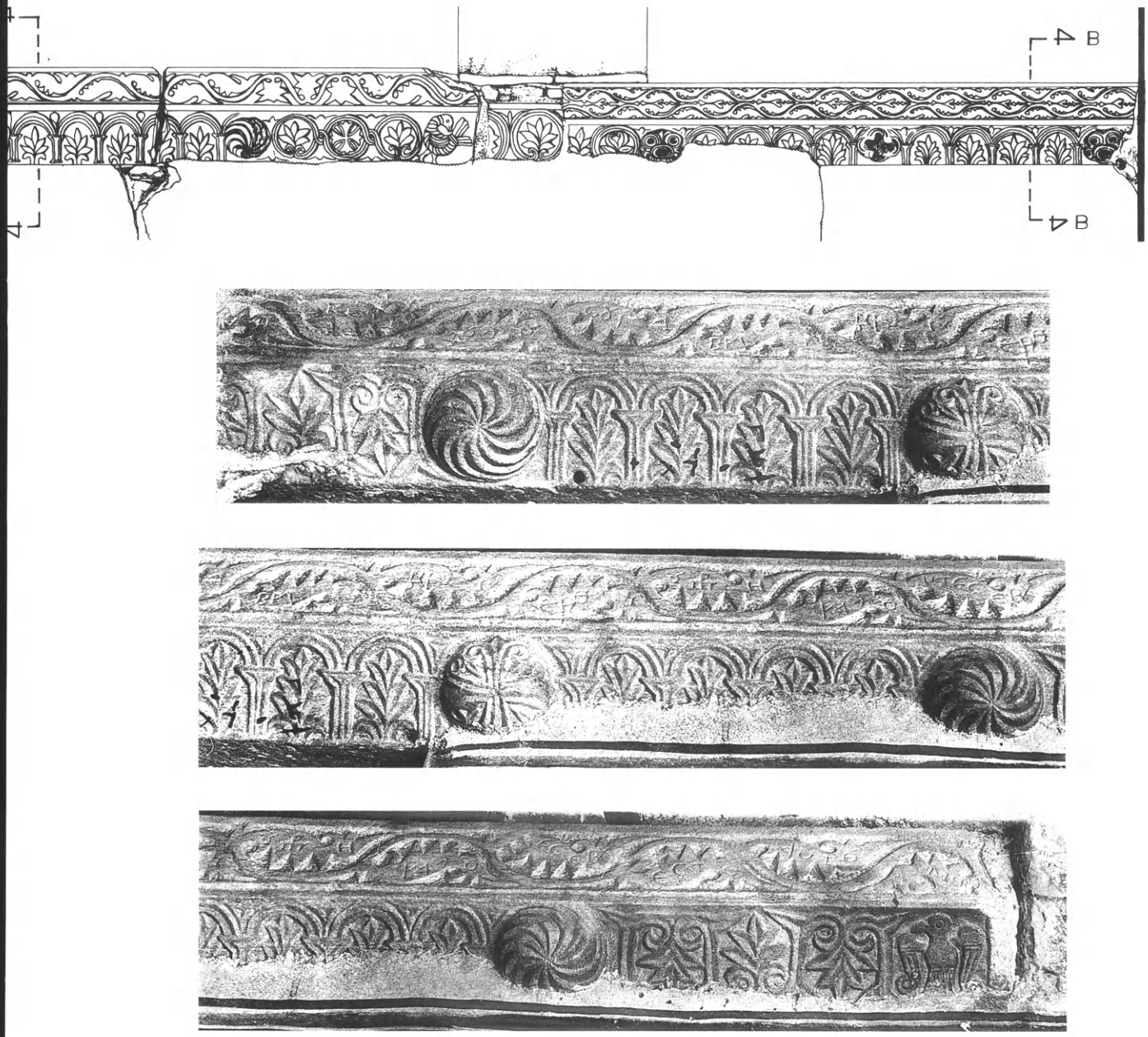
Τὸ τέμπλο φαίνεται πὼς ἐξ ἀρχῆς ἦταν χτιστό, διακοσμημένο ὅμως μὲ κοσμῆτες σὲ δεύτερη χρήση προερχόμενους ἀπὸ ἄλλους ναούς (σχέδ. εἰκ. 74 καὶ εἰκ. 75-77).

Ὁ κοσμήτης τῆς Πρόθεσης, μήκους 1.86, ἀποτελεῖται στὴν πρόσοψη ἀπὸ δύο ταινίες σὲ συνεχόμενα λοξότμητα ἐπίπεδα, ποὺ συναντώμενα διαγράφουν σὲ τομὴ ἀμβλεία γωνία. Στὴν ἐπάνω ταινία ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ κυμάνσεις γωνιώδεις καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 75). Στὰ ἡμίφυλλα εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, ποὺ μεταγράφεται:

Μνή(σ)θ(ητι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Γαβριὴλ [.]*ΕΗ*[...]*ου πρ(εσβυτέρου)· ἡ ψάλοντες ἔβχεστε αὐτοῦ ἀμὴ*

Τὰ γράμματα εἶναι κεφαλαῖα ἐκτὸς τοῦ νῦ τῆς λ. *ψάλοντες*. Ἡ θέση καὶ ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς θυμίζει ἔργα τοῦ Νικήτα.

Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τὸν διάκοσμο τῆς κάτω πλατιᾶς ταινίας καὶ ὡς πρὸς

Εἰκ. 75-77. Κοσμῆτες.

τὰ θέματα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνική τους ἐκτέλεση. Ἀνθέμια ὄρθια ἐναλλασσόμενα μὲ ἀνεστραμμένα, ἡμισφαιρικὰ κομβία μὲ πυροστρόβιλο ἢ μὲ σταυρό (τὸ μεσαῖο κομβίο) ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν ἀγκυρούμενα συμβάλλουν στὸ σχηματισμὸ τριφυλλόσχημων ἀνθεμίων πληρούντων τὰ μεταξύ τους κενά. Ἀκόμη τοξύλλια μὲ ἐννεάφυλλα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια καὶ στὸ ἄκρο δεξιὰ πουλί, ἴσως ἀετὸς μὲ τὸ σῶμα κατενώπιον καὶ τὴν κεφαλὴ κατ' ἀριστερὸ κρόταφο. Τὸ γλυπτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἂν ὄχι ἔργο τοῦ Νικήτα, βάσιμα ἀνῆκον στὸν 11ο αἰ. καὶ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ ἐργαστήρι τοῦ Μαρμαρᾶ.

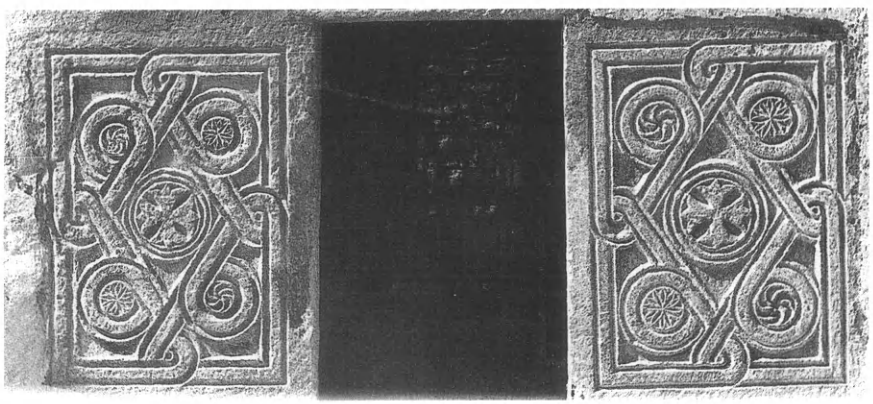
9. Ἅγιος Ἰωάννης Κούνου

Οἱ τοῖχοι τῆς μεταγενέστερης μεγάλης, μονοκάμαρης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸ χωριὸ Κοῦνος, ἡ ὁποία ἔχει διαστάσεις μὲ τὴν ἀψίδα 9.80×4.17 καὶ διασώζει νεώτερες τοιχογραφίες, εἶναι ἐξωτερικὰ διακοσμημένοι μὲ ἐντοιχισμένα γλυπτὰ βυζαντινῶν χρόνων. Πιὸ ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα βρίσκονται στὴ νότια πλευρά.

Ἔτσι τὸ δυτικότερο ὀρθογώνιο παράθυρο τοῦ τοίχου πλαισιώνεται (εἰκ. 78) ἀπὸ δυὸ θωράκια ὕψους ἴσου πρὸς τὸ δικό του. Οἱ διαστάσεις τοῦ δεξιοῦ εἶναι 0.84×0.63×0.125 καὶ τοῦ ἄλλου 0.86×0.63×0.13. Τὸ δεξιό (εἰκ. 80) διατηρεῖται καλύτερα ἀπὸ τὸ ἀριστερό (εἰκ. 79).

Ὁ διάκοσμος καὶ τῶν δύο στὴ γενική του διάρθρωση καὶ στὶς λεπτομέρειες εἶναι ἀπόλυτα ὅμοιος. Θυμίζει περισσότερο τὸν διάκοσμο τοῦ θωρακίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας. Διαφέρει κυρίως ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸ κύκλο ποὺ διαμορφώνεται ὄχι ἀπὸ διμερὴ ταινία ἀλλὰ τριμερὴ καὶ κατὰ τὸν ἐντὸς αὐτοῦ σταυρό, ὁ ὁποῖος εἶναι ἁπλός, ἰσοσκελής, ἐπιπεδόγλυφος, μὲ διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλο τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του, ὅπως στὸ θωράκιο τοῦ Ἁγίου Φιλίππου Κούνου καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι.

Ἐκτὸς τῶν θωρακίων προδίδουν τὴν τέχνη τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Νικήτα καὶ ἄλλα γλυπτὰ ἐντοιχισμένα στὸ ναό, ὅπως ὁ πεσσίσκος (εἰκ. 81)[96], ποὺ χρησιμοποιήθηκεν ὡς ἀνώφλιο τοῦ παραθύρου μὲ τὰ ἐντοιχισμένα ἑκατέρωθεν θωράκια. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 0.67×0.15×0.12 καὶ ὁ διάκοσμός του συνίσταται σὲ σηρικοὺς τροχοὺς διμεροῦς ταινίας ποὺ περιβάλλουν (ἀπὸ τὰ δεξιὰ) ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο, δωδεκάκτινο ἀστέρι, πυροστρόβιλο καὶ πάλιν ὅμοια ἀνθέμιο καὶ ἀστέρι. Ὁ πεσσίσκος θυμίζει τὸν πεσσίσκο μὲ τὸ ὄνομα Μιχαὴλ στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας[97], ὑστερῶν ἴσως στὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση. Ὁμοιό-

Εἰκ. 78. Δύο θωράκια ποὺ πλαισιώνουν παράθυρο τοῦ τοίχου.

96. Γιὰ τὸν πεσσίσκο βλ. καὶ Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, 27 καὶ πίν. 13α, β.

97. Ὅ.π. πίν. 13γ.

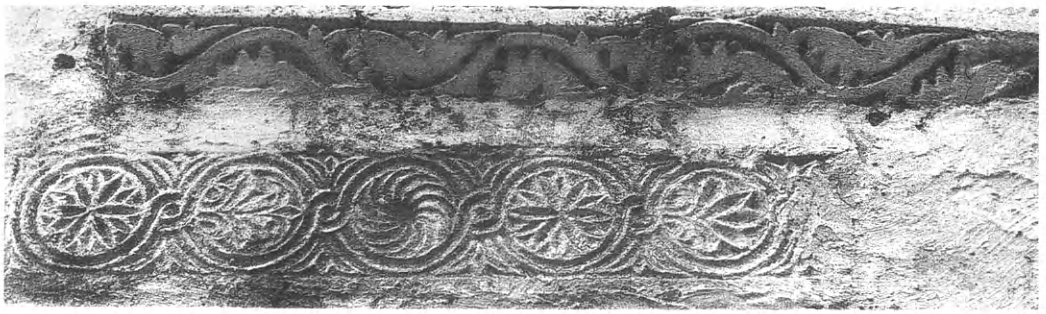
Εἰκ. 79. Τὸ ἀριστερὸ θωράκιο.

Εἰκ. 80. Τὸ δεξιὸ θωράκιο.

Εἰκ. 81. Τὸ ἀνώφλιο (πεσσίσκος) στὸ παράθυρο τοῦ Ν. τοίχου.

Εἰκ. 82. Τὸ ἀνώφλιο (πεσσίσκος) τῆς Δ. θύρας τοῦ ναοῦ.

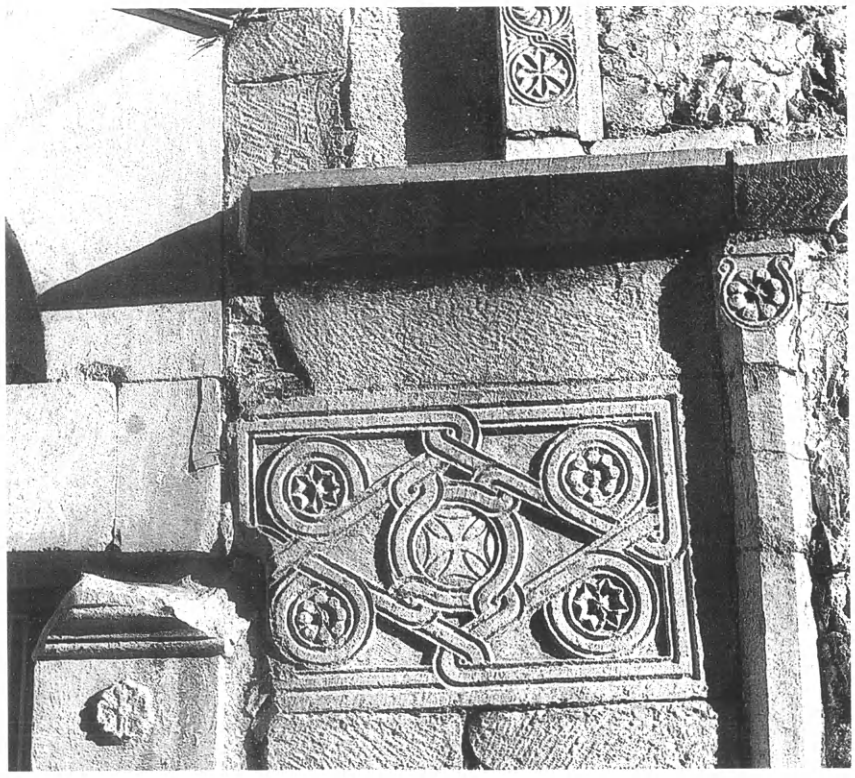
τατος πρὸς τὸν πεσσίσκο-ἀνώφλιο τοῦ Ν. παραθύρου εἶναι ὁ πεσσίσκος διαστ. 0.67×0.14 ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιο τῆς δυτικῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 82). Καὶ ἀμέσως πιὸ πάνω εἶναι ἐντοιχισμένο ἀπότμημα γείσου μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ δὲν εἶναι ἔντονες (εἰκ. 82). Οἱ διαστάσεις τοῦ γείσου εἶναι 0.78×0.09.

Τὰ πιὸ πάνω γλυπτά, ἂν δὲν εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Νικήτα, ἀνήκουν πιθανότατα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ. καὶ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι του. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ ὅσα γίνεται λόγος ἀμέσως πιὸ κάτω.

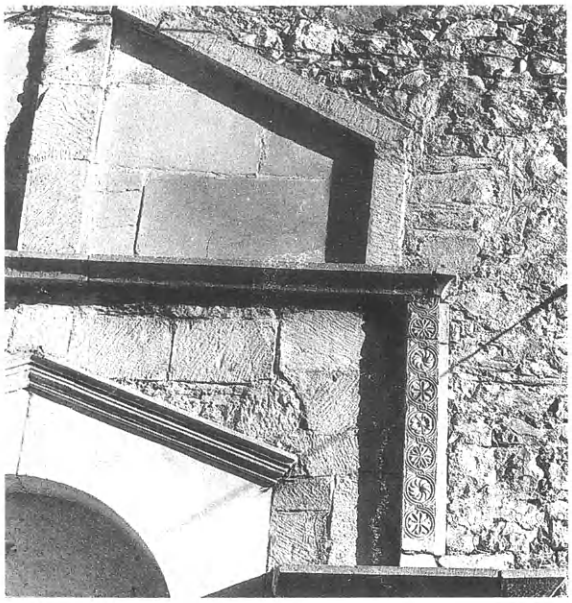
10. Ταξιάρχες Νικόβου τῆς Ἔξω Μάνης

Στὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ συνοικισμοῦ Ξωχώρι Νικόβου εἶναι ἐντοιχισμένα ἑκατέρωθεν τῆς νότιας θύρας ἀνάγλυπτα μέλη ψηλοῦ, μαρμάρινου, βυζαντινοῦ τέμπλου κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ διαμορφώνεται πλαίσιο ὅμοιο καὶ στὶς δυό της πλευρές: χαμηλὰ ψηλὸς πεσσίσκος μὲ διμερὴ ἑλικοειδὴ βλαστό, ἔντονα καμπυλούμενο καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 83). Ὁ πεσσίσκος ἔχει τοποθετηθεῖ κατακόρυφα. Στὴ συνέχεια ὀκταγωνικὸς κιο-

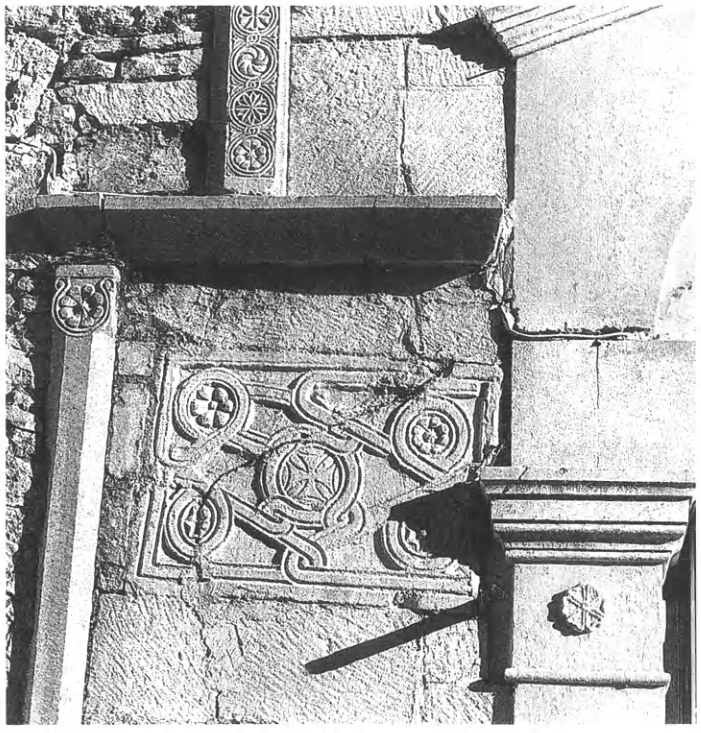
Εἰκ. 83. Πεσσίσκος μὲ κιονίσκο καὶ θωράκιο. Εἰκ. 84. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

Εἰκ. 85. Ἄλλος πεσσίσκος.

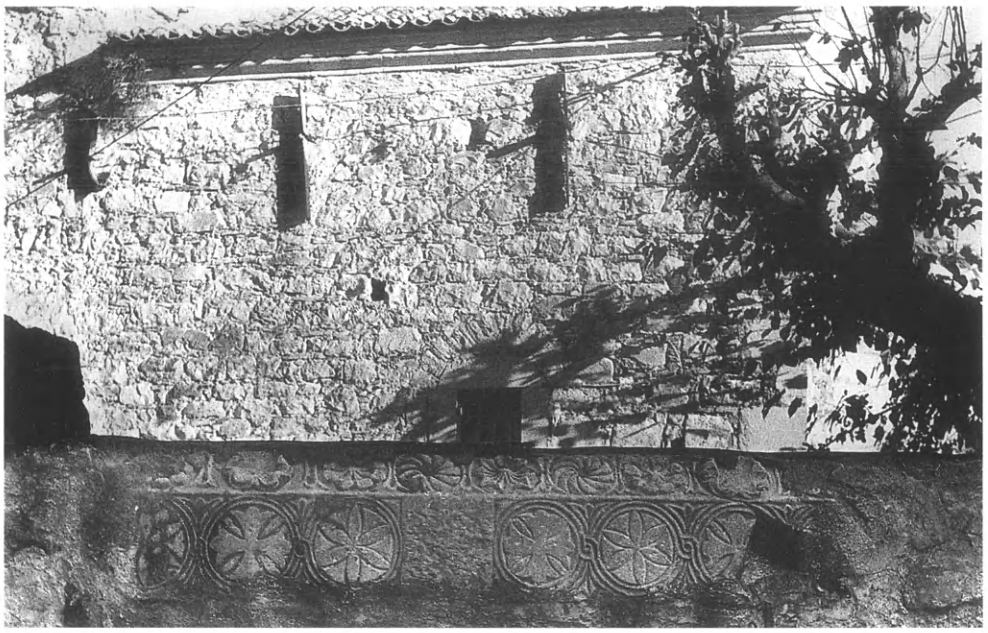
Εἰκ. 86. Πεσσίσκος μὲ κιονίσκο, θωράκιο καὶ πιὸ πάνω ἄλλος πεσσίσκος.

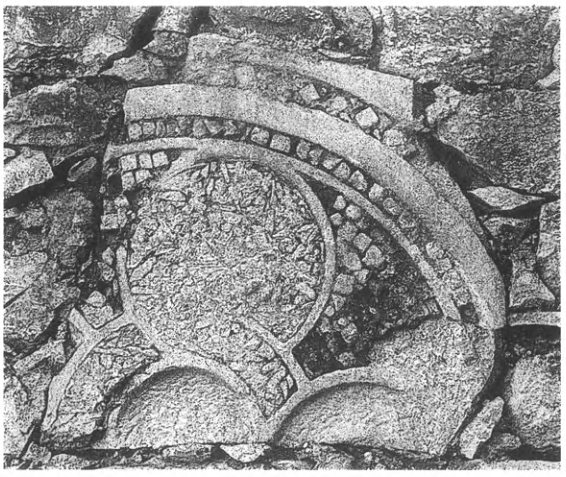
Εἰκ. 87. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

Εἰκ. 88. Ἄλλη λεπτομέρεια.

Εἰκ. 89. Δίζωνος κοσμήτης ἐντοιχισμένος στὸν αὐλόγυρο.

Εἰκ. 90. Τμῆμα πέντρτιου μὲ μαρμαροθετήματα.

νίσκος μὲ σύμφυτο κιονόκρανο, ποὺ ἔχει ὡς κόσμημα ρόδακα μὲ ἀχλαδόσχημα πέταλα. Ἀριστερά (τοῦ πρὸς Δ. κιονίσκου) θωράκιο μὲ διάκοσμο ἀπὸ ἀνακομβούμενη τριμερὴ ταινία, ἡ ὁποία σχηματίζει μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ρόμβο ἐγκλείοντα κύκλο μὲ ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ Μάλτας καὶ ἑκατέρωθεν τῶν πλευρῶν τοῦ ρόμβου, ἐκπορευόμενους ἀπὸ αὐτὲς μεγάλους κύκλους, ποὺ περιέχουν ἐναλλὰξ χιαστὶ ρόδακες μὲ ὀξύληκτα ἢ ἀχλαδόσχημα πέταλα. Ψηλότερα ἔχει ἐντοιχισθεῖ κατακόρυφα ἄλλος πεσσίσκος μὲ σύμφυτο σταθμὸ πύλης ἱεροῦ. Διακοσμεῖται ἀπὸ σηρικοὺς τροχοὺς πρισματικῆς κοίλης λάξευσης ποὺ ἔχουν σταυροὺς μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες, πυροστρόβιλους καὶ πολυάκτινα ἀστέρια

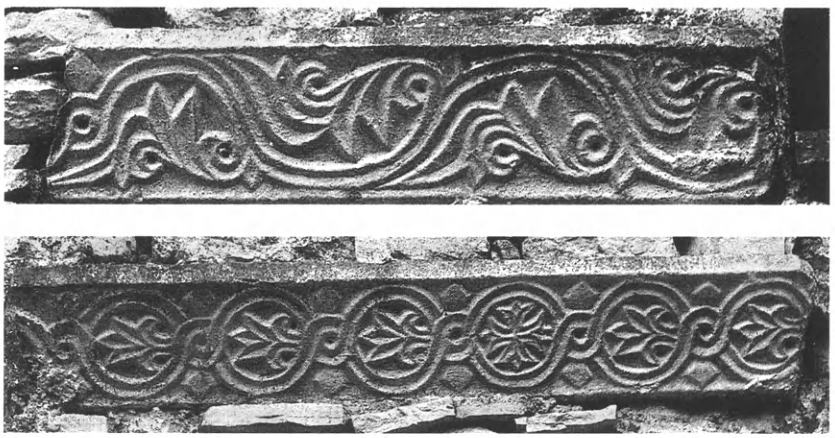
(εἰκ. 83, 84, 85). Συμμετρικὴ εἶναι, ὅπως σημειώθηκε, ἡ τοποθέτηση ὅμοιων γλυπτῶν[98] καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας (εἰκ. 86, 87, 88).

Φαίνεται πὼς τὸ τέμπλο ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται τὰ γλυπτὰ ἦταν ὑψηλό.

11. Παναγίτσα Φαγριάνικων Μηλέας

Στὰ Φαγριάνικα Μηλέας τῆς Ἔξω Μάνης στὸν μονόχωρο ναΐσκο τῆς Παναγίτσας εἶναι ἐντοιχισμένα ἑκατέρωθεν τοῦ μικροῦ τόξου πάνω ἀπὸ τὴ θύρα δυὸ λοξότμητα γεῖσα. Τὸ ἀριστερό, διαστ. 0.645×0.13, ἔχει ὡς διάκοσμο διμερὴ ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 91). Οἱ καμπύλες τοῦ βλαστοῦ θυμίζουν λίγο τὰ ἔργα τοῦ Νικήτα. Τὸ ἄλλο, διαστ. 0.685×0.11 (εἰκ. 92), ἔχει ὅμοιας λάξευσης (κοίλης, πρισματικῆς) σηρικοὺς τροχοὺς μὲ πλαγιαστὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια τῆς ἴδιας ὅλα κατεύθυνσης καὶ ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα ἄκρα καὶ τριγωνικὰ σχήματα ἑκατέρωθεν τῶν κόμπων ποὺ συνδέουν τοὺς τροχούς[99].

Ἐπάνω στὴν χτιστὴ ἁγία Τράπεζα, ποὺ γεμίζει τὸν κάτω χῶρο τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ, εἶναι ἐντοιχισμένη ἡμικυκλικὴ μαρμάρινη πλάκα[100], χορδῆς 0.72, καὶ ἀκτίνας 0.48 (εἰκ. 93). Στὸ ἔξεργο ἡμικυκλικὸ πλαίσιό της, πλάτους 0.052, ἐπιγραφὴ ἀνάμικτη ἀπὸ

Εἰκ. 91-92. Δυὸ γεῖσα.

98. Ἐκτὸς ἄλλων γλυπτῶν ἐντοιχισμένων στὸν ἴδιο ναό (*ΠΑΕ* 1976, 249-250) στὸ χεῖλος τοῦ αὐλόγυρου τῆς ἐκκλησίας κοντὰ στὴ Ν. θύρα του εἶναι ἐντοιχισμένος δίζωνος κοσμήτης μήκους 1.13. Στὴν ἐπάνω στενότερη ζώνη ρόδακες, πυροστρόβιλοι καὶ στὰ κενὰ μεταξύ τους τρίφυλλα πάνω καὶ κάτω συνδεόμενα μὲ βλαστό. Στὴν κάτω πλατύτερη ζώνη σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ διμερὴ ταινία μὲ τρίφυλλα ἑκατέρωθεν τῶν κόμπων. Τὰ περιεχόμενα τῶν τροχῶν ἐπιπεδόγλυφα, σταυροὶ καὶ ἑξάκτινα ἀστέρια (εἰκ. 89).

Στὸν αὐλόγυρο τοῦ ναοῦ, κοντὰ στὴν Ἀ. θύρα εἶναι ἐντοιχισμένο ἀπότμημα πένταρτου μὲ μαρμαροθετήματα (εἰκ. 90).

99. Στὸν ἴδιο ναὸ βρισκόταν ἀπότμημα κοσμήτη, διαστ. 0.15×0.11×0.15, ποὺ παριστάνει στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἔκτυπο ζῶο, μᾶλλον λέαινα μὲ στρογγυλό, ἀνθρωποειδὲς μουσούδι.

100. Δρανδάκης, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας, 181-183.

κεφαλαῖα καὶ μικρὰ γράμματα, ποὺ μεταγράφεται:

+ *Μηνίστιτη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Δοβορότα κὲ τῆ<ς> σινβίου κ(αὶ) τῶν τέκ<ν>ον ἀφτοῦ* +

Σχολιασμὸς τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει γίνει ἀλλοῦ[101]. Γράμματα ὡς τὸ λάμδα, ἡ δίφθογγος ου, τὸ στρογγυλὸ ὃ μικρὸ καὶ τὸ φῖ κατὰ τὸ σχῆμα ἀπαντοῦν στὸν Νικήτα. Ὅπως στὴν ἁγία Τράπεζα τοῦ μαρμαρᾶ[102] καὶ ἐδῶ τὸ ὄνομα τοῦ δωρητοῦ εἶναι σλάβικο. Καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος εἶναι παρόμοιος. Στὸ μέσον μεγάλος σταυρὸς ἀπὸ τριμερὴ ταινία. Ἐνῶ ἡ γλυφὴ εἶναι κοίλη πρισματική, οἱ ἀχλαδόσχημες ἀκτίνες του εἶναι ἐπιπεδόγλυφες, γιὰ νὰ χαραχθοῦν ἐπάνω τους τὰ γράμματα $\frac{\overline{IC}}{N<I>}\ \frac{\overline{XC}}{KA}$. Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σταυροῦ ὄρπηκες ἀπὸ

Εἰκ. 93. Ἡμικυκλικὴ μαρμάρινη πλάκα ἁγίας Τράπεζας.

δισχιδὴ βλαστὸ μὲ ἀκανθόφυλλα. Ὁ βλαστὸς ἑλισσόμενος γεμίζει, ἀλλ' ὄχι, ὅπως νομίζω, ἀσφυκτικά, τὰ κενὰ γύρω ἀπὸ τὸν σταυρό. Καὶ οἱ ἐλαφρῶς γωνιώδεις καμπύλες τοῦ βλαστοῦ θυμίζουν Νικήτα. Τὸ γλυπτὸ χρονολογήθηκεν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.

12. Ἐρείπια ναοῦ(;) πλάι στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο τῆς Κοίτας

Βορινὰ τοῦ ναοῦ ἀνάμεσα σὲ σωρὸ ἐρειπίων ἴσως ἐκκλησίας ξεχώριζε κομμάτι λοξότμητου γείσου, μήκους 0.485 καὶ πάχους 0.14. Σὲ πρόσφατη ἐπίσκεψή μου δὲν τὸ βρῆκα. Ὁ γλυπτός του διάκοσμος κοίλης, πρισματικῆς γλυφῆς ἦταν πολὺ καλῆς τέχνης (εἰκ. 94).

101. Ὅ.π. 182-183. στὴ σ. 20.

102. Βλ. στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο σ. 19 καὶ εἰκ. 29

Εἰκ. 94. Τμῆμα λοξότμητου γείσου.

Στὴ λοξότμητη πλευρὰ δεξιὰ ἔξεργο κομβίο μὲ πυροστρόβιλο καὶ ἀριστερὰ τρεῖς σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ διμερὴ ταινία μὲ ἑπτάφυλλα, πλατιὰ ἀκανθόμορφα ἀνθέμια. Ἑκατέρωθεν τοῦ κόμπου τῶν τροχῶν τριγωνικὰ ἐπάρματα ποὺ θυμίζουν λίγο τὰ τρίγωνα τῶν γείσων στὰ Φαγριάνικα. Θὰ συνέδεα τὸ γλυπτὸ μὲ τὸ ἐργαστήρι τοῦ Νικήτα.

13. Ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη τοῦ Γκλέζου

Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω ἐκεῖ ποὺ παρατίθενται τὰ ἔργα τοῦ 11ου αἰ. τὰ ἀνυπόγραφα καὶ ἀχρονολόγητα (κεφ. V). Ἕνα γεῖσο ὅμως μέσα στὸ ναό, διαστ. 0.52×0.155 (κάτω πλευρά), κοσμεῖται μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Καὶ ναὶ μὲν οἱ κυμάνσεις ἀποκλίνουν πρὸς τὸ γωνιῶδες, ἀλλὰ τὰ ἡμίφυλλα εἶναι χονδροειδή (εἰκ. 95). Ἀνετότερα μπορεῖ κανεὶς νὰ συνδέσει πρὸς τὴν τέχνη τοῦ Νικήτα[103] ἄλλο ὡραῖο γλυπτὸ μὲ τὸ ἴδιο θέμα, γλυφῆς ὅμως κοίλης, πρισματικῆς (εἰκ. 96). Οἱ καμ-

Εἰκ. 95. Γεῖσο μὲ ἐπιπεδόγλυφο γλυπτό.

103. Μέσα στὸ ναὸ ὡς ὑπέρθυρο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ γεῖσο καὶ πιὸ πέρα πάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο ἄλλο ὅμοιο γεῖσο διαστάσεων ἀντίστοιχα 0.835×0.135×0.14 τὸ ἕνα καὶ ἄλλο μήκους 0.795. Ἐπιπεδόγλυφος, ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἀκανθας. Ὁ βλαστὸς στὸ πρῶτο ἀπολήγει ἑκατέρωθεν σὲ κεφάλι φιδιοῦ. Ἴσως ἀποτελοῦσαν στέψεις θωρακίων. Δὲν μοῦ εἶναι εὔκολο νὰ πῶ ἂν ἔχουν σχέση μὲ τὸν Νικήτα ἢ τὸ ἐργαστήρι του.

Εἰκ. 96. Γλυπτὸ μὲ ἑλικοειδὴ βλαστό.

πύλες του εἶναι ἐλαφρὰ γωνιώδεις. Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ πάνω στὴ ΝΔ. ἀντηρίδα. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: μῆκος 0.515 καὶ ὕψος 0.10. Θυμίζει γλυπτὰ τοῦ Νικήτα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μπρίκι, στὸν Ἅγιο Φίλιππο τῆς Ἄνω Πούλας, στὸν Θεολόγο Γαρδενίτσας.

14. Ἀσώματος Κέριας

Ὁ μεγάλος μισοερειπωμένος μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ταξιάρχη τῆς Κέριας (εἰκ. 97) διασώζει ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων οἱ παλιότερες ἀνάγονται πιθανότατα στὸν 10ο αἰ. Ὡς ὑπέρθυρο τῆς μοναδικῆς δυτικῆς θύρας[104] ἔχει τοποθετηθεῖ μεγάλη πλάκα λευκοῦ μαρμάρου, διαστ. 1.49×0.43×0.265, χωρισμένη σὲ δυὸ ζῶνες (εἰκ. 98). Ἡ κάτω ζώνη διακοσμεῖται ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ἐπιπεδόγλυφου σταυροῦ, τοῦ σκαλισμένου στὸ μέσον τῆς ζώνης, λειτουργεῖ ὡς εἶδος ὀρπήκων. Μιὰ ἀπὸ τὶς κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ (ἡ πρώτη ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ) εἶναι ἐλαφρὰ γωνιώδης. Οἱ τρεῖς ἐπάνω κεραῖες τοῦ σταυροῦ διαπλατύνονται στὶς ἄκρες τους. Κάτω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες μέσα σὲ ἐξέχοντες μικροὺς δίσκους εἶναι χαραγμένα τὰ γράμματα *Φ*(ῶς) *Χ*(ριστοῦ) *Φ*(αίνει) *Π*(ᾶσι). Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ, στὸ μέσον τῆς πλάκας, ὁριζόντια, ἔξεργη ταινία, χωρίζει σὲ δυὸ ζῶνες τὴν ἐπιφάνεια καὶ ἐπέχει θέση ἐδάφους ἐπάνω στὸ ὁποῖον βαδίζει πρὸς τὸν σταυρὸ ἀπὸ τὸ κάθε ἄκρο τῆς πλάκας ζῶο ἐπιπεδόγλυφο ποὺ βγάζει τὴ γλώσσα του καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὴν οὐρά του. Ἔχω τὴν γνώμη πὼς τὸ ἀριστερὸ ζῶο θυμίζει στὸ καθόλου σχῆμα τὸ δεξιό, δεμένο ζῶο τῆς εἰκ. 126 ἀπὸ τὸν Ἅι-Στράτηγο τῶν Μπουλαριῶν. Μπροστὰ στὰ ζῶα τῆς Κέριας (ἴσως λέαινες) ἀνὰ ἕνα παγώνι σκύβει πίνοντας νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο στη-

104. Φωτογραφία βλ. καὶ στὸ Ν. Κ. Μουτσόπουλο, *Ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς, 9ος-11ος αἰώνας* (Θεσσαλονίκη 1992), 365 καὶ εἰκ. 337-340. Νοτίως τῆς θύρας ἦταν ἐντοιχισμένο ναΐδιόσχημο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ρωμαϊκῶν χρόνων, διαστ. 1.49×0.635, ἀπὸ φαιὸ λίθο, ποὺ ἀποτοιχίστηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐλαφρὰ πεταλόμορφο ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς θύρας εἶναι ἐντοιχισμένο καὶ ἄλλο μαρμάρινο γλυπτὸ μὲ δίσκο ἐγκλείοντα ρόδακα. Τὸν δίσκο περιβάλλουν ἀνάγλυπτοι καυλοὶ ἄκανθας.

Εἰκ. 97. Νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 98. Ἀνάγλυπτο ἀνώφλιο τῆς θύρας.

ριζόμενο στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται ἀνυψωμένη ἡ οὐρὰ τῶν παγωνιῶν θυμίζει τὰ παγώνια τὰ εἰκονιζόμενα στὸ νότιο ἄκρο τοῦ Ἁ. ἑλκυστήρα στὸν Ἅι-Στράτηγο τῶν Μπουλαριῶν.

Ἡ παράσταση τοῦ ὑπερθύρου τῆς Κέριας ἴσως εἶναι συμβολική. Στὴν ἐπάνω ζώνη τὰ ἄγρια θηρία, ἐκπρόσωποι τοῦ κακοῦ, καταδιώκουν τὰ παγώνια, ποὺ βρίσκουν τὴν σωτηρία τους κοντὰ στὸν σταυρὸ καὶ μάλιστα πίνοντα τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς ἀπὸ περιρραντήρια ἐδραιωμένα στὶς κεραῖες του.

Ὁ καθηγητὴς Μουτσόπουλος δημοσιεύοντας τὸ γλυπτὸ παρατηρεῖ πώς «καὶ αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε στὸ ἐργαστήρι τοῦ Νικήτα»[105]. Διατηρῶ ἐπιφυλάξεις. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἀριστερὸ παγώνι εἶναι μετέωρο καὶ τὰ δισκάρια μὲ τὰ ἀρχικὰ *Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ)* ἔχουν λαξευθεῖ ὄχι, ὅπως εἶναι συνηθισμένο, πάνω ἀπὸ τὴν ὁριζόντια κεραία τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ ἑκατέρωθέν της, κάτω ἀπὸ τὶς κοιλιὲς τῶν παγωνιῶν καὶ μάλιστα τὸ δεξιὸ σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση.

105. Μουτσόπουλος ὅ.π. 364.

V. ΕΡΓΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ

1. Ἀσώματος στὸ Κακὸ Βουνὸ

Ἐπάνω στὸ ὄρος Χελιδόνι ἢ Κακὸ Βουνό, στὸ ὁποῖον ἀνεβαίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν Κοίτα, ὁ σταυροειδής, μισοερειπωμένος, τρουλλαῖος, τετράστυλος μὲ προστῶο ναὸς[106] χρονολογήθηκεν ἀπὸ τὸν Megaw[107] ἀπὸ τὸ 900 ὡς τὸ 1000, ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὸ β΄ τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.[108] καὶ ἀπὸ τὸν Ν. Μουτσόπουλο στὸ γ΄ τέταρτο τοῦ 10ου αἰ. ἢ γύρω στὸ 1000[109]. Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας σήμερα εἶναι χτιστό (σχέδ. εἰκ. 99). Ἔχει ὅμως κιονίσκους ἰδίως στὴν ὡραία Πύλη καὶ κοσμῆτες[110], ποὺ δείχνουν πὼς ἀρχικὰ ἦταν μαρμάρινο. Ὁ κοσμήτης τοῦ κυρίως ἱεροῦ (διαστάσεων 2.21×0.24×0.15), μονολιθικὸ λοξότμητο γεῖσο, ἔχει τρία διάτρητα πολὺ ἔξεργα κομβία (εἰκ. 100-102, 104). Στὸ μεσαῖο, μισοσπασμένο σήμερα, προεξοχῆς 0.13, μέσα σὲ τριπλὸ χαρακτὸ κύκλο σταυρός, ποὺ οἱ κεραῖες του εἶναι φυλλόμορφες. Τὸ μεσαῖο κομβίο πλαισιώνεται ἑκατέρωθεν ἀπὸ τρία τοξύλλια, τὸ καθένα τῶν ὁποίων περιβάλλει στενὸ ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο (εἰκ. 102)· τὰ τόξα τῶν τοξυλλίων διαμορφώνονται στρεπτὰ σὰν σχοινί. Σχοινὶ περιβάλλει καὶ τὰ πλάγια κομβία ποὺ καὶ τὰ δύο ἔχουν διάτρητο σταυρό· στὸ ἀριστερὸ μορφῆς ρόδακα ἀπὸ συμπλεκόμενη τριμερὴ ταινία καὶ στὸ δεξιὸ σταυρὸ ἰσοσκελὴ ἀπὸ ἐπίσης τριμερὴ ταινία. Στὶς ἄκρες τοῦ γείσου ἀπὸ ἕνας γρυπολέων[111] (εἰκ. 101, 104). Τοῦ νότιου ἡ οὐρὰ ἀπολήγει σὲ καμπτόμενο ἡμίφυλλο ἄκανθας (εἰκ. 104).

Οἱ τρεῖς σταυροὶ τῶν κομβίων ἴσως εἶναι ἀρχαϊσμός, ἂν ληφθεῖ ὑπόψιν ὅτι καὶ σὲ ἀποκατάσταση τέμπλου τῆς Σκριποῦς ὁ Megaw δέχεται στὸ μέσον τρεῖς σταυρούς[112]. Στὰ ἐπιστύλια τῆς Μάνης συνήθως σταυροφόρο εἶναι τὸ μεσαῖο κομβίο.

Οἱ γρυπολέοντες ὑψώνουν τὸ ἕνα μπροστινὸ πόδι. Στὸ τέμπλο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (εἰκ. 105) εἶναι πλαστικότεροι καὶ πιὸ ἔντεχνοι. Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ κοσμήτη, μεταξὺ τῶν κιονίσκων ποὺ τὸν βαστάζουν, διακοσμεῖται μὲ τρεῖς συνεχόμενους μεγάλους κύκλους ἀνάγλυπτους, οἱ ὁποῖοι ἐγκλείουν σταυρούς, διαφορετικῆς μορφῆς στὸν καθένα (εἰκ. 103).

106. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Σημειώσεις, ἀρ. 10.

107. Architecture in Mani, 162.

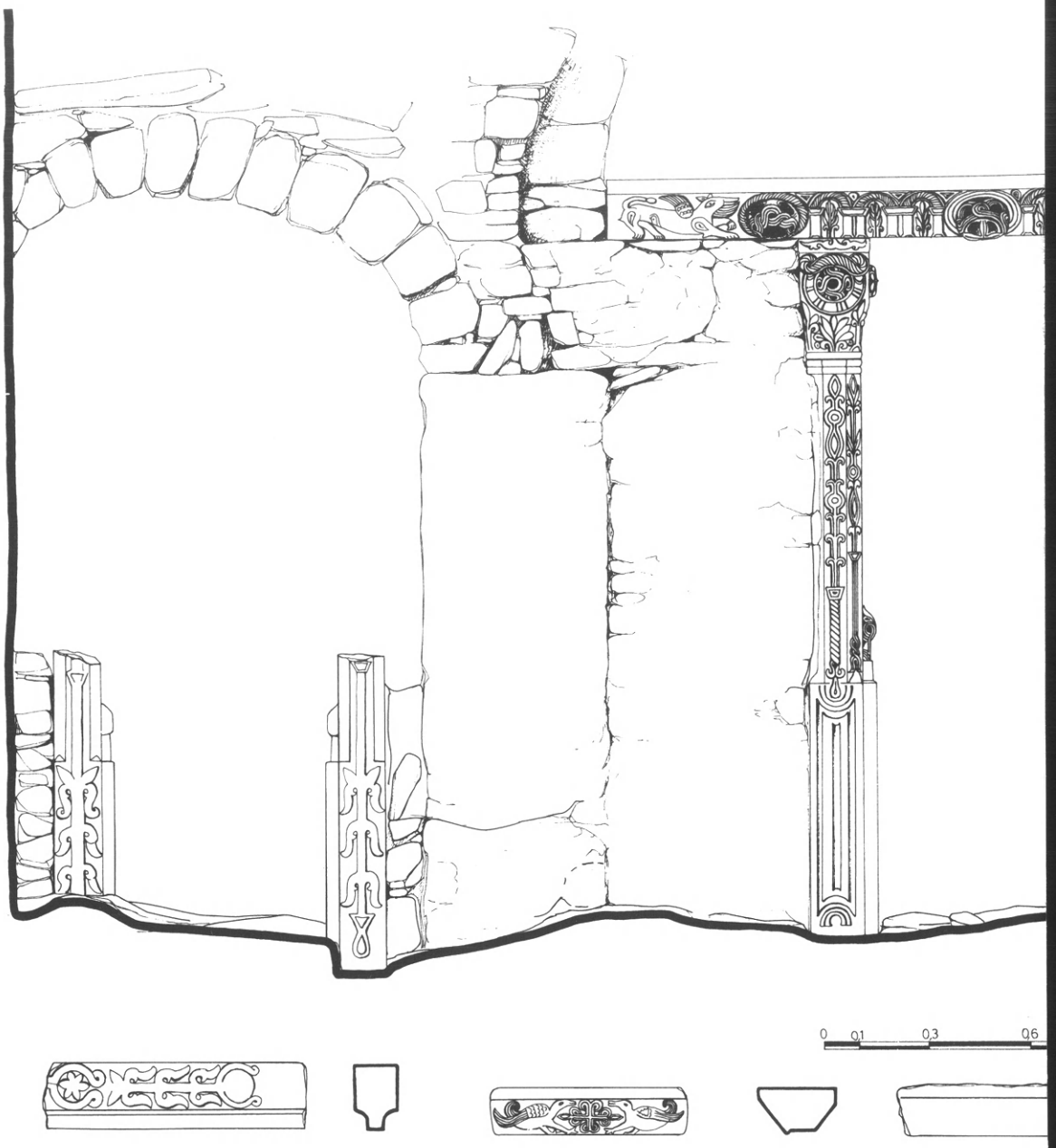
108. *ABME* τ. Θ΄, 1961, 19.

109. Βλ. καὶ Βοκοτόπουλον, *Ἀρχιτεκτονική*, 204 σημ. 1.

110. Ἡ λέξη ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἐπιγραφὴ μαρμάρινου τέμπλου ναοῦ τῆς Σεβάστειας στὴ Φρυγία (10ου αἰ.;), Nazih Firatli, Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie, Rapport préliminaire, *Cah.Arch* XIX, 1969, 162 «*κόσμον τίθησι καινὸν ἐν τοῖς κοσμίταις*».

111. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ A. Grabar, *L'iconoclasme byzantine* (Paris 1957) 179, τὸ πρῶτο χρονολογημένο παράδειγμα ζωόμορφου κοσμήματος σὲ τέμπλο βρίσκεται στὴ Σκριποῦ (874).

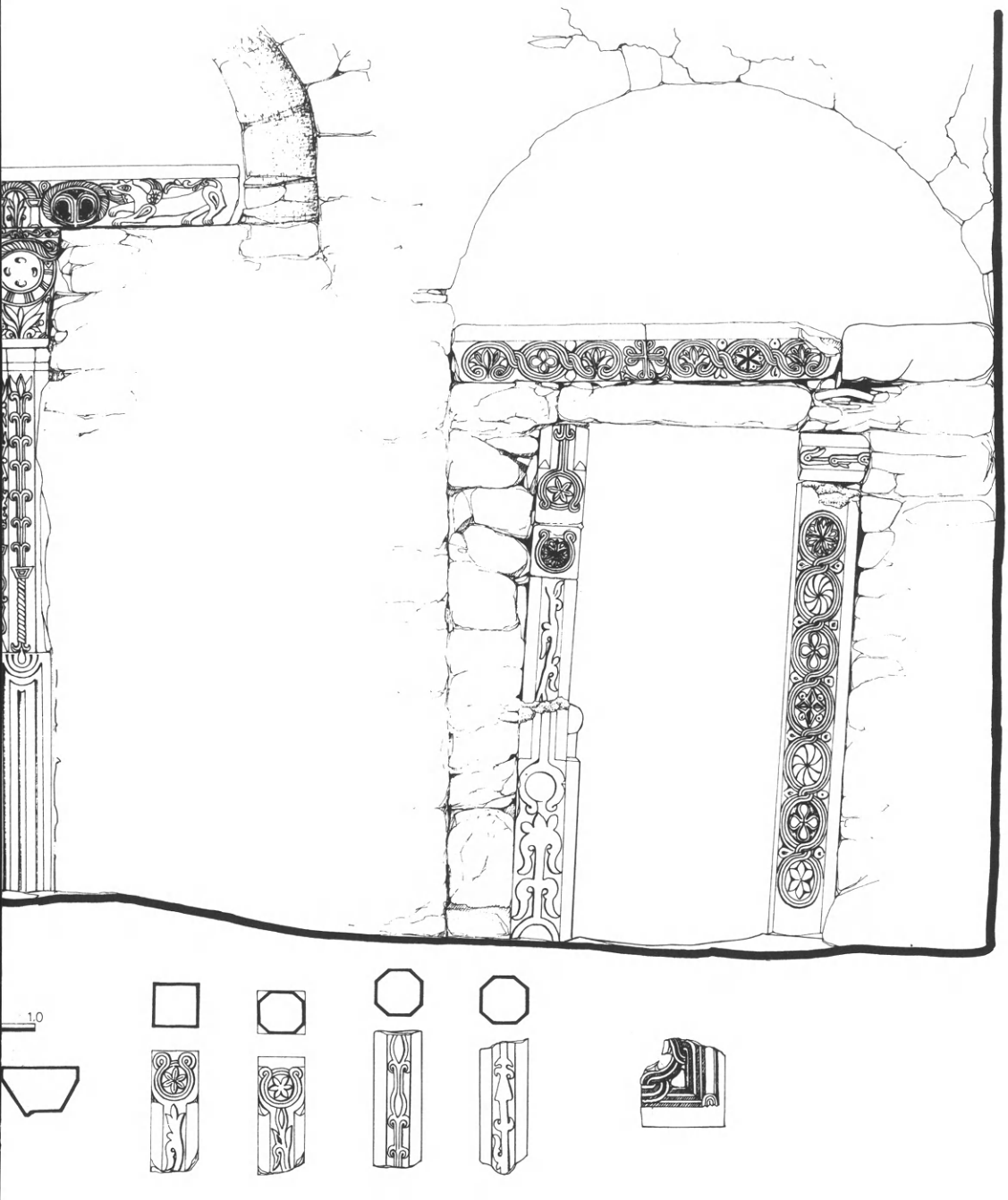
112. Στὸ τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Παύλου, A. H. S. Megaw, The Skripou Screen, *BSA* 61, 6 καὶ πίν. 7. Στὸ μέσον τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Φανερωμένης ἔχουν σκαλισθεῖ δύο σταυροί.

Εἰκ. 99. Ἀσώματος στὸ Κακὸ Βουνό. Σχέδιο.

Οἱ ψηλοὶ κιονίσκοι[113], σύμφυτοι μὲ τοὺς πεσσίσκους καὶ τοὺς σταθμοὺς τῶν βημοθύρων (εἰκ. 106), ἔχουν ποικίλο γλυπτὸ διάκοσμο. Χαμηλὰ παράλληλες κατακόρυφες βαθιὲς

113. Ψηλοὺς κιονίσκους συναντήσαμε στοὺς Ταξιάρχες Νικόβου, βλ. πιὸ πάνω σ. 54, 55.

αὐλακώσεις, ἀνάμνηση ἁπλοῦ διακόσμου παλαιοχριστιανικῶν πεσσίσκων. Οἱ αὐλακώσεις διαμορφώνουν στὸ μέσον ὀρθογώνιο πολὺ στενόμακρο, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπάνω στενὴ πλευρὰ εἶναι κοίλη καὶ ἡ κάτω καμπύλη, ἡμικυκλική. Οἱ πεσσίσκοι ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ σύμφυτους ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους μὲ ἀνάγλυπτο διάκοσμο μόνο σὲ δυὸ πλευρές. Καὶ τῶν πλευρῶν ὅμως ποὺ εἶναι στραμμένες πρὸς τὸν κυρίως ναὸ τὰ γλυπτὰ κοσμήματα δὲν εἶναι

Εἰκ. 100. Τὸ σημερινὸ τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ.

Εἰκ. 101. Ὁ γρύπας στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου.

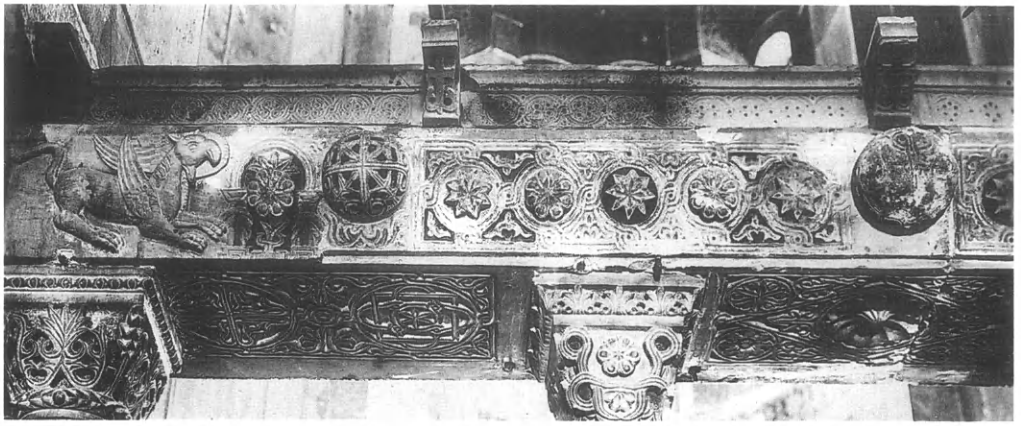
Εἰκ. 102. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 103. Γλυπτὸς διάκοσμος στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 104. Ὁ γρύπας τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 105. Τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.

ὅμοια. Κάτω ἔχουν ἀπὸ τρεῖς καμπύλες αὐλακώσεις καὶ στὴ συνέχεια τὸ κυρίαρχο κόσμημα εἶναι τριμερὴς βλαστὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκπηδοῦν κατὰ διαστήματα ζεύγη μικρῶν ἑλίκων· ὁ βλαστὸς ἀπολήγει στὸ νότιο σὲ τρία ὀξύληκτα φύλλα (σχέδ. εἰκ. 99, εἰκ. 107) καὶ στὴν κύρια πλευρὰ τοῦ βορείου κιονίσκου, σὲ φύλλο ἐλλειπτικοῦ σχήματος. Στὴν ἴδια πλευρὰ ὁ τριμερὴς βλαστὸς μὲ τὶς ἕλικες δὲν φθάνει ὡς ἐπάνω, ἀλλὰ διακόπτεται ἀπὸ διπλοὺς κύκλους καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ ἔλλειψη καὶ πάλι ἀπὸ διπλοὺς κύκλους. Διαφέρει ὁ διάκοσμος τῆς λοξῆς πλευρᾶς τοῦ Β. κιονίσκου. Χαμηλὰ τριμερὴς ταινία κορυφώνεται σὲ σχῆμα τραπεζίου γιὰ νὰ συνεχιστεῖ ἀπὸ βλαστὸ μὲ ζεῦγος ἑλίκων, ἔλλειψη, διπλοὺς κύκλους καὶ ἄλλα θέματα.

Εἰκ. 106. Τὸ περίθυρο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 107. Ὁ Ν. κιονίσκος τῆς πύλης τοῦ τέμπλου. Εἰκ. 108. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Β. σταθμοῦ τῆς πύλης. Εἰκ. 109. Ὁ διάκοσμος τοῦ Ν. σταθμοῦ τῆς πύλης.

Ἀνάλογα διακοσμημένοι εἶναι καὶ οἱ σταθμοὶ τῶν βημοθύρων, οἱ ἐξέχοντες κατὰ 3.5 ἑκ. Τὶς πλευρές τους (πλάτους 0.10) πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης διακοσμεῖ κοντὰ στὸ ἔδαφος γλυπτὸ ποὺ διαπλατυνόμενον θυμίζει γάστρα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπηδᾶ ὀκτώσχημος διάκοσμος (εἰκ. 108) ἀπολήγων στὸν Ν. σταθμὸ σὲ ἔνσταυρο κύκλο καὶ πιὸ πάνω σὲ κρινάνθεμο (;) (εἰκ. 109). Στὸν ἄλλο σταθμὸ τὸ ὀκτώσχημο κορυφώνεται σὲ λυροειδὲς καὶ ρόδακα (εἰκ. 108).

Τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων (συνολικοῦ ὕψους 0.365), ἀπὸ ξεχωριστὸ μάρμαρο, στὸ κάτω στρογγυλὸ τμῆμα τους ἔχουν ταινία ἀκόσμητη καὶ πιὸ πάνω ἀνθέμιο κοίλης γλυφῆς μὲ ὀξύληκτες γλωσσίδες, πλαισιωμένο ἀπὸ κατακόρυφους βλαστούς, κορυφούμενους σὲ ἕλικες. Ψηλότερα τὸ κιονόκρανο γίνεται τετράπλευρο· ἡ πρόσοψή του ἔχει δίσκο, ποὺ ἡ περιφέρειά του διαμορφώνεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ ἀστραγάλους καὶ πιὸ πάνω ἀπὸ σχοινὶ μὲ κόμπους στὶς ἄκρες (εἰκ. 110). Ὁ δίσκος περιέκλειε στὸ νότιο κιονόκρανο, σπασμένο τώρα διάκοσμο. Θὰ ἦταν ὅπως στὸ βόρειο κιονόκρανο, κομβίο μὲ ρόδακα, ποὺ τὰ κυκλικά του φύλλα ἦταν ἡμιδιάτρητα (εἰκ. 106). Οἱ σύμφυτοι ἄβακες τῶν κιονοκράνων ἔχουν ἀνάγλυπτους ὄρπηκες[114], διαφορετικοὺς στὸν καθένα. Σήμερα, ὅπως ση-

114. Ἀνάλογα διακοσμημένες εἶναι ἡ Β. πλευρὰ τοῦ νότιου κιονοκράνου καὶ ἡ νότια τοῦ βόρειου.

Εἰκ. 111. Ἀπότμημα διάρητου θωρακίου.

Εἰκ. 110. Τὸ κιονόκρανο τοῦ Ν. κιονίσκου τῆς πύλης.

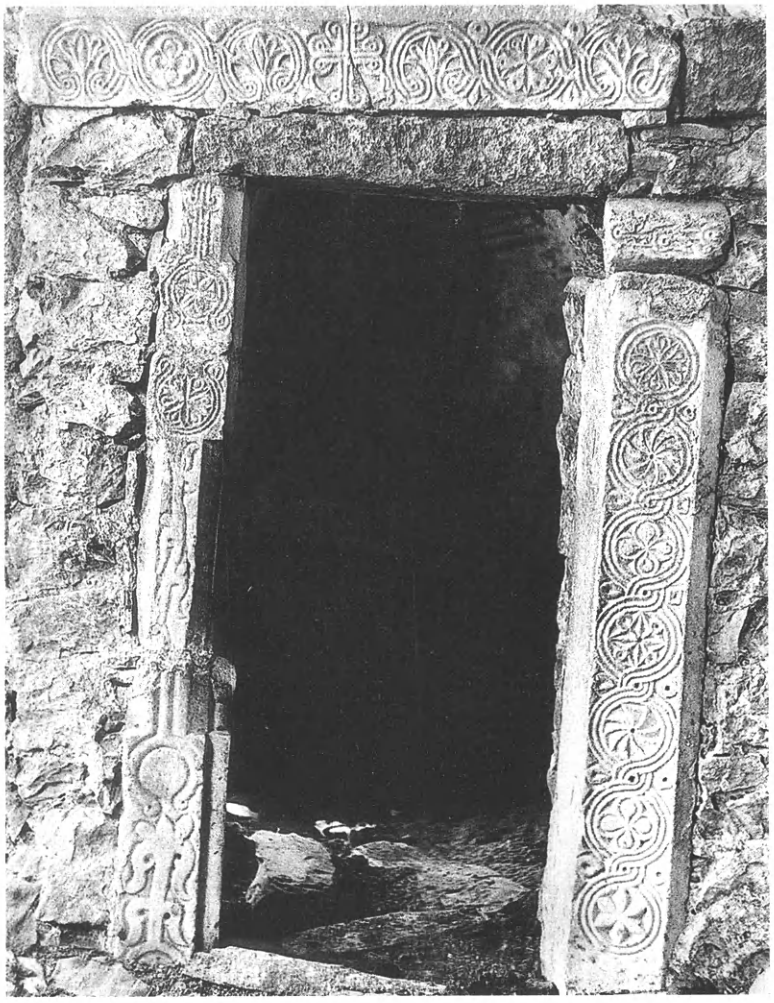
Εἰκ. 112. Στέψη θωρακίου.

Εἰκ. 113. Στέψη θωρακίου.

Εἰκ. 114. Γεῖσο τοῦ τέμπλου τοῦ Διακονικοῦ.

Εἰκ. 115. Τὸ τέμπλο τοῦ Διακονικοῦ ὅπως ἔχει σήμερα.

μειώθηκε, μεταξὺ τῶν κιονίσκων καὶ τῶν Ἀ. πεσσῶν τοῦ ναοῦ μεσολαβοῦν τοῖχοι. Ὅτι ὅμως πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη φαίνεται: 1) Ἀπὸ ἕνα ἀπότμημα θωρακίου (διαστ. 0.26×0.245×0.4), ποὺ σώθηκε μέσα στὴν ἐκκλησία, καὶ μάλιστα διάτρητου (εἰκ. 111). Ὁ διάκοσμός του συνίσταται ἀπὸ πλατιὰ τριμερὴ ταινία, ἡ ὁποία ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ πλαίσιό του καὶ συμπλέκεται ἀνακομβούμενη. 2) Ἀπὸ τὰ ἀνάγλυπτα διάχωρα ποὺ διακρίνονται στὰ τμήματα τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ γείσου (εἰκ. 102 καὶ 103) καὶ κρύβονται ἀπὸ τοὺς τοίχους. 3) Ἀπὸ δύο στέψεις (;) θωρακίων μήκους 0.37. Τὸ μῆκος τοῦ ἀνοίγματος μεταξὺ τῶν πεσσῶν, ποὺ διαχωρίζουν τὸ ἱερό, καὶ τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου εἶναι 0.63[115]. Ἡ μία στέψη κατὰ τὴν λοξότμητη πλευρά της διακοσμεῖται ἀπὸ σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαμορφώνουν ἕλικες καὶ ἑκατέρωθέν του ἀπὸ ἕνα πουλί (εἰκ. 112). Ἡ κάτω πλευρὰ ἔχει πλάτος 0.09, ἡ ἐπάνω 0.182 καὶ ὕψος 0.135. Ἡ ἄλλη στέψη (εἰκ. 113) ἔχει στὴν λοξότμητη πλευρά της τρία ἀνθέμια, ὅμοια σχεδὸν πρὸς ἐκεῖνα ποὺ διακοσμοῦν τὸ γεῖσο τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 114, 115). Στὸ ἕνα ἄκρο ἀπὸ τὰ ἀνθέμια προβάλλει κλαδίσκος.

115. Τὸ μικρὸ μῆκος τῶν στέψεων γεννᾶ ἀμφιβολίες, ἂν ὄντως πρόκειται γιὰ στέψεις.

Εἰκ. 116. Ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Πρόθεσης.

Εἰκ. 117. Νότιος σταθμὸς τῆς πύλης τοῦ Διακονικοῦ.

Εἰκ. 118. Ἀποτμήματα κιονίσκων.

Εἰκ. 119. Κιονόκρανα κιονίσκων.

Εἰκ. 120. Ἀπότμημα πεσσίσκου.

Τὰ περίθυρα τῶν πυλῶν τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ σώζονται εἴτε ἐν μέρει εἴτε ταραγμένα. Στὴν πύλη τῆς Πρόθεσης βρίσκονται κατὰ χώραν μόνον οἱ σπασμένοι κιονίσκοι μὲ τοὺς σύμφυτους πεσσίσκους καὶ σταθμοὺς τῶν θυροφύλλων οἱ ὁποῖοι κορυφώνονται σὲ ἁπλὰ μῆλα (εἰκ. 116). Οἱ προσόψεις τῶν πεσσίσκων κοσμοῦνται κυρίως ἀπὸ βλαστό, ἐκ τοῦ ὁποίου κρέμονται, σὰν μουστάκια, κατὰ διαστήματα ζεύγη ἑλίκων.

Ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 115) ἀπομένει στὴ θέση του μόνο τμῆμα τοῦ Β. κιονίσκου μὲ τὸν σταθμὸ τῶν βημοθύρων παρόμοιο μὲ τοὺς σταθμοὺς τῆς Πρόθεσης. Ἡ πρόσοψή του ἔχει διάκοσμο ἀμελέστερα λαξευμένο· ἀξιοσημείωτος ἐπιπεδόγλυφος δίσκος καὶ βλαστὸς μὲ τὰ ζεύγη τῶν ἑλίκων. Πιὸ πάνω ἔχουν τοποθετηθεῖ δυὸ κομμάτια κιονίσκων μὲ σύμφυτα κιονόκρανα· ὁ κάτω ἔχει ὕψος 0.54 καὶ ὁ ἄλλος μὲ τὸ ἀνεστραμμένο κιονόκρανο 0.315. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα κιονίσκου στὴν κύρια πλευρὰ ἔχει κυματιστὸ βλαστὸ μὲ ἕλικες καὶ τὸ κιονόκρανό του ἑξάκτινο ἀστέρι· μεταξὺ τῶν ἀκτίνων του σχήματα σὰν πίπτουσας σταγόνας. Τὸ ἀνεστραμμένο δεύτερο κιονόκρανο μέσα σὲ λυροειδές (;) πλαίσιο ἔχει ἐπίσης ἑξάκτινο ἀστέρι, ἀλλὰ διαφορετικῆς λάξευσης. Ὡς ἀνώφλιο τῆς πύλης πάνω σὲ ἡμίεργο λίθο τοποθετήθηκε λοξότμητο γεῖσο (εἰκ. 114) σπασμένο σὲ δύο, συνολικοῦ μήκους 1.16. Στὸ μέσον τῆς λοξότμητης πλευρᾶς ἀνισοσκελὴς σταυρὸς μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Ὁ σταυρὸς πλαισιώνεται ἀπὸ σηρικοὺς τροχοὺς μὲ ἀνθέμια, σταυρόσχημο ρόδακα καὶ ἑξάκτινο ἀστέρι· ἀχλαδόμορφα τὰ μεταξὺ τῶν ἀκτίνων του σχήματα ἔχοντα μικροὺς στρογγυλοὺς λακκίσκους. Ὡς νότιος σταθμὸς τῆς πύλης ἔχει σὲ ἐπισκευὴ τοποθετηθεῖ λοξότμητο γεῖσο ὕψους 1.32, κοσμούμενο μὲ κανονικοὺς ἐδῶ σηρικοὺς τροχούς, ὅμοιας κοίλης, πρισματικῆς λάξευσης. Περιβάλλουν ἐπιπεδόγλυφα ἢ κοίλης γλυφῆς κοσμήματα: σταυρούς, ἑξάκτινα ἀστέρια, πυροστρόβιλους (εἰκ. 117). Ἡ ἐκτέλεση σὲ σύγκριση μὲ τὸ προηγούμενο γλυπτὸ εἶναι πιὸ φροντισμένη. Πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο ἀπότμημα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου μήκ. 0.215 καὶ διατομῆς 0.13· ὁ διάκοσμός του βλαστὸς ἀπὸ διμερὴ ταινία μὲ ἕλικες.

Μέσα στὸ ναὸ ἀπόκεινται τέσσερα ἀκόμη ἀποτμήματα κιονίσκων. Τὸ ἕνα, μήκους 0.395, κοσμεῖται στὴ μιὰ πλευρὰ ἀπὸ τριμερὴ πλατιὰ ταινία (εἰκ. 118 ἀριστερὰ) μὲ ζεύγη μικρῶν ἑλίκων· ἀλλοῦ θυμίζει κορμὸ δένδρου καὶ ἀλλοῦ διαμορφώνει ἐλλείψεις. Τὸ πλάτος εἶναι 0.13. Ὁ ἄλλος κιονίσκος (εἰκ. 118 δεξιά), μήκους 0.42 καὶ πλ. 0.15, ἔχει στὴ μιὰ πλευρὰ κόσμημα συνιστάμενο ἀπὸ στέλεχος μὲ ἕλικα καὶ ζεῦγος μικρῶν ἑλίκων. Τὸ στέλεχος διακόπτεται ἀπὸ εἶδος τριγώνου καὶ ἄλλα σχήματα. Τὰ ἄλλα δυὸ κομμάτια βρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ ἀκαθαρσίες ζώων καὶ λίθους. Ἔχουν τὰ κιονόκρανα σύμφυτα. Τὸ ἕνα ἀπότμημα κιονίσκου, μήκ. 0.35, μὲ κιονόκρανο κυβόμορφο (0.12×0.155) κοσμούμενο ἀπὸ ἑξάκτινο ἀστέρι κοίλης γλυφῆς μέσα σὲ λυρόμορφο κυκλικὸ πλαίσιο (εἰκ. 119 ἀριστερά). Στὴ μιὰ πλευρὰ ὁ ὀκταγωνικὸς κιονίσκος ἔχει ὡς κόσμημα βλαστὸ μὲ ἕλικα. Ὁ κορμὸς τοῦ ἄλλου ἀποτμήματος, ὕψους 0.36, ἔχει βλαστὸ μὲ ἕλικα ἀπολήγοντα ἐπάνω σὲ ὀξύληκτο ἐλλειπτικὸ φύλλο (εἰκ. 119 δεξιά). Στὸ κιονόκρανό του ἑξάκτινο ἐπιπεδόγλυφο ἀστέρι περιβαλλόμενο ἀπὸ πλαίσιο παρόμοιο μὲ τὸ πλαίσιο τοῦ προηγούμενου.

Ἄλλο ἀπότμημα, ὕψους 0.74, ἀνήκει σὲ πεσσίσκο μὲ σύμφυτο ἴσως σταθμὸ πύλης ἱεροῦ (εἰκ. 120). Τὸ πλάτος τῆς πρόσοψης τοῦ πεσσίσκου δὲν εἶναι τὸ ἴδιο κάτω καὶ ἐπάνω. Καὶ ἡ ἐκτέλεση τοῦ διάκοσμου εἶναι ἀμελέστερη, προδίδουσα χέρι βοηθοῦ τοῦ μάστορα. Κορμὸς μὲ ζεύγη κρεμασμένων ἑλίκων ἀφορμᾶται ἀπὸ ἀνάστροφο λυρόμορφο πλαίσιο ποὺ ἐγκλείει κυκλικὸ δίσκο καὶ περατώνεται σὲ ὅμοιο κόσμημα ποὺ περιβάλλει ἐπιπεδόγλυφο ἑξάκτινο ἀστέρι.

Ἀσχέτως πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ διάκοσμου ὀλίγων μελῶν, προξενεῖ ἐντύπωση γενικῶς ἡ τέχνη τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἀσώματου, ναοῦ ποὺ εἶναι χτισμένος ψηλὰ στὰ βουνά. Ἐντυπωσιάζει ἀκόμη ἡ ποικιλία τῶν μοτίβων, ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνική τους ἐκτέλεση.

Λεπτομέρειες τοῦ διάκοσμου, ὅπως εἶναι οἱ μικροὶ κυκλικοὶ λακκίσκοι στὸ μέσον τῶν συστροφῶν τοῦ ὀκτώσχημου[116], ἀπαντοῦν καὶ σὲ χρονολογημένο ἀπὸ τὸ 934-935 ἀνάγλυφο τοῦ Ἀφιὸν Καραχισὰρ[117] καὶ σὲ γλυπτὰ ναοῦ τῆς Σεβάστειας (Sençikler) τῆς Φρυγίας[118], τὰ ὁποῖα ὁ Grabar χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰ. Ἀχλαδόσχημες λαξεύσεις ἀνάμεσα στὶς ἀκτίνες ἐξάκτινων ἀστεριῶν[119] βλέπομε καὶ στὴ Σεβάστεια[120] καὶ σὲ πεσσίσκο τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος[121] (11ου αἰ.). Μεταξὺ τῶν κεραιῶν σταυροῦ συναντοῦμε καὶ μικροὺς κύκλους[122], ὅπως στὴ Σεβάστεια[123] ἀνάμεσα σὲ ἀκτίνες ἀστέρων.

Τὸν τρόπο ποὺ δηλώνεται ὁ μηριαῖος μῦς στὰ πόδια γρυπῶν τοῦ τέμπλου[124] μὲ σχῆμα ἀνεστραμμένης πίπτουσας σταγόνας βρίσκω σὲ θωράκιο (11ου αἰ.)[125] τῆς συλλογῆς Ἄνδρου[126].

Ἔχω λοιπὸν τὴ γνώμη πὼς ἂν θεωρήσει κανεὶς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀσώματου ἔργο τοῦ α΄ τέταρτου τοῦ 11ου αἰ. ἴσως δὲν θὰ πέσει ἔξω. Γλυπτὸ διάκοσμο πάντως δὲν συνάντησα μέσα σὲ ναΐσκους τῆς Μάνης ποὺ ἔχουν τοιχογραφίες τοῦ 10ου αἰ.[127] Δυσπαράδεκτη ἡ ὑπόθεση πὼς ἀνέθεσαν σὲ γλύπτη ξένο περιωπῆς νὰ διακοσμήσει ναὸ εὑρισκόμενο πάνω στὰ ὄρη, ἐκτὸς ἂν ἦταν φυγὰς ἢ ἐξόριστος στὴ Μάνη.

2. Ἅι-Στράτηγος Μπουλαριῶν

Στὸ Δίπορο, τὴν ψηλότερη συνοικία τοῦ χωριοῦ τῆς Μέσα Μάνης Ἐπάνω Μπουλαριοί, σώζεται ὁ βυζαντινός, σταυροειδής, τρουλλαῖος, δικιόνιος ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ[128]. Ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. κοντὰ στὸ 1000[129].

Σ' αὐτὸν ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐκκλησίες τῆς Μάνης μαρμάρινοι, ἀνάγλυπτοι ἑλκυστῆρες. Ὁ R. Traquair ἀναφέρει ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κακὸ Βουνὸ εἶχεν ἀρχικὰ μαρμάρινα συνδετικὰ δοκάρια[130]. Ἴχνη τους ὅμως δὲν διέκρινα.

1. Ἀνατολικὸς ἑλκυστήρας. Στὴ Δ. λοξότμητη πλευρά του τὰ διακοσμητικὰ θέματα ἀπὸ τὸν Β. κατὰ σειρὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: δυὸ ἐπιπεδόγλυφα ἀντιμέτωπα πουλιά (παγώνια) ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐξ ἀριστερῶν ραμφίζει τὸ ἀριστερό του πόδι καὶ τὸ ἄλλο στρέφοντας πίσω

116. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 108, 109.

117. Grabar, *Sculptures* II πίν. VIIβ καὶ σ. 44.

118. Ὅ.π. 41. Ὁ Nazih Firatli, Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie, *Cah.Arch.* XIX, 1969, ἐντάσσει τὸν βυζαντινὸ ναὸ στὸν 10ο αἰ. (σ. 153).

119. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 114.

120. Grabar ὅ.π. πίν. IVβ.

121. Ὅ.π. πίν. XLIβ.

122. Πιὸ πάνω εἰκ. 117.

123. Grabar ὅ.π. πίν. Vc.

124. Πιὸ πάνω εἰκ. 101, 104.

125. Grabar ὅ.π. 66.

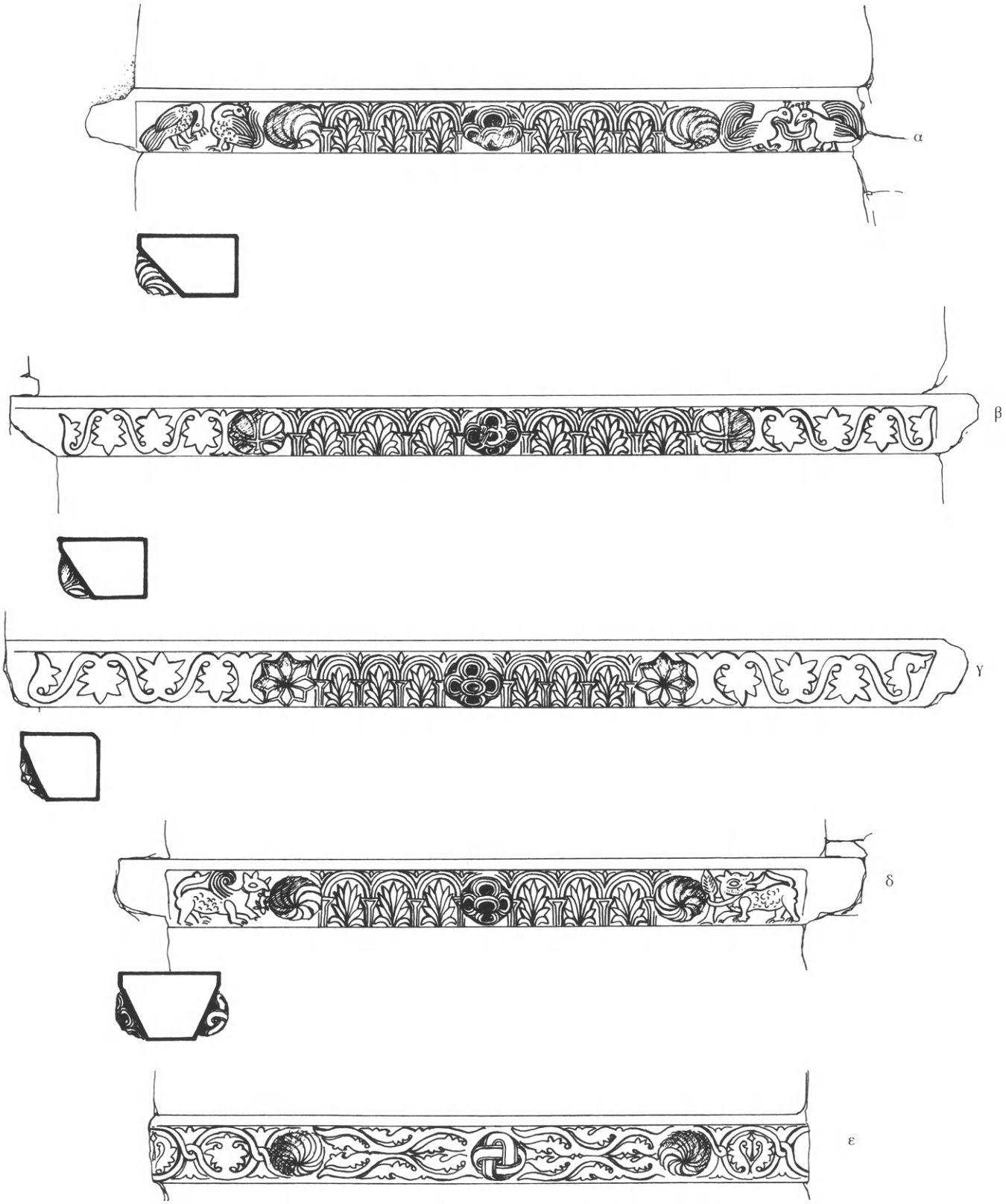
126. Α. Ὀρλάνδος, *ABME* Η΄, 1955-56, 65 εἰκ. 47. Βλ. καὶ γρύπα τῆς Pomposa, Zuliani, *Marmi di San Marco*, 165 εἰκ. III.

127. Τὸ γλυπτὸ ποὺ βρέθηκε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου (9ου αἰ.), γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος καὶ στὸν Πρόλογο, ἴσως εἶναι εἰσαγόμενο.

128. Βιβλιογραφία στὸ Δρανδάκη, *Τοιχογραφίες*, 392. Βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, Σημειώσεις, ἀριθ. 9 καὶ *Τοιχογραφίαι* 18-19.

129. Megaw, Architecture in Mani, 162.

130. Traquair, Laconia, 185.

Εἰκ. 121. Ἅι Στράτηγος Μπουλαριῶν. Σχέδια ἐλκυστήρων.

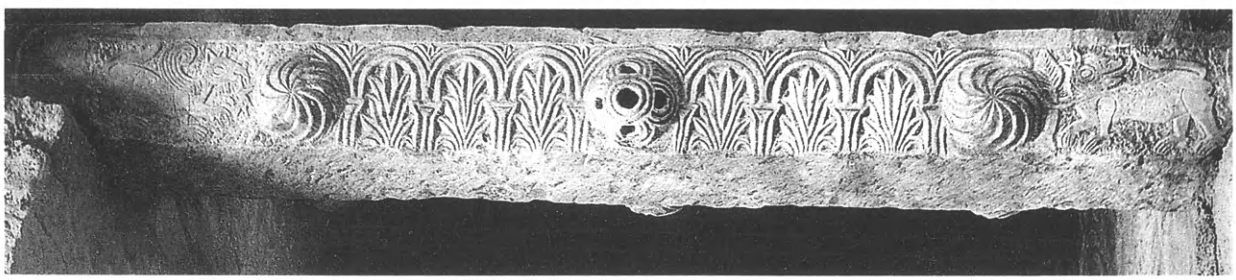
Εἰκ. 122. Ἀνατολικὸς ἐλκυστήρας.

Εἰκ. 123. Βόρειος ἐλκυστήρας.

Εἰκ. 124. Νότιος ἐλκυστήρας.

Εἰκ. 125. Δυτικὸς ἐλκυστήρας, ἀνατολικὴ πλευρά (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 121δ).

τὸ κεφάλι ἑτοιμάζεται νὰ ραμφίσει τὴν οὐρά του. Ἔξεργο μαστοειδὲς κομβίο μὲ πυροστρόβιλο, τρία τοξύλλια μὲ ἐννεάφυλλα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια καὶ τρίφυλλα μεταξὺ τῶν τοξυλλίων, κομβίο σπασμένο μὲ σταυρόσχημο ἡμιδιάτρητο ρόδακα, πιὸ πέρα τρία πάλι ὅμοια τοξύλλια καὶ κομβίο μὲ πυροστρόβιλο. Στὸ ἄκρο δεξιὰ δυὸ παγώνια μὲ ἀνορθωμένες οὐρὲς πλαισιώνουν περιρραντήριο ἀπὸ τὸ ὁποῖο πίνουν νερό (σχέδ. εἰκ. 121α καὶ εἰκ. 122).

Εἰκ. 126. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας (ζῶο δεμένο ἀπὸ δένδρο).

2. Βόρειος ἑλκυστήρας. Στὴ λοξότμητη πρὸς Ν. πλευρὰ ἔχει στὸ μέσον κομβίο ὅμοια διακοσμημένο ὅπως στὸν Ἀ. καὶ πλαισιωμένο ἀπὸ τὰ τρία ἑκατέρωθεν τοξύλλια μὲ τὴ διαφορὰ πὼς τὸ ἄνοιγμα τῶν τόξων, ἑπομένως καὶ τὰ ἀνθέμια, εἶναι πλατύτερα. Τὰ πλάγια κομβία ἔχουν ἰσοσκελὴ σταυρὸ ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ τὰ ἄκρα διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα. Ὁ διάκοσμος καὶ τῶν δύο ἀκραίων τμημάτων τοῦ κοσμήτη εἶναι ὅμοιος· τρία πλατιὰ ἐπιπεδόγλυφα φύλλα μὲ ἑπτὰ γλωσσίδες, τὰ ὁποῖα μοιάζουν μὲ ἀμπελόφυλλα. Δύο ἀνεστραμμένα πλαισιώνουν ἕνα ὄρθιο. Τὰ φύλλα συνδέονται μὲ ἕλικες ποὺ ἀρχίζουν ἢ τελειώνουν σὲ ἡμίφυλλο ἄκανθας (σχέδ. εἰκ. 121β καὶ εἰκ. 123).

3. Νότιος ἑλκυστήρας. Τὸ μεσαῖο κομβίο καὶ τὰ τοξύλλια πλάι του εἶναι ὅπως στὸν Ἀ. ἑλκυστήρα καὶ τὰ ἄκρα του ἔχουν τὰ φύλλα τοῦ βόρειου. Τὰ πλάγια κομβία διαφέρουν, γιατὶ ἔχουν ὡς διάκοσμο ὀκτάφυλλο ρόδακα μὲ ὀξύληκτα φυλλάρια (σχέδ. εἰκ. 121γ καὶ εἰκ. 124).

4. Δυτικὸς ἑλκυστήρας. Στὴν Ἀ. λοξότμητη πλευρά (εἰκ. 125 καὶ σχέδ. εἰκ. 121δ) ἔχει κατὰ τὰ ἄκρα ἕνα ἐπιπεδόγλυφο ζῶο ποὺ βαδίζει πρὸς τὸ μέσον τοῦ γείσου. Τὸ ἀριστερό, γρύπας[131], κρατεῖ μὲ τὸ ράμφος του ἀπὸ τὸ ἕνα πόδι λαγὸ καὶ τὸ ἄλλο ζῶο, τὸ δεξιό, δεμένο ἀπὸ τὸν λαιμὸ σὲ δενδρύλλιο[132], στρέφει πίσω τὸ ὀγκῶδες του κεφάλι καὶ γλύφει μὲ τὴ μακριὰ γλώσσα τὴν ἀνυψωμένη οὐρά του (εἰκ. 126). Τὰ κομβία καὶ ὁ ἀνάμεσά τους διάκοσμος εἶναι ὅπως στὸν Ἀ. ἑλκυστήρα.

Στὴ Δ. πλευρὰ τὸ μεσαῖο κομβίο (σχέδ. εἰκ. 121ε) ἔχει σταυρόσχημο πλέγμα καὶ τὰ πλάγια πυροστρόβιλο. Μεταξύ τους δίδυμος ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς ἀπομακρύνεται καὶ προσεγγίζει διαγράφοντας δυὸ ἐλλείψεις ποὺ γεμίζουν ἀπὸ δυὸ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας· ἀπὸ ἕνα ἡμίφυλλο ἄκανθας καὶ στὰ κενά[133]. Τὸ κόσμημα καὶ τῶν δύο ἄκρων τοῦ ἑλκυ-

131. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 156, τὸ θέμα τοῦ ἄγριου θηρίου, λιονταριοῦ ἢ γρύπα ποὺ ἐπιτίθεται σὲ ἥμερο ζῶο, ἀνατολικῆς προέλευσης, χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ τέχνη. Συμβολίζει καὶ τὴν πάλη τοῦ κακοῦ μὲ τὸ ἀγαθό. Ὁ γρύπας εἶναι διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ κόσμου πολὺ ἀγαπητό (ὅ.π. 155).

132. Θηρία δεμένα ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς ζωῆς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐκτελοῦν ἔργο φυλάκων. Βλ. καὶ Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζὴ καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του, *Βυζαντινὰ* τ. 13, 613.

133. Τὸ θέμα συναντήσαμε καὶ σὲ ἔργα τοῦ

στήρα ἀποτελοῦν δύο σηρικοὶ τροχοί. Ὁ ἕνας περιβάλλει δύο ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας ἀπὸ τὶς συναντώμενες κορυφὲς τῶν ὁποίων κρέμονται πάλι δυὸ μικρὰ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας, ποὺ γεμίζουν τὸ μεταξύ τους κενό (παραλλαγὴ τοῦ διεσπασμένου ἀνθεμίου). Ὁ δεύτερος τροχὸς ἐγκλείει πλατὺ φύλλο, ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἀνυψώνεται τρίφυλλο μὲ καμπύλα τὰ μακρὰ πλάγια φύλλα.

ΤΕΜΠΛΟ

Ἀπὸ τὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ Ἅι-Στράτηγου διατηρεῖται ἀδιατάρακτο τὸ τμῆμα τῆς Πρόθεσης (σχέδ. εἰκ. 129). Οἱ πεσσίσκοι ἀπέχουν ἀπὸ τὸν τοῖχο μόλις 0.055. Τὸ κενὸ μεταξὺ πεσσίσκου καὶ Β. τοίχου τῆς ἐκκλησίας ἔχει φραχθεῖ (εἰκ. 127). Τοὺς πεσσίσκους κοσμοῦν σειρὲς τριγώνων γεμάτων ἀπὸ παράλληλες χαράξεις. Τὰ τρίγωνα ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ ἡμικύκλιο. Οἱ λαξεύσεις, κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς, ἐνῶ στὸν Ν. πεσσίσκο εἶναι ἄψογες, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὸν Β., προδίδοντα χέρι μαθητευόμενου. Μὲ τοὺς πεσσίσκους, ποὺ ἔχουν ὕψος 0.86 καὶ πλάτος στὴν πρόσοψη 0.13, εἶναι σύμφυτοι οἱ ἀπολήγοντες ἐπάνω σὲ ἐπιμήκη «μῆλα» σταθμοὶ τῆς πύλης, ὁμοιάζοντα μὲ λαβὴ ράβδου. Σύμφυτοι μὲ τοὺς πεσσίσκους εἶναι καὶ οἱ ὀκταγωνικοί, ἀκόσμητοι κιονίσκοι, ὕψους 1.11. Ἀδιάσπαστη συνέχειά τους ἀποτελοῦν τὰ κυβόμορφα κιονόκρανα, τὰ φέροντα διάκοσμο στὶς τρεῖς ὁρατὲς ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ πλευρές. Ἀκόσμητη εἶναι ἡ πίσω πλευρά τους. Ὁ διάκοσμος συνίσταται ἀπὸ λυροειδὲς ποὺ ἐγκλείει σταυρὸ ἢ ἑξάκτινο ἀστέρι. Τὸ ἐπιστύλιο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κοσμῆτες (εἰκ. 127). Ὁ κάτω ἔχει τρία συμπαγὴ κομβία, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀκραῖα κοσμοῦν πυροστρόβιλοι καὶ τὸ μεσαῖο πλέγμα ἀπὸ διαπλεκόμενα καμπυλόπλευρα τρίγωνα σχηματίζοντα πεντάλφα μὲ μικροὺς λακκίσκους διὰ τρυπάνου. Στὰ ἄκρα, δεξιὰ τοῦ Ν. κομβίου καὶ ἀριστερὰ τοῦ Β. ἀπὸ ἕνας ἀντίνωτος ἀετὸς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ἀπὸ ἕνα ἀντιμέτωπο φτερωτὸ ζῶο[134] μὲ ἀνορθωμένη τὴν οὐρὰ τὸ δεξιό (σχέδ. εἰκ. 129) καὶ μὲ τὴν οὐρὰ πρὸς τὰ κάτω τὸ ἄλλο. Ἡ φωτογραφία τῆς εἰκ. 128, ἂν καὶ δὲν εἶναι καλὰ φωτισμένη, χρησιμεύει γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτίμηση τῆς ὄχι καὶ ἄψογης τέχνης τοῦ μάστορα. Πάντως ἡ συμμετρία δὲν ἀπολείπει τὰ ἔργα του, ποὺ δὲν στεροῦνται ποικιλίας στὰ ἐπὶ μέρους. Ὁ ἐπάνω χαμηλότερος κοσμήτης στὴν λοξότμητη πλευρά του ἔχει ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὁ βλαστὸς ἀπολήγοντας καὶ στὰ δυὸ ἄκρα σὲ κεφάλι φιδιοῦ θυμίζει λίγο καὶ κατὰ τὴ μορφὴ τῶν κολπώσεων τοὺς βλαστοὺς τοῦ Νικήτα.

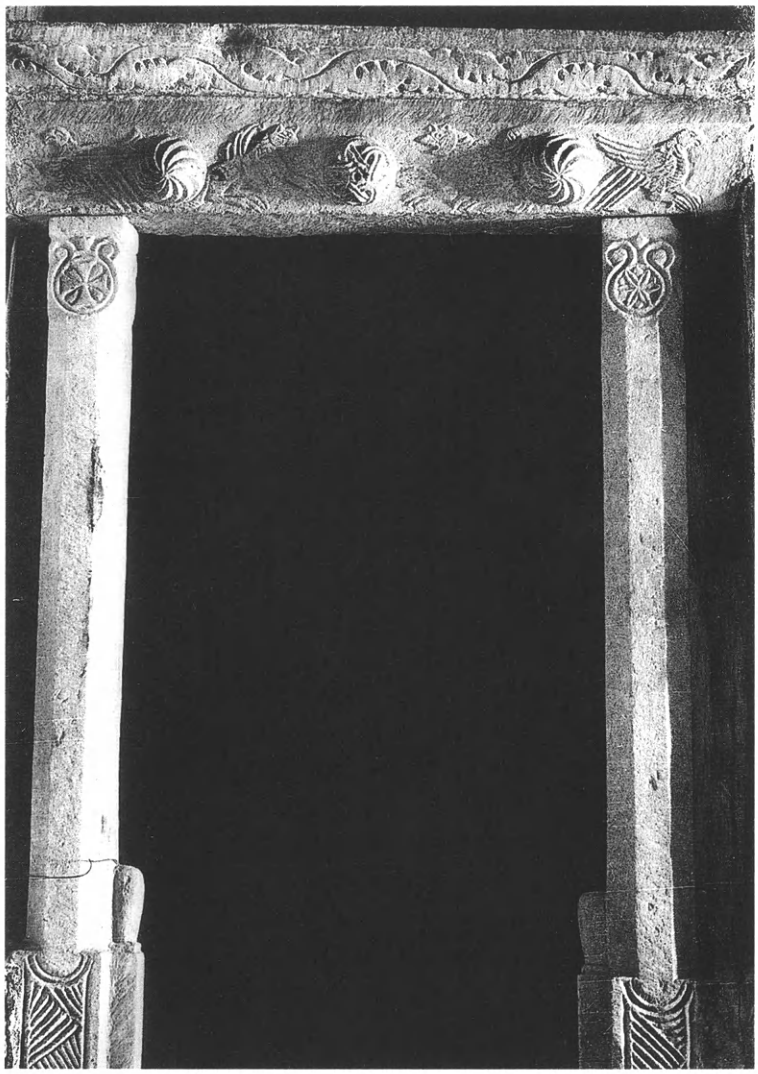
Τὸ τέμπλο τῆς Πρόθεσης τοῦ Ἅι-Στράτηγου εἶχε τοποθετηθεῖ πρὶν νὰ διακοσμηθεῖ ὁ ναὸς μὲ τοιχογραφίες (τέλος τοῦ 12ου αἰ.)[135]; Τόσο στὸν Β. ὅσο καὶ στὸν Ν. τοῖχο κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, στὸ κενὸ ποὺ ἀπομένει μεταξὺ τῶν τοίχων καὶ τῶν κιονίσκων, ὁ γραπτὸς διάκοσμος εἶναι ἀδιατάρακτος. Τὸ ἐπιστύλιο ὅμως εἶναι πακτωμένο στὸ φόρεμα τοῦ ἀγένειου Ἀποστόλου τῆς Θεραπείας τοῦ Τυφλοῦ[136] (Β. σκέλος τῆς καμάρας τῆς Πρόθεσης).

Νικήτα. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΙΙ.

134. Ἂς ὑπομνησθεῖ ὅτι ἀντιμέτωπα πτερωτὰ ζῶα ἔχουν σκαλισθεῖ στὰ ἄκρα τοῦ ἐπιστυλίου στὸ τέμπλο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Εὐστ. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος* (Ἀθῆναι 1970) πίν. 179.

135. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες*, 454.

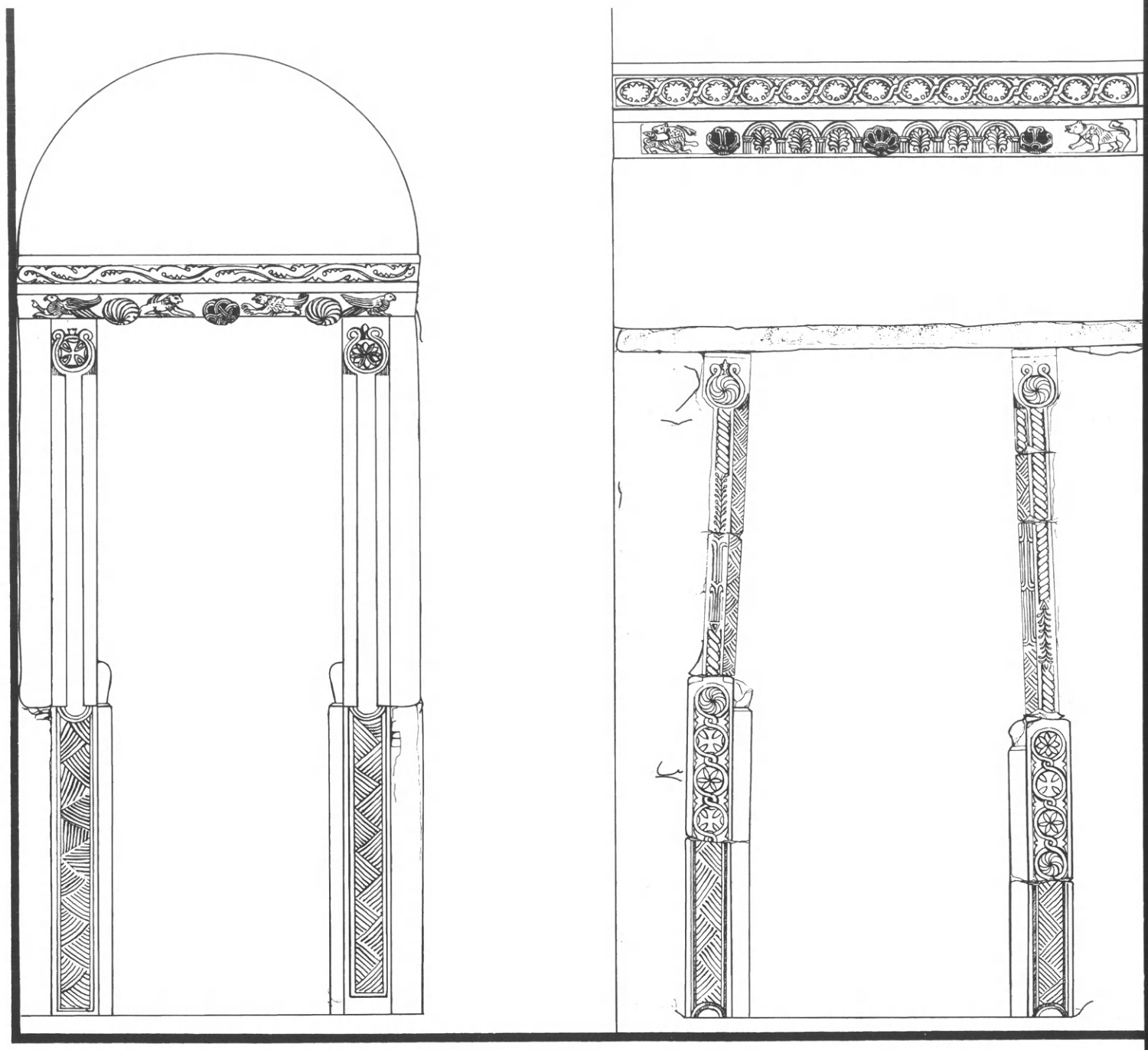
136. Τοῦ ἴδιου, *Τοιχογραφίαι*, πίν. 17α.

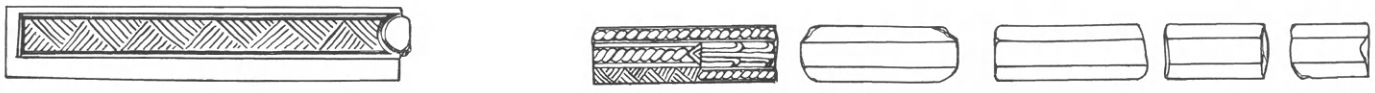
Εἰκ. 127. Τμῆμα τοῦ τέμπλου τῆς Πρόθεσης.

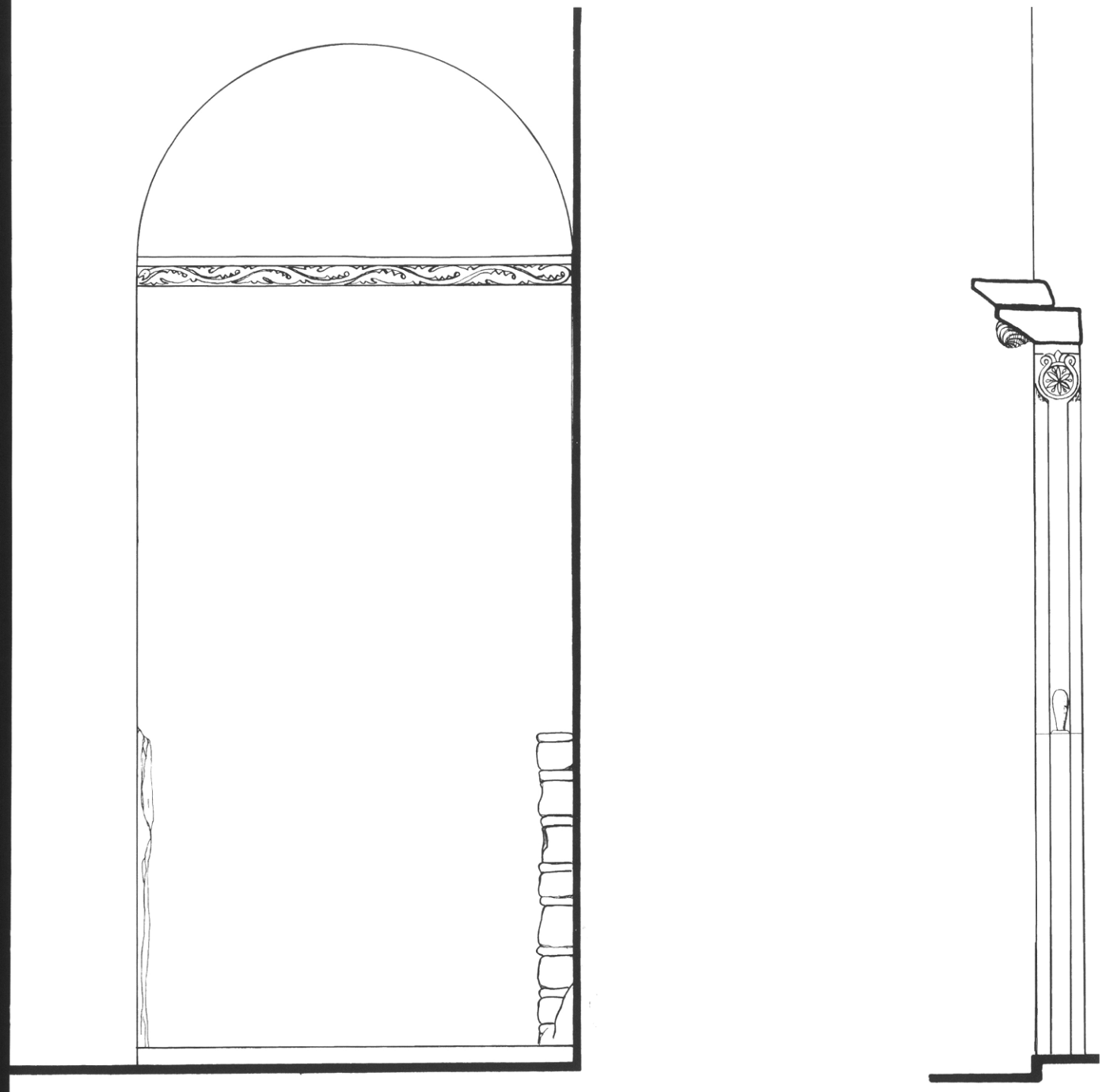

Εἰκ. 128. Δεξιὸ τμῆμα τοῦ ἐπισυλίου τῆς Πρόθεσης, λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

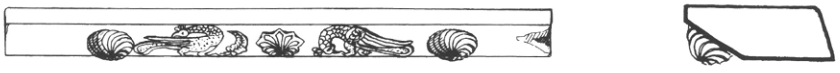

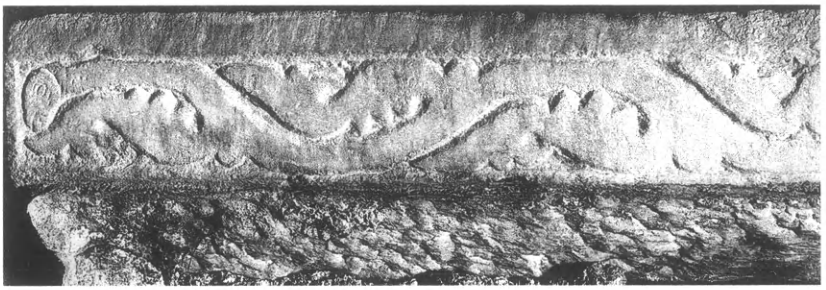

0 0,1 0,3 0,6 1 Μ

Εἰκ. 129. Σχέδιο τοῦ τέμπλου ὅπως εἶναι σήμερα.

Εἰκ. 130. Ὁ ἐπάνω κοσμήτης ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ Διακονικοῦ.

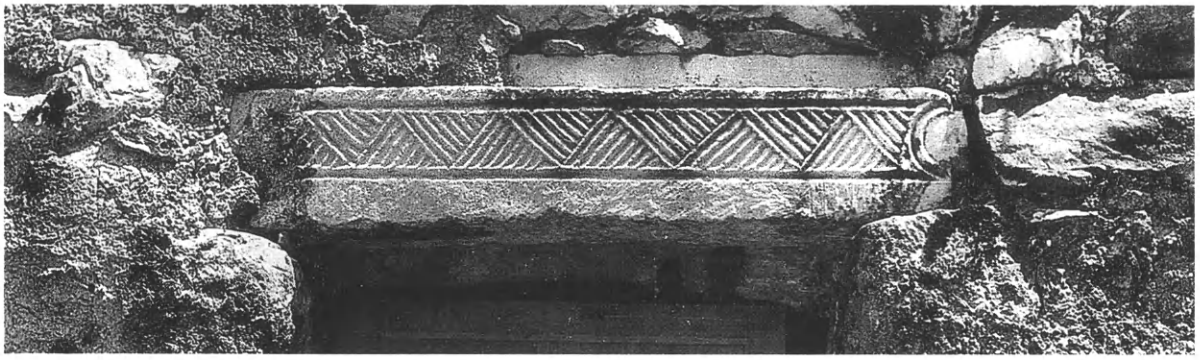
Εἰκ. 131. Ὁ κάτω κοσμήτης.

Ὁπωσδήποτε δύσκολο ἡ παρατήρηση νὰ ὁδηγήσει σὲ ἀσφαλὲς συμπέρασμα γιὰ τὴ χρονικὴ σχέση μεταξὺ τοποθέτησης τοῦ τέμπλου καὶ τῆς ἀρχικῆς ἁγιογράφησης τοῦ ναοῦ.

Στὴ θέση του βρίσκεται καὶ ὁ ἐπάνω κοσμήτης τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 130), ὅμοιος πρὸς τὸν ἀντίστοιχο τῆς Πρόθεσης. Ὁ κάτω ὀγκωδέστερος κοσμήτης (εἰκ. 131) ἀπόκειται μέσα στὸ Διακονικό. Ἔχει στὸ μέσον ἕνα ἔξεργο ρόδακα μὲ ὀξύληκτα πέταλα καὶ ἑκατέρωθεν δύο ἔξεργα, συμπαγὴ κομβία μὲ πυροστρόβιλο. Μεταξὺ τῶν τριῶν κομβίων ἀπὸ ἕνα παγώνι. Τὸ δεξιὸ σκύβει τὸ κεφάλι ραμφίζον τὸ δεξιό του πέλμα. Τὸ ἄλλο, πλάι σ' ἕνα δενδρύλιο στρέφοντας πίσω τὸ κεφάλι ραμφίζει τὸ φτερό του.

Πουλιὰ παρεμφερὴ ἔχομε σὲ γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Ὅσιο Λουκᾶ Φωκίδος[137]. Ἀξιοπρόσεκτοι οἱ λακκίσκοι ποὺ ἔχουν σκαφεῖ μὲ τρύπανο στὸ σῶμα καὶ στὴν οὐρὰ τῶν πουλιῶν τοῦ Ἁι-Στράτηγου. Ὅμοιους λακκίσκους συναντᾶμε σὲ ἀνάγλυφα τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως: Παναγία Ὁδηγήτρια καὶ Ἀνάληψη τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου[138]. Τὴν Ὁδηγήτρια ὁ Grabar χρονολογεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου[139] καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπίσης ἀπὸ

137. Grabar, *Sculptures* II πίν. XXVIc.
138. Grabar ὅ.π. πίν. Ιβ (ἀρ. 3) καὶ IIIc (ἀρ. 4).
139. Ὅ.π. 37.

Εἰκ. 132. Πεσσίσκος μὲ σταθμὸ πύλης ὡς ἀνώφλιο θύρας ἐρειπωμένου ναΐσκου.

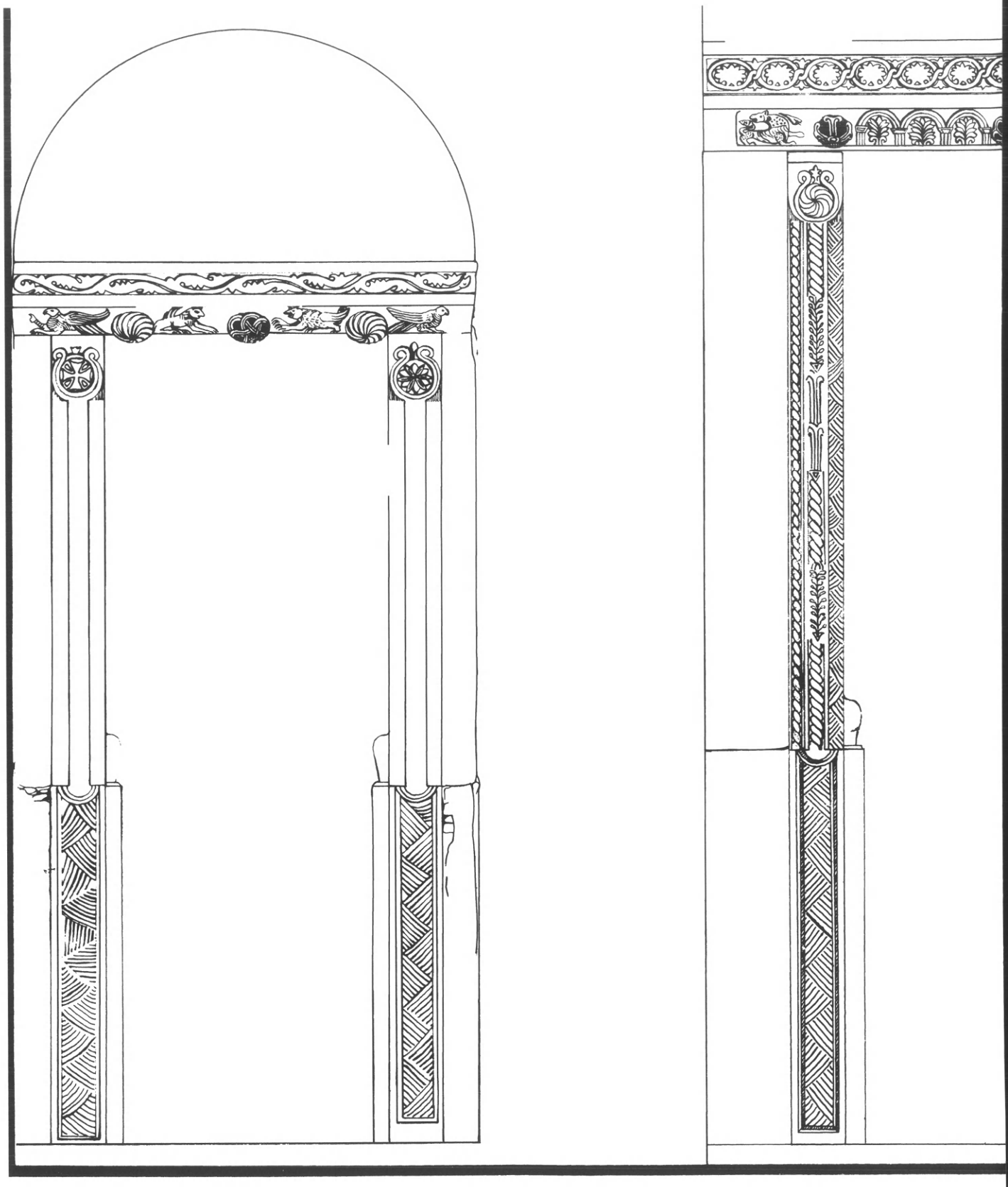
τὸ τέλος τοῦ 11ου ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 12ου αἰ.[140]

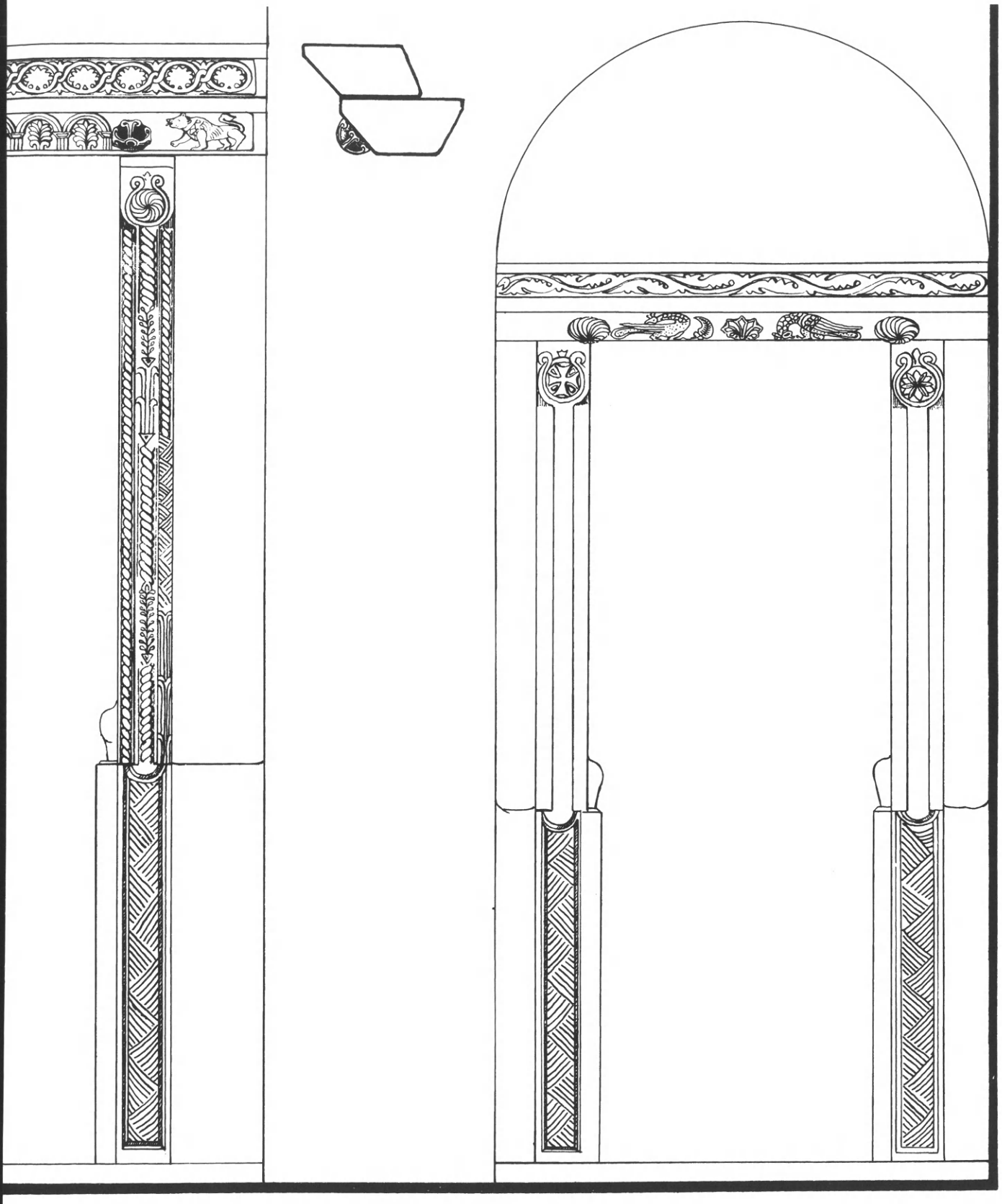
Μέσα στὸ Διακονικὸ ἀπόκεινται καὶ κομμάτια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων μήκους 0.34, 0.16, 0.33, 0.205 καὶ ἄλλο μήκους 0.34 μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι σύμφυτο καὶ τὸ κιονόκρανο, ποὺ κοσμεῖται ἐπίσης στὶς τρεῖς πλευρὲς μέσα σὲ λυροειδὲς πλαίσιο ἀπὸ σταυρὸ ἢ ἑξάκτινο ἀστέρι. Ἄλλο κομμάτι κιονίσκου, μήκους 0.235, βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ ναό.

Τὸ τέμπλο τοῦ μεσαίου κλίτους εἶναι ἀρκετὰ ταραγμένο. Ὡς πεσσίσκοι ἔχουν τοποθετηθεῖ πάνω στὸν βατήρα δύο κομμάτια πεσσίσκων μὲ σύμφυτους σταθμοὺς πύλης τέμπλων. Οἱ πεσσίσκοι εἶναι μᾶλλον ἀνεστραμμένοι, ἂν δεχθοῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως στοὺς πεσσίσκους τῆς Πρόθεσης, τὸ τόξο στὸ ὁποῖον ἀπέληγαν τὰ τρίγωνα βρισκόταν στὴν κορυφὴ τῶν πεσσίσκων καὶ ὄχι (ὅπως ἐδῶ) στὸ κάτω μέρος, ἐφαπτόμενο στὸν βατήρα. Σ' αὐτὰ τὰ κομμάτια τῶν πεσσίσκων ἔχουν προστεθεῖ ἄλλα μὲ ἰσοπλατὴ πρόσοψη, ἀλλὰ διαφορετικοῦ διακόσμου. Κοσμοῦνται μὲ σηρικοὺς τροχούς, οἱ ὁποῖοι περικλείουν πυροστρόβιλους, σταυρούς, μαργαρίτα καὶ ἑξάκτινα ἀστέρια. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν σηρικῶν τροχῶν τρίφυλλα. Τὰ κομμάτια αὐτὰ εἶναι διαφορετικοῦ ὕψους, γι' αὐτὸ καὶ τὰ μῆλα τῶν συνημμένων σταθμῶν βρίσκονται τὸ καθένα σὲ διαφορετικὴ στάθμη. Πρόβλημα ἂν τὰ ἀποτμήματα αὐτὰ τῶν πεσσίσκων προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τέμπλο. Πάντως σὲ ἕνα μεταγενέστερο, ἐρειπωμένο ναό, ποὺ συναντᾶμε δεξιά, ὅταν ξεκινᾶμε ἀπὸ τοὺς Πάνω Μπουλαριοὺς γιὰ τὸ Δίπορο, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνώφλιο θύρας πεσσίσκος μὲ συνημμένο σταθμὸ πύλης. Ὁ διάκοσμός του ἀποτελεῖται πάλι ἀπὸ τρίγωνα ποὺ ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ ἡμικύκλιο (εἰκ. 132).

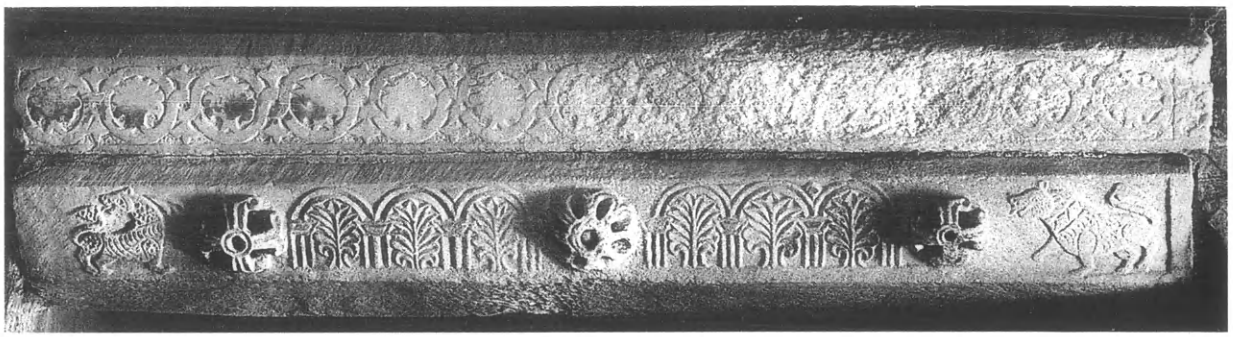
Οἱ ὀκταγωνικοὶ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ διάφορα κομμάτια. Τὰ κιονόκρανά τους πάντως φέρουν τὸν ἴδιο διάκοσμο, μέσα σὲ λυρόσχημο πλαίσιο πυροστρόβιλο, σταυρὸ ἢ ἑξάκτινο ἀστέρι. Μεταξὺ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἄστρου ρόμβος, ὅπως καὶ στὸ τέμπλο τῆς Πρόθεσης (καθαρότερα στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 129). Ἐνῶ ὅμως μεταξὺ τῶν ἑλίκων τοῦ λυρόσχημου πλαισίου στὴν Πρόθεση ἔχομε ρόμβο, στὸ τέμπλο τοῦ μεσαίου κλί-

140. Ὅ.π. 38. Τοὺς λακκίσκους στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκλαμβάνει ὡς traces des incrustations qui y remplaçaient des perles et des pierres de couleur.

0 0,1 0,3

Εἰκ. 133. Ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου τοῦ Ἅι-Στράτηγου.

Εἰκ. 134. Κάτω κοσμήτης στοὺς Ἐπάνω Μπουλαριούς.

τους ἔχει σκαλισθεῖ ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο. Τὰ κομμάτια τῶν κιονίσκων ἔχουν διάκοσμο καὶ στὶς τρεῖς πλευρὲς ποὺ φαίνονται ἀπὸ τὸν κυρίως ναό. Τὰ κοσμήματα, ἂν ἀρχίσωμε ἀπὸ τὸ κιονόκρανο, συνίστανται σὲ σχοινί, σὲ γεμάτα παράλληλες χαράξεις τρίγωνα, κλαδίσκους δάφνης (;) καὶ τρεῖς χαράξεις κατακόρυφες. Ἀντὶ ἐπιστυλίου ἔχει πρόσφατα τοποθετηθεῖ πλάκα ὡς ἀνώφλιο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ[141].

Ψηλότερα, σὲ ἀπόσταση 0.48, ἔχουν τοποθετηθεῖ δυὸ κοσμῆτες, προφανῶς ἀποτελοῦντες τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ κυρίως ἱεροῦ. Μὲ τὴν τοποθέτησή τους καλύπτουν μέρος τῶν σωμάτων τῶν ἑκατέρωθεν Ἀποστόλων ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως. Τοποθετήθηκαν ἄραγε ἐδῶ σὲ περίοδο ἐπισκευῆς τοῦ τέμπλου; Ὅμως πιὸ κάτω ἀπὸ τοὺς κοσμῆτες δὲν διακρίνεται στοὺς τοίχους ἴχνος πάκτωσής τους, ὥστε νὰ ὑποτεθεῖ πὼς ἀρχικὰ οἱ κοσμῆτες εἶχαν χαμηλότερα τοποθετηθεῖ. Ὁ κάτω κοσμήτης πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸ ἀρχικὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, ἀσυνήθιστα ψηλὰ τοποθετημένος. Φαίνεται λοιπὸν πὼς τὸ τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἦταν ἀσυνήθιστα ψηλό. Τὸ ἀκόσμητο βόρειο ἄκρο τοῦ κάτω κοσμήτη (εἰκ. 134) εἶναι πλατύτερο ἀπὸ τὸ νότιο. Ὁ κοσμήτης ἔχει τρία διάτρητα κομβία, τὰ ἀκραῖα κοσμούμενα μὲ σταυρὸ καὶ τὸ μεσαῖο μὲ ρόδακα. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου ἀνὰ τρία τοξύλλια ἐγκλείοντα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια, τῶν ὁποίων ἡ πρισματικὴ γλυφὴ εἶναι κοίλη, ἀλλ' οἱ ἀκμὲς ἔχουν κάπως διαπλατυνθεῖ. Εἰς τὰ ἄκρα τοῦ κοσμήτη βαδίζει ἀπὸ ἕνα ζῶο, μᾶλλον λέαινα μὲ κρεμασμένη τὴ γλώσσα καὶ ἀνασηκωμένη τὴν οὐρά. Τὸ Ν. ζῶο εἶναι ὀγκωδέστερο καὶ ἡ οὐρά του ἀπολήγει σὲ κισσόφυλλο. Τὸ Β. στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὴν οὐρά του, ποὺ τὸ διαπλατυσμένο ἄκρο της φέρει, ὅπως καὶ μέρη τοῦ σώματός του, τοὺς γνωστοὺς λακκίσκους. Μὲ τὸ ἀριστερὸ μπροστινὸ πόδι του τὸ ζῶο κρατεῖ κλάδο.

Ὁ ἐπάνω κοσμήτης ἔχει διάκοσμο ἐπιπεδόγλυφο, ἀμπελόφυλλα μέσα σὲ σηρικοὺς τροχούς.

Μεταξὺ τῶν πεσσίσκων τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν τοίχων ποὺ διαχωρίζουν τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴν Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικὸ μεσολαβεῖ διάστημα πλάτους μόλις 0.19. Τὸ σημερινὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης εἶναι 0.70. Μᾶλλον λοιπὸν εἶναι ἀπίθανο μεταξὺ τῶν πεσσίσκων καὶ τῶν

141. Βλ. Δρανδάκη, *Τοιχογραφίαι*, πίν. 11β.

διαχωριστικῶν τοίχων νὰ μεσολαβοῦσαν θωράκια. Τὸ ψηλὸ αὐτὸ μαρμάρινο τέμπλο θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἰδιόρρυθμο. Σήμερα πίσω ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ἱεροῦ ἔχει χτιστεῖ τοῖχος πάχους 0.31. Ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου παρέχει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 133, τὸ ὁποῖο φιλοτέχνησεν ἡ κ. Πόπη Θεοχαρίδου.

Τὸ παράθυρο τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ τρούλλου φράσσει μαρμάρινη πλάκα ποὺ διακοσμεῖται μέσα σὲ κύκλους, τὸν ἕνα κάτω ἀπὸ τὸν ἄλλο, μὲ ἐπιπεδόγλυφη μαργαρίτα, σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του εἶναι τριφυλλόσχημα, πυροστρόβιλο καὶ ἑξάκτινο (ὄχι ἐπιπεδόγλυφο) ἀστέρι.

Στὴν πύλη τοῦ προστώου τῆς ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον ὁ Megaw χρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.[142], γεῖσο μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ θυμίζει τοὺς βλαστοὺς τοῦ Νικήτα[143].

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Ἅι-Στράτηγου Μπουλαριῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ προδρομικὸς τῶν ἔργων τοῦ Νικήτα καὶ σύμφωνα καὶ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ νὰ ἐνταχθεῖ μᾶλλον στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. καὶ ἴσως στὶς πρῶτες δεκαετίες του.

Οἱ κιονίσκοι στὸ τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ τοῦ Ἅι-Στράτηγου, ὅπως καὶ στὸν Ἀσώματο τοῦ Κακοῦ Βουνοῦ, ἔχουν γλυπτὸ διάκοσμο, πράγμα σπάνιο γιὰ τὰ τέμπλα τῆς Μάνης.

3. Ἅγιος Πέτρος στοῦ Γκλέζου (κοντὰ στὸν Πύργο Διροῦ)

Ὁ H. Megaw χρονολογεῖ τὴν τρουλλαία, σταυρόσχημη ἐκκλησία[144] περίπου στὸ 1025[145].

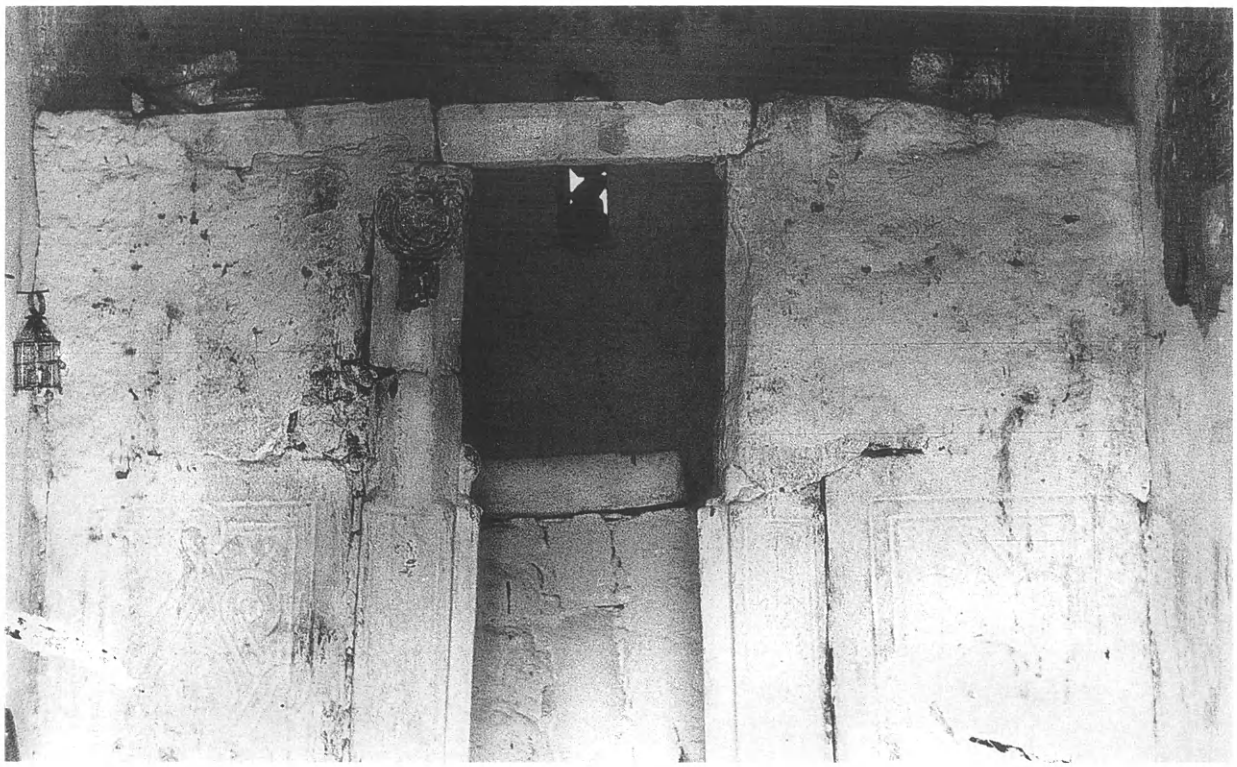
Τὸ τέμπλο σήμερα εἶναι χτιστὸ μὲ ἐντοιχισμένα ὅμως σ' αὐτὸ ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ μαρμάρινα μέλη του τὰ θωράκια, τοὺς πεσσίσκους μὲ τοὺς σύμφυτους κιονίσκους καὶ τὰ κιονόκρανά τους (εἰκ. 135 καὶ σχέδ. εἰκ. 136, στὸ ὁποῖο φαίνεται καθαρότερα ἡ τωρινὴ κατάσταση τοῦ τέμπλου). Τοῖχος ἔχει χτιστεῖ καὶ πίσω ἀπὸ τὰ θωράκια, προφανῶς γιὰ τὴ συγκράτησή τους. Ὁ βόρειος κιονίσκος εἶναι σπασμένος σὲ δυό, ὁ νότιος σκεπασμένος μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ πεσσίσκοι εἶναι σύμφυτοι μὲ τοὺς σταθμοὺς τῆς πύλης, οἱ ὁποῖοι ἐπάνω ἀπολήγουν σὲ μῆλο. Οἱ προσόψεις καὶ τῶν δύο πεσσίσκων ἔχουν μέσα σὲ σηρικοὺς τροχοὺς κατὰ τὴν ἴδια σειρὰ ὅμοια κοσμήματα τομῆς πρισματικῆς (ἐκ τῶν ἄνω), διμερὴ ταινία ποὺ συμπλεκόμενη σχηματίζει σταυρό, ἀνθέμιο, πολύφυλλη μαργαρίτα, πυροστρόβιλο καὶ ἀστέρι μὲ πολλὲς ἀκτίνες. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα. Οἱ ὀκταγωνικοὶ κιονίσκοι εἶναι ὀγκώδεις –ἡ διατομή τους εἶναι 0.23– καὶ τὸ κιονόκρανο ἔχει ὡς κόσμημα μέσα σὲ λυρόσχημο πλαίσιο πολύφυλλο ρόδακα μὲ ὀξύληκτα φύλλα. Ἀνάλογο διάκοσμο ἔχουν καὶ οἱ πρὸς τὴν πύλη πλευρὲς τῶν κιονοκράνων. Τὸ ὕψος τῶν θωρακίων εἶναι περίπου 1.16. Ὁ διάκοσμός τους πλατιά, ἐπίπεδη ταινία ποὺ σχηματίζει ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ ἀνακομβούμενη ρόμβο μὲ κύκλο στὸ μέσον του, ὁ ὁποῖος περιβάλλει ὀκτάφυλλο ρόδακα μὲ ὀξύληκτα πέταλα (βλ. καὶ εἰκ. 137). Στὶς λοξὲς πλευρὲς τοῦ ρόμβου ἡ ταινία σχηματίζει κύκλους· πλάι τους ἐπάνω ἔχουν λαξευθεῖ τρίφυλλα. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ αὐστη-

142. Megaw, Architecture in Mani, 157.

143. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, πίν. 10β.

144. Γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ βλ. Ν. Γκιολέ, *ΠΑΕ* 1979, 222-225.

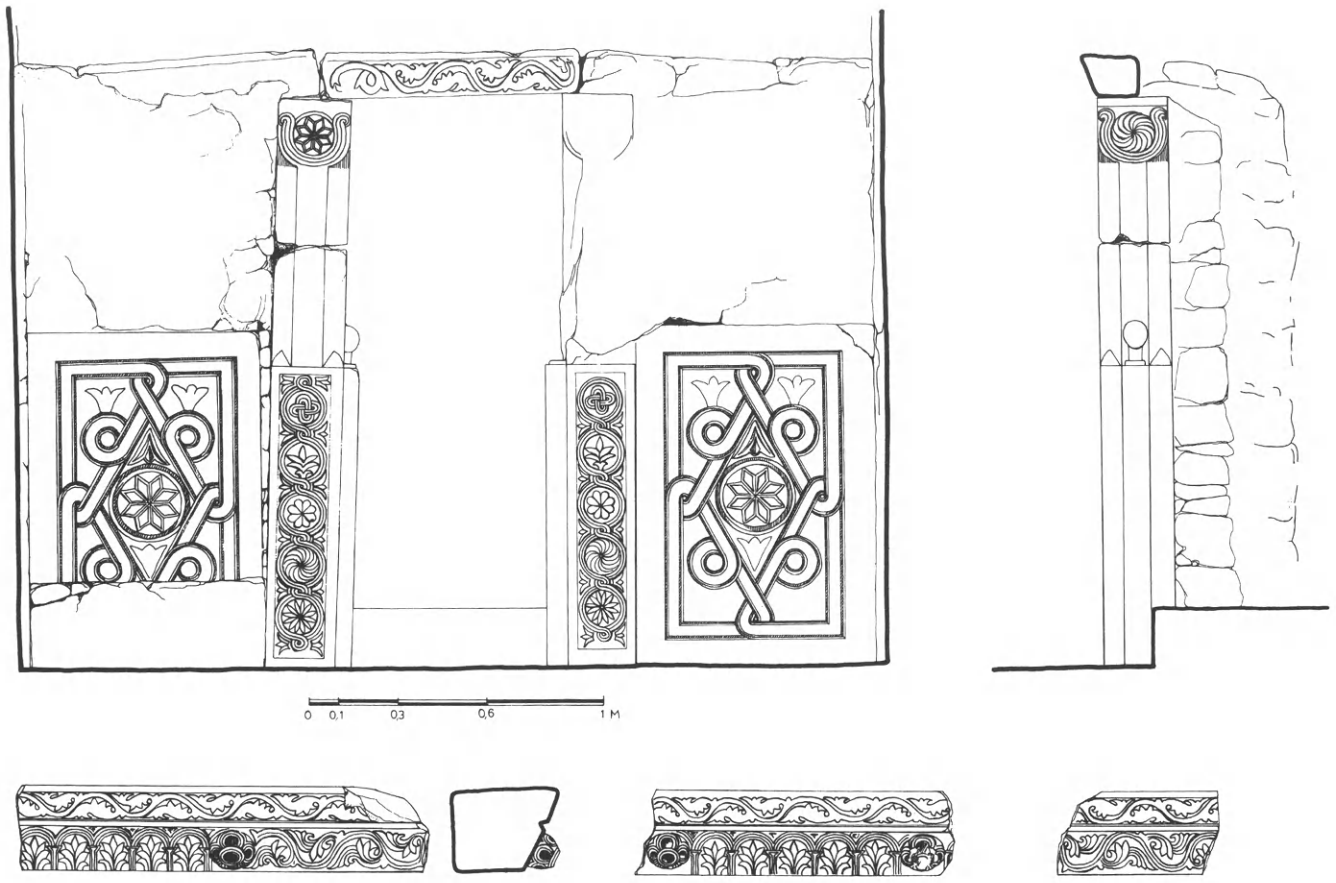
145. Megaw, Architecture in Mani, 154.

Εἰκ. 135. Τὸ τέμπλο στὴ σημερινή του μορφή.

ρὴ συμμετρία τοῦ διακόσμου σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀνήσυχη ποικιλία τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἀσώματου. Ὡς ἐπιστύλιο πάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ δεύτερη χρήση κομμάτια γείσου (εἰκ. 135) κοσμούμενα στὴ λοξότμητη πλευρά τους ἀπὸ πρόστυπο ταινιόμορφο, ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ καμπύλες κυμάνσεις καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὁ βλαστὸς ἀπολήγει σὲ κεφάλια φιδιῶν[146]. Οἱ διαστάσεις τοῦ τοποθετημένου πάνω ἀπὸ τὴν πύλη γείσου εἶναι 0.835×0.14×0.17 (πλάτος στὴν ἄνω πλευρὰ καὶ στὴν κάτω 0.135). Ἀπὸ τὰ τοποθετημένα ἐπάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο γεῖσα, τὸ ἀριστερὸ ἔχει μῆκος 0.735. Προφανῶς τὰ γεῖσα ἀποτελοῦσαν τὶς στέψεις τῶν θωρακίων. Τὸ ἀρχικὸ ἐπιστύλιο τοῦ μαρμάρινου τέμπλου, ὀγκῶδες, ἀπόκειται μέσα στὸ ναὸ σὲ δυὸ κομμάτια (εἰκ. 138-140). Τὸ ἕνα βρίσκεται πλάι στὸν βόρειο τοῖχο καὶ ἔχει μῆκος 1.10 καὶ τὸ ἄλλο στὸν δυτικὸ μήκους 1.37. Τὸ ὕψος τους εἶναι 0.38. Τρίτο ἀπότμημα, μήκους 0.545, ἀποκείμενο σὰν κατώφλι ἔξω, μπροστὰ

146. Σὲ κεφάλια φιδιῶν, ὅπως εἴδαμεν, ἀπολήγουν ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ σὲ ἑλκυστῆρες καὶ σὲ τέμπλα τοῦ Μανιάτη Νικήτα. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 26, 31 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἄγνωστα γλυπτά, πίν. 7α, 8α, 9α.

Εἰκ. 136. Σχέδιο τοῦ τέμπλου.

στὴ θύρα τοῦ ναοῦ, συμπληρώνει τὰ ἄλλα δύο. Ἡ κάτω πλευρά του ἔχει πλάτος 0.225. Σχέδια τῶν ἀποτμημάτων βλ. στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 136 (κάτω). Ἡ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου διαιρεῖται μὲ αὐλάκωση σὲ δυὸ ταινίες ἄνισου ὕψους. Τὴν ἐπάνω στενὴ ταινία διακοσμεῖ ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ ἤπιες κυμάνσεις του εἶναι κάπου-κάπου γωνιώδεις. Πρισματικὴ εἶναι καὶ ἡ βαθιὰ αὐλάκωση, ποὺ διαχωρίζει τὶς ταινίες. Ἡ κάτω πλατιὰ ταινία ἔχει στὸ μέσον ὡς διάκοσμο τὸ γνωστὸ μικρασιατικὸ θέμα, τοξύλλια ἀπὸ τριμερὴ ταινία, ἐγκλείοντα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια κοίλης, πρισματικῆς γλυφῆς, ἀβαθοῦς λαξεύσως, ὥστε νὰ φαίνονται κάπως χαλαρά. Μεταξὺ τῶν τοξυλλίων μικρὰ τρίφυλλα. Τὰ τοξύλλια φαίνεται πὼς εἶχαν ἀνάμεσά τους κομβίο, ἀλλὰ καὶ πλαισιώνονται ἀπὸ συμπαγή, ὀγκώδη κομβία ποὺ ἐξέχουν πολύ, κατὰ 0.7, κοσμούμενα μὲ σταυρόσχημο ρόδακα, διαμορφούμενο ἀπὸ διμερὴ ταινία (εἰκ. 138-140). Ἀξιοπρόσεκτο πὼς τὰ κομβία δὲν εἶναι διάτρητα, ὅπως στὸν Ἀσώματο. Στὰ ἄκρα ἡ ταινία διακοσμεῖται ἀπὸ ἐντόνως καμπυλούμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας κοίλης γλυφῆς.

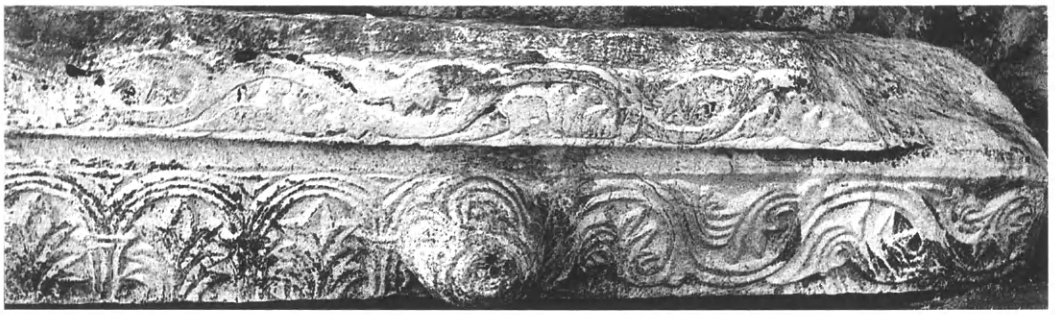
Τὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, εἶναι

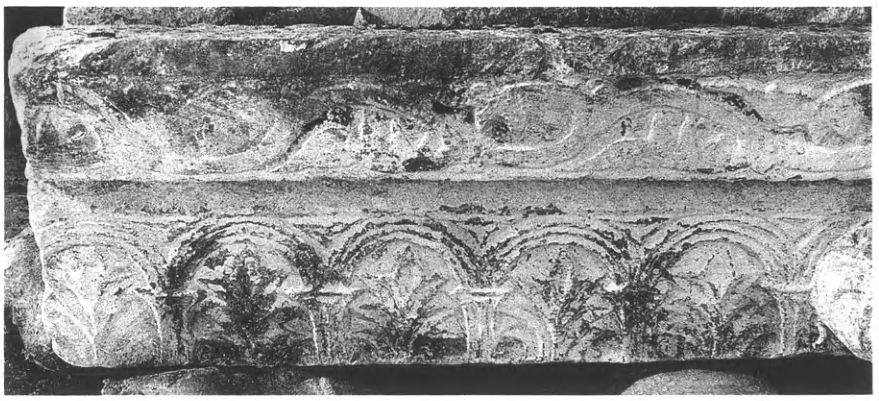
Εἰκ. 137. Τὸ Β. θωράκιο.

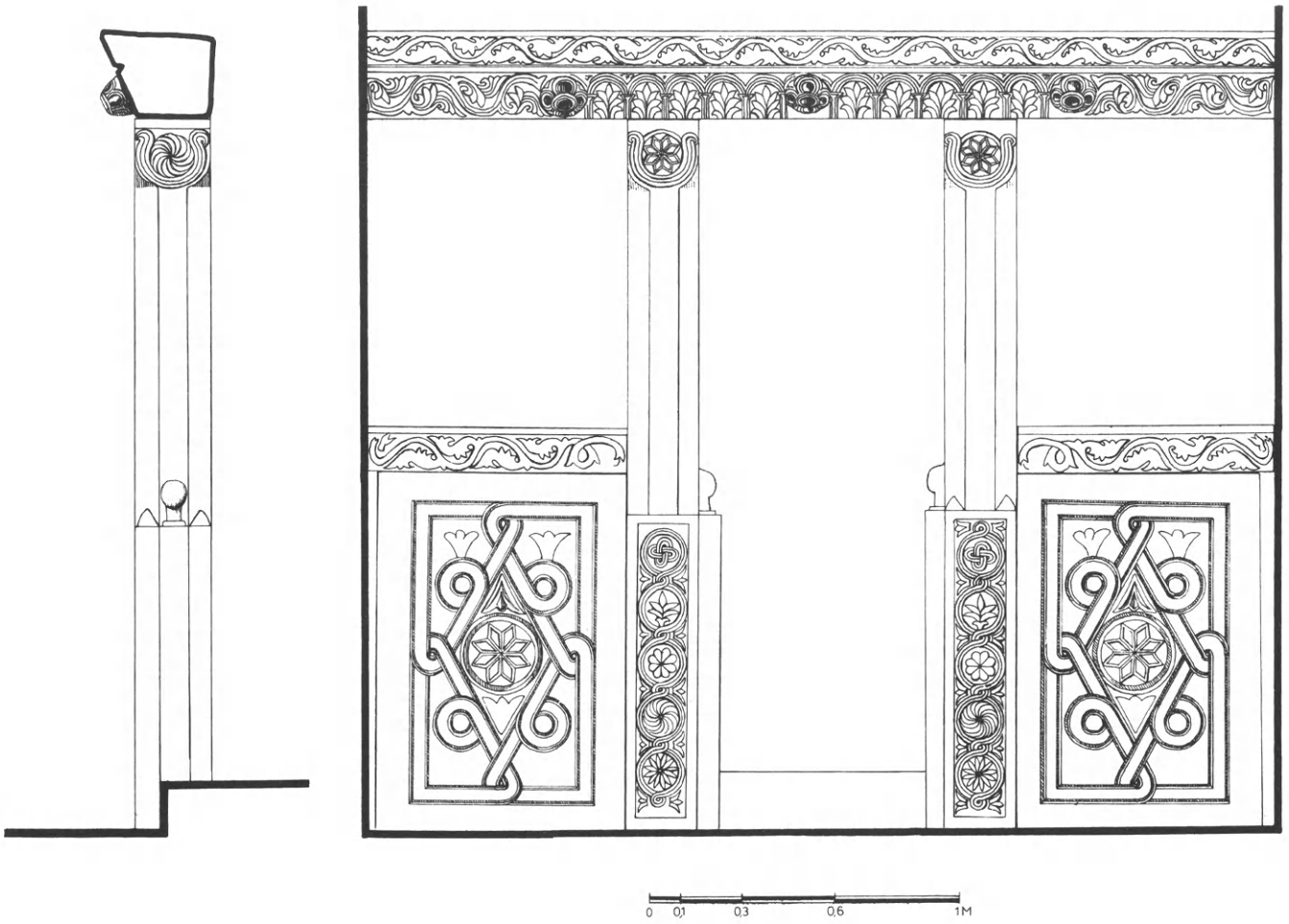
Εἰκ. 138. Κομμάτι τοῦ ἐπισυλίου.

Εἰκ. 139. Κομμάτι τοῦ ἐπισυλίου.

Εἰκ. 140. Κομμάτι τοῦ ἐπισυλίου.

Εἰκ. 141. Σχέδιο ἀποκατάστασης τοῦ τέμπλου.

ὀγκῶδες. Τόσον ὀγκῶδες δὲν ἔχω συναντήσει ἄλλο τέμπλο στὴ Μάνη.

Ἂς σημειωθεῖ πὼς τὸν τύπο τοῦ διάκοσμου τῶν θωρακίων καὶ τὰ ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ θέματα τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου (βλ. ἰδιαίτερα τὸν ρόδακα μὲ τὰ ὀξύληκτα φύλλα[147] στὸ μέσον τῶν θωρακίων) συναντήσαμε καὶ σὲ ἔργα τοῦ Νικήτα, χωρὶς βέβαια τὰ γλυπτὰ τοῦ Γκλέζου νὰ προδίδουν τὸ χέρι τοῦ ἴδιου γλύπτη. Μποροῦν ὅμως νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνήκοντα στὸν ἴδιο αἰώνα καὶ μᾶλλον χρονολογικῶς προηγούμενα. Ἴσως λοιπὸν εἶχε δίκιο ὁ Megaw χρονολογώντας τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου περίπου στὸ 1025. Ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου βλ. στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 141. Στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας ἔχουν ὡς πλάκες τοποθετηθεῖ, προφανῶς πρόσφατα, δύο κομμάτια διαφορετικῶν θωρακίων.

147. Ὅμοιους ρόδακες βλ. καὶ σὲ κομβία τοῦ νότιου ἐλκυστήρα τοῦ Ἁι-Στράτηγου Μπουλαριῶν (σχέδ. εἰκ. 121γ καὶ εἰκ. 124).

Εἰκ. 142. Τεμάχια θωρακίων ὡς πλάκες δαπέδου.

Δὲν μοιάζει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἅγιο Πέτρο. Στὸ μικρὸ διακρίνονται τὰ πόδια καὶ ἡ οὐρὰ ἐπιπεδόγλυφου πουλιοῦ καὶ στὸ ἄλλο, ποὺ ἡ μιά του πλευρὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τόξου, ἐπιπεδόγλυφος σταυρός, ἔχων ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὁριζόντια κεραία του μέσα σὲ κύκλο ἀστέρι μὲ πολλὲς ἀκτίνες σὲ κοίλη γλυφὴ καλῆς τέχνης καὶ κάτω ψηλὸ ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο ὅμοιας λάξευσης καὶ τέχνης (εἰκ. 142). Τὸ μεγάλο κομμάτι θὰ χρονολογοῦσε κανεὶς ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα. Πρὸς Β. τοῦ Ἁγίου Πέτρου, πολὺ κοντά, ὑπῆρχεν ἄλλος ναός, ὁλότελα τώρα ἐρειπωμένος. Ἔξω ἀπὸ τὰ ἐρείπιά του εἶχα δεῖ σὲ ἐπίσκεψή μου κομμάτι σπασμένου λοξότμητου γείσου ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο μήκους 1.20. Κοσμεῖται μὲ κύκλους ἐγκλείοντας ρόδακες μὲ ὀξύληκτα ἢ καμπυλούμενα στὰ ἄκρα τους πέταλα καὶ τοξύλλια ποὺ ἔχουν μέσα σταυρὸ μὲ ἀκτίνες σταγονόμορφες καὶ ὄρπηκες. Τὸν σταυρὸ μὲ τὴ μακρόστενη κάτω κεραία σχηματίζει τριμερὴς ταινία.

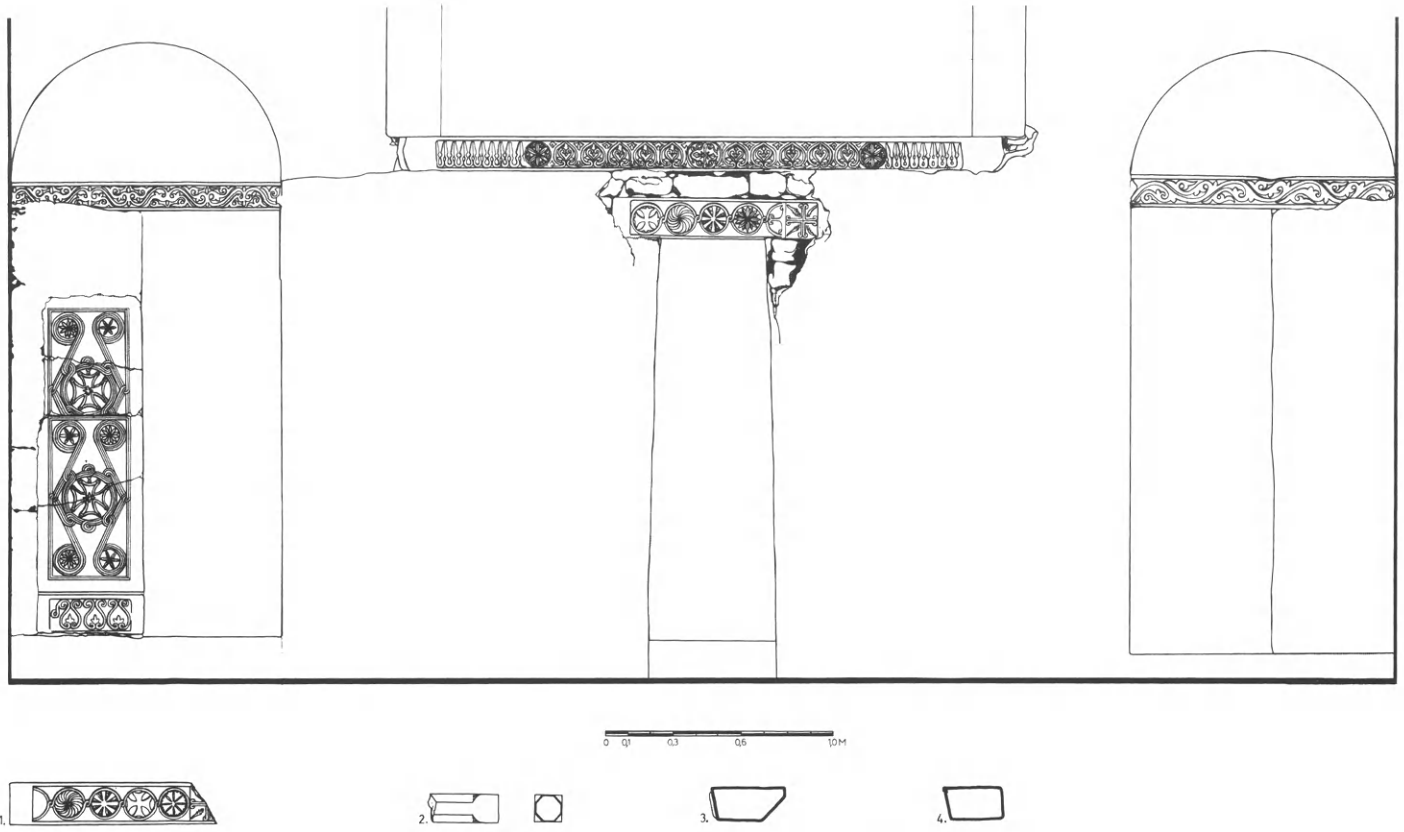
4. Σωτήρας Γαρδενίτσας

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ στὸ χωριὸ Γαρδενίτσα[148], δίστηλος τρουλλαῖος, σταυροειδὴς μὲ προστῶο, ἐντάσσεται ἀπὸ τὸν Megaw στὸν 11ο αἰ., κοντὰ στὸ 1050[149].

Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τέμπλο σώζονται στὴ θέση τους τὰ μαρμάρινα ἐπιστύλια τοῦ κυρίως ἱεροῦ, τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ (σχέδ. εἰκ. 143). Στὸ χτιστὸ μεταγενέστερο φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου ἔχουν ἐντοιχισθεῖ πρὸς Β. τῆς πύλης τῆς Πρόθεσης δυὸ στενὰ θωράκια (εἰκ. 145), τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, σπασμένο τὸ τοποθετημένο ψηλότερα καὶ τὰ δυὸ ἐν μέρει χρωματισμένα σὲ νεώτερα χρόνια. Τὸ ἐπιστύλιο τοῦ κυρίως ἱεροῦ (εἰκ. 144, 146), κατὰ τὴν πρόσοψη ἴσως ἐλαφρότατα λοξότμητο, ἔχει τρία δισκόμορφα, μόλις ἐξέχοντα κομβία (εἰκ. 146)· τὰ ἀκραῖα ἐγκλείουν μέσα σὲ διπλὸ κύκλο ἑξάκτινο ἀστέρι γλυφῆς κοί-

148. Βλ. γι' αὐτὸν καὶ Δρανδάκη, Σημειώσεις, ἀριθ. 6.

149. Megaw, Architecture in Mani, 162.

Εἰκ. 143. Σχέδιο. Ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 144. Ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τέμπλου τοῦ κυρίως ναοῦ.

λης, ἀλλὰ μὲ τὶς ἀκμὲς τῶν ἀκτίνων ἐπίπεδες. Τὸ τελευταῖο γνώρισμα χαρακτηρίζει καὶ τὰ ἄλλα γλυπτὰ τοῦ κοσμήτη. Τὸ μεσαῖο κομβίο διακοσμεῖ σταυρὸς μὲ ἀκτίνες· οἱ κατακόρυφες κεραῖες του ἔχουν ὄρπηκες καὶ οἱ ὁριζόντιες ἀπολήγουν σὲ μικροὺς ρόμβους. Τὰ διαστήματα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀκραίων κομβίων κοσμοῦν ἀνὰ πέντε ἑκατέρωθεν σύνθετα ἀνθέμια· τὸ μεσαῖο τους φύλλο διακλαδίζεται σὲ δύο ποὺ ἀπομακρυνόμενα διαγράφουν ἔλλειψη καὶ ὕστερα συνάπτονται στὴν κορυφή τους, ἀπὸ τὴν ὁποία κρέμεται ἀνάστροφο μικρὸ ἀνθέμιο ποὺ γεμίζει τὸν χῶρο τῆς ἔλλειψης (εἰκ. 146). Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ ἀκραῖα κομβία τὸ κόσμημα ἀποτελεῖ σειρὰ λογχοειδῶν στοιχείων, ποὺ θυμίζουν ψευδοκουφικά, μὲ λακκίσκους διὰ τοῦ τρυπάνου (εἰκ. 147).

Κοσμήματα παρόμοια σὰν λόγχες ἀπαντοῦν σὲ γεῖσα καὶ θωράκια τῆς Πρεσλάβας[150] (α΄ τέταρτο 10ου αἰ.). Πιὸ κοντὰ νομίζω πὼς εἶναι ὁ διάκοσμος τόξου[151], πολὺ πιὸ καλῆς τέχνης, ποὺ ὁ Zuliani ἀποδίδει στὸν 10ο αἰ. Τὸ γλυπτὸ τῆς Μάνης σὲ σύγκριση μὲ αὐτὸν εἶναι λαϊκότροπο. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι λοξότμητη. Ἡ κεντρικὴ θύρα τοῦ κτιστοῦ νεώτερου τέμπλου εἶναι σχεδὸν ὀρθογώνια. Ὡς ἀνώφλιό της ἔχει σὲ δεύτερη βέβαια χρήση τοποθετηθεῖ πεσσίσκος, ὕψους

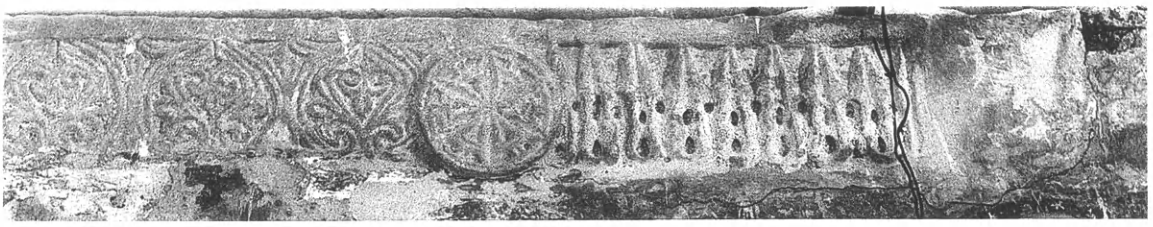
Εἰκ. 145. Θωράκια τοῦ τέμπλου.

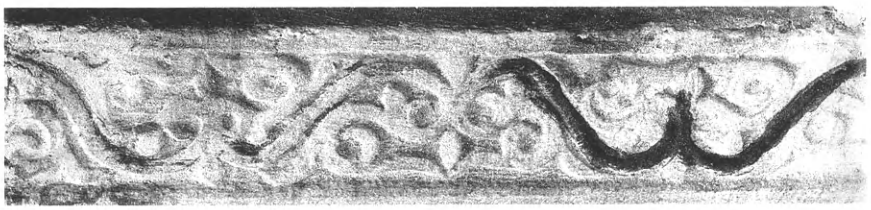
Εἰκ. 146. Ἐπάνω τὸ νότιο ἥμισυ τοῦ ἀρχικοῦ κοσμήτη τοῦ τέμπλου.

150. Grabar, *Sculptures* I πίν. LXIII2.

151. Zuliani, *Marmi di San Marco*, ἀριθ. 106, σ. 130, 131. Ὁ Zuliani περιγράφει τὸ κόσμημα ὡς συνιστάμενο di punte di lancia solcate (σ. 130). Τὴν ἐκτέλεση χαρακτηρίζει raffinata esecuzione. Ἡ πιὸ ἔκδηλη διαφορά: στὸ κάθε στοιχεῖο τοῦ γλυπτοῦ τῆς Μάνης δύο κυκλικοὶ λακκίσκοι, ἐνῶ στὸ γλυπτὸ τῆς Ἰταλίας μία μόνο ἐπιμήκης λάξευση.

Εἰκ. 147. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἴδιου κοσμήτη.

Εἰκ. 148. Κοσμήτης τοῦ τέμπλου τῆς Πρόθεσης.

0.93, ποὺ ἔχει δεξιὰ μέσα σὲ διάχωρο, σχεδὸν τετράγωνο, ἰσοσκελὴ σταυρὸ ἀπὸ διμερὴ ταινία, ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του καμπυλώνονται σὲ ἕλικες. Στὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ ἀπὸ ἕνας καμπτόμενος κλάδος φοίνικος (εἰκ. 146). Ὁ λοιπὸς διάκοσμος τοῦ πεσσίσκου μέσα στὸ ὀρθογώνιο πλαίσιό του ἀποτελεῖται ἀπὸ σηρικοὺς τροχούς (βλ. σχέδ. εἰκ. 143), οἱ ὁποῖοι περιέχουν χρυσάνθεμο, χρίσμα, πυροστρόβιλο, ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα τὰ διαπλατυσμένα ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Μεταξὺ τοῦ ἀνωφλίου καὶ τοῦ ἀρχικοῦ κοσμήτη μεσολαβεῖ σειρὰ λίθων.

Οἱ κατὰ χώραν κοσμῆτες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ εὑρίσκονται ὡς πρὸς τὴ στάθμη τους λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸν κοσμήτη τοῦ κυρίως ἱεροῦ. Ὁ κοσμήτης τῆς Πρόθεσης στὴν ἐλαφρῶς λοξότμητη πλευρὰ τῆς πρόσοψής του ἔχει ὡς διάκοσμο ταινία ποὺ συνίσταται ἀπὸ ζεύγη ἑλικόμορφων σχημάτων συνδεόμενων ἀνὰ δύο. Ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς σύνδεσης ἐκφύονται πρὸς τὰ ἄνω ἢ κάτω ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 148). Τὸ κόσμημα εἶναι ἐπιπεδόγλυφο. Στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ κοσμήτη καὶ σὲ ἀπόσταση 0.16 ἀπὸ τοῦ ΒΑ. πεσσοῦ ὑπάρχει τετράγωνη ὑποδοχὴ 0.12×0.12, βάθους 0.015, ὅπου θὰ πακτωνόταν τὸ κιονόκρανο κιονίσκου τῆς πύλης τῆς Πρόθεσης. Σημειωτέον ὅτι ὑποδοχὴ διακρίνεται καὶ στὸν βατήρα τοῦ τέμπλου τῆς Πρόθεσης. Ἡ ἀπόσταση, μόλις 0.16, τῆς ὑποδοχῆς τοῦ πεσσίσκου ἀπὸ τοῦ πεσσοῦ τοῦ διαχωρίζοντος τὴν Πρόθεση ἀπὸ τὸ κυρίως ἱερό, προδίδει ὅτι τὸ τέμπλο τῆς Πρόθεσης δὲν εἶχε θωράκια· διαμορφωνόταν ὅπως στὸ σωζόμενο τέμπλο τῆς Πρόθεσης τοῦ Ἁι-Στράτηγου Μπουλαριῶν[152].

152. Βλ. πιὸ πάνω καὶ σχέδ. εἰκ. 129.

Εἰκ. 149. Κοσμήτης τοῦ τέμπλου.

Ἀπὸ τὰ τοιχισμένα στὸν τοῖχο τοῦ τέμπλου τῆς Πρόθεσης θωράκια (εἰκ. 145) τὸ κάτω σώζεται ἀκέραιο καὶ τὸ ἐπάνω κολοβό. Τὸ ἀκέραιο ἔχει ὡς στέψη[153] σύμφυτο γεῖσο, λοξότμητο καὶ κατὰ τὶς δυὸ ὄψεις. Τὴν πρόσοψή του διακοσμοῦν τρία ἀνθέμια (σχέδ. εἰκ. 143). Στὸ θωράκιο τριμερὴς ταινία ἀνακομβούμενη σχηματίζει στὸ μέσον κύκλο, ποὺ περιβάλλει ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του, κοῖλα κατὰ τὴν ἔξω πλευρά. Ἡ ταινία, σχηματίζουσα ἀμβλεία γωνία ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ διακόσμου, ἀπολήγει στὰ ἄκρα της σὲ κύκλο, ὁ ὁποῖος περικλείει ἑξάκτινο ἀστέρι, ἐναλλασσόμενο κατὰ διάταξη χιαστὶ μὲ μαργαρίτα. Τὰ θωράκια τῆς Γαρδενίτσας εἶναι πολὺ στενά. Προφανῶς κάθε θωράκιο ἦταν ἀρχικὰ τοποθετημένο πλησίον τῆς πύλης τοῦ κυρίως ἱεροῦ.

Ὁ κοσμήτης τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 149 καὶ σχέδ. εἰκ. 143) ἔχει κατὰ τὴ λοξότμητη πλευρὰ τῆς πρόσοψης ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ κοσμήτη, σὲ ἀπόσταση 0.15 ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, διαμορφώνεται πάλι ὀρθογώνια ἐγκοπή (βάθους 0.045) γιὰ τὴν πάκτωση τοῦ κιονόκρανου τοῦ κιονίσκου.

Πεσσίσκος, ὁ ὁποῖος ἔχει διάκοσμο ὅμοιο μὲ αὐτὸν τοῦ ἀνωφλίου τῆς μεσαίας πύλης τοῦ ἱεροῦ, ἔχει τοποθετηθεῖ ὡς ἀνώφλιο τοῦ προφανῶς μεταγενεστέρου ὀρθογώνιου βορινοῦ παραθύρου τοῦ νάρθηκα (πλ. 0.57), ἐνῶ τὸ Ν. τοξωτὸ μονόλοβο παράθυρο τοῦ νάρθηκα εἶναι πολὺ στενό. Στὸ Β. παράθυρο τοῦ νάρθηκα ἀπόκειται τμῆμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου ὕψους 0.23. Ἀπολήγει ἐπάνω σὲ σύμφυτο ἀκόσμητο κιονόκρανο προσαρμοζόμενο στὴν ὑποδοχὴ τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ κοσμήτη τῆς Πρόθεσης.

Διάκοσμο ἄλλο, ἀκριβῶς ὅμοιο μὲ τὰ κουφίζοντα λογχοειδὴ σχήματα τῶν ἀκραίων κοσμημάτων τοῦ γείσου στὸ τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ δὲν ἔχω ὑπόψη.

Ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας παρέχει τὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 152.

Ὡς σταθμοὶ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκαν ὀγκώδεις μαρμάρινοι μονόλιθοι. Τὸ ἀνώφλιο στὴν κάτω πλευρὰ εἶναι κατάκοσμο. Στὸ μέσον πλατὺς σταυρὸς μὲ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες μακρότερες. Τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν γεμίζουν σχήματα, ποὺ μοιάζουν μὲ τὸ γράμμα φῖ, ἀκτινωτὰ τοποθετημένα· τὰ καμπύλα τμήματα τοῦ γράμματος ἀποδίδονται διπλά. Ἀριστερὰ μέσα σὲ δυὸ κύκλους, τοποθετημένους τὸν ἕνα ψηλότερα τοῦ ἄλλου, τὸ χρίσμα. Δεξιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἐπαναλαμβάνεται δυὸ φορές. Στὶς ἄκρες ἀπὸ ἕνα τετράφυλλο μὲ διαφορὲς τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο (εἰκ. 150-151).

153. Τὸ θωράκιο εἶναι τοποθετημένο ἀνάποδα, τὸ ἐπάνω του τμῆμα κάτω.

Εἰκ. 150. Γλυπτὸς διάκοσμος τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας.

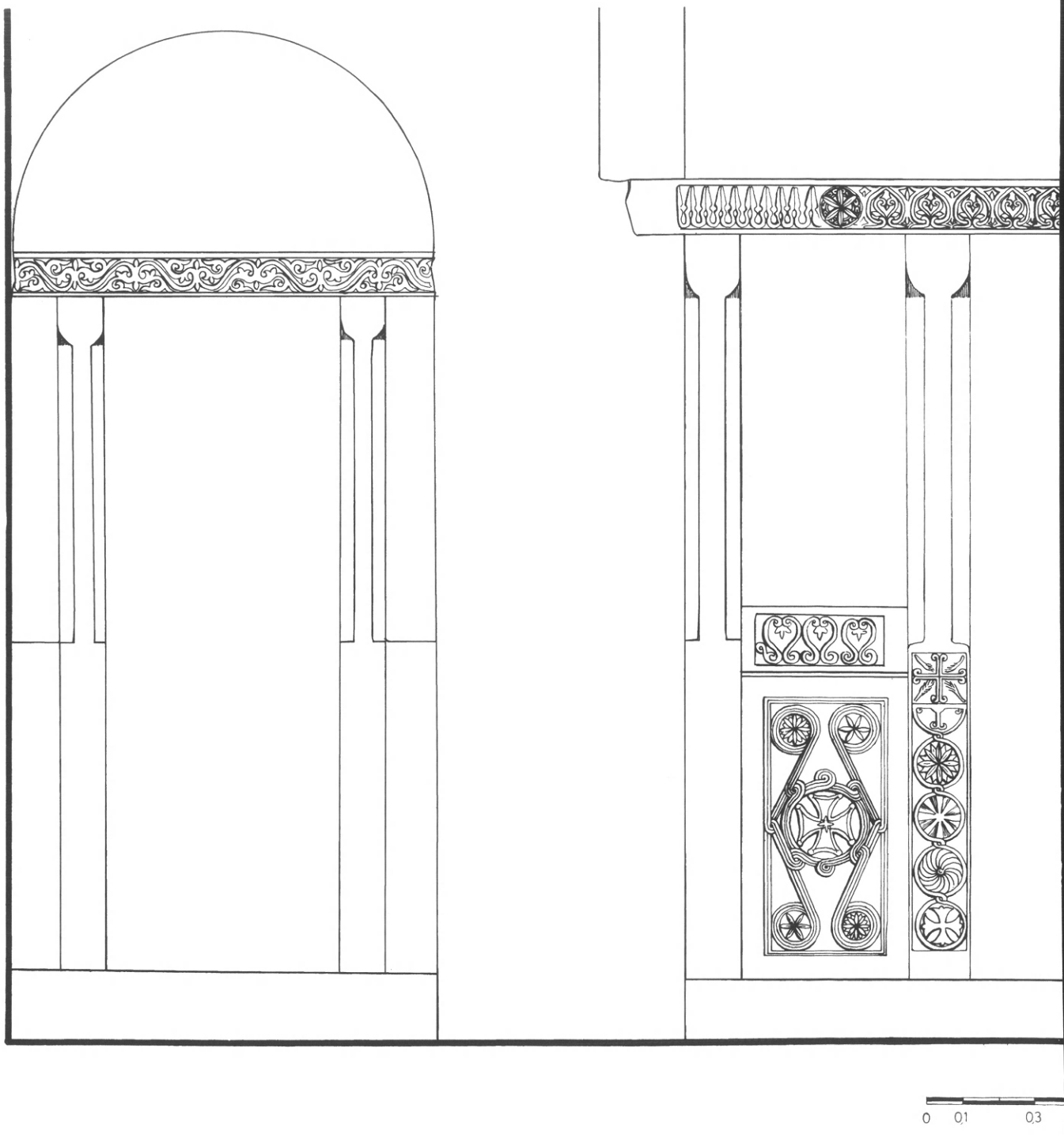

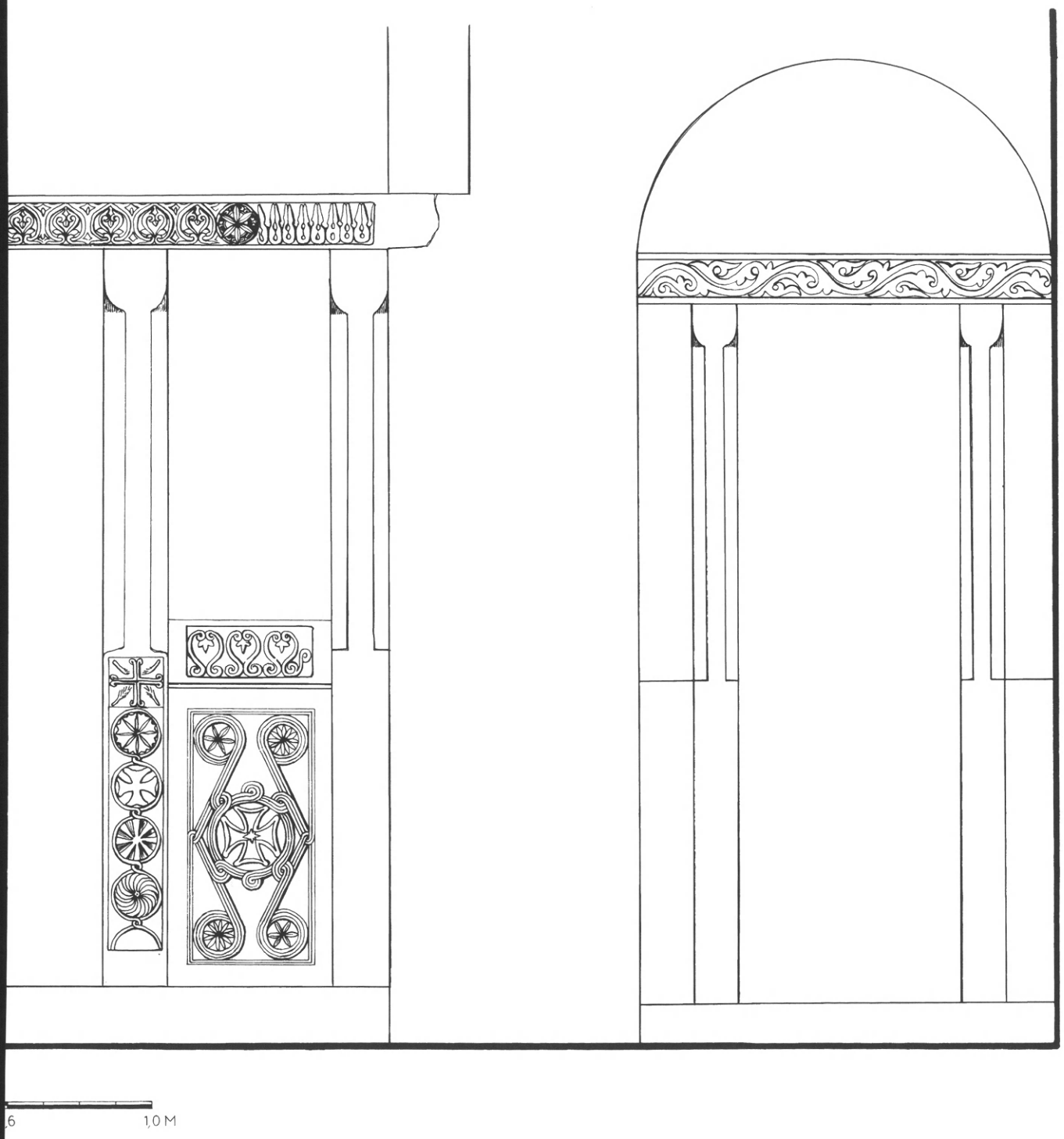
Εἰκ. 151. Λεπτομέρεια τοῦ διάκοσμου.

Τὴν πρόσοψη τοῦ ἀνωφλίου ἀποτελεῖ ἄλλη πλάκα μὲ διάκοσμο διαφορετικό. Στὸ μέσον, μέσα σὲ κύκλο, κόσμημα χιαστό, ποὺ τὰ σκέλη του ἔχουν μορφὴ πίπτουσας κολοβῆς σταγόνας. Τὸν κύκλο πλαισιώνουν δυὸ σειρὲς σταυρῶν μεταξὺ δύο σειρῶν ἐλλείψεων καὶ οἱ κεραῖες τῶν σταυρῶν ἔχουν σχῆμα ὅμοιων ἐλλείψεων (εἰκ. 153).

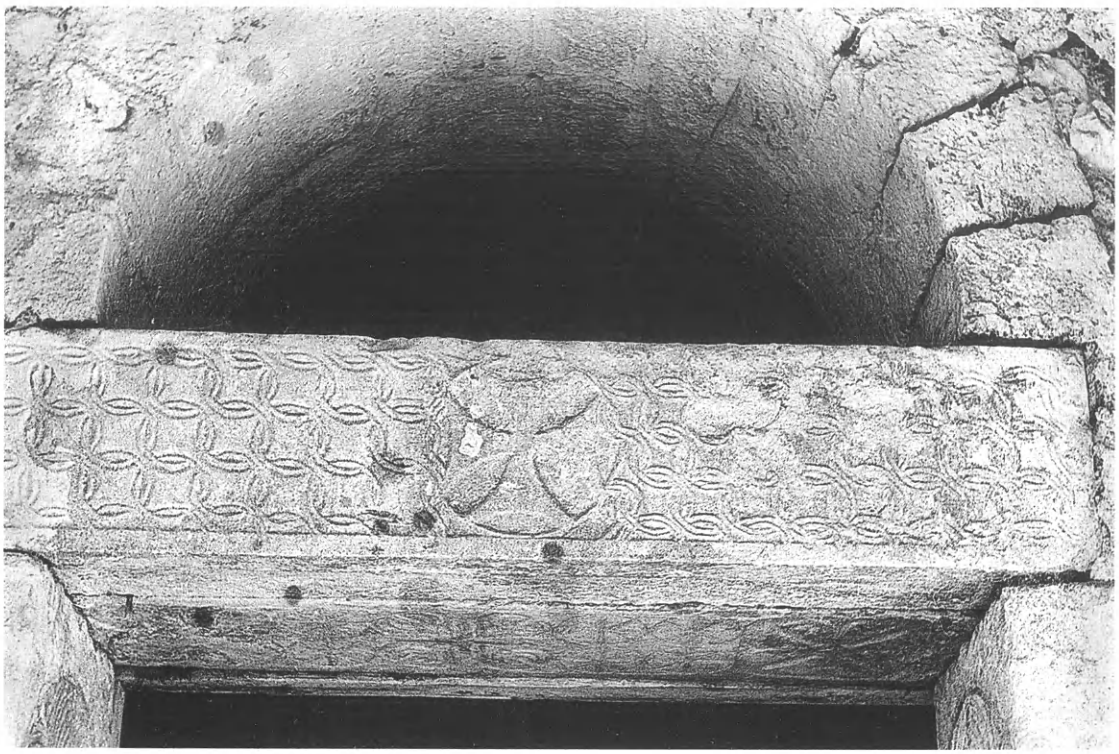
Στοὺς σταθμοὺς μεγάλος χαρακτός, ἀνισοσκελὴς σταυρός, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ συνάπτεται μὲ μεγάλο δίσκο, γεμάτο ἀπὸ μικρὲς καμπύλες ἐνάλληλες γραμμὲς ποὺ ξεκινοῦν στὸ μέσον τοῦ δίσκου ἀπὸ μικρὸ σταυρὸ μὲ ἐλλειπτικὲς πάλι κεραῖες (εἰκ. 154, 155).

Κοντὰ στὸ προστῶο, ἀριστερά, στὸν Δ. τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἔχει ἐντοιχισθεῖ μεγάλη πλάκα ἢ δοκὸς ὕψους 1.27 καὶ ὁρατοῦ πλάτους 0.24. Κοσμεῖται στὸ μέσον μέσα σὲ κύκλο ἀπὸ ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ κωδωνόσχημες κεραῖες. Ἐκατέρωθεν προβάλλουν ἀπὸ τὸν κύκλο δύο ὀξεῖες γωνίες ποὺ τὰ ἄκρα τῶν πλευρῶν τους ἀπολήγουν σὲ σφαιρίδια. Ἀνάμεσά τους ὅμοια μικρότερη γωνία, ἀντίθετου ἀνοίγματος, ποὺ τὰ ἄκρα τῶν πλευρῶν της ἀπολήγουν (πρὸς τὸν κεντρικὸ κύκλο) ἐπίσης σὲ σφαιρίδια. Στὰ ἄκρα τῆς δοκοῦ σειρὲς μικρῶν κύκλων, οἱ ὁποῖοι ἐγκλείουν σχήματα, ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ ἀρχαῖα τάλαντα (εἰκ. 156).

0 01 03

Εἰκ. 152. Σχέδιο ἀποκατάστασης τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 153. Γλυπτὸς διάκοσμος τῆς πρόσοψης τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας.

Εἰκ. 154. Γλυπτὸς διάκοσμος σταθμοῦ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 155. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

Εἰκ. 156. Γλυπτὸς διάκοσμος πλάκας ἐντοιχισμένης στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἀριστερὰ τοῦ προσώπου.

Ὁ Traquair ἔχει τὴ γνώμη πὼς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὸ ναὸ μέλη ἀπὸ παλαιότερη ἐκκλησία[154].

Γιὰ τὰ φράγματα τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ δὲν εἶχα κρατήσει σημειώσεις.

5. Ταξιάρχης τοῦ Γκλέζου

Πιὸ ἐξελιγμένος ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Πέτρου, πιὸ κοντὰ σὲ κεῖνα τοῦ Νικήτα, εἶναι ὁ γλυπτὸς διάκοσμος ἄλλου ναοῦ τῆς περιοχῆς Γκλέζου, τοῦ Ταξιάρχη, σταυροειδοῦς, τρουλλαίου, δικιόνιου, τὸν ὁποῖο ὁ H. Megaw ἐντάσσει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.[155] Γιὰ τὸ μνημεῖο γίνεται λόγος καὶ ἀλλοῦ[156].

Τὸ χτιστὸ τέμπλο εἶναι νεώτερο. Οἱ κίονες τῆς ἐκκλησίας ὀκταγωνικοί. Τὸ κιονόκρανο τοῦ βόρειου κίονα, τύπου ἀνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, ἔχει στὴν πλευρὰ πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ γλυπτὸ διάκοσμο[157] (εἰκ. 157). Ἀμέσως πιὸ κάτω, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς μεσαίας πλευρᾶς τοῦ κίονα ἀνάγλυπτος σταυρός.

Ὅπως ὁ Ἅγιος Θεόδωρος τῆς Μπάμπακα καὶ ὁ Ταξιάρχης τοῦ Γκλέζου ἔχει μαρμάρινους, ἀνάγλυπτους ἑλκυστῆρες.

1. Ἀνατολικὸς ἑλκυστήρας (σχέδ. εἰκ. 159α καὶ εἰκ. 158).

Εἰκ. 157. Τὸ Β. κιονόκρανο τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 158. Ἀνατολικὸς ἑλκυστήρας.

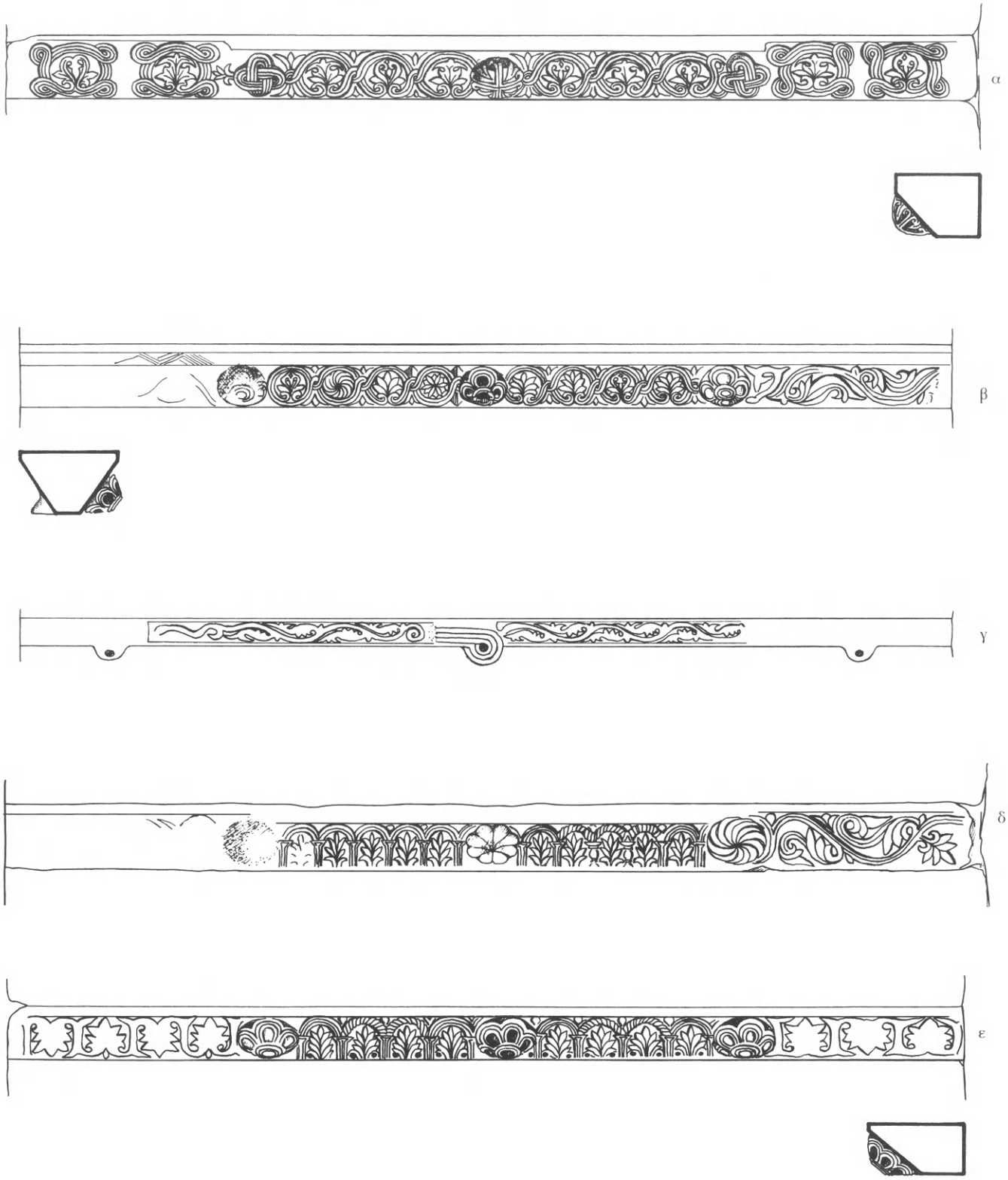

154. Traquair, Laconia, 211.

155. Megaw, Architecture in Mani, 162.

156. Δρανδάκης, Σημειώσεις 3, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

157. Βλ. γι' αὐτὸν στὸν ἴδιο, Παράστασις μύθου, 661.

Εἰκ. 159. α, β, γ, δ, ε: ἐλκυστῆρες.

Στὴ λοξότμητη πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ πλευρά του ἐξέχουν καὶ ἐδῶ τρία συμπαγή, ἀλλ' ὄχι πολὺ ἔξεργα κομβία. Ὅλα εἶναι σταυροφόρα. Στὰ πλάγια, ὅπως στὴν Μπάμπακα, τὸν σταυρὸ σχηματίζει ταινιόμορφο πλέγμα –στὸν Ἅγιο Θεόδωρο ὁ σταυρὸς ἔχει καὶ μικροὺς σὰν κηλίδες λακκίσκους– ἐνῶ ἡ διμερὴς ταινία ποὺ σχηματίζει τὸν μεσαῖο εἶναι λεπτότερη καὶ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀγκυρώνονται. Τὸ μεσαῖο κομβίο βρίσκεται μέσα σὲ σηρικὸ τροχὸ συνδεόμενο μὲ ἄλλους τρεῖς ἑκατέρωθέν του, ποὺ περιβάλλουν ἀνθέμια· οἱ τροχοὶ διαμορφώνονται ἀπὸ ἐπέκταση τοῦ κάτω φυλλαρίου τῶν ἀνθεμίων. Τὸ μεσαῖο ἀριστερὰ ἀνθέμιο εἶναι διεσπασμένο καὶ τὰ ἄλλα δύο ἔχουν φτερωτὴ τὴν ἐπάνω ἀπόληξή τους. Στὰ ἀνθέμια πρὸς τὰ δεξιὰ ἡ σειρὰ ἀντιστρέφεται. Ἀνὰ δύο ὅμοια ἀνθέμια, ἀντιπροσωπεύοντα καὶ τὶς δυὸ παραλλαγές[158], κοσμοῦν τὰ ἄκρα τοῦ ἑλκυστήρα. Τὸν κύκλο ἐδῶ σχηματίζει διμερής, πλατιὰ ταινία ἀνακομβούμενη στὶς γωνιὲς νοητοῦ τετραπλεύρου. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ πλαισίου τῶν ἀνθεμίων εἶναι ἄγνωστο στὸν Νικήτα. Στὴν ἐπάνω ἀκόσμητη ταινία τοῦ ἑλκυστήρα κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφὴ ποὺ μεταγράφεται:

Ἀρχησιράτηγε τῶν ἄνο Δυνάμεων σκέπε φρούρι φύλατε Εὐστράτιω τὼ Κουλουρά·ἀμὴν γένιτω Κ(ύρι)ε[159]

2. Βόρειος ἑλκυστήρας (σχέδ. εἰκ. 159β καὶ εἰκ. 160)

Τὸ μεσαῖο κομβίο μὲ τὸν σταυρόμορφο ρόδακα καὶ τὶς κυκλικὲς ἔγκοιλες κεραῖες εἶναι ὅμοιο πρὸς τὸ κομβίο τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Ἁγίου Φιλίππου τῆς Κουνιώτικης Πούλας (εἰκ. 52, 53) καὶ τὰ πλάγια μὲ τὰ κομβία τοῦ Ἁγίου Πέτρου (εἰκ. 138, 139), χωρὶς νὰ εἶναι τόσον ἔξεργα, ὅπως ἐκεῖνα. Μεταξὺ τῶν κομβίων σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ διμερὴ ταινία ἐγκλείουν ἀνθέμια τοῦ συνηθισμένου καὶ τοῦ σύνθετου τύπου, ἑξάκτινο ἀστέρι καὶ πυροστρόβιλο. Στὰ ἄκρα ἑλικοειδὴς βλαστὸς κοίλης γλυφῆς μὲ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὴν ἐπάνω ἐπίπεδη ταινία τῆς πρόσοψης ἐπιγραφὴ ποὺ μεταγράφεται:

Κ(ύρι)ε βοήθη τῶ σῶ δούλω Νικητηκῶ[160] *κὲ παντὸς τοῦ ἤκου αὐτοῦ ἀμὴ γένητο Κ(ύρι)ε +*

Διάκοσμο ἔχει καὶ ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ κοσμήτη: τὸν συνηθισμένο ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ ἀπολήγοντα σὲ κεφάλι φιδιοῦ καὶ διακοπτόμενο περίπου στὸ μέσον ἀπὸ τριμερὴ ταινία ποὺ σχηματίζει θηλειὰ διάτρητη γιὰ ἀνάρτηση κανδήλας. Ἡ κάτω ὁριζόντια

Εἰκ. 160. Βόρειος ἑλκυστήρας.

158. Καὶ τὶς δύο παραλλαγὲς συναντήσαμε παρόμοιες καὶ σὲ κοσμήτη τοῦ Ἅι-Στράτηγου σχέδ. εἰκ. 121ε.

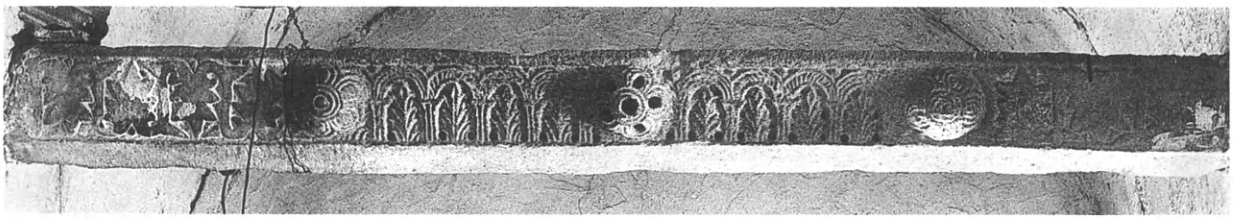
159. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 22 σημ. 1, ὅπως περίπου τὴν μετέγραψεν ὁ Traquair, Laconia, 191.

160. Ὁ Traquair ὅ.π. διάβασε *Νικητῆ Κο(υλουρᾶ)*.

ἐπιφάνεια τοῦ κοσμήτη ἔχει ἄλλες δυὸ διάτρητες προεξοχὲς ἀκόσμητες, κοντὰ στὰ πρὸς Α. καὶ Δ. ἄκρα του, ποὺ θὰ προορίζονταν γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό.

3. Νότιος ἑλκυστήρας (εἰκ. 161 καὶ σχέδ. εἰκ. 159ε)

Λοξότμητη εἶναι μόνο ἡ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ πλευρά, ὅπως καὶ στὸν ἀνατολικό, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Β., ποὺ ἔχει λοξότμητες καὶ τὶς δυό του πλευρές, ἀλλ' ἀκόσμητη τὴ βορινή. Καὶ τὰ τρία κομβία εἶναι ἔνσταυρα[161] μὲ κυκλικὲς τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ· τὰ ἀκραῖα εἶναι συμπαγή, τὸ μεσαῖο ἔχει τὶς κεραῖες ἔγκοιλες. Μεταξύ τους τοξύλλια ἐγκλείοντα στενά, ἀκανθόμορφα ἀνθέμια, κοίλης γλυφῆς. Τὰ τόξα τῶν τοξυλλίων ἔχουν μορφὴ σχοινιοῦ. Ἑκατέρωθεν τῶν κιονίσκων λακκίσκοι μὲ τρύπανο. Ἡ ἄκανθα τῶν τοξυλλίων ἔχει πολλὲς ὀξύληκτες γλωσσίδες. Στὶς ἄκρες τοῦ κοσμήτη πλατιὰ ἐπιπεδόγλυφα φύλλα, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα καὶ μεταξύ τους ὄρθιοι βλαστοί, ὁρμώμενοι ἀπὸ τὴ βάση τῶν φύλλων. Ἡ ἀνάμιξη ἐπιπεδόγλυφης τεχνικῆς καὶ κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς εἶναι συνηθισμένη καὶ στὰ γλυπτὰ τοῦ Νικήτα.

Εἰκ. 161. Νότιος ἑλκυστήρας.

4. Δυτικὸς ἑλκυστήρας (εἰκ. 162, 163 καὶ σχέδ. εἰκ. 159δ).

Εἶναι λοξότμητος καὶ στὶς δυὸ πλευρές. Ἡ κάτω εἶναι πολὺ στενὴ καὶ ἔχει μόνον αὔλακα. Καὶ στὶς δυὸ λοξότμητες πλευρὲς τὰ κομβία δὲν εἶναι πολὺ ἔξεργα.

α) Δυτικὴ πλευρά.

Τὸ νότιο κομβίο ἔχει πυροστρόβιλο, τὸ βόρειο εἶναι κατεστραμμένο, τὸ μεσαῖο κοσμεῖται μὲ ρόδακα, τοῦ ὁποίου τὰ ὀκτὼ φύλλα εἶναι ἀχλαδόσχημα. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀνὰ πέντε τοξύλλια μὲ στενὰ ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια κοίλης γλυφῆς. Δεξιὰ τοῦ μεσαίου κομβίου τὰ μεσαῖα τόξα ἔχουν ἀφρόντιστη μορφὴ σχοινίου –τὰ ἄλλα τριμεροῦς ταινίας– καὶ οἱ κιονίσκοι θυμίζουν ἀστράγαλο. Στὰ ἄκρα καὶ ἐδῶ ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἐντόνως ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα. Στὸ νότιο ἐκφύεται ἀπὸ τὸν βλαστὸ ἀνθέμιο λοξὰ κατευθυνόμενο πρὸς τὰ κάτω. Τὸ κόσμημα κατὰ τὸ Β. ἄκρο εἶναι κατεστραμμένο. Ἡ ἐπάνω ἀκόσμητη ταινία, ὅπως στὸν Α. ἑλκυστήρα, εἶναι στενὴ στὰ ἄκρα καὶ πλατύτερη σὲ ὅσο τμῆμα εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, ποὺ μεταγράφεται:

Κ(ύρι)ε βοήθη τοῦ δούλου σου Θεοδόρου τοῦ Κουλουρᾶ καὶ δὸς αὐτῶ ἄνεσην ἐν ἡμέρα κρίσεως ἀμὴν[162]

161. Λεπτομέρεια συνηθισμένη στοὺς ἑλκυστῆρες, ἀλλ' ὄχι καὶ στὰ ἐπιστύλια τῶν τέμπλων τῆς Μάνης.

162. Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς διαφέρουν ἀπὸ τὰ χαρασσόμενα ὑπὸ τοῦ Νικήτα· βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. ΙΙ.

Εἰκ. 162. Δυτικὸς ἑλκυστήρας.

Εἰκ. 163. Δυτικὸς ἑλκυστήρας, λεπτομέρεια.

Εἶναι ἑπομένως φανερὸ πὼς οἱ δαπανήσαντες γιὰ τὴν κατασκευὴ κάθε ἑλκυστήρα ἦταν διάφοροι δωρητές, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα μὲ τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν πλάι ἢ κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ χορηγοῦ.

β) Ἀνατολικὴ πλευρά.

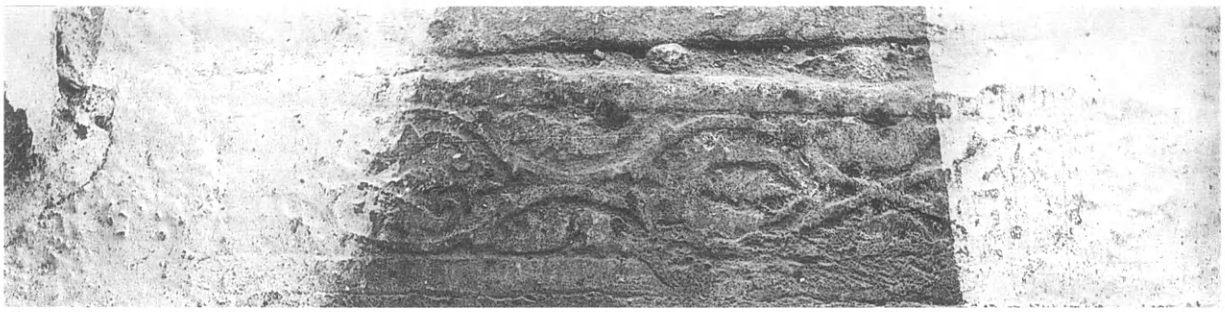
Καὶ ἐδῶ ἔχομε τρία ἔξεργα χαμηλὰ κομβία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ νότιο κοσμεῖ ρόδακας μὲ ὀξύληκτα φύλλα καὶ τὸ μεσαῖο σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του σὲ τρίφυλλα σχεδὸν ἐπιπεδόγλυφα. Ἀριστερὰ τοῦ Ν. κομβίου τρία ἀνθέμια ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ λοξὲς ἕλικες. Μεταξὺ τοῦ Ν. καὶ τοῦ μεσαίου κομβίου ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ἀπὸ τὸν βλαστὸ κοντὰ στὸ κομβίο μὲ τὸν ρόδακα κρέμεται σταφύλι.

Ὁ γλύπτης τοῦ ἑλκυστήρα τῆς εἰκ. 160 λεπτολογεῖ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸν Νικήτα. Πάνω ἀπὸ τοὺς ἑλκυστῆρες στὴ ΝΑ. καὶ ΒΑ. γωνία ἔχουν ἐντοιχιστεῖ κομμάτια ἀπὸ ἀρχαῖα, μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἴσως γιὰ νὰ συγκρατοῦν τοὺς ἑλκυστῆρες.

Ἀπὸ τὸν ἄλλο γλυπτὸ διάκοσμο ποὺ βρίσκεται στὸν Ταξιάρχη σώζονται:

5. Μέσα στὴν ἐκκλησία ἀπότμημα λοξότμητου γείσου, διαστ. 0.38×0.13 (κάτω πλευρὰ) ×0.26 (ἄνω πλευρά), προερχόμενο ἀπὸ ἐπίκρανο παραστάδος ἢ ἀπὸ ἄνω τμῆμα περίθυρου. Ἡ λοξότμητη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ σηρικοὺς τροχούς, ποὺ ἐγκλείουν ἑξάκτινο ἀστέρι μὲ μικροὺς ρόμβους ἀνάμεσα στὶς ἀκτίνες του, κι ἀκόμη μὲ ἀνθέμιο ἀπὸ δυὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας, τὰ ὁποῖα ἀπομακρυνόμενα ἀπὸ τὸν μίσχο καὶ ἔπειτα συνενούμενα στὴν κορυφή τους διαγράφουν ἔλλειψη ποὺ γεμίζει ἀπὸ ἀνεστραμμένο ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο.

6. Ἀμέσως μετὰ τὴ θύρα τῆς Πρόθεσης ὡς πλάκα δαπέδου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ πεσσίσκος μήκους 0.65. Ὁ διάκοσμός του εἶναι ἐπιπεδόγλυφος. Δυὸ ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ ἀπο-

Εἰκ. 164. Πεσσίσκος χρησιμοποιηθεὶς ὡς πλάκα δαπέδου.

μακρυνόμενοι καὶ προσεγγίζοντες σχηματίζουν ἐλλείψεις. Ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο τους ξεκινοῦν δυὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας μέσα στὶς ἐλλείψεις ποὺ κι αὐτὰ διαγράφουν δεύτερη ἔλλειψη μέσα στὴν ὁποία στενὸ ἀνθέμιο. Στὰ μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν ἐλλείψεων κενὰ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 164).

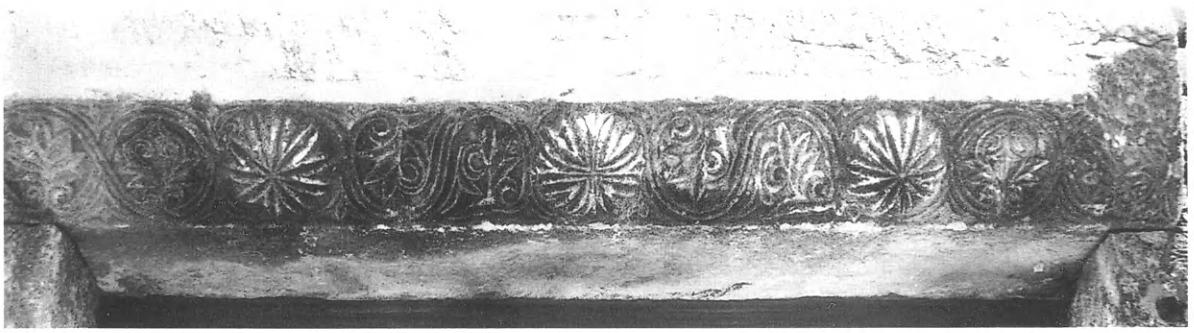
7. Κομμάτι πεσσίσκου 0.18×0.145×0.085. Μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο. Στὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ ἀποτμήματος φαίνονται οἱ ἀρχὲς σύμφυτου κιονίσκου μορφῆς τεσσάρων ράβδων ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐναπομένουν μόνο τὰ ὑπολείμματα δύο.

8. Τμῆμα πεσσίσκου (;) 0.25×0.155. Στὴν πρόσοψη ἀνακομβούμενη ταινία σχηματίζει μέσα σὲ πλαίσιο ὀκτώσχημο (εἰκ. 165).

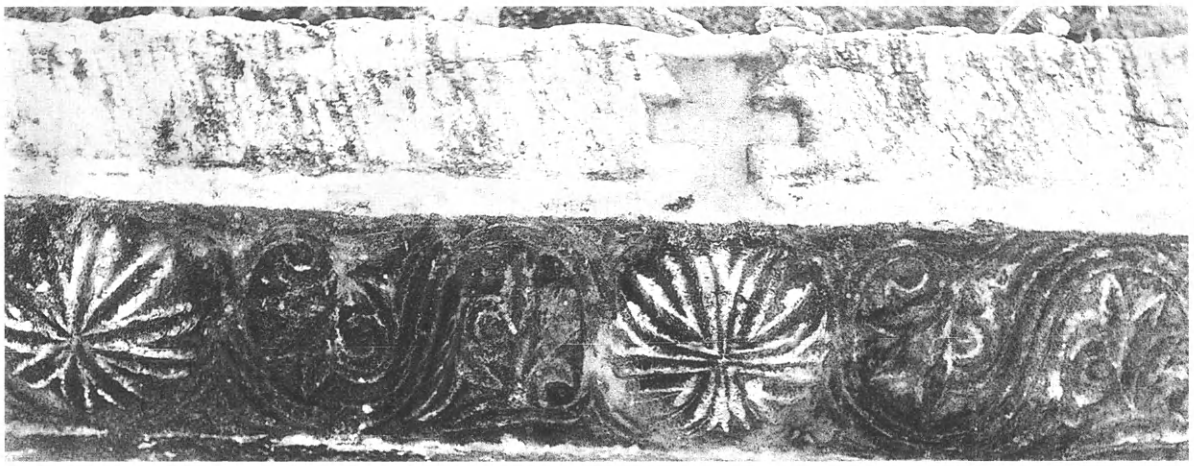
9. Ὁ κοσμήτης ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ προφανῶς σὲ δεύτερη χρήση ὡς ἀνώφλι τῆς θύρας τοῦ ναοῦ (εἰκ. 166), ἴδιων διαστάσεων μὲ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ Ν. παραθύρου (εἰκ. 168), προέρχεται καὶ αὐτός, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανό, ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς Πρόθεσης ἢ τοῦ Διακονικοῦ. Διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο κοσμητῶν ὑπάρχουν. Ἔτσι ἡ ἐπάνω ταινία εἶναι ἀκόσμητη. Ὁ κακότεχνος, ἔγκοιλος ἁπλὸς σταυρὸς μὲ τὶς ὀρθογώνιες τρεῖς κεραῖες ποὺ ἔχει λαξευθεῖ στὸ μέσον τῆς ταινίας, ἀνήκει προφανῶς στὴν ἐποχὴ τῆς δεύτερης χρήσης τοῦ μέλους. Διαπιστώνονται ὅμως καὶ ἀρχικὲς διαφορές: στὰ πλάγια κομβία ἔχουν λαξευθεῖ δεκάκτινα ἀστέρια καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ ἔνσταυρου μεσαίου διμερὴς ἕλικα ἐντόνως καμπυλούμενη (εἰκ. 167), ἡ ὁποία ἀπολήγει σὲ δυὸ ἀνθέμια, ἕνα ὄρθιο καὶ ἕνα ἀνεστραμμένο. Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ ἀκραῖα κομβία ἑκατέρωθεν δύο κύκλοι ἐγκλείουν ἀνθέμια. Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ κομβίο εἶναι πιὸ περίπλοκο. Ἔχει πρὸς τὴν μιὰ πλευρὰ τέσσερα ὀξύληκτα φύλλα καὶ πλάι στὸν κορυφαῖο ἕλικα ποὺ κατὰ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀνθεμίου κλίνουσα κάτω ἀπολήγει σὲ τρίφυλλο.

Εἰκ. 165. Τμῆμα πεσσίσκου (;).

Εἰκ. 166. Κοσμήτης ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀνώφλι τῆς θύρας.

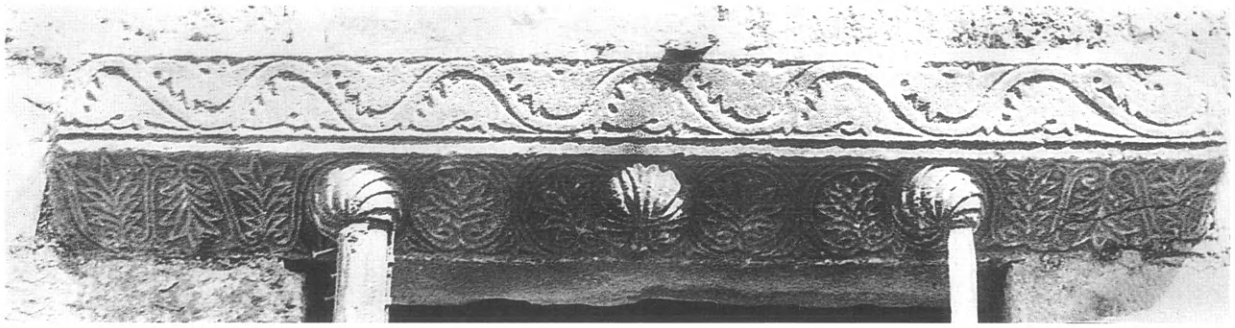

Εἰκ. 167. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

10. Ὡς ἀνώφλιο τοῦ μεταγενέστερου ὀρθογώνιου παραθύρου στὸ τύμπανο τῆς Ν. κεραίας τμῆμα κοσμήτη μήκους 1.185 καὶ ὕψους 0.195. Στὴν ἐπάνω ταινία, ὕψους 0.11, ἐλαφρὰ λοξότμητη, ἐπιπεδόγλυφος, ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ κυμάνσεις του καμπύλες. Στὴν ἔντονα λοξότμητη πλατύτερη ταινία, ποὺ διαγράφει μὲ τὴν πιὸ πάνω ἀμβλεία γωνία, τρία ἔξεργα συμπαγὴ κομβία, προεξοχῆς 0.045, κοσμούμενα τὰ πλάγια μὲ πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο μὲ σταυρό. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κομβίου ἀνὰ δύο ἀκανθοειδή, πλατιὰ ἀνθέμια μέσα σὲ κύκλους καὶ πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ ἀκραῖα κομβία ἀνὰ τρία ὅμοια, ἀλλὰ στενότερα ἀνθέμια, συνδεόμενα μὲ ἕλικες. Τὸ μεσαῖο ἀνθέμιο εἶναι ἀνεστραμμένο (εἰκ. 168). Εἶναι πολὺ πιθανό, ὡς ἐσημειώθη, πὼς τὸ γεῖσο θὰ ἀποτελοῦσε τὸν κοσμήτη τοῦ τέμπλου τῆς Πρόθεσης ἢ τοῦ Διακονικοῦ.

Τὰ συνδεόμενα τρία ἑκατέρωθεν ἀνθέμια μὲ τὸ ἐξ αὐτῶν μεσαῖο ἀνεστραμμένο ἀπαντοῦν καὶ στὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα[163] (1075). Τὰ συμπαγὴ μὲ πυροστρόβιλο κομβία εἶναι στὴ Μάνη γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου

163. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 15.

Εἰκ. 168. Κοσμήτης ὡς ἀνώφλιο μεταγενέστερου νότιου παραθύρου.

τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας[164], τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας[165] καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Κέριας[166].

11. Ἐντοιχισμένο ἔξω τοῦ ναοῦ, στὴ ΝΔ. μεταγενέστερη ἀντηρίδα, εἶναι τμῆμα (ὕψους 0.47) μαρμάρινου περιθυρώματος. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ραβδόμορφο κυμάτιο καὶ τρεῖς σηρικοὶ τροχοὶ ἐγκλείοντες ἀνθέμια. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα.

12. Τεμάχιο λοξότμητου κοσμήτη (ἔξω τοῦ ναοῦ) διαστ. 0.45×0.13 (= ὕψος). Ἡ ἄνω κατακόρυφη, ἀκόσμητη στενὴ ταινία ἔχει ὕψος 0.041. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἔξεργο συμπαγὲς κομβίο μὲ πλέγμα τὸ ὁποῖο σχηματίζει σταυρό. Ἀριστερά του τριμερὴς ταινία ἀνακομβούμενη διαγράφει κύκλο μὲ αὐτιά, ὁ ὁποῖος ἐγκλείει ἀνθέμιο καὶ δεξιὰ σηρικοὶ τροχοὶ μὲ ἀνθέμια καὶ μεταξύ τους τρίφυλλα γλυφῆς κοίλης (εἰκ. 169).

13. Ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο (0.35×0.155), καὶ αὐτὸ ἔξω τοῦ ναοῦ, ἔχει ἔξεργο κομβίο στὴ λοξότμητη πλευρὰ μὲ σταυρὸ ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες ἀπολήγουν σὲ ἕλικες. Τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν γεμίζουν τρίφυλλα, ποὺ ἡ κορυφή τους,

Εἰκ. 169. Τεμάχιο λοξότμητου κοσμήτη.

164. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 33.
165. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 60.
166. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 75-77.

Εἰκ. 170. Τμῆμα κοσμήτη μὲ ἔνσταυρο κομβίο καὶ δυὸ σηρικοὺς τροχούς.

Εἰκ. 171. Γεῖσο μὲ τρία ἀνθέμια μέσα σὲ πεταλόμορφα πλαίσια.

ἀκανθόμορφη, κατευθύνεται πρὸς τὸ κέντρο. Δεξιὰ δυὸ σηρικοὶ τροχοὶ μὲ ἀνθέμια (εἰκ. 170). Ἡ ἐργασία φαίνεται χονδροειδής.

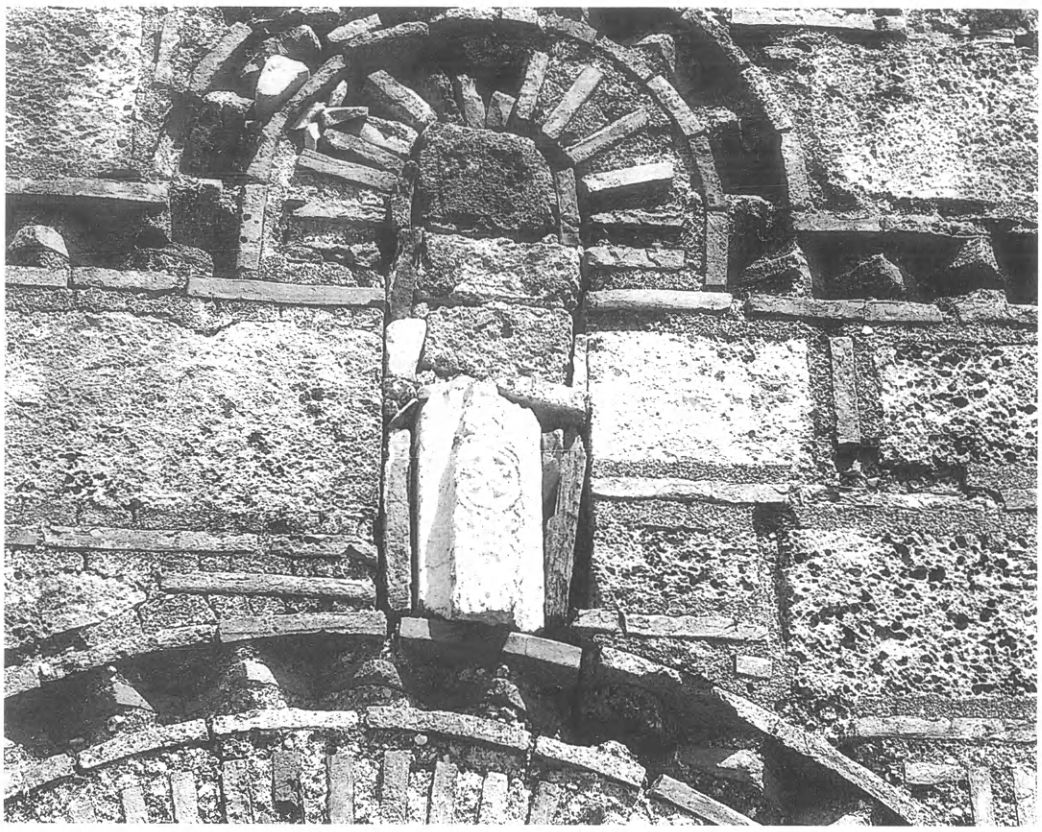
14. Γεῖσο ποὺ στὴ λοξότμητη πλευρά του τρισχιδὴς ταινία σχηματίζει πεταλόμορφα πλαίσια τριῶν ἀνθεμίων. Τὰ πλαίσια συνδέονται κάτω μὲ τριπλὴ βραχεία ὁριζόντια γραμμή, ποὺ ἀριστερὰ τοῦ ἀριστεροῦ πλαισίου μακρότερη ἀνακάμπτεται ἀπολήγουσα σὲ ἀνθέμιο (εἰκ. 171).

15. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀρχικοῦ μονόλοβου παραθύρου τῆς Ν. κεραίας τοῦ ναοῦ ἔχει φραχθεῖ μὲ ἀπότμημα ἴσως σταθμοῦ πύλης(;) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (εἰκ. 172), ποὺ φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσε μέρος κιονίσκου τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, γιατὶ ἔχει σύμφυτο σταθμὸ πύλης. Κοσμεῖται μὲ ὀκτώσχημο συνδεόμενο διὰ κόμβου μὲ κύκλο ποὺ περιβάλλει ἑξάκτινο ἀστέρι· ψηλότερα μικρὸς ρόμβος.

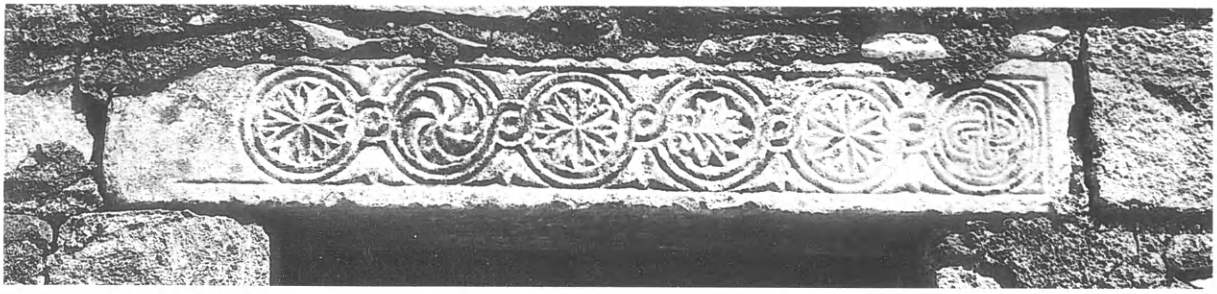
16. Σὰν ἀνώφλιο τοῦ Ν. παραθύρου τοῦ νάρθηκα ἔχει τοποθετηθεῖ πεσσίσκος (εἰκ. 173) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψους 0.805 καὶ πλάτους 0.18, κοσμούμενος μὲ σηρικοὺς τροχοὺς ἀπὸ διμερὴ ταινία, ποὺ περιβάλλουν τρία δωδεκάκτινα ἀστέρια, πυροστρόβιλο, πλαγιαστὸ ἀνθέμιο καὶ σταυρὸ ἀπὸ πλέγμα διμεροῦς ταινίας. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κύκλων τρίφυλλα.

17. Στὴ μνημονευθεῖσα πιὸ πάνω ἀντηρίδα, χαμηλότερα, ἀπότμημα ἐπιθήματος ὕψους 0.21 καὶ πλάτους στὴν ἄνω πλευρὰ 0.49 καὶ στὴν κάτω 0.45. Ἡ λοξότμητη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ σταυρὸ ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαπλατύνονται. Ἀπὸ τὴ βάση του ἀναπηδοῦν ὄρπηκες (εἰκ. 174).

18. Ἔξω ἀπὸ τὸ ναό, πάνω σὲ σταθμὸ τῆς αὐλειας θύρας ἔχει τοποθετηθεῖ κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου ὕψους 0.265. Κυβόσχημο, ἔχει στὴν κάτω πλευρὰ πλάτος 0.21, στὴν ἐπάνω 0.20. Μὲ τὸ κιονόκρανο εἶναι συνημμένος κάτω βραχὺς λαιμὸς κυκλικῆς περιμέτρου. Στὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου τρισχιδὴς ταινία σχηματίζει κύκλο, ὁ ὁποῖος διαμορφώνει ἀνὰ δύο κόμβους ἐπάνω καὶ κάτω. Μέσα στὸν κύκλο χρίσμα καὶ ἀνάμεσα στὶς κεραῖες του μικρὰ τριφυλλοειδὴ ἀνθέμια ἢ ἀχλαδόμορφα σχήματα. Δὲν λείπουν λακκίσκοι διαμορφούμενοι μὲ τρύπανο (εἰκ. 175). Σὲ ἄλλη πλευρὰ ἔγκοιλος δίσκος ἐγκλείει τὸ χρίσμα περιβαλλόμενος ἀπὸ ὀκτὼ ὀξύληκτες γλωσσίδες. Τὸ πλαίσιο τοῦ δίσκου ἀποτελοῦν σχηματοποιημένοι κλάδοι δάφνης καὶ ἐπάνω καμπύλο σχοινὶ περατούμενο σὲ κόμβους. Στὸν ἄβακα (;) δαντελλωτὸ κόσμημα μὲ γλωσσίδες (εἰκ. 176). Σὲ τρίτη πλευρὰ ἀνακομ-

Εἰκ. 172. Ἀπότμημα ἴσως σταθμοῦ πύλης ὡς φράγμα παραθύρου.

Εἰκ. 173. Πεσσίσκος ὡς ἀνώφλιο παραθύρου.

βούμενη ταινία διαγράφει κύκλο, ὁ ὁποῖος περιβάλλει παρόμοια σχήματα. Ἡ τέταρτη πλευρὰ εἶναι ἀκόσμητη.

19. Ὅμοιο κιονόκρανο, προφανῶς ἀνῆκον καὶ αὐτὸ στοὺς κιονίσκους τοῦ τέμπλου, ἔχει σὲ δεύτερη χρήση μεταβληθεῖ σὲ βάση εὐτελοῦς μεταλλικοῦ κηροπηγίου. Τὸ ὕψος του

Εἰκ. 174. Ἀπότμημα ἐπιθήματος ἐντοιχισμένου οἐ ἀντηρίδα.

Εἰκ. 175. Κιονόκρανο κιονίσκου.

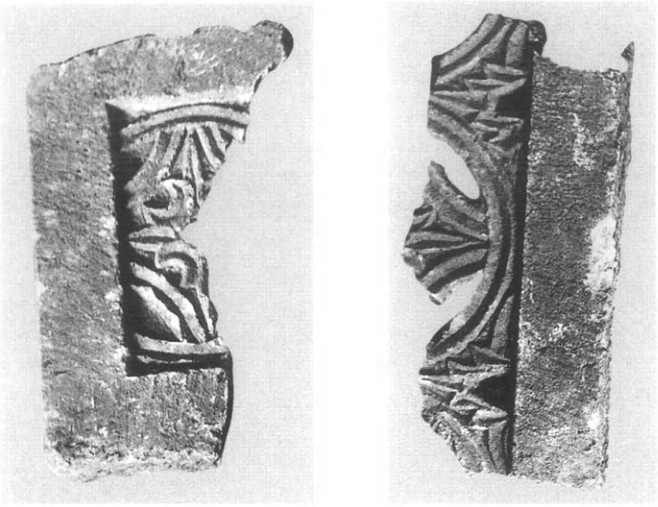
Εἰκ. 176. Διάκοσμος ἄλλης πλευρᾶς.

εἶναι 0.22. Τὸ μῆκος τῆς ἄνω πλευρᾶς 0.22 καὶ τῆς κάτω 0.198. Στὴ μιὰ πλευρὰ ὁ ἄβακας ἔχει ὕψος 0.045. Κοσμεῖται ἀπὸ συνεχόμενα τριγωνικὰ φύλλα ποὺ θυμίζουν δαντέλλα. Μεταξὺ τῶν κόλπων τῶν φύλλων λακκίσκοι. Ὁ διάκοσμος τῶν πλευρῶν εἶναι ὅμοιος πρὸς ἐκεῖνον τοῦ προηγούμενου κιονοκράνου.

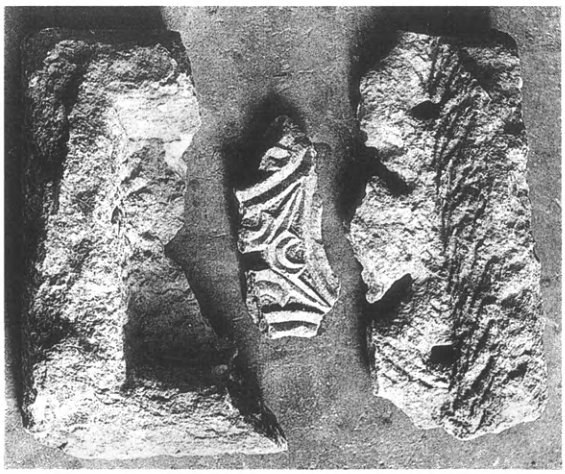
20. Στὸ Β. ἄκρο τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ τρούλλου σώζονται ὑπολείμματα κακότεχνης ὑδρορρόης ποὺ εἶχε τὴ μορφὴ λεοντοκεφαλῆς[167].

21. Ἀπότμημα λοξότμητου γείσου διαστ. 0.19×0.73 (κατὰ τὴν στενὴ πλευρὰ)× 0.125 (ὕψος)×0.16 (ἄνω πλευρά). Στὴ λοξότμητη πλευρὰ κύκλοι ἀπὸ τριμερὴ ταινία ποὺ ἀνα-

167. Γιὰ τὶς ὑδρορρόες μορφῆς καὶ λεοντοκεφαλῆς, τὶς σωζόμενες σὲ τρούλλους ναῶν τῆς Μάνης (Ταξιάρχη Γκλέζου, Χαρούδας, Ἁγίου Νικολάου Ὀχιᾶς καὶ Ἐπισκοπῆς), βλ. Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 41-43.

Εἰκ. 177-178. Θραύσματα θωρακίων ἐν μέρει διάτρητα.

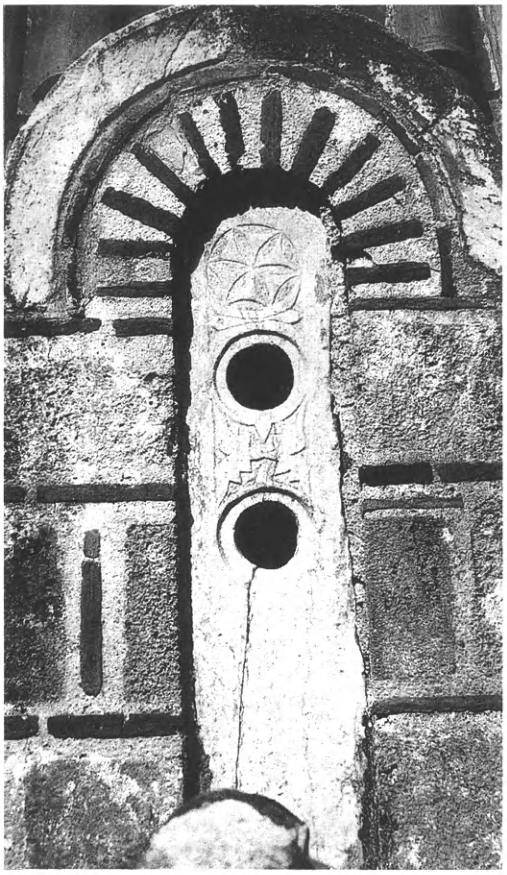
Εἰκ. 179. Θραῦσμα θωρακίου ἐν μέρει διάτρητο.

Εἰκ. 180. Ἀπότμημα ἴσως φράγματος παραθύρου.

κομβούμενη σχηματίζει τέσσερις κόμβους κατὰ τὶς γωνιὲς νοητοῦ τετραγώνου. Ὁ σωζόμενος κύκλος περιβάλλει ἀνθέμιο.

22. Τρεῖς ὁμάδες θραυσμάτων (εἰκ. 177, 178, 179) μερικῶς διάτρητων ποὺ ἴσως συνανήκουν καὶ διακοσμοῦνται ἀπὸ ἔνσταυρους κύκλους διμεροῦς ταινίας. Οἱ σταυροὶ ἀπὸ ἀκανθόφυλλα καὶ μεταξὺ τῶν κύκλων μισὰ ἀνθέμια πάλι ἀπὸ ἀκανθόφυλλα μὲ ὀξύληκτα φυλλάρια. Τὸ πλάτος τῶν θραυσμάτων στὴ βάση τους εἶναι περίπου 35 ἑκ. Καθὼς τὸ πλάτος τῶν ἀκόσμητων πλαισίων τους φαίνεται πολὺ γιὰ φράγματα παραθύρων (βλ. καὶ εἰκ. 181 φράγματος παραθύρου στὸν τροῦλλο) γεννᾶται ἡ ὑπόνοια μήπως τὰ θραύσματα προ-

Εἰκ. 181. Πλάκα μαρμάρινη ἐν μέρει ἀνάγλυπτη ὡς φράγμα παραθύρου.

Εἰκ. 182. Ὅμοιας χρήσεως πλάκα ἀνάγλυπτη ποὺ τοποθετήθηκε ὡς πλάκα δαπέδου μεταξὺ Πρόθεσης καὶ Ἱεροῦ.

ἔρχονται ἀπὸ στενὰ θωράκια τοῦ τέμπλου[168]. Ἐπὶ πλέον τὰ θραύσματα ἔχουν γλυπτὸ διάκοσμο διαφορετικό, νομίζω, κατὰ τὴ μορφὴ καὶ τὴν ἐκτέλεση[169] ἀπὸ τὸν διάκοσμο φραγμάτων. Βλ. καὶ εἰκ. 181 φράγματος παραθύρου τοῦ τρούλλου[170]. Ἀντίθετα φράγμα παραθύρου πρέπει νὰ ἦταν ἡ πλάκα ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη στὸ δάπεδο τῆς Πρόθεσης, κάτω ἀπὸ τὸ τόξο ἐπικοινωνίας μὲ τὸ κυρίως Ἱερό (εἰκ. 182). Ἡ πλάκα ἔχει διαστάσεις 0.75×0.345 καὶ εἶναι ἡμικυκλικὴ κατὰ τὸ ἕνα ἄκρο της. Στὸ τοξωτὸ τμῆμα πουλὶ μὲ τὸν κορμὸ κατενώπιον καὶ τὴν κεφαλὴ κατὰ δεξιὸ κρόταφο. Τὰ φτερά του ἀνοικτά. Πιὸ κά-

168. Καὶ τὰ θωράκια τοῦ τέμπλου τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας εἶναι στενά. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 145.

169. Βλ. εἰκ. 177, 178.

170. Ἡ πλάκα ἔχει δυὸ κυκλικὲς ὀπὲς καὶ διάκοσμο ἐπιπεδόγλυφο.

Εἰκ. 183, 184α-β. Τμήματα πιθανῶς ἀπὸ φράγματα παραθύρων.

τω τριμερὴς ταινία ἀνακομβούμενη διαγράφει δυὸ κύκλους ἀνεξάρτητους, μὲ τέσσερις κόμβους[171].

23. Ὅμοια πλάκα, διαστ. 0.81×0.35, εὑρίσκεται στὸ δάπεδο τοῦ Διακονικοῦ.

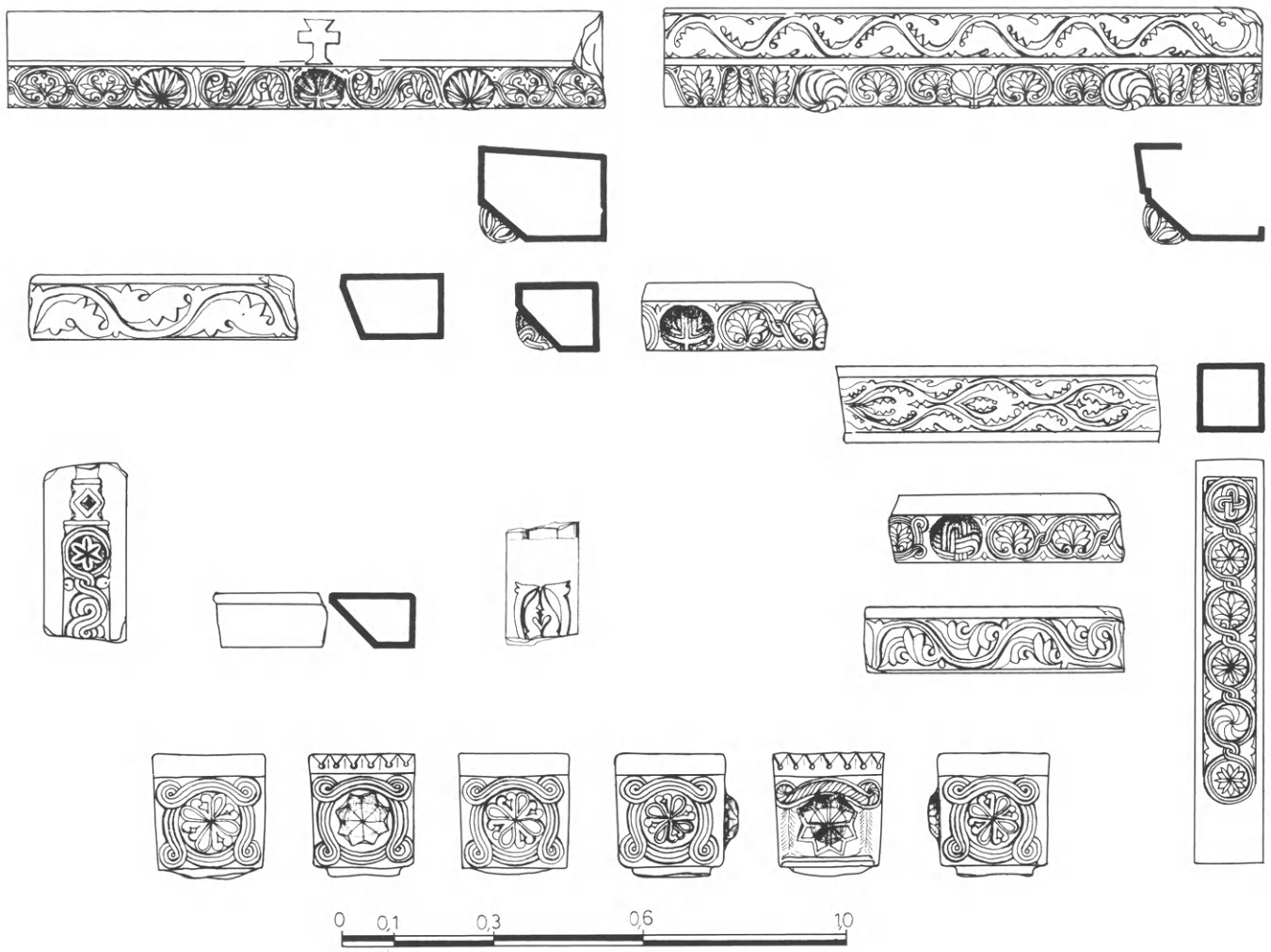
24. Καὶ ἄλλη πλάκα, διαστ. 0.41×0.30, μὲ σηρικοὺς τροχούς, ἔφραζε φαίνεται καὶ αὐτὴ ἄνοιγμα παραθύρου.

25. Ἀπὸ φράγμα παραθύρου πιθανῶς προέρχεται καὶ ἄλλο κομμάτι (εἰκ. 180) ποὺ ἔχει ὡς διάκοσμο ἔλλειψη ἡ ὁποία περικλείει δυὸ ἐπιπεδόγλυφα ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας.

26. Ἔξω ἀπὸ τὸ ναό, κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς Πρόθεσης, βρισκόταν τὸ φράγμα τοῦ παραθύρου της, πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο διαστ. 0.59×0.22×0.07. Φαίνεται πὼς τὴν ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὴ θέση της, ὅταν τοποθέτησαν στὸ παράθυρο ὑαλοστάσιο. Τὴν πλάκα κοσμοῦσαν ἀνάγλυπτοι σηρικοὶ τροχοί, ποὺ περιέβαλλαν πυροστρόβιλους, ἑξάκτινο ἀστέρι, σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες. Τρίφυλλα συμπλήρωναν τὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν κενά. Ἡ γλυφὴ κοίλη πρισματική[172].

171. Στὸ δάπεδο τῆς Πρόθεσης συνεχόμενη ἄλλη πλάκα μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα, διαστ. 0.59× 0.345, ἀμφιβάλλω ἂν ἀνῆκε σὲ φράγμα παραθύρου τοῦ Ταξιάρχη. Τμῆμα τῆς Πλάκας μὲ τὸ ἀβακωτὸ διακρίνεται στὸ ἄνω μέρος τῆς πλάκας τῆς εἰκ. 181.

172. Ὅταν ξαναπῆγα στὸ ναὸ στὶς 25-6-71 τὸ φράγμα τοῦ παραθύρου ἦταν ἐκεῖ. Σὲ μεταγενέστερη μετάβασή μου δὲν τὸ βρῆκα.

Εἰκ. 185. Σχέδια γλυπτῶν τοῦ ναοῦ.

27. Πιθανότατα ἀπὸ φράγμα παραθύρου προέρχονται δυὸ συνανήκοντα κομμάτια (εἰκ. 183). Κοντὰ στὴν κατακόρυφη πλευρὰ βεργίον, λεῖον στὴν ἀρχὴ ποὺ προσλαμβάνει ὕστερα μορφὴ σχοινίου, διακοπτόμενου ἀπὸ τρεῖς πλατύτερες ταινίες. Ὁ διάκοσμος συνίσταται σὲ ἐπιπεδόγλυφο χιαστὸ μὲ ἀγκυρούμενα ἄκρα ποὺ σχηματίζουν τρίφυλλα, πληροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ χῖ κενά. Πιὸ πέρα τριμερὴς ταινία κοίλης γλυφῆς σχηματίζει κύκλο μὲ αὐτιὰ διάτρητο. Ἡ διάμετρος τοῦ κύκλου εἶναι 0.09.

28. Ἄλλα δυὸ τεμάχια (εἰκ. 184). Τὸ ἕνα κοσμεῖται μὲ διμερεῖς ἐλισσόμενους βλαστούς, ποὺ ἔχουν ἐπιπεδόγλυφα ἡμίφυλλα ἄκανθας, καὶ τὸ ἄλλο ἔχει διάκοσμο ὅμοιο μὲ ἐκεῖνον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 27 (εἰκ. 183), δηλ. ἐπιπεδόγλυφο χιαστὸ καὶ τμῆμα τῆς τριμεροῦς ταινίας, ἡ ὁποία σχηματίζει κύκλο μὲ αὐτιά. Στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 185 μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς σχέδια γλυπτῶν τῆς ἐκκλησίας.

6. Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας

Ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Χαρούδα τῆς Μέσα Μάνης ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ[173] (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.), ναὸς τρουλλαῖος, σταυροειδής, ἐγγεγραμμένος, ἡμισύνθετος, τετρακιόνιος ἑλλαδικοῦ τύπου μὲ νάρθηκα, εἶχε φαίνεται διατελέσει ἄλλοτε καθολικὸ μονῆς. Γιὰ γλυπτὰ μέλη τῆς ἐκκλησίας, ποὺ εἶναι ἤδη γνωστά[174], δὲν θὰ γίνει ἐκτενὴς λόγος.

Στὸν Ταξιάρχη ἐμφανίζονται στὴ Μάνη γιὰ πρώτη φορὰ τὰ μαρμάρινα ἀνάγλυπτα γεῖσα, ποὺ τονίζουν στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ τὴ γένεση τῶν ἡμικυλινδρικῶν θόλων, περιτρέχοντα τὸ μνημεῖο καὶ συνεχιζόμενα στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Τὰ γεῖσα κοσμοῦνται:

1) Μὲ ἑλικοειδὴ βλαστὸ ἀπὸ δισχιδὴ ταινία (εἰκ. 186) ποὺ διαγράφει κανονικότερες καμπύλες κυμάνσεις (Β. πλευρὰ τῆς Δ. κεραίας)[175], ἂν συγκριθοῦν μὲ τὶς γωνιώδεις κυ-

Εἰκ. 186. Ἀνάγλυπτο γεῖσο κατὰ μῆκος γένεσης ἡμικυλινδρικοῦ θόλου (Β. πλευρὰ Δ. κεραίας).

Εἰκ. 187. Γεῖσο Α. σκέλους Ν. κεραίας.

μάνσεις τῶν ἔργων τοῦ Νικήτα· καὶ τὰ ἡμίφυλλα τῆς ἄκανθας κάμπτονται ἐντονότερα. Δυναμικότερες, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ καὶ τῶν ἡμίφυλλων στὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου τῆς Κοίτας. Ὡς πρὸς τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ διαπιστωθεῖ ἐξέλιξη, ἀφοῦ ὁ ναὸς τῆς Κοίτας χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Megaw στὸ β΄ μισὸ τοῦ 12ου αἰ.[176] καὶ ὑπὸ τοῦ Μπούρα στὸ α΄ τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.[177] Στὸ μέσον τοῦ γείσου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ σταυρός, ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ὁποίου ξεκινοῦν οἱ βλαστοί.

173. Βλ. γι' αὐτὸν Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή του, *ΛακΣπ* Α΄, 1972, 275-291. Ἐκεῖ καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

174. Ὅ.π.

175. Ὁ ἴδιος διάκοσμος συνεχίζεται στὴ Δ. καὶ Β. πλευρὰ τῆς Β. κεραίας, στὴ Ν. καὶ Δ. πλευρὰ τῆς Ν. κεραίας καὶ στὴ Β. καὶ Ν. τῆς Α. κεραίας.

176. Megaw, Architecture in Mani, 162.

177. Χ. Μπούρα, Ἡ ναοδομία στὴν Ἑλλάδα

2) Μὲ ἀνθέμια ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα. Τὸν διάκοσμο διακόπτουν σὲ κανονικὰ διαστήματα τρία κομβία, τὰ ἀκραῖα μὲ πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο μὲ ρόδακα (Α. πλευρὰ Β. κεραίας).

3) Στὸ γεῖσο τοῦ Α. σκέλους τῆς Ν. κεραίας τὰ ἀκραῖα κομβία καὶ τὰ πέρα τούτων ἄκρα τοῦ γείσου ἔχουν διάκοσμο ὅπως στὸ προηγούμενο. Τὸ μεσαῖο κομβίο εἶναι σταυροφόρο, πλαισιωμένο ἑκατέρωθεν μὲ τρεῖς σηρικοὺς τροχοὺς ἀπὸ διμερὴ ταινία ἐγκλείοντας ἀνθέμια (εἰκ. 187). Μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα. Οἱ ἀκμὲς τῶν λαξεύσεων δὲν εἶναι ὀξύληκτες.

4) Στὴ Ν. πλευρὰ τῆς Δ. κεραίας τὸ γεῖσο ἔχει ἐπίσης τρία κομβία μορφῆς ὅμως ἄνθους σχηματοποιημένου μέσα σὲ κύκλο. Στὶς ἄκρες ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ μὲ ἀκανθόφυλλα καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ κομβίου ἀνὰ δύο σηρικοὶ τροχοί. Τὰ κομβία στὸ γεῖσο αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδα[178].

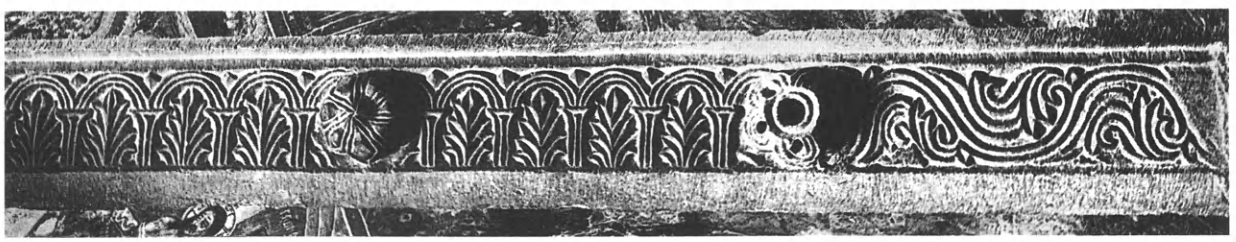
Τὰ τόξα ποὺ ἀνέχουν τὸν τροῦλλο συνδέονται μὲ μαρμάρινους ἀνάγλυπτους ἑλκυστῆρες. Μόνο ἡ πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ πλευρά τους εἶναι διακοσμημένη. Σώζονται ὁ Ν., ὁ Δ. καὶ τὸ Δ. ἄκρο τοῦ βόρειου.

1. Νότιος ἑλκυστήρας. Τὰ ἀκραῖα κομβία ἔχουν πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο ἰσοσκελὲς σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου διμερὴς ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὶς ἄκρες τοῦ κοσμήτη τὰ γνωστὰ ἀνθέμια τὰ ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα (εἰκ. 188).

2. Δυτικὸς ἑλκυστήρας (εἰκ. 189). Τὰ διάτρητα ἀκρινὰ κομβία κοσμοῦνται μὲ ρόδακα ποὺ τὰ φυλλάριά του εἶναι κυκλικὰ καὶ τὸ συμπαγὲς μεσαῖο πάλι μὲ ρόδακα, τοῦ ὁποίου

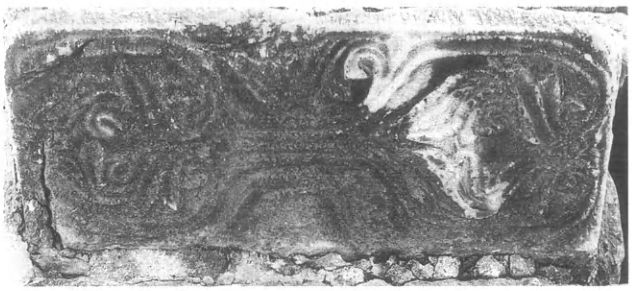
Εἰκ. 188. Νότιος ἑλκυστήρας.

Εἰκ. 189. Δυτικὸς ἑλκυστήρας.

κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Μάνης, Ἐθνικὸ Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, *Περιλήψεις ἐπιστημονικῶν διαλέξεων* (Ἀθήνα 1985), 20.

178. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, πίν. Κα.

Εἰκ. 190. Μαρμάρινο ὑφαψίδιο, ἐξωτερικά, χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς γένεσης τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς Δ. θύρας.

Εἰκ. 191. Τμῆμα ἐπιστυλίου.

ὅμως τὸ κέντρο ἐξέχει κωνικὸ καὶ τὰ μόλις ἔξεργα φυλλάρια εἶναι ἀχλαδόσχημα. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀνὰ τέσσερα τοξύλλια μὲ ἀνθέμια ἐννεάφυλλα. Στὶς γωνιὲς ἐπάνω, μεταξὺ τῶν τοξυλλίων, μικρὰ τρίγωνα. Στὰ ἄκρα τοῦ ἑλκυστήρα ἑλικοειδὴς βλαστός[179].

3. Δυτικὸ ἄκρο Β. ἑλκυστήρα. Ὁ διάκοσμός του ὅμοιος μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ προηγούμενου.

Ἀπὸ τὸν κοσμήτη τῆς Α. κεραίας σώζονται μόνο τὰ ἴχνη τῆς πάκτωσής του.

Τὴ βάση τοῦ τρούλλου περιτρέχει γεῖσο μὲ σηρικοὺς τροχούς, οἱ ὁποῖοι περικλείουν ἀνθέμια. Οἱ σηρικοὶ τροχοὶ διακόπτονται ἀπὸ κομβία μὲ πυροστρόβιλο ἢ σταυρὸ διαμορφούμενο ἀπὸ πλέγμα. Τὰ κομβία, ἔξεργα, δίδουν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι ἔνθετα[180].

Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ σήμερα εἶναι χτιστὸ μὲ τρεῖς θύρες. Στὴ γένεση τῶν τόξων ποὺ συνδέουν τὸν Α. τοῖχο μὲ τὸ τέμπλο εἶναι ἐντοιχισμένα τμήματα γείσου, τὰ ὁποῖα φέρουν ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἀκανθόφυλλα.

Μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ γίνεται λόγος γι' αὐτά, ἂς μνημονευθοῦν ἐδῶ παρόμοιου διάκοσμου γεῖσα, ἔχοντα ὅμως στὸ μέσον σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν. Τὰ γεῖσα αὐτὰ εἶναι ἐντοιχισμένα στὴ γένεση τῶν τόξων τὰ ὁποῖα συνδέουν τὸν ΝΔ. καὶ ΒΔ. κίονα μὲ τὸν νάρθηκα. Ὁ ἑλικοειδὴς βλαστὸς τοῦ πρώτου γείσου ἀπολήγει σὲ κεφάλι δράκοντα.

Παρόμοιο γεῖσο εἶναι ἐντοιχισμένο στὸν Δ. τοῖχο ἀπέναντι στὸν ΝΔ. κίονα[181]. Καὶ τὴ γένεση τῶν τόξων, τὰ ὁποῖα συνδέουν τὸν Δ. μὲ τὸν Α. τοῖχο τοῦ νάρθηκα, τονίζουν ἐντοιχισμένα γεῖσα· τὰ ἀνατολικὰ ἔχουν ἀνάγλυπτη διακόσμηση ἀπὸ ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς ἀπολήγοντας σὲ κεφάλι φιδιοῦ, ὅπως συμβαίνει σὲ γεῖσα τοῦ Νικήτα, καὶ τὰ δυτικὰ φέρουν ἁπλή, γλυπτὴ διακόσμηση μορφῆς κυματίου.

Ὡς ὑπέρθυρο στὴν κεντρικὴ πύλη τοῦ χτιστοῦ τέμπλου, στραμμένο πρὸς τὴν ἁγία Τράπεζα, ἔχει τοποθετηθεῖ γεῖσο, προφανῶς σὲ δεύτερη χρήση, διακοσμημένο μὲ σηρικοὺς τροχοὺς ἐγκλείοντας ἀνθέμια καὶ στὶς ἄκρες μὲ κομβία σχεδὸν κατεστραμμένα. Δια-

179. Βλ. καὶ Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, πίν. ΚΒα.

180. Ὅ.π. πίν. ΚΑα.

181. Ὅ.π. πίν. ΚΒγ.

σώζεται τὸ πρὸς Β. κομβίο ποὺ ἔχει σταυρὸ διαμορφωμένο ἀπὸ πλέγμα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς τὸ γεῖσο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ μαρμάρινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας.

Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς Δ. θύρας, ἐξωτερικὰ καὶ πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς γένεσής του, εἶναι ἐντοιχισμένο ἀπὸ ἕνα μαρμάρινο ὑφαψίδιο. Ἔχει ἀνάγλυφο διάκοσμο κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς (εἰκ. 190). Διμερὴς διπλὸς βλαστὸς διαγράφει σχεδὸν ὀρθογώνιο πλαίσιο, προσεγγίζει ἔπειτα ἐφαπτόμενος ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ στὴ συνέχεια πάλι ἀποχωριζόμενος διαμορφώνει ὅμοιο μὲ τὸ πρῶτο πλαίσιο. Αὐτὰ τὰ πλαίσια στὸ σχῆμα μοιάζουν μὲ τὰ φτυάρια ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἐργάτες. Στὸ ἐσωτερικό τους ἀνθέμια μὲ τρεῖς ἑκατέρωθεν γλωσσίδες, τὰ ὁποῖα ἔπειτα διασπῶνται σὲ δυὸ καμπυλούμενους κλαδίσκους μὲ τρεῖς πάλι γλωσσίδες ὁ καθένας. Καμπυλούμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας γεμίζουν τὰ κενὰ ἑκατέρωθεν τῶν ἐφαπτομένων βλαστῶν. Τὸ γωνιῶδες τῶν πλαισίων θυμίζει βλαστοὺς τοῦ Νικήτα.

Τὰ ὑφαψίδια πρέπει νὰ στήριζαν προστῶο, ξύλινο κατὰ τὸν Traquair[182] καὶ τὸ πιθανότερο κατὰ τὸν Megaw[183] τόξα τρουλλαίου, λιθόκτιστου προστώου. Στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ μέρος ἐπιστυλίου διαστ. 0.54×0.22×0.28 (εἰκ. 191). Στὴν ἐπάνω ταινία, ποὺ εἰσέχει λοξὰ πρὸς τὰ πίσω, δίδυμος ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς σχηματίζει ἐλλείψεις γεμάτες ἀπὸ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὅμοια ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν ἐλλείψεων κενά. Στὸ δεξιὸ ἄκρο ἕνσταυρος (;) κύκλος μὲ τὰ κενὰ πληρούμενα ἀπὸ μικρὰ ἀνθέμια (;). Στὴν πλατύτερη ταινία τοῦ ἐπιστυλίου, τὴν πολὺ λοξότμητη, τὸ μικρασιατικὸ θέμα μὲ ὀγκώδεις τοὺς διδύμους κιονίσκους καὶ πολὺ ἔξεργα κομβία, τὸ ἕνα μὲ πυροστρόβιλο καὶ τὸ ἄλλο ἕνσταυρο. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἀγκυρώνονται καὶ συμβάλλουν στὴ διαμόρφωση τρίφυλλων στὰ μεταξύ τους κενά.

ΦΡΑΓΜΑΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ. Μεταξὺ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου στὸν νάρθηκα, ἀριστερὰ καθὼς εἰσερχόμεθα, ἀπότμημα μαρμάρινης πλάκας, διαστ. 0.55×0.25, ἀνήκει, ὅπως εἶναι πιθανό, σὲ φράγμα παραθύρου. Κοσμεῖται[184] μὲ σηρικοὺς τροχούς –σώζονται δύο ἀκέραιοι– ἐγκλείοντες ὁ ἀκραῖος πλατὺ ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο καὶ ὁ ἄλλος κλάδο ἢ δενδρύλλιο(;) ἀπολῆγον σὲ τρίφυλλο, πλαισιωμένο μὲ καρποὺς, ἀχλάδι καὶ μῆλο(;). Ἔξω ἀπὸ τὸ ναό, στὴν αὐλή, βρίσκεται ἄλλο κομμάτι μαρμάρινου φράγματος παραθύρου διαστ. 0.24×0.25×0.07. Ἀπὸ τὸν διάκοσμό του σώζεται ἕνας κύκλος καὶ μέρος ἄλλου ἐφαπτόμενου, ἀπὸ διμερὴ καὶ οἱ δυὸ ταινία. Ὁ ἄρτιος περιβάλλει βλαστό, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει κάτω σὲ ἕλικα, ὀπώρα καὶ φύλλο[185].

Στὸ δίλοβο παράθυρο τοῦ τυμπάνου τῆς βόρειας κεραίας τοῦ ναοῦ τὰ δυὸ μαρμάρινα φράγματα ἔχουν κατὰ τὸ ἄνω τους ἥμισυ ἀποκοπεῖ καὶ ἀντικαταστάθηκαν μὲ ὑαλοστάσια[186].

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς θέματα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν φραγμάτων στὰ παράθυρα τοῦ Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας εἶναι ἰδιότυπα. Μερικῶν τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεση[187] θυμίζουν ἔργα τοῦ Νικήτα. Ἔχουν ὅμως καὶ διαφορές. Ἀνήκουν στὴν ἐποχή του, προέρχονται ὅμως ἀπὸ ἄλλο, νομίζω, μαρμαρά, ποὺ μᾶλλον ἔμαθε τὴν τέχνη κοντὰ στὸν Νικήτα.

182. Traquair, Laconia, 189.

183. Megaw, Architecture in Mani, 157.

184. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, πίν. ΚΓα.

185. Ὅ.π. πίν. ΚΔβ.

186. Ὅ.π. πίν. ΙΖα.

187. Βλ. ὅ.π. πίν. ΙΣΤγ, ΚΒβ, γ.

7. Μεταμόρφωση στὴ Νομιτζὴ

Ὁ κομψός, μικρός, τρουλλαῖος, σταυροειδής, τετρακιόνιος ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ στὴ Νομιτζὴ τῆς Ἔξω Μάνης ἔχει ἄλλοτε μελετηθεῖ ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς του[188]. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ χρονολόγησή του, ἡ μελέτη κατέληξε στὸ συμπέρασμα πὼς πρέπει νὰ χτίστηκε μέσα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.[189] Συμφώνησε δηλαδὴ πρὸς τὴν ἄποψη τοῦ H. Megaw, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ χρονολογεῖ τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχή[190].

Στὴν ἀλλοιωμένη ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπισκευὲς πρόσοψη τοῦ μνημείου ἔχουν ἐντοιχισθεῖ σπόλια ἀπὸ διάφορα γλυπτά, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος στὴ μνημονευθεῖσα μελέτη[191].

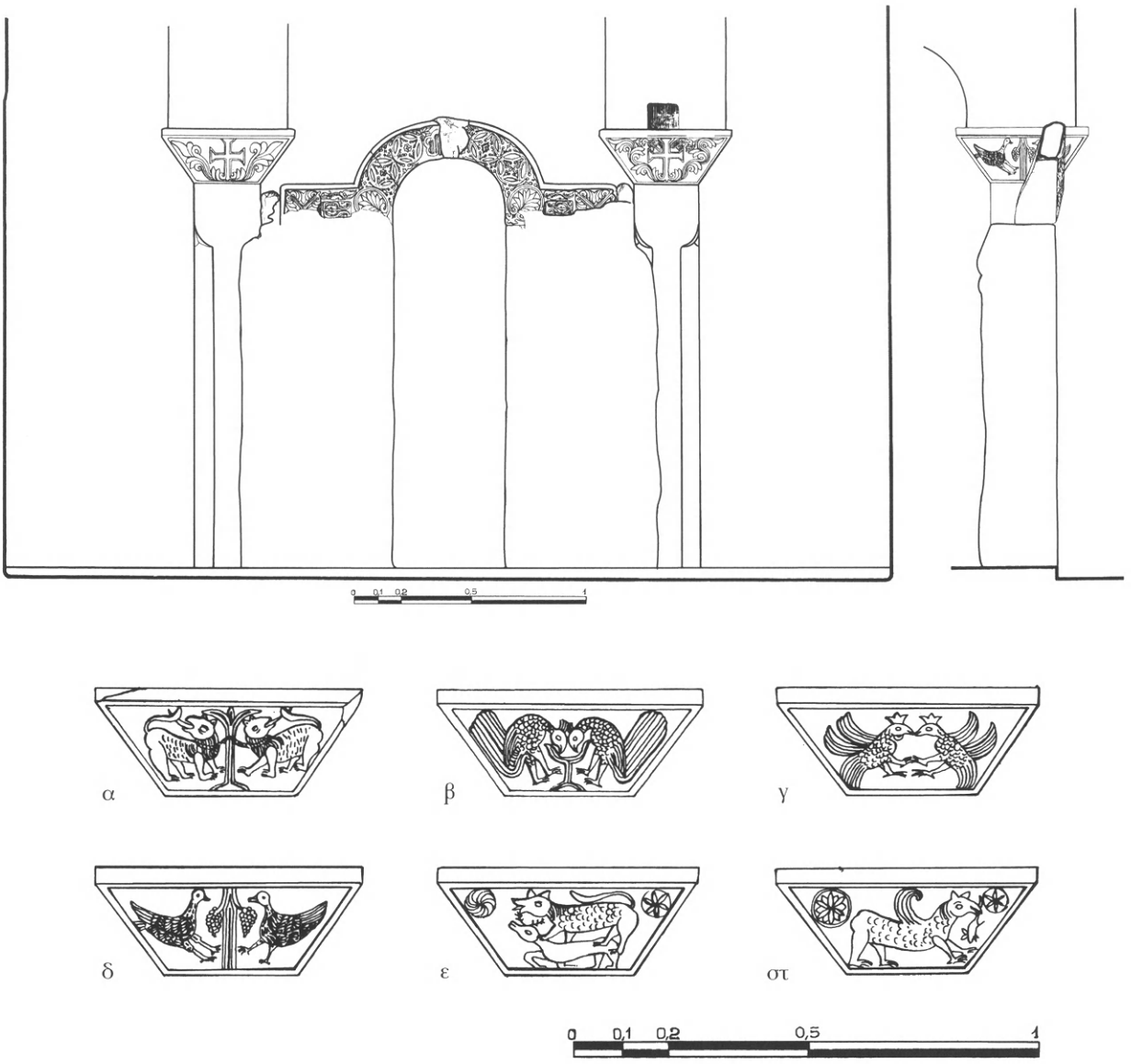
Ὅταν χτίστηκεν ὁ ναὸς θὰ λαξεύτηκαν καὶ διακοσμήθηκαν στὶς τέσσερις πλευρὲς τὰ ἐπιθήματα τῶν κιόνων του (σχέδ. εἰκ. 192 καὶ 328). Τὰ περισσότερα θέματα, διαφορετικὰ μεταξύ τους κατὰ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν ποιότητα, εἶναι ἐν μέρει ὅμοια πρὸς τὰ θέματα ποὺ διακοσμοῦν τὰ ἐπιθήματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὰ Δυὸ Πηγάδια τῆς Πλάτσας. Συγκρίσεις καὶ ἐπισήμανση τῶν διαφορῶν ἔγιναν στὸ ἀναφερθὲν ἄρθρο γιὰ τὴ Μεταμόρφωση τῆς Νομιτζῆ. Στὴ Δ. πλευρὰ π.χ. τοῦ ΝΑ. ἐπιθήματος ἀπὸ ἕνα ἀντίνωτο πουλὶ στέκει στὴν ἄκρα κάθε ὁριζόντιας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ ραμφίζει σταφύλι ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος ἀκανθόμορφου ὄρπηκα[192]. Ἡ λεπτομέρεια τῶν πουλιῶν λείπει ἀπὸ τὸ ἐπίθημα μὲ ἀνάλογο θέμα στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Ὑπάρχουν ὅμως ἐδῶ καὶ ἄλλα θέματα ποὺ λείπουν ὁλότελα ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Πλάτσας. Καὶ τὸ πράγμα εἶναι φυσικό, ἀφοῦ στὴ Νομιτζὴ σώζονται κατὰ χώραν καὶ τὰ τέσσερα ἐπιθήματα καὶ ὄχι μόνο τὰ δύο, ὅπως στὰ Δυὸ Πηγάδια. Θέματα ποὺ ὑπάρχουν στὴ Νομιτζή, ἀλλὰ δὲν τὰ βλέπει κανεὶς σήμερα καθόλου ἢ ἐν μέρει στὴν Πλάτσα, εἶναι στὸ ΝΑ. ἐπίθημα: Β. πλευρά· τὸν κατακόρυφο κεντρικὸ ἄξονα τῆς παράστασης ἀποτελεῖ κορμὸς ἢ στύλος τετρασχιδής, ὀξυκόρυφος, πλαισιωμένος ἐπάνω ἀπὸ δυὸ κρεμάμενα σταφύλια. Πρὸς τοὺς μακροὺς μίσχους τους κατευθύνουν τὸ ράμφος ἀπὸ ἕνα στὴν κάθε πλευρὰ πουλί. Ἡ δήλωση τῶν πυκνῶν πτίλων ἀξιοπρόσεκτη[193].

Ἀ. πλευρά· λέαινα μὲ φολιδωτὸ σῶμα κατ' ἀριστερὸ πλευρὸ σπαράσσει λάφι. Στὶς ἐπάνω γωνίες πυροστρόβιλος καὶ ἐξάκτινο ἀστέρι (βλ. σχέδ. εἰκ. 192 κάτω ε). Στὴν Πλάτσα τὸ λάφι σπαράσσει ἀετός.

ΒΑ. ἐπίθημα, Β. πλευρά. Ἀλεκτορομαχία[194] (σχέδ. εἰκ. 192γ). Δυὸ ἀντιμέτωπα κοκόρια φτερουγίζουν, ἐνῶ τὰ ράμφη τους κυρίως καὶ ἐν μέρει τὰ πέλματα προσεγγίζουν μεταξύ τους.

ΒΔ. ἐπίθημα, Δ. πλευρά. Στὸ μέσον σταυρὸς ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ μακρὲς τὶς ὁριζόντιες κεραῖες, ἐπάνω στὶς ὁποῖες ἀπὸ ἕνα πουλί· τὰ πέλματα τῶν πτηνῶν δὲν ἔχουν σκαλιστεῖ. Τὸ ἀριστερὸ φτερουγίζει καὶ τὸ ἄλλο στρέφοντας πίσω τὸ κεφάλι ραμφίζει τζαμπὶ σταφυλιοῦ. Ἀπὸ τὴν κάτω κεραία ἀναπηδοῦν ἡμίφυλλα ἄκανθας, ποὺ μὲ τὰ πυκνά τους

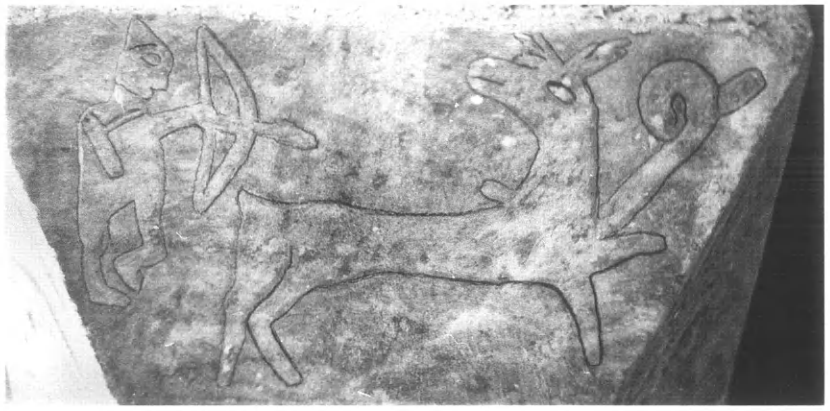
188. Ν. Β. Δρανδάκης, Δώρημα, 599-632.
189. Ὅ.π. σ. 608.
190. Megaw, Architecture in Mani, 162.
191. Δρανδάκης ὅ.π. 601.
192. Βλ. φωτογραφίες τῶν εἰκονιζομένων στὰ ἐπιθήματα, Δώρημα εἰκ. 11-24 καὶ στὴ σ. 121 τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου εἰκ. 192 σχέδια α-στ.
193. Βλ. φωτογραφία Δώρημα 626 εἰκ. 14.
194. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ὅ.π. 613-614.

Εἰκ. 192. Σχέδια τέμπλου καὶ ἐπιθημάτων τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ.

φυλλάρια ἀγκαλιάζουν τὸν σταυρό[195]. Ν. πλευρά· μεταξὺ δύο διαφορετικῶν ἑλίκων κύκλος μὲ ρόδακα. Ὅλα σὲ τεχνικὴ ἐπιπεδόγλυφη[196]. Α. πλευρά· σὲ πρόστυπο, ἐπίπεδο, κακότεχνο ἀνάγλυφο, κυνηγὸς τοξεύει λάφι[197] (εἰκ. 193). Β. πλευρά· ἐπιπεδόγλυφο σύμ-

195. Βλ. ὅ.π. 614 καὶ εἰκ. 19 στὴ σ. 628.
196. Ὅ.π. 629 εἰκ. 20.
197. Σχόλια βλ. ὅ.π. 615. Βλ. καὶ εἰκ. 21 τῆς σ. 629.

Εἰκ. 193. ΒΔ. ἐπίθημα, Ἀ. πλευρά, κυνηγὸς τοξεύει λάφι.

πλεγμα τριῶν ταινιόμορφων λημνίσκων ἀνάμεσα σὲ μακροὺς δισχιδεῖς μίσχους γλυφῆς κοίλης πρισματικῆς, ποὺ ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ αἰχμηρὰ ἀκανθόφυλλα, πλαισιώνοντα τρίφυλλα[198]. ΝΔ. ἐπίθημα, Ν. πλευρά. Στὸ μέσον κύκλος ἀπὸ δυὸ πλατιὲς ἐπιπεδόγλυφες ταινίες περιβάλλει σταυρὸ ἰσοσκελή. Τὸν σταυρὸ πλαισιώνουν φοινικόφυλλα μακρόμισχα ποὺ διαπλατύνονται στὶς ἄκρες σὰν ριπίδια. Ἀ. πλευρά· δυὸ ἀλεποῦδες μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ δεμένες σὲ ἄροτρο ὁδηγοῦνται ἀπὸ κοκόρι. Τὸ γλυπτὸ εἶναι ἀτελείωτο ἢ κακοδουλεμένο ἀπὸ παραγιό. Τὸ κοκόρι καὶ ἡ μιὰ ἀλεποὺ δὲν ἔχουν μάτια[199]. Τὸ ἴδιο θέμα ἀπαντᾶ σὲ κιονόκρανο τοῦ προστώου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς[200].

Οἱ σταυρικῆς διάταξης καμάρες τοῦ ναοῦ τῆς Νομιτζῆ συνδέονταν μὲ μαρμάρινους ἑλκυστῆρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζεται μόνο ὁ ἀνατολικός (εἰκ. 194)· στοὺς τοίχους διακρίνονται οἱ ὀπὲς τῆς πάκτωσης τῶν ἄλλων. Ὁ σωζόμενος εἶναι ὀγκώδης, ἂν συγκριθεῖ πρὸς τοὺς ἑλκυστῆρες ἄλλων ναῶν τῆς Μάνης. Στὸν ἐπισκέπτη προξενεῖ τὴν ἐντύπωση πὼς δὲν στηρίζεται μὲ ἀσφάλεια στὸν Β. τοῖχο τῆς Ἀ. κεραίας. Ὁ διάκοσμός του (Δ. πλευρᾶς) εἶναι ἀνάμικτος, πρόστυπος καὶ ἔκτυπος. Στὶς ἄκρες του ἀπὸ ἕνα ἀνθέμιο· δυὸ ἕλικες ἀναπηδοῦν ἀπὸ τὴ βάση του καὶ τὸ ἀγκαλιάζουν. Πιὸ πέρα ἀπὸ ἕνα ἔξεργο λιοντάρι μὲ πολὺ κοντὰ πόδια καὶ στρογγυλό, ἀνθρωπόμορφο κεφάλι[201] στεφανωμένο μὲ χαίτη, κατευθύνεται πρὸς τὸ κέντρο, στρέφοντας πρὸς τὸν θεατὴ τὸ μουσούδι μὲ τὰ ὁλοστρόγγυλα, μεγάλα μάτια. Καθὼς ἐπιμηκύνεται τὸ στόμα του δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι βρυχᾶται. Ἔτσι ἀπὸ τὸ γλυπτὸ δὲν λείπουν κάποιες ρεαλιστικὲς τάσεις. Γραμμὲς στὴν κοιλιὰ δηλώνουν πτυχές. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ θηρίο κλάδοι (;) σὲ πολὺ πρόστυπο ἀνάγλυφο[202]. Στὸ

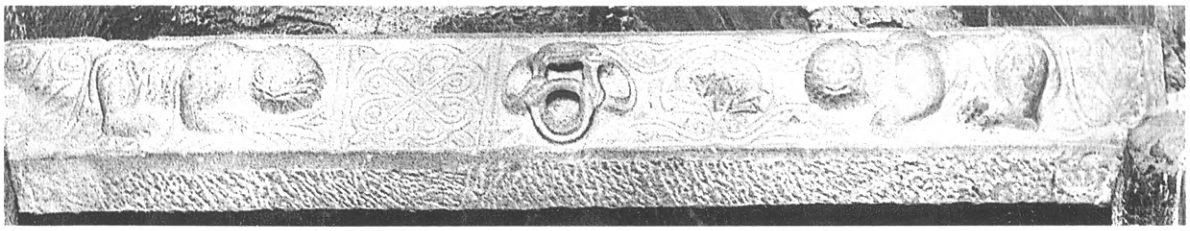
198. Βλ. περισσότερα, ὅ.π. 615-616.

199. Ὅ.π. 630, εἰκ. 23.

200. Ὁ ἴδιος, Παράστασις μύθου, 665 κέ. καὶ εἰκ. 17.

201. Στὸν Ἅγιο Βασίλειο τοῦ χωριοῦ Σταυρὶ τὸ καθήμενο ζῶο στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνεπίγραφου γείσου καὶ στὴν Ἁγία Βαρβάρα Γκλέζου τὸ ζῶο ποὺ βαδίζει ἔχουν κατεστραμμένο τὸ κεφάλι.

202. Στὸν Ἅγιο Σέργιο τὸ κόσμημα εἶναι πιὸ κρουστό, πιὸ ἔκτυπο. Ἴσως στὸ λιοντάρι τοῦ ἑλκυστήρα τῆς Νομιτζῆ καὶ στοὺς ὑποτυπώδεις κάτωθέν του κλάδους ἔχομεν ἀνάγλυφο προδρομικὸ τοῦ λεγόμενου διπλεπίπεδου.

Εἰκ. 194. Ἀναιολικὸς ἑλκυστήρας.

μέσον τοῦ ἑλκυστήρα κομβίο μὲ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κυκλικὲς κεραῖες καὶ τὸ κέντρο εἶναι βαθιὰ ἔγκοιλες. Τὸ κομβίο πλαισιώνεται ἀπὸ πρόστυπα κοσμήματα, ἀριστερὰ ὀρθογώνιο, τὸ ὁποῖον ἐγκλείει χιαστό (ἀπὸ διμερὴ ταινία) μὲ ἀγκυρούμενα ἄκρα, συμβάλλοντα στὸν σχηματισμὸ τριφύλλου, ποὺ γεμίζει τὰ κενά, καὶ δεξιὰ σύνθετο ἀνθέμιο.

Τὸ χιαστὸ συναντᾶμε στὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου (εἰκ. 265) καὶ μὲ πυκνὴ ἐπανάληψη στὸν κοσμήτη τοῦ τέμπλου τοῦ Διακονικοῦ τῆς ἴδιας ἐκκλησίας (εἰκ. 257). Τὸ σύνθετο πάλι ἀνθέμιο ἀπαντᾶ σὲ ἑλκυστήρα τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα[203] (εἰκ. 4-5). Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ὁ ἑλκυστήρας τῆς Νομιτζῆ λαξεύτηκε ὅταν κτιζόταν ὁ ναός. Τὸ μαρμάρινο τέμπλο τῆς Μεταμόρφωσης βλ. στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 192.

8. Ζωοδόχος Πηγὴ στὴ Νομιτζῆ

Στὸν Β. τοῖχο τοῦ κτίσματος τῆς πηγῆς ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἐρειπωμένο ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (18ου πιθανῶς αἰ.) εἶναι ἐντοιχισμένο τμῆμα θωρακίου[204], διαστ. 0.42×0.43, μὲ παραστάσεις σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο λιονταριοῦ, ποὺ ἐπιτίθεται σὲ αἰλουροειδές, καὶ πτηνοῦ, ποὺ θυμίζουν τὰ ἐπιθήματα τοῦ προηγούμενου ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης, τὰ ὁποῖα χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.

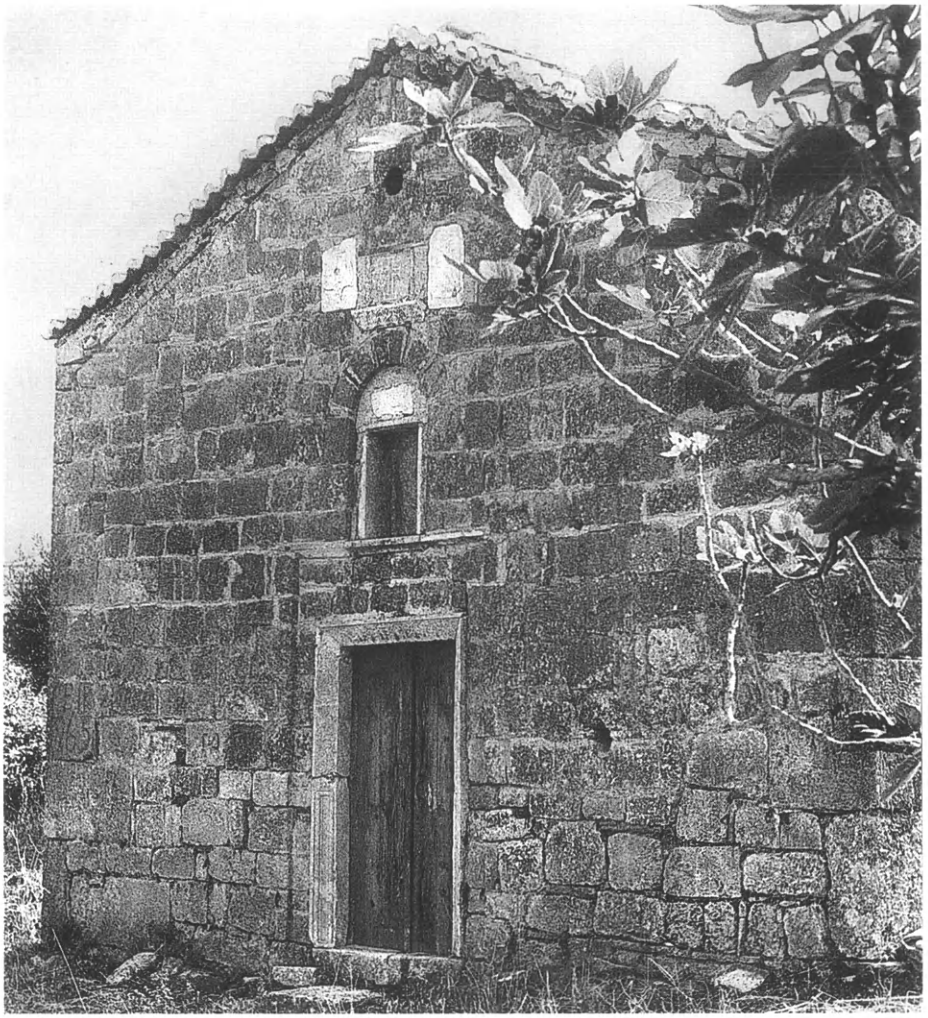
9. Ἅγιος Δημήτριος στὰ Δυὸ Πηγάδια τῆς Πλάτσας

Γιὰ τὸν ἀλλοιωμένο ἀπὸ ἐπισκευὲς ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (εἰκ. 195), διαστάσεων 6.47×4.48 καὶ στὸ ἱερὸ πλάτους 5.07, ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[205]. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν τρουλλαῖος, σταυροειδής, ἁπλός, τετρακιόνιος ἑλλαδικοῦ τύπου. Διασώθηκαν ἡ μεσαία

203. Καὶ στὸν Σωτήρα Γαρδενίτσας (εἰκ. 146). Τὸ κόσμημα τῆς Νομιτζῆ εἶναι πιὸ πρόστυπο, ὅπως καὶ στὴν Μπάμπακα.

204. Βλ. Μ. Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 564.

205. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1974, 115-116, ὅπου καὶ παλιότερη βιβλιογραφία.

Εἰκ. 195. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ Ἅγιος Δημήτριος στὰ Δυὸ Πηγάδια Πλάτσας.

ἁψίδα καὶ τὰ πλάγια Α. διαμερίσματα. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἡ ἐκκλησία στεγάστηκε μὲ ἐνιαία καμάρα ἀπὸ τοὺς Α. κίονες ὡς τὸν Δ. τοῖχο[206].

Ἐξωτερικὰ στὸν Β. τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία[207], σὲ ἀπόσταση 0.48 ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία ὑπάρχει κοιλότητα, μήκους 1.07, ὕψους 0.40 καὶ βάθους 0.04, ποὺ ἴσως φανερώνει πὼς ὁ τοῖχος ἐκεῖ ἦταν ντυμένος μὲ πήλινα, ρομβόσχημα πλακίδια. Μέσα στὸ ἱερό, μπροστὰ στὴν ἁγία Τράπεζα ἐπὶ τοῦ δαπέδου παραλληλόγραμμη πλάκα μὲ ταινία γύρω της, πλάτους 0.10, ἀπὸ τετράγωνες, μαρμάρινες ψηφίδες, μήκους 0.035.

206. Κάτοψη καὶ τομὴ στὸν Traquair, Laconia, πίν. XV.

207. Βλ. Δρανδάκην ὅ.π. 115.

Εἰκ. 196. Διάκοσμος τοῦ δαπέδου στὸ μέσον τοῦ κυρίως ναοῦ (νεώτερων χρόνων).

Καὶ στὸ μέσον τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου κύκλος ἀπὸ μάρμαρο, πλάτους 0.105, περιβάλλων μεγάλο σταυρό. Στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν του κυκλικὴ μαρμάρινη πλάκα, διαμ. 0.26, μὲ ἀνάγλυφο τετράκτινο ἀστέρι, τὸ ὁποῖον ἔχει τρίφυλλα μεταξὺ τῶν ἀκτίνων του. Ὁ χῶρος μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι γεμάτος ἀπὸ μικρά, μαρμάρινα κομμάτια, κατὰ τὸ πλεῖστον τριγωνικά, διαφόρων χρωμάτων, τεφροῦ, ἐρυθροῦ, μαύρου, βουτηγμένα σὲ ἄφθονο κονίαμα (εἰκ. 196). Ἔχω τὴ γνώμη πὼς τὸ ὀμφάλιο προστέθηκε πρόσφατα κατὰ τὸν χρόνο τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ.

Οἱ σωζόμενοι στὴ θέση τους ἀρχικοὶ ἀνατολικοὶ κίονες εἶναι ὀκταγωνικοὶ μὲ σύμφυτα λεβητοειδή, κυβόσχημα, ἀκόσμητα κιονόκρανα. Τὰ μορφῆς κόλουρης ἀνεστραμμένης πυραμίδας ἐπιθήματά τους ἔχουν σχεδὸν τὸ ἴδιο, ἀνάγλυπτο κόσμημα στὴ Δ. τους πλευρά, σταυρὸ ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν πλὴν τῆς κάτω, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπηδοῦν ὄρπηκες μορφῆς ἀκανθόφυλλων, ποὺ ἡ τομή τους εἶναι πρισματική· τὰ ἀκανθόφυλλα ἀνυψώνονται κυματιστὰ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ. Οἱ κυμάνσεις λίγο διαφέρουν στὰ δύο ἐπιθήματα· στὸ Ν. χαμηλὰ κρέμονται δυὸ σταφύλια (εἰκ. 197) ποὺ παραλείπονται στὸ Β. (εἰκ. 198). Βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 199.

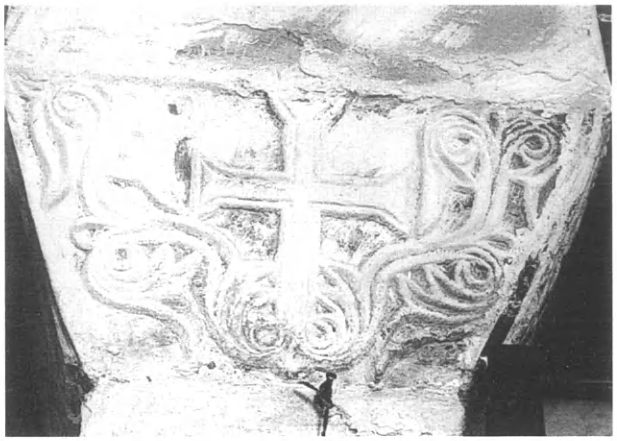
Γλυπτὸ διάκοσμο ἔχουν τὰ ἐπιθήματα καὶ στὶς ἄλλες τους πλευρές, ὅπως συμβαίνει στὰ ἀντίστοιχα μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Νομιτζῆ. Τὰ θέματά τους ὁ Traquair χαρακτηρίζει grotesques[209]. Ἔτσι τὸ Ν. ἐπίθημα (μήκους κάτω 0.34, ἐπάνω 0.52 καὶ ὕψους 0.27) στὴ Ν.

208. Ὁ ἴδιος, Δώρημα, 599-632.

209. Traquair, Laconia, 204.

Εἰκ. 197. Γλυπτὸς διάκοσμος Ν. ἐπιθήματος.

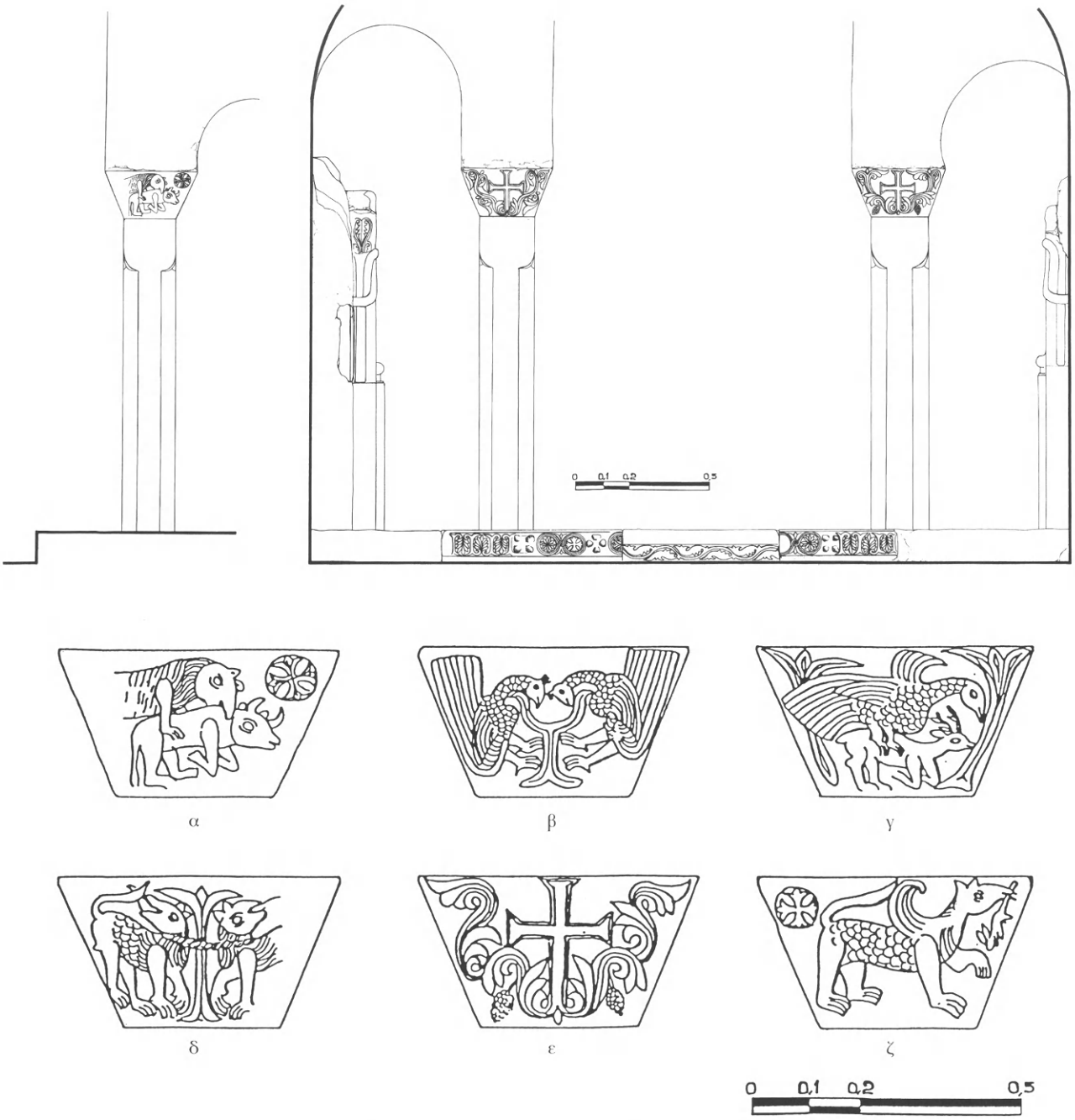

Εἰκ. 198. Γλυπτὸς διάκοσμος Β. ἐπιθήματος.

πλευρὰ ἔχει τεράστιο γρυπολέοντα, ὁ ὁποῖος κρατεῖ στὸ ράμφος του λαγό (σχέδ. εἰκ. 199ζ). Ἡ Α. πλευρὰ ἔχει διάκοσμο παρόμοιο μὲ τὸν διάκοσμο τῆς Δ. (σχέδ. εἰκ. 199) διαφέροντα στὶς ἄνω ἀπολήξεις τῶν ὀρπήκων (εἰκ. 200 καὶ σχέδ. εἰκ. 199ε). Ἡ Β. πλευρὰ διακοσμεῖται ἀπὸ δύο ζῶα μὲ σῶμα τριχωτό (οἱ τρίχες ἀποδίδονται σὰν φολίδες). Τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν τους θυμίζουν δάκτυλα πιθήκων (εἰκ. 201). Τὰ ζῶα εἶναι δεμένα μὲ ἁλυσίδα γύρω στὸ λαιμό τους ἀπὸ δενδρύλλιο εἰκονιζόμενο ἀνάμεσά τους[210]. Στρέφουν πίσω τὰ ὀγκώδη κεφάλια· ἴσως εἰκονίζουν λέοντες. Τὸ ἀριστερὸ ζῶο βγάζει τὴ γλώσσα του κι ἔχει ἀνυψωμένη πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα τὴν οὐρά του τὴν ἀπολήγουσα σὲ ἡμίφυλλο ἄκανθας (σχέδ. εἰκ. 199δ). Οἱ διαστάσεις τοῦ Β. ἐπιθήματος εἶναι στὴν ἐπάνω πλευρὰ 0.53, στὴν κάτω 0.33 καὶ τὸ ὕψος του 0.29. Στὴν Β. πλευρὰ ἔχει διάκοσμο μεταξὺ δύο φοινικοειδῶν δενδρυλλίων ἀετό (;) κατὰ δεξιὸ πλευρὸ μὲ πλατιὰ οὐρά, ὁ ὁποῖος σπαράσσει γονατισμένο λάφι (σχέδ. εἰκ. 199γ). Στὴν Α. πλευρὰ δυὸ παγώνια μὲ ἀνορθωμένη οὐρὰ πίνουν νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο εἰκονισμένο ἀνάμεσά τους (εἰκ. 202 καὶ σχέδ. εἰκ. 199β). Στὴ Ν. πλευρὰ κοντὰ στὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνία κύκλος μὲ ἰσοσκελὴ σταυρό, ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του εἶναι τριφυλλόσχημα, καὶ πιὸ πέρα λιοντάρι κατὰ δεξιὸ πλευρὸ ἡμίτομο δαγκάνει στὸν τράχηλο βόδι γονατισμένο μὲ τὰ μπροστινά του πόδια (εἰκ. 203 καὶ σχέδ. εἰκ. 199α). Ἡ τεχνικὴ ἐπιπεδόγλυφη.

Στὸν Β. τοῖχο τῆς Πρόθεσης (εἰκ. 204) καὶ στὸν Ν. τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 205) ἔχουν πακτωθεῖ ὡς σταθμοὶ πυλῶν πεσσίσκοι σύμφυτοι μὲ σταθμοὺς καὶ κιονίσκους μορφῆς τετράδυμων ράβδων μὲ κόμπους. Οἱ διαστάσεις ἀντίστοιχα τῶν πεσσίσκων εἶναι 0.90×0.15 καὶ

210. Γιὰ τὸν συμβολισμὸ τοῦ δενδρυλλίου ὡς Δένδρου τῆς Ζωῆς ἢ τοῦ Σταυροῦ· βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Δώρημα, 612-613. Τὰ δεμένα ζῶα ἐκτελοῦν ἔργο φυλάκων, ὅ.π. 613.

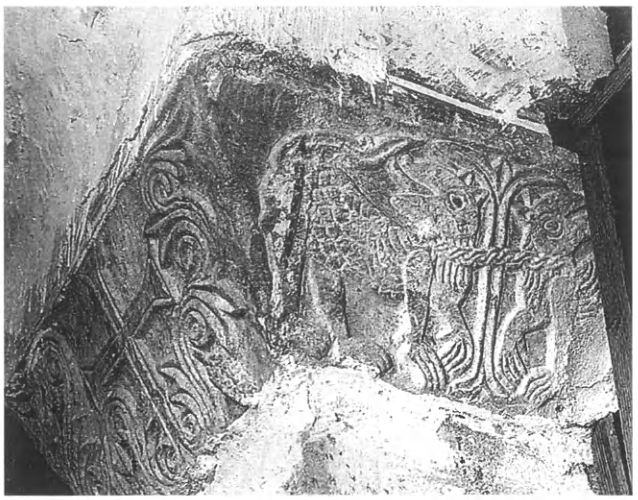

Εἰκ. 199. Σχέδια κιόνων καὶ ἐπιθημάτων.

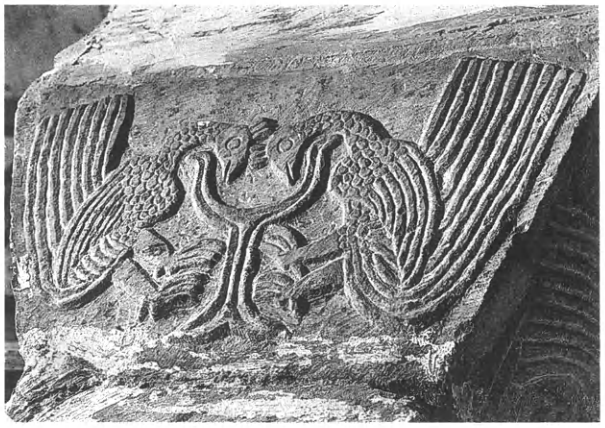
0.96×0.15, καὶ τῶν κιονίσκων 0.73×0.77 (ὕψος). Ἐπάνω στὸν κιονίσκο τὸν χτισμένο στὸν τοῖχο τῆς Πρόθεσης ἔχει τοποθετηθεῖ ἀπότμημα μὲ ἀνάγλυπτο ἀνεστραμμένο ἀνθέμιο. Ὡς βαθμίδα ἀνόδου ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ στὸ ἱερὸ ἔχει τοποθετηθεῖ πλάκα θωρακίου (0.89× 0.49) σπασμένη (εἰκ. 206). Ὁριζόντιες χαραγὲς ξεχωρίζουν τέσσερις ζῶνες ἐνδεκάφυλλων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκανθόμορφων ἀνθεμίων κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς, τριῶν στὴν κάθε

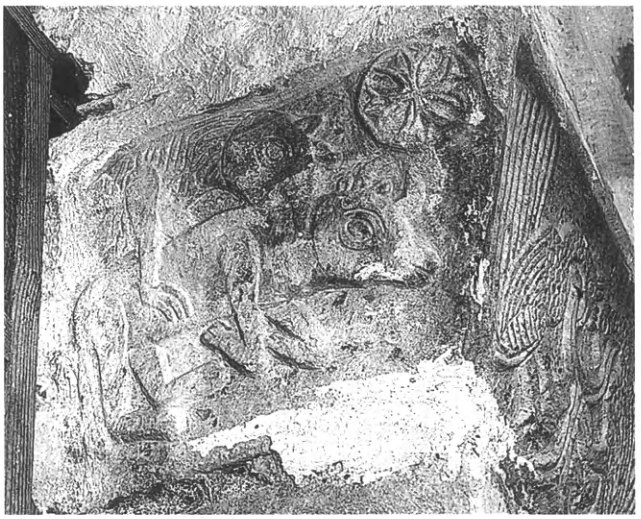
Εἰκ. 200. Διάκοσμος Ἀ. πλευρᾶς Ν. ἐπιθήματος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 199ε).

Εἰκ. 201. Διάκοσμος Β. πλευρᾶς (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 199δ).

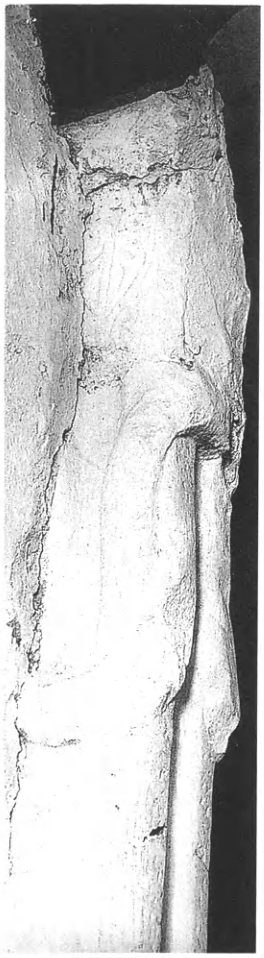

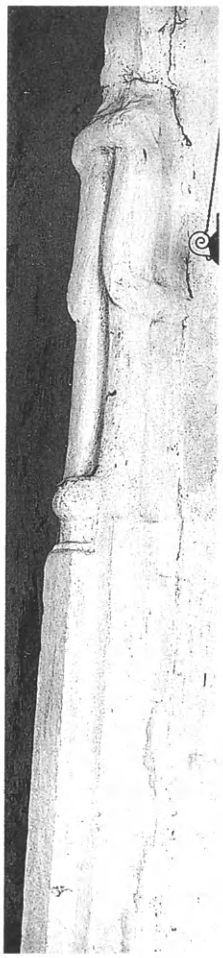
Εἰκ. 202. Διάκοσμος Ἀ. πλευρᾶς Β. ἐπιθήματος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 199β).

Εἰκ. 203. Διάκοσμος Ν. πλευρᾶς Β. ἐπιθήματος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 199α).

ζώνη, ποὺ τὸ καθένα τους βρίσκεται μέσα σὲ τόξο ἀπὸ διμερὴ ταινία. Ἂς σημειωθεῖ πὼς τὸ ἀκόσμητο πλαίσιο προεξέχει καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου εἶναι λαξευμένος χαμηλότερα. Θωράκιο ὅμοιο δὲν ἔχω συναντήσει στὴ Μάνη. Ἡ ὁμορφιά του ἐντυπωσιάζει. Δυτικότερα, μπροστὰ στὸ θωράκιο, ἔχει ἐπικολληθεῖ στὸ δάπεδο πλάκα ἀνάγλυπτη σχήματος μέρους τόξου χορδῆς 0.80 καὶ ὕψους 0.37. Εἰκονίζεται φθαρμένο σήμερα παγώνι καὶ δεξιότερα πυροστρόβιλος ἐλαφρὰ ἔξεργος μέσα σὲ κύκλο (εἰκ. 207). Ἡ τεχνικὴ

Εἰκ. 204. Πεσσίσκος σύμφυτος μὲ κιονίσκο ὡς Β. σταθμὸς τῆς πύλης τῆς Πρόθεσης.

Εἰκ. 205. Ὅμοιος ὡς Ν. σταθμὸς τῆς πύλης τοῦ Διακονικοῦ.

Εἰκ. 206. Θωράκιο ὡς βαθμίδα ἀνόδου ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ στὸ Ἱερό.

Εἰκ. 207. Πλάκα ἀνάγλυπτη ὡς πλάκα δαπέδου.

καὶ ἡ μορφὴ τοῦ πυροστρόβιλου θυμίζει τὰ κομβία τοῦ ἐπιστυλίου στὸ τέμπλο τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας (11ου αἰ.).

Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ θωρακίου, ὡς βατήρας τοῦ σημερινοῦ ξύλινου τέμπλου, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τμήματα τοῦ μαρμάρινου κοσμήτη πιθανῶς τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου, τὸ ἕνα (μπροστὰ στὴν Πρόθεση) μήκους 1.05, ὕψους 0.17 καὶ πλάτους 0.16, καὶ τὸ ἄλλο μήκους 0.72. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἀριστερὰ τρία ἀνθέμια, τὰ δύο ὄρθια μεταξὺ ἑνὸς ἀνε-

Εἰκ. 208-210. Τμήματα τοῦ μαρμάρινου κοσμήτη πιθανῶς τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου ὡς βατήρας τοῦ σημερινοῦ ξύλινου τέμπλου.

στραμμένου συνδεόμενα μὲ ἕλικες, κομβίο σπασμένο, ποὺ ἴσως εἶχε σταυρόσχημο ρόδακα ἢ διάτρητο σταυρό, δύο σηρικοὶ τροχοί (εἰκ. 208), μὲ πολυάκτινο ἀστέρι καὶ ἀκτινωτὸ ἰσοσκελὴ σταυρό (εἰκ. 209), σπασμένο κομβίο, πάλι δυὸ σηρικοὶ τροχοὶ μὲ διάκοσμο ὅπως οἱ προηγούμενοι, σπασμένο κομβίο καὶ τέλος ἄλλα τρία ὅμοια ἀνθέμια (εἰκ. 210). Πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ θωράκιο εἶναι χτισμένο ἀπότμημα γείσου μὲ ἀνάγλυπτο ἑλικοειδὴ βλαστὸ ἐπιπεδόγλυφο μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (σχέδ. εἰκ. 199). Ὅμοιο κομμάτι, μήκους 0.35 καὶ ὕψους 0.12, ἀπόκειται ἔξω τῆς θύρας τοῦ ναοῦ (εἰκ. 211). Οἱ κυμάνσεις τόσον τοῦ βλαστοῦ –καμπύλες ἴπιες, ἀνοικτὲς– ὅπως καὶ τῶν ἡμίφυλλων μᾶς ὁδηγοῦν, νομίζω, κοντὰ στὰ χρόνια τοῦ Νικήτα.

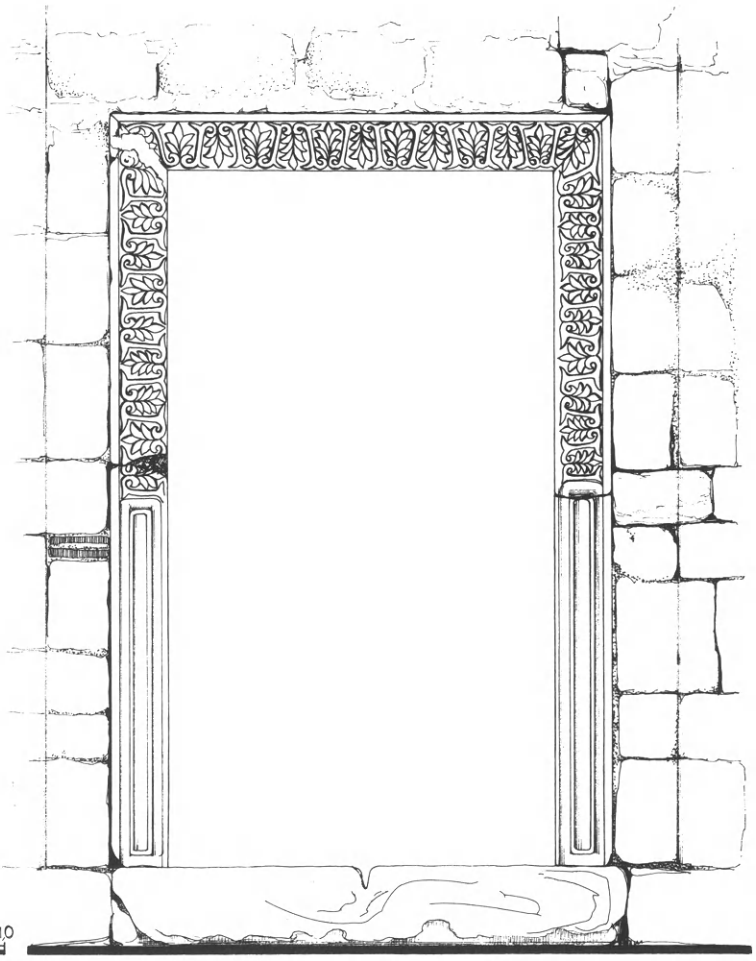
Τὸ περίθυρο τῆς μόνης Δ. θύρας τοῦ ναοῦ (ἀνοίγματος 0.95) εἶναι μαρμάρινο καὶ ἀνάγλυπτο. Ἡ λοξότμητη πλευρά του ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ ὕψους του καὶ πάνω κοσμεῖται ἀπὸ ἀνθέμια ἐννεάφυλλα ἢ ἑπτάφυλλα, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες (εἰκ. 212 καὶ σχέδ. εἰκ. 213). Ἀπὸ τὸ μέσον καὶ κάτω ὁ διάκοσμος συνίσταται σὲ στενόμακρο ὀρθογώνιο, ποὺ θυμίζει ἁπλὸ διάκοσμο πεσσίσκων παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου

Εἰκ. 211. Κομμάτι μαρμάρου μὲ ἑλικοειδῆ βλαστό.

Εἰκ. 212. Τμῆμα ἀπὸ τὸ περίθυρο τῆς θύρας τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 213. Σχέδιο τοῦ περίθυρου τῆς δυτικῆς, μόνης θύρας τοῦ ναοῦ.

(σχέδ. εἰκ. 213). Τὰ συνδεόμενα μὲ ἕλικες ἀνθέμια, τὰ ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα θυμίζουν διάκοσμο σὲ κοσμήτη τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Κέριας[211], ἀποδιδόμενο στὸν Νικήτα.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση παρατηρεῖ κανεὶς τὰ ἑξῆς: Οἱ ὄρπηκες τῶν σταυρῶν στὰ ἐπιθήματα (εἰκ. 197, 198, 200) τοὺς ἀγκαλιάζουν ἀνερχόμενοι ὡς τὴν ἄνω πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος. Στὴν πλάκα τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μηλέας, ποὺ θεωρήθηκε ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Νικήτα (κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ.), οἱ ὄρπηκες φθάνουν ὡς τὸ ἄνω ἄκρο τῶν ὁριζόντιων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ[212]. Πιὸ πλούσιοι καὶ πιὸ ἀνεπτυγμένοι εἶναι οἱ ὄρπηκες ποὺ γεμίζουν ἀσφυκτικὰ τὸν χῶρο γύρω ἀπὸ τὸν μεσαῖο σταυρὸ σὲ ψευδοσαρκοφάγο τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν[213], χρονολογούμενη ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.[214]

Ἑπομένως τὸν ναὸ καὶ τὰ ἀρχικά του γλυπτὰ[215] θὰ χρονολογοῦσε κανεὶς ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.

10. Προστῶον Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς[216]

Τὸ προστῶον χρονολογήθηκεν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. μὲ βάση τὴ μορφὴ τοῦ τρούλλου, τὸ ὕφος τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου καὶ τὸν τύπο γραμμάτων ἐπιγραφῆς[217] σὲ κιονίσκο τοῦ νότιου διλόβου ἀνοίγματός του. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ προστώου ἔγινε λόγος ἐκτενὴς στὴ μνημονευθεῖσα προηγουμένως μελέτη μου. Τὸ προστῶον ἔχει δίλοβα ἀνοίγματα καὶ οἱ διαχωριστικοί τους κιονίσκοι κιονόκρανα μορφῆς ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Τὰ κυριότερα θέματα ποὺ διακοσμοῦν τὶς πλευρὲς τῶν κιονοκράνων εἶναι:

211. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, πίν. XVIα καὶ σ. 35.

212. Ὁ ἴδιος, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας εἰκ. 1 σ. 185.

213. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, πίν. 58 καὶ σ. 237.

214. Ὅ.π.

215. Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων γλυπτῶν τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, ποὺ εἴτε εἶναι κακότεχνα, εἴτε δὲν ἔχω φωτογραφία τους καὶ ἑπομένως εἶναι παρακινδυνευμένη ἡ χρονολόγησή τους. Ἡ μνημόνευσή τους ὅμως δὲν εἶναι ἄσκοπη. Ἔτσι στὸν ἀριστερὸ λαμπὰ τοῦ ὀρθογώνιου, μεταγενέστερου παραθύρου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔχει ἐντοιχισθεῖ ὁριζόντια τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας διαστ. 0.18× 0.17×0.55 μὲ κακότεχνο μετωπικὸ ἀετό. Εἶναι πιθανὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ φράγμα παραθύρου.

Ἄλλα σπόλια ἔχουν ἐντοιχισθεῖ στὴ Δ. πλευρὰ τοῦ ναοῦ μεταξὺ τῶν ὁποίων πλάκα μὲ ἀετό, στρέφοντα τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιά. Ἄλλη τεφρὴ πλάκα μὲ χάραγμα σταυροῦ καὶ τὴν χρονολογία 1876, προφανῶς τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ ὡς βάση τῆς πλάκας ἀπότμημα λοξότμητου γείσου μὲ κόσμημα συναπτόμενων κύκλων. Τοὺς κύκλους τέμνουν ἄνω καὶ κάτω σειρὲς ἐπίσης συναπτόμενων ἀντίνωτων ἡμικυκλίων, τὰ ὁποῖα διαμορφώνουν μέσα στοὺς κύκλους καμπυλόπλευρους ρόμβους, οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν ἀστερόμορφο σταυρό. Χαμηλότερα, στὸ τύμπανο τόξου, ἄλλη μαρμάρινη πλάκα μὲ δυὸ πουλιά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα ραμφίζει τὴν πτέρυγά του. Ἀριστερὰ ἄλλο κομμάτι πλάκας μὲ δυὸ ἀντιμέτωπα ζῶα.

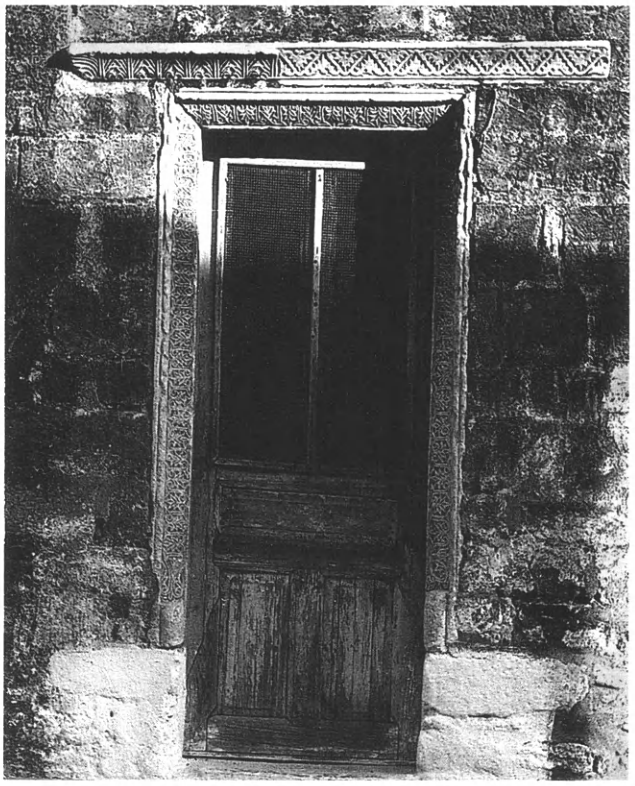
216. Δρανδάκης, Παράστασις μύθου, 659-674.

217. Σχόλια στὴν ἐπιγραφὴ δημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς κ. Ἐμμ. Κριαρᾶς, Σχόλια σὲ βυζαντινὴ ἐπιγραφή, *Ἑλληνικὰ* 29, 1976, τεῦχ. 1, 166-171. Σωστὲς οἱ παρατηρήσεις· μόνο σὲ μιὰ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιτείνει: ἀντέγραψα τοὺς στίχους τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Τραπεζοῦντος (ὅ.π. σ. 669-670) κατὰ τὴ σειρὰ ποὺ τοὺς εἶχε δημοσιεύσει ἡ Τσακάλωφ στὴν *BZ* 19,

διασταυρούμενοι λημνίσκοι καὶ κυρίως δυὸ σκηνὲς βυζαντινοῦ μύθου. Στὴ μιὰ σκηνὴ δυὸ ἀλεποῦδες προσπαθοῦν νὰ πείσουν κοκόρι, ἀνεβασμένο σὲ δένδρο, νὰ κατεβεῖ, προφανῶς γιὰ νὰ τὸ καταβροχθήσουν καὶ στὴν ἄλλη οἱ δυὸ ἀλεποῦδες ζευγμένες σὲ ἀλέτρι ἀροτριοῦν ὁδηγούμενες ἀπὸ τὸ κοκόρι[218].

11. Ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κάμπου Ἀβίας[219]

Τὸ ἀνάγλυπτο περίθυρο τῆς νότιας θύρας τοῦ ναοῦ, ὕψους στὸ Α. σκέλος 1.865 καὶ στὸ Δ. 1.88, ὅσον ἀφορᾶ τὸ θέμα καὶ τὴν ἐκτέλεση μοιάζει πολὺ μὲ τὸ περίθυρο τοῦ

Εἰκ. 214. Τὸ ἀνάγλυπτο περίθυρο τῆς νότιας θύρας τοῦ ναοῦ.

1910, χωρὶς νὰ ἐπιφέρω διορθώσεις ἢ μεταβολή, παρατηρώντας ὅμως ὅτι δὲν ξέρω ἂν ἀπὸ τὴν Τσακάλωφ ἀντιγράφηκαν σωστά (σ. 669). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι παράσταση παρόμοια πρὸς τὴν παράσταση στὸ κιονόκρανο τοῦ νότιου ἀνοίγματος τοῦ προστώου τῆς Χαριᾶς καὶ τῆς Τραπεζοῦντος ἀπαντᾶ στὸ διάκοσμο ἀρχικοῦ γράμματος *Α* στὸν κώδικα 55 τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ 13ου αἰ. (*Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Β΄, 1975, εἰκ. 46). Στὴ σ. 305 τοῦ βιβλίου περιγράφεται ὡς ἀλεποὺ ἡ ὁποία ἐπιτίθεται κατὰ μελεαγρίδας ποὺ στέκει σὲ φυλλοφόρο κορμό. Νομίζω πὼς πρόκειται γιὰ κοκόρι ποὺ στέκει ἐπάνω στὸ γράμμα *Α*.

218. Στὴ Νομιτζὴ ἔχει εἰκονισθεῖ μόνο ἡ δεύτερη σκηνή.

219. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. πιὸ κάτω γλυπτὰ 12ου αἰ. ἀριθ. 37.

Εἰκ. 215. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

Ἁγίου Δημητρίου στὰ Δυὸ Πηγάδια Πλάτσας[220]. Μᾶλλον λοιπὸν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ αὐτὸ τῆς ἴδιας ἐποχῆς (11ου αἰ.)[221]. Ἡ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ περιθύρου ἔχει ὕψος 0.155. Ἐξωτερικὰ ἔχει βεργίο. Τὸν κυρίως διάκοσμο ἀποτελεῖ σειρὰ ἑπτάφυλλων ἀκανθόμορφων ἀνθεμίων κοίλης λάξευσης, καλῆς τέχνης, ἐναλλὰξ ὄρθιων καὶ ἀνεστραμμένων, συνδεόμενων μὲ ἕλικες (εἰκ. 214, 215).

12. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη Κέριας

Γιὰ τὸ ναὸ ἔγινε λόγος καὶ προηγουμένως[222]. Τὸ μνημεῖο ἔχει τέσσερις ἀκόσμητους ἀπὸ φαιὸ λίθο ἑλκυστῆρες, λοξότμητους στὴν πλευρὰ τὴ στραμμένη πρὸς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ τρία ἡμισφαιρικά, ἐπίσης ἀκόσμητα κομβία. Ἀπὸ τὸν Δ. ἑλκυστήρα σώζεται μόνο τμῆμα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοσμήτη ποὺ γνωρίσαμε, τὸν ἐπιστέφοντα τὸ χτιστὸ τέμπλο μπροστὰ στὴν Πρόθεση, ἔχουν στὴ συνέχεια τοποθετηθεῖ στὸ ὑπόλοιπο τέμπλο ἄλλα τέσσερα γεῖσα. Τὰ δυὸ ἀμέσως ἑπόμενα συνανήκουν. Στὴν ἐπάνω χαμηλότερη ταινία ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος ἀπὸ ἑλικοειδὴ βλαστὸ ἔντονα καμπυλούμενο, ὁ ὁποῖος ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν κάτω κεραία ἁπλοῦ σταυροῦ, σκαλισμένου στὸ μέσον τῆς ταινίας. Ἀπὸ τὸν βλαστὸ δὲν ξεφυτρώνουν μόνο ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἀλλὰ κοντὰ στὶς δυὸ ἄκρες καὶ ἀπὸ τρία ἀνθέμια συνδεόμενα μὲ ἕλικες, δύο ὄρθια καὶ στὸ μέσον ἕνα ἀνεστραμμένο, ἀνθέμια ποὺ μοιάζουν μὲ ἀμπελόφυλλα. Στὸ μέσον τῆς πλατύτερης κάτω ταινίας, μέσα σὲ διάχωρα, ἀπὸ ἕνα λοξό, δεκάφυλλο ἀνθέμιο κι ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία, ἡ ὁποία τὰ χωρίζει, ἀνεστραμμένο τετράφυλλο. Τὸ κεντρικὸ αὐτὸ πρωτότυπο θέμα πλαισιώνεται ἀπὸ πέντε τοξύλλια μὲ ἀνθέμια ἀμελέστερης ἐργασίας. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τοξυλλίων τρίγωνα. Πιὸ πέρα ἀπὸ ἕνα κομ-

220. Βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 212 καὶ σχέδ. εἰκ. 213.

221. Μᾶλλον συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι τὸ περίθυρον ἐδῶ εὑρίσκεται εἰς δευτέραν χρῆσιν τὸ γεγονὸς πὼς οἱ κατακόρυφες πλευρές του δὲν φθάνουν ὡς τὸ κατώφλιο τῆς θύρας (εἰκ. 214).

222. Βλ. σ. 49-51.

βίο μὲ πυροστρόβιλο κι ἀκόμη πιὸ πέρα σηρικοὶ τροχοί· ὁ μεσαῖος περιβάλλει ἰσοσκελὴ σταυρὸ καὶ οἱ ἄλλοι ὀκτάφυλλο ἀνθέμιο. Στὴν κάθε ἄκρα τῆς ταινίας ἀπὸ ἕνα πουλί, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεξιὸ ραμφίζει τὴν οὐρά του. Ἡ γλυφὴ κοίλη, πρισματική, ἀλλ' ὄχι γωνιώδης. Πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο κοσμήτη παρεμβάλλεται μικρὸ ἀπότμημα μὲ δυὸ συναπτόμενους κύκλους ἀπὸ τριμερὴ ταινία, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἀκέραιος μόνον ὁ ἕνας, ποὺ περιβάλλει πλατὺ ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο. Οἱ θύρες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ ἀνοίγονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πλάγιους τοίχους.

Καὶ ὁ κοσμήτης τοῦ Διακονικοῦ εἶναι δίζωνος. Καὶ οἱ δυὸ ὅμως ζῶνες εὑρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Ἡ ἐπάνω ταινία ἔχει καὶ αὐτὴ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο. Διπλὸς ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλο ἄκανθας συνάπτεται κατὰ διαστήματα ἴσα καὶ ἀπομακρύνεται σχηματίζοντας ἐλλείψεις, οἱ ὁποῖες γεμίζουν ἀπὸ ἡμίφυλλα ἀντίνωτα ἄκανθας, ποὺ οἱ κορυφές τους ἐφάπτονται.

Ἡ πλατύτερη κάτω ταινία ἔχει τρία κομβία. Τὸ μεσαῖο εἶναι σπασμένο. Τὰ ἄλλα, ἡμισφαιρικά, μὲ ρόδακες, ποὺ τὸ κυκλικὸ κέντρο τους καὶ τὰ στρογγυλά τους πέταλα ἐγκλείουν ἀρκετὰ βαθὺ λακκίσκο. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ κοσμήτη μοναχικὸ ἀνθέμιο καὶ δεξιά του ἄλλο σύνθετο μέσα σὲ τρισχιδὴ κύκλο. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀπὸ τέσσερα τοξύλλια μὲ ἀνθέμια καὶ στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν τοξυλλίων τρίφυλλα. Τὸ τμῆμα τοῦ κοσμήτη μετὰ τὸ τρίτο κομβίο ἔχει ἀποκοπεῖ.

Τοὺς κοσμῆτες μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 74. Στὸ ἐσωρράχιο τόξου, στὸν τοῖχο τὸν διαχωρίζοντα τὸ Ἱερὸ ἀπὸ τὸ Διακονικό, γεῖσο καλῆς τέχνης κοσμούμενο μὲ κύκλους ἀπὸ διμερὴ ταινία συναπτόμενους καὶ ἐγκλείοντας ἀνθέμια.

Στὶς θύρες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ εἶναι ἐντοιχισμένα τμήματα πεσσίσκων μὲ σύμφυτους σταθμοὺς πύλης Ἱεροῦ. Σὲ θρανίο τοῦ Ν. τοίχου δυὸ ἀποτμήματα πεσσίσκων· τὸ ἕνα ἔχει μῆκος 0.90, ὁ πεσσίσκος πλάτος 0.18 καὶ ὁ σύμφυτος σταθμὸς πύλης 0.055 (σχέδ. εἰκ. 74). Κοσμεῖται μὲ ἐπιπεδόγλυφους σηρικοὺς τροχούς, μέσα στοὺς ὁποίους δύο ἰσοσκελεῖς σταυροὶ μὲ τὰ διαπλατυνόμενα, τριφυλλόσχημα ἄκρα τῶν κεραιῶν τους, πυροστρόβιλος, δυὸ πλατιὰ πολύλοβα φύλλα (ἀμπελόφυλλα) καὶ ἑξάκτινο ἀστέρι[223].

Μέσα στὴν Πρόθεση βρίσκεται ἄλλο τεμάχιο πεσσίσκου μήκους 0.655 καὶ πλάτους στὴν πρόσοψη 0.14. Διασώζει μέρος τοῦ σταθμοῦ τῆς πύλης μὲ σπασμένο τὸ μῆλο καὶ τμῆμα σύμφυτου ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου. Ὁ πεσσίσκος ἔχει ἐπάνω ὀρθογώνιο διάχωρο, ποὺ περιλαμβάνει ἰσοσκελὴ σχοινιόμορφο σταυρὸ καὶ δύο σηρικοὺς τροχούς. Ὁ ἐπάνω τροχὸς ἐγκλείει πλέγμα τριμεροῦς ταινίας σχηματίζον σταυρό.

Πάνω στὸ θρανίο τοῦ Β. τοίχου ἀπότμημα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου διατομῆς 0.125 μὲ σύμφυτο ὀρθογώνιο κιονόκρανο συνολικοῦ ὕψους 0.48 (σχέδ. εἰκ. 74). Τὸ κιονόκρανο στὴν πρόσοψη ἔχει σταυρὸ ἰσοσκελή, ἀπολήγοντα κατὰ τὰ διαπλατυνόμενα ἄκρα τῶν κεραιῶν του σὲ τρίφυλλα[224].

Τὰ πιὸ πάνω γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Κέριας, χρησιμοποιημένα σ' αὐτὸν γιὰ δεύτερη φορά, ἂν καὶ ἔχουν διαφορὲς ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ Νικήτα, ἀνήκουν στὴν ἐποχή του.

223. Τὸ δεύτερο ἀπότμημα, μήκους 0.76 (σχέδ. εἰκ. 74), ἔχει ὅμοιο διάκοσμο καὶ διασώζει σπασμένο τὸ μῆλο τοῦ σταθμοῦ καὶ μέρος τοῦ κιονίσκου, ὁ ὁποῖος ἔχει τέσσερις ράβδους, ἴσως συνδεόμενες μὲ κόμβο.

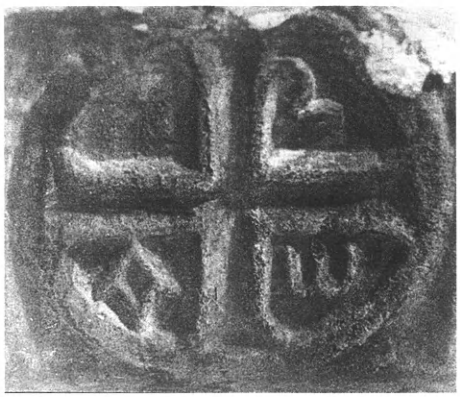
224. Μέσα στὴν Πρόθεση ἀπόκειται ἀπότμημα διάτρητου θωρακίου διαστ. 0.19×0.21×0.065.

Σὰν κατώφλι τῆς πύλης τοῦ Ἱεροῦ ἔχει τοποθε-

13. Ἅγιος Νικόλαος Γέρμας

Στὴ Γέρμα τῆς Ἐπαρχίας Οἰτύλου ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου σταυροειδής, τρουλλαῖος, δικιόνιος μὲ νάρθηκα[225], ὑποτέθηκε πὼς εἶναι ἔργο τοῦ 11ου αἰ.[226]

Ὁ ἀρράβδωτος Ν. κίονας τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸν ἔξεργο σταυρὸ στὸν κορμὸ φέρει ὡς κιονόκρανο παλαιοχριστιανικὸ ἐπίθημα ὕψους 0.19, πλάτους ἐπάνω 0.75 καὶ κάτω 0.40. Στὴ μιὰ λοξότμητη πλευρά (τὴ Β.) ἔχει ἄτεχνα λογχοειδὴ φύλλα καὶ στὴν ἄλλη (τὴ Ν.) ἔνσταυρο κύκλο μέσα σὲ τετράγωνο (εἰκ. 216). Δεξιὰ τῆς ἐπάνω κεραίας τοῦ σταυροῦ τὸ γράμμα ρῶ καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κάτω τὰ ἀποκαλυπτικὰ *ΑΩ*. Τὸν κύκλο πλαισιώνουν καλαμοειδὴ φύλλα πολὺ σχηματικά.

Εἰκ. 216. Παλαιοχριστιανικὸ ἐπίθημα ὡς κιονόκρανο τοῦ Ν. κίονα. Διάκοσμος τῆς Ν. πλευρᾶς.

Μέσα στὸ ναὸ ἀπόκεινται: α) Σπασμένο θωράκιο διαστ. 0.55×0.30×0.09. Κάτω ἀπὸ τόξο, τὸ ὁποῖο διαμορφώνει πλατιὰ δισχιδὴς ταινία κοίλης τομῆς, σταυρὸς πατριαρχικὸς ὅμοιας τεχνικῆς. Τὰ σωζόμενα ἄκρα τῶν κεραιῶν του ἀπολήγουν σὲ ἔγκοιλα τρίφυλλα καὶ στὴ συνάντηση τῶν κεραιῶν διαμορφώνονται τέσσερις, μικρὲς ὀρθογώνιες κοιλότητες. Ἐκατέρωθεν τῆς ὁριζόντιας κάτω κεραίας τέσσερις πυροστρόβιλοι μὲ πολλὲς συστροφές (εἰκ. 217). Τὸ ἐπίπεδο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῶν συστροφῶν καὶ τῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου θυμίζει παρόμοιο γνώρισμα ἔγκυκλων κοσμημάτων ἐπιστυλίου στὸ τέμπλο τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας. β) Κομμάτι μαρμάρινο διαστ. 0.31×0.20×0.12. Στὴ στενὴ πλευρά του γράμματα. Ἴσως ἀνῆκε σὲ περίθυρο.

Στὸν δεξιὸ σταθμὸ τῆς σημερινῆς θύρας τοῦ Δ. τοίχου εἶχαν ἐντοιχισθεῖ ἀποτμήματα πεσσίσκων μαρμάρινου τέμπλου πρόσοψης 0.12. Ἡ πρόσοψη εἶχεν ὡς κόσμημα σηρικοὺς τροχούς, τεμνόμενους ἀπὸ ρόμβους, ποὺ γωνιές τους τέμνονται ἀπὸ τὶς γωνιὲς ἄλλων ρόμβων[227].

τηθεῖ τμῆμα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου, ποὺ διασώζει οὐρὰ καὶ πόδι παγωνιοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν οὐρὰ καρπό. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 0.46×0.43×0.06.

225. Βλ. γι' αὐτὸν *ΠΑΕ* 1974, 117-119.

226. Ὅ.π. 119.

227. Σὲ πρόσφατη μετάβασή μου στὴν Γέρμα δὲν βρῆκα τοὺς πεσσίσκους.

Εἰκ. 217. Σπασμένο θωράκιο μέσα στὸ ναό.

Εἰκ. 218. Ἴσως ἐπίθημα παραστάδας ὡς κατώφλι ἔξω τοῦ ναοῦ.

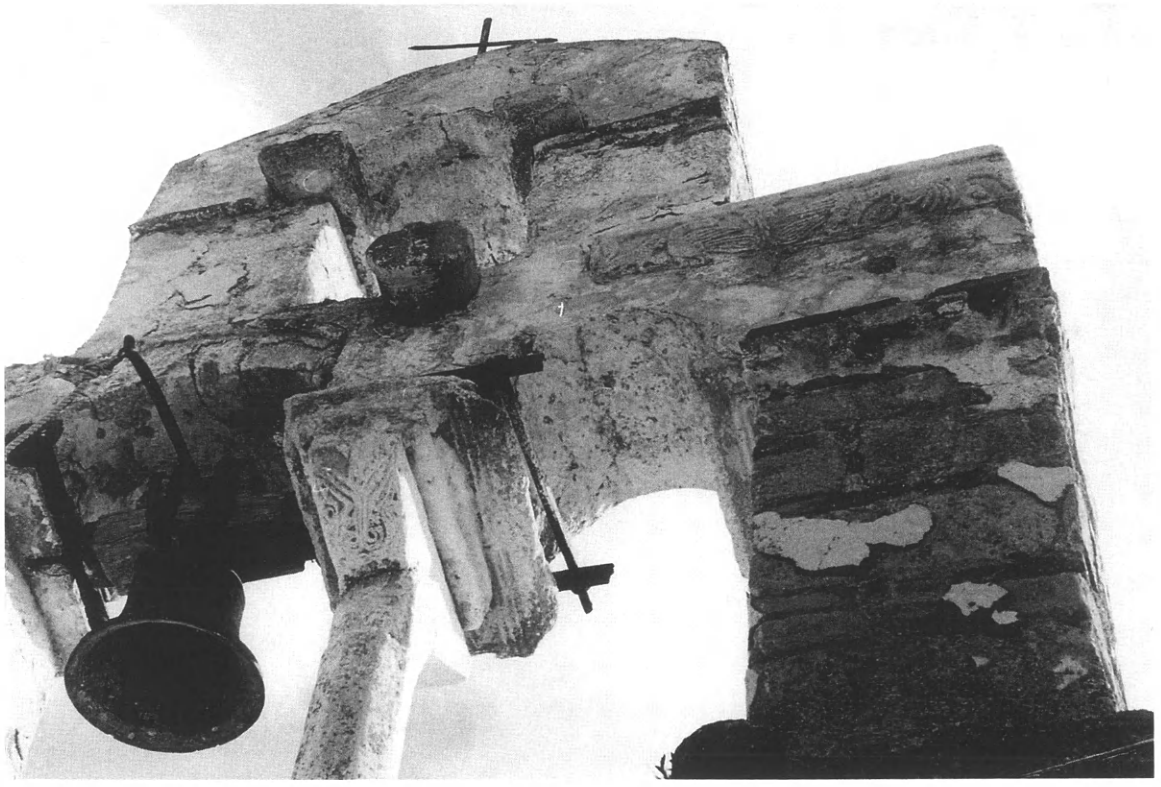
Ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ὡς κατώφλι εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀποτμήματα: α) Λευκοῦ μαρμάρου, ἴσως ἐπίθημα παραστάδας, διαστ. 0.31×0.30×0.13. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἀνάγλυπτο δενδρύλλιο καὶ δυὸ σηρικοὶ τροχοί· ὁ ἕνας περικλείει ἑξάκτινο ἀστέρι κοίλης γλυφῆς (εἰκ. 218). Τὸ ἀπότμημα φαίνεται κολοβὸ καὶ ἀκέφαλο. β) Κομμάτι κοσμήτη μὲ ἐπιπεδόγλυφη ἀπεικόνιση ζώων[228].

Στὴν πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας ὑψώθηκε σὲ νεώτερα χρόνια δίλοβο κωδωνοστάσιο, κορυφούμενο σὲ μονόλοβο τοξύλλιο. Στὴ βάση τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος ἔχει ἐντοιχισθεῖ λοξότμητο γεῖσο (εἰκ. 219), κοσμούμενο ἀπὸ τὰ δεξιὰ μὲ δυὸ ἀνθέμια, ὄρθιο καὶ ἀνάστροφο, συνδεόμενα μὲ ἕλικες, φθαρμένο ζῶο, ὀγκῶδες, πολὺ ἔξεργο, βαδίζον πρὸς τὰ ἀριστερά· ἴσως ὑπενθυμίζει τὸ ζῶο τοῦ ἑλκυστήρα τῆς Νομιτζῆ. Πίσω του διακρίνονται ἀκανθόφυλλα σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο (διπλεπίπεδο;). Πιὸ πέρα δύο σηρικοὶ τροχοὶ μὲ ὡραῖα ἑπτάφυλλα ἀκανθόφυλλα· ἑκατέρωθεν τοῦ κόμβου μικρὸς ρόμβος. Πιὸ πέρα ἡμισφαιρικὸ κομβίο μὲ σταυρόσχημο ρόδακα καὶ διάτρητες κεραῖες, ἔπειτα πάλι δυὸ σηρικοὶ τροχοὶ μὲ ὅμοια ἀκανθόφυλλα –ἀντὶ μικρῶν ρόμβων ἐδῶ τρίφυλλα– φθαρμένο ἔκτυπο ζῶο καὶ πάλι ἀνθέμια φθαρμένα. Οἱ φθορὲς τῶν δυὸ ζώων δυσκολεύουν τὶς συγκρίσεις.

Στὴ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος (εἰκ. 220) τοῦ κιονίσκου, ὁ ὁποῖος χωρίζει τὸ δίλοβο ἄνοιγμα, διμερὴς βλαστὸς κορυφούμενος σὲ τρία ὀξύληκτα φύλλα. Ἔχει ὡς ὄρπη-

228. Οὔτε τὰ κομμάτια αὐτὰ σώζονται σήμερα.

Εἰκ. 219. Νεώτερο κωδωνοστάσιο μὲ λοξότμητο ἀνάγλυπτο γεῖσο (12ος αἰ.) στὴ βάση τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος. Εἰκ. 220. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ἐπιθήματος τοῦ κιονίσκου καὶ ἀνάγλυπτο γεῖσο ἐντοιχισμένο στὸ κωδωνοστάσιο.

κες ἡμίφυλλα ἄκανθας, οἱ ὁποῖοι ἀνυψώνονται καὶ πλαισιώνουν τὸν βλαστό. Θυμίζει λίγο παλαιολόγεια γλυπτὰ τοῦ Μυστρᾶ[229]. Στὴ Ν. ἄνω γωνία τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος (εἰκ. 219) τοῦ κωδωνοστασίου ἔχει ἐντοιχισθεῖ λοξότμητο γεῖσο μὲ πρωτότυπο γιὰ τὴν περιοχὴ διάκοσμο. Στὸ δεξιὸ ἄκρο διακρίνεται μᾶλλον λαιμὸς πουλιοῦ ποὺ κρατεῖ στὸ ράμφος του σταφύλι. Στὴ συνέχεια ἡμισφαιρικὸ κομβίο μὲ πυροστρόβιλο καὶ ἔπειτα παγώνι ἀντιμέτωπο πρὸς τὸ πρῶτο πουλί. Ἔχει μακριὰ οὐρὰ καὶ κρατεῖ κι αὐτὸ στὸ ράμφος σταφύλι. Πιὸ πέρα δέντρο (τὸ δέντρο τῆς ζωῆς;) καὶ παγώνι βαδίζον πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ στρέφοντας πίσω τὸ κεφάλι. Πρὸς τὸ παγώνι προχωρεῖ ζῶον (σκύλος) μὲ ἀνυψωμένη τὴν οὐρά.

Ἂν τὸ δέντρο τῆς ζωῆς εἶναι σύμβολο τοῦ Σταυροῦ, τότε τὸ παγώνι κινδυνεύοντας ἀπὸ τὸν σκύλο μήπως στρέφεται πρὸς τὸν σταυρὸ περιμένοντας βοήθεια;

Νὰ ριψοκινδυνεύσει κανεὶς τὴν χρονολόγηση γλυπτῶν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου ἢ ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.;

229. Βλ. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910), πίν. 39,3, 45,1, 48,11, 62,4.

ΙΒ΄ ΑΙΩΝ

Ι. ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΓΛΥΠΤΑ

1. Ταξιάρχης Δρυάλου

Μέσα στὸ χωριὸ Δρύαλος τῆς Μέσα Μάνης ὁ μονοκάμαρος ναΐσκος τοῦ Ταξιάρχη διασώζει στὸ ἱερὸ λίγες τοιχογραφίες πολὺ προχωρημένης μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ στὸν Ν. τοῖχο εἶναι χτισμένο ὡς θρανίο τμῆμα γείσου διαστ. 1.15× 0.15. Στὴ λοξότμητη πλευρά του, ἀριστερὰ τοῦ πρώτου μὲ πυροστρόβιλο κομβίου (εἰκ. 221), πεντάφυλλα ἀνθέμια ὄχι ἄψογης τέχνης μέσα σὲ καρδιόσχημα πλαίσια. Δίδουν τὴν ἐντύπωση μεταγενέστερου γλυπτοῦ (14ου αἰ.;). Τὸ θέμα βέβαια ἀπαντᾶ καὶ σὲ γεῖσο πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιο τῆς Δ. θύρας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριᾶς[1]. Διαφέρει κατὰ τοῦτο: στὴν Καστοριὰ μεταξὺ τῶν καρδιόσχημων πλαισίων μεσολαβοῦν δίδυμοι λωτοί, ἐνῶ στὸν Δρύαλο ἕνας. Καὶ ἡ λάξευση στὴν Καστοριὰ εἶναι ἀρτιότερη. Στὸ γλυπτὸ τοῦ Δρύαλου ἀντὶ δεύτερου κομβίου, δεξιότερα, ἔχει λαξευθεῖ σταυρὸς ἔξεργος, κυρτῆς ἐπιφάνειας μὲ ἴσες τριγωνικὲς κεραῖες καὶ τριγωνικὲς μεταξύ τους ἐκβαθύνσεις (εἰκ. 222). Μεταξὺ τῶν δύο κομβίων συναπτόμενοι κύκλοι περιβάλλουν ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ πλατιὰ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του, πυροστρόβιλο καὶ ἐξάκτινο ἀστέρι. Ὡς θρανίο κοντὰ στὸν Ἀ. τοῖχο, μεταξὺ τῆς ἀψίδας καὶ τοῦ Ν. τοίχου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τεμάχιο μαρμάρου μὲ κυμάτιο στὴν παρυφή, προερχόμενο ἴσως ἀπὸ περίθυρο.

Συνημμένο πρὸς Β. μὲ τὸ ναὸ εἶναι τὸ τρίζωνο κωδωνοστάσιο, χτισμένο πάνω σὲ ψηλὴ βάση. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δίλοβα ἀνοίγματα ὑπερκείμενα τὸ δεύτερο στὸ πρῶτο, κορυφούμενα σὲ τρίτο μονόλοβο (εἰκ. 224). Τὸ κωδωνοστάσιο εἶναι νεώτερο κτίσμα· τὸ ἐνδιαφέρον του συνίσταται στὰ ἐντοιχισμένα βυζαντινὰ γλυπτά[2], σπόλια ἀπὸ μαρμάρινα τέμπλα.

Στὴν κορυφὴ τοῦ κωδωνοστασίου ἔχει ἐμπηχθεῖ ὄρθιο ἀπότμημα πεσσίσκου τέμπλου μὲ σύμφυτο κομμάτι κιονίσκου καὶ σταθμὸ πύλης ἀπολήγοντα σὲ μῆλο.

Τμήματα ἀναγλύπτων κοσμητῶν τέμπλου διακοσμοῦν τὶς ζῶνες τοῦ κωδωνοστασίου. Ὡς σταθμοὶ τοῦ μονόλοβου ἀνοίγματος τῆς ἐπάνω ζώνης ἔχουν τοποθετηθεῖ τμήματα κιονίσκων τέμπλου (εἰκ. 224) μὲ ράβδους –ἕνα σὲ κάθε γωνιὰ– δεμένες μὲ κόμπο. Ὡς βάση τῆς ἐπάνω ζώνης χρησιμοποιήθηκαν τρία κομμάτια λοξότμητου γείσου διαφορετικοῦ διακόσμου. Τὸ πρῶτο ἐξ ἀριστερῶν ἔχει τοξύλλια ἀπὸ τριμερὴ ταινία ἐγκλείοντα ἀνθέμια ἀκανθόμορφα. Τοῦ μεσαίου λείπουν τεμάχια καὶ ἡ διάβρωση τῶν διασωθέντων καθιστᾶ δυσδιάκριτο τὸν διάκοσμο, διάστικτο ἀπὸ μικροὺς λακκίσκους, διαμορφωμένους μὲ τρύ-

1. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς 9ος-11ος αἰώνας* (Θεσσαλονίκη 1992), εἰκ. 301-305 (11ου αἰ.).

2. Γιὰ τὰ γλυπτὰ βλ. Bouras, Architectural Sculptures, κυρίως σ. 63-64 καὶ πίν. 21.1.

Εἰκ. 221. Τμῆμα γείσου ἐντοιχισμένο μέσα στὸ ἱερό (14ου αἰ.;).

Εἰκ. 222. Τμῆμα τοῦ ἴδιου μαρμάρου.

Εἰκ. 223. Τὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ ἐντοιχισμένου γείσου στὴ βάση τῆς δεύτερης ζώνης τοῦ κωδωνοστασίου καὶ κάτω τὸ ἀντίστοιχο τῆς πρώτης.

πανο. Φαίνεται πὼς εἶχεν ἐφαπτόμενους κύκλους μὲ ἐγγεγραμμένα σχήματα, ἀκτινωτὸ σταυρὸ μὲ τριγωνικὲς κεραῖες καὶ ρόμβο. Θυμίζει γλυπτὸ ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι τῆς Πλάτσας[3] καὶ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ταξιάρχη Γκλέζου (εἰκ.

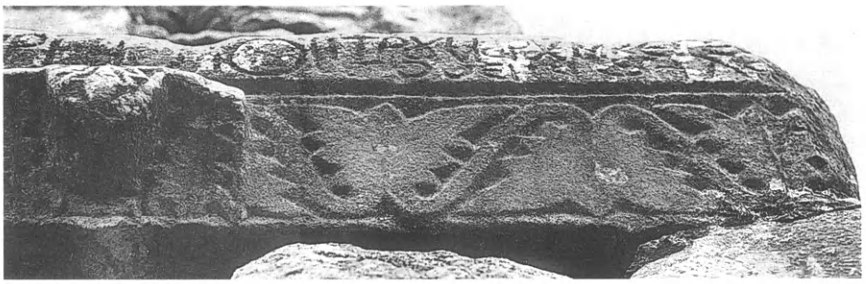
3. Μουρίκη, *Τοιχογραφίες Ἁγίου Νικολάου*, εἰκ. 51.

Εἰκ. 224. Τὸ κωδωνοστάσιο τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ἐντοιχισμένα γλυπτά.

Εἰκ. 225-227. Τμήματα τοῦ ἀνάγλυπτου ἐνεπίγραφου γείσου στὴ βάση τῆς κάτω ζώνης (κύριας πλευρᾶς) τοῦ κωδωνοστασίου.

346). Φθορὲς ἔχει καὶ τὸ δεξιότερα τοποθετημένο γεῖσο. Ἀπὸ τὸν διάκοσμό του διασώζεται ἔξεργο συμπαγὲς κομβίο καὶ ἴχνη συναπτόμενων κύκλων. Ὁ ὀκταγωνικὸς κιονίσκος, ποὺ χωρίζει τὸ δίλοβο ἄνοιγμα τῆς δεύτερης ζώνης, στὸ σύμφυτο κιονόκρανό του ἔχει ἀνθέμιο. Καὶ τὸ ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται στὴ λοξότμητη πλευρά του χαμηλὰ μὲ ἀνθέμιο. Ἀπὸ τὴ βάση του ξεκινοῦν δύο διμερεῖς βλαστοί, ποὺ ἀφοῦ τὸ ἀγκαλιάσουν, προσεγγίζουν μεταξύ τους καὶ ὕστερα ἀπομακρύνονται ἀπολήγοντες σὲ ἡμιανθέμια τὰ ὁποῖα γεμίζουν τὰ κενά.

Ὡς βάση τῆς δεύτερης ζώνης ἔχουν τοποθετηθεῖ δύο ἀποτμήματα λοξότμητων γείσων. Τὸ ἀριστερὸ εἶναι δίζωνο· τὸ ἐπάνω τμῆμα του ἔχει ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ τὸ ἄλλο γλυπτὸ εἶναι κοίλης λάξευσης· ἐξ ἀριστερῶν ἐλαφρότατα προέχον ὀρθογώνιο μὲ τὴν ἄνω πλευρά του προέχουσα πιὸ πολύ. Ἀπὸ τὸ μέσον της κρέμεται γλώσσα καμπτόμενη, ἐπάνω στὴν ὁποία ἔχουν σκαλισθεῖ δύο ἀνάστροφα στενὰ ἀκανθόφυλλα· τὰ ἄκρα τῶν γλωσσίδων τους συναντώμενα ἀφήνουν τριγωνικὰ κενά. Στὶς ἄκρες τοῦ «ὀρθογωνίου» ἑκατέρωθεν τῆς γλώσσας ἀπὸ ἕνα ἀκανθόφυλλο μὲ πολλὲς γλωσσίδες. Πιὸ πέρα ἀπὸ τό «ὀρθογώνιο» δυὸ σηρικοὶ τροχοὶ περικλείοντες ἀνθέμια μὲ τρίφυλλα στὰ κενὰ τὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν καὶ δεξιότερα ἕξεργο κομβίο μὲ πυροστρόβιλο. Τὸ γεῖσο φαίνεται σύγχρονο πρὸς τὸ χρονολογημένο ἀπὸ τὸ 1102/3 μεγαλύτερο γεῖσο, τὸ ἐντοιχισμένο κι αὐτὸ στὸ κωδωνοστάσιο τοῦ Ταξιάρχη· γι' αὐτὸ θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω.

Τὸ θέμα τοῦ «ὀρθογώνιου» στὸ ἐντοιχισμένο ἀπότμημα γείσου στὸν Δρύαλο μὲ τὴν προέχουσα ἀνακαμπτόμενη γλώσσα νομίζω πὼς ὀφείλεται σὲ παρεξήγηση καὶ περαιτέρω διεργασία πολύλοβου ἀκανθόφυλλου μὲ καμπτόμενη μπροστὰ τὴν ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ γλυπτοῦ κορυφή του. Ὅμοιο, παλιότερο, ἀκριβῶς χρονολογημένο, πολύλοβο ἀκανθόφυλλο δὲν ἔχω ὡς τώρα ὑπόψη. Τὸ θέμα ἀπαντᾶ σὲ δυὸ ἐπιστύλια τοῦ Μουσείου Σμύρνης[4]. Τὸ πρῶτο ὁ Ὀρλάνδος χρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 11ο ἢ τὸν 12ο αἰώνα[5] καὶ ὁ Grabar ἀπὸ τὸν 12ο[6].

Πολύλοβα πλατιὰ ἀκανθόφυλλα μὲ ἐντονότερα καμπτόμενο τὸ ξεχωριστό, μεσαῖο, ἀνώτερο τμῆμα τους ἔχει τὸ ἀνώφλιο (σὲ δεύτερη χρήση) τῆς θύρας τοῦ Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας[7]. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς βάσης τῆς δεύτερης ζώνης τοῦ κωδωνοστασίου ἄλλο ἀπότμημα κοσμήτη (εἰκ. 224) ἔχει κομβίο μὲ τὸν γνωστὸ σταυρὸ ποὺ οἱ καμπύλες, ἡμικυκλικὲς στὰ ἄκρα κεραῖες του εἶναι ἐκβαθυσμένες στὸ ἐσωτερικό τους· ἔχει ἀκόμη ἑλικοειδὴ βλαστὸ κοίλης λάξευσης μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (βλ. καὶ εἰκ. 223).

Στὴ Β. (πίσω) πλευρὰ τοῦ κωδωνοστασίου, στὸ ἴδιο ὕψος εἶναι ἐντοιχισμένο τεμάχιο λοξότμητου γείσου, μήκους 0.70 μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα.

Στὴν τρίτη (κάτω) ζώνη τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ κιονίσκος καὶ ἡ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος δὲν ἔχουν διάκοσμο.

Ὡς βάση τῆς ζώνης ἔχει τοποθετηθεῖ ἐνεπίγραφο γεῖσο, σπασμένο σὲ τρία κομμάτια. Ἔχουν μῆκος τὸ α΄ 1.01, τὸ β΄ 0.46 καὶ τὸ γ΄ 0.90. Τὸ ὕψος του εἶναι 0.21 (εἰκ. 224 καὶ 225). Ἡ λοξότμητη πλευρά του εἶναι χωρισμένη κατὰ μῆκος σὲ δυὸ ταινίες. Στὴν ἐπάνω στενότερη ταινία ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ ποὺ μεταγράφεται κατὰ τὴν Braat[8]:

+ *Μνήσητη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σ(ου) Ἠλήα κὲ Ν(ικη)φόρου τοῦ* [...]*κακα κὲ Γεουργήου τοῦ τρουμάρχ(ου)*[9] {*μ*} *κὲ Γε*[*ωργί*;]]*ου τοῦ ΕΝΑΦΗΛΟ*[.] + *Ἰνδ(ικτιῶνος) ια΄ ἔτο*(ς) *ϛχια΄*

Τὸ ἔτος 6611 ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 1102/1103.

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς ἀπὸ τὰ γράμματα τὸ ὅμικρον ἀποδίδεται ὁλοστρόγγυλο[10].

4. Ὀρλάνδος, *ABME* Γ΄, 1937, 145 εἰκ. 19 καὶ 146 εἰκ. 20.

5. Ὅ.π. 146.

6. Grabar, *Sculptures* II, 48.

7. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, πίν. ΙΕ.

8. Braat, Inventaires, ἀρ. 49 (σ. 307). Μὲ μικρὲς παραλλαγὲς καὶ στὴν Bouras, Architectural Sculptures, 64.

9. Γιὰ τὴ λέξη βλ. τὴν Braat ὅ.π. 308.

10. Πολὺ καθαρὴ ἡ φωτογραφία στὴν Bouras ὅ.π. πίν. 21.1.

Στὴν κάτω ζώνη ἡ τεχνικὴ εἶναι ἐπιπεδόγλυφη, σὲ χρήση στὴ βυζαντινὴ Μάνη ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα.

Τὰ θέματα τῆς ζώνης εἶναι ἐξ ἀριστερῶν: ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἐντόνως ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 226), «ὀρθογώνιο» μὲ προέχουσα τὴν ἄνω πλευρά του, ἀπὸ τὴν ὁποία κρέμεται καμπτόμενη γλώσσα μὲ ἕνα ἐδῶ σκαλισμένο ἐπάνω της ἀκανθόμορφο, ἀνάστροφο ἀνθέμιο καὶ ἑκατέρωθεν τῆς γλώσσας πάνω στὸ ὀρθογώνιο ἀπὸ ἕνα ἀνθέμιο, θέμα παρόμοιο πρὸς τὸ μνημονευθὲν πιὸ μπροστά (εἰκ. 224) σὲ ἄλλο γεῖσο[11]. Στὴ συνέχεια δύο συναπτόμενοι κύκλοι ποὺ περικλείουν πλατὺ πολύγλωσσο φύλλο, κομβίο μὲ πυροστρόβιλο (εἰκ. 226), πάλι δυὸ ὅμοιοι κύκλοι, «ὀρθογώνιο», δύο κύκλοι, κομβίο ὅμοιο, δύο κύκλοι, ἄλλο «ὀρθογώνιο» (εἰκ. 225) καὶ τέλος ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση τους· οἱ τελευταῖες γλωσσίδες τῶν ἀνθεμίων ἁπλώνονται σὰν ἀνοιγμένα φτερὰ πουλιοῦ (εἰκ. 227).

Κατὰ τὴν παρατήρηση τῆς Λασκαρίνας Μπούρα τὰ ἀκανθόφυλλα τοῦ Δρύαλου μὲ τὴν προέχουσα καμπτόμενη γλώσσα, «ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῶν γλυπτῶν τοῦ 12ου αἰώνα, ἀποτελοῦν τὰ παλιότερα χρονολογημένα παραδείγματα»[12].

2. Ἅγιος Νικόλαος Λάγιας

Ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Λάγια τῆς Κάτω Μάνης (προσηλιακῆς), στὸν δρόμο πρὸς τὴν Κοκκάλα, βρίσκεται ὁ μονοκάμαρος μὲ νάρθηκα ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου[13], διαστ. 10.20× 2.70 (εἰκ. 228). Τὸ μνημεῖο διασώζει σὲ δεύτερη χρήση γλυπτὰ βυζαντινῶν χρόνων[14], πολὺ ἐνδιαφέροντα, ἐπειδὴ διασώζουν χρονολογία. Στὴν χτιστὴ ἁγία Τράπεζα ἔχει ἐντοιχισθεῖ κιονίσκος τέμπλου μὲ σύμφυτο ἐπίθημα (ὕψους 0.91).

Ὡς ὑπέρθυρο τῆς Ὡραίας Πύλης ἔχουν τοποθετηθεῖ δυὸ πεσσίσκοι μὲ σύμφυτους ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους (σωζόμενο ὕψος πεσσίσκου 0.33 καὶ κιονίσκου 0.92). Τὴν πρόσοψή τους, ποὺ σήμερα ἀποτελεῖ τὴν κάτω πλευρὰ τοῦ ὑπέρθυρου, διακοσμεῖ ἀβακωτὸ σχέδιο –συνηθισμένο, φαίνεται, στὴ Μάνη τὸν 12ο αἰ.– καὶ τὸ ἐπάνω τμῆμα τοῦ ἑνὸς πεσσίσκου σταυρός. Κοντὰ στοὺς πεσσίσκους στὴ Β. πλευρὰ τοῦ χτιστοῦ τέμπλου εἶναι ἐντοιχισμένο κακότεχνο ἀνάγλυφο (ἀπότμημα ἐπιστυλίου) ποὺ διακοσμεῖται καὶ μὲ ἀετὸ μετωπικό.

Ἡ θύρα εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα πρὸς τὸ ναὸ ἔχει περίθυρο ἀνάγλυπτο. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ τῶν κατακόρυφων τμημάτων του ἑλικοειδὴς βλαστός, ἔντονα καμπυλούμενος, μὲ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὰ χαμηλότερα μέρη κατακόρυφες ταινιωτὲς ραβδώσεις (εἰκ. 230). Τὸ ὑπέρθυρο (μεγαλύτερο μῆκος 1.03, ὕψος 0.24 καὶ πλάτος 0.24), ἴσως τμῆμα ἐπιστυλίου, ἔχει πρόστυπο, ἄτεχνο καὶ ἄτακτο διάκοσμο: στὸ μέσον σταυρὸ τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν ἀπολήγουν σὲ ἕλικες, πλαισιωμένο χαμηλὰ ἀπὸ

11. Εἶναι πιθανὸ πὼς καὶ αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο. Ἡ παρουσία ἐπιπεδόγλυφων καὶ γλυπτῶν πρισματικῆς λάξευσης στὸ ἴδιο ἔργο εἶναι γνωστὴ στὴ Μάνη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ.

12. Bouras ὅ.π. περίληψη 73.

13. *ΠΑΕ* 1978, 166.

14. Βλ. Μ. Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1978, 179-181.

Εἰκ. 228. Ἡ πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 229. Ὁ διάκοσμος τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα πρὸς τὸν ναό.

ζῶα[15], τὰ δυὸ ἀριστερὰ ἀντίθετης κατεύθυνσης προσβλέποντα τὸ ἕνα τὸ ἄλλο καὶ ψηλότερα ἀπὸ πουλιά. Ἀξιοπρόσεκτο τὸ ἀσπιδόμορφο(;) ἀντικείμενο, στὸ ὁποῖο ἀκουμπᾶ τὸ

15. Λεπτομερέστερη περιγραφὴ βλ. ὅ.π. 180.

δεξιό του πόδι τὸ αἰλουροειδὲς ζῶο, τὸ εἰκονιζόμενο δεξιὰ τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 229). Τὸ γλυπτὸ προφανῶς εἶναι τέχνης λαϊκῆς. Ἀνάγλυπτο πλαίσιο ἔχει τὸ περίθυρο καὶ τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ ναοῦ (εἰκ. 231). Στὸ μέσον τῆς λοξότμητης πλευρᾶς τοῦ ἀνωφλίου σταυρὸς ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ὁποίου ξεκινοῦν ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ διμεροῦς ταινίας, ὅμοιοι στὶς καμπύλες κυμάνσεις πρὸς τοὺς βλαστοὺς τοῦ περίθυρου (εἰκ. 230) τῆς ἐσωτερικῆς θύρας, ἀλλὰ περισσότερο ἔκτυποι, κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς. Ἔχουν καὶ αὐτοὶ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα. Τὸ τελευταῖο κάτω ἡμίφυλλο εἶναι ἐπιπεδόγλυφο· μὲ αὐτὸ διακόπτεται ὁ βλαστὸς καὶ ὁ διάκοσμος συνεχίζεται πρὸς τὰ κάτω μὲ παράλληλες κατακόρυφες ραβδώσεις. Τὸ συνολικὸ ὕψος τῶν κατακόρυφων τμημάτων (σταθμῶν) τοῦ περίθυρου εἶναι 1.69.

Τὸ ἀνώφλιο ἔχει πάνω ἀπὸ τὴν λοξότμητη πλευρὰ στενὴ ἀκόσμητη ταινία, συνεχιζόμενη σὰν πλαίσιο καὶ στὰ κατακόρυφα τμήματα ὡς τὸ ἔδαφος. Πάνω στὸ ἀνώφλιο ἡ ταινία ἔχει ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ (εἰκ. 232) ποὺ μεταγράφεται:

[---]*ου*[16] + *ΙΒ* + *Ἰνδ(ικτιῶνος) ΙΔ΄ ἔτος* $\overline{\varsigma}\ \overline{\chi}\ \overline{\kappa}\ \overline{\theta}$ +

Τὸ 6629 ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἀπὸ Γεννήσεως Χριστοῦ ἔτος 1121, ὅταν ὄντως ἡ ἰνδικτιὼν ἦταν 14η.

Πάνω στὸ ἀνώφλιο ἔχει ἐπιτεθεῖ ἄλλο λοξότμητο γεῖσο, ὕψους 0.16, μὲ χαμηλὴ καὶ αὐτὸ ἐπάνω κατακόρυφη, ἀκόσμητη ταινία.

Ἡ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ γείσου διακοσμεῖται μὲ τρία ἔξεργα κομβία· τὰ ἀκραῖα ἔχουν πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο σταυρὸ ἀπὸ τριμερὴ ταινία ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του εἶναι τριφυλλόσχημα. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀπὸ δύο ἑπτάφυλλα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια, διαχωρισμένα ἀπὸ κατακόρυφο, σχηματοποιημένο βλαστό. Στὰ ἄκρα τοῦ γείσου ἀπὸ ἕνα πουλὶ στραμμένο πρὸς τὸ κέντρο καὶ κρατώντας στὸ ράμφος κλαδί (εἰκ. 232). Πάνω στὴν κατακόρυφη ταινία ἴχνη πολὺ φθαρμένων γραμμάτων. Ἡ κυρία Παναγιωτίδη χαρακτηρίζει τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὡς ἐπαρχιακά, κακῆς ποιότητας[17].

Τὸ ὑπέρθυρο τῆς θύρας τοῦ νάρθηκα μὲ τὸ πρόστυπο ἀνάγλυφο (εἰκ. 229) εἶναι πιθανὸ πὼς λαξεύτηκεν ἀπὸ χέρι διαφορετικό, ἂν συγκριθεῖ μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς ἐξωτερικῆς θύρας (εἰκ. 231).

Εἰκ. 230. Τμῆμα κατακόρυφου σταθμοῦ τοῦ περίθυρου τῆς πύλης εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναό.

16. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὴν κατάληξη τοῦ ὀνόματος τοῦ μηνός. Ἔχω τὴν πληροφορία πὼς τὸ ἐνεπίγραφο γεῖσο ἔχει κλαπεῖ. Τὴν πληροφορία δὲν μπόρεσα νὰ ἐπαληθεύσω.

17. Ὅ.π. 181.

Εἰκ. 231. Ἀνάγλυπτο πλαίσιο τῆς Δ. ἐξώθυρας τοῦ ναοῦ. Εἰκ. 232. Τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ πλαισίου τῆς ἐξώθυρας μὲ τὶς ἐπιγραφές του.

3. Ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα στὸ Μπρίκι

Γιὰ τὸ ναὸ μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 1708 ἔχει γίνει προηγουμένως λόγος[18].

Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας εἶναι χτιστὸ μὲ ἐντοιχισμένα γλυπτὰ βυζαντινῶν χρόνων.

Ὡς σταθμοὶ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ ἕνας ἑκατέρωθεν πεσσίσκος μὲ σύμφυτο ὀκταγωνικὸ κιονίσκο καὶ κιονόκρανο (εἰκ. 233). Στοὺς πεσσίσκους διμερὴς βλαστὸς μὲ ἔντονες καμπύλες κυμάνσεις, ὄχι ἄψογες, καὶ ἐπίσης ἐντόνως ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 234, 235). Τὸ κιονόκρανο τοῦ Β. κιονίσκου μέσα σὲ λυρόσχημο πλαίσιο καὶ τοῦ Ν. μέσα σὲ κύκλο περικλείουν ἰσοσκελὴ σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαπλατύνονται σὲ τριμερεῖς ἀπολήξεις.

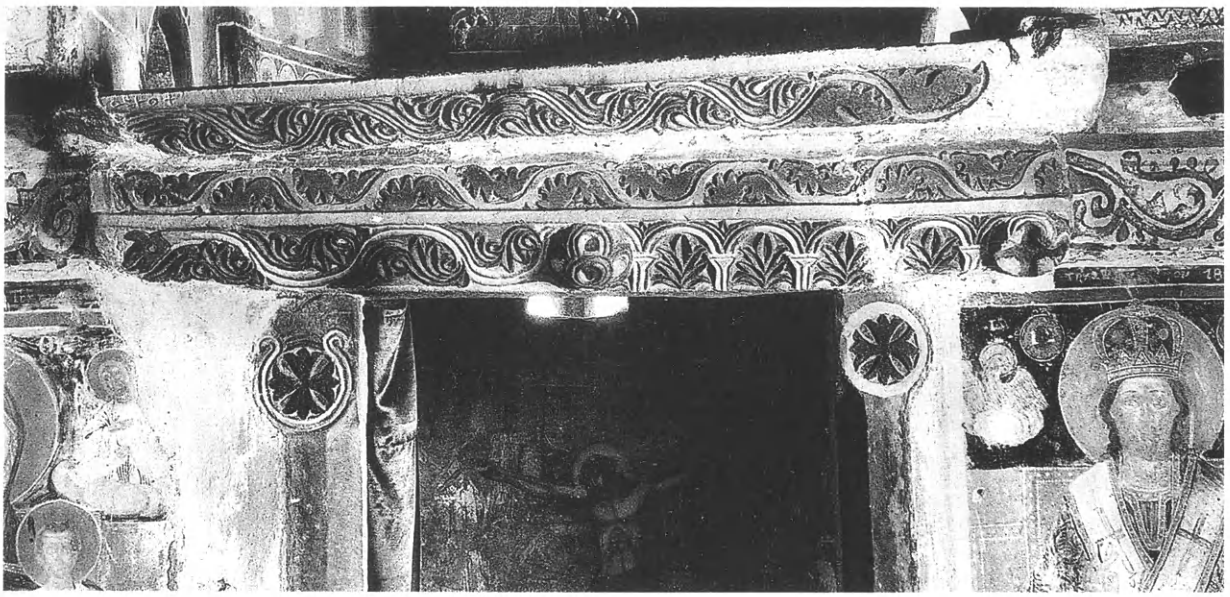

Εἰκ. 233. Ἡ πύλη τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 234-235. Οἱ πεσσίσκοι τῆς πύλης.

18. Βλ. σ. 24 τοῦ παρόντος ἔργου.

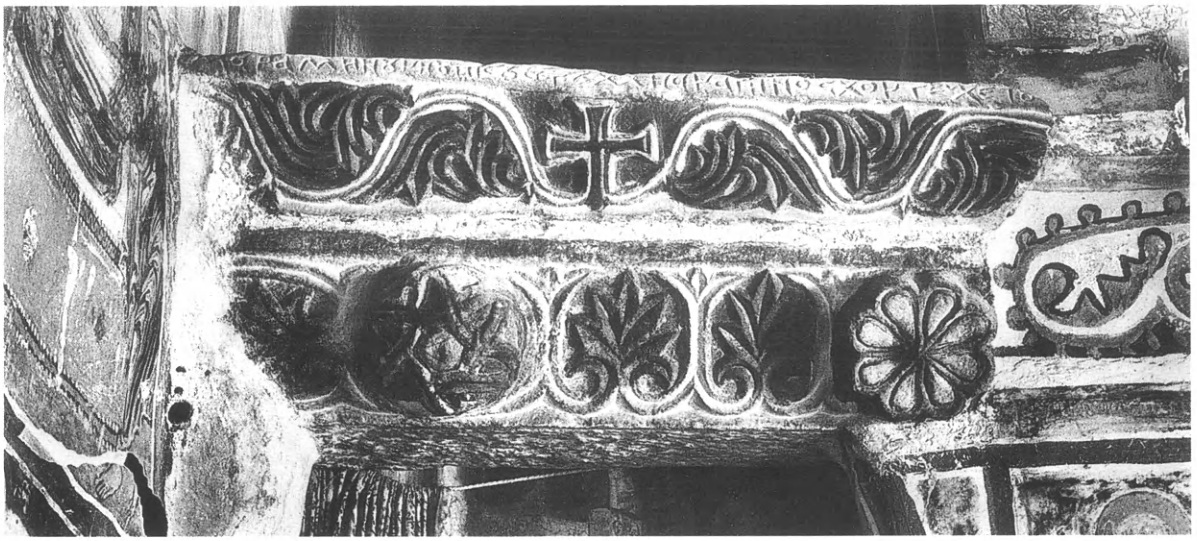
Εἰκ. 236. Το ὑπέρθυρο τῆς πύλης.

Ὡς ὑπέρθυρο ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐπάλληλα γεῖσα (εἰκ. 236). Τὸ κάτω, μεγαλύτερου ὕψους, λοξότμητο, ἔχει δύο κομβία. Τὸ ἀριστερὸ διακοσμεῖται μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Νικήτα σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κυκλικὲς κεραῖες καὶ ὁ κεντρικὸς κύκλος ἔχουν στὸ μέσον λακκίσκους. Τὸ δεξιὸ εἶχεν, ὅπως φαίνεται, ὅμοιο διάκοσμο, ἀλλ' εἶναι σπασμένο. Μεταξύ τους τέσσερα τοξύλλια μὲ πλατιὰ ἑπτάφυλλα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια κοίλης γλυφῆς καὶ ἀριστερὰ ἑλικοειδὴς βλαστὸς ὅμοιος μὲ τοὺς βλαστοὺς τῶν πεσσίσκων, ἀπολήγων ὅμως σὲ κεφάλι μονοκέρατου φιδιοῦ. Στὴ δεύτερη ταινία τοῦ ἴδιου κοσμήτη ἑλικοειδὴς πάλι βλαστός, ἀλλ' ἐπιπεδόγλυφος καὶ στὴ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ ἐπάνω γείσου τὸ ἴδιο θέμα κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς μὲ ἠπιότερες κυμάνσεις. Ἀντίθετα οἱ κυμάνσεις τοῦ ἐπιπεδόγλυφου τείνουν πρὸς τὸ γωνιῶδες τοῦ Νικήτα. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ ἐπάνω γείσου στὴν ἀκόσμητη στενὴ ταινία ἡ κατάληξη

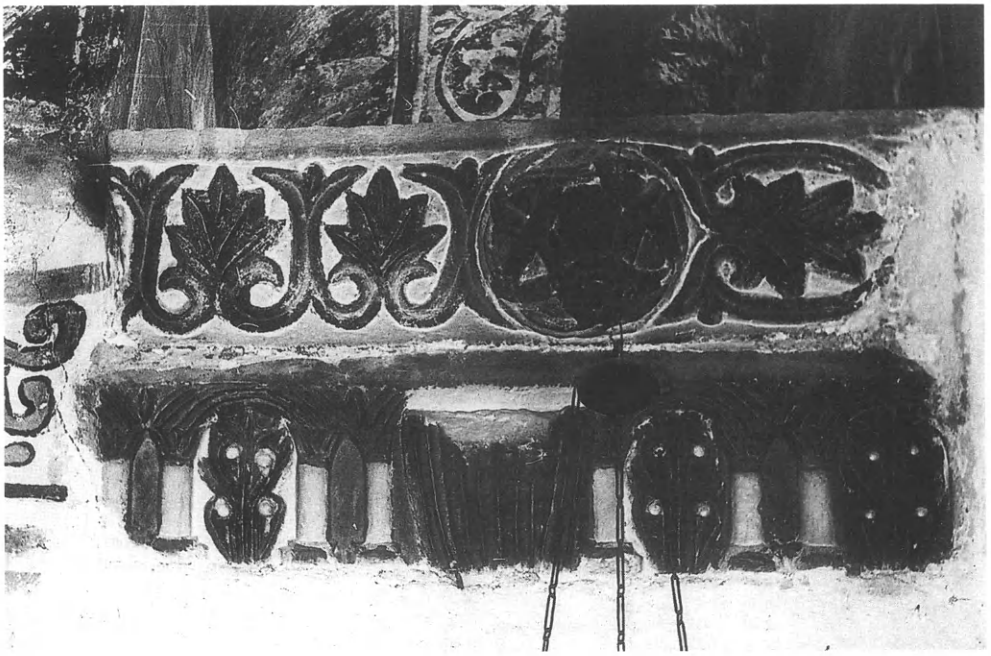
αυτο +

τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ βρίσκεται χαραγμένη στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ ἐπάνω γείσου στὸ ὑπέρθυρο τῆς Πρόθεσης.

Στὴν πύλη τῆς Πρόθεσης τὰ γεῖσα εἶναι διπλά. Στὸ κάτω δύο κομβία. Τὸ ἀριστερὸ μέσα σὲ κύκλο προεξέχει σὰν τμῆμα σφαίρας, διακοσμημένο ἀπὸ δύο διασταυρούμενα καμπυλόπλευρα τρίγωνα. Τὸ χοντροκομμένο κόσμημα πλαισιώνει ἀριστερὰ ὕπτιο ἀνθέμιο καὶ δεξιὰ δύο ὄρθια ἑπτάλοβα ἀνθέμια, ἀπὸ τὴ βάση τῶν ὁποίων ἀναπηδοῦν διαχωριστικὲς ἕλικες διμερεῖς, ἀπολήγουσες ἐπάνω σὲ τρίφυλλο. Τὸ δεξιὸ κομβίο ἀποτελεῖ ἔξεργος ρόδακας μὲ ὀκτώ, πυκνὰ ἀχλαδόσχημα πέταλα (εἰκ. 237). Τὸ ἐπάνω λοξότμητο γεῖσο διακοσμεῖται στὸ μέσον ἀπὸ σταυρό· τὸ ἄκρο τῆς κάτω κεραίας του ἔχει ὡς ὄρπηκες ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς ἔντονα καμπυλούμενους μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας κοίλης γλυφῆς ἐντόνως

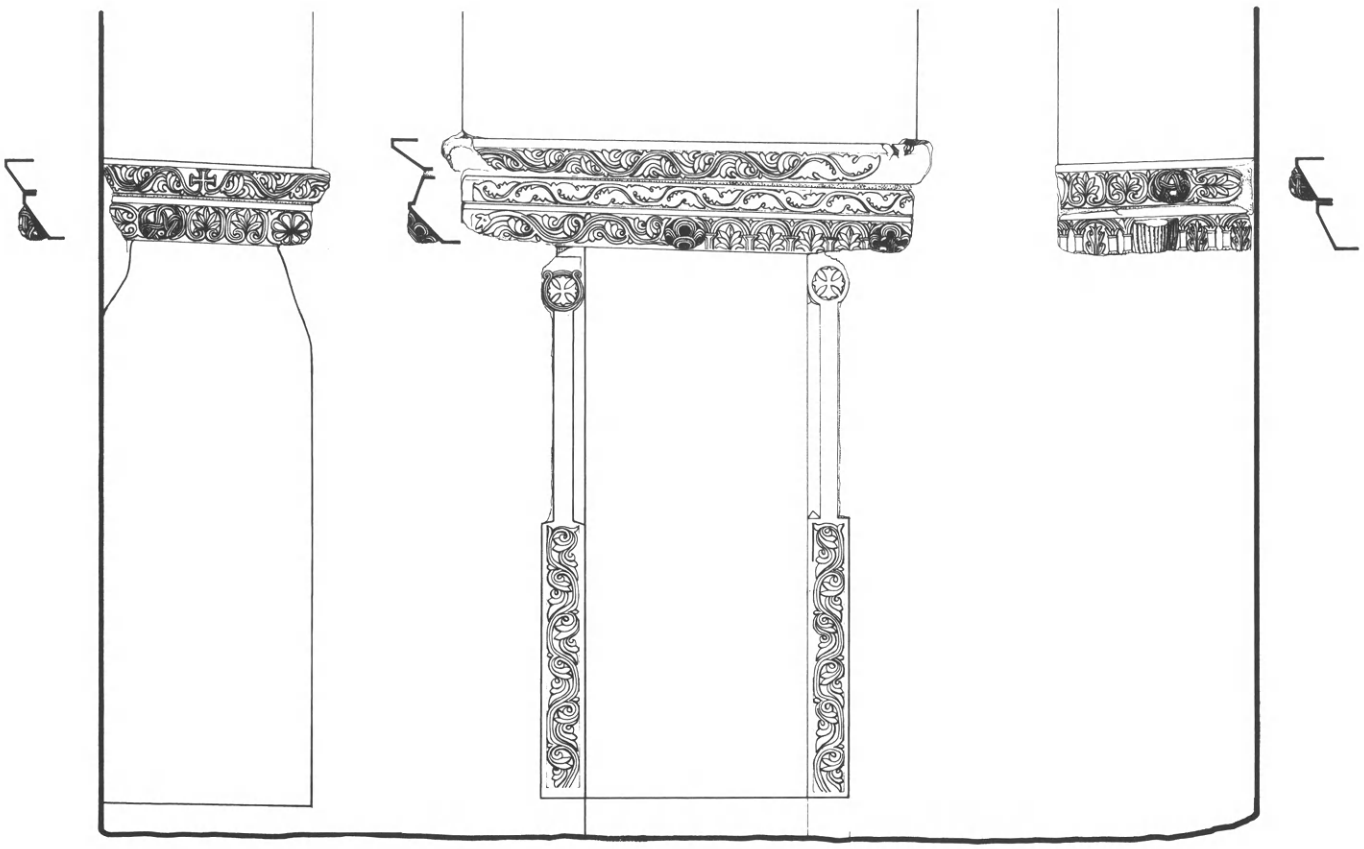
Εἰκ. 237. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης τῆς Πρόθεσης.

Εἰκ. 238. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης τοῦ Διακονικοῦ.

καὶ αὐτὰ καμπυλούμενα. Καὶ στὰ δυό του ἄκρα ὁ κοσμήτης εἶναι σπασμένος. Στὴν ἀκόσμητη ἐπάνω στενὴ ταινία εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ ποὺ μεταγράφεται:

[---*μαρ*]*μαρᾶ μην*(ὸς) <*Ἰ*>*ουνήου στὶς ε΄ ἔτ*<*η*> *ϚΤΧΛ ἡ ἀναγηνόσχοντες* [---]

Εἰκ. 239. Ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τέμπλου.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἀνορθόγραφη. Τὴ λ. μαρμαρὰς χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Νικήτας στὰ ἔργα του. Ὡς πληθυντικὸς *ἔτ<η>* διαβάστηκαν τὰ γράμματα *ETT*. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κακογραμμένη. Τὸ 6630 ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 1122. Ὁ Νικήτας ἀντὶ *ἡ ἀναγηνόσχοντες* χρησιμοποιεῖ τὴ λ. *οἱ ψάλοντες*. Ἡ φράση *οἱ ἀναγινώσκοντες* εἶναι δανεισμένη ἀπὸ χειρόγραφα.

Καὶ στὴν πύλη τοῦ Διακονικοῦ χρησιμοποιήθηκαν δύο γεῖσα. Τὸ ἐπάνω ἔχει διάκοσμο ὅμοιο μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ κάτω τῆς Πρόθεσης ὡς τὸν ὀκτάφυλλο ρόδακα. Τὸ κάτω γεῖσο εἶναι διαφορετικὰ διακοσμημένο· στὸ μέσον προεξέχει σὰν τμῆμα ἐπικράνου μὲ πυκνὲς ραβδώσεις πλαισιωμένο ἀπὸ περίεργα ψηλὰ ἀνθέμια, ποὺ ἔχουν δυὸ σειρὲς μονόφυλλων[19]. Τὰ ἐπάνω φύλλα κλίνουν καμπύλα πρὸς τὰ κάτω καὶ τὰ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω. Στοὺς κόλπους τους ἀπὸ ἕνας λακκίσκος. Τὰ ἀνθέμια βρίσκονται κάτω ἀπὸ τόξα, τὰ ὁποῖα στηρίζονται σὲ λογχοειδεῖς κιονίσκους (εἰκ. 238).

19. Θυμίζουν λίγο μοτίβα τοῦ μεταγενέστερης ἐποχῆς κοσμήτη τοῦ τέμπλου τῆς Βρεστενίτισσας, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, *ΛακΣπ* Δ΄, 1979, εἰκ. 4.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ τοῦ Νικήτα τὰ γλυπτὰ τοῦ 1122 τῆς Ἁγίας Τριάδος παρουσιάζουν ὁμοιότητες, ἀλλὰ καὶ διαφορές, ὅπως οἱ πυκνές, οἱ ἔντονες κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ καὶ τῶν ἡμίφυλλων τῆς ἄκανθας, ἀλλὰ καὶ τὸ χοντροκομμένο μερικῶν μοτίβων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ὁ μαρμαρὰς ἔμαθε τὴν τέχνη κοντὰ στὸν Νικήτα.

Συνολικὴ εἰκόνα τῆς σημερινῆς μορφῆς τοῦ τέμπλου μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 239.

ΙΙ. ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

1. Ἅγιος Βασίλειος Καφιόνας

Ὁ δίδυμος ναὸς τοῦ χωριοῦ Καφιόνα εἶναι καθιερωμένος στὸν Ἅγιο Βασίλειο καὶ στὸν Πρόδρομο. Τὸ κλίτος τοῦ Προδρόμου[20] προστέθηκεν ἀργότερα στὸν μονοκάμαρο ναὸ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου[21], διαστ. 10.87×3.15, ποὺ ἔχει δυὸ ἐνισχυτικὲς ζῶνες καὶ τοιχογραφίες νεώτερες. Ὅτι ὅμως εἶχε καὶ παλιὸ γραπτὸ διάκοσμο φαίνεται στὸ κάτω ἄκρο τοῦ Ν. σκέλους τῆς Α. ἐνισχυτικῆς ζώνης. Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 240) διασώζει ἀπὸ τὰ μαρμάρινα μέλη του τὰ θωράκια μὲ τὶς στέψεις τους, τοὺς σταθμοὺς τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, πεσσίσκους μὲ σύμφυτους κιονίσκους καὶ κιονόκρανα, τὸ ἐπιστύλιο, ὅλα ἀσβεστωμένα.

1. Τὰ θωράκια ἔχουν διαστάσεις, τὸ Β. 0.80×0.52 καὶ τὸ Ν. 0.80×0.53. Ὁ διάκοσμός τους τὸ γνωστὸ ὀρθογώνιο ἀπὸ ἀνακομβούμενη τριμερὴ ταινία, ἡ ὁποία σχηματίζει ἐγγεγραμμένο ρόμβο καὶ στὶς λοξὲς πλευρές του συνημμένους ἐξωτερικὰ μεγάλους κύκλους ἐγκλείοντας μὲ διάταξη χιαστὶ ἀκτινωτὸ χρίσμα (ἢ πολυάκτινο ἀστέρι) καὶ πυροστρόβιλο. Ὁ κύκλος μέσα στὸν ρόμβο περιβάλλει ἐπιπεδόγλυφο ζῶο (λύκο;) κατ' ἀριστερὸ πλευρὸ μὲ ἀνοικτὸ στόμα καὶ προέχουσα γλώσσα. Τὸ ζῶο ἀνυψώνει τὰ μπροστινὰ πόδια καὶ στρέφει πίσω τὸ κεφάλι πρὸς τὴν ἀνορθωμένη οὐρά του (εἰκ. 241, 242). Ἡ οὐρὰ ἀπολήγει σὲ θύσανο ὁμοιάζοντα μὲ ἡμίφυλλο ἄκανθας.

2. Τὰ θωράκια διασώζουν τὶς στέψεις τους, γεῖσα λοξότμητα, ὕψους 0.155, ποὺ ἔχουν ἐπάνω κατακόρυφη, ἀκόσμητη, στενὴ ταινία ὕψους 0.03. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἐπιπεδόγλυφος, ἑλικοειδὴς βλαστός, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει πρὸς Β. σὲ κεφάλι φιδιοῦ. Ἀπὸ τὸν βλαστὸ ἐκφύονται τὰ συνηθισμένα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ δὲν εἶναι πολὺ ἔντονες (εἰκ. 242).

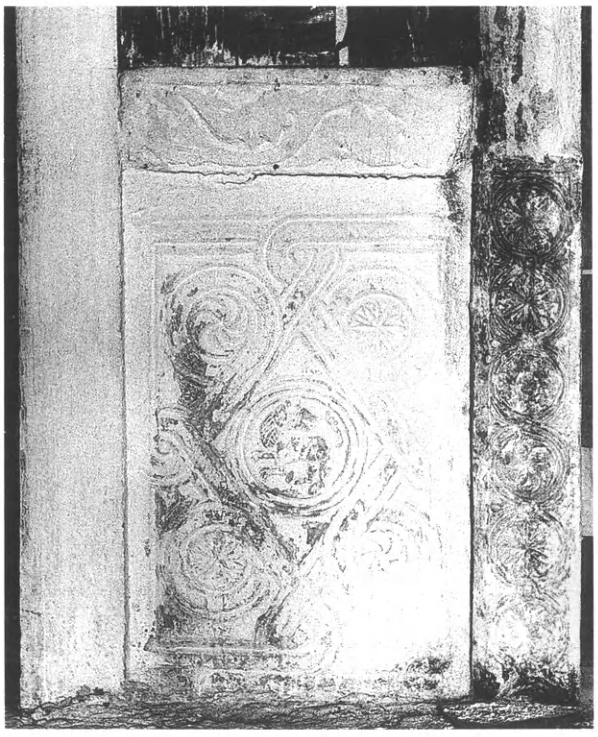
3. Οἱ δύο πεσσίσκοι μὲ τοὺς σύμφυτους ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους ἀφήνουν ἄνοιγμα τῆς πύλης 0.65. Ὁ Ν. πεσσίσκος μὲ τὸν κιονίσκο ἔχει ὕψος 1.915. Ὁ πεσσίσκος κοσμεῖται μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ ἀνθέμια ὁμοιάζοντα μὲ ἀμπελόφυλλα, ἐπιπεδόγλυφα μὲ ἐπιμήκεις τὶς ἐπάνω πλάγιες γλωσσίδες, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μεταξύ τους μὲ βλαστὸ ποὺ ἔχει μορφὴ λοξῶν ἑλίκων. Τὸ κιονόκρανο, ὕψους 0.15, μὲ ὑψηλὸ ἀκόσμητο ἄβακα (ὕψους 0.105) ἔχει βάση μορφῆς στρεπτοῦ σχοινίου καὶ κοσμεῖται σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ὁρατὲς ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ πλευρὲς ἀπὸ πλατὺ ἀκανθόφυλλο ἀνερ-

20. Γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Καφιόνας, *Βυζάντιον, ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο* (Ἀθήνα 1986) 241-242.

21. Βλ. γι' αὐτὸν λίγα ὅ.π. 241 σημ. 2. Τὸ ἀρχικό του μῆκος, ἴσο μὲ τὸ μῆκος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη, ἦταν 6.52. Ἀργότερα ἐπεκτάθηκε πρὸς Δ.

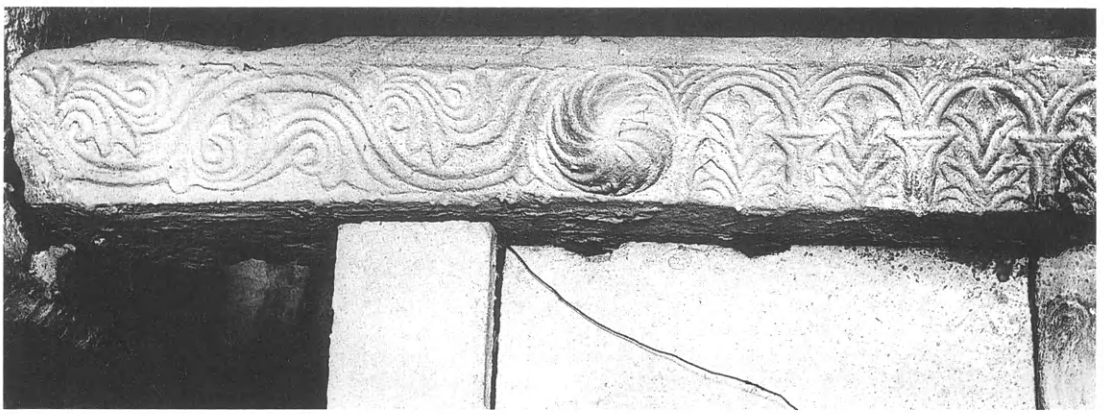
Εἰκ. 240. Τὸ μαρμάρινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας.

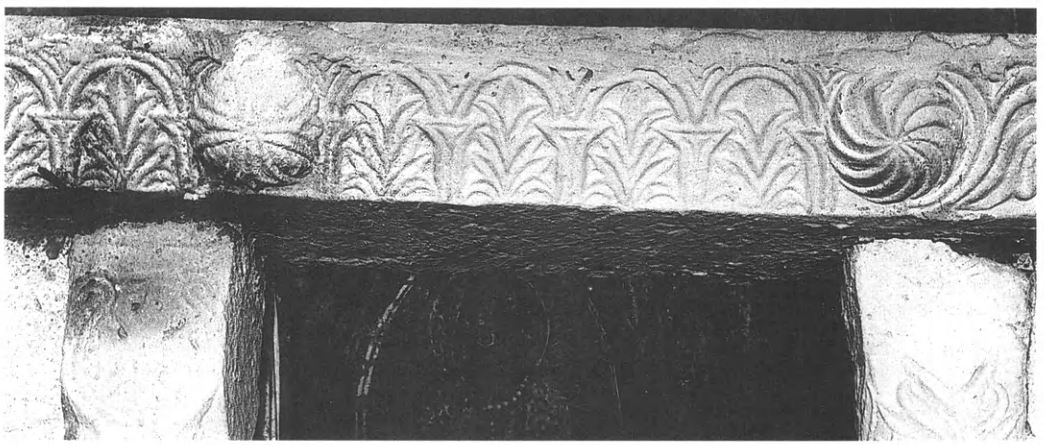

Εἰκ. 241. Τὸ Β. μαρμάρινο θωράκιο.

Εἰκ. 242. Τὸ Ν. μαρμάρινο θωράκιο.

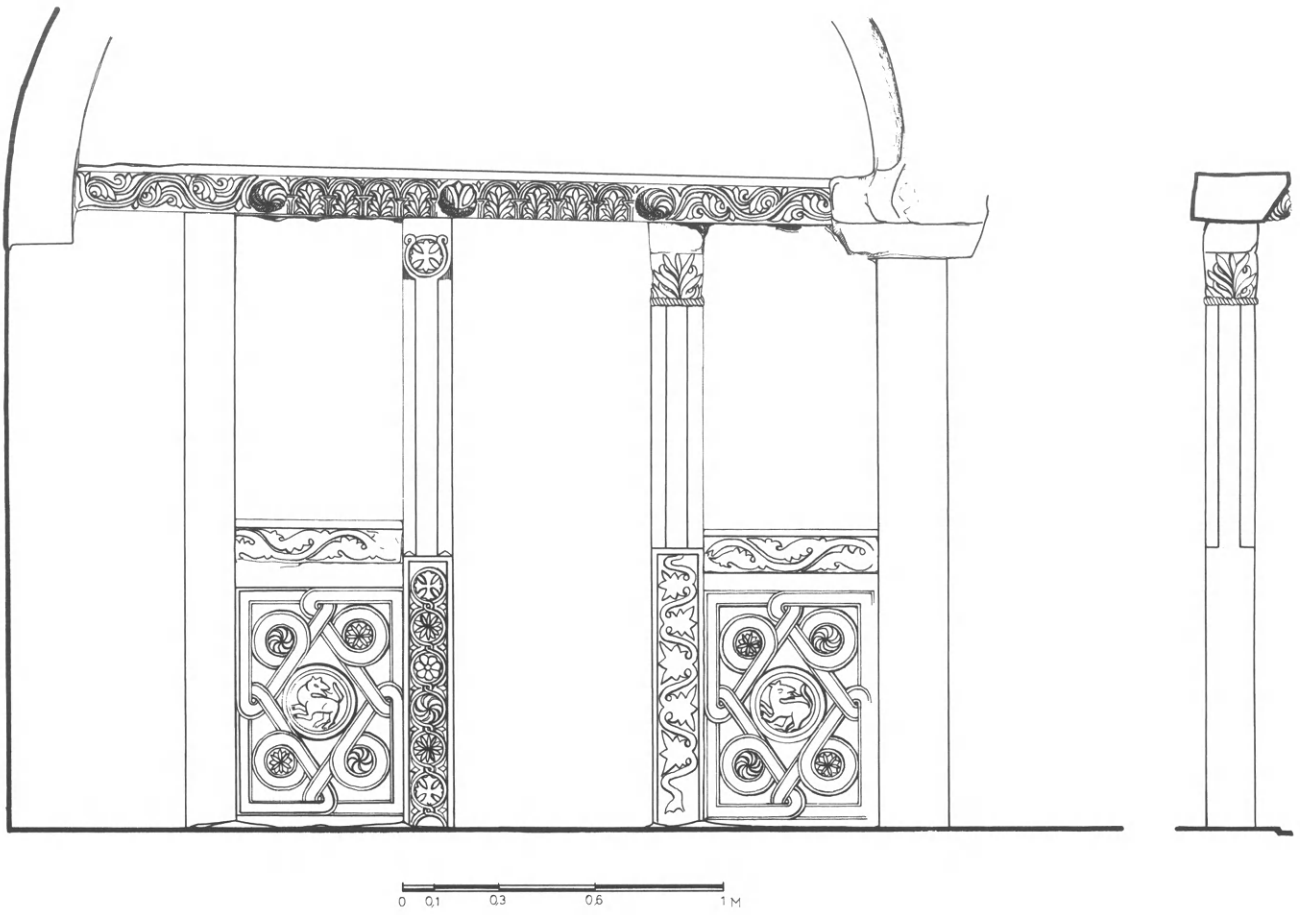

Εἰκ. 243-245. Τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου.

χόμενο ἀπὸ τὴ βάση ὡς τὸν ἄβακα. Τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου εἶναι περίπου 0.90 καὶ τοῦ κιονίσκου μὲ τὸ κιονόκρανο 1.01.

Ὁ Β. πεσσίσκος, μέσα σὲ ὀρθογώνιο καὶ αὐτὸς πλαίσιο, ἔχει σηρικοὺς τροχοὺς ἀπὸ διμερὴ ταινία πρισματικῆς τομῆς, ποὺ περιβάλλουν ἰσοσκελεῖς σταυρούς, δωδεκάκτινα ἀστέρια, ρόδακα καὶ πυροστρόβιλο. Κάτω φαίνεται μισὸς κύκλος. Μεταξὺ τῶν σηρικῶν

Εἰκ. 246. Σχέδιο τῆς ἀποκατάστασης τοῦ τέμπλου.

τροχῶν ἑκατέρωθεν τῶν κόμβων τρίφυλλα. Ὁ ὀκταγωνικὸς κιονίσκος ἀπὸ δύο τεμάχια ἔχει σύμφυτο τὸ κιονόκρανο, ὕψους 0.20, κοσμούμενο μόνο στὴν πρόσοψη μὲ λυρόμορφο κυκλικὸ πλαίσιο ἀπὸ δισχιδὴ ταινία, ποὺ ἐγκλείει ἐπιπεδόγλυφο σταυρό, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν διαπλατύνονται σὲ τρίφυλλα. Οἱ πεσσίσκοι δὲν ἔχουν σύμφυτους σταθμοὺς πύλης.

4. Τὸ ἐνιαῖο ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου, μήκους 2.33[22], ἔχει πλάτος στὴν κάτω πλευρὰ 0.235 καὶ στὴν ἐπάνω 0.32. Τὸ ὕψος του εἶναι 0.15. Ἐπάνω ἔχει στενὴ ἀκόσμητη ταινία ὕψους 0.3. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ τρία συμπαγὴ κομβία, τμήματα σφαίρας· τὸ μεσαῖο κο-

22. Ἑπομένως καὶ στὸ μνημεῖο αὐτὸ τὸ μῆκος τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι ἀρκετὰ μικρότερο ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Ἴσως λοιπὸν οἱ μαρμαράδες στὰ ἐργαστήριά τους σκάλιζαν τέμπλα κι ὕστερα, ἀφοῦ ἀγοράζονταν ἀπὸ πελάτες, τὰ προσήρμοζαν στοὺς ναούς, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀγοράστηκαν.

σμεῖται μὲ ἰσοσκελὴ σταυρὸ ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καὶ τὰ ἀκραῖα ἔχουν ὡς κόσμημα πυροστρόβιλο. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀνὰ τέσσερα τοξύλλια ἀπὸ διμερεῖς ταινίες πλαισιώνουν ψηλὰ ἐννεάφυλλα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια κι ἔχουν μεταξύ τους ἐπάνω τρίφυλλα. Στὰ ἄκρα, πέρα τῶν κομβίων, ἑλικοειδὴς διμερὴς βλαστὸς μὲ συνημμένα, ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὁ βλαστὸς διαγράφει ἀνὰ τρεῖς κυμάνσεις. Τόσον αὐτὸς ὅσο καὶ τὰ χυμώδη ἡμίφυλλα κάμπτονται ἔντονα. Οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ στὸ Β. ἄκρο μαρτυροῦν ἀμυδρὴ ἀνάμνηση τῶν κυμάνσεων τοῦ Νικήτα (εἰκ. 243-245).

5. Ἐξωτερικὰ ὡς ποδιὰ τοῦ Ν. παραθύρου στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Προδρόμου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γεῖσο λοξότμητο, μήκους 0.48, κοσμούμενο μὲ ἐπιπεδόγλυφο βλαστὸ ἐλαφρὰ γωνιώδη, ὅπως οἱ βλαστοὶ τοῦ ἴδιου Μαρμαρᾶ, μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Πάνω ἀπὸ τὴ λοξότμητη διακοσμημένη πλευρὰ ταινία ἀκόσμητη ὕψους 0.023.

Κατὰ μεταγενέστερη προφανῶς ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ προστέθηκε μαρμάρινη δοκός, ὡς Ν. σταθμὸς στὴ θύρα τῆς Πρόθεσης.

Τὸ σχέδ. εἰκ. 246 παρέχει ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας.

2. Ἁγία Σολομονὴ[23]

Καὶ στὸ ναὸ αὐτὸ τὰ θωράκια ἔχουν πρωτότυπο, ἀλλ' ἁπλούστατο διάκοσμο, συνιστάμενο σὲ ἁπλές, βαθιὲς χαραγές, ποὺ διαγράφουν τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ μέσα του μεγάλο σταυρὸ μὲ διευρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Μέσα στὰ κενὰ ἀπὸ ἕνα μεγάλο χῖ (εἰκ. 247, 248).

Στὴν ἄνω πλευρὰ τοῦ πλαισίου στὸ ἕνα θωράκιο ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 248):

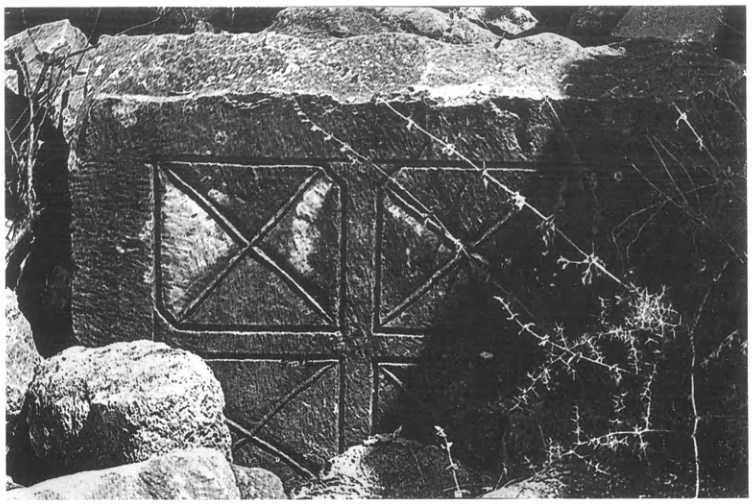
+ *Μνήσθητη Κ(ύρι)ε τοῦ δού(λου) σου | Γεωργῆ | τοῦ Κ(οσ)κηνᾶ* +[24]

Πάνω στὸ θωράκιο εἶναι χτισμένος τοῖχος σωζόμενος σὲ ὕψος 1.17. Εἶναι πιθανὸ πὼς ὁ τοῖχος ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευή. Στὴ θέση τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἀπόκειται κομμάτι λευκοῦ μαρμάρου διαστ. 0.66×0.27×0.13. Στὴν πρόσοψη φέρει ἔπαρμα ὡς εἶδος πλαισίου, πλάτους 0.13, τὸ ὁποῖο διακοσμεῖται μὲ σχηματοποιημένο φυτό, μακρὸ κλάδο ποὺ τὰ φύλλα του εἶναι πριονωτά. Στὸ ἕνα του ἄκρο ἀπολήγει σὲ τριγωνικὸ σχῆμα, ἴσως

23. Ὁ ἐρειπωμένος ναός, διαστ. μὲ τὴν ἀψίδα 4.75×2.78, βρίσκεται στὴ θέση Σουλιὰ τῆς Τριανταφυλλιᾶς στὴ Μέσα Μάνη. Εἶναι μονόχωρος, ἄλλοτε μονοκάμαρος, χτισμένος μὲ πέτρες καὶ πηλό. Ἴσως εἶναι ἀξιοπρόσεκτο πὼς στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Δ. τοίχου, πάνω σὲ πηλὸ ποὺ καλύπτει πέτρες, ἔχουν χαραχτεῖ μὲ τὸ μυστρὶ πολλὲς χαραγές, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετὲς διαγράφουν χιαστὸ σχῆμα.

Ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα διασώζει ἀμυδρὰ ἴχνη τοιχογραφιῶν καὶ ἔχει ὀρθογώνια φωτιστικὴ θυρίδα. Ἡ θύρα τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται στὸν Δ. τοῖχο. Χτιστὸ θρανίο φαίνεται στὴ βάση τῆς Ν. πλευρᾶς. Ὡς πόδι τῆς Πρόθεσης χρησιμεύει ἀνεστραμμένο τμῆμα κίονα μὲ σύμφυτη βάση ἀφρόντιστης ἐργασίας. Μέσα στὴν ἀψίδα, μεταξὺ σωροῦ λίθων, ἡμίεργο κιονόκρανο. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου ὑπόλειμμα ὀδοντωτῆς ταινίας.

24. Τὴ δίφθογγο *ου* ὁ χαράκτης τὴ γράφει κατὰ διαφορετικοὺς τρόπους. Ἀξιοπερίεργο πὼς τὸ ὄνομα *Γεωργὴ* τὸ χαράσσει ἀνάμεσα σὲ δυὸ κατακόρυφες γραμμές. Ἰδιόρρυθμα γράφει καὶ τὸ γράμμα ρῶ.

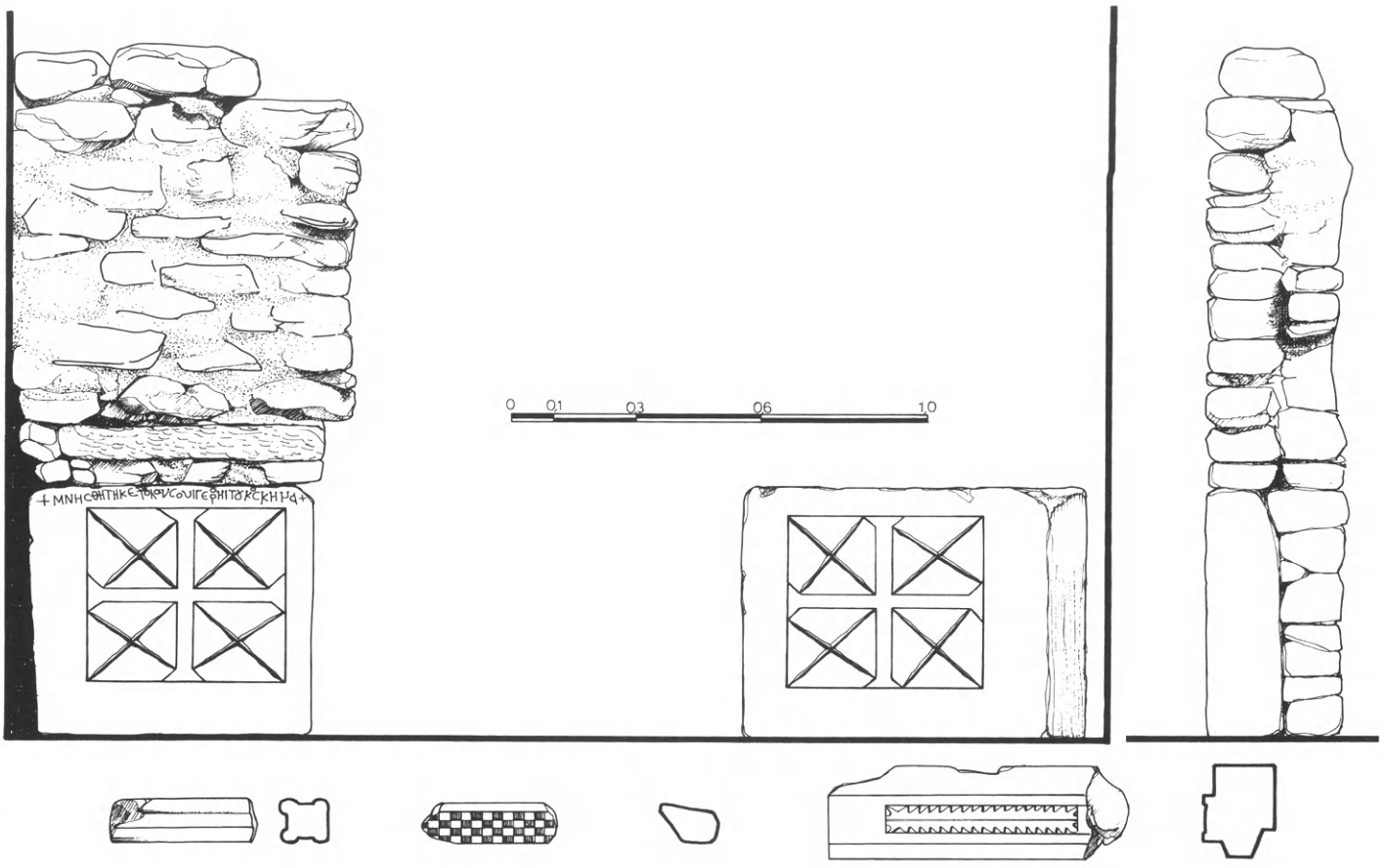
Εἰκ. 247, 248. Θωράκια τοῦ τέμπλου.

διαπλατυσμένο ἄκρο σταυροῦ (εἰκ. 250). Ἴσως τὸ γλυπτὸ ἦταν σταθμὸς τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ. Ἀνάμεσα στοὺς λίθους βρίσκονται: κομμάτι (0.30×0.37) λοξότμητου γείσου μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα, κομμάτι κιονίσκου τέμπλου μὲ προέχουσα ράβδο σὲ κάθε γωνιά. Ἴσως ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἄλλα γλυπτὰ μέσα στὸν σωρὸ λίθων τοῦ ἱεροῦ.

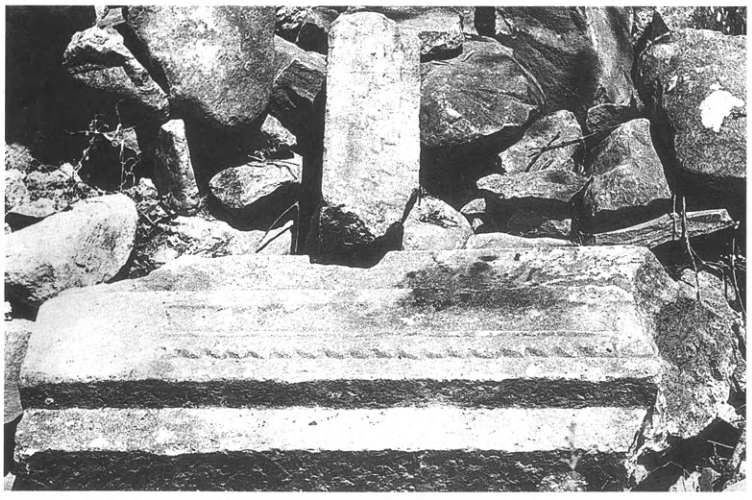
Τὸ θέμα ποὺ διακοσμεῖ τὰ θωράκια τῆς Ἁγίας Σολομονῆς καὶ ἡ λάξευσή του δὲν παρέχουν στοιχεῖα χρονολόγησης. Σ' αὐτὴν νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ βοηθήσει ὁ τύπος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς βλ. σχέδ. εἰκ. 249.

Τὸ ὄμικρον εἶναι ὁλοστρόγγυλο· τόσον αὐτό, ὅσον καὶ τὸ ἄλφα, τὸ σίγμα, τὸ ὖψιλον εἶναι ὅμοια κυρίως μὲ τὰ ἀντίστοιχα γράμματα τοῦ Ταξιάρχη στὸν Δρύαλο[25] (1103). Τὸ

25. Lascarina Bouras, Architectural Sculptures, πίν. 21 εἰκ. 1.

Εἰκ. 249. Σημερινὴ κατάσταση τοῦ τέμπλου καὶ ἀποτμήματα γλυπτῶν.

Εἰκ. 250. Ἄλλα γλυπτὰ στὸ ναό.

ἄλφα, τὸ ὄμικρον, τὸ ὕψιλον μοιάζουν καὶ μὲ τὰ κακογραμμένα γράμματα τῆς Φανερωμένης[26] (1079). Ἐπίσης τὸ ἄλφα, τὸ σίγμα, τὸ ὕψιλον, τὸ ὄμικρον μοιάζουν μὲ τὰ γράμματα τῆς ἁγίας Τράπεζας τῆς Παναγίτσας τῶν Φαγριάνικων Μηλέας, ποὺ χρονολογήθηκεν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.[27] Ἴσως λοιπὸν δὲν εἶναι σφαλερὴ ἡ χρονολόγηση τῶν θωρακίων τῆς Ἁγίας Σολομονῆς κοντὰ στὸ 1100.

3. Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος τῆς Κοίτας

Ὁ ναὸς στερεώθηκεν ἐδῶ καὶ χρόνια ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ[28]. Σταυροειδής, τρουλλαῖος, τετράγωνος, ἁπλὸς τετρακιόνιος, χωρὶς νάρθηκα. Γιὰ τὰ κιονόκρανά του (εἰκ. 251-253) ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[29]. Τὸ μνημεῖο ὁ καθηγητὴς Χαρ. Μπούρας χρονολογεῖ ἀπὸ τὸ α΄ τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.[30]

1. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας περιτρέχει τὴ βάση τοῦ τρούλλου γεῖσο μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα.

2. Τὴ στάθμη τῆς γένεσης τῶν θόλων τοῦ ναοῦ ἐξαίρει λοξότμητο γεῖσο μὲ ἑλικόφυλλο κοίλης γλυφῆς[31] (εἰκ. 254). Ὁ βλαστὸς διμερής, οἱ καμπύλες ἔντονες τόσον αὐτοῦ ὅσο καὶ τῶν ἡμίφυλλων τῆς ἄκανθας.

Στὸ μέσον τῆς ἀψίδας, πάνω στὸ γεῖσο ποὺ τὴν διατρέχει, ἔξεργο κομβίο μὲ σταυρὸ καὶ ἑκατέρωθέν του δυὸ κύκλοι· ὁ πρὸς Β. ἐγκλείει δωδεκάκτινο ἀστέρι.

3. Ἡ ἐκκλησία εἶχε καὶ ἑλκυστῆρες μαρμάρινους. Σώζεται ὁ δυτικὸς καὶ μέρος τοῦ Ἀ. (εἰκ. 254). Τὸ ἐναπομένον τμῆμα εἶναι πακτωμένο στὸν Β. τοῖχο. Ἡ πρόσοψή του, πολὺ διαβρωμένη, ἐκοσμεῖτο μὲ ἑλικοειδὴ βλαστό. Πολὺ φθαρμένο εἶναι τὸ μάρμαρο καὶ τοῦ Δ. ἑλκυστήρα καὶ κατὰ τὴ Δ. καὶ τὴν Ἀ. λοξότμητη πλευρά του. Διακρίνονται σὲ κάθε μιὰ προεξοχὲς τῶν τριῶν κομβίων καὶ χαμηλὰ λείψανα διακόσμου ποὺ μαρτυροῦν ὅτι μεταξὺ τῶν κομβίων ὑπῆρχε τὸ γνωστὸ «μικρασιατικὸ θέμα». Κάπως καλύτερα διατηρεῖται ὁ διάκοσμος τῆς πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ λοξότμητης πλευρᾶς τοῦ ἑλκυστήρα. Τὸ μεσαῖο κομβίο –ὅλα εἶναι συμπαγὴ– ἔχει ἰσοσκελὴ σταυρὸ τοῦ γνωστοῦ τύπου, δηλαδὴ μὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα καὶ ἑκατέρωθέν του συναπτόμενους κύκλους ἐγκλείοντας πυροστρόβιλους καὶ ἄλλο θέμα ποὺ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ καθορισθεῖ. Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ ἀκραῖα κομβία μέσα σὲ σχήματα ἐλλειπτικὰ ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια (εἰκ. 255).

4. Ἔξω τοῦ ναοῦ ἀπέκειτο θωράκιο διαστ. 0.86×0.65×0.15. Θέμα του ἡ γνωστὴ ἀνακομβούμενη ταινία, ποὺ σχηματίζει ρόμβο συνδεόμενο πρὸς τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ κόμβους. Πρὸς τὸ πλαίσιο συνδέονται καὶ οἱ κύκλοι οἱ διαμορφούμενοι πλάι στὶς λοξὲς

26. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Ἡ ἐπιγραφὴ στὴ Φανερωμένη, εἰκ. 1 τῆς σ. 220 καὶ εἰκ. παρένθετος μεταξὺ τῶν σ. 224 καὶ 225.

27. Ὁ ἴδιος, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας, 182.

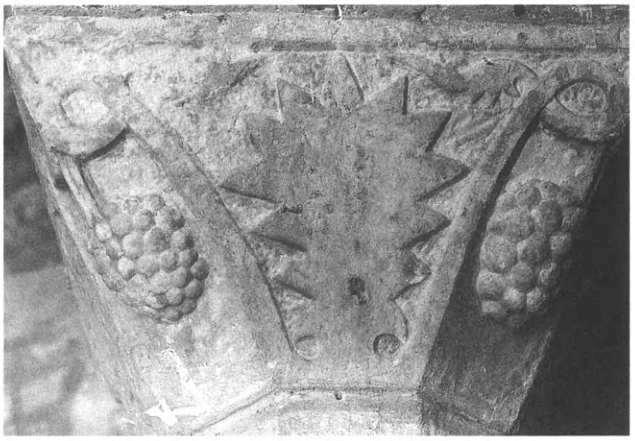
28. Βλ. γι' αὐτὸν Δρανδάκη, Σημειώσεις, ἀριθ. 7.

29. Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στὴ Μάνη, *ΠΑΕ* 1979, 177-178. Βλ. στὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργο καὶ σχέδ. εἰκ. 258.

30. Χαρ. Μπούρας, Ἡ ναοδομία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Μάνης (*Περιλήψεις ἐπιστημον. διαλέξεων*, Ἐθν. Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο, Ἀθήνα 1985), 20.

31. Βλ. καὶ Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, πίν. ΚΑγ.

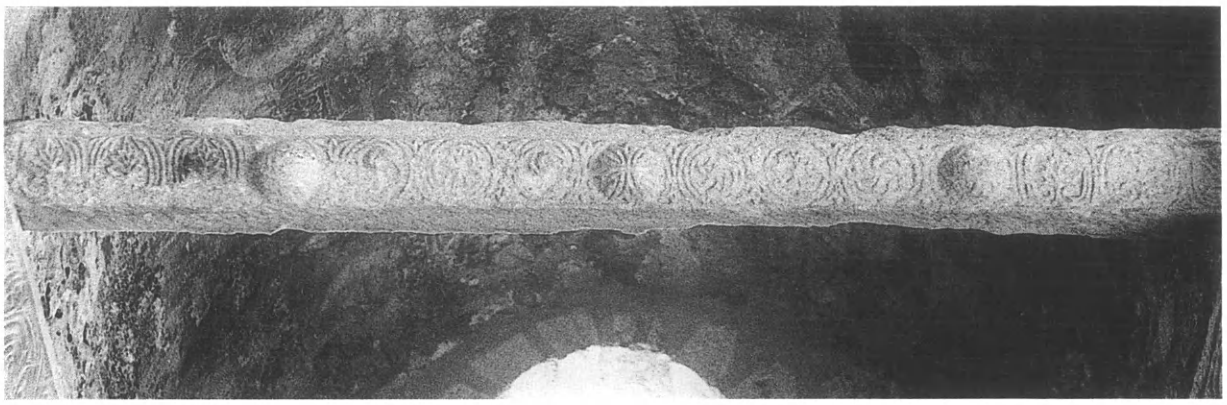

Εἰκ. 251-253. Κιονόκρανα τοῦ ναοῦ.

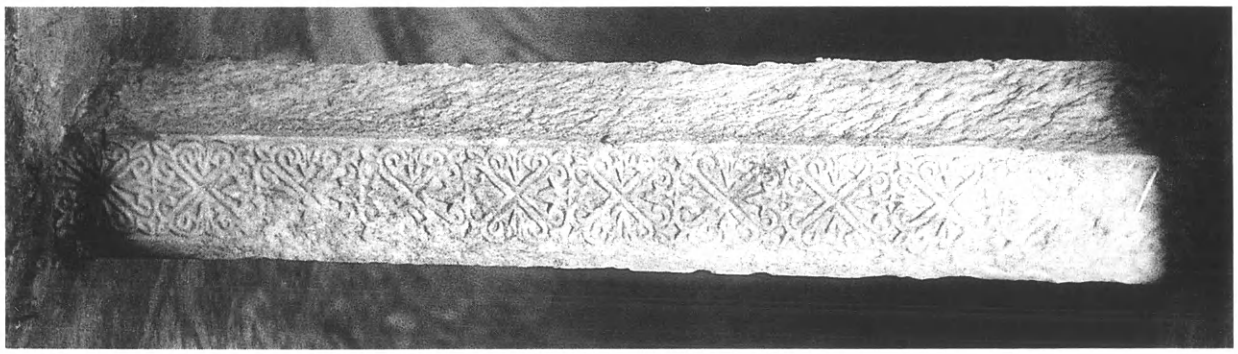
Εἰκ. 254. Ἀνάγλυπτα γεῖσα στὶς γενέσεις τῶν καμαρῶν. Μέρος τοῦ Ἀ. ἑλκυστήρα.

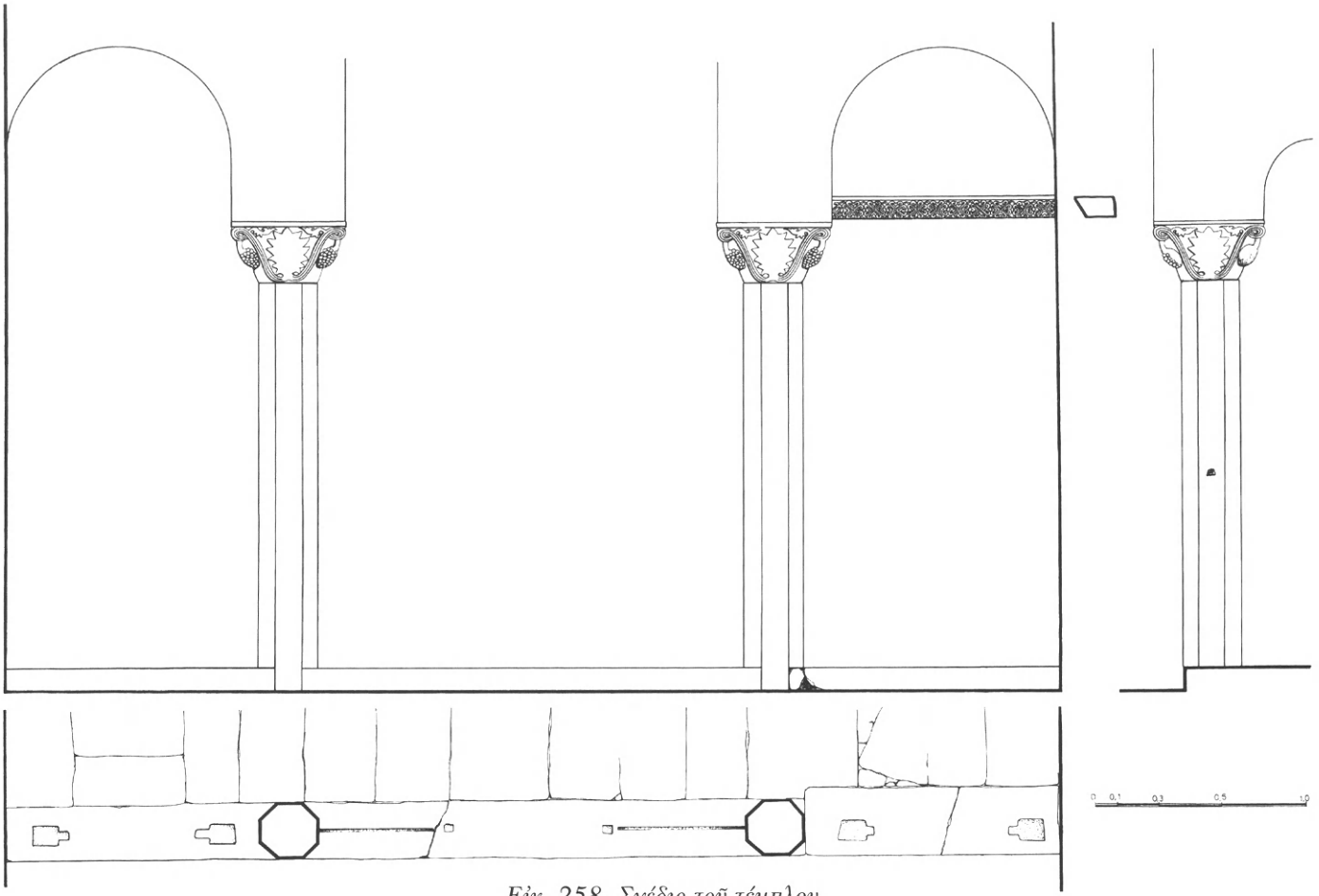
Εἰκ. 255. Δ. ἑλκυστήρας (Ἀ. πλευρά).

Εἰκ. 256. Θωράκιο.

Εἰκ. 257. Ἐπιστύλιο τοῦ Διακονικοῦ.

Εἰκ. 258. Σχέδιο τοῦ τέμπλου.

πλευρὲς τοῦ ρόμβου· οἱ κύκλοι περικλείουν οἱ ἐπάνω ἑξάκτινα ἀστέρια καὶ οἱ κάτω πυροστρόβιλους. Στὸν κύκλο μέσα στὸν ρόμβο τριχωτὸ ζῶο βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ γλύφει μὲ τὴ μακριά του γλώσσα τὴν ἄκρα τῆς οὐρᾶς του στρέφοντας πίσω τὴν κεφαλή του[32] (εἰκ. 256).

5. Ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ σώζεται στὴ θέση του τὸ ἐπιστύλιο τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 257 καὶ σχέδ. εἰκ. 258). Ὁ διάκοσμός του ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεχόμενα σχήματα φθαρμένα ἢ πρόστυπα ποὺ συνίστανται ἀπὸ χιαστὰ μὲ ἀγκυρούμενα ἄκρα, συμβάλλοντα στὴ διαμόρφωση τριφύλλων πληρούντων τὰ μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ χῖ κενά. Κόσμημα ὅμοιο ἀπαντᾶ καὶ σὲ τέμπλο τῆς Μίνας.

Στὸν βατήρα εἶναι ὁρατὲς οἱ ἐγκοπὲς τῆς πάκτωσης τῶν πεσσίσκων τῶν σύμφυτων μὲ

32. Τὸ θωράκιο δὲν βρῆκα σὲ πρόσφατη ἐπίσκεψή μου. Ἐγχώριος μὲ διεβεβαίωσεν ὅτι τὸ ἔχουν φυλάξει.

Εἰκ. 259. Βατήρας τέμπλου καὶ ἐγκοπὴ πακτώσεως.

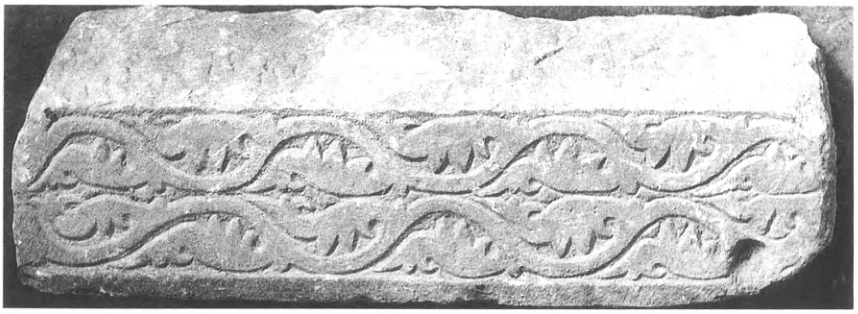
Εἰκ. 260. Τμῆμα πεσοίσκου.

Εἰκ. 261. Πεσοίσκος μὲ σύμψυτο σταθμὸ πύλης καὶ τμῆμα κιονίσκου.

Εἰκ. 262. Τμῆμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου μὲ σύμψυτο κιονόκρανο, κοσμημένο μὲ ἰσοσκελὴ σταυρὸ ἐντὸς πλαισίου.

Εἰκ. 263. Γεῖσο μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο.

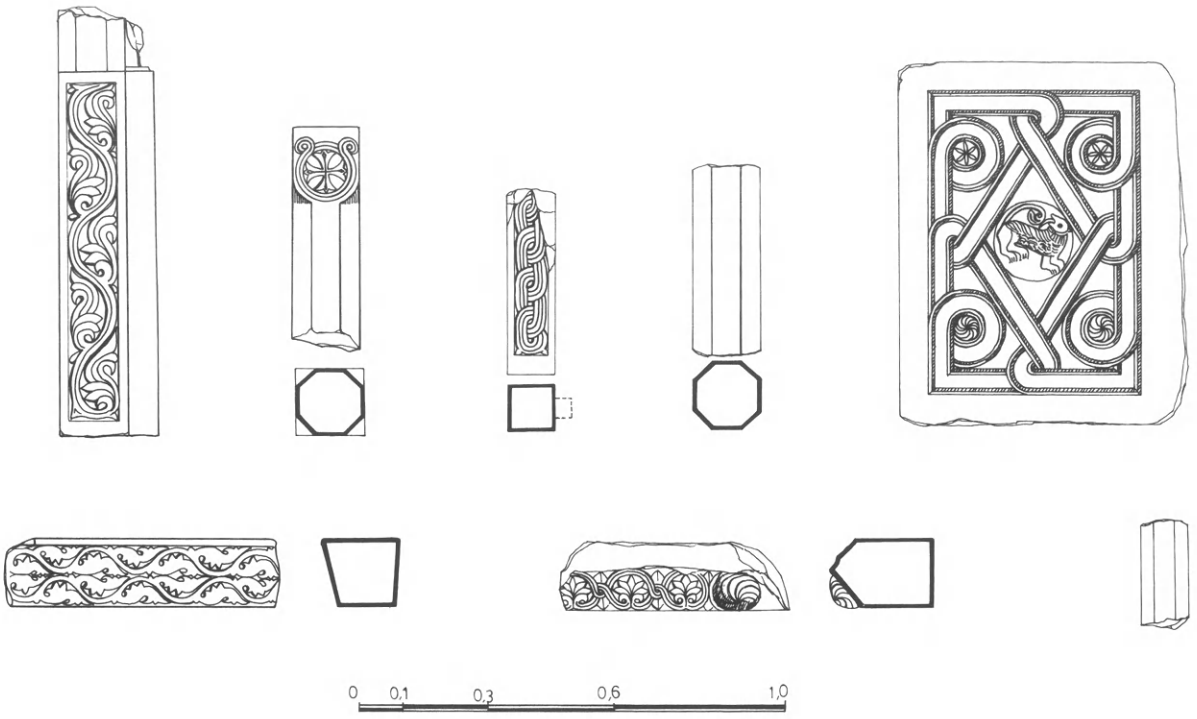
τοὺς σταθμοὺς τῆς πύλης. Οἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν ἐγκοπῶν καὶ τοῦ Ν. τοίχου, καθὼς καὶ τοῦ ΝΑ. κίονα, εἶναι τόσο μικρές (βλ. καὶ εἰκ. 259) ὥστε μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν πεσσίσκων ὁ χῶρος δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τοποθέτηση θωρακίου· θὰ μεσολαβοῦσε κενό. Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ στὴν Πρόθεση, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐγκοπὲς καὶ στὸν βατήρα της.

Πάνω στὸν βατήρα τοῦ τέμπλου στὸ κυρίως ἱερό, μεταξὺ τῶν δύο κιόνων, ὑπάρχει κοντὰ στὸν Ν. κίονα αὐλάκωση, μήκους 0.54 καὶ πλάτους 0.02, προφανῶς γιὰ τὴν πάκτωση θωρακίου. Βορειότερα, σὲ ἀπόσταση 0.03, ἄλλη τετράγωνη κοίλανση πλευρᾶς 0.04. Ὅμοιες ἐγκοπὲς φαίνονται κοντὰ καὶ στὸν Β. κίονα. Οἱ τετράγωνες ἐγκοπὲς ἀπέχουν μεταξύ τους 0.79. Στοὺς κορμοὺς τῶν κιόνων πρὸς τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ, σὲ ὕψος 0.95, μικρὲς τετράγωνες ἐγκοπές, πλευρᾶς 0.04 καὶ βάθους 0.015, θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν πάκτωση τῶν στέψεων.

6. Σωζόμενα τμήματα τῶν πεσσίσκων ἔχουν πρόχειρα τοποθετηθεῖ στὶς ἐγκοπές. Οἱ προσόψεις τῶν πεσσίσκων κοσμοῦνται ἀπὸ τριμερὴ ταινία, ἡ ὁποία σχηματίζει ἀτέρμον ὀκτώσχημο πλέγμα (εἰκ. 260). Ἕνα τμῆμα ἔχει ὕψος 0.51 καὶ ἡ πρόσοψή του πλάτος 0.11. Στὸ ἄνω ἄκρο φαίνονται ἴχνη τῆς βάσης τοῦ σύμφυτου ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου καὶ στὴ μιὰ πλευρὰ ὑπολείμματα τοῦ σπασμένου σταθμοῦ τῆς πύλης. Ἡ διατομὴ τοῦ κιονίσκου εἶναι 0.115. Στὸ ναὸ σώζονται καὶ ἄλλα ἀποτμήματα κιονίσκων ὕψους 0.21, 0.28, 0.27 κ.ἄ. Σὲ ἀπότμημα ὕψους 0.425 ὁ διάκοσμος ἀρχίζει σὲ ὕψος 0.075 ἀπὸ τὴ βάση. Ἄλλος πεσσίσκος μὲ τμῆμα τοῦ σύμφυτου ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου καὶ μὲ τὸν σταθμὸ τῆς πύλης, ποὺ ἀπολήγει σὲ σπασμένο τώρα μῆλο, συνολικοῦ μήκους 1.06, ἀπόκειται μέσα στὸ ναό (εἰκ. 261). Ἡ πρόσοψή του ἔχει πλάτος 0.165, κοσμούμενη ἀπὸ ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ὅμοιο μὲ τὸν συναντώμενο στὰ γεῖσα τὰ τοποθετημένα στὴ στάθμη τῆς γένεσης τῶν καμαρῶν τοῦ ναοῦ. Τὸ κόσμημα εὑρισκόμενο μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀρχίζει σὲ ὕψος 0.6 ἀπὸ τὴ βάση τοῦ πεσσίσκου, ὁ ὁποῖος ἔχει πάχος 0.175.

7. Ὀκταγωνικῶν κιονίσκων σώζονται δύο ἀκόμη ἀποτμήματα· τὸ ἕνα ἔχει ὕψος 0.445 καὶ τὸ ἄλλο μὲ σύμφυτο κιονόκρανο 0.51. Τὸ δεύτερο ἔχει διατομὴ 0.16. Τὸ κιονόκρανο κοσμεῖται στὴν πρόσοψη ἀπὸ λυροειδὲς μὲ σταυρὸ ἰσοσκελή, διαπλατυνόμενο σὲ τρίφυλλο κατὰ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του (εἰκ. 262).

8. Ἄλλο μαρμάρινο γεῖσο, μήκους 0.625 καὶ πλάτους 0.185 στὴν ἐπάνω πλευρὰ καὶ στὴν κάτω 0.135, ἔχει στὴ λοξότμητη πλευρά του ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο, συνηθισμένο

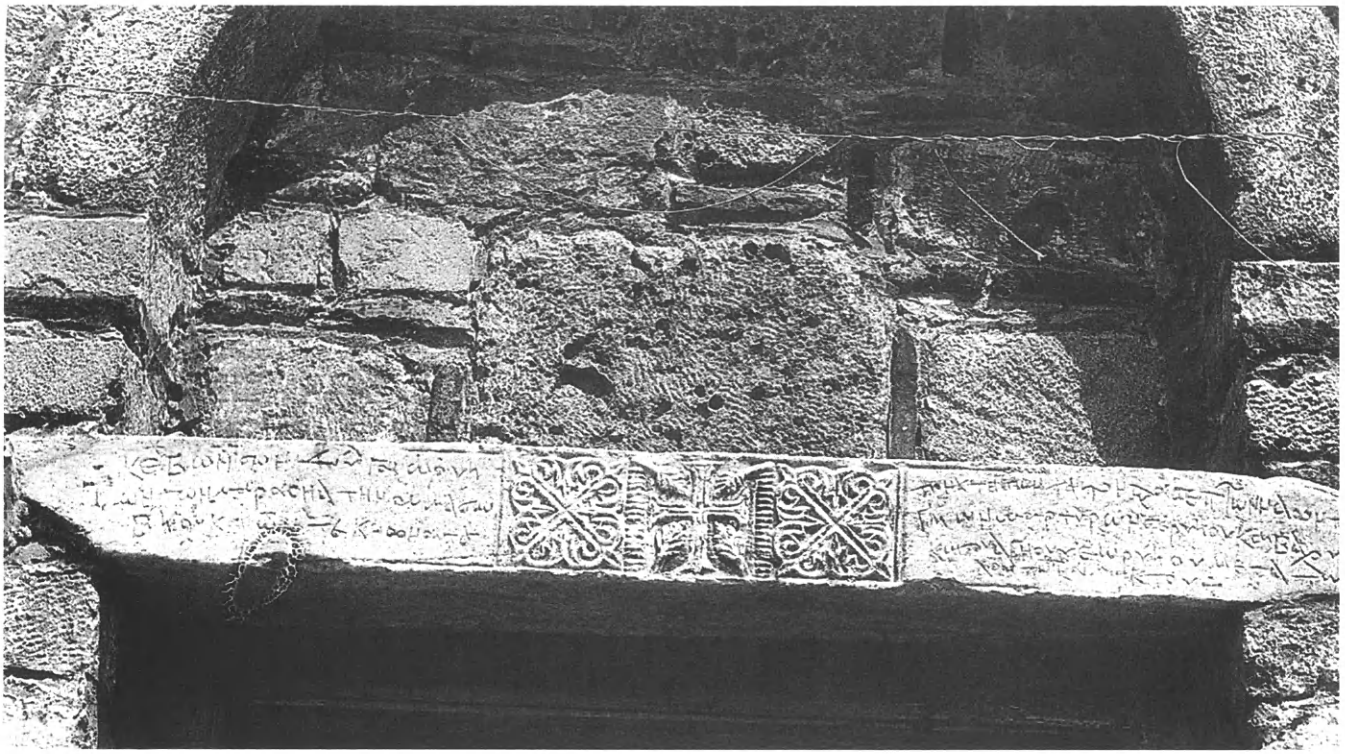
Εἰκ. 264. Σχέδιο μὲ ἐπὶ μέρους γλυπτὰ τοῦ ναοῦ.

στὰ τέμπλα τοῦ Νικήτα. Διπλὸς βλαστὸς προσεγγίζων καὶ ἀπομακρυνόμενος διαγράφει ἐλλείψεις γεμάτες ἀπὸ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὰ κενά. Καὶ ἐδῶ οἱ καμπύλες τοῦ βλαστοῦ εἶναι ἔντονες, πυκνές (εἰκ. 263). Τὸ γεῖσο προφανῶς θ' ἀποτελοῦσε στέψη θωρακίου. Καὶ τὸ περιγραφὲν θωράκιο (εἰκ. 256) ἔχει πλάτος 0.65. Σχέδια τῶν ἐπὶ μέρους γλυπτῶν παρέχει τὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 264.

9. Ὡς ἀνώφλιο τῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἔχει τοποθετηθεῖ δοκὸς ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μήκους 1.37 καὶ ὕψους 0.13. Στὸ μέσον τῆς πρόσοψης τοῦ ἀνωφλίου τρία τετράγωνα διάχωρα (εἰκ. 265). Στὸ μεσαῖο σταυρὸς ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ διαπλατυνόμενα σὲ τρίγωνα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Στὰ κενὰ ἀπὸ ἕνα δενδρύλλιο λοξὰ κατευθυνόμενο πρὸς τὸ μέσον τοῦ σταυροῦ. Στὰ πλάγια διάχωρα χιαστὸ κόσμημα παρόμοιο μὲ ἐκεῖνα ποὺ συναντήσαμε στὸν κοσμήτη τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 257).

Ἑκατέρωθεν τῶν γλυπτῶν κοσμημάτων τοῦ ἀνωφλίου ἐγχάρακτη μικρογράμματη ἐπιγραφή, ἀριστερὰ τρίστιχη (μήκους 0.405) καὶ δεξιὰ τετράστιχη[33] (μήκους 0.45), ποὺ με-

33. Τὴν ἐπιγραφὴ βλ. καὶ στὸν Traquair, Laconia, 188.

Εἰκ. 265. Τὸ ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο τῆς θύρας τοῦ ναοῦ.

ταγράφεται ἡ ἀριστερή:

+ Κ(ύρι)ε βωήθ(ει) σὼν δοῦλ(ον) Γαιώργη-
ων τὸν μαρασηάτην[34] *ἅμα συν-*
βήου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ

καὶ ἡ δεξιά:

τὼν κτήσαντα τὸν πάσεπτων ναὼν τῶν ἁ-
γήων μαρτύρων Σεργήου καὶ Βάχου
καὶ τοῦ ἁγήου Γεωργήου[35] *μετὰ πω-*
λοῦ πώθου καὶ μώκτου +

34. Τὸ ἐπώνυμο Μαρασιάτης προέρχεται κατὰ τὸν Traquair ὅ.π. ἀπὸ τὸ τοπωνύμιο Μαράση, ὄνομα τῆς τοποθεσίας ὅπου βρίσκεται ὁ ναός (ὅ.π. 188).

35. Ὁ μονοκάμαρος μεγαλιθικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μὲ χαμηλότερο νάρθηκα, σκεπασμένος μὲ πλάκες ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, βρίσκεται κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου. Ὅσες φορὲς πῆγα δὲν μπόρεσα νὰ μπῶ, γιατὶ ἦταν κλειδωμένη ἡ θύρα του καὶ κανεὶς δὲν ἤξερε ποιὸς ἔχει τὸ κλειδί.

Πάνω ἀπὸ τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς Ν. θύρας εἶναι ἐντοιχισμένο λοξότμητο γεῖσο μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας, διαστάσεων 0.78×0.12×0.15.

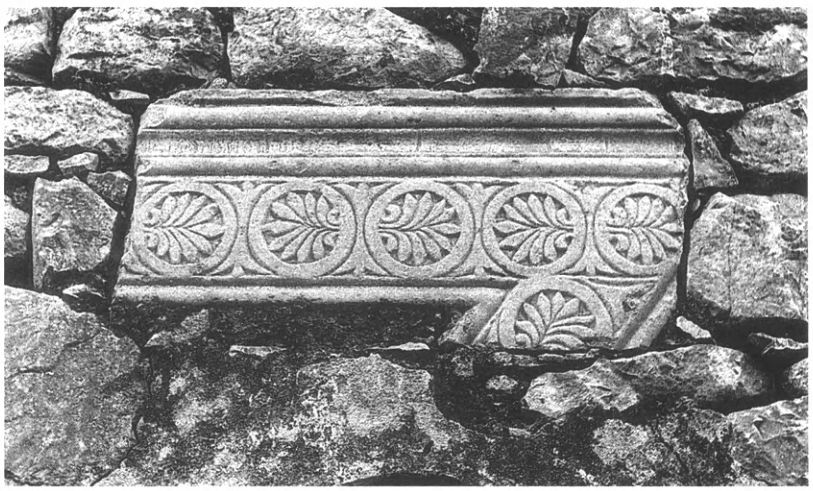
3α. Ἀπὸ ναοὺς τῆς Κοίτας

Σὲ μιὰ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ Κοίτα εἶδα ἐντοιχισμένο μικρὸ κομμάτι λοξότμητου γείσου μὲ δύο κομβία ὄχι πολὺ ἔκτυπα· στὸ ἕνα σταυρὸς καὶ στὸ ἄλλο πλέγμα. Μεταξύ τους τοξύλλιο ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία μὲ ἀνθέμιο καὶ πλάι στὸ δεύτερο κομβίο κύκλος γεμάτος ἀπὸ πυκνὸ χιαστὸ κόσμημα. Μοιάζει γιὰ ἔργο τοῦ 12ου αἰ. (εἰκ. 266).

2. Καὶ σὲ ἄλλη ἐκκλησία τῆς Κοίτας, τὸν Ἅγιο Θεράποντα, εἶναι ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ θύρα ἀπότμημα πτερυγίου ἄμβωνα[36] (εἰκ. 267) γωνιώδους σχήματος.

Εἰκ. 266. Κομμάτι λοξότμητου γείσου ἐντοιχισμένο σὲ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ Κοίτα.

Εἰκ. 267. Ἀπότμημα πτερυγίου ἄμβωνος ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Θεράποντα Κοίτας.

36. Φωτογραφία βλ. καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1984 Α΄, πίν. 148γ.

Ὁ διάκοσμός του συνίσταται σὲ σκοτία ἀνάμεσα σὲ δυὸ βεργία, πλατιὰ ταινία καὶ πάλι βεργίο. Τὸ κόσμημα τῆς ταινίας εἶναι ἐπιπεδόγλυφο· σειρὰ παράπλευρων κύκλων ἀπὸ ταινία σχετικῶς πλατιά, ποὺ περιέχουν ἀπὸ ἕνα ἐνδεκάφυλλο ἀνθέμιο. Τὰ ἀνθέμια ἀνὰ δύο εἶναι ἀντικόρυφα. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κύκλων ἐπάνω καὶ κάτω τρίφυλλα συνδεόμενα μὲ ἐνιαῖο μίσχο.

Ὡς χρονολογία κατασκευῆς τοῦ γλυπτοῦ προτάθηκεν ὁ 12ος αἰ.[37] Γλυπτὸ παρόμοιο βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης[38].

4. Ἅγιος Πέτρος Καστανέας

Στὴν Καστανέα (ἢ Μεγάλη Καστάνια) τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης βρίσκεται σὲ λειτουργία ὁ ἁπλὸς τετράστυλος, τετράγωνος ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου, στὸν ὁποῖο ἔχει προστεθεῖ ἀργότερα νάρθηκας. Γιὰ τὴν ἐκκλησία ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[39]. Χρονολογήθηκεν ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.[40] Οἱ τοιχογραφίες της ἴσως πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἔργο τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Δ. τοῖχο τοῦ νάρθηκα μπροστὰ στὴ θύρα του ἔχει χτιστεῖ σὲ ἀκόμη νεώτερη ἐποχή (τὸ 1816) τριώροφο κωδωνοστάσιο[41]. Τὸ λοξότμητο, μαρμάρινο περίθυρο τῆς πύλης ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ εἶναι κατάκοσμο[42] καὶ πιθανότατα ἀποτελεῖ μαρτυρία πὼς ἡ θύρα ἦταν ἡ ἐξωτερικὴ τῆς ἐκκλησίας[43]. Τοὺς σταθμοὺς καὶ τὸ ἀνώφλιο διατρέχει στὸ μέσον ταινία ἀπὸ ποικίλα ἀνάγλυπτα κοσμήματα, πλαισιωμένη στὶς πλευρὲς μὲ ἀβακωτὸ σκάλισμα. Τὰ θέματα ποὺ κοσμοῦν τὴ λοξότμητη πρόσοψη καὶ τῶν δύο σταθμῶν εἶναι ἀντιστοίχως ὅμοια. Πάνω ἀπὸ τὴν ἀκόσμητη βάση τους μεγάλο ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο, ἀπὸ τὴν ρίζα τοῦ ὁποίου διμερὴς ταινία ξεκινᾶ γιὰ νὰ διαγράψει σχῆμα σχεδὸν κυκλικὸ ποὺ περιβάλλει τὸ ἀνθέμιο. Τὰ θέματα τῆς ταινίας στοὺς σταθμοὺς εἶναι ἐκ τῶν κάτω βραχὺς ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, κύκλος περιβάλλων ἄλλους ὁμόκεντρους καὶ στὴ συνέχεια συναπτόμενοι κύκλοι ἀπὸ διμερὴ ταινία, ποὺ ἀνὰ δύο περικλείουν ἀνθέμια κι ἀκόμη, ἑξάκτινο ἀστέρι, πυροστρόβιλο, ἰσοσκελὴ σταυρὸ καὶ πάλι ἑξάκτινο ἀστέρι. Παρόμοιος εἶναι ὁ διάκοσμος καὶ τῆς μεσαίας ταινίας τοῦ ἀνωφλίου. Οἱ κύκλοι συνδέονται ἐδῶ μὲ διπλὸ δεσμὸ καὶ ὁ μεσαῖος κοσμεῖται ἀπὸ ἰσοσκελὴ σταυρό (εἰκ. 268 καὶ σχέδ. εἰκ. 269).

Ἡ ἐργασία εἶναι λεπτὴ καὶ ἡ πυκνότητα τοῦ διάκοσμου εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν 12ο αἰ.[44]

37. Ὅ.π. 254.

38. Ὅ.π. πίν. 148β.

39. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἔρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, 213-220. Ἡ Β. πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἐξ ἀφορμῆς τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους δὲν εἶναι ὁρατή, εἶναι πολὺ ἁπλούστερα ἀπὸ τὶς ἄλλες χτισμένη, ὅπως ἡ Β. πλευρὰ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 16.

40. Δρανδάκης ὅ.π. 218.

41. Βλ. καὶ γι' αὐτὸ Δρανδάκη ὅ.π. 214-215 καὶ πίν. 153α.

42. Ὅ.π. 217 εἰκ. 3.

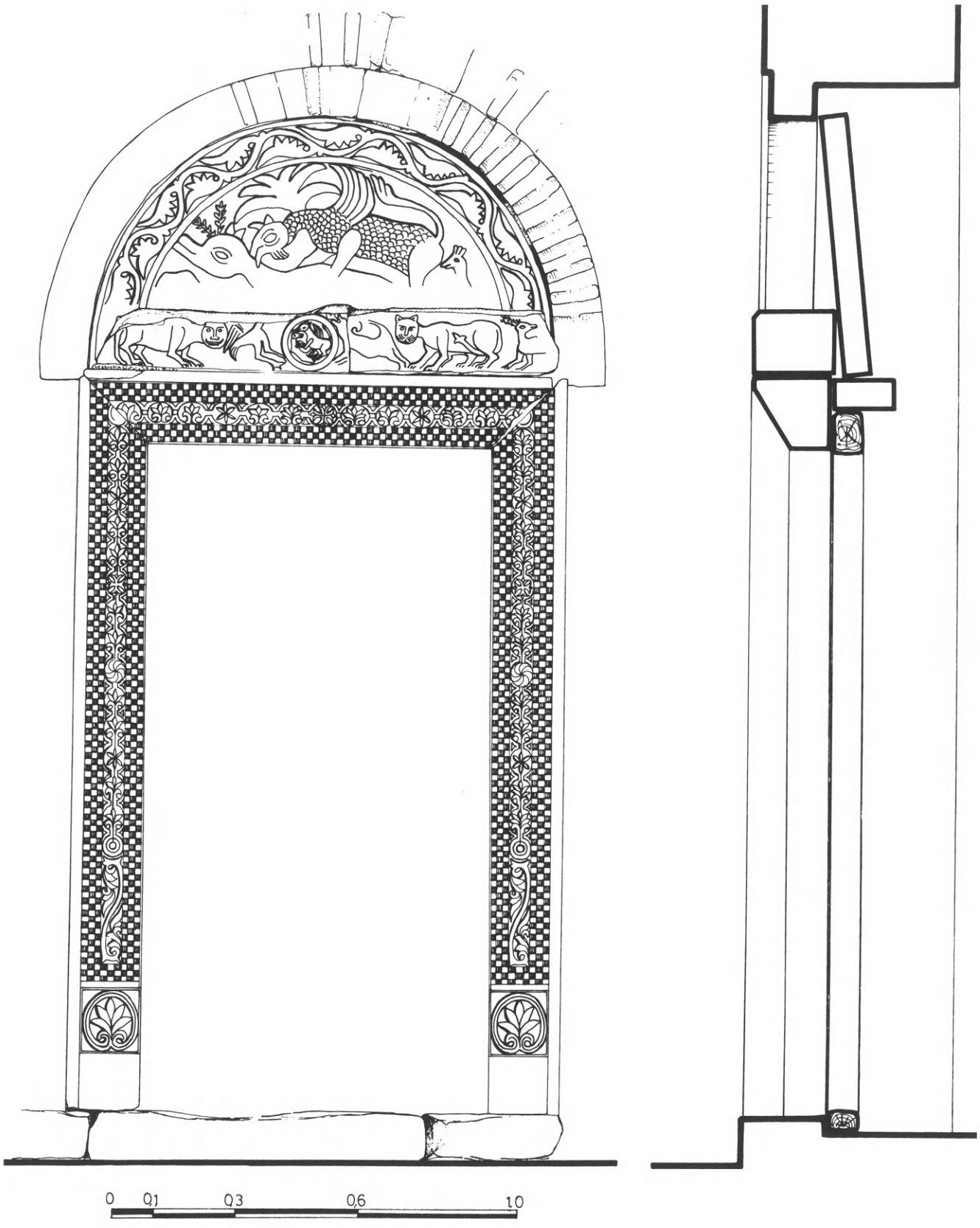
43. Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 0.85, τὸ ὕψος τοῦ περίθυρου 1.96, τὸ πλάτος 1.20.

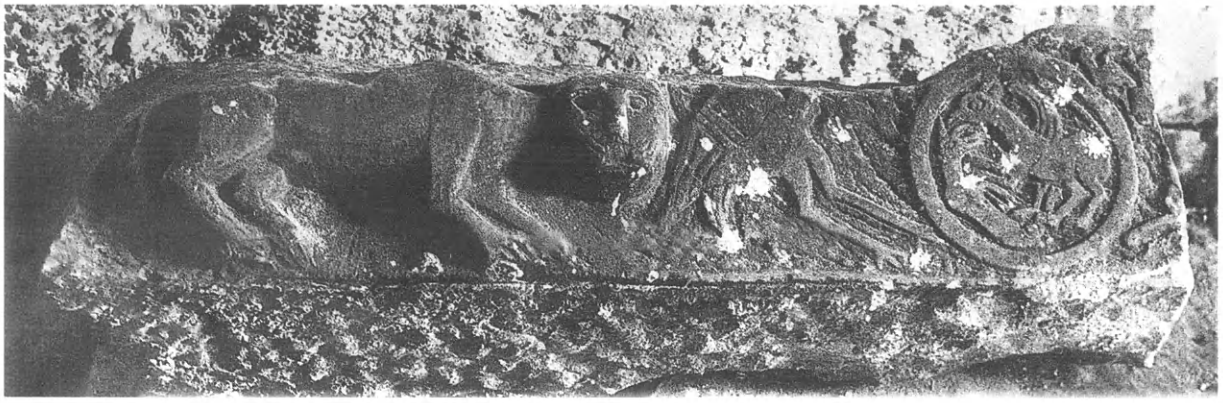
44. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ τεχνοτροπία γείσου σπασμένου σὲ δυὸ κομμάτια, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπιτεθεῖ στὸ ἀνώφλιο (σχέδ. εἰκ. 269 καὶ εἰκ. 270). Ὁ διάκοσμός του ἐξ ἀριστερῶν: ζῶο μὲ στρογγυλὸ κεφάλι βαδίζει πρὸς τὰ δεξιά, πουλὶ μὲ μακριὰ πόδια καὶ

Εἰκ. 268. Τμῆμα τοῦ περίθυρου τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν ναό.

Εἰκ. 269. Σχέδιο τοῦ περίθυρου.

0 0,1 0,3 0,6 1,0

Εἰκ. 270. Τὸ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ σπασμένο γεῖσο ποὺ ἔχει ἐπιτεθεῖ στὸ ἀνώφλιο.

Τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας καλύπτεται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μεγάλη στὸ μέσον καὶ ἡ μικρὴ ρομβόσχημη ἀμέσως μετὰ τὴ θύρα τῆς εἰσόδου περιβάλλονται ἀπὸ μαρμαροθέτημα. Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκταγωνικοί. Στὶς λοξές τους πλευρὲς διαμορφώνονται κάτω σταγόνες. Τὰ δίζωνα κιονόκρανα τῶν ἀνατολικῶν κιόνων κοσμοῦνται στὴν κάτω ζώνη ἀπὸ τέσσερα ὄρθια πλατιὰ ἀκανθόφυλλα μὲ πλατὺ ἐπίσης νεῦρο (ράχη) στὸ μέσον τους καὶ μὲ ἐλαφρῶς ἀνακαμπτόμενα στὴν κορυφὴ τὰ ἄκρα τῶν γλωσσίδων. Οἱ ἄλλες γλωσσίδες συνάπτονται μὲ αὐτὲς τοῦ παρακείμενου φύλλου καὶ διαγράφουν κενὰ σχήματα ἐναλλὰξ τραπεζοειδὴ καὶ ρομβόσχημα. Ἡ ἐπάνω ζώνη εἶναι ἰδιόρρυθμη. Στὶς γωνιὲς ἀπὸ ἕνας ὀκταγωνικὸς ἡμικιονίσκος στηρίζεται στὴν προεξοχὴ γλωσσίδων τῆς ἄλλης ζώνης καὶ μὲ τὴ σειρά του στηρίζει τὸν βαθμιδωτὸ ἄβακα. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τοῦ καλάθου εἶναι σκαμμένο πιὸ μέσα, ὥστε νὰ δημιουργεῖται κενὸ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἡμικιονίσκων. Τὸ σῶμα διακοσμεῖ σειρὰ συνεχόμενων λαξεύσεων ὅμοιων μὲ λογχοειδὴ φύλλα. Γωνιώδεις ἐπάνω οἱ λαξεύσεις, χωρίζονται ἡ κάθε μιὰ κατὰ τὸ ὕψος σὲ δύο ἴσα μέρη ἀπὸ κατακόρυφη γραμμή, κατερχόμενη ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἐπάνω γωνίας (εἰκ. 272 καὶ σχέδ. εἰκ. 271). Τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονοκράνων στὶς πλευρὲς ποὺ εἶναι στραμμένες πρὸς τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ, ἔχουν γλυπτὸ διάκοσμο, συνιστάμενο, ὅσο μπορεῖ νὰ δεῖ κανείς, μᾶλλον σὲ σταυρὸ μὲ ὄρπηκες, ὅπως θὰ τὸν βροῦμε στὴ Β. καὶ Ν. πλευρὰ τῶν ἐπιθημάτων τῶν Δ. κιόνων. Κατὰ περίεργο τρόπο ἡ πρὸς τὸ ναὸ πλευρὰ τῶν Α. ἐπιθημάτων εἶναι

κατεστραμμένο κεφάλι, κύκλος μὲ γρυπολέοντα ποὺ σπαράσσει ζῶο (εἰκ. 270). Ἔξω τοῦ κύκλου ζῶο καταδιωκόμενο ἀπὸ ἔξεργη λέαινα καὶ τέλος ἐπιπεδόγλυφο λάφι. Τὸ γλυπτὸ μᾶλλον ἀνήκει σὲ προηγούμενα χρόνια καὶ βρίσκεται ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση, ἀφοῦ ἐπικαλύπτει τὸ κάτω τμῆμα τῆς ἀνάγλυπτης πλάκας (πλ. 1.15, ὕψους 0.66), ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ ὡς τύμπανο τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς θύρας. Τὸν διάκοσμο τῆς μαρμάρινης πλάκας ἀποτελεῖ πλαίσιο ἐπιπεδόγλυφου ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ χοντροκομμένη σύνθεση γρυπολέοντα μὲ φολιδωτὸ σῶμα, ὁ ὁποῖος μπροστὰ σὲ φοίνικα, μεταξὺ δυὸ πουλιῶν, κατασπαράσσει λάφι (βλ. εἰκ. 268 καὶ σχέδ. εἰκ. 269). Ἡ χρονολόγηση τῆς πλάκας εἶναι προβληματική.

ἀκόσμητη (σχέδ. εἰκ. 271 καὶ 272). Οἱ δυτικοὶ κίονες πατοῦν σὲ ὀρθογώνιες πλάκες καὶ κυρίως ὁ διάκοσμος τῆς ἐπάνω ζώνης τῶν δίζωνων ἐπίσης κιονοκράνων τους εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν διάκοσμο τῶν ἀνατολικῶν· στὶς γωνιὲς ἀντὶ κιονίσκων ἔχουν πουλιὰ μὲ λεῖα σώματα καὶ μακρὲς πτέρυγες, διακοσμημένες ἀπὸ διάφορα μέσα σὲ κύκλο σχήματα, πυροστρόβιλο, ἐξάκτινο ἀστέρι, σταυρὸ καὶ στὰ μεταξὺ τῶν πουλιῶν κενὰ ἀπὸ μαστοειδὲς ἔπαρμα καὶ ἕνα ἀκανθοειδὲς φύλλο. Ὁ χαμηλὸς ἄβακας δὲν εἶναι εὐθύγραμμος ἀλλὰ κοιλαίνεται πρὸς τὸ μέσον. Τὰ ἐπιθήματα τῶν δυτικῶν κιόνων, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, στὴ Β. καὶ Ν. πλευρά τους κοσμοῦνται μὲ σταυρό, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν διαπλατύνονται καὶ ἀπὸ τὴ βάση του ἀναπηδοῦν ὄρπηκες ποὺ διακλαδίζονται καὶ γεμίζουν ὅλο τὸν ὑπόλοιπο χῶρο. Οἱ Δ. πλευρὲς τῶν δυτικῶν ἐπιθημάτων ἔχουν πυροστρόβιλο τοῦ Β. καὶ ἐξάκτινο ἀστέρι τοῦ Ν. πλαισιωμένα ἀπὸ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας.

Τὴ βάση τοῦ τρούλλου περιτρέχει μαρμάρινος κοσμήτης μὲ ὀκτὼ ἔξεργα συμπαγὴ κομβία καὶ ἀνάγλυπτους σηρικοὺς τροχούς. Τὰ τέσσερα ἐκ τῶν κομβίων ἔχουν πυροστρόβιλο, τὰ δύο σταυροὺς μὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τους διαμορφώνοντα τρίφυλλα καὶ τὰ ἄλλα δύο σταυρόμορφα πλέγματα. Στοὺς μεταξὺ τῶν κομβίων σηρικοὺς τροχοὺς πυροστρόβιλοι, ἀστέρια, μαργαρίτες, ἀνθέμια, σταυροὶ ὅμοιοι μὲ τοὺς διακοσμοῦντας τὰ κομβία.

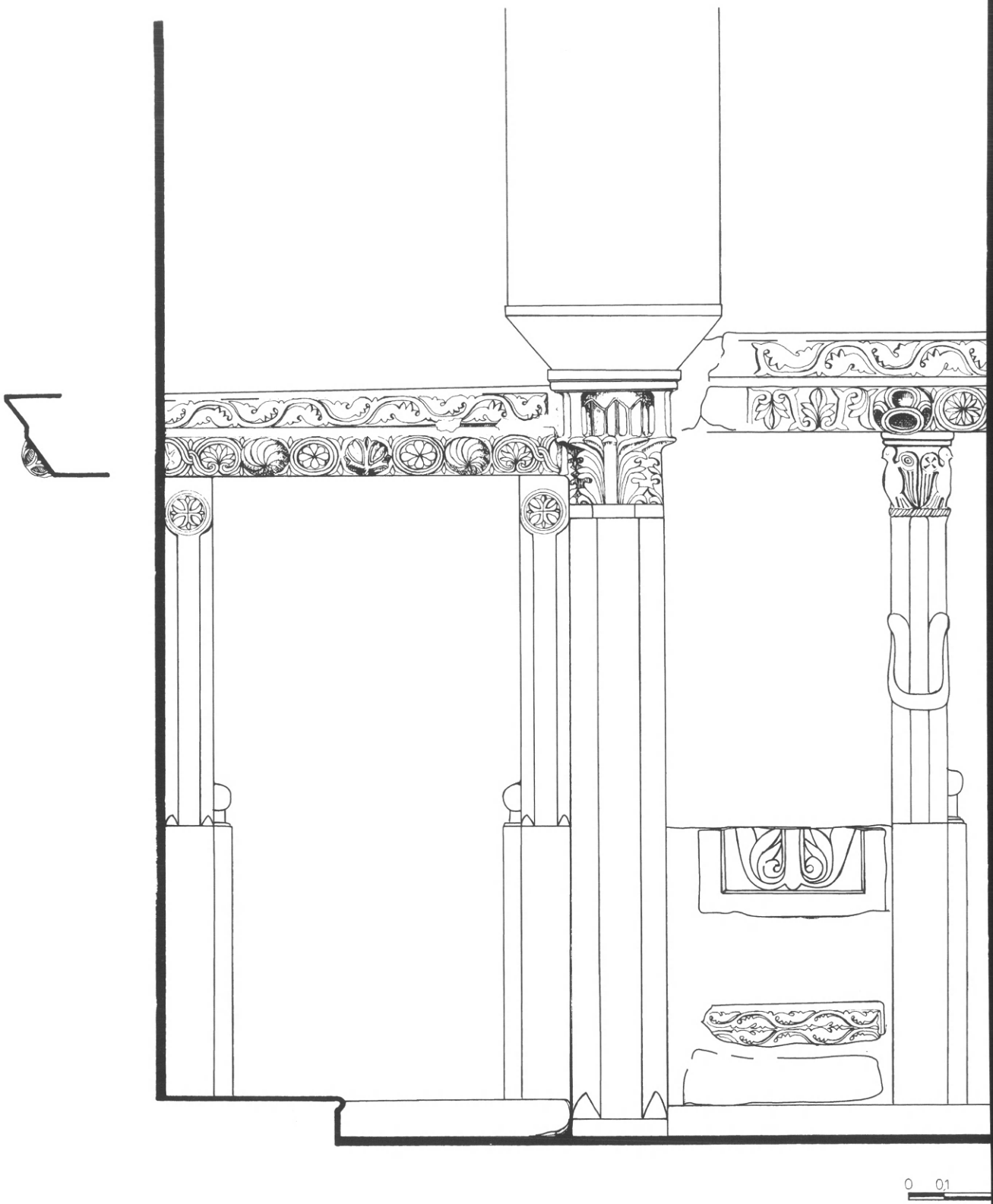
ΤΕΜΠΛΟ (σχέδ. εἰκ. 271)

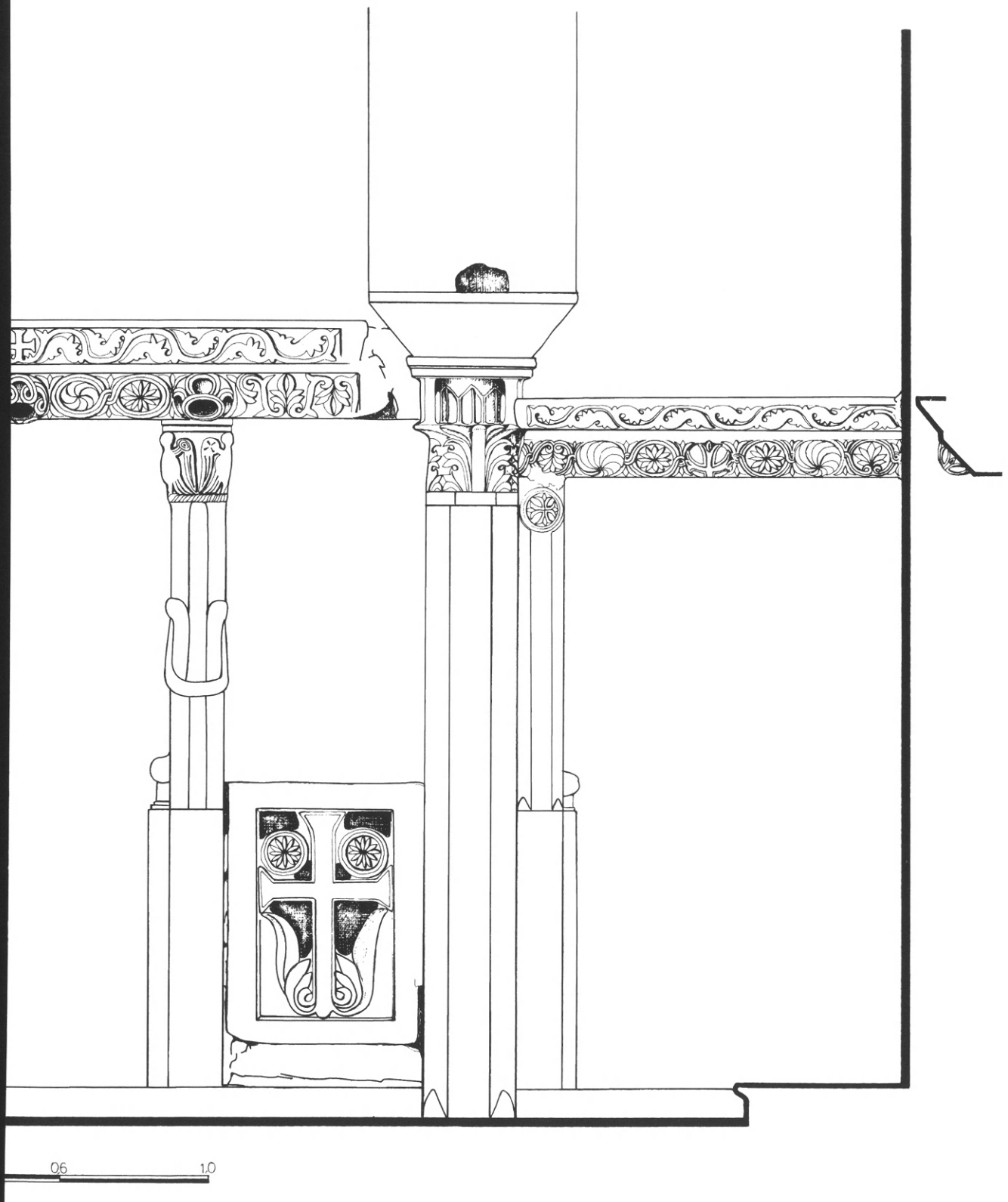
Τὸ ἐπιστύλιο στὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι εὐθύγραμμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο ἐπιτεθειμένα λοξότμητα γεῖσα. Ὁ διάκοσμος τοῦ ἐπάνω γείσου εἶναι ὁ συνηθισμένος ἐπιπεδόγλυφος, ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ τὰ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ καμπύλες τοῦ βλαστοῦ εἶναι πεπιεσμένες (εἰκ. 273). Θυμίζουν ἐργασία τοῦ Νικήτα. Ὁ κάτω κοσμήτης τῆς Πρόθεσης, μήκους 1.05, ὕψους 0.13, ἔχει ὅπως καὶ ὁ κοσμήτης τοῦ Διακονικοῦ, τρία συμπαγὴ κομβία, ἔξεργα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖο διακοσμεῖ τρισχιδὴς σταυρὸς μὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαμορφοῦντα τρίφυλλα καὶ τὰ ἀκραῖα πυροστρόβιλος. Στὴν κάθε ἄκρα δύο σηρικοὶ τροχοὶ καὶ μεταξύ τους σὲ δισχιδεῖς κύκλους ρόδακες μὲ ὀκτὼ ἐπίπεδα στρογγυλὰ φυλλάρια. Στὰ κενὰ ἐπάνω καὶ κάτω μεταξὺ τῶν κύκλων τρίφυλλα κοίλης λάξευσης (εἰκ. 274).

Τὰ κιονόκρανα, στὰ ὁποῖα ἐκορυφοῦντο τὰ στηρίγματα τῶν ἐπιστυλίων Πρόθεσης καὶ Διακονικοῦ, ὕψους 0.16, πλάτους 0.13, σύμφυτα μὲ ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους ὕψους 0.70 καὶ ἀκόσμητους πεσσίσκους (ὕψους 0.73 καὶ πλάτους 0.13) εἶναι κομμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο ὅπως καὶ οἱ κορυφούμενοι σὲ μῆλο σταθμοὶ τῶν πυλῶν (ὕψους 0.73). Οἱ προσόψεις τῶν κιονοκράνων κοσμοῦνται ἀπὸ κύκλους μὲ κομψοὺς ἰσοσκελεῖς σταυρούς, ποὺ οἱ κεραῖες τους ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλα κοίλης γλυφῆς. Τὸ νότιο στήριγμα τοῦ κοσμήτη τοῦ Διακονικοῦ λείπει (σχέδ. εἰκ. 271). Σώζονται ἴχνη τῆς πάκτωσής του. Σ' αὐτὸ θὰ ἀνῆκε ὁ ἀποκείμενος μέσα στὸ ναὸ πεσσίσκος μὲ σπασμένο τὸν κιονίσκο, ὁμοιων διαστάσεων (0.76×0.13) μὲ τὸν ἀριστερό, τὸν εὑρισκόμενο στὴ θέση του. Τὸ κάτω γεῖσο τοῦ Διακονικοῦ ἔχει σηρικοὺς τροχούς· ἑκατέρωθεν οἱ δύο ἀκραῖοι περικλείουν ἀνθέμια, ὄρθιο καὶ ἀνεστραμμένο, καὶ μεταξὺ τῶν κομβίων δωδεκάκτινα ἀστέρια (εἰκ. 275).

Ἀπὸ τοὺς κάτω κοσμῆτες ὁ τοῦ Διακονικοῦ φαίνεται σὰν σπασμένος στὸ ἀριστερὸ ἄκρο (εἰκ. 275)· τὸ ἴδιο παρατηρεῖται δεξιὰ καὶ στὸ ἀντίστοιχο γεῖσο τῆς Πρόθεσης (εἰκ. 274). Ἔτσι γεννᾶται ὑπόνοια μήπως πρόκειται γιὰ δεύτερη χρήση γλυπτῶν.

Στὸ μέσον τοῦ ἐπάνω λοξότμητου γείσου τοῦ ἱεροῦ (διαστ. 1.97×0.11) ἐπιπεδόγλυφος

0 01

Εἰκ. 271. Σχέδιο, τέμπλο.

Εἰκ. 272. ΝΑ. κιονόκρανο.

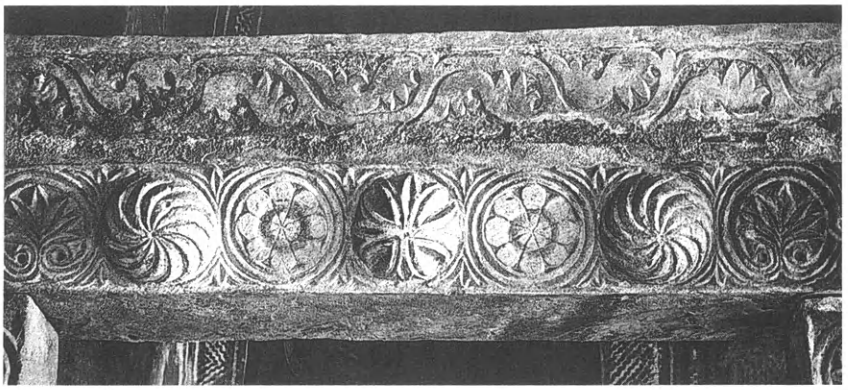
Εἰκ. 273. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου καὶ κιονόκρανο κιονίσκου.

σταυρὸς μὲ διευρυμένες τὶς ἀπολήξεις τριῶν κεραιῶν του. Ἀπὸ τὴν κάτω κεραία ξεκινοῦν σὰν ὄρπηκες ἐπιπεδόγλυφοι βλαστοὶ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἐκτεινόμενοι σὲ ὅλη τὴν πρόσοψη τοῦ γείσου. Οἱ κυμάνσεις ἑλικόφυλλου φαίνονται περισσότερο συμπιεσμένες σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνων στὰ παραβήματα (σχέδ. εἰκ. 271, εἰκ. 276, 277).

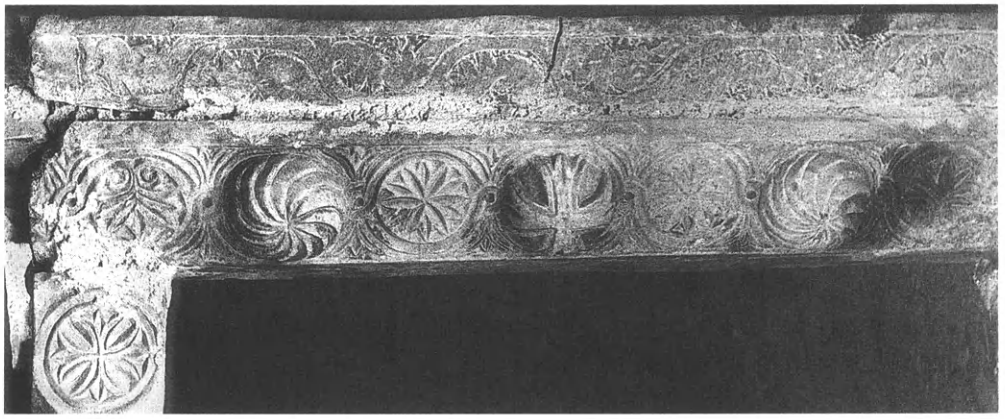
Στὸν κάτω κοσμήτη, διαστάσεων 1.97×0.175, τὰ ἔξεργα κομβία εἶναι διάτρητα. Τὰ πλάγια ἔχουν σταυρὸ μὲ κυκλικὲς κεραῖες καὶ τὸ μεσαῖο πρωτότυπο θέμα, δισχιδὴ ταινία ποὺ σχηματίζει στεφάνι μὲ ἑπτὰ μικροὺς διάτρητους στὸ κέντρο τους κύκλους τοποθετημένους γύρω ἀπὸ κεντρικὴ κοιλότητα (εἰκ. 276, 277). Στὶς ἄκρες τοῦ κοσμήτη ἑκατέρωθεν ἀπὸ δύο ἀνθέμια, ὄρθιο καὶ ἀνεστραμμένο, συνδεόμενα μὲ ἕλικες, ποὺ κοντὰ στὸ σταυροφόρο κομβίο ἀπολήγουν σὲ κρεμάμενο ἡμιανθέμιο. Στὴν κορυφὴ κάθε ἀνθεμίου ἀντὶ ἑνὸς δύο καμπύλα φυλλάρια συγκλίνοντα. Ἀνάμεσα στὰ κομβία δύο σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ δισχιδὴ ταινία περικλείοντες πυροστρόβιλο καὶ δωδεκάκτινο ἀστέρι (ἢ μαργαρίτα). Ἐπάνω καὶ κάτω μεταξὺ τροχῶν καὶ κομβίων τρίφυλλα. Καὶ στὰ δυό τους ἄκρα οἱ κοσμῆτες τοῦ ἱεροῦ δὲν φθάνουν ὡς τοὺς ἀνατολικοὺς κίονες τοῦ ναοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔχει τοποθετηθεῖ τὸ τέμπλο. Στὸ νότιο μάλιστα ἄκρο τους φαίνονται σὰν σπασμένοι (σχέδ. εἰκ. 271).

Ἀπὸ τὶς λίγες συγκρίσεις ποὺ ἔγιναν πιὸ πάνω γεννᾶται ἡ ἐντύπωση πὼς τὰ γλυπτὰ τῶν γείσων δὲν πρέπει ν' ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Νικήτα. Θὰ τὰ χρονολογοῦσε κανεὶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ.

Τὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἱεροῦ βαστάζεται ἀπὸ δυὸ στηρίγματα ποὺ διαμορφώνουν τὴν πύλη του, ἑνιαῖα τεμάχια λευκοῦ μαρμάρου ποὺ διαστέλλονται σὲ ἀκόσμητους τετράπλευρους

Εἰκ. 274. Κοσμήτης τῆς Πρόθεσης.

Εἰκ. 275. Κοσμήτης τοῦ Διακονικοῦ.

πεσσίσκους (0.76×0.15) μὲ σύμφυτους σταθμοὺς τῶν βημόθυρων, κιονίσκους (0.90×0.15) μορφῆς τετράδυμων ράβδων, συνδεόμενων μὲ κόμβους καὶ τετράπλευρα κιονόκρανα (σχέδ. εἰκ. 271). Τὰ κυβικὰ κιονόκρανα (διαστ. 0.23×0.18) ἔχουν στὴ βάση τους κυμάτιο τύπου σχοινίου καὶ ἀπὸ ἕνα πουλὶ στὴν κάθε γωνία ὄρθιο μὲ τὰ μακρὰ φτερά του ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ διακοσμημένα στὸ ἄνω τους μέρος μὲ χιαστὸ ἢ ἐνάλληλους κύκλους. Τὰ πουλιὰ δίκην καρυατίδων βαστάζουν μὲ τὰ κεφάλια τους τὸν ἄβακα (εἰκ. 273).

Ὅπως εἶναι γνωστό, κιονόκρανα μὲ πουλιὰ στὶς γωνιὲς ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.[45] Τὸ ἴδιο καὶ κιονίσκοι τύπου ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο[46], ἂν καὶ γιὰ τὸν χρό-

45. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές, Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι Μάνης, *ΠΑΕ* 1983 Α΄, 268, ἀρ. 8, Μ. Παναγιωτίδη, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Στ΄, 1970-1972, 105.

46. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, 69-70.

Εἰκ. 276-277. Τμήματα ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἱεροῦ.

νο ἐμφάνισής τους ἔχει κανεὶς τὸ δικαίωμα νὰ ἀμφιβάλλει ἀφοῦ ἀπαντοῦν σὲ χειρόγραφα τοῦ 11ου αἰ.[47]

Κάτω ἀπὸ τὴ Δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ βρίσκεται στὴ θέση του θωράκιο (διαστ. 0.72×0.51) μὲ σταυρὸ μέσα σὲ ὀρθογώνιο, ἀκόσμητο πλαίσιο. Τὰ ἄκρα τῶν τριῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι διευρυμένα καὶ ἀπὸ τὴν κάτω ἀναπηδοῦν ὄρπηκες μορφῆς ἡμίφυλλων ἄκανθας πρισματικῆς τομῆς ποὺ τὸ ἐπάνω ἄκρο τους ἐφάπτεται στὶς ὁριζόντιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ σταυροῦ τὸ βάθος ἔχει ἀφαιρεθεῖ, ὅπως καὶ πάνω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες σὲ μικρότερα τμήματα μεταξὺ αὐτῶν καὶ κύκλων ποὺ περικλείουν πολυάκτινα ἀστέρια (ἢ μαργαρίτες), καθὼς καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς κύκλους παρὰ τὶς ἄνω γωνίες τοῦ πλαισίου (εἰκ. 278 καὶ σχέδ. εἰκ. 271).

Κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας στὸ σήμερα χτιστὸ τέμπλο ἔχουν ἐντοιχιστεῖ α) τὸ κάτω τμῆμα (0.23×0.50) ὅμοιου θωρακίου καὶ β) ἀπότμημα λοξότμητου γείσου (0.47× 0.13), προφανῶς στέψης θωρακίου. Φέρει γνωστὸ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο ἀπὸ δίδυμο βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ βλαστοὶ ἀπομακρύνονται σχηματίζοντες ἐλλείψεις καὶ πάλιν συναντῶνται. Μέσα στὶς ἐλλείψεις ἀντωπὰ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὸ μέσον λεπτὸς ὁριζόντιος βλαστός (σχέδ. εἰκ. 271).

47. Ὅ.π. 70 σημ. 1.

Εἰκ. 279. Τμῆμα θωρακίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Καστανέας.

Εἰκ. 278. Νότιο θωράκιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου.

Δεύτερο κομμάτι (διαστ. 0.50×0.13) μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς διακόσμηση ἀπόκειται μέσα στὴν ἐκκλησία. Καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὶς στέψεις τῶν δύο θωρακίων.

Ἀπότμημα θωρακίου, παρόμοιο καὶ ἀντίστοιχο πρὸς τὸ μέρος τῶν θωρακίων τοῦ Ἁγίου Πέτρου τὸ κάτω τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, εἶδα μέσα στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καστανέας (βλ. γιὰ τὸν ναὸ πιὸ πάνω σ. 47). Διαφέρει κυρίως γιατὶ λείπουν τὰ κενὰ τὰ μεταξὺ τῶν ὀρπήκων καὶ τῶν ὁριζόντιων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 279). Ἴσως τὸ ἀπότμημα εἶναι μεταγενέστερο, παρηλλαγμένη ἀπομίμηση τῶν θωρακίων τοῦ Ἁγίου Πέτρου.

Τὸ λοξότμητο ἀπὸ βυσσινὶ λίθο ἐπίθημα τοῦ κιονίσκου στὸ δίλοβο παράθυρο τοῦ τυμπάνου τῆς Ν. κεραίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου διακοσμεῖ σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Μεταξὺ τῶν κεραιῶν τὰ γράμματα $\varepsilon\ \varepsilon$ / $\varepsilon\ \varepsilon$ (= *Ἑλένης εὕρημα Ἑβραίων ἔλεγχος*).

Κάτω ἀπὸ τὸ δίλοβο παράθυρο τοῦ νότιου τυμπάνου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ποδιά του, ὁδοντωτὴ ταινία πλαισιώνει διμερὲς πωρολίθινο τόξο, τοῦ ὁποίου τὸ ἐξωτερικὸ τμῆμα εἶναι λοξότμητο. Τὸ τόξο ἦταν ἀνακουφιστικὸ τῆς Ν. θύρας ποὺ κλείστηκεν ἀργότερα –διακρίνεται ὁ Ἀ. της σταθμὸς– καὶ μεταβλήθηκε σὲ ὀρθογώνιο παράθυρο. Τὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο φράζει μαρμάρινη πλάκα μὲ ἀνάγλυπτο ἀετό, ποὺ νομίζω πὼς εἶναι με-

Εἰκ. 280. Τὰ παράθυρα τοῦ νότιου τυμπάνου.

Εἰκ. 281. Τμῆμα τοῦ τρούλλου μὲ ὑδρορρόες.

ταγενέστερος, ἔχει μισοανοιγμένα τὰ φτερά, στρέφει πρὸς τ' ἀριστερὰ τὸ κεφάλι καὶ συνθλίβει κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του κερασφόρο φίδι. Τὰ πτίλα δηλώνονται μὲ πλῆθος ἔξεργων δισκαρίων (εἰκ. 280). Ἡ τέχνη τοῦ γλυπτοῦ δὲν εἶναι ἄψογη.

ΦΡΑΓΜΑΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ

Τὸν ἀριστερὸ λοβὸ τοῦ δίλοβου παραθύρου τοῦ τυμπάνου τῆς Ν. κεραίας φράζει μαρμάρινη πλάκα μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο σηρικῶν τροχῶν, οἱ ὁποῖοι περικλείουν ἑξάκτινα ἀστέρια, πυροστρόβιλο, ἰσοσκελὴ σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του εἶναι διαμορφωμένα σὲ τρίφυλλα (εἰκ. 280) καὶ στὴν κορυφὴ ἐπιπεδόγλυφο ἀνακαμπτόμενο ἡμίφυλλο ἄκανθας. Μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα.

Οἱ χωρὶς ὀπὲς πλάκες ποὺ φράζουν τὰ μονόλοβα παράθυρα τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ ἔχουν ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο ὅμοιο ἀκριβῶς πρὸς τὸν διάκοσμο τῆς πλάκας τοῦ ἀριστεροῦ λοβοῦ τοῦ Ν. παραθύρου.

Ὅμοια πλάκα ἔχει ἐντοιχισθεῖ ὡς δεξιὸς σταθμὸς (Β.) τοῦ νεώτερου τετράπλευρου παραθύρου τῆς μεσαίας ἀψίδας[48]. Τὰ κοσμήματα ἐδῶ εἶναι περισσότερο ἔξεργα.

Τὴν πλάκα ποὺ φράζει τὸν Δ. λοβὸ τοῦ Β. δίλοβου παραθύρου κρύβει κισσός. Ἡ ἄλλη διακοσμεῖται ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφο χοντροκομμένο ἑλικοειδὴ βλαστό.

Παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὅπως τὸ δυτικό, φράζουν μαρμάρινες πλάκες μὲ διάκοσμο ἐπιπεδόγλυφο ἀποτελούμενο ἀπὸ σηρικοὺς τροχοὺς μὲ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες διαπλατύνονται στὰ ἄκρα σὲ τρίφυλλα, ἀστέρι ἑξάκτινο (διάτρητο) καὶ φύλλα πλατιὰ σὰν ἀμπελόφυλλα (εἰκ. 281). Γιὰ τὰ μαρμάρινα, ἀνάγλυπτα φράγματα παραθύρων τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Μάνης ἔχω τὴ γνώμη ὅτι πρέπει νὰ γίνει εἰδικὴ μελέτη μὲ καλὲς φωτογραφίες. Στοὺς ψευδοκιονίσκους τοῦ τρούλλου τοῦ Ἁγίου Πέτρου[49] στηρίζονται ἁπλὲς ὑδρορρόες ἢ τύπου λεοντοκεφαλῆς (εἰκ. 281).

5. «Ἅγιος Πέτρος» Γαρδενίτσας

Στὸν μονοκάμαρο, κατάγραφο ναὸ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Γαρδενίτσα τῆς Μέσα Μάνης, ὁ ὁποῖος ἀκούεται ὡς Ἅγιος Πέτρος[50], σώζονται τὰ γλυπτὰ τοῦ διαλυμένου μαρμάρινου τέμπλου (ἀποκατάσταση βλ. στὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 282)[51].

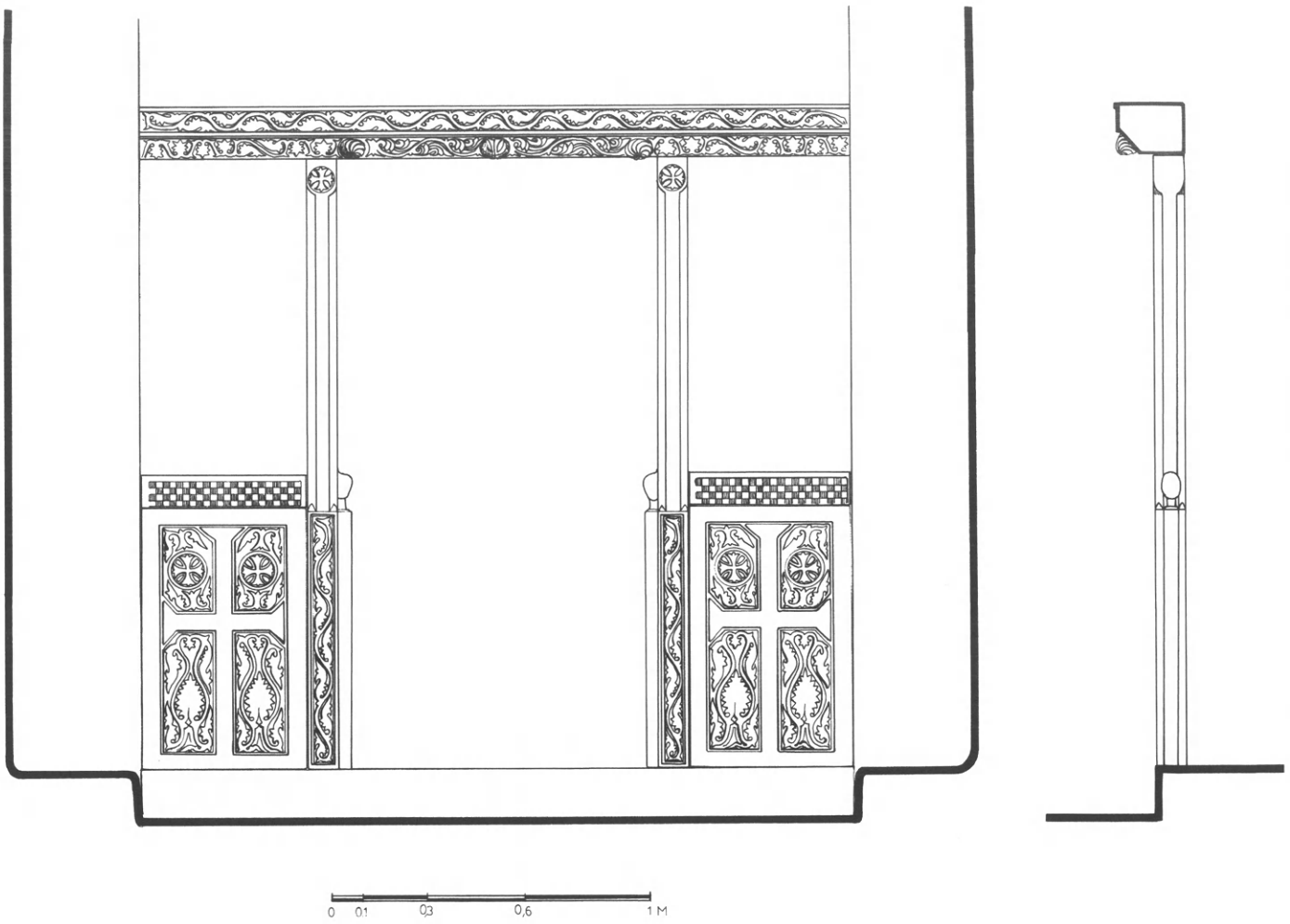
Μεταξὺ τῶν δύο ποδαρικῶν τῆς Ἀ. ἐνισχυτικῆς ζώνης τοῦ κτηρίου βρίσκεται ὁ βατήρας τοῦ τέμπλου. Ἔχει ὕψος 0.157 καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνειά του πλάτος 0.30· διατηρεῖ τὶς λαξεύσεις γιὰ τὴ γόμφωση τῶν πεσσίσκων τῶν σύμφυτων μὲ τοὺς σταθμοὺς τῆς πύλης. Στὸ

48. Φωτογραφία τοῦ παραθύρου βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ἔρευνα εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, πίν. 152α.

49. Στὸ νάρθηκα ἀπόκειται καὶ βάση (ἀρχαίου) περιρραντηρίου. Μεταξὺ τῶν λοβῶν τοῦ δίλοβου παραθύρου τοῦ Ν. τυμπάνου εἶναι ἐντοιχισμένο πιάτο μὲ λευκὸ γάνωμα καὶ πράσινα κοσμήματα. Ἀπὸ ἕνα πιάτο εἶχεν ἐντοιχιστεῖ καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου τοῦ παραθύρου· σώζεται φθαρμένο τὸ ἀνατολικό. Πιάτα ἦταν ἐντοιχισμένα μέσα σὲ πλίνθινο πλαίσιο δυὸ πρὸς Δ. καὶ ἕνα πρὸς Ἀ. τοῦ τόξου τῆς φραγμένης Ν. θύρας.

50. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας, *Φίλια ἔπη εἰς Γ.Ε. Μυλωνᾶν*, Δ΄ (Ἀθήνα 1990), 82-134 καὶ τοῦ ἴδιου, *Τοιχογραφίες*, 259-306.

51. Βλ. καὶ στὶς *Τοιχογραφίες* σχέδιο τῆς σ. 262, ἀριθ. εἰκ. 4.

Εἰκ. 282. Ἀποκατάσταση τοῦ μαρμάρινου τέμπλου.

Β. καὶ Ν. σκέλος τοῦ ἐσωρραχίου τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, χαμηλά, κάτω ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Διακόνων σὲ προτομὴ σώζονται οἱ ἐγκοπὲς γιὰ τὴ γόμφωση τῶν θωρακίων. Ἡ παρατήρηση τῶν ἐγκοπῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς τοιχογραφίες ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ μαρμάρινο τέμπλο εἶχε πακτωθεῖ στὶς πλευρὲς τοῦ ναοῦ πρὶν νὰ γίνει ἡ ἁγιογράφησή του στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.[52]

1. Ὁ Β. πεσσίσκος, πλ. 0.10 καὶ ὕψους 0.80, σώζεται σὲ δυὸ κομμάτια· ἔχει σύμφυτο τὸν σταθμὸ τῆς πύλης, πλάτους 0.045, ποὺ ἀπολήγει σὲ μῆλο, σπασμένο τώρα. Ὁ διάκοσμός του (εἰκ. 283, 284) ὅπως καὶ τοῦ Ν. (εἰκ. 285), ἐπιπεδόγλυφος, συνίσταται σὲ ἑλικο-

52. Ὅ.π. 306.

Εἰκ. 283. Ὁ Β. πεσσίσκος.

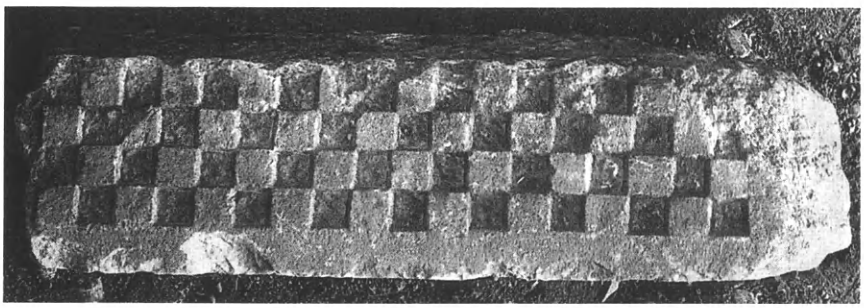
Εἰκ. 284. Τμῆμα τοῦ Β. πεσσίσκου.

Εἰκ. 285. Ὁ νότιος πεσσίσκος.

Εἰκ. 286. Τμῆμα κιονίσκου.

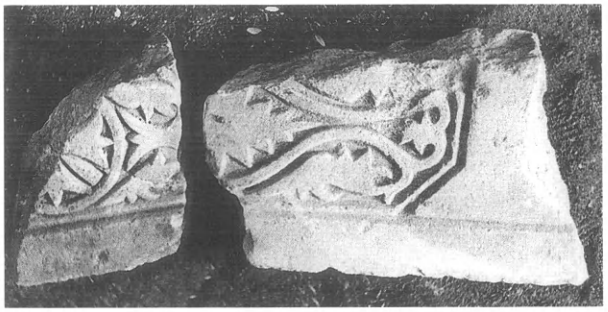
Εἰκ. 287. Λοξότμητο γεῖσο μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα.

ειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὸ ἄνω ἄκρο του μόλις διαγράφεται ὑπόλειμμα τοῦ συνημμένου κιονίσκου.

2. Τῶν κιονίσκων σώζονται ἀρκετὰ κομμάτια διατομῆς 0.10. Συγκεντρώθηκαν τέσσερα ὕψους 0.285, 0.23, 0.17, 0.15. Στὸ ἐπάνω ἄκρο διαπλατύνονται σὲ σύμφυτο τετράπλευρο κιονόκρανο, κοσμούμενο στὴν πρόσοψη ἀπὸ ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του (εἰκ. 286).

3. Λοξότμητα γεῖσα μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα (εἰκ. 287) καταγράφηκαν δύο, διαστ. 0.35 καὶ 0.16. Φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσαν τὶς στέψεις τῶν θωρακίων, ἂν καὶ στὴν κάτω πλευρά

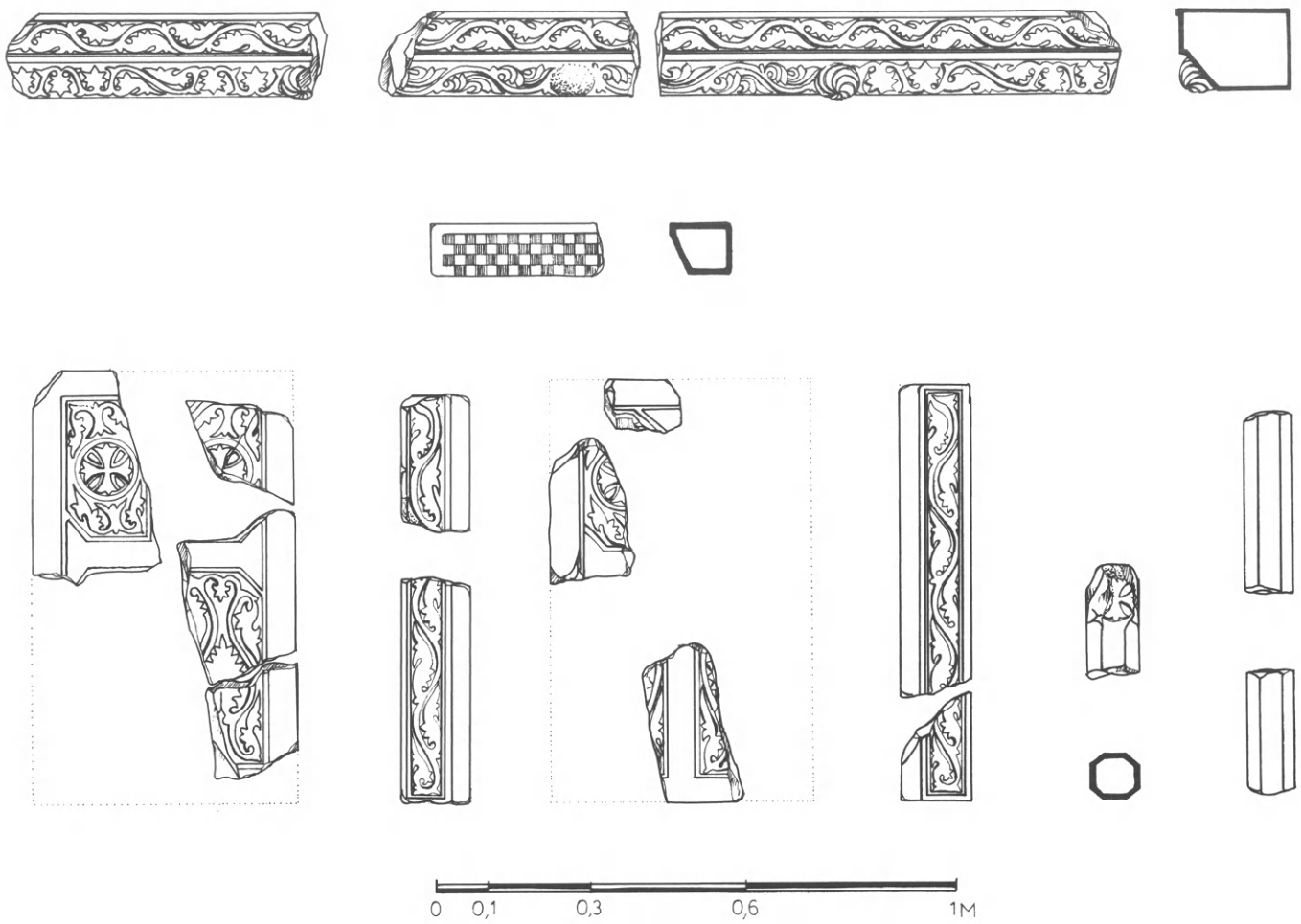
Εἰκ. 288-292. Τμήματα θωρακίων.

τους (πλάτους 0.8) δὲν ὑπάρχει ἐγκοπὴ πάκτωσης. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ ἔχει πλάτος 0.13 καὶ τὸ γεῖσο ὕψος 0.9.

4. Ἀπὸ τὶς πλάκες τῶν θωρακίων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, πάχους 0.05, σώζονται ἀρκετὰ κομμάτια (εἰκ. 288-292). Οἱ διαστάσεις τους εἶναι: 0.33×0.14, 0.26×0.11, 0.20×0.15, 0.15×0.125. Στὸ μέσον ὀρθογώνιου πλαισίου, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανό, σχηματιζόταν ἐπιπεδόγλυφος, μεγάλος σταυρός, ποὺ τὰ διαπλατυνόμενα ἄκρα τῶν κεραιῶν του ἔφθαναν ὡς τὸ πλαίσιο. Στὰ κενά, πάνω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες στὸ μέσον σχημάτων ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας κύκλος μὲ ἰσοσκελή, ἀκτινωτὸ σταυρό, ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του δια-

Εἰκ. 293-296. Τεμάχια ἐπισυλίων.

Εἰκ. 297. Σχέδια σωζομένων κομματιῶν τέμπλου.

πλατύνονται σὲ τρίφυλλα. Ὁ διάκοσμος στὰ μεγαλύτερου ὕψους κενὰ τὰ κάτω τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο βλαστοὺς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ποὺ ἀπομακρυνόμενοι καὶ συναπτόμενοι σχηματίζουν ἔλλειψη γεμάτη ἀπὸ μακρόστενο φύλλο μὲ πλῆθος γλωσσίδων. Οἱ βλαστοὶ πάλι ἀπομακρύνονται διαγράφοντες μικρότερο κενό, μέσα στὸ ὁποῖο κρέμεται ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν συγκλινόντων βλαστῶν μικρὸ ἀνθέμιο. Ὅλος αὐτὸς ὁ διάκοσμος εἶναι ἐπιπεδόγλυφος (βλ. καὶ εἰκόνα 282, σχέδιο ἀποκατάστασης τοῦ τέμπλου).

5. Τοῦ ἐπιστυλίου σώζονται τρία τεμάχια μήκους 0.85, 0.555 καὶ 0.50[53].

Τὸ ὕψος του εἶναι 0.15. Διαιρεῖται κατὰ μῆκος σὲ δυὸ ταινίες, οἱ ὁποῖες διαφέρουν μεταξύ τους λίγο ὡς πρὸς τὸ ὕψος. Ἡ ἐπάνω ἔχει ἑνιαῖο ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο ἑλικοειδοῦς

53. Τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας εἶναι 2.90. Ἡ εἰκ. 296 παριστάνει τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς εἰκ. 293.

βλαστοῦ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας στὰ κενά· οἱ καμπύλες τοῦ βλαστοῦ πυκνές, κανονικές (εἰκ. 293-296).

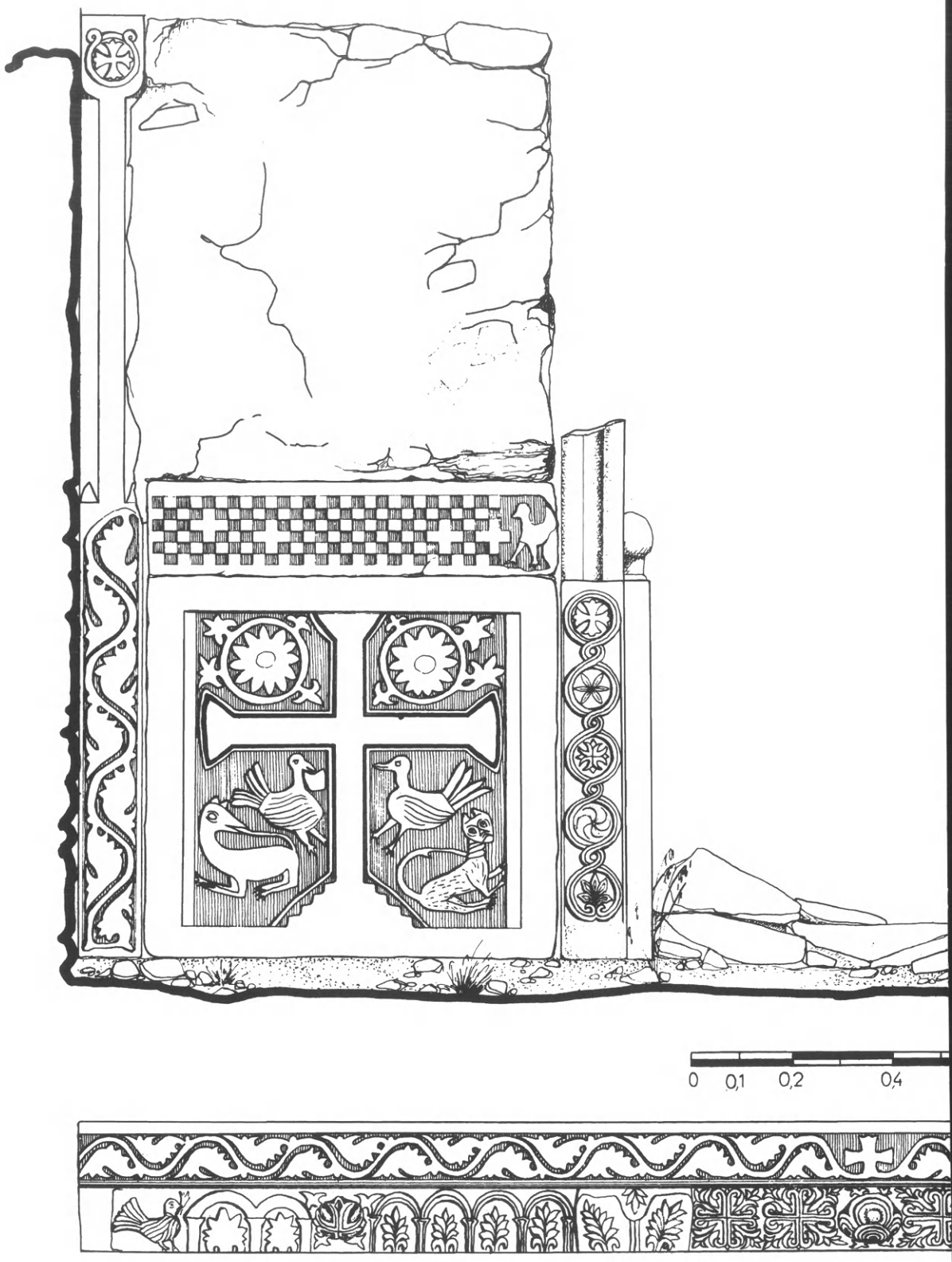
Στὴν κάτω ζώνη πιθανότατα τρία ἔξεργα κομβία, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀκραῖα, μαστοειδή, ἔχουν πυροστρόβιλο. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀνὰ τρεῖς κυμάνσεις ἐλισσόμενου πάλι βλαστοῦ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἀλλὰ γλυφῆς κοίλης (εἰκ. 295)· ὁ βλαστὸς εἶναι διμερὴς καὶ τὸ γλυπτό, ὅπως καὶ τὸν ἄλλο διάκοσμο τοῦ τέμπλου, διακρίνει λεπτότης καὶ ἀκρίβεια στὴν ἐκτέλεση. Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ ἀκραῖα κομβία ἡ τεχνικὴ γίνεται ἐπιπεδόγλυφη. Τὰ θέματα καὶ στὰ δύο ἄκρα εἶναι ὅμοια· πλάι στὸ κομβίο δυὸ ἀνθέμια ποὺ ἔχουν ἑπτὰ γλωσσίδες τὸ καθένα καὶ μοιάζουν μὲ ἀμπελόφυλλα. Τὰ ἀνθέμια, τὸ ἕνα ἀνεστραμμένο καὶ τὸ ἄλλο ὄρθιο, συνδέονται μὲ ἕλικες, ποὺ στὴ συνέχεια γίνονται βλαστοὶ μὲ δυὸ ἑλιγμοὺς καὶ δυὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας, γιὰ νὰ λάβουν πάλι μορφὴ ἑλίκων, οἱ ὁποῖες συνδέουν ὅμοια ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα (εἰκ. 296). Σχέδια σωζομένων κομματιῶν τοῦ τέμπλου βλ. καὶ στὸ σχέδ. εἰκ. 297. Τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου φιλοτέχνησε μὲ τὴν γνωστή της ἐπιμέλεια ἡ ἀρχιτέκτων δρ. κ. Πόπη Θεοχαρίδου (εἰκ. 282). Ἡ ἔντονη δυναμικὴ καμπύλη, ποὺ διαγράφουν οἱ κυμάνσεις τοῦ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡμίφυλλων τῆς ἄκανθας, ἀπαντᾶ στὰ ἀκριβῶς χρονολογημένα γλυπτὰ τῆς Μάνης τῶν ναῶν Ἅγιος Νικόλαος Λάγιας (1121) καὶ Ἁγία Τριὰς στὸ Μπρίκι (1122). Κοντινῆς μὲ αὐτὰ ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ ἀρκετὰ ἀνώτερης ποιότητας τέμπλο τοῦ «Ἁγίου Πέτρου»[54]. Συμφωνεῖ ἡ παρουσία τοῦ ἀβακωτοῦ κοσμήματος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίταση τῆς ἀνάμιξης τῶν θεμάτων ἡ χαρακτηρίζουσα τὸν διάκοσμο, ἡ ξένη, νομίζω, πρὸς τὴν γλυπτικὴ τῆς Μάνης τοῦ 11ου αἰώνα.

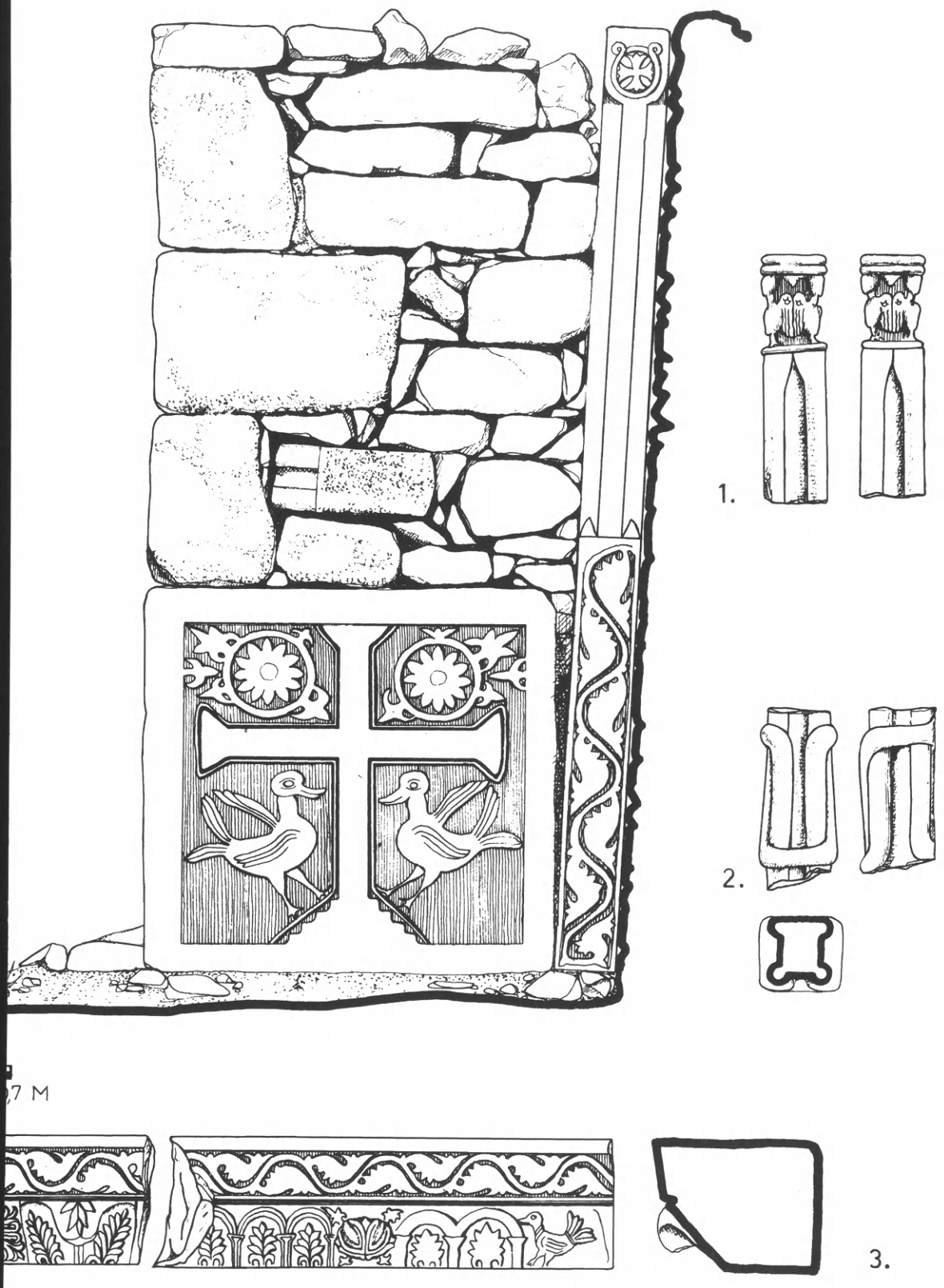
6. Ἅγιος Ἰωάννης Μίνας

Στὸ χωριὸ Μίνα τῆς Μέσα Μάνης ὁ ἐρειπωμένος μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, διαστάσεων 9.55×3.35, εἶναι χτισμένος μὲ ὀγκόλιθους, στοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων ἐξωτερικὰ χρησιμοποιήθηκεν ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα μὲ τὴν πολὺ μικρὴ φωτιστικὴ θυρίδα ἔχει χτιστεῖ μὲ ξηρολιθιά. Ὁ Δ. καὶ Ν. τοῖχος ἔχουν σχεδὸν κατερειπωθεῖ· ὁ Β. σώζεται σὲ ὕψος 1.40 περίπου. Ἡ καμάρα φυσικὰ ἔχει καταπέσει. Στὸν Β. τοῖχο σώζονται οἱ βάσεις δυὸ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν καὶ στὸν Ν. ἡ βάση τῆς Α. ζώνης. Ἡ θύρα ἀνοιγόταν στὴ Ν. πλευρά. Σώζεται ὁ δεξιός (ὁ Α.) σταθμὸς ἀπὸ πωρόλιθο διαστ. 1.10×0.30× 0.65. Ὁ Β. τοῖχος εἶχε τυφλὸ τόξο ἀπὸ πωρόλιθους. Ἡ ἁγία Τράπεζα στηριζόταν σὲ μαρμάρινο ὀκτάπλευρο κιονίσκο. Κοντὰ στὸν κιονίσκο ἀπόκειται θωράκιο· στὴν ἀκατέργαστη πλευρά του ὑπάρχει ὑποδοχή. Τὸ θωράκιο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς πλάκα τῆς ἁγίας Τράπεζας. Στὸν Ν. τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ὀρθογώνια κόγχη ἔχει ὡς ἀνώφλιο τμῆμα μαρμάρου μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα.

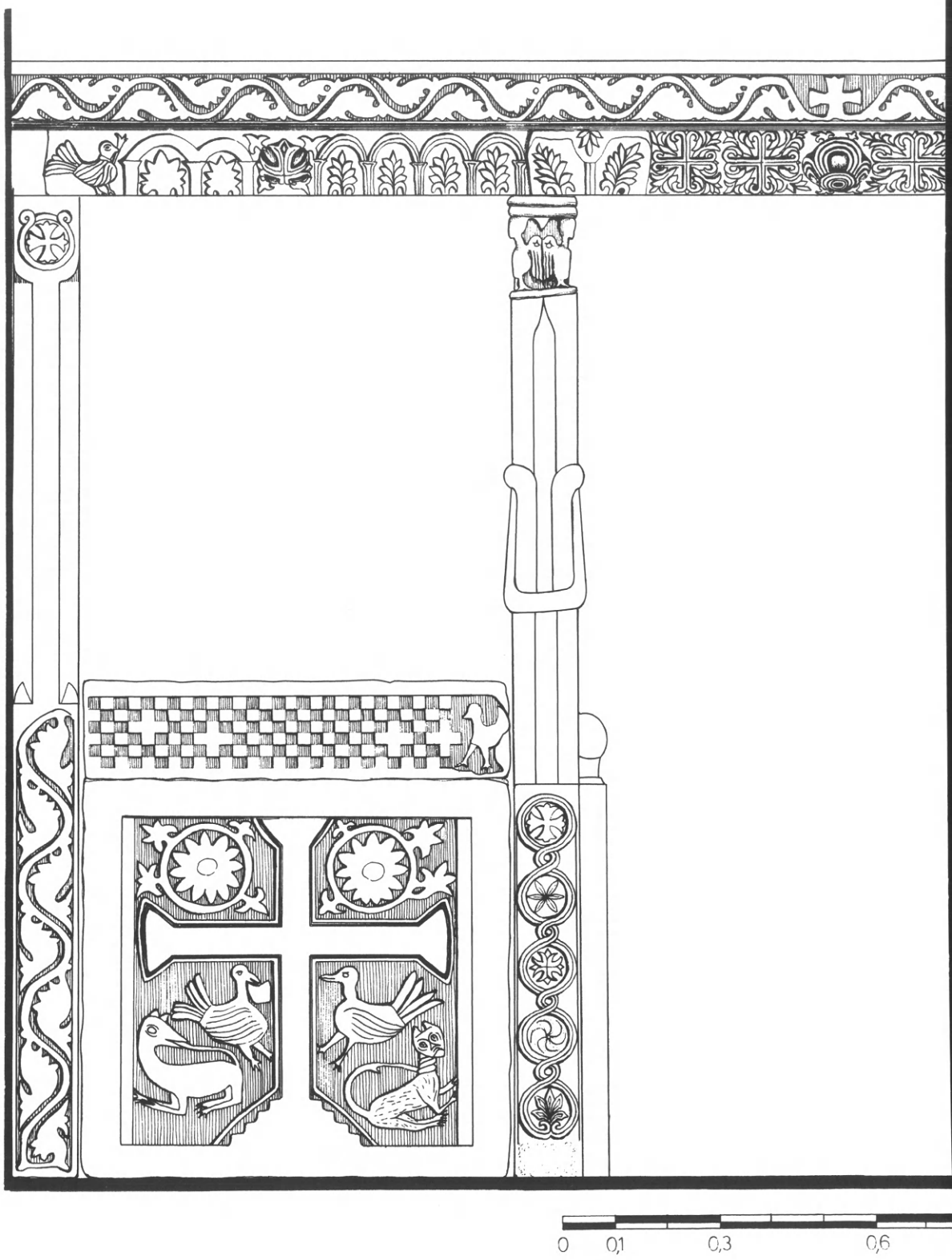
Ὁ ἐρειπωμένος αὐτὸς ναΐσκος διασώζει διαλυμένο ἀξιόλογο μαρμάρινο τέμπλο. Τὴ σημερινὴ κατάστασή του δείχνει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 298 καὶ τὴν ἀποκατάστασή του τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 299. Πῶς ἐμφανίζεται σήμερα τὸ τέμπλο μαρτυρεῖ καὶ ἡ εἰκ. 300. Τὸ ἐπιστύ-

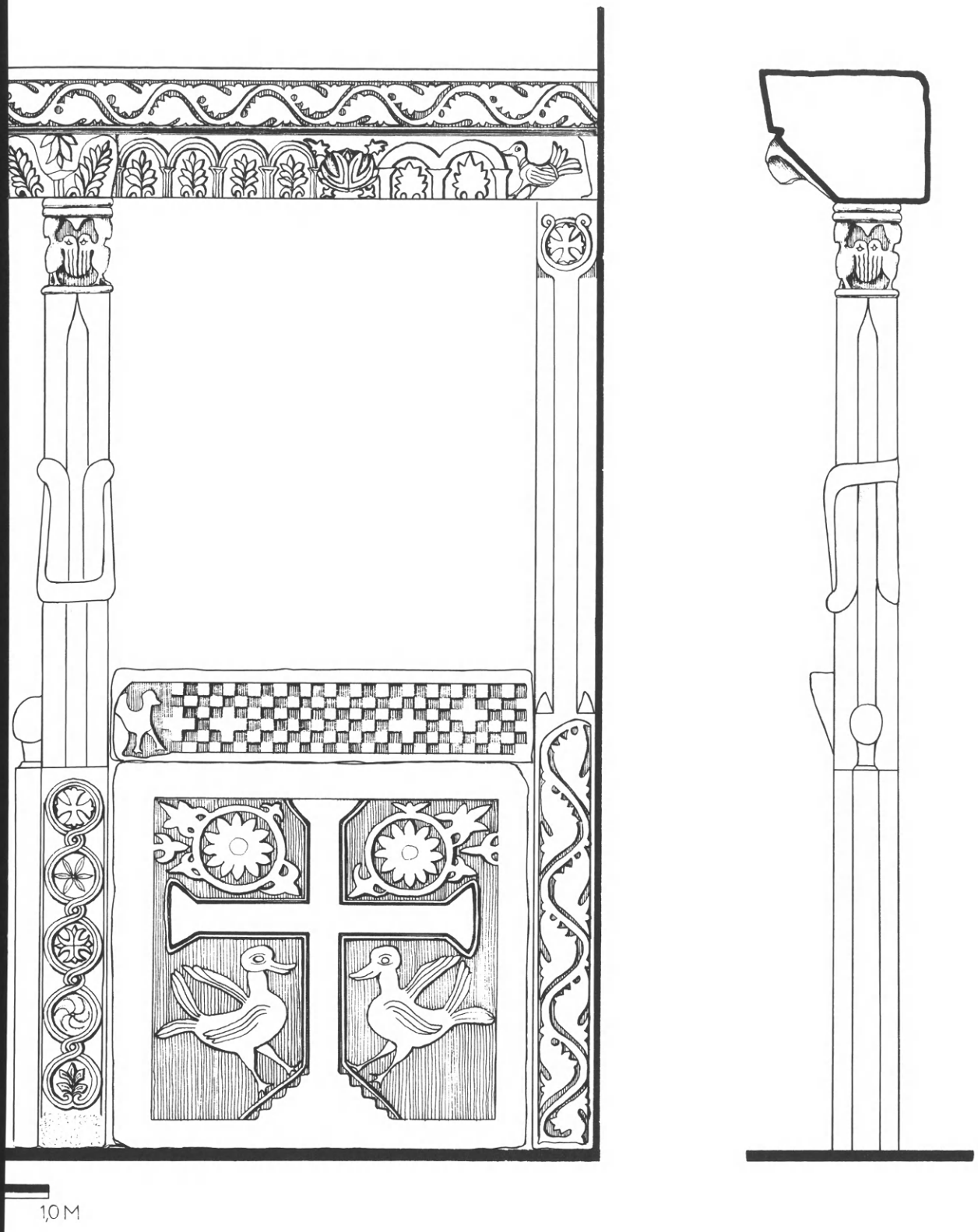
54. *Φίλια ἔπη εἰς Γ.Ε. Μυλωνᾶν*, Δ΄ 84.

0 0,1 0,2 0,4

Εἰκ. 298. Σχέδιο. Ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ τέμπλου.

0
0,1
0,3
0,6

Εἰκ. 299. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου.

λιό του κατάκειται στὸ ἔδαφος, μπροστὰ στὴ θέση τοῦ τέμπλου. Ἡ πρόσοψή του διαιρεῖται ἀπὸ ὁριζόντιο χωρὶς βάθος γωνιῶδες αὐλάκι σὲ δυὸ ζῶνες ἄνισου ὕψους, ποὺ τὰ ἐπίπεδά τους συναντώμενα διαγράφουν ἀμβλεία γωνία. Ἡ κάτω μεγαλύτερου ὕψους λοξότμητη ταινία ἔχει στὰ ἄκρα ἀπὸ ἕνα ἑκατέρωθεν ἀντιμέτωπο πουλί –τὸ βόρειο κρατεῖ στὸ ράμφος του κλαδὶ– καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ δυὸ ἐπιπεδόγλυφα τοξύλλια, ποὺ ἐγκλείουν ὅμοιας τεχνικῆς ἀνθέμια, πλατιὰ σὰν ἀμπελόφυλλα. Ἀκολουθεῖ κομβίο ἔξεργο μὲ σταυρὸ ἀπὸ διμερὴ ταινία κοίλης γλυφῆς (εἰκ. 301). Τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ διαπλατύνονται σὲ τρίφυλλα, ἐνῶ τὰ κομβία πλαισιώνουν ἄνω καὶ κάτω ὀλιγόφυλλα ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια. Τὸ Β. κομβίο εἶναι λιγότερο ἔξεργο ἀπὸ τὸ Ν. Πιὸ πέρα –ἡ περιγραφὴ προχωρεῖ ἀπὸ τὰ ἄκρα πρὸς τὸ μέσον– ἀπὸ τέσσερα τοξύλλια κοίλης λάξευσης μὲ ἐννεάφυλλα ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια. Μεταξὺ τῶν τοξυλλίων ἔξεργα τρίγωνα. Ἀκολουθεῖ ἂς ποῦμε τετράπλευρη προεξοχὴ ποὺ βαθμηδὸν μειώνεται πρὸς τὰ κάτω. Ἀπὸ τὸ μέσον τῆς ἄνω ἀπόληξής της, ἡ ὁποία καμπυλώνεται ἐλαφρά, κρέμεται προέχουσα γλώσσα μὲ σκαλισμένο ἐπάνω της ἀνάστροφο ἀνθέμιο. Κάτω τῆς γλώσσας ταινία πλατιά, κατακόρυφη χωρίζει τὴν «τετράπλευρη» προεξοχὴ σὲ δυὸ μέρη· στὸ κάθε μέρος ἀπὸ ἕνα δωδεκάφυλλο, ἐλαφρὰ γερτό, ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο (εἰκ. 302). Τὸ θέμα μὲ παραλλαγὲς εἶχεν εὐρύτερη διάδοση τὸν 12ο αἰ.[55] Τὸ κεντρικὸ κομβίο ἔχει σταυρὸ ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ κεραῖες κυκλικές, ἐκβαθυσμένες στὸ μέσον. Ἑκατέρωθέν του ἀπὸ δυὸ σταυροὶ δισχιδοῦς ταινίας ποὺ τὰ ἀγκυρούμενα ἄκρα τῶν κεραιῶν τους συμβάλλουν στὸν σχηματισμὸ ἀνθεμίων, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ γεμίζουν ἀσφυκτικὰ τὰ κενά (εἰκ. 303, 304).

Στὸ μέσον τῆς ἐπάνω ταινίας ἁπλὸς σταυρὸς ἐπιπεδόγλυφος, ὅπως ἐπιπεδόγλυφος εἶναι καὶ ὅλος ὁ διάκοσμός της. Ἀπὸ τὴν κάτω κεραία του ξεκινοῦν ἑλισσόμενοι βλαστοὶ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ καμπύλες του καὶ τῶν ἡμίφυλλων ἔντονες (εἰκ. 301, 303). Στὴν ἐπάνω στενὴ ἐπίπεδη ταινία χαρακτὴ ἐπιγραφή· ἀρχίζει ἐξ ἀριστερῶν τῆς Β. προεξοχῆς μὲ τὴν κρεμάμενη γλώσσα, ἀλλὰ φθαρμένη δὲν διαβάζεται ὁλόκληρη. Ὅσα διαβάζονται μεταγράφονται:

\+ *Κ(ύρι)ε βοΐθι τοῦ δούλου σου* [...]*ατου Μάβρου ἅμα τῷ αειου* (;)
[..]*Ε ΤΕΝΙC*[56] *αὐτ(οῦ). Ἀμὶ γένιτο Κ(ύρι)ε* +

Ἡ φράση *ἀμὴ γένοιτο Κ(ύρι)ε* εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ Νικήτα[57]. Οἱ ἀνορθογραφίες ἐδῶ περισσότερες.

Τὸ τέμπλο εἶχεν ἑκατέρωθεν τῶν θωρακίων πεσσίσκους μὲ σύμφυτους κιονίσκους. Οἱ παρὰ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ πεσσίσκοι εἶχαν ὡς διάκοσμο ἐπιπεδόγλυφο βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 305). Οἱ κιονίσκοι τους ἦταν ὀκτάπλευροι καὶ τὸ σύμφυτο κιονόκρανο εἶχε στὴν πρόσοψη ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα (εἰκ. 306).

Οἱ πεσσίσκοι τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ μὲ τοὺς σύμφυτους σταθμούς, ποὺ ἀπέληγαν σὲ μῆλα, ἦταν διαφορετικὰ διακοσμημένοι (εἰκ. 307). Στὴ θέση του βρίσκεται ὁ Β. Ὁ Ν., πιθανότατα ὅμοιος, ἴσως εἶναι κρυμμένος στὰ ἐρείπια. Διμερὴς ταινία κοίλης πρισματικῆς

55. Βλ. καὶ Lasc. Bouras, Architectural Sculptures, 73.

56. Μᾶλλον τέ(κ)νις.

57. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 23.

Εἰκ. 300. Τὸ τέμπλο σήμερα.

Εἰκ. 301-304. Τμήματα τοῦ ἐπισυλίου.

Εἰκ. 305. Πεσσίσκος πλάι σὲ τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 306. Ὀκτάπλευρος κιονίσκος μὲ σύμψυτο κιονόκρανο.

Εἰκ. 307. Κιονίσκος.

Εἰκ. 308-310. Κιονίσκοι.

λάξευσης σχηματίζει πέντε σηρικοὺς τροχούς, συνδεόμενους μὲ μεγάλους κόμπους. Μέσα στοὺς τροχοὺς ἐκ τῶν ἄνω σταυρός, ἰσοσκελής, ὅπως στὰ κιονόκρανα τῶν πλάγιων κιονίσκων. Στὴ συνέχεια τὰ θέματα, κοίλης γλυφῆς, εἶναι ἑξάκτινο ἀστέρι, ἰσοσκελὴς σταυρός, πυροστρόβιλος καὶ ἀνθέμιο (εἰκ. 300 καὶ 308). Οἱ σύμφυτοι κιονίσκοι εἶναι διαφορετικοί· ἔχουν τὴ μορφὴ τεσσάρων ράβδων, ποὺ συνδέονται μὲ κόμπο, καὶ τὰ τετράπλευρα κιονόκρανά τους ἔχουν στὴν κάθε γωνία ἀπὸ ἕνα πουλὶ μὲ ἀνθρωποειδὴ κεφαλή (σφίγγα;) τεχνικῆς ἐν μέρει διάτρητης (εἰκ. 309, 310)· τὰ φτερά τους δὲν εἶναι κολλημένα στὸ σῶμα. Ἀδιακόσμητη μένει ἡ μιὰ πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου. Κομμάτια τῶν κιονίσκων ὑπῆρχαν στὸ ναό (εἰκ. 309) καὶ μάλιστα δυὸ ὄρθια ἐπάνω στὸν ἐρειπωμένο τοῖχο δεξιὰ τοῦ τέμπλου (εἰκ. 310). Αὐτὸ ποὺ διασώζει τὸν κόμπο ἔχει ὕψος 0.315.

Τὰ θωράκια καὶ ἡ στέψη τοῦ ἐξ αὐτῶν βόρειου βρίσκονται στὴ θέση τους. Ἐπάνω στὴ Β. στέψη εἶναι χτισμένος σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ τοῖχος μὲ σουβά, προφανῶς γιὰ τοιχογραφία Δεσποτικῆς εἰκόνας καὶ πάνω στὸ νότιο θωράκιο ἀκόμη νεώτερος τοῖχος ἀπὸ ξηρολιθιά (εἰκ. 300).

Ἀνάμεσα στοὺς λίθους καὶ κομμάτι κιονίσκου μὲ πεσσίσκο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ.

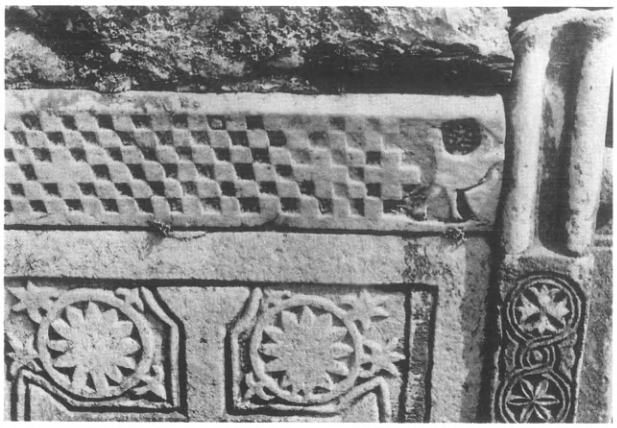
Ἡ Β. στέψη ἔχει ἀβακωτὸ κόσμημα ποὺ σχηματίζει καὶ ἐπιπεδόγλυφους σταυρούς, ἐνῶ στὸ ἄκρο πρὸς τὴν πύλη ἐπιπεδόγλυφο πουλί (εἰκ. 311).

Ἐπιπεδόγλυφος εἶναι ὁ διάκοσμος καὶ τῶν θωρακίων. Τὸ Β. (εἰκ. 312) ἔχει διαστάσεις 0.785×0.82. Ἀκόσμητο πλατὺ πλαίσιο περικλείει μεγάλο, πλατὺ σταυρό, ὑψούμενο σὲ βάση τεσσάρων βαθμίδων. Τὰ ἄκρα τῶν δύο ὁριζοντίων κεραιῶν καὶ τῆς ἄνω διαπλατύνονται, τὸ ἐπάνω μάλιστα ἐφάπτεται τοῦ πλαισίου. Ὁ διάκοσμος τῶν κενῶν πάνω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες καὶ στὰ δυὸ θωράκια εἶναι κατὰ βάσιν ὅμοιος. Ἕνα πλατὺ φύλλο μὲ πολλὲς (γύρω στὶς 11) γλωσσίδες γεμίζει κύκλο ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκπηδοῦν τέσσερα μικρὰ ἀνθέμια. Ὁ διάκοσμος τῶν κενῶν κάτω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες εἶναι διαφορετικὸς στὸ καθένα ἀπὸ τὰ θωράκια.

Στὸ Β. θωράκιο μέσα στὸ κάθε διάχωρο, ψηλά, ἀπὸ ἕνα ἀντιμέτωπο πουλί, μᾶλλον πάπια, εἰκονιζόμενο κατὰ κρόταφο. Τὸ Β. κρατεῖ στὸ ράμφος του κάτι σὰν δοχεῖο. Κάτω, στὸ ἀριστερὸ διάχωρο, ζῶο μακρόρυγχο μὲ σῶμα μακρόστενο βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερὰ στρέφοντας πίσω τὸ κεφάλι καὶ δαγκώνοντας τὴ μακριὰ οὐρά του. Στὸ δεξιὸ διάχωρο, κάτω, ζῶο αἰλουροειδὲς μὲ σῶμα διάστικτο κάθεται (ἢ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ) στρέφοντας πρὸς τὸν θεατὴ τὸ πλατύ του μουσούδι (εἰκ. 312).

Στὸ νότιο θωράκιο, διαστ. 0.775×0.815, μέσα στὰ κάτω διάχωρα ἀπὸ μιὰ ἀντιμέτωπη πάπια (εἰκ. 313), ἡ ὁποία πατεῖ στὶς βαθμίδες τῆς βάσης τοῦ σταυροῦ. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ γλύπτης διακατέχεται ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ κενοῦ. Καὶ τὰ δύο θωράκια εἶναι λαϊκότροπα. Τὸ ἀβακωτὸ κόσμημα, οἱ πυκνὲς κυμάνσεις τοῦ ἑλισσόμενου βλαστοῦ καὶ τῶν ἡμίφυλλων τῆς ἄκανθας, ἡ πυκνότητα τοῦ διάκοσμου τῆς πλατιᾶς ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου, οἱ κιονίσκοι ὑπὸ μορφὴν ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο, τὰ πουλιὰ στὶς γωνιὲς τῶν κιονόκρανων, τὸ κόσμημα μὲ τὸ προέχον «ὀρθογώνιο» καὶ τὴν κρεμάμενη γλώσσα μαρτυροῦν πὼς πρόκειται γιὰ κάπως λαϊκό, ἀλλὰ χαριτωμένο ἔργο τοῦ 12ου αἰ.

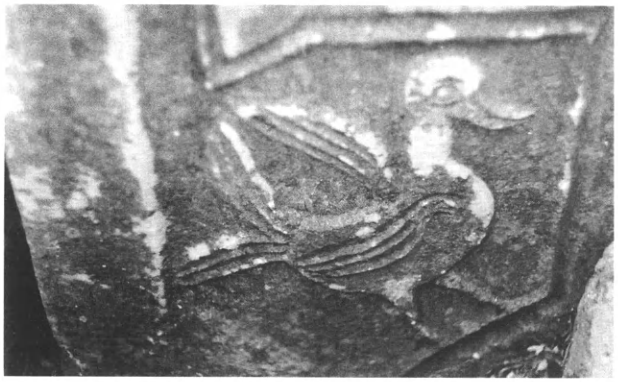
Τὸ θωράκιο ποὺ χρησιμοποιήθηκεν ὡς πλάκα τῆς ἁγίας Τράπεζας, διαστ. 0.78× 0.52×0.149, κοσμεῖται ἀπὸ τριμερὴ ταινία, ἡ ὁποία ἀνακομβούμενη σχηματίζει μέσα στὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο στενόμακρο ρόμβο. Ἐντὸς τοῦ ρόμβου κύκλος μὲ τὸν συνηθισμένο ἰσοσκελὴ σταυρό, ἀκτινωτὸ ἐδῶ· τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαπλατυσμένα σὲ τρίφυλλα. Ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ ὀρθογώνιου πλαισίου διαμορφώνονται κοντὰ στὶς λοξὲς πλευρὲς τοῦ ρόμ-

Εἰκ. 311. Μέρος τοῦ Β. θωρακίου καὶ ἡ στέψη του.

Εἰκ. 312. Τὸ Β. θωράκιο.

Εἰκ. 313. Τμῆμα τοῦ Ν. θωρακίου μὲ παράσταση πτηνοῦ (πάπιας).

Εἰκ. 314. Θωράκιο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς πλάκα ἁγίας Τράπεζας.

βου οἱ κύκλοι μέσα στοὺς ὁποίους ἐναλλὰξ χιαστὶ πυροστρόβιλος καὶ πολυάκτινο ἀστέρι (εἰκ. 314).

Καὶ ἄλλο θωράκιο ὅμοιο, διαστ. 0.70×0.52×0.12, ἀπόκειται μέσα στὸ ἱερό. Προφανῶς τὰ δύο αὐτὰ γλυπτὰ ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλο γειτονικὸ ναό.

7. Ἅγιος Νικόλαος Ὀχιᾶς

Στὸ χωριὸ Ὀχιὰ τῆς Μέσα Μάνης ὁ δικιόνιος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, γνωστὸς ἀπὸ παλιότερο δημοσίευμα[58], ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο τέταρτο, κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.[59]

Τὴν πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονοκράνων ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ κοσμεῖ ἀνισοσκελὴς σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του πλὴν τῆς κάτω, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐκφύονται ὄρπηκες μὲ μορφὴ ἀνακαμπτόμενων ἡμίφυλλων ἄκανθας.

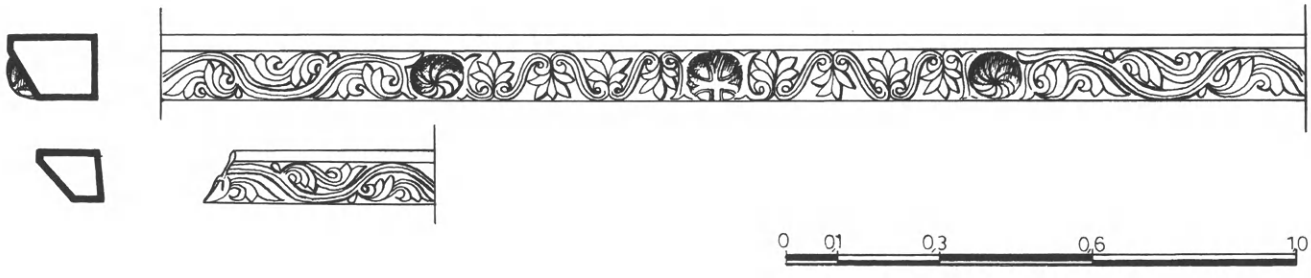
Τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας εἶναι στρωμένο μὲ πλάκες. Ὡς πλάκα ἔχει τοποθετηθεῖ τεμάχιο γείσου, μήκους 0.595 καὶ πλάτους 0.15, μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα. Ἐπίσης τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας, ποὺ ἔφραζε παράθυρο, διαστ. 0.37×0.16.

ΕΛΚΥΣΤΗΡΕΣ

Ἀπὸ τοὺς μαρμάρινους ἑλκυστῆρες τοῦ ναοῦ σώζεται ἀκέραιος ὁ δυτικός. Λοξότμητη καὶ ἀνάγλυπτη εἶναι ἡ Α., ἡ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ πλευρά του. Τὰ κομβία εἶναι συμπαγή, ἀρκετὰ ἔξεργα, σχεδὸν ἡμισφαιρικά (σχέδ. εἰκ. 315α), κοσμούμενα τὰ πλάγια μὲ πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο μὲ ἰσοσκελὴ σταυρό, ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διευρύνονται σὲ τρίφυλλα. Στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν κομβίων ἀπὸ τέσσερα ἑπτάφυλλα ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ δισχιδεῖς ἕλικες (εἰκ. 316). Στὰ ἄκρα ὅμοιας γλυφῆς ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας.

Ἀπὸ τὸν Β. ἑλκυστήρα σώζεται μόνο τὸ ἕνα ἄκρο μὲ τὸν ἑλικοειδὴ βλαστό, τὸ πακτωμένο πάνω ἀπὸ τὸν ΝΔ. κίονα.

Ὁ ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ τὰ ἡμίφυλλα μοιάζει πολὺ μὲ ἀνάλογα γλυπτὰ τοῦ Νικήτα στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Φιλίππου τῆς Κουνιώτικης Πούλας[60]. Ἢ τὸ ἐργαστήρι τοῦ Μαρμαρᾶ

Εἰκ. 315. Σχέδιο δυτικοῦ ἑλκυστήρα.

58. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Σημειώσεις, ἀριθ. 8, ὅπου ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

59. Megaw, Architecture in Mani, 162.

60. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Ἄγνωστα γλυπτά, πίν. 8α-γ.

Εἰκ. 316. Δυτικὸς ἑλκυστήρας.

ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀκμάζει καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 12ου αἰ., ὁπότε ὑποτίθεται πὼς χτίστηκε ὁ Ἅγιος Νικόλαος καὶ τοποθετήθηκαν οἱ ἑλκυστῆρες του, ἢ ὑπῆρχαν σχέδια τῶν γλυπτῶν τοῦ ἐργαστηρίου, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν καὶ μεταγενέστεροι. Ἡ δεύτερη ὅμως ὑπόθεση δὲν μοιάζει πολὺ πιθανή. Ἡ μαρμάρινη δοκὸς τοῦ ἀνωφλίου τῆς ἐξώθυρας (εἰκ. 317), διαστ. 2.24×0.27 (κάτω πλευρὰ 0.25), κοσμεῖται στὸ μέσον τῆς πρόσοψης ἀπὸ ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα ἄκρα, πολὺ ἔξεργο καὶ ἀπὸ δύο ρόδακες ἐπίσης πολὺ ἔξεργους (προεξοχῆς 0.04). Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διπλὰ ζεύγη πρόστυπων ἡμίφυλλων ἄκανθας (διπλεπίπεδα γλυπτὰ) ἐκτεινόμενα καθ' ὕψος. Ἁπλώνονται σὲ ὅλο τὸν χῶρο καὶ οἱ γλωσσίδες τους συναντώμενες διαμορφώνουν κενὰ ρομβόσχημα καὶ παραλληλόγραμμα. Θυμίζουν διάκοσμο παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων. Στὰ ἄκρα ἀπὸ ἕνα ζῶο μᾶλλον ἐπιπεδόγλυφο. Στὸ Β. ἄκρο τὸ ζῶο μὲ σῶμα φολιδωτὸ καὶ μακριὰ τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν, ὅπως τὰ δάκτυλα τῶν πιθήκων[61], μὲ ἀνορθωμένη τὴν οὐρὰ κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, στρέφοντας τὴν κεφαλὴ πρὸς αὐτὴν καὶ βγάζοντας τὴ γλώσσα. Τὰ δάκτυλά του θυμίζουν τὰ δάκτυλα τῶν ζώων στὰ ἐπιθήματα τῆς Μεταμόρφωσης στὴ Νομιτζή[62]. Στὸ Ν. ἄκρο γρυπολέων σχεδὸν ἐπιπεδόγλυφος κατ' ἀριστερὸ πλευρό –τὸ ἄλλο ζῶο κατὰ δεξιὸ– μὲ ὁμοίως ἀνορθωμένη τὴν οὐρὰ καὶ φολιδωτὸ σῶμα κρατεῖ ἀπὸ τὸ ράμφος λαγό[63]. Τὸ γλυπτὸ ὁ κ. Ν. Μουτσόπουλος νομίζει πὼς τοποθετήθηκεν ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση[64].

Καθένας ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τῆς θύρας ἔχει στὴν πρόσοψη σταυρό· ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς κάτω κεραίας του ἀναπηδοῦν ὡς ὄρπηκες ἡμίφυλλα ἄκανθας ποὺ ἀνεβαίνουν ὣς τὶς ὁριζόντιες κεραῖες καὶ διαμορφώνουν λυρόσχημο κόσμημα. Τὴν ἐπάνω κεραία πλαισιώνουν γράμματα, στὸν ἀριστερὸ σταυρὸ $\overline{A}$ $\overline{\Pi}$ καὶ στὸν δεξιὸ $\overline{X}$ $\overline{X}$.

ΦΡΑΓΜΑΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ

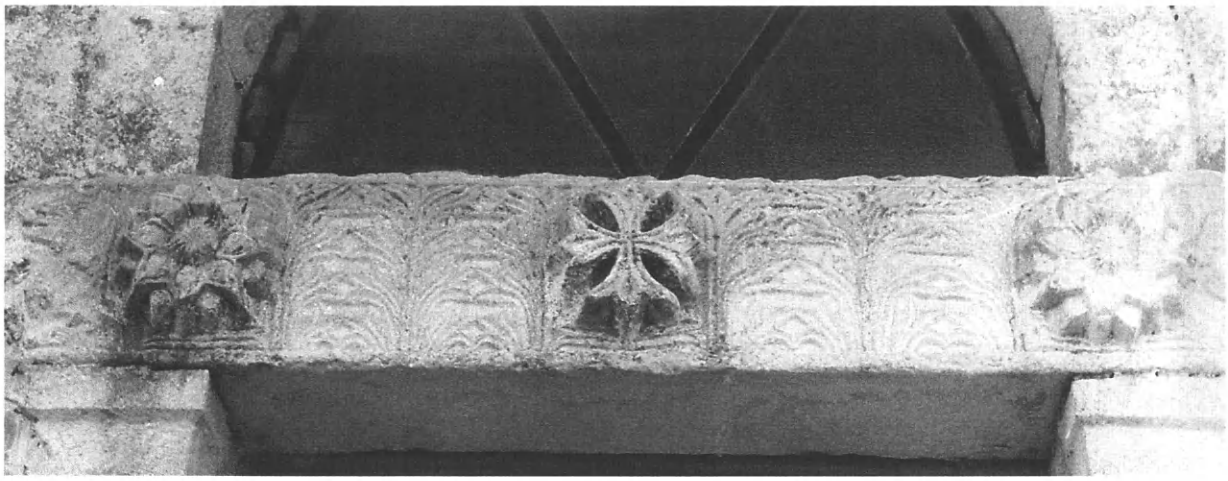
Τὸ ἐπίθημα τοῦ ἀμφικιονίσκου τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς Ν. κεραίας κοσμεῖ σταυρὸς μὲ ὄρπηκες ποὺ ἀνελισσόμενοι φθάνουν ὣς τὶς ὁριζόντιες κεραῖες. Τὰ ἀνοίγματα φράζουν πλάκες ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἀνάγλυπτες. Ὁ διάκοσμός τους: συναπτόμενοι κύ-

61. Ὁ Ν. Μουτσόπουλος, *Ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς, 9ος-11ος αἰώνας* (Θεσσαλονίκη 1932), 363 προτείνει πὼς ἴσως εἶναι σκύλος. Τὸ γλυπτὸ βλ. αὐτόθι 362 εἰκ. 337 καὶ σ. 364 εἰκ. 339.2.

62. Ν. Β. Δρανδάκης, Δώρημα, 627 εἰκ. 16.

63. Μουτσόπουλος ὅ.π. 363 εἰκ. 338 καὶ σ. 364 εἰκ. 339.1.

64. Ὅ.π. 364.

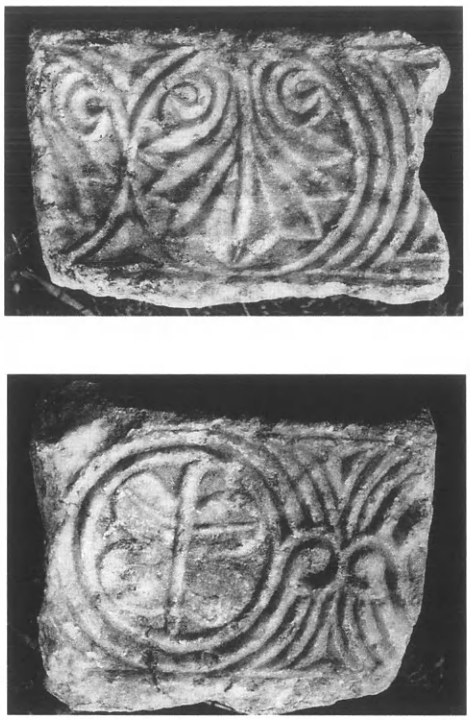

Εἰκ. 317. Τὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας.

Εἰκ. 318. Μαρμάρινα φράγματα τοῦ παραθύρου τῆς Ν. κεραίας.

κλοι περικλείουν (ἐκ τῶν κάτω) ἐπιπεδόγλυφο σύνθετο ἀνθέμιο, κατακόρυφο στέλεχος (εἰκ. 318), κορυφούμενο σὲ δυὸ κεραῖες μὲ δυὸ δίδυμα ἐπιμήκη φύλλα, πολὺ σχηματικὴ ἀπόδοση θέματος ποὺ ἀπαντᾶ σὲ γλυπτὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου Μάνης (εἰκ. 319) τὸ θεω-

Εἰκ. 319. Γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Προκόπιο Μέσα Μάνης.

Εἰκ. 320. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς ἀψίδας.

ρηθὲν ὡς ἔργο τοῦ 9ου αἰ.[65] Ὁ ἑπόμενος κύκλος περιβάλλει ὅμοιο θέμα, ὁ τρίτος ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ διάτρητα τὰ κενά, ὁ τέταρτος σύνθετο ἀνθέμιο καὶ ὁ τελευταῖος πουλὶ ποὺ στρέφοντας τὸ κεφάλι ραμφίζει τὴν οὐρά του. Στὴν ἀριστερὴ πλάκα ὁ σταυρὸς ἔχει σπάσει, ὥστε νὰ ἔχει διαμορφωθεῖ ὀπή.

Ὅμοιος μὲ τὸν διάκοσμο τῶν πλακῶν τοῦ Ν. δίλοβου παραθύρου εἶναι καὶ ὁ διάκοσμος στὴν πλάκα τοῦ μονόλοβου τῆς πρόσοψης. Τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας ἔχει ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπισκευές. Τὸ ἐπίθημα τοῦ ἀμφικιονίσκου διακοσμεῖ σταυρὸς ἀπὸ τριμερὴ ταινία μὲ τριγωνικὰ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του καὶ μὲ ὄρπηκες ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας ποὺ ἀνεβαίνουν ὡς τὶς ὁριζόντιες κεραῖες (εἰκ. 320). Τὴν ἐσωτερικὴ πρὸς τὸ ναὸ πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος κοσμεῖ βλαστὸς ἀπὸ διμερὴ ταινία κοίλης γλυφῆς ἀπολήγων ἐπάνω σὲ τρίφυλλο. Ἀπὸ τὴ βάση του ἀναδίδονται ὄρπηκες μορφῆς κυματιστοῦ ἡμίφυλλου ἄκανθας. Τὸ παράθυρο φράζουν μαρμάρινες ἀνάγλυπτες πλάκες ἐκ τῶν ὁποίων σώζεται τμῆμα τῆς βόρειας. Συνεχόμενοι κύκλοι περικλείουν ἐπιπεδόγλυφα φύλλα μὲ πολλὲς ὀξυκόρυφες γλωσσίδες ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα.

Ἀρτιότερα σώζεται τὸ μονόλοβο παράθυρο τῆς Πρόθεσης. Ἡ μαρμάρινη πλάκα, ἡ ὁποία τὸ φράζει, ἔχει ὡς διάκοσμο κύκλο ποὺ ἐγκλείει πλατὺ φύλλο μὲ πολλὲς γλωσσίδες.

65. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, 3-4 καὶ πίν. 5α.

Εἰκ. 321. Ὑδρορρόη τοῦ τρούλλου.

Πάνω ἀπὸ τὸ ἀλλοιωμένο δίλοβο παράθυρο τοῦ τυμπάνου τῆς Β. κεραίας ἔχει σήμερα ἐντοιχισθεῖ τμῆμα μαρμάρινης ἀνάγλυφης πλάκας μὲ ἡμικυκλικὴ ἐπάνω ἀπόληξη, προφανῶς προερχόμενης ἀπὸ φράγμα παραθύρου. Ἔχει σκαλιστεῖ στὸ κομμάτι αὐτὸ πουλὶ κατενώπιον μὲ ἀνοικτὰ φτερά, μακριὰ οὐρὰ καὶ φωτοστέφανο γύρω στὸ κεφάλι. Οἱ πλάκες ποὺ ἔφραζαν τὸ παράθυρο, σὲ μεγάλο βαθμὸ φθαρμένες, εἶχαν διάκοσμο ὅμοιο μὲ τὸν διάκοσμο τῶν πλακῶν τοῦ Ν. παραθύρου.

Καὶ τὸ μονόλοβο παράθυρο τοῦ νάρθηκα (τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ) μὲ τὸ πλίνθινο τόξο, τὸ περιβαλλόμενο ἀπὸ μονὴ σειρὰ πλίνθων, φράζεται ἀπὸ μαρμάρινη πλάκα χωρὶς φωτιστικὴ ὀπή. Τὸ φράγμα κοσμεῖται ἀπὸ τρεῖς συνεχόμενους κύκλους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο ἐπάνω ἐγκλείουν ἐπιπεδόγλυφο ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιο ἀνεστραμμένο, περιβαλλόμενο ἀπὸ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὁ κάτω κύκλος ἐγκλείει ἀστερόμορφο τετράπλευρο.

Ἡ πλάκα ποὺ ἔφραζε τὸ παράθυρο τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ τρούλλου[66] ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἁπλὲς ἀλάξευτες πλάκες. Ἀνέπαφη σώζεται ἡ χωρὶς ὀπὴ πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ποὺ φράζει τὸ παράθυρο τῆς Β. πλευρᾶς. Τὸν διάκοσμό της ἀποτελοῦν πέντε ἐπάλληλα τετράπλευρα διάχωρα, ποὺ περικλείουν ἐκ τῶν ἄνω πουλὶ ὅμοιο μὲ τὸ περιγραφὲν πιὸ πάνω, χιαστὸ τοῦ ὁποίου τὰ σκέλη διαπερῶνται ἀπὸ συναπτόμενους μικροὺς ρόμβους, ἑξάκτινο ἀστέρι, ἰσοσκελὴ χαρακτὸ σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του καὶ ἀστεροειδὲς τετράπλευρο, περιβαλλόμενο ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ἡ πλάκα στὸ Ν. παράθυρο τοῦ τρούλλου κοσμεῖται ἀπὸ ἀβαθεῖς λαξεύσεις ποὺ διαγράφουν ὀρθογώνια

66. Ἴσως ἐξ αὐτῆς προέρχεται τὸ κομμάτι τὸ ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς Β. κεραίας.

διάχωρα κοσμούμενα μὲ σταυρὸ ἰσοσκελή, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν διαπλατύνονται, μὲ ἀστερόμορφο τετράπλευρο ποὺ οἱ πλευρές του κοιλαίνονται πρὸς τὰ μέσα καὶ περιβάλλονται ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ἡ πλάκα εἶναι σπασμένη πάνω ἀπὸ τὸ μέσο της· τὸ ἐπάνω μέρος, ἴσως προερχόμενο ἀπὸ ἄλλη πλάκα, κοσμεῖται μὲ κατακόρυφες λαξεύσεις, τῶν ὁποίων ἡ μεσαία μοιάζει μὲ ψαροκόκκαλο, ὑπενθυμίζουσα ὑφαντὸ κέντημα (τὸ λεγόμενο «πεῦκο»).

Ὅμοιος εἶναι ὁ διάκοσμος καὶ τῆς ἀκέραιης πλάκας στὴ Δ. πλευρὰ τοῦ τρούλλου, ἀλλὰ καὶ διαφέρων ὡς πρὸς τὸ ἄνω κόσμημα τῆς προηγούμενης.

Πάνω ἀπὸ τὸ κιονόκρανο τῶν ἐνδομημένων κιονίσκων τοῦ τρούλλου ἔχουν τοποθετηθεῖ ὀγκώδεις μαρμάρινες ὑδρορρόες εἴτε μὲ μορφὴ λεοντοκεφαλῆς[67] εἴτε ἀετοῦ ἢ γρύπα[68] (εἰκ. 321), δύο δηλ. παραλλαγῶν.

Ἡ Λασκαρίνα Μπούρα ὑποθέτει[69] ὅτι ἴσως μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς λεοντοκεφαλὲς καταστράφηκαν καὶ μετὰ τὴν φραγκικὴ κατάκτηση ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἄλλες μὲ μορφὴ πουλιοῦ.

Στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ ἀπόκειται ἀμφικιονίσκος, μήκους 1.35, διαστάσεων στὴ βάση του 0.23×0.17, καὶ ὀκταγωνικὸς κίονας μὲ σύμφυτο κυβικὸ κιονόκρανο μήκους 1.67. Τὸ κιονόκρανο ἔχει διαστ. 0.28×0.28. Ὁ κίονας εἶναι ὅμοιος μὲ τοὺς κίονες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ κοσμήματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου[70] εἶναι πρόστυπα.

8. Ἅγιοι Ἀνάργυροι στὴ Νομιτζὴ

Γιὰ τὸν μονόχωρο τρουλλαῖο ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων ἔχει γίνει λόγος ἀπὸ παλιά[71]. Διασώζει δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τὸ ἀρχικὸ φαίνεται πολὺ παλιό.

Ὡς Β. σταθμὸς τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχει τοποθετηθεῖ ὄρθιος κοσμήτης τέμπλου διαστ. 1.30×0.055. Τὸ ὕψος τῆς ἄνω ταινίας 0.20, τῆς λοξότμητης 0.21 (=πάχος). Ἡ στενὴ ταινία κοσμεῖται μὲ ἀβακωτὸ καὶ ἡ λοξότμητη μὲ ἐπιπεδόγλυφα λαξεύματα, ἐνδεκάφυλλα ἀνθέμια, ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες. Ἀριστερὰ πολὺ ἔκτυπο ὀγκῶδες ζῶο ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά· τὸ κεφάλι του μὲ μουστάκια, κατενώπιον. Μετὰ τὰ ἀνθέμια κομβίο πολὺ ἔξεργο μὲ πυροστρόβιλο καὶ στὴ συνέχεια σηρικοὶ τροχοί, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνας περιβάλλει ἀντίνωτα ἡμίφυλλα καὶ στὸ μέσον τους στενὸ ὄρθιο. Μεταξύ τους τρίφυλλο. Ὁ λίθος τεφρός. Τὸ ζῶον θυμίζει ἀντίστοιχο σὲ ἑλκυστήρα τῆς γειτονικῆς Μεταμόρφωσης. Ὁ Ν. σταθμὸς τῆς πύλης ἔχει πόμολο.

67. Βλ. καὶ Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, εἰκ. 68, 69 καὶ σ. 42.

68. Ὅ.π. 42 καὶ εἰκ. 70, 71.

69. Ὅ.π. 42-43.

70. Στὸ μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἐντοιχιστεῖ μαρμάρινη πλάκα μὲ τρεῖς χαρακτοὺς σταυρούς.

71. Traquair, Laconia, 193-194 καὶ πίν. XIV.

9. Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου

Γιὰ τὴν τοιχοδομία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, ποὺ χρονολογήθηκε σὲ χρόνους μετὰ τὸ 1150, ἔχει γίνει λόγος σὲ ἄλλη μελέτη[72]. Τὴν κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ (σχέδ. εἰκ. 322) παρεχώρησεν ὁ καθηγητὴς κ. Χαράλ. Μπούρας. Τὸν εὐχαριστῶ. Ἐδῶ θὰ μνημονευθοῦν ὅσα γλυπτὰ δὲν ἀναφέρονται ἀλλοῦ.

1. Τὰ δίζωνα κιονόκρανα τοῦ ναοῦ ἔχουν ὕψος 0.35. Ἡ κάτω ζώνη τους ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ κατακόρυφα σχηματικὰ ἀκανθόφυλλα, τῶν ὁποίων οἱ γλωσσίδες συναπτόμενες διαγράφουν κενὰ ρομβόσχημα, ἐναλλασσόμενα μὲ ὀρθογώνια. Τὰ ἄνω ἄκρα τῶν φύλλων ἐξέχουν ἐλαφρῶς ἀνακαμπτόμενα[73]. Ἡ ἐπάνω ζώνη τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται ἀπὸ λογχοειδὴ φύλλα, ἁπλά, ἐναλλασσόμενα μὲ ἄλλα ποὺ ἔχουν κατὰ μῆκος, εἰς τὸ μέσον τους αὐλάκωση (εἰκ. 323). Ἡ διατομὴ τῶν ὀκταγωνικῶν κιόνων εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν κάτω διάμετρο τῶν κιονοκράνων, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει λαξευτεῖ ἐλαφρὰ τὸ ἐπάνω ἄκρο τῶν κιόνων. Εἶναι πιθανὸ πὼς οἱ κίονες εὑρίσκονται ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση. Τὰ κιονόκρανα, ὄχι καὶ ἄψογης λάξευσης, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μίμηση σὲ μεσοβυζαντινὰ χρόνια παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων.

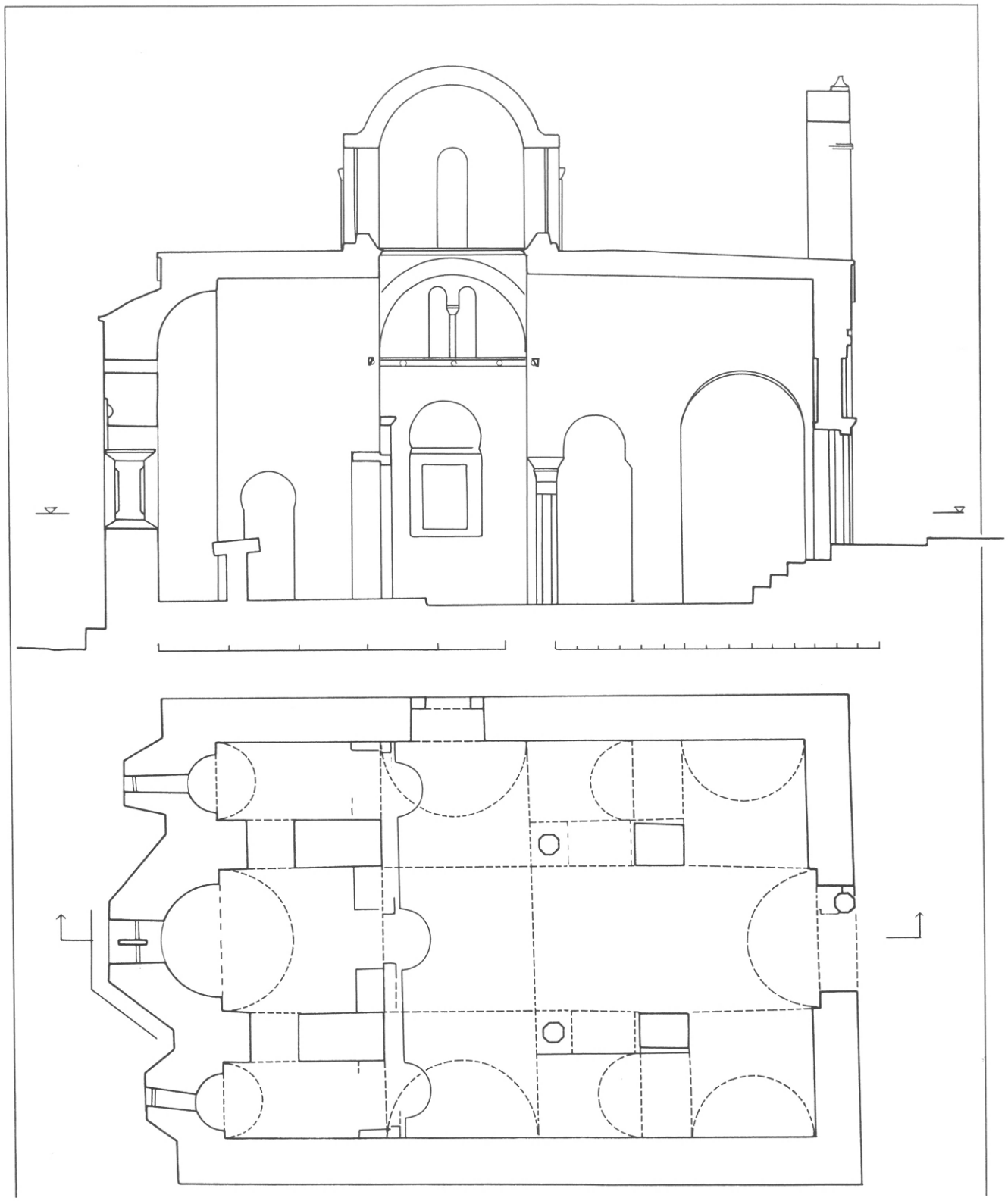
2. Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας εἶναι νεωτερικό· ἔχει ὅμως ἐνσωματωθεῖ σ' αὐτὸ μεγάλο τμῆμα γείσου, μήκους 1.57, ὕψους 0.12, προερχόμενο ἴσως ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ ναοῦ (εἰκ. 324). Κοσμεῖται μὲ τρία κομβία ποὺ ἔχουν σταυροὺς μὲ κυκλικὲς κεραῖες· οἱ λακκίσκοι ὅμως τόσο τῶν κεραιῶν ὅσο καὶ τοῦ κεντρικοῦ κύκλου εἶναι ἀβαθεῖς. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀνὰ τρία τοξύλλια μὲ στενόμακρα ἀνθέμια. Στὰ ἄκρα διμερὴς βλαστὸς διαγράφων εὐρεῖες καὶ βαθιὲς κυμάνσεις· καὶ τὰ ἡμίφυλλα τῶν ἀκανθῶν καμπυλώνονται πολὺ ἔντονα.

3. Ὁ ναὸς ἔχει τέσσερις μαρμάρινους ἐλκυστῆρες. Ὅλοι ἔχουν λοξότμητη πλευρὰ μόνο πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἐκκλησίας μὲ τρία ὁ καθένας κομβία. Σχέδιά τους παρέχει τὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 325.

Διάτρητα εἶναι καὶ τὰ τρία κομβία τοῦ ἀνατολικοῦ ἐλκυστήρα. Στὰ ἀκραῖα τριμερὴς ταινία ἀνακομβούμενη σχηματίζει στὸ ἀριστερό (δηλ. στὸ βόρειο) σταυρὸ καὶ στὸ ἄλλο ὀκτώσχημο κυκλικῆς διάταξης. Τὸ μεσαῖο κομβίο ἔχει σταυρό· τὰ ἀγκυρούμενα ἄκρα τῶν κεραιῶν του συμβάλλουν στὴ διαμόρφωση ἀνθεμίων τὰ ὁποῖα γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά (σχέδ. εἰκ. 325α). Μεταξὺ τῶν κομβίων τὸν διάκοσμο ἀποτελεῖ ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς περατούμενος σὲ πολύγλωσσο πλατὺ φύλλο ποὺ θυμίζει ἀμπελόφυλλο. Τὸ ἕνα φύλλο (ἀριστερὰ τοῦ κεντρικοῦ κομβίου) περιβάλλει καμπυλούμενος βλαστός, ἀπολήγων σὲ στενὸ ἀκανθόφυλλο καὶ τὸ ἄλλο βλαστὸς διαγράφων περίπου κύκλο· ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς καμπύλης ἀναπηδᾶ ἄλλος βλαστὸς ἀπολήγων πάλι σὲ πλατὺ φύλλο, περιβαλλόμενο καθ' ὅμοιο τρόπο ἀπὸ βλαστὸ καμπυλούμενο. Πλάι στὸ νότιο κομβίο τὸ πλατὺ φύλλο περιβάλλεται ἀπὸ κύκλο (σχέδ. εἰκ. 325α). Στὶς δύο ἄκρες τοῦ ἐλκυστήρα κόσμημα ἀβακωτό.

72. Δρανδάκης, Σημειώσεις, ἀριθ. 5.

73. Παρόμοιος εἶναι ὁ διάκοσμος τῆς κάτω ζώνης δίζωνων κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης στὸν συνοικισμὸ Ξανθιάνικα τοῦ χωριοῦ Μηλέα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης. Βλ. *ΠΑΕ* 1976, 224-225 καὶ πίν. 159α. Τὰ κιονόκρανα χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. Στὶς γωνιὲς τῆς ἐπάνω ζώνης τὰ δυτικὰ ἔχουν ὁλόσωμους μετωπικοὺς ἀετοὺς καὶ τὰ ἀνατολικὰ σταφύλια ἢ κουκουνάρες.

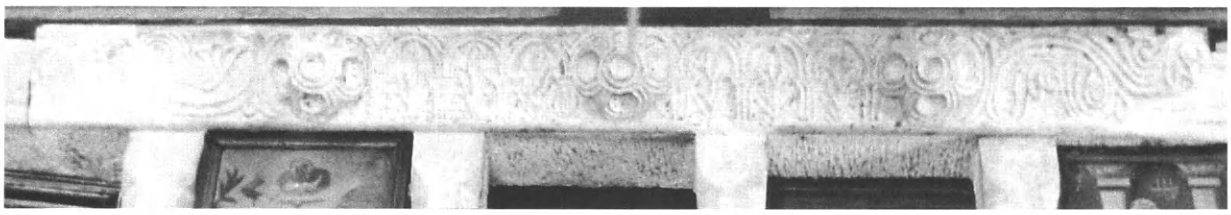

Εἰκ. 322. Τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 323. Δίζωνο κιονόκρανο τῆς ἐκκλησίας.

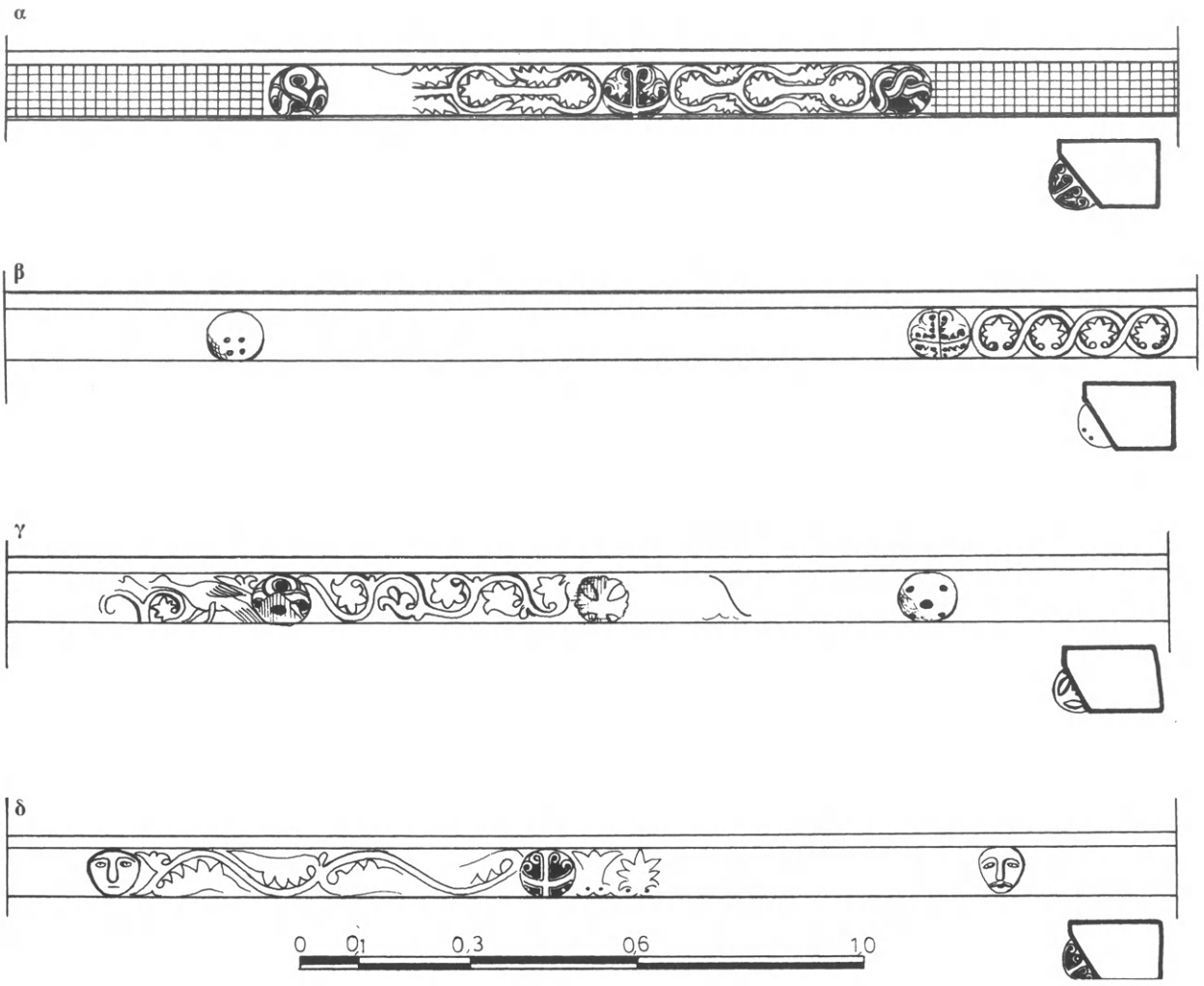
Εἰκ. 324. Μαρμάρινο ἀνάγλυπτο γεῖσο ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τέμπλο.

Τοῦ βόρειου ἑλκυστήρα ἡ Ν. πλευρὰ εἶναι φθαρμένη. Σώζεται τὸ Α. κομβίο μὲ ἰσοσκελὴ σταυρό, τοῦ ὁποίου κάθε κεραία μορφῆς ἀκανθόφυλλου μὲ λακκίσκους διὰ τρυπάνου (εἰκ. 326). Δεξιὰ τοῦ κομβίου ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς συμπλεκόμενος σχηματίζει συνεχόμενους κύκλους ποὺ περιβάλλουν φύλλα πλατιὰ σὰν ἀμπελόφυλλα (σχέδ. εἰκ. 325β).

Τοῦ δυτικοῦ τὰ δύο ἀκραῖα κομβία λίγο πιεσμένα, ἀλλὰ διάτρητα, κοσμούμενα ἀπὸ πλέγμα ποὺ σχηματίζει ρόδακα καὶ τὸ μεσαῖο ἀπὸ σταυρὸ ἰσοσκελή, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλα. Τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ κοσμήτη ἔχει ἀποτριβεῖ. Ἀριστερὰ τοῦ σταυροφόρου κομβίου βλαστὸς μὲ πολὺ πυκνὲς καὶ ἔντονες κυμάνσεις καὶ πλατιὰ ἐπιπεδόγλυφα φύλλα ὅμοια μὲ ἀμπελόφυλλα. Ἀριστερὰ τοῦ Ν. κομβίου δυὸ μακρόλαιμα ἀντιμέτωπα παγώνια, μόλις διαγραφόμενα, σκύβουν προφανῶς σὲ περιρραντήριο, σχηματικὰ ἀποδοσμένο. Τὸ περιρραντήριο ἔχει κατακόρυφο κορμὸ ἀπολήγοντα ἐπάνω σὲ δυὸ καμπυλούμενες ἕλικες, ποὺ περατοῦνται σὲ ἐπιπεδόγλυφο πεντάλοβο πλατὺ φύλλο (σχέδ. εἰκ. 325γ).

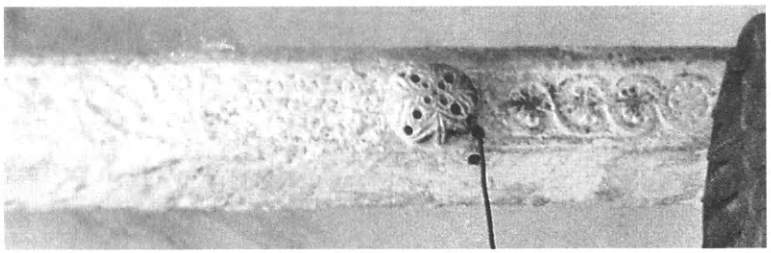
Ὁ νότιος ἑλκυστήρας ἀντὶ πλάγιων κομβίων ἔχει ἔξεργα μυστακοφόρα προσωπεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεξιὸ εἶναι κάτω ὀξύληκτο. Τὸ μεσαῖο κομβίο εἶναι διάτρητο. Τριμερὴς ταινία σχηματίζει σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του κάμπτονται σὲ ἕλικες. Ἀριστερά του ἀποτριμμένος ἑλικοειδὴς βλαστὸς καὶ δεξιά του κόσμημα πάλι ἀποτριμμένο ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφα φυλλόμορφα ἀνθέμια μὲ λακκίσκους διὰ τρυπάνου στὸ κάτω μέρος (σχέδ. εἰκ. 325δ).

Εἰκ. 325. Σχέδια τῶν ἑλκυστήρων (α. ἀνατολικοῦ, β. βόρειου, γ. δυτικοῦ, δ. νότιου).

Ποικιλία διακρίνει τὰ θέματα ποὺ διακοσμοῦν τοὺς ἑλκυστῆρες τῆς Ἁγίας Βαρβάρας καὶ ἀρκετὴ πρωτοτυπία. Μερικὰ μάλιστα, ὅπως τὰ προσωπεῖα (ἄραγε ἀποτροπαϊκά;), εἶναι μοναδικὰ στὴν τέχνη τῆς Μάνης τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

4. Πάνω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς πρόσοψης ἔχει χτιστεῖ σὲ μεταγενέστερα χρόνια μονόλοβο κωδωνοστάσιο, στὸ ὁποῖο ἔχουν ἐντοιχισθεῖ κομμάτια μαρμάρινου τέμπλου (εἰκ. 327), δηλαδὴ δύο τμήματα πεσσίσκου ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο ποὺ ἡ πρόσοψή τους ἔχει ὡς γλυπτὸ διάκοσμο σηρικοὺς τροχούς, οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν πυροστρόβιλους, πολυάκτινα ἀστέρια καὶ σταυρόσχημο πλέγμα. Μεταξὺ τῶν τροχῶν τρίφυλλα. Πιὸ πάνω ἔχουν ἐντοιχιστεῖ ἀνεστραμμένα δύο κιονόκρανα κιονίσκων τέμπλου, ἀπὸ ἕνα στὸ κάθε σκέλος τοῦ κωδωνοστασίου. Ὁ διάκοσμός τους λυρόσχημο πλαίσιο ποὺ περιβάλλει ἰσοσκελὴ σταυρό.

Εἰκ. 326. Ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Β. ἐλκυστήρα.

Εἰκ. 327. Τὸ κωδωνοστάσιο μὲ τὰ ἐντοιχισμένα γλυπτά.

Ἡ καμπάνα στηρίζεται σὲ ἀποτμήματα κοσμήτη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, τοῦ ὁποίου ὁ γλυπτὸς διάκοσμος εἶναι παρόμοιος μὲ τὸν διάκοσμο τῶν πεσσίσκων.

5. Ἔξω τοῦ ναοῦ ἀπόκειται τμῆμα γείσου, μήκους 0.36 καὶ πλάτους ἐπάνω 0.13 καὶ κάτω 0.085, μὲ γλυπτὸ ἀβακωτὸ κόσμημα ὅμοιο μὲ τὸ ὑπάρχον στὸν Ἀ. ἐλκυστήρα.

6. Ὡς τύμπανο τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς φραγμένης Ν. θύρας ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀνάγλυπτη ἡμικυκλικὴ πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Στὸ μέσον ὑψώνεται ἀπὸ δύο

βαθμίδες σταυρός, ποὺ ἔχει στέφανο στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν του τῶν πλατυνόμενων στὰ ἄκρα. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀπὸ ἕνα παγώνι μὲ σχηματικὴ ἐξ ἐλαφρῶν παράλληλων ραβδώσεων τὴν καμπυλούμενη καθὼς ἀνορθώνεται οὐρά του. Τὸ παγώνι κρατεῖ στὸ ράμφος του ἀνεστραμμένο μακρόμισχο ἀκανθόφυλλο. Τὸ κόσμημα εἶναι ἐπιπεδόγλυφο.

7. Κάτω ἀπὸ τὴ μαρμάρινη πλάκα τοῦ τυμπάνου ἔχει ἐντοιχισθεῖ τμῆμα μαρμάρου, μήκους 0.35, μὲ ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας.

8. Τὸ ἐπίθημα τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς μεσαίας ἀψίδας διακοσμεῖται μὲ σταυρό, ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ὁποίου ἀναπηδοῦν ὄρπηκες ἀκανθόφυλλου πρισματικῆς τομῆς. Στὰ κενά, πάνω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες, ἀπὸ μιὰ κουκουνάρα. Τὸ σύμφυτο κιονόκρανο τοῦ ἀμφικιονίσκου ἔχει χαρακτὸ ἰσοσκελὴ σταυρό.

9. Τὰ παράθυρα τῆς ἐκκλησίας φράζουν ἀνάγλυπτες μαρμάρινες πλάκες. Ἔτσι οἱ δύο πλάκες τοῦ δίλοβου τῆς ἀψίδας, μὲ μιὰ κυκλικὴ ὀπὴ ἡ κάθε πλάκα, ἔχουν διάκοσμο κοίλης γλυφῆς, πρισματικῆς· κάτω ἀπὸ τὶς ὀπὲς ἀνθέμιο μέσα σὲ κύκλο μεταξὺ ἡμίφυλλων ἄκανθας. Πάνω ἀπὸ τὶς ὀπὲς τὸ κόσμημα ἀποτελεῖ βασικὰ μακρὸ πλαίσιο περικλεῖον ἐπίμηκες ἀκανθόφυλλο. Ἑκατέρωθεν τοῦ μίσχου, ὁ ὁποῖος φθάνει ὡς τὸ πλαίσιο, ἀνυψώνονται ὡς ὄρπηκες ἡμίφυλλα ἄκανθας.

Τὸ φράγμα τοῦ μονόλοβου παραθύρου τῆς Πρόθεσης ἔχει στὸ ἐπάνω μέρος μέσα σὲ δυὸ χαρακτοὺς κύκλους ὀπή. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν σταυρὸς ἐπιπεδόγλυφος, ποὺ οἱ κεραῖες του ἀπολήγουν σὲ μῆλα. Ἡ κάτω κεραία εἶναι πολὺ μακριὰ περατούμενη ἑκατέρωθεν σὲ ἕνα ὄρπηκα ἀπὸ ἡμίφυλλο ἄκανθας, ὁ ὁποῖος ἀνορθούμενος παρὰ τὴν κάτω κεραία ξεπερνᾶ τὶς ὁριζόντιες.

Τὸ παράθυρο τοῦ νότιου τυμπάνου φράζουν πάλι δυὸ μαρμάρινες πλάκες. Ταινίες σχηματίζουν ἐν μέρει ἐπικαλυπτόμενους ἐπιπεδόγλυφους σηρικοὺς τροχούς. Στὸ ἄνω μέρος ἀπὸ μιὰ μικρὴ ὀπή, ἐλλειπτικὴ ἢ κυκλική (ἡ δεξιά). Τὸ ἐπίθημα εἶναι ἀκόσμητο.

Στὸ παράθυρο τῆς Β. πλευρᾶς οἱ ὀπὲς τῶν πλακῶν ἔχουν διανοιγεῖ στὸ ὕψος τοῦ ἐπιθήματος. Οἱ πλάκες κοσμοῦνται μὲ σηρικοὺς τροχούς, ποὺ περιβάλλουν ἀνθέμια ἐκτὸς τῶν ἀνώτερων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν σταυρούς. Μεταξὺ τῶν τροχῶν εἰς τὰ κενὰ τρίφυλλο. Τὰ γλυπτὰ κοίλης γλυφῆς.

Καὶ τώρα ὁ λόγος γιὰ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῶν μαρμάρινων πλακῶν ποὺ φράζουν τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου.

Ἀνατολικὸ παράθυρο. Μακρά, ἀντιμέτωπα ἡμίφυλλα ἄκανθας ἀνεβαίνουν ἐκ τῶν κάτω πλάι στὶς καθ' ὕψος πλευρὲς τῆς πλάκας. Οἱ γλωσσίδες τους συναντώμενες κατὰ τὸν μεσαῖο κατακόρυφο ἄξονα διαμορφώνουν κενοὺς ρόμβους, ὥστε διερωτᾶται κανεὶς μήπως ὁ γλύπτης εἶχεν ὡς πρότυπο τὸν διάκοσμο τῆς κάτω ζώνης τῶν κιονοκράνων τοῦ ναοῦ.

Βόρειο παράθυρο. Ἐπιπεδόγλυφος σταυρὸς μὲ ὄρπηκες ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ὅπως στὸ φράγμα τοῦ παραθύρου τῆς Πρόθεσης.

Νότιο παράθυρο. Τέσσερις μεγάλοι σηρικοὶ τροχοὶ ἐγκλείουν ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια ἐκτὸς τοῦ ἐπάνω, ποὺ περιβάλλει σταυρό.

Δυτικὸ παράθυρο. Διπλὸς ἑλικοειδὴς βλαστὸς ἀνελίσσεται κοντὰ στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ φράγματος. Ὁ καθένας ἔχει ἡμίφυλλα ἄκανθας. Καὶ ἡ πλάκα αὐτὴ δὲν ἔχει ὀπή.

Τὰ σύμφυτα κιονόκρανα τῶν ὀκταγωνικῶν κιονίσκων τοῦ τρούλλου ἔχουν ὡς κόσμημα ἀντωπὰ ἡμίφυλλα ἄκανθας.

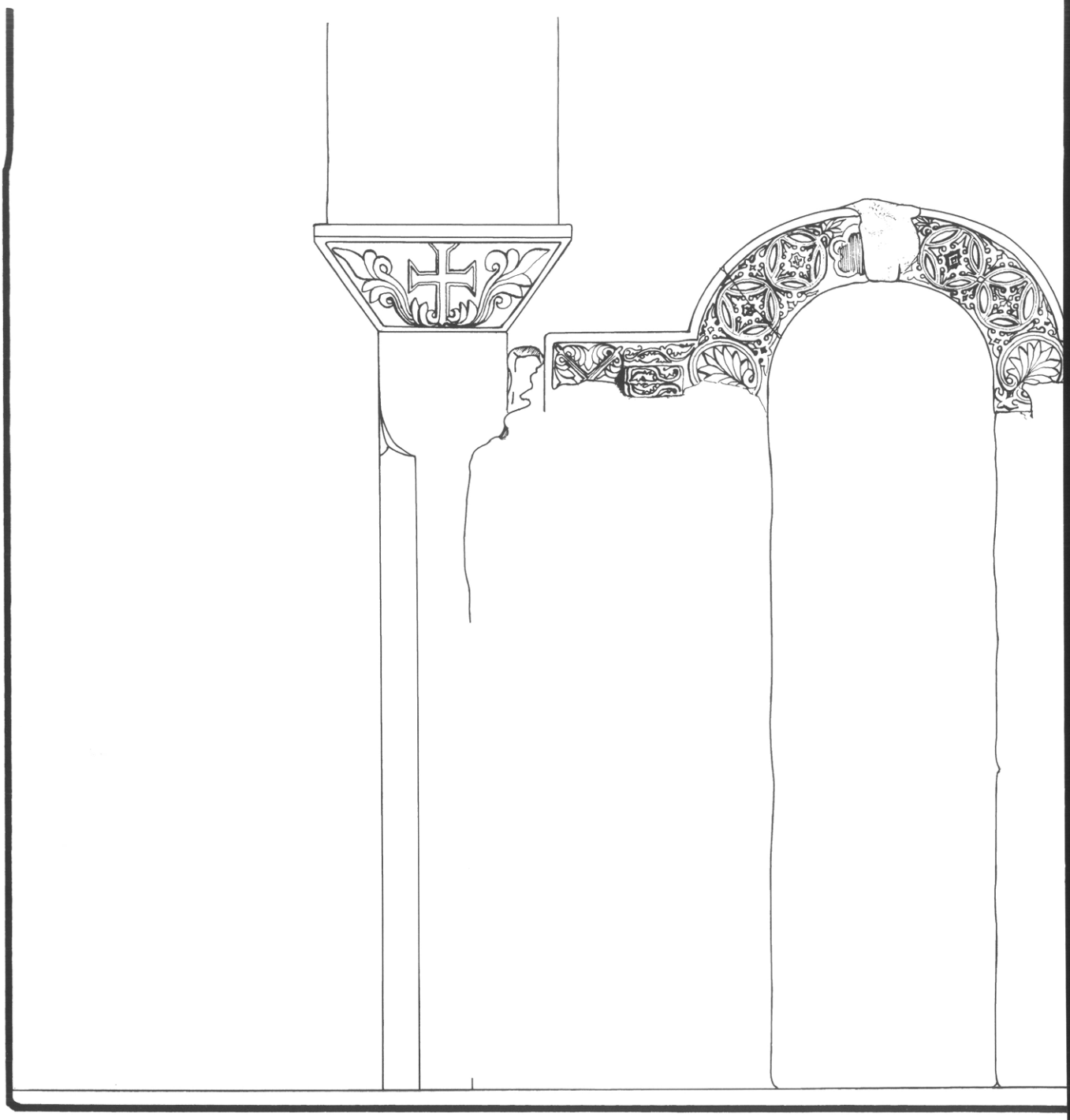
10. Ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση στὴ Νομιτζὴ

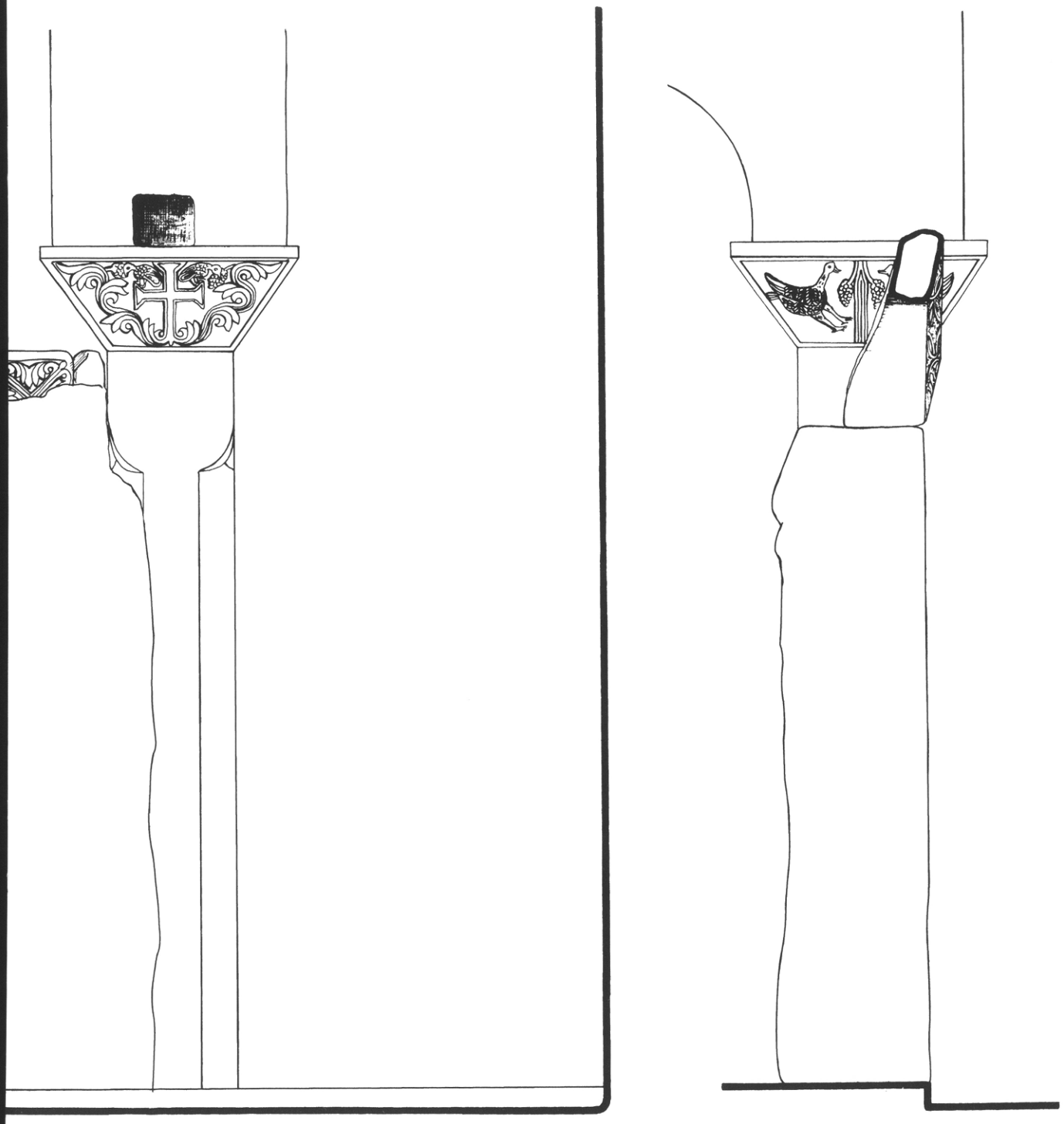
Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ σωζόμενο τμῆμα (μήκους 1.46) ἀπὸ τὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ ναοῦ τὸ ἐπικαθήμενο στὸ σημερινὸ χτιστὸ τέμπλο (σχέδ. εἰκ. 328). Στὸν νεώτερο τοῖχο του διακρίνονται ἐντοιχισμένα δύο κομμάτια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων καὶ ἀπότμημα, τὸ ὁποῖον ἔχει στὶς βάσεις τῆς ἐλαφρὰ λοξότμητης πλευρᾶς του μέσα σὲ κύκλο ἐπίμηκες, φοινικοειδὲς ἀνθέμιο. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ ὁ κοσμήτης τοῦ ἀρχικοῦ μαρμάρινου τέμπλου τῆς ἐκκλησίας σχηματίζει ἀτελῶς πεταλόμορφο τόξο, ποὺ ὁριζοντιούμενο ἑκατέρωθεν στὶς κάτω ἀπολήξεις του ἀποκτᾶ πτερύγια μήκους ἀριστερὰ 0.31 καὶ δεξιὰ 0.32 (εἰκ. 329, 331). Τὸ τέμπλο ἔχει χτιστεῖ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων τοῦ ναοῦ. Τὰ πτερύγια βρίσκονται σχεδὸν στὸ ὕψος τῶν κιονοκράνων του, δὲν φτάνουν ὅμως ὡς αὐτά, γι' αὐτὸ καὶ τὰ κενὰ συμπληρώθηκαν μὲ ἀλάξευτους λίθους. Τὸ τόξο (ὕψους πρόσοψης 0.18) καὶ τὰ πτερύγια εἶναι λοξότμητα καὶ ὁ διάκοσμός τους κοίλης, πρισματικῆς γλυφῆς. Στὸ μέσον τὸ τόξο εἶχε προφανῶς ἡμιδιάτρητο κομβίο μὲ σταυρό, σπασμένο σήμερα, πλαισιωμένο ἀπὸ τρεῖς ἑκατέρωθεν συναπτόμενους κύκλους ἀπὸ διμερὴ ταινία (σχέδ. εἰκ. 328). Οἱ κάτω κύκλοι, ἀπὸ τὴ βάση τῶν ὁποίων ἐξέχει τρίφυλλο, περικλείουν ἀπὸ ἕνα πολύφυλλο ἀκανθοειδὲς λοξὸ ἀνθέμιο καὶ οἱ ἄλλοι καμπυλόπλευρους ρόμβους, μέσα στοὺς ὁποίους τρίφυλλα μὲ διάταξη σταυρική· στὸ κέντρο ἄλλος μικρὸς σταυρὸς ἢ ρόμβος. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἔχουν σκαλισθεῖ μὲ τρύπανο λακκίσκοι (εἰκ. 330). Ἀπὸ τοὺς κύκλους προβάλλουν ἄνω καὶ κάτω τέσσερα ἐν ὅλῳ τρίφυλλα ἢ ἑπτάφυλλα ἀνθέμια. Τὰ πτερύγια (εἰκ. 331) στὸ ἄκρο τους ἔχουν χιαστὸ κόσμημα. Τὰ σκέλη τοῦ χῖ ἀγκυρώνονται στὰ ἄκρα καὶ τὰ μεταξύ τους κενὰ γεμίζουν ἀπὸ ἄκανθες. Πλάι στὸ τόξο τὸ κόσμημα εἶναι διαφορετικό. Κάτω πλαγιαστὸ ὀρθογώνιο ποὺ ἐγκλείει τὸ γνωστὸ θέμα τῶν δυὸ ἀντιμέτωπων ἡμίφυλλων ἄκανθας ποὺ ἀπομακρυνόμενα σχηματίζουν περίπου ὀρθογώνιο, τὸ ὁποῖο γεμίζει ἀνθέμιο μικροσκοπικό, κρεμάμενο ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο προσεγγίζουν οἱ κορυφὲς τῶν ἡμίφυλλων.

Ἐπάνω ἑλικοειδὴς βλαστός, διαγράφων δύο κυμάνσεις καὶ ἔχων στὰ κενά τους ἡμιδιάτρητα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὴν ἐξωτερικὴ παρυφὴ τοῦ τόξου καὶ τῶν πτερυγίων ἀκόσμητη ταινία πλάτους 0.02.

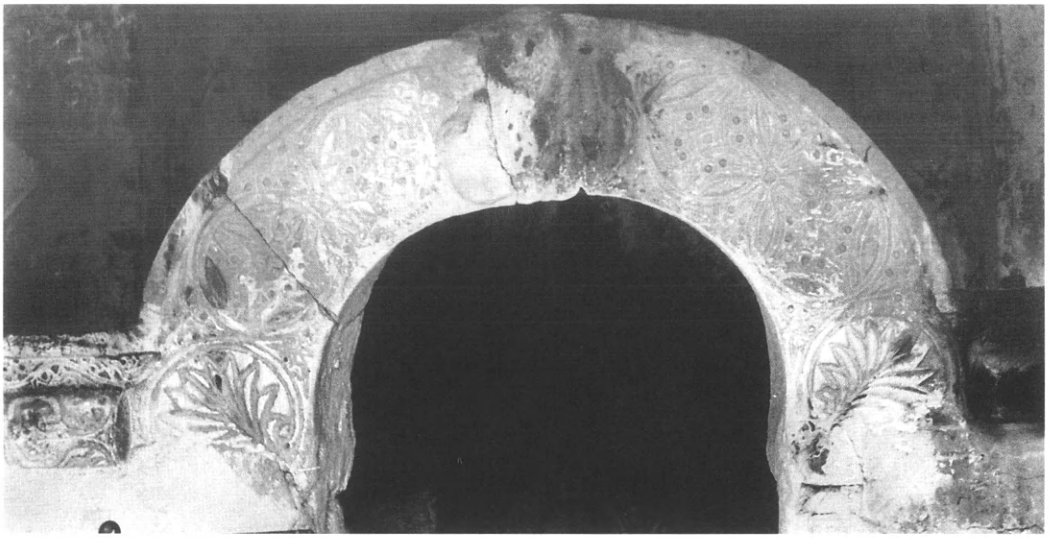
Ἡ ἐργασία εἶναι λεπτὴ καὶ ἡ πυκνότης τῶν γλυπτῶν κοσμημάτων ὁδηγεῖ στὸν 12ο αἰώνα, τοῦ ὁποίου ἡ τέχνη γενικὰ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ἐκζήτηση καὶ τὸ περίτεχνο. Μὲ τόξο στὸ μέσον πλαισιωμένο ἀπὸ πτερύγια ἀποκαθιστᾶ ὁ S. Bettini τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Προσδόκιμου στὴν Padova[74]. Ἐκεῖ τὸ τόξο εἶναι καθαρὰ πεταλόμορφο, τὰ πτερύγια μακρότερα καὶ ὁλόκληρος ὁ κοσμήτης στηρίζεται σὲ κιονίσκους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια πεσσίσκων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ὁ κοσμήτης τῆς Νομιτζῆ εἶχεν ἀρχικὰ ὅμοια

74. S. Bettini, Padova e l'arte cristiana d'Oriente, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 1936-37, tom. XCVI, parte seconda πίν. XII εἰκ. 7. Βλ. καὶ στὸν Paolo Lino Zovatto, *La basilica di Santa Giustina* (Castelfranco Veneto 1970) κεφ. II. La pergula paleocristiana dell'oratorio di S. Giustina, σ. 40-50) ἀναδημοσίευση τῆς ἀποκατάστασης στὴν εἰκ. 31. Στὸν Zovatto ὅ.π. εἰκ. 27 ὅμοιο παλαιοχριστιανικὸ τέμπλο, pergula, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, τῆς S. Giustina. Δὲν φαίνεται ποῦ βρισκόταν τό «χρυσοπέταλο» τέμπλου «ἀπογραφῆς» τῆς Μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ ἔτους 1142, Μ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ τόμ. Δ΄, 1964-1965, 384.

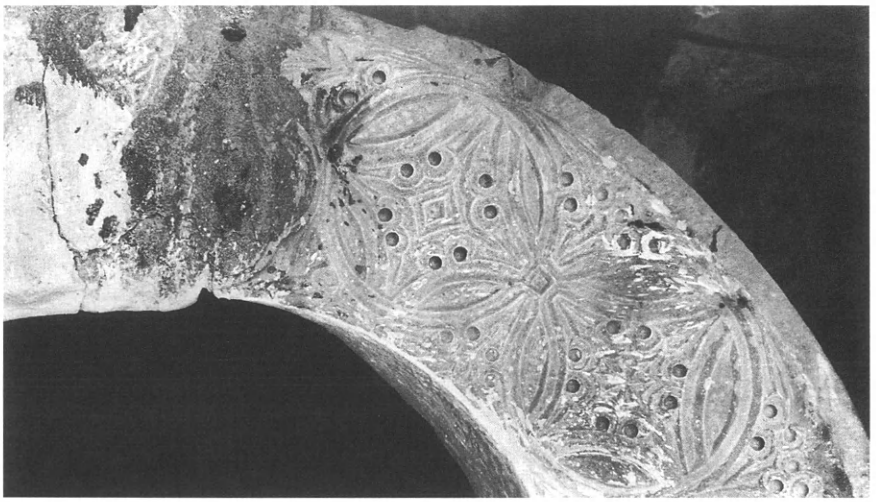

Εἰκ. 328. Σχέδιο τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας.

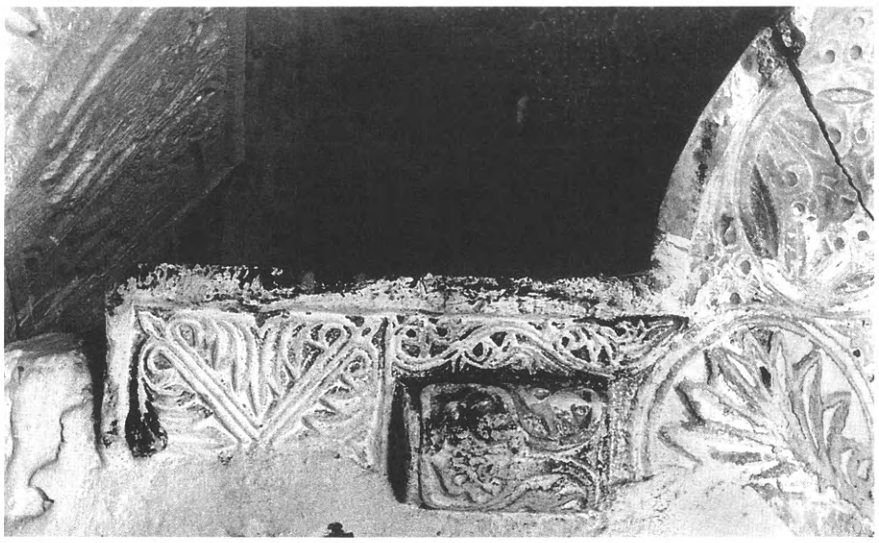

Εἰκ. 329. Μαρμάρινο τόξο τοῦ τέμπλου πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 330. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

στήριξη. Πρέπει ὅμως ἡ ὑπόθεση νὰ διακριβωθεῖ μὲ ἔρευνα στὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων, στοὺς ὁποίους σήμερα στηρίζεται ὁ κοσμήτης. Νὰ δεχθοῦμε δυτικὴ ἐπίδραση στὴ Νομιτζή, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν 12ο αἰ. εἶχαν ἀναπτυχθεῖ σχέσεις μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Δύσεως; Τοῦτο δὲν φαίνεται πιθανό, ἀφοῦ ἤδη στὸ Missorium (388) τοῦ Μεγάλου Θεο-

Εἰκ. 331. Τὸ βόρειο πτερύγιο τοῦ τόξου.

δοσίου ὁ αὐτοκράτωρ καὶ οἱ δυὸ γιοί του κάθονται κάτω ἀπὸ στοὰ[75] παρόμοια πρὸς τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Προσδόκιμου. Ἂς ὑπομνησθεῖ ὅτι ἐνίοτε γύρω στὰ τέλη τοῦ 14ου ἡ μεσαία θύρα τοῦ χαμηλοῦ φράγματος τοῦ ἱεροῦ ἐξαίρεται μὲ τόξο ὑψούμενο ὑπεράνω της ἐπὶ κιόνων[76]· ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς ἡ ὁποία χτίστηκε πάνω στὸ ἐργαστήριο τοῦ Φειδίου στὴν Ὀλυμπία[77]. Ἀργότερα στὰ ἀργυρὰ πιάτα τῆς Κυρήνειας (613-630), σ' ἐκεῖνα ποὺ παριστάνουν τὴν πρώτη συνάντηση τοῦ Δαυΐδ μὲ τὸν Σαοὺλ καὶ τὸν γάμο του μὲ τὴν Μελχόλ[78], εἰκονίζεται στοὰ μὲ πεταλόμορφο πάλι τόξο στὸ μέσον, πλαισιούμενο ἀπὸ ὁριζόντια πτερύγια. Νομίζω λοιπὸν ὅτι στὴν ἀπομακρυσμένη Μάνη διατηρήθηκε παλιὰ παράδοση τοῦ Βυζαντίου[79] ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ τέμπλου, παράδοση τῆς ὁποίας μέχρι τώρα δὲν εἶναι γνωστὸς ἄλλος ἐνδιάμεσος κρίκος σωζόμενος ἀκέραιος στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

11. Ἅγιος Δημήτριος Λίμπερδου

Γιὰ τὸν βυζαντινὸ σταυροειδή, τρουλλαῖο, τετράγωνο, χωρὶς νάρθηκα, δικιόνιο ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Λίμπερδο (τὸ μετονομασμένο σὲ

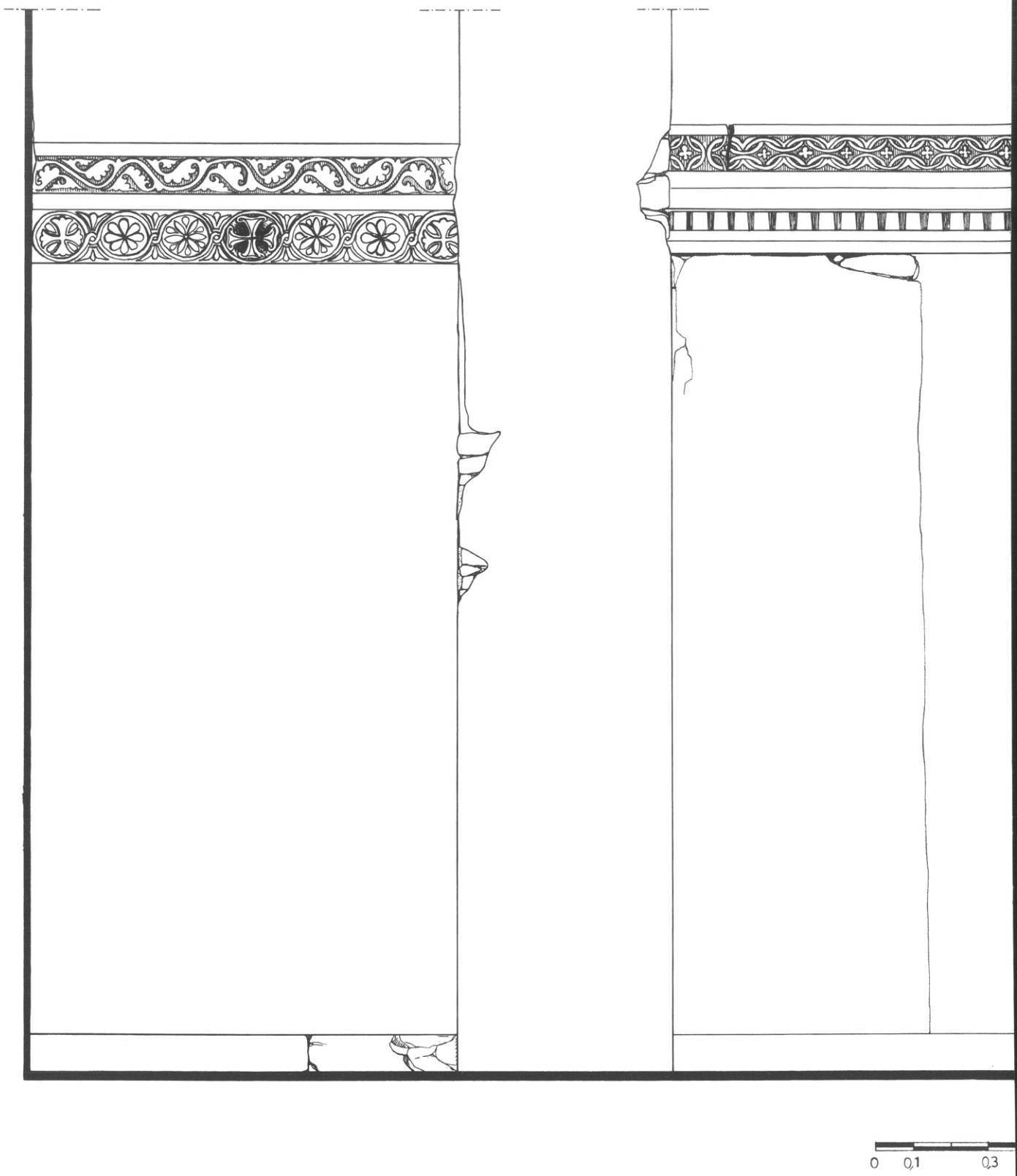
75. Zovatto ὅ.π. εἰκ. 33.

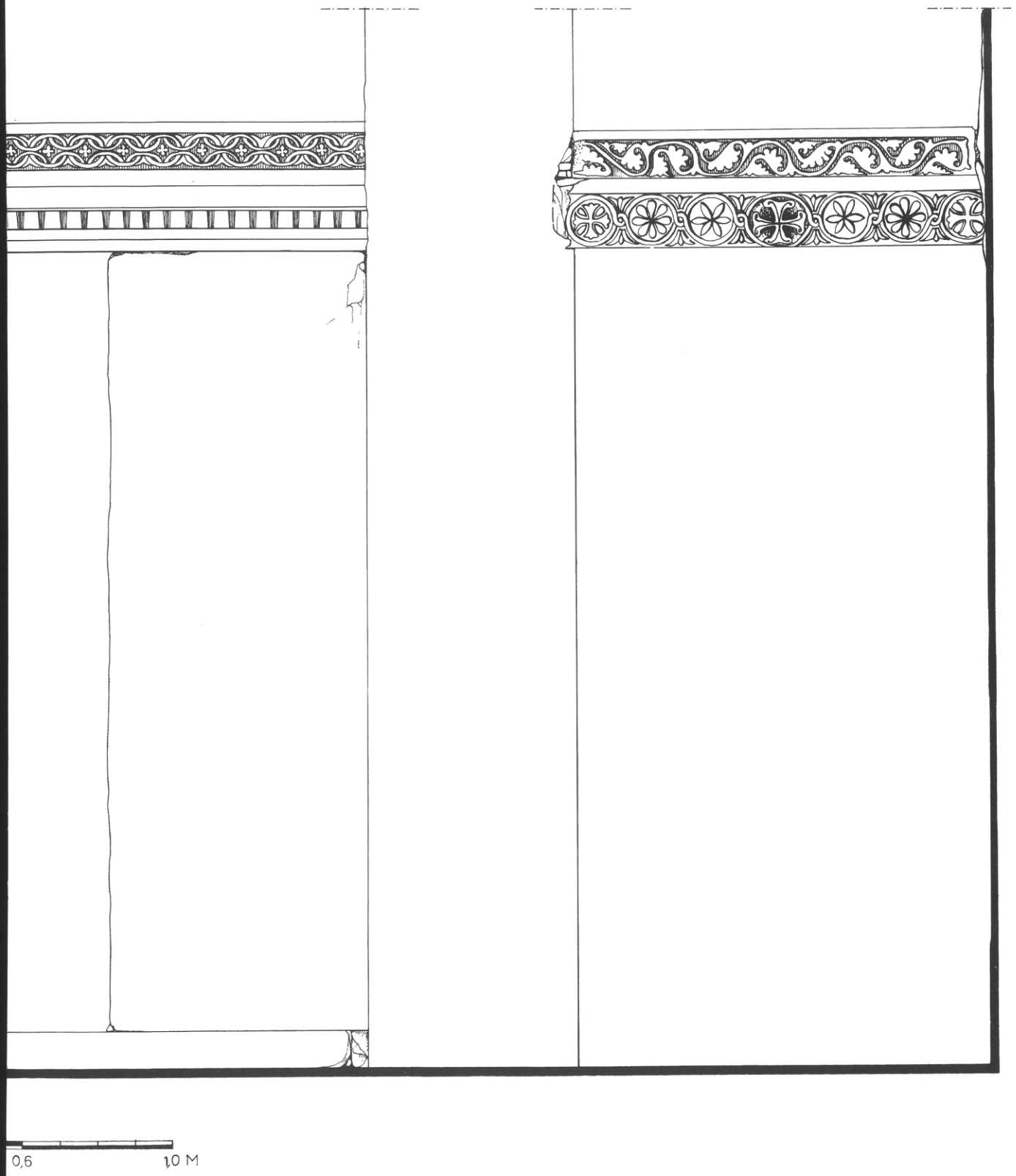
76. Ὀρλάνδος, *Βασιλικὴ* II, 525.

77. Ὅ.π. καὶ εἰκ. 491 στὴ σ. 526.

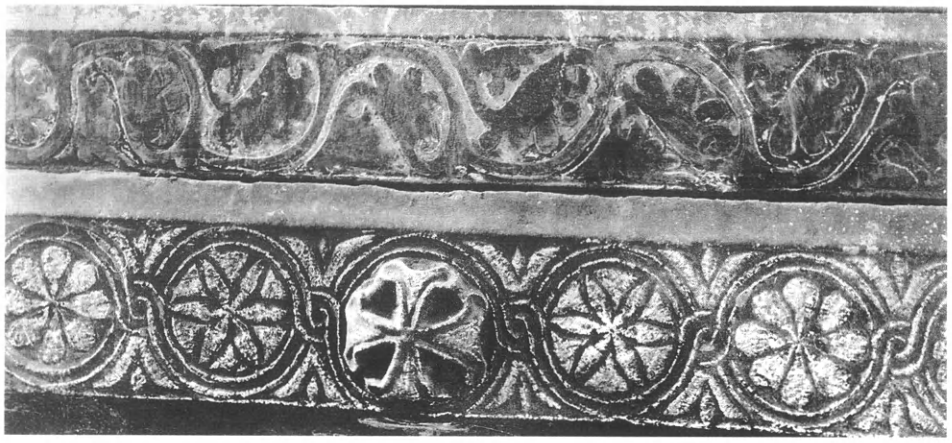
78. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin* (Paris 1910), 295 εἰκ. 155.

79. Καὶ ὁ S. Bettini ἄλλωστε τὴ μελέτη, στὴν ὁποία πραγματεύεται καὶ ἀποκαθιστᾶ τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Προσδόκιμου, τιτλοφορεῖ, ὅπως σημειώθηκε, Padova e l'arte cristiana d'Oriente.

0 0,1 0,3

Εἰκ. 332. Τὰ ἐπισύλια τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας, σχέδιο.

Εἰκ. 333. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Πρόθεσης.

Εἰκ. 334. Μέρος ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ Διακονικοῦ.

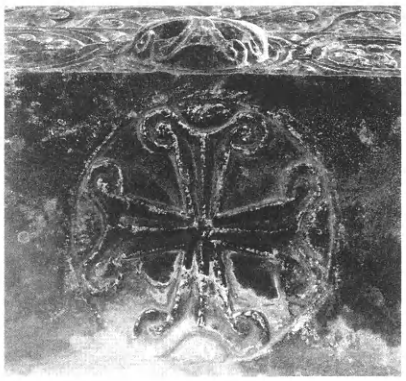
Πλάτανο) τῆς Ἐπαρχίας Γυθείου ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[80]. Τὸ μνημεῖο χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν 11ο αἰ.[81] Τὶς τοιχογραφίες του ἡ Ντούλα Μουρίκη θεώρησεν ἔργα τοῦ 13ου αἰ.[82]

Στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας διακρίνονται τόρμοι. Ἑπομένως προέρχονται ἐκ παλαιῶν ἐρειπωθέντων κτηρίων.

80. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἔρευναι εἰς τὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1974, 110-112.

81. Ὅ.π. 112.

82. Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος* (Ἀθήνα 1978), 36.

Εἰκ. 335. Σταυρὸς στὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς τῶν ἐπιστυλίων.

Ἀπὸ τὸ τέμπλο σώζονται στὴ θέση τους οἱ κοσμῆτες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο, διπλοί, ὅμοιοι μεταξύ τους. Ὁ κάτω κοσμήτης μὲ τὴν ψηλότερη λοξότμητη πλευρὰ ἔχει ὡς διάκοσμο σηρικοὺς τροχοὺς μεταξὺ τῶν ὁποίων τρίφυλλα ποὺ μοιάζουν μὲ μικρές, φτερωτές, ἀγγελικὲς κεφαλές. Οἱ σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ διμερὴ ταινία κοίλης, πρισματικῆς λάξευσης εἶναι ἑπτά. Ὁ μεσαῖος περιβάλλει ἀρκετὰ ἔξεργο ἰσοσκελὴ σταυρό, τοῦ ὁποίου τὰ διαπλατυνόμενα ἄκρα τῶν κεραιῶν ἀπολήγουν σὲ μῆλα. Ἀπὸ ἕνας ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του περιλαμβάνεται στοὺς τροχοὺς τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους καθενὸς κοσμήτη. Μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ οἱ ἀκτίνες ἔχουν μορφὴ σταγόνων (σχέδ. εἰκ. 332). Στὸν κοσμήτη τῆς Πρόθεσης ὁ ἔνσταυρος κεντρικὸς τροχὸς πλαισιώνεται ἀπὸ ἄλλους ποὺ περιέχουν ἑξάκτινα ἀστέρια μὲ τρίγωνα ἀνάμεσα στὶς ἀκτίνες τους καὶ πιὸ πέρα ἀπὸ ὀκτωπέταλους ρόδακες (εἰκ. 333). Στὸν κοσμήτη τοῦ Διακονικοῦ διαφέρουν μόνο τὰ ἀστέρια, ποὺ ἔχουν μεταξὺ τῶν ἀκτίνων τους ἀντὶ τριγώνων σταγονόμορφα σχήματα (εἰκ. 334). Στὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς κάθε κοσμήτη, μέσα σὲ κύκλο, σταυρὸς ὅμοιος, ἀλλὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν σκαλισμένο στὸν μεσαῖο τροχὸ τῆς λοξότμητης πλευρᾶς (εἰκ. 335).

Στὴν ἐπάνω στενότερη ταινία τῶν κοσμητῶν ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος ἀπὸ βλαστὸ βαθιὰ κολπούμενο, μὲ πυκνὲς κυμάνσεις καὶ μὲ ἐντόνως ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας, τῆς ὁποίας μάλιστα τὸ φύλλωμα δὲν ἀποδίδεται συνεχές· διακοπτόμενο ἀφήνει γυμνὸ τὸν ἰσοπλατὴ πρὸς τὸν βλαστὸ μίσχο καὶ στὴ συνέχεια παίρνει κατεύθυνση ἀντίθετη πρὸς τὸ ὑπόλοιπο ἡμίφυλλο (εἰκ. 333, 334).

Καὶ ὁ κοσμήτης τοῦ τέμπλου τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι διπλός (εἰκ. 336). Ὁ κάτω, πιθανότατα ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση, προερχόμενος ἀπὸ ἀρχαῖο κτήριο, ἔχει ὡς διάκοσμο κυμάτια καὶ ὀδόντες. Ὁ ἐπάνω, χαμηλότερος, φέρει ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα ἀπὸ διπλὴ σειρὰ καμπυλῶν ποὺ διασταυρώνονται καὶ ἀνάμεσά τους μικροὺς ἡμίσαυρους μὲ σταγονόμορφες κεραῖες[83].

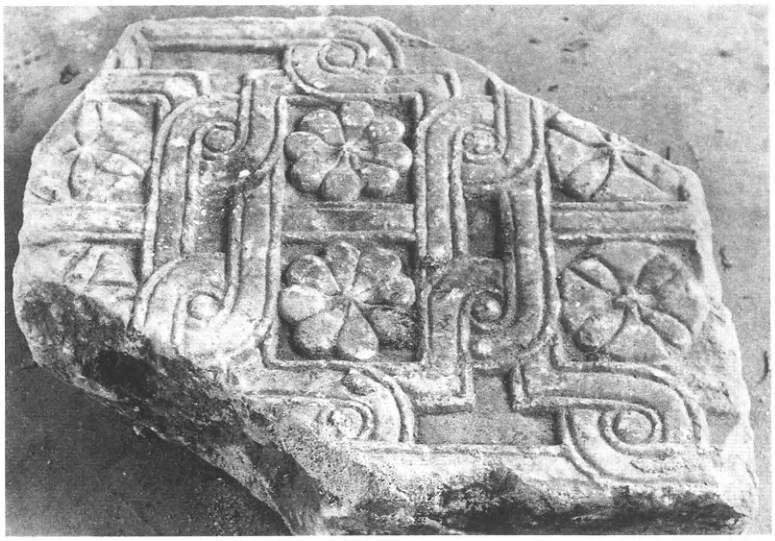
Στὸν σωζόμενο βατήρα τῆς Πρόθεσης δὲν διατηροῦνται ἴχνη πάκτωσης. Σήμερα τὸ κάτω ἀπὸ τοὺς κοσμῆτες τέμπλο τοῦ κυρίως Ἱεροῦ εἶναι χτιστό.

Μέσα στὸ ναό, κοντὰ στὸν Ν. τοῖχο, ἀπόκειται ἀπότμημα θωρακίου πλάτους 0.445, σωζόμενου ὕψους 0.395 καὶ πάχους 0.13. Πλατιὰ τριμερὴς ἀνακομβούμενη ταινία δια-

83. Στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 332 ἐκ παραδρομῆς ἀντὶ ἡμισταύρων σχεδιάστηκαν σταυροὶ καὶ σὲ διαφορετικὴ θέση.

Εἰκ. 336. Τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰκ. 337. Ἀπότμημα θωρακίου.

μορφώνει καὶ τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο τοῦ θωρακίου, ἀλλὰ καὶ μέσα σ' αὐτὸ μικρότερα ὀρθογώνια, ποὺ περικλείουν μαργαρίτες μὲ ὀκτὼ πέταλα· κάτω ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια ἄλλα δυὸ στενόμακρα πλαίσια ἐγκλείουν ἑλικόμορφα ἀκανθόφυλλα.

Εἰκ. 338. Ἄλλο ἀπότμημα θωρακίου.

Στὴν ἁγία Τράπεζα εἶχαν τοιχισθεῖ ἀνεστραμμένα δυὸ ἀποτμήματα θωρακίων. Τὸ ἕνα, ἀκρωτηριασμένο, ἔχει ὕψος 0.52, πλάτος 0.445 καὶ πάχος 0.13. Πλατιὲς τρισχιδεῖς ταινίες ἐγκομβούμενες σχηματίζουν μέσα σὲ πλαίσιο τρία ὑπερκείμενα ἀλλήλων παραλληλόγραμμα. Σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς βραχεῖες πλευρές τους κατὰ τὸ μέσον κόμπος συνδέει τὰ παραλληλόγραμμα μὲ τὸ πλαίσιο καὶ σὲ κάθε μιὰ ἐκ τῶν μακρῶν ὁριζοντίων πλευρῶν δύο κόμποι συνδέουν τὰ παραλληλόγραμμα μεταξύ τους. Κάθε παραλληλόγραμμο μὲ κατακόρυφη τριμερὴ ταινία χωρίζεται σὲ δυὸ τετράγωνα. Στὸ ἀπότμημα ἔχομε συνολικὰ ἕξι τετράγωνα. Στὰ δύο ἐπάνω ἀπὸ ἕνας ἰσοσκελὴς σταυρός –μήπως οἱ πολλοὶ σταυροὶ ἐπιδιώκουν καθαγιασμὸ εἰδωλολατρικῶν μαρμάρων;– μὲ κωδωνόσχημες κεραῖες, ὥστε νὰ ἐγγράφεται σὲ νοητὸ κύκλο, στὰ μεσαῖα τετράγωνα ὀκτάφυλλος ρόδακας μὲ ἀχλαδόσχημα φύλλα ἀρκούντως ἔξεργα καὶ στὰ κάτω ἑξάκτινα ἀστέρια (εἰκ. 337). Ἰδιαίτερα οἱ ὀκτάφυλλοι ρόδακες, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν φύλλων τους, θυμίζουν ἀρχαῖο διάκοσμο[84] καὶ τὰ τετράγωνα ἴσως εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ ἀρχαῖα φατνώματα ὀροφῆς. Τὸ θωράκιο πρέπει νὰ ἦταν στενόμακρο.

Τὸ ἄλλο ἀπότμημα (διαστ. 0.47×0.45×0.13) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ἔχει κάτω ἀκόσμητο πλαίσιο (ὕψους 0.145). Ὁ διάκοσμός του, ὅμοιος μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ προηγούμενου, διασώζει μόνο τὰ δύο, κάτω προφανῶς, τετράγωνα, μὲ πυροστρόβιλους (εἰκ. 338).

Σὲ τετράγωνα μὲ ἀνακομβούμενη ταινία, ἐγκλείοντα διάφορα κοσμήματα, εἶναι χωρισμένο θωράκιο τῆς Σαμαρίνας (12ου αἰ.) τῆς Μεσσηνίας[85]. Ὁ διάκοσμός του ὅμως εἶναι πολὺ πιὸ πρόστυπος.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ Λίμπερδου, γιὰ τὴν περιοχὴ ἀρκετὰ πρωτότυπα, δὲν εἶναι, νομίζω, ἄμοιρα ἐπίδρασης τῆς ἀρχαίας διακοσμητικῆς γλυπτικῆς, ποὺ πιθανῶς ὀφείλεται στὴ γειτνίαση μὲ τὸ Γύθειο. Θὰ τὰ χρονολογοῦσε κανεὶς ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.

84. John Boardman - José Dörig - Werner Fuchs - Max Hirmer, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη* I (Ἀθῆναι 1967), 80 εἰκ. 71.

85. Κωνστ. Καλοκύρη, *Βυζαντιναὶ Ἐκκλησίαι τῆς Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (Θεσσαλονίκη 1973), πίν. 24β.

12. Ἅγιος Νικόλαος στὸ Καμπινάρι Πλάτσας

Στὸν τρίκλιτο ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ποὺ σώζεται στὴν τοποθεσία Καμπινάρι, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Πλάτσα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, ἔχει ἀφιερώσει μονογραφία ἡ Ντούλα Μουρίκη[86]. Σ' αὐτὴν ἀσχολεῖται συνοπτικὰ καὶ μὲ τὰ γλυπτά του[87].

Τὸ χτιστὸ σήμερα τέμπλο διατηρεῖ μέλη ἀπὸ παλαιὸ ἢ παλαιὰ μαρμάρινα τέμπλα.

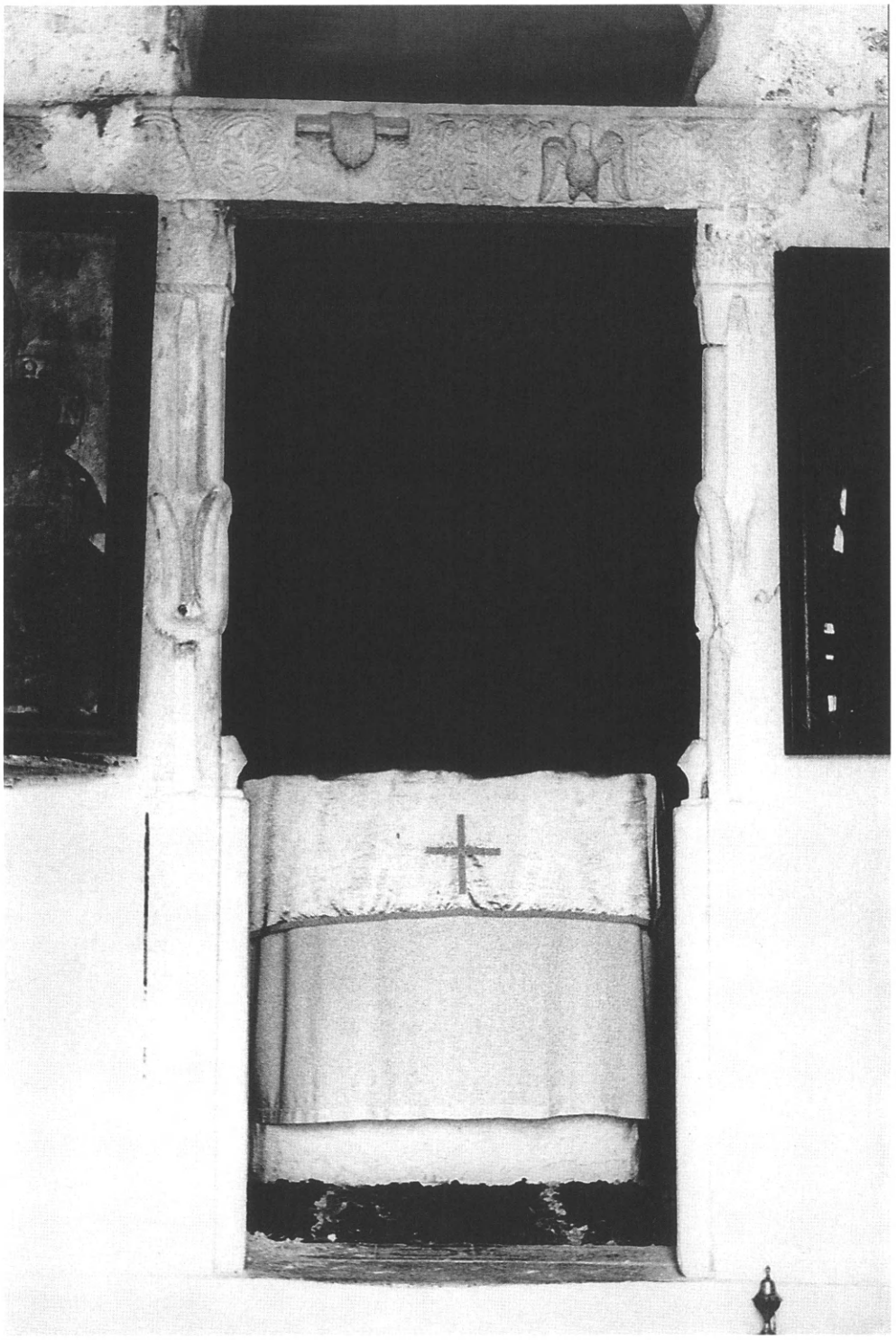
ΜΕΣΑΙΟ ΚΛΙΤΟΣ (σχέδ. εἰκ. 340).

Ἀπὸ τὸ τέμπλο[88], ποὺ τὸ ὑποστηρίζει πίσω του παχὺς τοῖχος ὑψούμενος ὡς τὴν καμάρα τῆς ὀροφῆς, σώζονται τὰ θωράκια, οἱ πεσσίσκοι μὲ τοὺς σύμφυτους κιονίσκους, οἱ σταθμοὶ τῆς πύλης, τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων κι ἀκόμη ὁ κοσμήτης. Τὸ συνολικὸ ὕψος τῶν στηριγμάτων του εἶναι 2.09. Οἱ πεσσίσκοι ἔχουν ὕψος 0.91 καὶ πλάτος 0.13, οἱ κιονίσκοι ὕψος 0.975 καὶ τὸ κιονόκρανο 0.19. Τὸ πλάτος τῶν σταθμῶν εἶναι 0.055. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης μεταξὺ τῶν σταθμῶν, ποὺ κορυφώνονται σὲ κωνικὸ μῆλο μὲ λεπτὸ λαιμό, εἶναι 0.825. Οἱ κιονίσκοι ἔχουν στὶς γωνιὲς τέσσερις ράβδους δεμένες μὲ κόμπο (εἰκ. 339, 341).

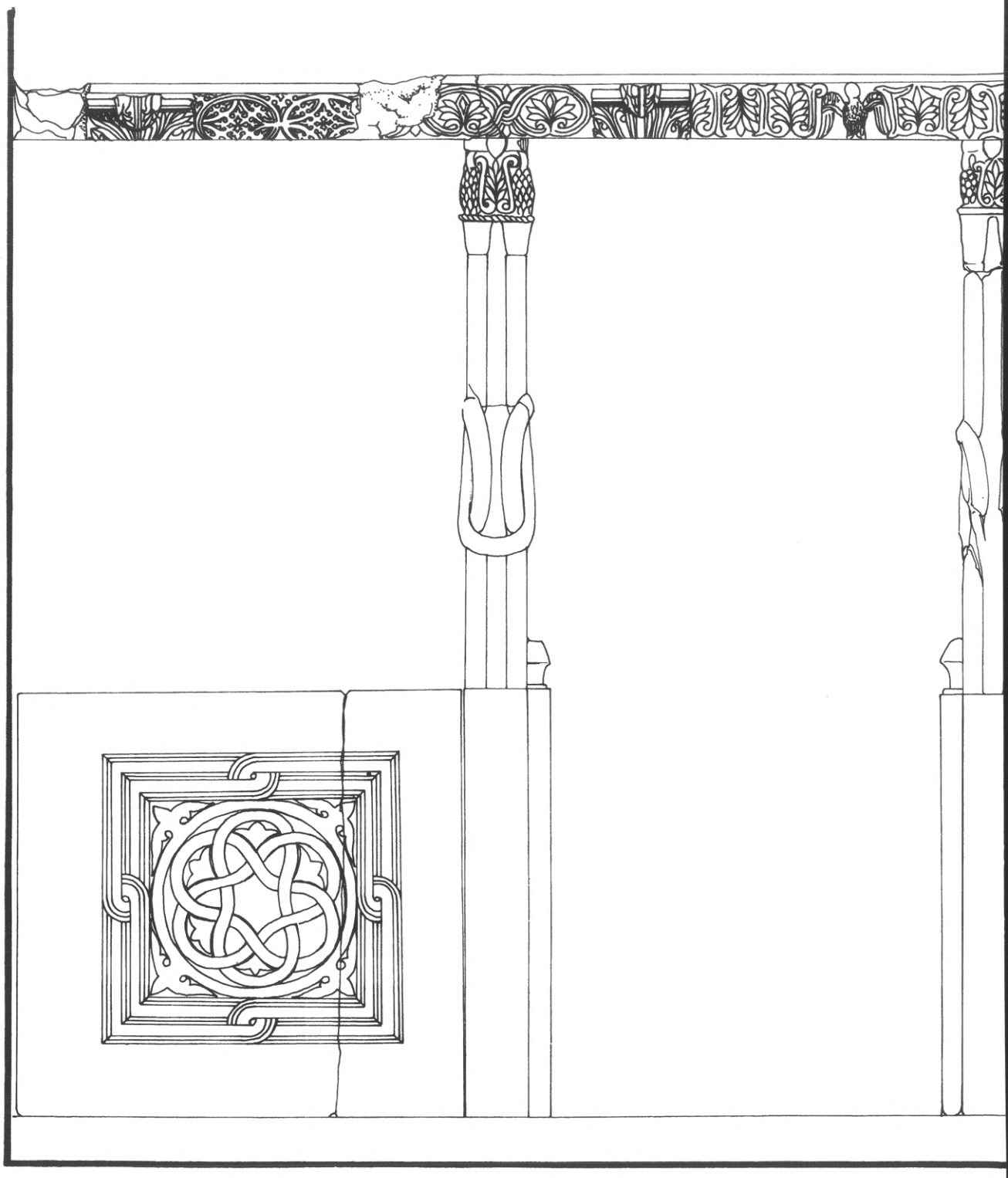
Ἡ Ντούλα Μουρίκη παρατηρεῖ[89] πὼς οἱ σύνθετοι κιονίσκοι μὲ τὸν διπλὸ κόμπο χρησιμοποιοῦνται συνήθως ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. κι ἔπειτα καὶ πὼς ὁ χαλαρὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δένονται οἱ κόμποι ὑποδηλώνει χρονολογία πρὸς τὸ τέλος ἴσως τοῦ αἰώνα. Κάθε δέσμη ράβδων ἀπολήγει ἐπάνω σὲ μικρὸ σύμφυτο κιονόκρανο σχήματος ἀνεστραμμένης κόλουρης τετράπλευρης πυραμίδας.

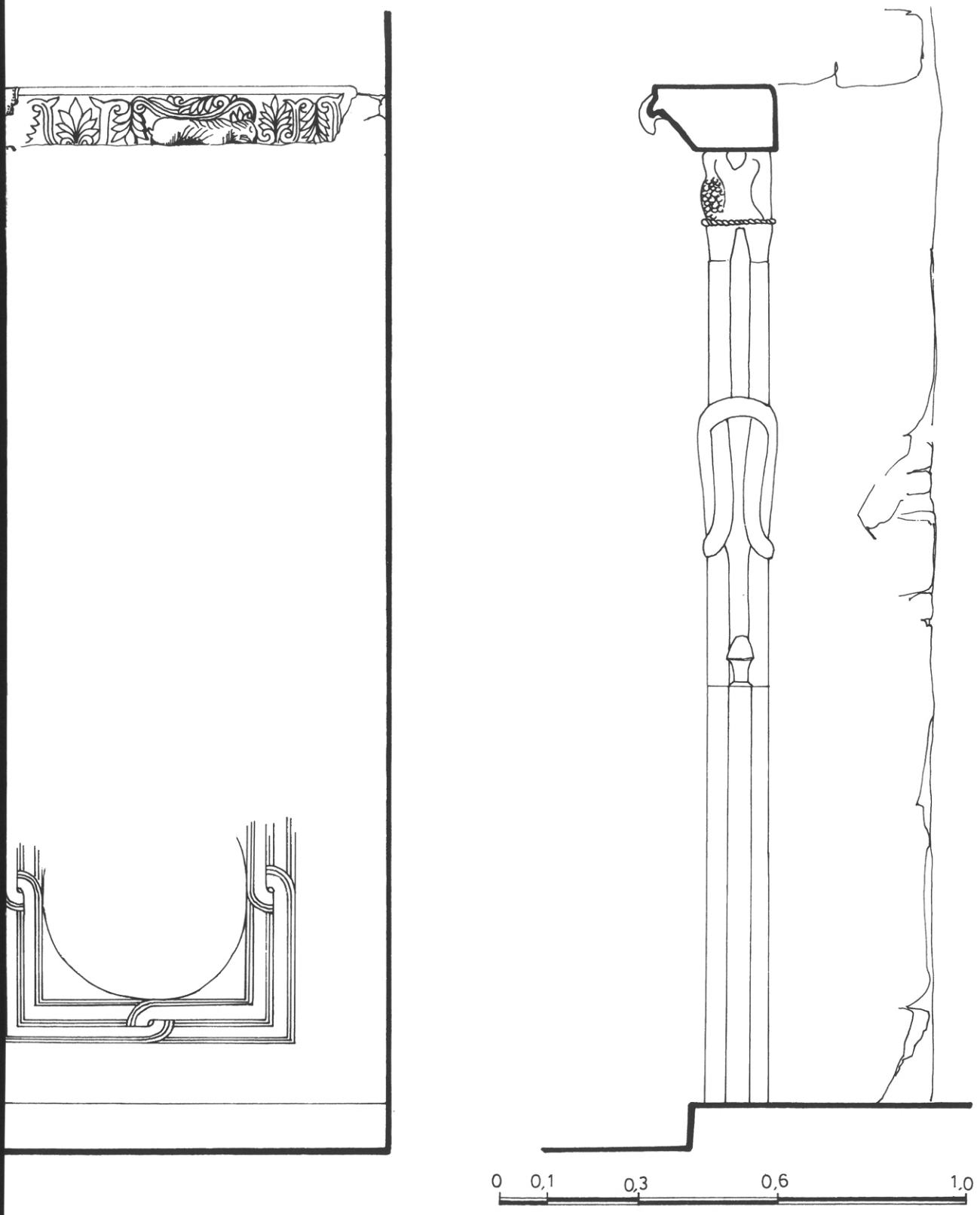
Τὰ κιονόκρανα ἔχουν στὴ βάση τους κυμάτιο, στὸ Β. μορφῆς στρεπτοῦ σχοινίου (εἰκ. 342). Οἱ πλευρὲς τοῦ ἄβακα εἶναι κοῖλες μὲ ἐξόγκωμα στὸ μέσον. Ἀπὸ τὶς ἄκρες τους κρέμεται στὶς γωνιὲς τοῦ κιονοκράνου μᾶλλον σταφύλι παρὰ κουκουνάρα[90]. Μεταξὺ τῶν μίσχων τοῦ σταφυλιοῦ καὶ τοῦ καλάθου τὸ μάρμαρο ἔχει λαξευθεῖ, ὥστε νὰ μεσολαβεῖ κενό. Μεταξὺ τῶν σταφυλιῶν ἔχει σκαλιστεῖ ἀνθέμιο ἀνάμεσα σὲ δυὸ κατακόρυφες ἕλικες. Ὁ κάλαθος τῶν κιονοκράνων κατὰ τὴν πλευρὰ πρὸς τὴν πύλη ἀκόσμητος, φέρει μόνο ὑποτυπώδη δήλωση τοῦ σταφυλιοῦ. Κατὰ τὴν πίσω πλευρὰ ὁ λίθος εἶναι ἡμίεργος. Τὰ θωράκια εἶναι πολὺ ἀσβεστωμένα. Διαφαίνεται καλύτερα ὁ διάκοσμος τοῦ Β. θωρακίου, τὸ ὁποῖον εἶναι μεγάλο (πλάτος 0.885, ὕψος 0.91) καὶ σπασμένο σὲ δυὸ κομμάτια. Ὁ διάκοσμός του περιλαμβάνει μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ διμερή, ἐπίπεδη, ἀνακομβούμενη ταινία, συμπλεκόμενους λημνίσκους καὶ τρίφυλλα στὰ μεταξύ τους κενά. Ὡς ἐπιστύλιο ἔχουν τοποθετηθεῖ τρία κομμάτια γείσου. Ὅλα ἔχουν ἐπάνω στενὴ ἀκόσμητη ταινία ὕψους 0.02. Τὸ εὑρισκόμενο ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη ἔχει μῆκος 1.45, ὕψος 0.185 καὶ πλάτος 0.175. Διακοσμεῖται ἐκ δεξιῶν (εἰκ. 343) ἀπὸ μετωπικὸ πουλί (ἀετό;) μὲ διεσταλμένα τὰ φτερὰ καὶ φθαρμένο τὸ κεφάλι. Τὸ πουλὶ πλαισιώνεται ἑκατέρωθεν ἀπὸ τρία ραδινὰ ἑνδεκάφυλλα ἀνθέμια, ἕνα ἀνεστραμμένο μεταξὺ δύο ὀρθιων, συνδεόμενων μὲ ἕλικες. Ἀριστερότερα πλατὺ ἀκανθόφυλλο ὄρθιο μὲ πλατιὰ γλώσσα στὸ μέσον του ἀνακαμπτόμενη, κρεμάμενη

86. Μουρίκη, Τοιχογραφίες Ἁγίου Νικολάου.
87. Ὅ.π. 21-23.
88. Ὅ.π. εἰκ. 57.
89. Ὅ.π. 22.
90. Ὅ.π. εἰκ. 56.

Εἰκ. 339. Τὸ τέμπλο τοῦ μεσαίου κλίτους.

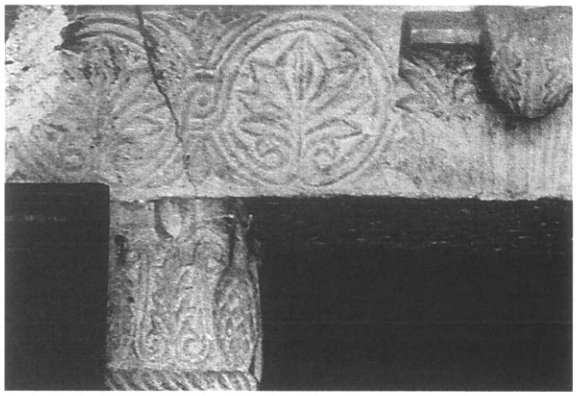

Εἰκ. 340. Σχέδιο τέμπλου τοῦ μεσαίου κλίτους.

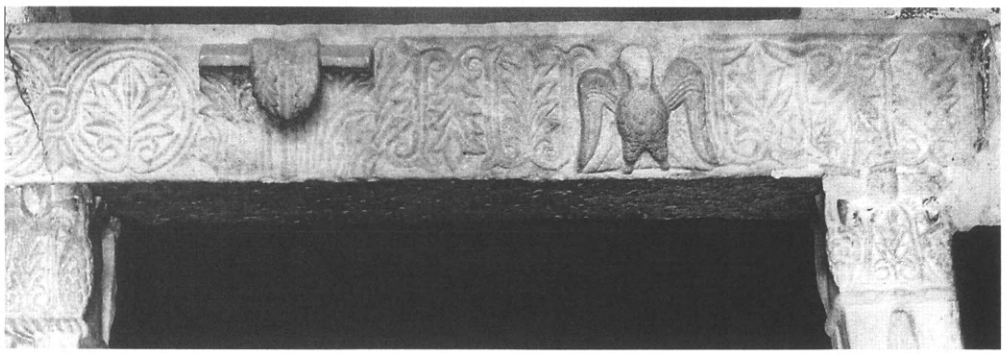

341

342

Εἰκ. 341-343. Τὸ σύμφυτο κιονόκρανο καὶ τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου.

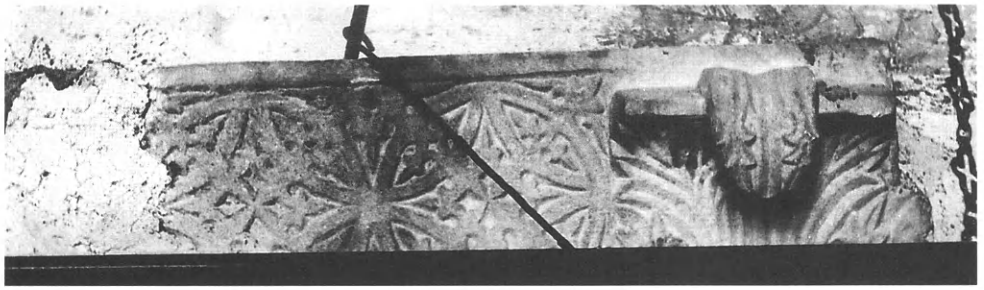
343

ἀπό «πλακάκι»[91] κατὰ σχηματικὴ ἀπόδοση. Ἀριστερὰ τοῦ ἀνακαμπτόμενου φύλλου σηρικοὶ τροχοὶ περικλείοντες ἀνθέμια (εἰκ. 341, 342).

91. Ὅ.π. 22 καὶ 80 σημ. 48.

Εἰκ. 344. Τὸ νότιο ἀπότμημα τοῦ ἐπιστυλίου.

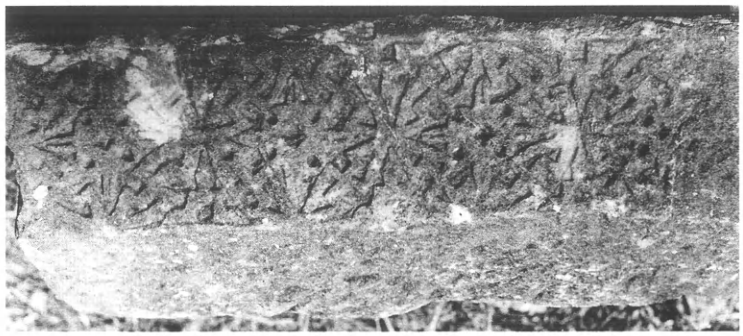

Εἰκ. 345. Ἄλλο (πρὸς Β.) γεῖσο τοῦ ἐπιστυλίου.

Τὸ Ν. ἀπότμημα ἔχει μῆκος 0.75. Ἀπὸ τὰ δεξιὰ ἔχουν σκαλιστεῖ πάλι ὅμοια ἀνθέμια καὶ στὴ συνέχεια χαμηλὰ χονδροειδές, πολὺ ἔξεργο ζῶο, ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ κι ἔχει κεφάλι ὅμοιο μὲ κεφάλι γάτας. Ἐπάνω καὶ πίσω του σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο ἑλικόφυλλο (κατὰ τεχνική «διπλεπίπεδου») καὶ ἀριστερὰ ἐπίσης ἀνθέμια ἀνάμεσα σὲ κατακόρυφες ἕλικες (εἰκ. 344). Παρὰ τὸ Β. ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου κατακόρυφη κεραμιδὶ ταινία φανερώνει ὅτι τὸ γεῖσο κατὰ τὸ ἄκρο αὐτὸ πακτωνόταν σὲ τοῖχο. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ γεῖσο τὸ ὑπεράνω τῆς πύλης φέρει καὶ στὰ δυό του ἄκρα λείψανα κεραμιδὶ ταινίας.

Πρὸς Β. ἄλλο γεῖσο, κοσμούμενο ἀριστερὰ ἀπὸ πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ ἀνακαμπτόμενο φύλλο πάνω σὲ πλακάκι, ὅπως τὸ προηγούμενο καὶ πλάι του δυὸ συναπτόμενοι ἐπιπεδόγλυφοι κύκλοι ποὺ ἐγκλείουν ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο, καμπυλόπλευρους ρόμβους, οἱ ὁποῖοι ἐνέχουν σταυρὸ μὲ ἀνθεμιοειδεῖς κεραῖες καὶ ἀντίνωτα στενὰ τρίφυλλα στὰ κενὰ τὰ μεταξὺ κύκλων καὶ ρόμβων (εἰκ. 345). Παρόμοιο διάκοσμο ἔχει καὶ γλυπτὸ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο ἔξω τοῦ Ταξιάρχη Γκλέζου[92] (εἰκ. 346).

92. Στὸ νεκροταφεῖο, τὸ παρακείμενο στὸ ναό, εἶχα δεῖ κομμάτι φαιοῦ μαρμάρου ἀπὸ γεῖσο (μήπως πεσ-

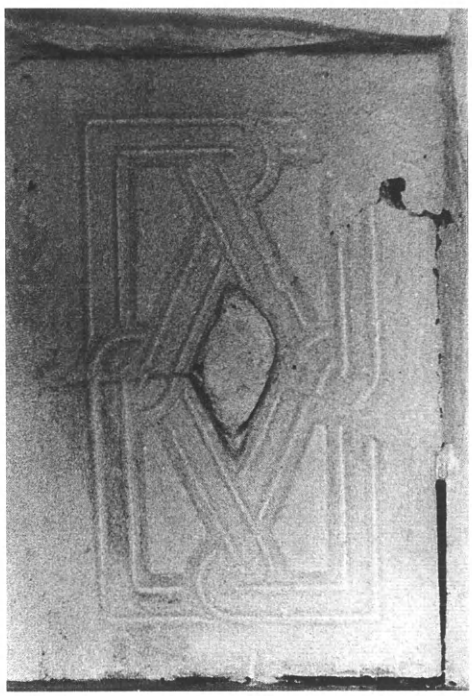

Εἰκ. 346. Γλυπτὸ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο ἔξω τοῦ Ταξιάρχη Γκλέζου.

ΒΟΡΕΙΟ ΚΛΙΤΟΣ (σχέδ. εἰκ. 348).

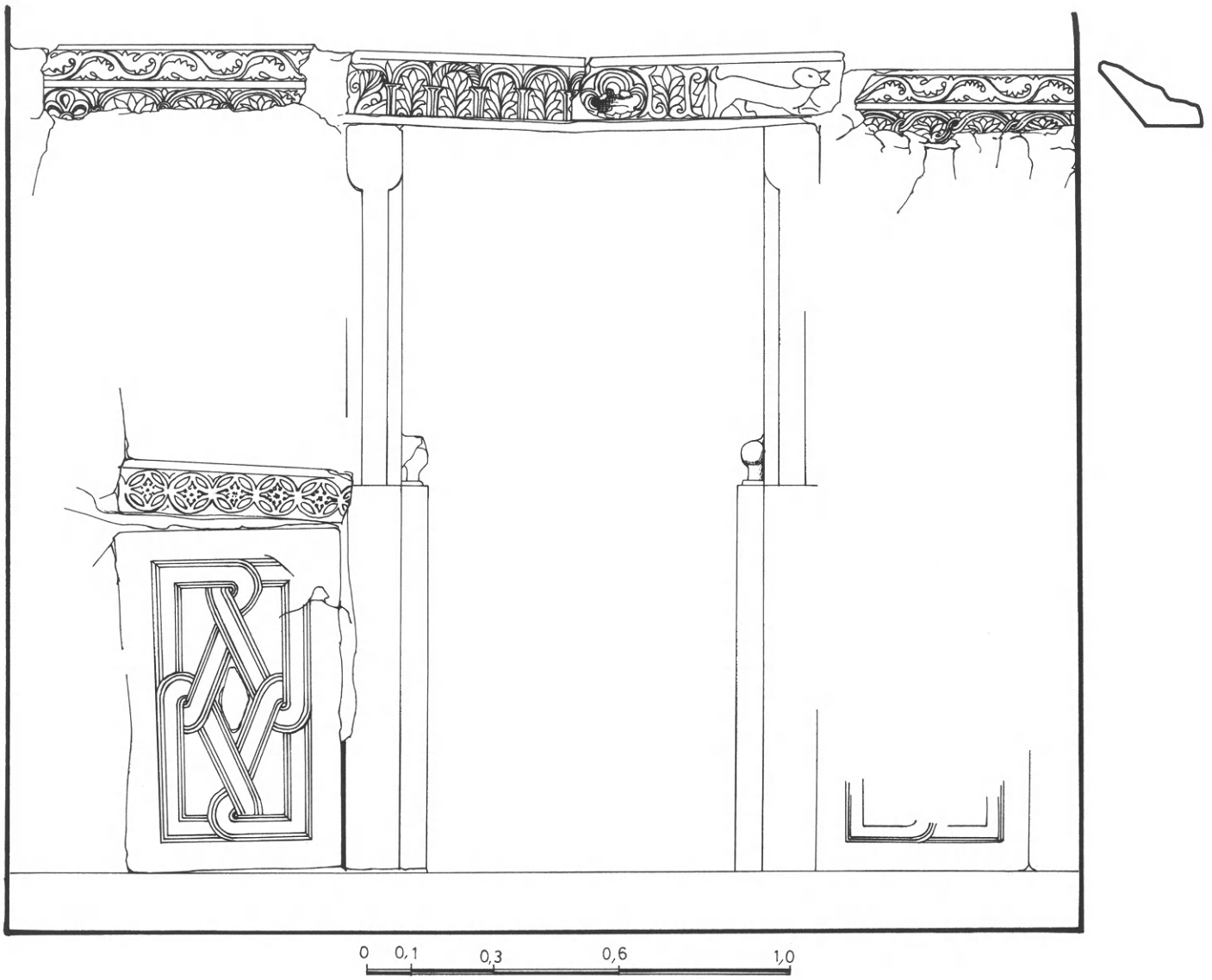
Τὸ μαρμάρινο τέμπλο διασώζει τοὺς κιονίσκους μὲ τοὺς σύμφυτους πεσσίσκους καὶ τοὺς σταθμοὺς μὲ μῆλο σχεδὸν σφαιρικό. Οἱ ὀκταγωνικοὶ κιονίσκοι ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ σύμφυτο τετράπλευρο κιονόκρανο. Τὸ τωρινὸ ὕψος πεσσίσκων καὶ κιονίσκων εἶναι 1.775. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης 0.71. Σώζονται καὶ τὰ θωράκια ἐκ τῶν ὁποίων τὸ Ν. εἶναι πολὺ ἀσβεστωμένο. Τὸ Β. ἔχει ὕψος 0.815 καὶ πλάτος 0.54. Ταινία ἀνακομβούμενη σχηματίζει στενὸ καὶ ψηλὸ ὀρθογώνιο ποὺ ἐγκλείει ρόμβο (εἰκ. 347), ὅπως τὸ θωράκιο τὸ ἀποκείμενο μέσα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Μίνας. Πάνω ἀπὸ τὸ θωράκιο σώζεται ἡ στέψη, μήκους 0.54, μὲ διάκοσμο συνεχομένων κύκλων, ὅμοιων πρὸς ἐκείνους τοῦ δεξιοῦ τμήματος στὸ γεῖσο τῆς εἰκ. 345, ἀλλὰ καὶ μὲ διαφορές, γιατὶ μέσα σὲ ρόμβους ἔχει σκαλιστεῖ καὶ ἄλλος ρόμβος ἢ σταυρόσχημος ρόδακας (σχέδ. εἰκ. 348).

Καὶ τὸ τέμπλο αὐτό, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα τοῦ ναοῦ, ἔχει ἐνισχυθεῖ ὀπίσω μὲ τοῖχο.

Εἰκ. 347. Βόρειο θωράκιο τοῦ Β. κλίτους.

σίσκο;). Ὁ διάκοσμος συνίστατο σὲ συναπτόμενους κύκλους, ποὺ περιέβαλλαν ρομβοειδεῖς ἀκτινωτοὺς σταυρούς. Στὰ κενὰ κάτι σὰν κεφαλαῖο πῖ· ἀπὸ τὴν ἄνω ὁριζόντια πλευρά του ἐκπέμπονται λογχοειδὴ σχήματα. Ἡ πυκνότητα τοῦ διακόσμου ὁδηγεῖ, νομίζω, στὸν 12ο αἰ.· τὸ γλυπτὸ δὲν βρῆκα ὅταν τελευταῖα πῆγα στὴ Μάνη.

Εἰκ. 348. Σχέδιο τοῦ τέμπλου τοῦ βόρειου κλίτους.

Ὡς ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου στὰ δυό του ἄκρα, τὸ βόρειο (εἰκ. 349) καὶ τὸ νότιο (εἰκ. 350), ἔχουν τοποθετηθεῖ ὅμοια κατὰ τὸν διάκοσμο ἀποτμήματα δίζωνων γείσων. Τὸ Β. κομμάτι ἔχει μῆκος 0.595 καὶ τὸ Ν. 0.535. Ὁ διάκοσμος τῆς ἐπάνω ζώνης συνίσταται ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ τῆς ἄλλης ζώνης ἀπὸ σειρὰ πλατέων ἀνθεμίων κοίλης γλυφῆς μέσα σὲ χαμηλωμένα τοξύλλια ἀπὸ δισχιδὴ ταινία. Οἱ κυμάνσεις τοῦ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ θυμίζουν τοὺς βλαστοὺς τοῦ Νικήτα (εἰκ. 349). Στὴν ἀρχὴ τῆς κάτω ζώνης τοῦ ἀποτμήματος, ποὺ εἶναι κολλημένο στὸν Β. τοῖχο, ἔξεργο κομβίο

Εἰκ. 349. Ἐπιστύλιο τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ τέμπλου.

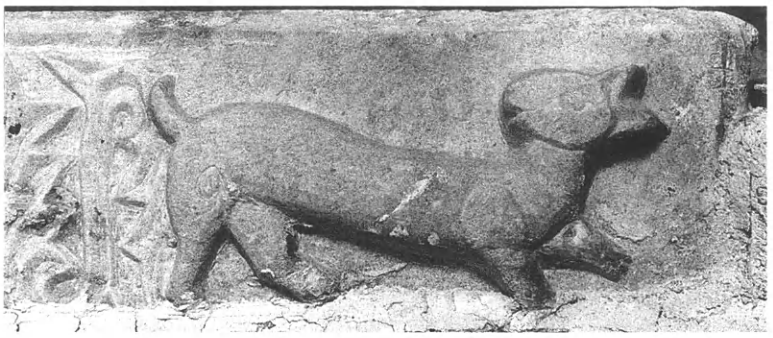
Εἰκ. 350. Ἐπιστύλιο τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 351. Ἀπὸ γεῖσο τοῦ τέμπλου.

μὲ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες ἔχουν σχῆμα πίπτουσας σταγόνας. Ἡ παρουσία τοῦ σταυροφόρου κομβίου σ' αὐτὴ τὴ θέση δείχνει πὼς τὸ γεῖσο βρίσκεται ἐδῶ σὲ δεύτερη χρήση.

Μεταξὺ τῶν δύο ἀποτμημάτων παρεμβάλλεται ἄλλο γεῖσο σπασμένο στὰ δυό, συνολικοῦ μήκους 1.165, παρόμοιο πρὸς τὸ ἀντίστοιχα τοποθετημένο στὸ τέμπλο τοῦ Ν. κλίτους.

Εἰκ. 352. Ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ τέμπλου. Λεπτομέρεια.

Στὸ δεξιό του ἄκρο ζῶο μὲ μακρὸ κορμό, κοντὰ πόδια καὶ κοντὴ οὐρά, στρέφοντας πίσω τὸ κεφάλι, καθὼς βαδίζει πρὸς τὰ δεξιά (εἰκ. 351-352). Ἀριστερὰ τοῦ ζώου ἀνθέμιο ἀνάμεσα σὲ κατακόρυφες ἕλικες, ὕστερα σπασμένο, σταυροφόρο κομβίο, προφανῶς διάτρητο. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἡμικυκλικές. Στὴ συνέχεια σειρὰ τεσσάρων τοξυλλίων μὲ ἀνθέμια. Ἡ ἄντυγα τοῦ δεύτερου ἐξ ἀριστερῶν τοξυλλίου ἔχει μορφὴ στρεπτοῦ σχοινίου. Στὸ ἄκρο ἀριστερὰ ἀκανθόφυλλο μὲ ἀνακαμπτόμενη τὴν κορυφή του.

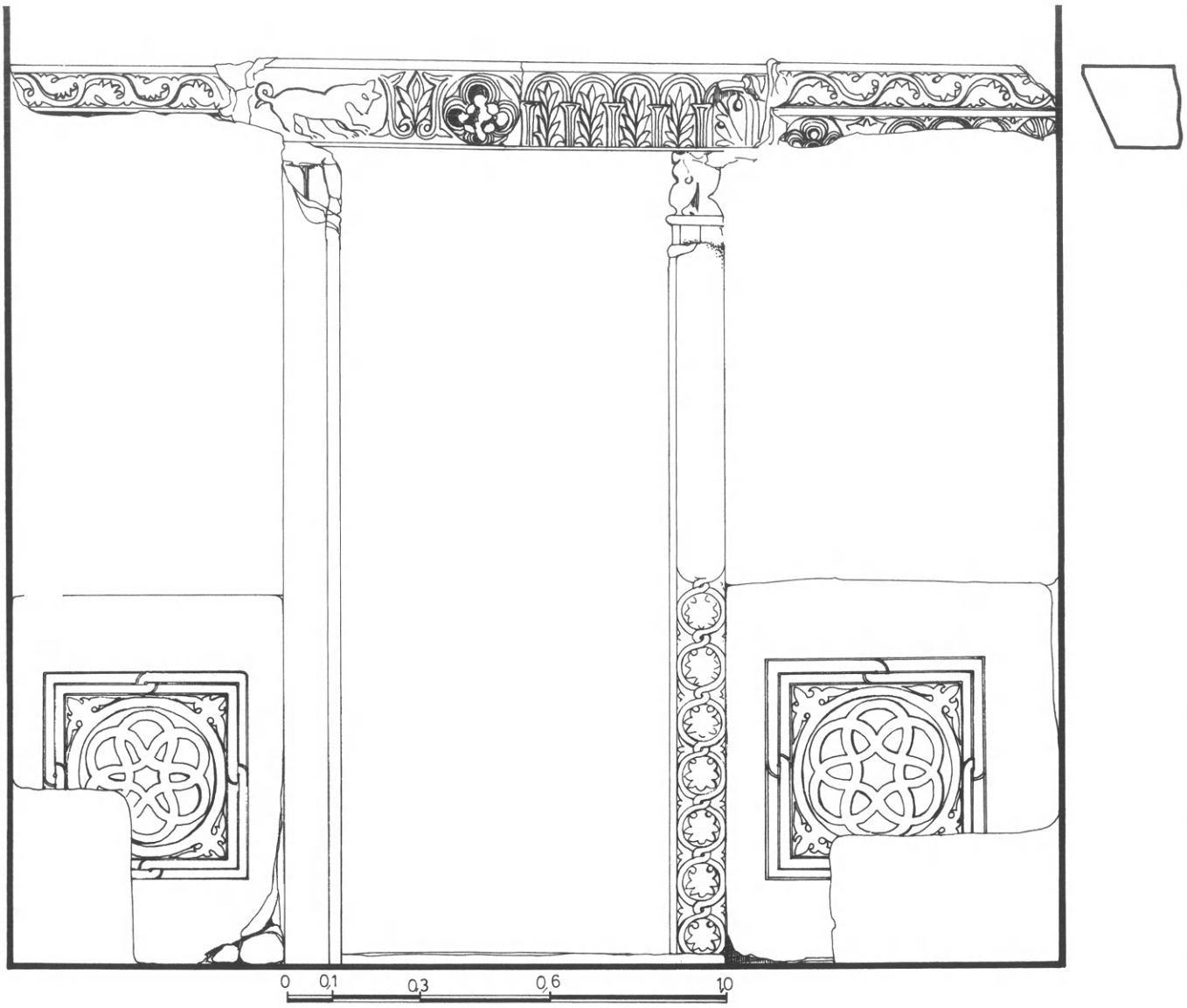
ΝΟΤΙΟ ΚΛΙΤΟΣ (σχέδ. εἰκ. 353)

Τὰ θωράκια εἶναι καὶ ἐδῶ πολὺ ἀσβεστωμένα. Τὸ Β. ἔχει ὕψος 0.83 καὶ πλάτος 0.63 μὲ πολὺ πλατὺ πλαίσιο στὴν ἐπάνω (0.175) καὶ στὴν κάτω πλευρά (0.185). Καλύτερα διακρίνεται τὸ Ν. θωράκιο. Διπλή, πλατιὰ ταινία διαμορφώνει ὀρθογώνιο πλαίσιο, ποὺ περικλείει κύκλο περιβάλλοντα συμπλεκόμενους κυκλικὰ λημνίσκους. Στὰ κενὰ μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ ὀρθογωνίου ἀπὸ ἕνα ἐπιπεδόγλυφο τρίφυλλο.

Οἱ πεσσίσκοι καὶ κιονίσκοι, σὲ δεύτερη χρήση, ἀποτελοῦνται ἀπὸ διαφορετικὰ μέλη. Τὰ κιονόκρανα, σύμφυτα μὲ τοὺς ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους, ἔχουν στὶς γωνιές τους πουλιά (εἰκ. 353), ὅπως τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Μίνας. Τὸ Β. κιονόκρανο ἔχει ὕψος 0.167 (τὸ ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο ὡς τὴν κάτω πλευρὰ τοῦ κοσμήτη εἶναι 1.85). Ὡς Β. κιονίσκος ἔχει τοποθετηθεῖ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ κυμάτιο ἡμικυκλικῆς τομῆς πρὸς τὸ μέρος τῆς πύλης.

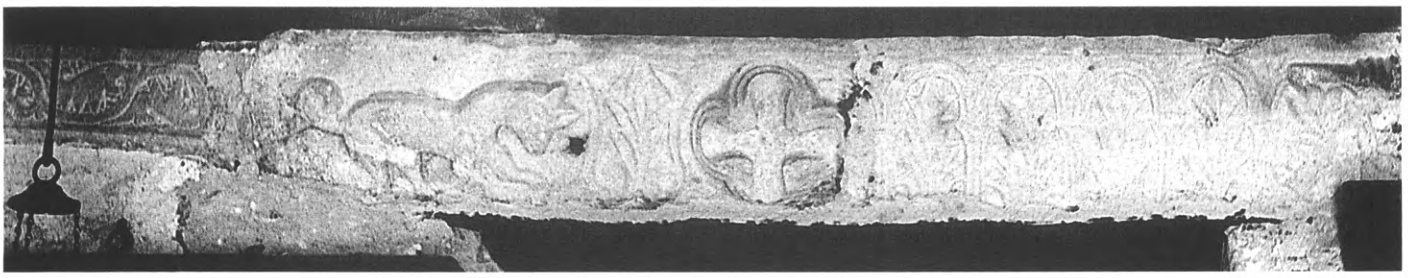
Ὡς κοσμήτης χρησιμοποιήθηκαν πάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο κατὰ τὸ Β. καὶ Ν. ἄκρο δυὸ κομμάτια γείσου ἐκ τῶν ὁποίων τὸ Ν. ἔχει μῆκος 0.655. Διαιρεῖται σὲ δυὸ ζῶνες. Ἡ ἐπάνω, ὕψους περίπου 0.9, διακοσμεῖται ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 354) καὶ ἡ κάτω λοξότμητη, ψηλότερη, κρυμμένη ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα εἶχεν, ὅπως ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ διαφαινόμενα ἐλάχιστα τμήματα, τὸν ἴδιο διάκοσμο τῶν δύο ἀκραίων γείσων τοῦ βόρειου κλίτους. Ἂς σημειωθεῖ πὼς ὁ ἐπιπεδόγλυφος βλαστὸς τῆς ἐπάνω ζώνης μὲ τὶς ἐλαφρὰ γωνιώδεις κυμάνσεις του θυμίζει καὶ ἐδῶ γνώρισμα γλυπτῶν τοῦ Νικήτα.

Ὅμοιο διάκοσμο ἔχουν καὶ οἱ δυὸ ζῶνες τοῦ ἀποτμήματος, μήκους 0.455, ποὺ ἐφάπτεται στὸν Ν. τοῖχο τοῦ κλίτους. Ὅμοια διακοσμημένα γεῖσα συναντήσαμε στὸ Β. κλίτος. Μεταξὺ τῶν δύο ὁμοίων τεμαχίων κοσμήτη τοῦ Ν. κλίτους παρεμβάλλεται καὶ ἐδῶ ἄλλο γεῖσο, λοξότμητο, σπασμένο στὰ δυό, συνολικοῦ μήκους 1.20 (εἰκ. 354, 355). Τὸ ἀριστερό

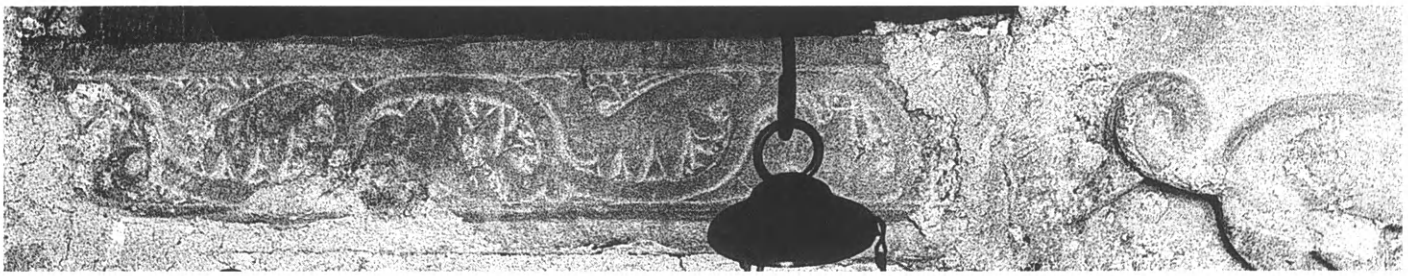

Εἰκ. 353. Σχέδιο τοῦ τέμπλου τοῦ νότιου κλίτους.

του τμῆμα διακοσμεῖται μὲ ζῶο κατὰ δεξιὸ πλευρὸ ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ συστρεφόμενη χονδρὴ οὐρά (εἰκ. 356). Μοιάζει μὲ χαριτωμένο γαϊδουράκι, ἂν καὶ τὰ αὐτιά του θυμίζουν αὐτιὰ ἡμιόνου. Μπροστά του ἀνθέμιο ἀνάμεσα σὲ δυὸ κατακόρυφες ἕλικες καὶ στὴ συνέχεια σπασμένο διάτρητο κομβίο μὲ σταυρόσχημο διάκοσμο καὶ δεξιά του (εἰκ. 354) τέσσερα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια, ραδινά, κάτω ἀπὸ τοξύλλια. Στὸ ἄκρο τοῦ ἀποτμήματος διακρίνεται ἐξέχον ἀκανθόφυλλο ἀνακαμπτόμενο. Τὸ ὕψος τῆς λοξότμητης πλευρᾶς τοῦ γείσου εἶναι 0.15.

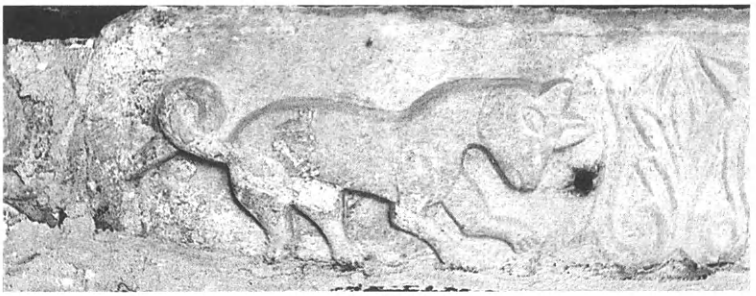

Εἰκ. 354. Ἐπιστύλιο τέμπλου τοῦ Ν. κλίτους καὶ κιονόκρανα μὲ πουλιὰ τῶν κιονίσκων.

Εἰκ. 355. Τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 356. Ζῶο ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, λεπτομέρεια.

Ὡς δεξιὸς σταθμὸς τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ν. κλίτους ἔχουν τοποθετηθεῖ δύο λοξότμητα γεῖσα μὲ ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα· τὸ κάτω, μήκους 0.79, ἔχει σηρικοὺς τροχούς, οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν ἀνθέμια καὶ τὸ ἐπάνω, μήκους περίπου 0.64, τὸ γνωστὸ θέμα τῶν δίδυμων βλαστῶν ποὺ ἀπομακρύνονται καὶ ἔπειτα προσεγγίζουν διαγράφοντες ἐλλείψεις γεμάτες ἀπὸ ἀντίνωτα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Καὶ στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν ἐλλείψεων πάλι ἡμίφυλλα ἄκανθας[93].

93. Τὸ ἀνάγλυπτο κόσμημα δὲν ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὸ σχέδιο.

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ἔγινε φανερὸ πὼς τὰ γλυπτὰ τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι σπόλια, ἴσως μάλιστα δὲν ἀνήκουν ὅλα στὴν ἴδια ἐποχή. Ὅτι μεταξύ τους καταλέγονται καὶ ἔργα τοῦ 12ου αἰ. μαρτυροῦν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, ὅπως «τὸ πλακάκι» μὲ τὴν κρεμάμενη γλώσσα, τὸ διπλεπίπεδο, οἱ κιονίσκοι μορφῆς ράβδων δεμένων μὲ κόμπους. Τὰ ἀκραῖα τμήματα τοῦ γείσου τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι ὅμοια μεταξύ τους. Κατὰ τὴν τοποθέτησή τους ἐπάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας ἔγινε προσπάθεια νὰ παρουσιάζουν ἀντιστοιχία.

13. Ναὸς Κοιμήσεως στὴ Χαριὰ

Τὸ τέμπλο τοῦ σύγχρονου καθολικοῦ τῆς Χαριᾶς (εἰκ. 357) εἶναι μαρμάρινο μὲ ξυλόγλυπτη ἐπίστεψη, ποὺ ἔχει δράκοντες, λυπηρὰ καὶ χυμώδεις βλαστοὺς μὲ φύλλα, ἄνθη καὶ σταφύλια. Ἀπὸ τὰ μαρμάρινα μέλη του μερικὰ νομίζω πὼς εἶναι παλιά, τὰ περισσότερα ὅμως εἶναι νεώτερα. Ἕνας μάλιστα νεωκόρος ὀνόμασε καὶ τὸν μαρμαρά, ὁ ὁποῖος τὰ σκάλισεν, ἕνα Πέτρο Πετράκο ἀπὸ τὸν γειτονικὸ συνοικισμὸ στοῦ Καλοῦ.

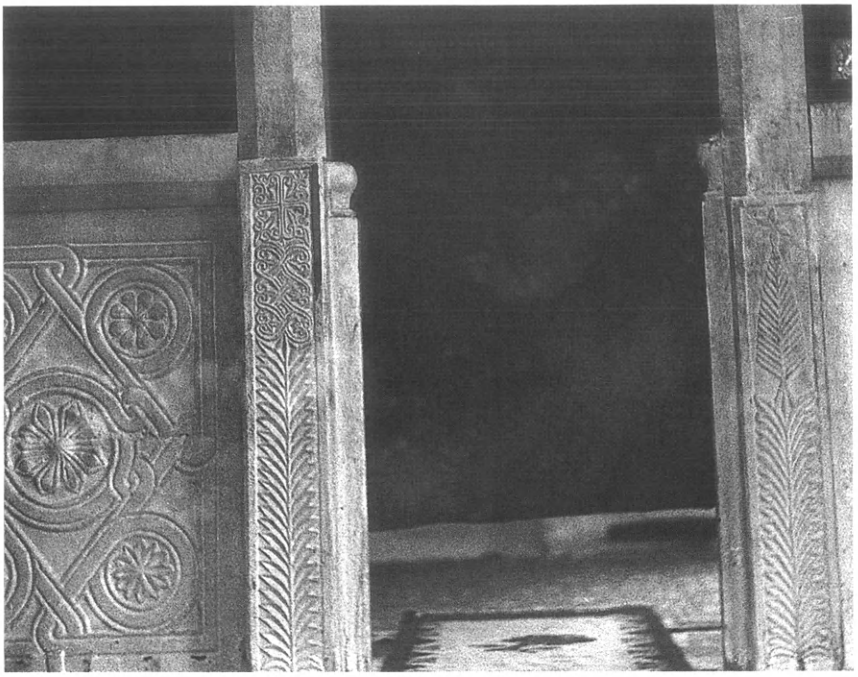
Εἰκ. 357. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως στὴ Χαριά.

Εἰκ. 358. Πεσσίσκος καὶ θωράκιο (βυζαντινὰ) στὸ Διακονικό.

Τὰ μαρμάρινα θωράκια εἶναι τέσσερα· τὰ μεσαῖα δὲν ἔχουν διάκοσμο. Καὶ ἀπὸ τοὺς πεσσίσκους οἱ τοποθετημένοι στὸ Β. καὶ Ν. ἄκρο εἶναι ἀκόσμητοι. Ἀποτελοῦνται μάλιστα ἀπὸ ξεχωριστὰ κομμάτια μὲ τοὺς κιονίσκους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν καὶ κιονόκρανα ἀκόσμητα. Οἱ ἄλλοι πεσσίσκοι εἶναι σύμφυτοι μὲ τοὺς ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους καὶ μὲ τὰ κιονόκρανά τους, ποὺ ἔχουν στὴν πρόσοψη μέσα σὲ κύκλο ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Καὶ ὁ κιονίσκος τῆς Β. πύλης δὲν εἶναι ἀπὸ τὸν ἴδιο λίθο μὲ τὸν πεσσίσκο καὶ ὁ σταυρὸς τοῦ Β. κιονοκράνου, τοῦ συμφυοῦς μὲ τὸν κιονίσκο, διαφέρει ἀπὸ τοὺς σταυροὺς τῶν ἄλλων· δὲν εἶναι ἐπιπεδόγλυφος ὅπως οἱ ἄλλοι· κάθε κεραία του διαμορφώνεται ἀπὸ πρισματικὴ προεξοχὴ καὶ ἑκατέρωθεν σχηματίζεται ἀρνητικὴ πρισματικὴ ἐκβάθυνση. Μὲ τοὺς κιονίσκους εἶναι σύμφυτοι καὶ οἱ σταθμοὶ τῆς πύλης ποὺ κορυφώνονται σὲ μῆλα διαφορετικοῦ τύπου· στὸ Διακονικὸ εἶναι ἐπιμήκη (εἰκ. 358), στὴν Πρόθεση σφαιρικὰ μὲ λαιμό (εἰκ. 359). Καὶ ὁ διάκοσμος τῆς πρόσοψης ὅλων τῶν πεσσίσκων δὲν εἶναι ὅμοιος. Οἱ τέσσερις πρὸς Ν. πεσσίσκοι ἔχουν ἑλικοειδὴ διμερὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας ἐντόνως ἀνακαμπτόμενα· ἀρκετὲς γλωσσίδες τους δὲν εἶναι ὀξύληκτες (εἰκ. 358). Διαφέρει ὁ διάκοσμος τῶν πεσσίσκων τῆς Πρόθεσης (εἰκ. 359). Ὁ Β. πεσσίσκος ἔχει κάτω μακρὸ κλάδο μᾶλλον χουρμαδιᾶς καὶ πιὸ πάνω πλέγμα πυκνὸ ἀπὸ δισχιδὴ ταινία μὲ τρίφυλλα ἢ πεντάφυλλα ἀνθέμια στὰ κενά, κορυφούμενα σὲ τρισχιδὴ σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του ἀγκυρούμενα συμβάλλουν στὸν σχηματισμὸ τρίφυλλων, τὰ ὁποῖα γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά. Ἡ πυκνότητα τοῦ διακόσμου προδίδει 12ο αἰώνα.

Ὁ διάκοσμος τοῦ Ν. πεσσίσκου, ποὺ κατὰ τὸ ὕψος εἶναι χαμηλότερος, διαφέρει. Ὁ κλάδος φοινικιᾶς εἶναι χαμηλότερος καὶ πάνω σ' αὐτὸν ἔχει σκαλιστεῖ κυπαρίσσι ποὺ κορυφώνεται σὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑξάκτινο ἀστέρι. Τὸ ἀστέρι αὐτὸ εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ ἀστέρια ποὺ κοσμοῦν τὰ σύμφυτα κιονόκρανα τῶν μαρμάρινων νεώτερων κιονίσκων, οἱ ὁποῖοι πλαισιώνουν τὶς εἰκόνες τοῦ δωδεκάορτου. Οἱ λόγοι αὐτοὶ στηρίζουν ὑπόθεση πὼς καὶ ὁ νότιος πεσσίσκος τῆς Πρόθεσης εἶναι ἔργο τοῦ «μάστρο Πέτρου Πετράκου». Τὰ σκαλι-

Εἰκ. 359. Ἡ πύλη τῆς Πρόθεσης.

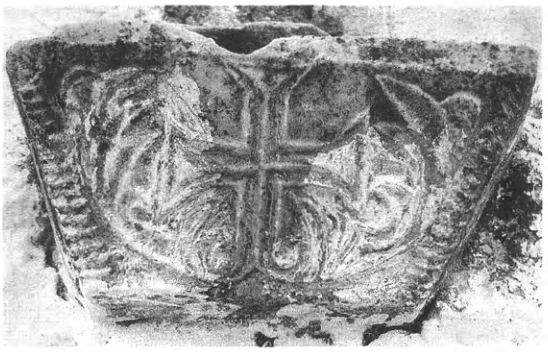
σμένα θωράκια[94], τὸ ἀκραῖο βόρειο (διαστ. 0.83×0.68) καὶ τὸ ἀκραῖο νότιο (τῶν ἴδιων διαστάσεων), ἔχουν τὸν ἴδιο διάκοσμο (εἰκ. 358, 359). Τὸ ἕνα (τὸ βόρειο) εἶναι σπασμένο στὸ μέσον. Πλατιὰ ἀνακομβούμενη ταινία σχηματίζει ὀρθογώνιο πλαίσιο, ποὺ ἐγκλείει ρόμβο καὶ μέσα σ' αὐτὸν κύκλο. Στὸν κύκλο ρόδακας μὲ ὀκτὼ ὀξύληκτα φυλλάρια καὶ ἐλαφρὰ ἐξέχον κωνικὸ κέντρο. Ἡ ἴδια ταινία διαμορφώνει ἔξω τῶν πλευρῶν τοῦ ρόμβου μεγάλους κύκλους ποὺ περιβάλλουν ἐναλλὰξ χιαστὶ ὀκτάφυλλο πάλι ρόδακα μὲ ὅμοιο κέντρο, ἄλλα φυλλάρια ἀπολήγοντα πρὸς τὰ ἔξω σὲ τμῆμα κύκλου καὶ δωδεκάκτινο ἀστέρι μὲ πλατιὲς ἀκτίνες. Ἡ τέχνη τους εἶναι πολὺ καλή, ὅπως καὶ τῶν πεσσίσκων μὲ τὸ ἑλικόφυλλο. Μᾶλλον ἀνήκουν στὸν 12ο αἰ., ὅπως προδίδει ἡ πλαδαρότητα τῶν πρισματικῶν γλυφῶν.

14. Ἅγιος Γεώργιος Χαριᾶς

Μέσα στὸ χωριὸ ὁ μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, διαστάσεων 5.64×2.90 μὲ τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἀσβεστωμένος στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἀπ' ἔξω, ἔχει χτιστεῖ μὲ μεγάλους λίθους χονδροειδῶς λαξευμένους. Στοὺς ἁρμοὺς τῶν τοίχων ὑπάρχουν πέτρες καὶ λίγα κομμάτια πλίνθων.

94. Τὰ θωράκια, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μέλη, ἔχουν καλυφθεῖ μὲ χρῶμα ριπολίνας καὶ φαντάζουν ἀπαίσια. Οἱ δημοσιευόμενες φωτογραφίες εἶχαν ληφθεῖ πρὶν νὰ γίνει ἡ βανδαλικὴ ἐπέμβαση.

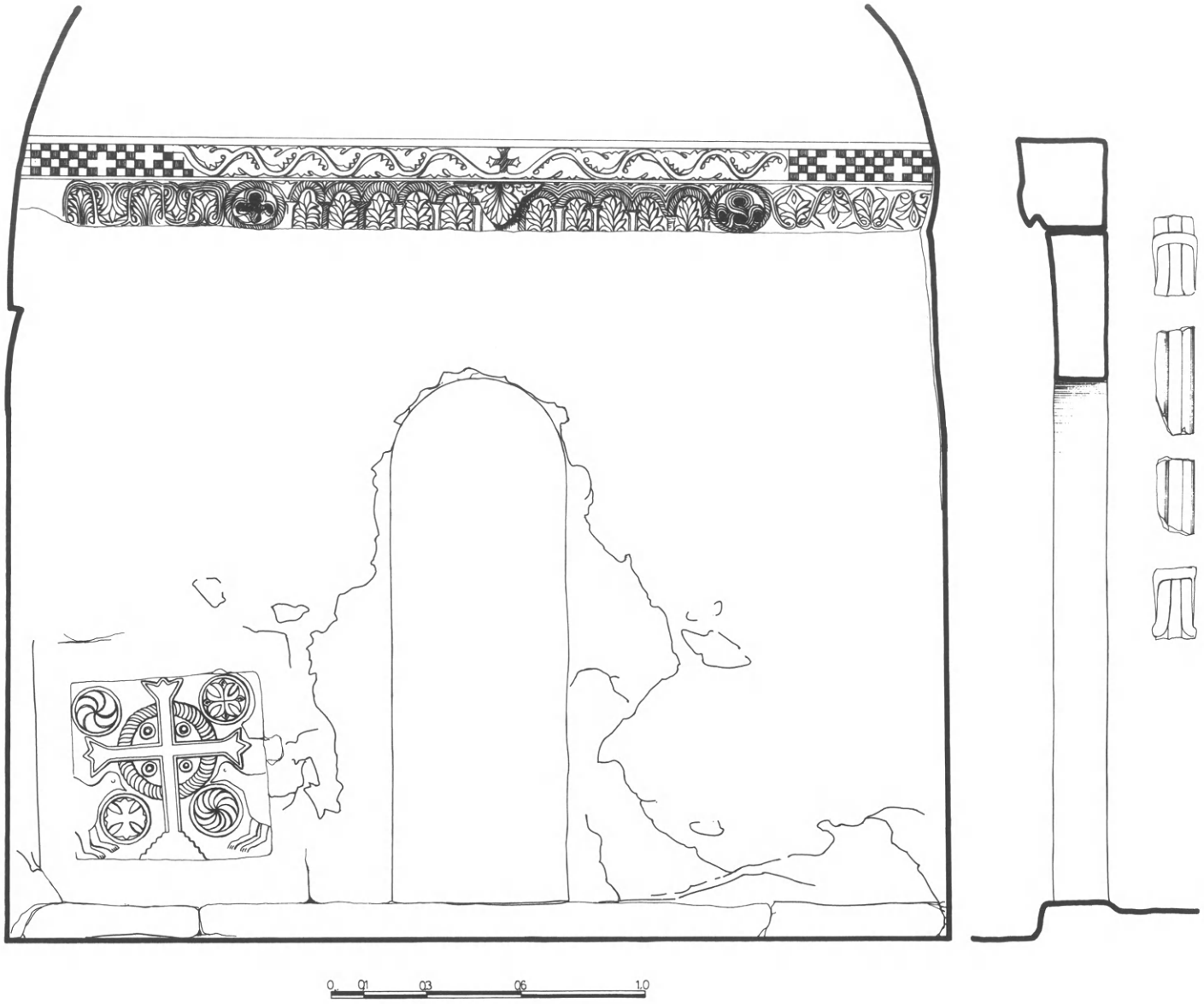

Εἰκ. 360-361. Φουρούσια ἑκατέρωθεν τῆς θύρας.

Στὸν Δ. τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὴ μοναδικὴ θύρα τυφλὸ τόξο· ἑκατέρωθέν της προέχει ἀπὸ ἕνα φουρούσι (εἰκ. 360, 361). Οἱ διαστάσεις τοῦ Β. εἶναι 0.35 ἐπάνω, 0.19 κάτω καὶ ὕψος 0.20. Τοῦ ἄλλου ἀντίστοιχα 0.37, 0.24 καὶ 0.16. Νὰ ὑποστήριζαν ἄραγε προστῶο; Κοσμοῦνται μὲ σταυρὸ ποὺ ἔχει ὡς ὄρπηκες ἡμίφυλλα ἄκανθας.

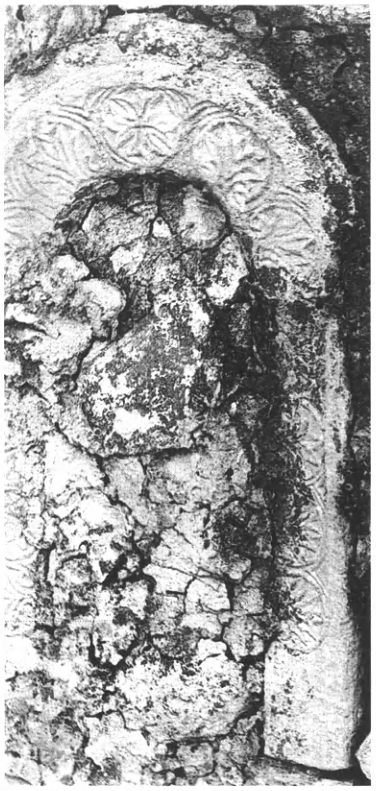
Τὸ ἀρχικὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας ἦταν 0.925, ἀργότερα ὅμως τὸ μίκρυναν, ὥστε νὰ γίνει 0.64 μὲ τὴν προσθήκη πεσσίσκων τέμπλου (βλ. σχέδ. εἰκ. 362, δεξιά), ποὺ ἔχουν τὸν τύπο τετράδυμων ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο. Στὸ μέσον τῆς πρόσοψης τῶν ἀρχικῶν σταθμῶν ἀπὸ ἕνας κύκλος διαμέτρου 0.095, περιβάλλων ἰσοσκελὴ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες στὰ ἄκρα διαπλατύνονται σὲ τρίφυλλα. Στὸν Ν. τοῖχο ἀνοίγεται παράθυρο. Τὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ διατρέχει ἐσωτερικὰ λοξότμητο γεῖσο στὴ στάθμη τῆς γένεσης τῆς καμάρας. Εἶναι ἀσβεστωμένο, ἔχει ὅμως ἀνάγλυπτη τὴ λοξότμητη πλευρά του, ὅπως φαίνεται στὸν Β. τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Ἂς σημειωθεῖ πὼς οἱ μακρὲς πλευρὲς τῆς ἐκκλησίας εἶχαν καὶ ἀπέξω, κάτω ἀπὸ τὴ στέγη, λοξότμητο, ἀκόσμητο ὅμως γεῖσο. Ἡ φωτιστικὴ θυρίδα πάνω ἀπὸ τὴ χτιστὴ μέσα στὴν ἀψίδα ἁγία Τράπεζα περιβάλλεται ἐξωτερικὰ ἀπὸ τοξωτό, λοξότμητο, μαρμάρινο πλαίσιο, διακοσμημένο μὲ ἀνθέμια, τῶν ὁποίων τὰ κάτω φυλλάρια ἐπεκτεινόμενα διαμορφώνουν σχήματα σχεδὸν κυκλικά, ποὺ περικλείουν τὰ ἀνθέμια. Πάνω ἀπὸ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου ἰσοσκελὴς σταυρός, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλα (εἰκ. 363). Τὸ τόξο φαίνεται πὼς λαξεύτηκε εἰδικὰ γιὰ τὸ παράθυρο. Τὸ ὕψος τοῦ πλαισίου εἶναι 0.46, τὸ ἄνοιγμά του 0.245 καὶ ἡ βάση του ἔχει μῆκος 0.44. Ἐσωτερικὰ ἡ φωτιστικὴ θυρίδα εἶναι ὀρθογώνια διαστάσεων 0.43×0.18-0.20. Κατὰ τὶς τρεῖς πλευρές (ἐκτὸς τῆς κάτω) περιβάλλεται ἀπὸ λοξότμητο μαρμάρινο γεῖσο. Οἱ κατακόρυφες πλευρὲς κοσμοῦνται ἀπὸ ἀκανθοειδὴ τρίφυλλα κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ λοξὲς ἕλικες. Τὸ κόσμημα τῆς ἐπάνω πλευρᾶς εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ κόσμημα τοῦ ἐξωτερικοῦ τόξου.

Τὸ σημερινὸ τέμπλο εἶναι χτιστὸ μὲ νεώτερες τοιχογραφίες τοῦ 1840, ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιγραφή. Διασώζεται ὅμως στὴ θέση του τὸ μαρμάρινο ὀγκῶδες ἐπιστύλιο τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου (σχέδ. εἰκ. 362), συγκείμενο ἀπὸ δυὸ ζῶνες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἐπάνω, ὕψους 0.14, ἔχει στὸ μέσον σταυρὸ ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ὁποίου ξεφυτρώνουν ἑκατέρωθεν ὡς ὄρπηκες ἐπιπεδόγλυφοι ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ ἔντονα καμπυλούμενοι μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὶς δύο ἄκρες τῆς ζώνης ἀβακωτὸ κόσμημα.

Εἰκ. 362. Σχέδιο ἐπισυλίου, θωρακίου καὶ θρανομάτων κιονίσκων.

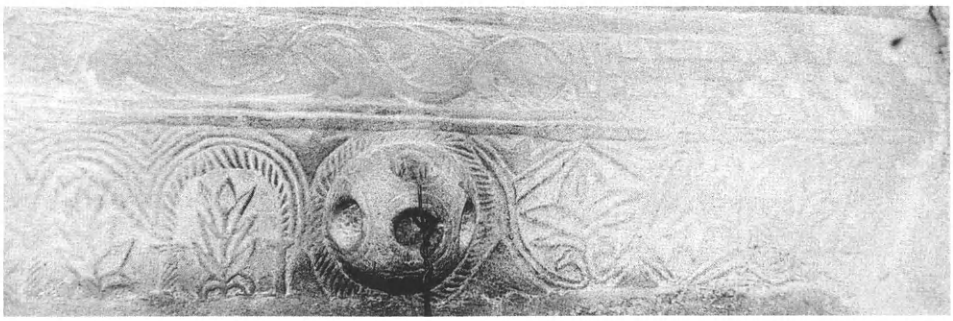
Κάτω ἀπὸ τὸν σταυρό, στὸ μέσον τῆς ἄλλης ζώνης κρέμεται ἔξεργη γλώσσα μὲ σκαλισμένο ἐπάνω της ἀνάστροφο ἀνθέμιο, τὸ ὁποῖο ἔχει ὀξύληκτα φυλλάρια, πλαισιωμένο ἀπὸ δύο ἐπίσης ἀνάστροφα τρίφυλλα (σχέδ. εἰκ. 362). Ἀπὸ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος τῆς γλώσσας πέντε ἀνθέμια μέσα σὲ τοξύλλια μὲ στρεπτὰ τὰ τόξα τους, τονισμένα ἐξωτερικὰ ἀπὸ τρεῖς χαραγὲς καὶ πιὸ πέρα κύκλοι, ὅμοιας κατασκευῆς μὲ τὰ τοξύλλια, περιβάλλουν ἔξεργα, ἡμισφαιρικά, σταυροφόρα κομβία. Οἱ κυκλικὲς κεραῖες εἶναι σκαμμένες βαθιά, ὥστε τὸ κομβίο φαίνεται διάτρητο (εἰκ. 365) καὶ στὰ δυὸ ἄκρα τῆς ζώνης ἀνθέμια ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, τέσσερα πλατύφυλλα στὸ δεξιὸ ἄκρο, συνδεόμενα μὲ λοξὲς ἔλι-

Εἰκ. 363. Ἀνάγλυπτο πλαίσιο τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας.

Εἰκ. 364. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὸν τοῖχο τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 365. Τμῆμα τοῦ μαρμάρινου ἀνάγλυπτου ἐπιστυλίου τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου.

κες, πέντε στὸ ἀριστερό, ἀμελοῦς αὐτὰ σχεδίου, ἀφοῦ τὰ ἄκρα τῶν ἑλίκων ἀποδίδονται μὲ τοξωτὲς χαραγές. Τὸ ἀριστερὸ αὐτὸ ἄκρο προδίδει ἀστάθεια καὶ σύγχυση βοηθοῦ. Γενικὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς λαϊκότερη ἡ τέχνη τοῦ ἐπιστυλίου.

Τὴν ἴδια ἐντύπωση ἀποκομίζει κανεὶς παρατηρώντας τὸ θωράκιο ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένο στὸν τοῖχο τοῦ τέμπλου, κοντὰ στὴ Β. πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Πλάτος ἔχει 0.84 καὶ λίγο περισσότερο ὕψος. Τὸ ἀκόσμητο πλαίσιο τοῦ θωρακίου εἶναι πλατύ. Στὸ μέσον ὑψώνεται σταυρὸς σὲ βάση πέντε βαθμίδων. Οἱ ὁριζόντιες καὶ ἡ ἐπάνω κεραία του ἀπολήγουν σὲ πολὺ σχηματικὰ τρίφυλλα. Τὸ κέντρο του περιβάλλει κύκλος σὰν ἀπὸ στρεπτὸ σχοινί, σκαλισμένος πίσω ἀπὸ τὸν σταυρό, καὶ τέσσερις μικροὶ κύκλοι. Στὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ μεγάλοι κύκλοι ἐγκλείοντες χιαστὶ ἰσοσκελεῖς σταυροὺς καὶ πυροστρόβιλους μὲ διαφορὲς στὴν ἐκτέλεση. Ὁ κάτω ἀριστερὰ σταυρὸς εἶναι ἐπιπεδόγλυφος καὶ ὁ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸν πυροστρόβιλος ἔχει πολὺ λιγότερες συστροφὲς ἀπὸ τὸν κάτω δεξιὰ ὅμοιό του. Κάτω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες προβάλλει ἑκατέρωθεν ἀπὸ ἕνα μεγάλο, ἐπιπεδόγλυφο, ἡμίτομο πουλί (εἰκ. 364 καὶ σχέδ. εἰκ. 362).

Θὰ χρονολογοῦσε κανεὶς τὰ λαϊκότερα γλυπτὰ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ.

15. Ἅγιος Νικόλαος Χαριᾶς

Γιὰ τὸν μονοκάμαρο ναΐσκο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Χαριᾶς μὲ τὸ τρουλλαῖο προστῶο ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[95].

Τὸ μαρμάρινο τέμπλο (εἰκ. 366) διασώζει κατὰ χώραν τοὺς πεσσίσκους τῆς πύλης μὲ τοὺς σύμφυτους σταθμούς, τοὺς κιονίσκους μορφῆς ἁπλῶν τετράδυμων ράβδων μὲ τὰ σύμφυτα δίζωνα κιονόκρανά τους καὶ τὸ ἐπιστύλιο. Ἐπάνω σ' αὐτὸ ἔχουν προστεθεῖ κιονίσκοι διαχωριστικοὶ τῶν εἰκόνων τοῦ δωδεκαόρτου, βαστάζοντες ἄλλο ἀκόσμητο γεῖσο.

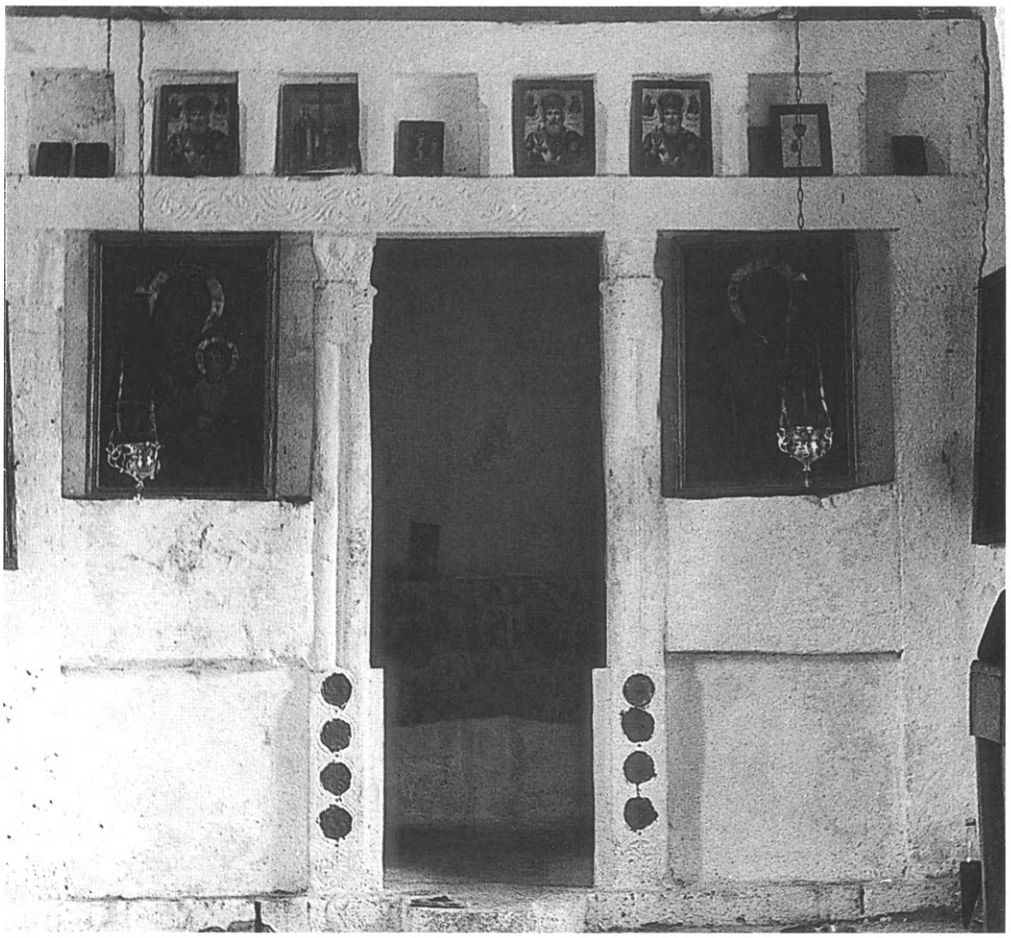
Στὴν πρόσοψη τῶν πεσσίσκων, πλάτους 0.16, ποὺ ἔχει πρόσφατα χρωματισθεῖ, εἶναι λαξευμένοι σηρικοὶ τροχοὶ μὲ τρίφυλλα στὰ μεταξύ τους κενά. Ὁ παρὰ τὸ ἔδαφος τροχὸς στὸν νότιο πεσσίσκο περιβάλλει ἀνθέμιο ἑπτάφυλλο μὲ ὀξύληκτα φύλλα (εἰκ. 369) καὶ οἱ ἄλλοι κατὰ σειρὰ πυροστρόβιλο, ἀστέρι, ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα (σχέδ. εἰκ. 367) καὶ ρόδακα.

Στὸν βόρειο πεσσίσκο ὁ δεύτερος ἐκ τῶν κάτω τροχὸς ἔχει πυροστρόβιλο μὲ συστροφὲς καμπύλης τομῆς καὶ οἱ ἄλλοι ἀστέρι, ἰσοσκελὴ σταυρὸ καὶ πάλι πυροστρόβιλο.

Οἱ ράβδοι τοῦ Ν. κιονίσκου διακόπτονται (σὲ ὕψος ἐκ τῶν κάτω 0.625) ἀπὸ ὁριζόντια ταινία, πλάτους 0.03, ποὺ διαγράφεται μεταξύ τους, προφανῶς παρανόηση κόμπου (εἰκ. 370).

Τὸ ὕψος τῶν δίζωνων κιονοκράνων εἶναι 0.31 τοῦ νότιου καὶ 0.32 τοῦ βόρειου. Στὴν κάθε πλευρὰ τῆς κάτω ζώνης ἀπὸ ἕνα ἀκανθόφυλλο μὲ σποράδην λακκίσκους σκαλισμένους μὲ τρυπάνι. Οἱ ἄκρες τῶν γλωσσίδων τῶν παράπλευρων φύλλων συναντῶνται διαγράφουσες κενά, ἐναλλὰξ ρομβόσχημα καὶ παραλληλόγραμμα. Στὶς ἐπάνω ἀπολήξεις τῶν φύλλων σειρὰ πυραμιδοειδῶν προεξοχῶν, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦν παρανόηση ἀπόδοσης ἀνακαμπτόμενων φύλλων. Ἡ κάτω ζώνη ἔχει ὕψος περίπου 0.15 καὶ ἡ ἐπάνω 0.12. Στὴν ἐπάνω ζώνη ἔχει σκαλιστεῖ ἀπὸ ἕνα ἀκανθόφυλλο στὴν κάθε γωνιά· οἱ γλωσσίδες ἐδῶ συ-

95. Ν. Β. Δρανδάκης, Παράστασις μύθου, 659-674. Βλ. καὶ πιὸ πάνω σ. 132 κέ. τοῦ παρόντος ἔργου (προστῶον Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς).

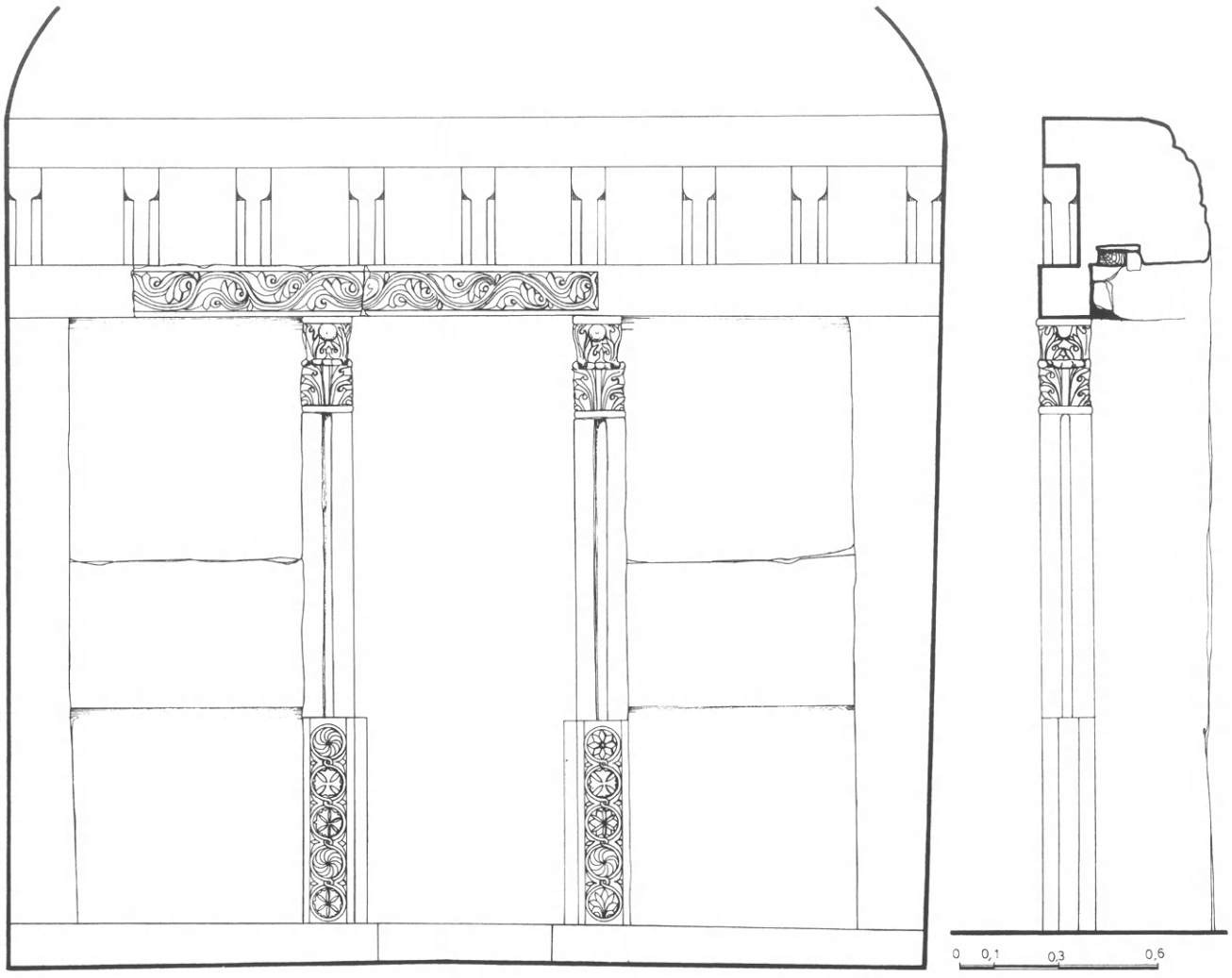
Εἰκ. 366. Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ.

ναντῶνται ὄχι στὶς γωνιὲς τῆς ζώνης, ὅπως στὴν κάτω, ἀλλὰ στὸ μέσον κάθε πλευρᾶς. Ἀκριβῶς πιὸ πάνω ἕνα σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ ἔπαρμα ἀσβεστωμένο (ἴσως ἄνθος, εἰκ. 370 καὶ σχ. εἰκ. 367).

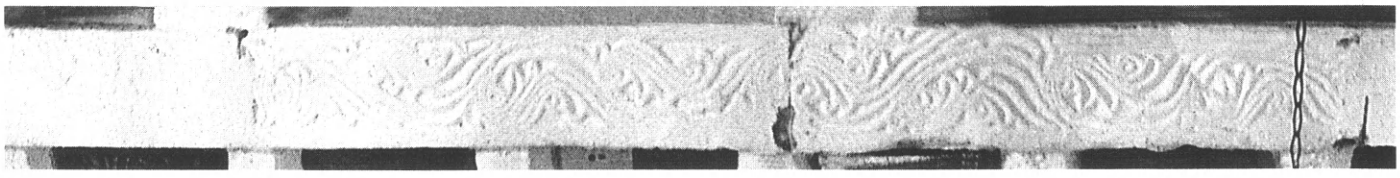
Ὡς ἐπιστύλιο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ δοκὸς ποὺ τὰ δυὸ ἄκρα της, νεώτερα, εἶναι ἀκόσμητα. Μεταξύ τους τοποθετήθηκαν δυὸ ἄλλα κομμάτια, πρόσοψης 0.16 καὶ κάτω πλευρᾶς 0.155, ποὺ ἀποτελοῦσαν πιθανότατα δύο πεσσίσκους μήκους τὸ Β. 0.738 καὶ τὸ Ν. 0.736. Στὴν πρόσοψή τους εἶναι σκαλισμένος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 368 καὶ σχέδ. εἰκ. 367).

Γιὰ τὸ προστῶο τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἤδη γίνει λόγος, ὅταν ἐξετάζονταν τὰ γλυπτὰ τοῦ 11ου αἰ. Καὶ ἐνῶ ὁ ναὸς φαίνεται πὼς εἶναι παλαιότερος[96], τὸ μαρμάρινο τέμπλο του συ-

96. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. 660, σημ. 2.

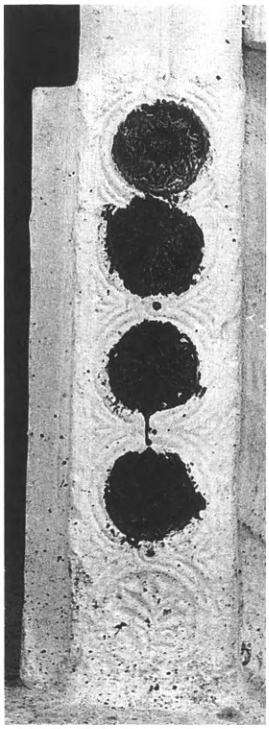

Εἰκ. 367. Σχέδιο τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας.

Εἰκ. 368. Τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου.

ναρμολογήθηκεν ἀργότερα ἀπὸ γλυπτὰ νεώτερα καὶ ἐκείνων τοῦ προστώου. Παρερμηνεῖες στὴν ἐκτέλεση τῶν γλυπτῶν ἐπισημάνθηκαν ἤδη. Καὶ οἱ συνημμένοι μὲ τοὺς πεσσί-

Εἰκ. 369. Ὁ νότιος πεσσίσκος μὲ τμῆμα τοῦ σύμφυτου κιονίσκου.

Εἰκ. 370. Οἱ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου μὲ τὰ σύμφυτα δίζωνα κιονόκρανά τους.

σκους σταθμοὶ τῆς πύλης ἔχουν μορφὴ ἁπλῶν ἀκόσμητων ράβδων. Τὸ μεταγενεστέρως συγκροτηθὲν τέμπλον περιλαμβάνει σπόλια πιθανῶς ἀναγόμενα στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ.

16. Ἅγιος Ἰωάννης Πύργου Διροῦ

Μέσα στὸ κεφαλοχώρι Πύργος Διροῦ τῆς Μέσα Μάνης, στὴ θέση Φουρνιάτα, σώζεται ὁ μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη μὲ τρίπλευρη ἁψίδα, ἐπισκευασμένος πρόσφατα. Διακρίνονται ὑπολείμματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν στὸ Β. σκέλος τῆς καμάρας κατὰ τὸ πρὸς Α. ἄκρο της. Ὁ καθηγητὴς Μπούρας, ὅπως φαίνεται, θεωρεῖ τὸ μνημεῖο ἔργο τοῦ 12ου αἰ.[97]

97. Χαρ. Μπούρας, Ἡ ναοδομία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Μάνης (*Περιλήψεις ἐπιστημονικῶν διαλέξεων*, Ἀθήνα 1985) 21.

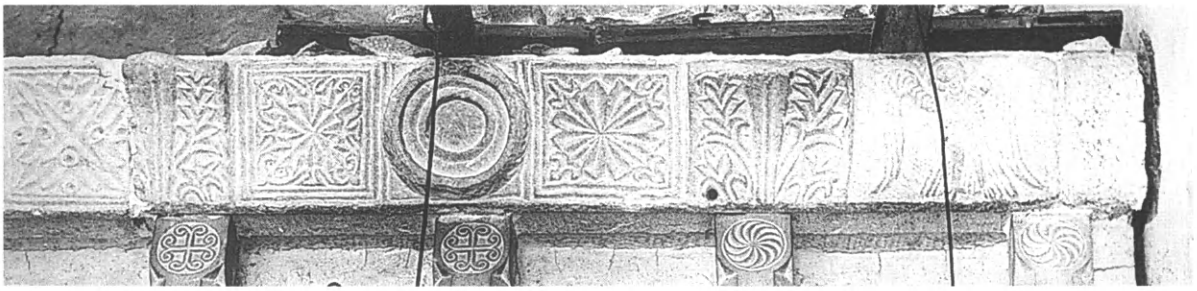
Εἰκ. 371. Σχέδιο ἀνάγλυπτου ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

371α

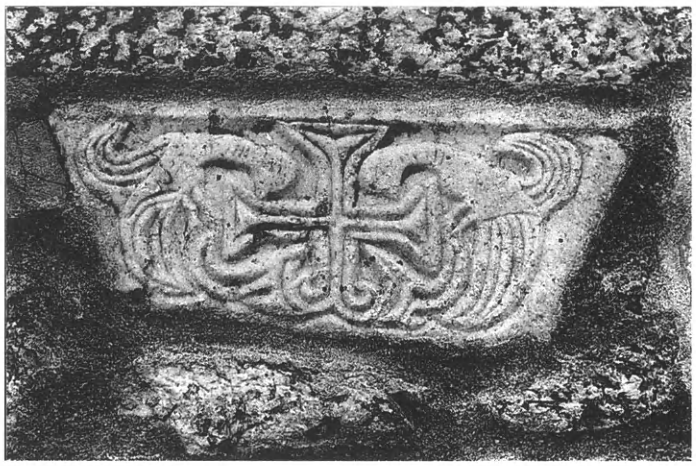
372

373

Εἰκ. 371α-373. Τμήματα τοῦ τέμπλου.

Τὸ μαρμάρινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας εἶναι νεώτερο, ἐκτὸς τοῦ ἀνάγλυπτου λοξότμητου κοσμήτη, τοῦ ἀναγόμενου σὲ βυζαντινὰ χρόνια (σχέδ. εἰκ. 371). Ἔχει διαστάσεις 2.86× 0.13. Ὁ διάκοσμός του εἶναι χωρισμένος σὲ ὀρθογώνια διάχωρα, γεμάτα ἀπὸ ποικίλα κοσμήματα. Στὶς ἄκρες εἶναι λαξευμένο ἀπὸ ἕνα πουλί, τὸ Β. κατ' ἀριστερὸ πλευρό· τὸ πουλὶ

Εἰκ. 374. Ἐπίθημα ἐντοιχισμένο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ν. τοίχου.

στρέφει πίσω τὸ κεφάλι καὶ ραμφίζει τὰ φτερά του. Στὸ Ν. ἄκρο (εἰκ. 373 καὶ σχέδ. εἰκ. 371) τὸ φωτοστεφανωμένο πουλὶ ἐκτὸς τῆς κεφαλῆς του εἶναι κατενώπιον. Περίεργος εἶναι ὁ φωτοστέφανος τοῦ πτηνοῦ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ κοσμήτη. Φωτοστεφανωμένο πουλὶ εἴδαμε καὶ σὲ ἄνω ἄκρο φράγματος παραθύρου. Συμβολίζει ἄραγε τὸ Ἅγιο Πνεῦμα;

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς στὸ μέσον τοῦ κοσμήτη, τουλάχιστο στὴ σημερινή του κατάσταση, δὲν παριστάνεται σταυρός. Πλάι στὰ πουλιὰ ἔχει σκαλιστεῖ τὸ ἴδιο θέμα: πλατὺ ἔξεργο φύλλο μὲ ἀνακαμπτόμενη τὴν κορυφή του καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ διπλοῦ του νεύρου ἀπὸ ἕνας λοξὸς ἀκανθοειδὴς κλάδος μὲ πολλὲς ὀξύληκτες γλωσσίδες. Τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται στὸν κοσμήτη ἄλλες τρεῖς φορές. Ἄλλα θέματα εἶναι ἔξεργοι ἐνάλληλοι κύκλοι, ἔξεργος κύκλος περιέχων χῖ μὲ ἔξεργα σκέλη, πλαισιωμένος ἀπὸ πρόστυπα κοσμήματα διαμορφούμενα ἀπὸ σταυρόσχημο ἢ διασταυρούμενα καὶ ἀντίνωτα ἡμικύκλια καὶ πιὸ πέρα χιαστό, περιδινούμενα ἀκανθόφυλλα καὶ ἄλλα κοσμήματα (εἰκ. 371α-373 καὶ σχέδ. εἰκ. 371). Οἱ ἐπέχοντες θέσιν κομβίων ἔξεργοι κύκλοι εἶναι περίεργοι. Δὲν μοιάζει νὰ εἶναι κομβία σπασμένα.

Τὸν διάκοσμο πάντως τοῦ κοσμήτη διακρίνει μεγάλη ποικιλία σχεδίων· ἡ πυκνὴ τεχνικὴ τοῦ κοσμήτη θυμίζει 12ο αἰ.[98]

Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ν. τοίχου τῆς ἐκκλησίας, δεξιὰ τῆς θύρας εἶναι ἐντοιχισμένο κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα, κοσμούμενο μὲ σταυρὸ ἀπὸ τριμερὴ ταινία, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες διαπλατύνονται στὰ ἄκρα πλὴν τῆς κάτω ποὺ ἀγκυρώνεται. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀπὸ ἕνα παγώνι, γεμίζοντας τὸν χῶρο, σκύβει πάνω ἀπὸ τὴν κάθε ὁριζόντια κεραία (εἰκ. 374).

98. Γιὰ τὸ γνώρισμα τῆς πυκνότητος ποὺ χαρακτηρίζει τὰ γλυπτὰ τοῦ 12ου αἰώνα βλ. καὶ Χαρ. Μπούρα, Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. ΙΓ΄, 1985-1986, 52 (ἀρ. Δ 282).

17. Ἅγιος Θεόδωρος στοῦ Καλοῦ[99]

Κοντὰ στὸν Πύργο Διροῦ στὸν συνοικισμὸ στοῦ Καλοῦ σώζεται ὁ μονοκάμαρος ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ἀναγόμενος στὸν 12ο αἰ.[100]

Τὰ ἐπιθήματα τῶν ἀμφικιονίσκων τῶν δίλοβων παραθύρων διακοσμεῖ σταυρὸς τριμερὴς μὲ ὄρπηκες ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας, ποὺ πλαισιώνουν τὴν κάτω κεραία του. Οἱ ἄλλες κεραῖες διαπλατύνονται στὰ ἄκρα τους (εἰκ. 375).

Φαίνεται πὼς τὸ τέμπλο ἦταν μαρμάρινο, γιατὶ πολλὰ ἀνάγλυπτα μέλη βρίσκονται μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ ναό.

Ἔτσι σημειώθηκαν: α) Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἐντοιχισμένο ἀπότμημα κοσμήτη μὲ πολὺ ἔξεργο κομβίο. β) Στὴν κόγχη τοῦ Διακονικοῦ ἀνάγλυπτος σταυρὸς σὲ λίθο ποὺ διαγράφει ἐπάνω τόξο. Οἱ διαστάσεις τοῦ λίθου εἶναι 0.495×0.305×0.09. γ) Ὡς κάλυμμα τῆς στέρνας, ποὺ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, χρησιμεύει πλάκα διαστ. 0.34×0.335×0.08, πιθανότατα ἀπότμημα θωρακίου. Ἔχει ὡς κόσμημα παράλληλους τετράγωνους λακκίσκους. δ) Κιονίσκος καὶ σύμφυτος σταθμὸς πύλης μὲ μῆλο. ε) Στὴ Ν. πλευρὰ εἶναι ἐντοιχισμένα μαρμάρινα μέλη (καὶ πιάτα). στ) Σπασμένο θωράκιο (;) ποὺ εἶχε καὶ ἀνισοσκελὴ σταυρὸ μὲ ὄρπηκες (11ου αἰ.;). ζ) Γεῖσο μὲ σηρικοὺς τροχοὺς ποὺ ἐγκλείουν σταυροὺς μορφῆς σχοινίου καὶ πιὸ πέρα ἀνθέμιο[101]. η) Σπασμένο θωράκιο μὲ σταυρό. Οἱ κεραῖες του καὶ ὁ στέφανος, ὁ εἰκονιζόμενος πίσω ἀπὸ τὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν, ἔχουν μορφὴ σχοινίου[102] (12ου αἰ.). θ) Γεῖσο (;) μὲ ἐπιπεδόγλυφα πεντάφυλλα ἀνθέμια συνδεόμενα μὲ ἕλικες. Τὰ φυλλάρια, τὰ πλαισιοῦντα τὸ μεσαῖο, μακρὰ καὶ ὀξύληκτα·

99. Ἀνατολικὰ τοῦ χωριοῦ ἀπὸ τὸν μονόχωρο ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου διατηρεῖται στὴ θέση του τὸ φράγμα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ἐγχώριο τεφρὸ λίθο. Ἀπὸ τὰ μέλη ποὺ σώζονται μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, μνημονεύονται: α) τμῆμα μαρμάρινου ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου τέμπλου μὲ σύμφυτο μικρὸ κιονόκρανο (ὕψους 0.50, διατομῆς κιονοκράνου 0.125 καὶ διατομῆς κιονίσκου 0.105). Στὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου σταυρὸς μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες καὶ σὲ ἄλλη ρόδακας καὶ β) τμῆμα ὑπέρθυρου (μήκους 0.45 καὶ ὕψους 0.13) ἀπὸ τεφρὸ λίθο μὲ ἐλισσόμενο βλαστὸ καὶ ἀνακαμπτόμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας, καθὼς καὶ ἴχνη ἐπιγραφῆς στὴ λοξότμητη πλευρά (βλ. *ΠΑΕ* 1979, 162-163).

100. *ΠΑΕ* 1977, 221-222. Γιὰ τὴν χρονολόγηση ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. βλ. καὶ Χαρ. Μπούρα, Ἡ ναοδομία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Μάνης, ὅ.π. 21.

101. *ΠΑΕ* 1977, πίν. 137α.

102. Ὅ.π. πίν. 137γ.

Εἰκ. 375. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

ἡ ἕλικα ἀπολήγει δεξιὰ σὲ κεφάλι φιδιοῦ, στραμμένου πρὸς τὰ ἀνθέμια[103]. ι) Γλυπτὸ μὲ δισχιδὴ ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλο ἄκανθας, φοινικοειδὲς μὲ πολλά, μακρά, πυκνά, ὀξύληκτα φύλλα, ἁπλούμενα σὰν ριπίδιο. Ἡ καμπύλη ποὺ διαγράφει ὁ βλαστὸς θυμίζει τεχνικὴ τοῦ Νικήτα[104]. ια) Γεῖσο μὲ πυκνὸ διάκοσμο σὲ ὀρθογώνια διάχωρα κατακορύφως ὁριοθετούμενα ἀπὸ χωρίσματα μορφῆς σχοινίου. Μέσα στὰ διάχωρα χιαστὸ καὶ σταυρὸς μὲ ἀγκυρούμενα ἄκρα καὶ ἀνθέμια. Δεξιότερα πλατὺ ἀνακαμπτόμενο ἀκανθόφυλλο καὶ πολυάκτινο ἀστέρι μέσα σὲ κύκλο. Δὲν λείπουν τρίφυλλα[105] στὰ κενὰ ἄνω καὶ κάτω. Ἡ λάξευση κοίλη, πρισματική. Τὸ γεῖσο θυμίζει τὸν διάκοσμο τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου τῆς Κοίτας[106].

18. Ἅγιος Βασίλειος στοῦ Καλοῦ

Ὡς ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας τοῦ μονοκάμαρου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στοῦ Καλοῦ, κοντὰ στὸν παλιομανιάτικο οἰκισμὸ Μάλες[107], ἀπότμημα λοξότμητου γείσου διαστ. 0.92×0.26. Στὴν ἐπιφάνειά του ἔχουν λαξευθεῖ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνθέμια ὀρθὰ καὶ ἀνεστραμμένα, ἔξεργο κομβίο μὲ πυροστρόβιλο, δισχιδὴς ἑλισσόμενος βλαστὸς ἔντο-

Εἰκ. 376. Ἀνάγλυπτο ἀνώφλιο τῆς θύρας.

νων κυμάνσεων μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ κομβίο (σπασμένο) μὲ σταυρό (εἰκ. 376). Πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. Ἡ λάξευση κοίλη.

Μέσα στὸ ναὸ δυὸ τεμάχια ἀνάγλυπτου ἐπιστυλίου. Τὸ μεγαλύτερο, διαστ. 0.60×0.21, ἔχει ἑλικοειδὴ βλαστὸ ὅμοιο μὲ τὸν βλαστὸ τοῦ ὑπέρθυρου καὶ τὸ ἄλλο, διαστάσεων 0.37×

103. Ὅ.π. πίν. 137δ.
104. Ὅ.π. πίν. 137ε.
105. Ὅ.π. πίν. 137ϛ΄.
106. Ὅ.π. πίν. 137ζ.
107. *ΠΑΕ* 1979, 156-157.

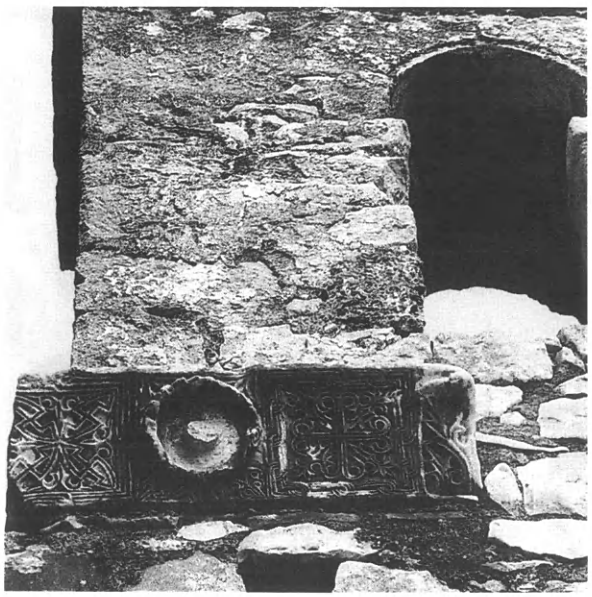

Εἰκ. 377. Τεμάχια ἀνάγλυπτου ἐπιστυλίου.

0.18, ἔχει ἑπτάφυλλα ἀνθέμια, ὄρθιο ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀνάστροφα συνδεόμενα μὲ πλατιὲς ἕλικες (εἰκ. 377).

19. Παναγία «Εὑρέτια» στὸ Λιμένι

Στὸ Λιμένι, ἀπέναντι στὸ παλάτι τῶν Μαυρομιχαλέων, ὁ ἐρειπωμένος ναΐσκος Παναγίας τῆς «Εὑρέτιας» ἔχει δίλοβο κωδωνοστάσιο μὲ μονόλοβο κορύφωμα. Στὰ ποδαρικὰ τοῦ κωδωνοστασίου εἶναι ἐντοιχισμένα δύο ἀποτμήματα λοξότμητων γείσων ποὺ φαίνονται ἔργα τοῦ 12ου αἰ. Τὸ ἀριστερὸ γεῖσο διακοσμεῖται ἀπὸ τρία ὀρθογώνια διάχωρα. Στὸ πρῶτο ἐξ ἀριστερῶν σταυρὸς ἀπὸ δισχιδὴ ταινία, τοῦ ὁποίου τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ

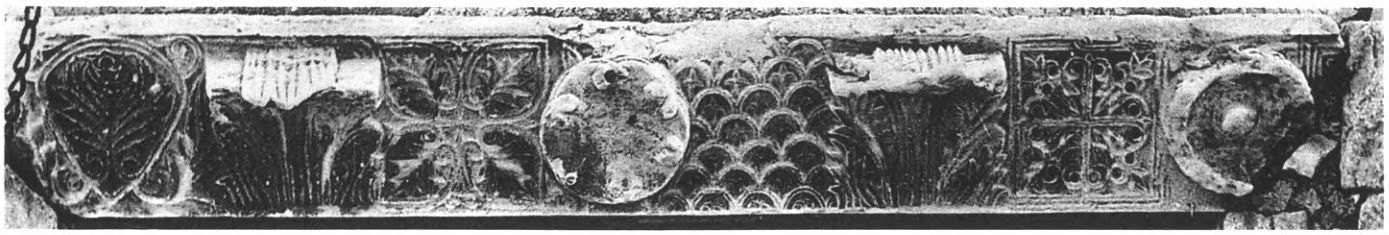
Εἰκ. 378-379. Ἀποτμήματα λοξότμητων γείσων ἐντοιχισμένων στὰ ποδαρικὰ τοῦ κωδωνοστασίου.

εἶναι γεμάτα ἀπὸ σβάστικες, τὸ μεσαῖο διάχωρο ἔχει κομβίο σπασμένο καὶ τὸ δεξιὸ σταυρὸ μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του καὶ στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τρίφυλλα[108]. Δὲν λείπουν οἱ μικροὶ λακκίσκοι μὲ τρύπανο. Καὶ τοῦ ἄλλου ἀποτμήματος ὁ διάκοσμος εἶναι χωρισμένος σὲ διάχωρα ποὺ περικλείουν ἐξ ἀριστερῶν σταυρὸ μὲ λακκίσκους καὶ δύο ἔξεργα κομβία. Στὸ ἀκραῖο κομβίο πυροστρόβιλος (εἰκ. 378, 379).

20. Ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας

Ὡς ὑπέρθυρο τῆς θύρας τοῦ ναοῦ[109] ἔχει τοποθετηθεῖ προφανῶς σὲ δεύτερη χρήση κομμάτι ἀνάγλυπτου ἐπιστυλίου τέμπλου διαστ. 1.32×0.13×0.21 (εἰκ. 380). Κοσμεῖται ἀπὸ διάτρητα κομβία, σπασμένα σήμερα, τετράγωνο διάχωρο ποὺ ἐγκλείει σταυρό, ὁ ὁποῖος στὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν του κενὰ ἔχει περίτεχνα ἀνθέμια, πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ προέχουσα τὴν ἀνακαμπτόμενη κορυφή, φολιδωτὸ σχέδιο ποὺ ἐγκλείει τρίφυλλα μέσα στὶς φολίδες, ἀνθέμια μέσα σὲ ἐλλείψεις τοποθετημένα χιαστὶ ὡς ἀκτίνες μικροῦ σταυροῦ κατέχοντος τὸ κέντρο καὶ ἀνθέμιο μέσα σὲ ἔλλειψη. Ὁ Traquair νομίζει πὼς τὸ ἀνώφλιο εἶναι τὸ λεπτότερης τέχνης γλυπτὸ τῆς περιοχῆς[110]. Στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ ὑπέρθυρου διαγράφονται ὀρθογώνιες, ἀβαθεῖς ὑποδοχές, στὶς ὁποῖες θὰ πακτώνονταν κιονόκρανα τῶν κιονίσκων τέμπλου.

Πιὸ περίτεχνη, λεπτότερη, ἀλλὰ καὶ ἐξεζητημένη εἶναι ἡ τέχνη ἄλλου ἐπιστυλίου τέμπλου, ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ ἀνεστραμμένο ὡς κατώφλιο τῆς θύρας, διαστ. 1.03×0.13×0.22. Ἡ λοξότμητη πλευρά του εἶναι χωρισμένη σὲ ὀρθογώνια διάχωρα ἑκατέρωθεν κομβίου ποὺ ἔχει ἀποτριβεῖ[111] (εἰκ. 381, 382). Τὰ διάχωρα ἀπὸ τὰ δεξιὰ περικλείουν: α) Σταυρὸ μὲ πλατιὲς κεραῖες διαμορφούμενες ἀπὸ δισχιδεῖς ἕλικες ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἑπτάφυλλο ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο, τὸ ὁποῖο γεμίζει τὶς κεραῖες. Στὸν κεντρικὸ κύκλο καὶ στὰ ἐλλειπτικὰ σχέδια, ποὺ διαγράφει ἀνακομβούμενος ὁ δισχιδὴς βλαστὸς στὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά, ἀπὸ ἕνα πλατὺ ἐννεάφυλλο ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο. β) Ἀνακαμπτόμενο πεντάλοβο

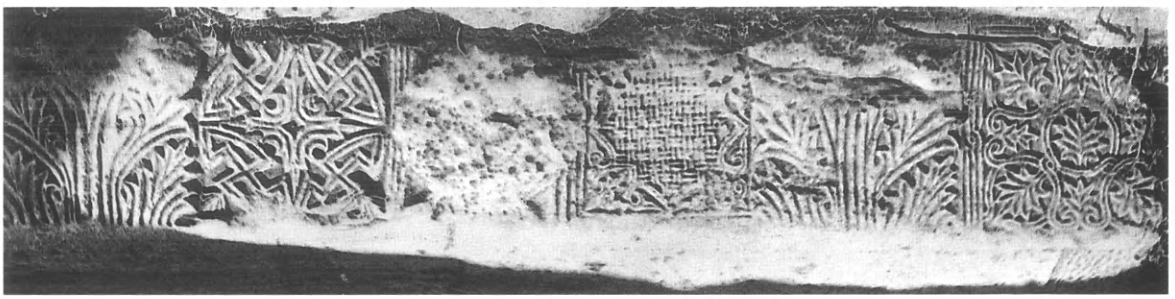
Εἰκ. 380. Τμῆμα ἀνάγλυπτου ἐπιστυλίου ὡς ὑπέρθυρο.

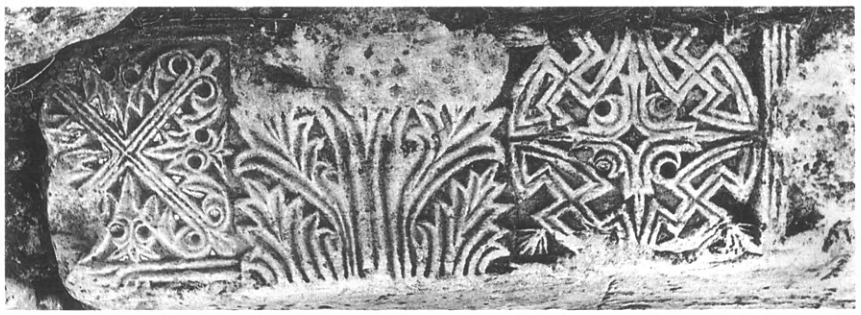
108. *ΠΑΕ* 1980, πίν. 147β.

109. Βλ. γι' αὐτὸν Δρανδάκη, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, 275-291.

110. Traquair, Laconia, 189. Φωτογραφία βλ. ὅ.π. 190 εἰκ. 4.

111. Περιγραφὴ βλ. Δρανδάκη, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, 276-277.

Εἰκ. 381, 382. Τμήματα ἐπιστυλίου χρησιμοποιημένου ὡς κατώφλι θύρας.

ἀκανθόφυλλο. Ὅμοιο καὶ στὸ ἔκτο διάχωρο. γ) Ρόμβος γεμάτος ἀπὸ ψαθωτὸ κόσμημα. Στὰ μεταξὺ τοῦ ρόμβου καὶ τῶν γωνιῶν τοῦ ὀρθογώνιου πλαισίου κενὰ ἀπὸ ἕνα ἐπίμηκες ἀνθέμιο πλαισιωμένο ἀπὸ κυματιστὸ ἀκανθόφυλλο. δ) Δισχιδὴς ταινία συμπλεκόμενη ἔτσι ὥστε νὰ διαμορφώνεται ρόμβος μὲ κοῖλες πλευρὲς περικλείων σταυρὸ μὲ μισοφέγγαρα στὰ κενὰ καὶ ὀξυκόρυφες κεραῖες. Τὶς πλευρὲς τοῦ ρόμβου πλαισιώνουν σβάστικες (εἰκ. 382). ε) Τρισχιδὴς ταινία μὲ χιαστὶ διάταξη. Τὰ ἄκρα τοῦ χῖ ἀγκυρώνονται σχηματίζοντα μεταξύ τους ἀκανθόφυλλα.

Ἴσως προδρομικὸ κατὰ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτέλεσης εἶναι τὸ ἐπιστύλιο τέμπλου τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναϋδρίου τῆς Ἀντίκυρας[112]. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια σηρικοὶ τροχοὶ καὶ ἕνα μόνο ὀρθογώνιο, διαμορφούμενο ἀπὸ ἀνακομβούμενη τρισχιδὴ ταινία.

Τὸ γλυπτὸ τοῦ Ταξιάρχη τὸ χρησιμοποιούμενο τώρα ὡς κατώφλι ἀνήκει στὸν 12ο αἰώνα[113].

112. Εὐσταθίου Στίκα, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος* (Ἀθῆναι 1970), 237, εἰκ. 123. Στὸν Grabar, *Sculptures* II τὸ γλυπτὸ σημειώνεται ὡς προερχόμενον ἐκ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, στὸν πίν. XXVc.

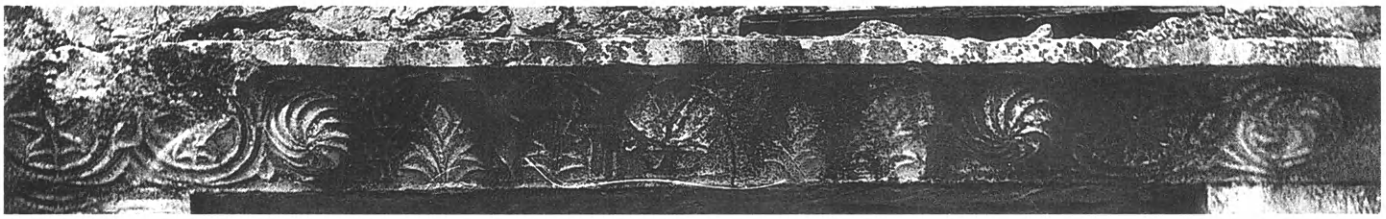
113. Προφανῶς παλαιότερο εἶναι μαρμάρινο ἀνάγλυπτο γεῖσο, ἐντοιχισμένο κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς μέσης ἁψίδας τοῦ ναοῦ τῆς Χαρούδας. Βλ. γι' αὐτὸ Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας, 279-280.

21. Παναγία Νόμιας

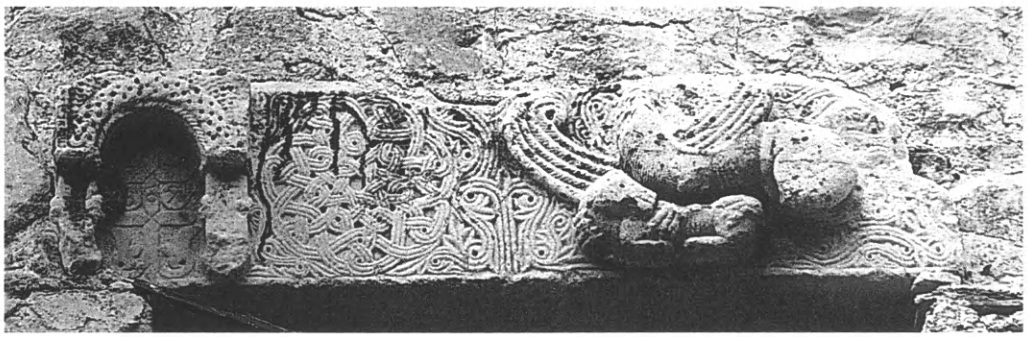
Στὸν μισοτελειωμένο μεγάλο ναὸ τῆς Παναγίας στὴ Νόμια τῆς Μέσα Μάνης εἶναι ἐντοιχισμένα μερικὰ γλυπτά.

α) Πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιο στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας θωράκιο ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο μὲ σταυρὸ ὑψούμενο σὲ βαθμιδωτὴ βάση καὶ μὲ ἑλικόφυλλα ὡς ὄρπηκες[114].

β) Ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὴ Δ. θύρα ὡς ἀνώφλιο παραθύρου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπότμημα ἐπιστυλίου τέμπλου λεπτῆς τέχνης τοῦ 12ου αἰώνα, τῆς λεγόμενης διπλεπίπεδης τεχνικῆς. Ἀριστερὰ ἔξεργο τοξύλλιο στηριγμένο σὲ σπασμένους τώρα τετράδυμους κιονί-

Εἰκ. 383. Γεῖσο (11ου αἰ.) ὡς ἀνώφλι τῆς Δ. θύρας.

Εἰκ. 384. Ἀπότμημα ἐπιστυλίου (12ου αἰ.) ἐντοιχισμένου πάνω ἀπὸ τὴ Δ. θύρα ὡς ἀνώφλιο παραθύρου.

114. Ὡς ἀνώφλιο τῆς Δ. θύρας γεῖσο ἀπὸ σκοῦρο μάρμαρο ὑποδεέστερης τέχνης, ἴσως τοῦ 11ου αἰ. Ἡ λάξευση εἶναι κοίλη πρισματικὴ καὶ οἱ διαστάσεις του 1.70×0.17 (= λοξὴ πλευρὰ)×0.20 (ἡ κάτω πλευρά). Ἐξ ἀριστερῶν δύο σηρικοὶ τροχοὶ μὲ πεντάφυλλα ἀνθέμια, ἔξεργο κομβίο μὲ πυροστρόβιλο, δύο τοξύλλια μὲ ἀνθέμια, κομβίο μὲ ἰσοσκελὴ σταυρό, δυὸ τοξύλλια ὅμοια μὲ τὰ προηγούμενα, κομβίο μὲ πυροστρόβιλο καὶ δυὸ σηρικοὶ τροχοὶ μὲ πολυάκτινο ἀστέρι καὶ πυροστρόβιλο (εἰκ. 383). Δὲν λείπουν τὰ τρίφυλλα στὰ ἐπάνω καὶ κάτω κενά.

Ἀριστερὰ τῆς Β. θύρας εἶναι ἐντοιχισμένο (τα-

Εἰκ. 385. Ἀνάγλυπτο νεώτερο ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας.

σκους. Τὸ τοξύλλιο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔξεργο πλέγμα μὲ πολλοὺς μικροὺς λακκίσκους. Ὅμοιους ἔχει καὶ τὸ δεξιὰ τοῦ τοξυλλίου ἁπλωμένο πλέγμα τρισχιδοῦς ταινίας. Στὸ τύμπανο τοῦ τοξυλλίου ἐπιπεδόγλυφος πατριαρχικὸς σταυρὸς μὲ ὄρπηκες. Δεξιὰ τοῦ πλέγματος τρισχιδὴς πάλι βλαστὸς διαμορφώνει κλάδους ἐλισσόμενους πρὸς τὰ κάτω ἑκατέρωθέν του. Ἀπὸ τοὺς κλάδους ἐκπηδοῦν τρίφυλλα καὶ μικρὰ ἀνθέμια. Πιὸ πέρα ἔξεργος γρυπολέων μὲ κατεστραμμένο κεφάλι σπαράσσει ζῶον. Κάτω ἀπὸ τὰ ὀπίσθια τοῦ γρυπολέοντος καὶ πίσω του πάλι τρισχιδὴς βλαστὸς σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (εἰκ. 384)[115]. Τὸ ὡραῖο γλυπτὸ προφανῶς ἀνάγεται στὸν 12ο αἰ.

22. Παναγίτσα Νόμιας

Ἀριστερὰ τῆς Δ. θύρας εἶναι ἐντοιχισμένος πεσσίσκος μὲ ἑλικοειδὴ βλαστό, ποὺ οἱ καμπύλες τὶς ὁποῖες διαγράφει εἶναι πολὺ ἔντονες. Στὸ ἄκρο ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του.

φικό;) ἀνάγλυφο, διαστ. 0.32×0.345, ἐνεπίγραφο. Ἂν διάβασα σωστά, ἡ ἐπιγραφὴ μεταγράφεται *Δαμαρχια Ελευθια*. Μπροστὰ σὲ βωμὸ εἰκονίζεται γυναίκα ποὺ φορεῖ στὸ κεφάλι καλύπτρα σὰν σύγχρονο τσεμπέρι καὶ πίσω της τρία παιδιὰ κατὰ σειρὰν ἡλικίας. Τὸ μεγαλύτερο κοντά της.

115. Ἀριστερά του εἶναι ἐντοιχισμένο θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης μὲ ἀετωματώδη κορύφωση (ἐπιτύμβιας ἢ ἀναθηματικῆς).

Παρὰ τὴν Β. θύρα τοῦ ναοῦ ἀπόκειται στὸ ἔδαφος ἀρράβδωτος κίονας. Καὶ αὐτὸς καὶ ἄλλα γλυπτά, ἐντοιχισμένα ὡς σταθμὸς τῆς Β. θύρας, μαρτυροῦν πὼς ἴσως βρισκόταν ἐδῶ ἀρχαῖο κτίσμα.

Ἂς σημειωθεῖ πὼς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας δίζωνο γεῖσο πολὺ καλῆς τέχνης. Στὴν ἐπάνω ζώνη ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ στὴν πλατύτερη κάτω πολλὰ θέματα. Στὸ μέσον ἔξεργο κομβίο μὲ πλέγμα διαγράφον κύκλο· ἑκατέρωθέν του δύο ὀρθογώνια διάχωρα μὲ σταυρὸ ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία καὶ χιαστὸ μὲ τὰ κενὰ πληρούμενα ἀπὸ ἀνθέμια, σταυροφόρα κομβία καὶ στὰ ἄκρα διπλὸ βλαστὸ στὴν ἀρχὴ ἐπιπεδόγλυφο καὶ ἔπειτα διμερὴ πρισματικῆς τομῆς συναντώμενο καὶ ἀπομακρυνόμενο, ὥστε νὰ σχηματίζει ἐλλείψεις πληρούμενες ἀπὸ ἀνθέμια. Ἐξωτερικὰ στὰ κενὰ ἡμιανθέμια. Ἴσως τὸ γλυπτὸ εἶναι νεώτερο καὶ μαρτυρεῖ τὴ μεγάλη δεξιοτεχνία τῶν μεταγενεστέρων, σχεδὸν σύγχρονών μας μαρμαράδων τῆς Μάνης (εἰκ. 385).

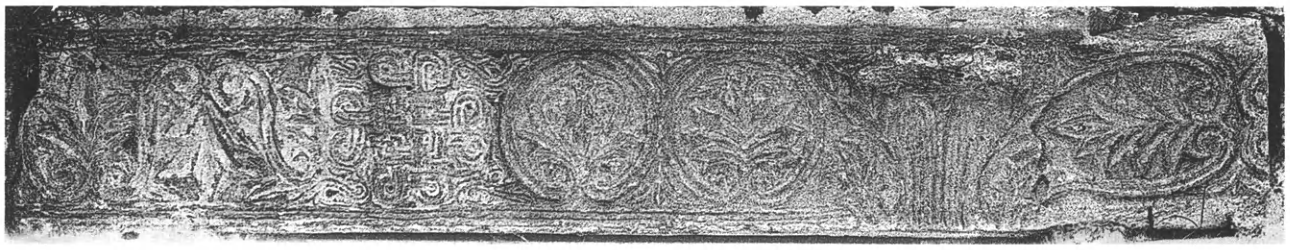
23. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη Κούνου

Στὸν Ν. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἐκτὸς τῶν γλυπτῶν τοῦ 11ου αἰώνα (βλ. γι' αὐτὰ πιὸ πάνω σ. 52-54) εἶναι ἐντοιχισμένα καὶ ἄλλα[116], ὅπως:

α) Λοξότμητο γεῖσο, διαστ. 1.33×0.23×0.25 (κάτω πλευρά), ὡς ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας. Ἔχει ἀνθέμια ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες, σταυρὸ ἀπὸ πλέγμα διμεροῦς ταινίας μὲ μικροὺς λακκίσκους στὶς κεραῖες, δύο σύνθετα ἀνθέμια μέσα σὲ συνεχόμενους κύκλους, ἀκανθόφυλλα μὲ ἀνακαμπτόμενη τὴν ἐξέχουσα κορυφή τους, πλαγιαστὴ ἔλλειψη περικλείουσα πλάγιο ἀνθέμιο (εἰκ. 386, 387). Τὸ γεῖσο φαίνεται ἔργο τοῦ 12ου αἰ.

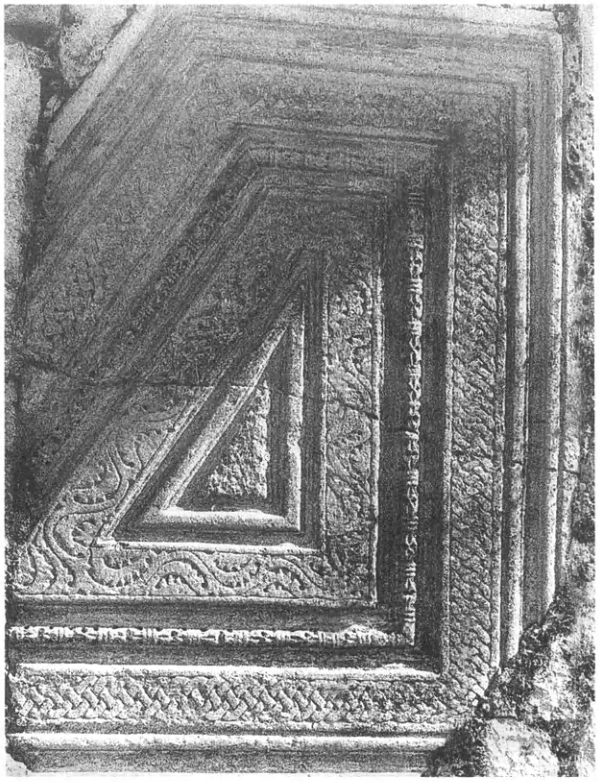

Εἰκ. 386. Λοξότμητο γεῖσο ὡς ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας.

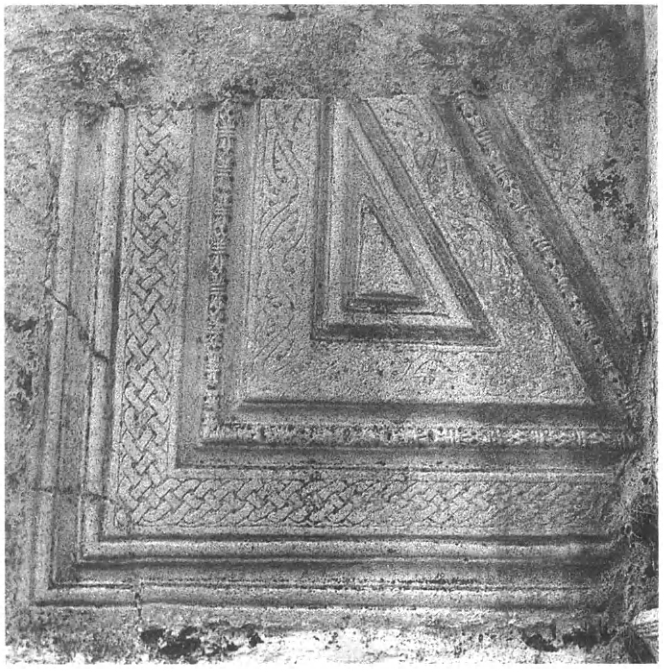

Εἰκ. 387. Εὐκρινέστερη φωτογραφία τοῦ γείσου τῆς εἰκ. 386.

116. Ψηλότερα εἶναι ἐντοιχισμένο καὶ ἀνάγλυφο ρωμαϊκῶν χρόνων, ἴσως ἐπίκρανο παραστάδος μὲ συγ-

Εἰκ. 388. Πτερύγιο ἄμβωνα.

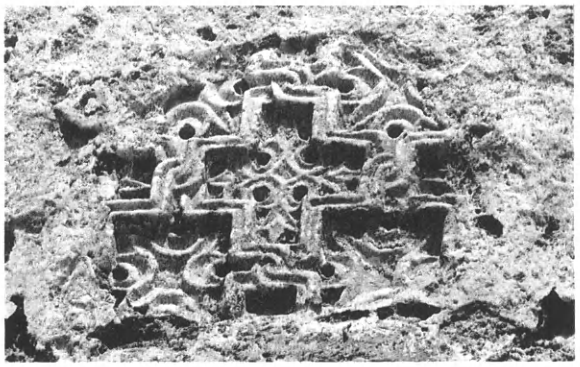

Εἰκ. 389. Ἄλλο πτερύγιο.

β) Στὸν Ν. τοῖχο εἶναι ἐντοιχισμένο πτερύγιο ἄμβωνα δεξιὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ θύρα, διαστ. 1.62×1.11 (εἰκ. 388). Δεύτερο πτερύγιο ὅμοιο, διαστ. 1.17×0.98, ἔχει ἐντοιχισθεῖ στὴν Α. πλευρὰ τοῦ κωδωνοστασίου (εἰκ. 389). Τὸν διάκοσμό τους ἀποτελοῦν κατὰ σειρὰ ἐκ τῶν ἔξω: δύο κυμάτια καὶ ἀνάμεσά τους σκοτία, πλατιὰ ταινία μὲ ἐπιπεδόγλυφο πλέγμα, ἀστράγαλος μὲ λακκίσκους διὰ τρυπάνου ἀνάμεσα σὲ δυὸ αὐλακώσεις, ταινία μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ ποὺ ἔχει ἡμίφυλλα ἄκανθας, κυμάτιο μεταξὺ δύο αὐλακώσεων καὶ στὸ κέντρο ὀρθογώνιο τρίγωνο, τοῦ ὁποίου ὁ διάκοσμος (;) ἔχει καταστραφεῖ. Τὰ δυὸ πτερύγια ἄμβωνα φέρνουν στὸ νοῦ τὸ ἀνώτερης τεχνικῆς καὶ παραλλάσσοντος διακόσμου θωράκιο ἄμβωνα τῆς Cattedrale τοῦ Torcello[117]. Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἄλλων διαφορῶν τὸ σχῆμα τραπεζίου διατηρεῖται καὶ στὸ κεντρικὸ διάχωρο –στὴ Μάνη εἶναι τρίγωνο– ὁ

κλίνοντας καυλοὺς καὶ στὸ μέσον ἐντὸς κυκλικῆς κοιλότητας κεφαλὴ ζώου.

117. Zuliani, *Marmi di San Marco*, εἰκ. LII καὶ παλιότερα O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology* (New York 1911), 705 εἰκ. 450, ὅπου χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰ. Τὸ τμῆμα θωρακίου ἀπὸ τὴν Βασιλικὴ Ε τῶν Φιλίππων ἔχει διάκοσμο ἁπλούστερο (D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, εἰκ. 73), ποικίλο, ἀλλὰ διαφορετικό (μὲ ἑλικόφυλλο).

Εἰκ. 390. Ἀπότμημα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου τῆς βασιλικῆς στὸ Τηγάνι.

Εἰκ. 391. Ἐντοιχισμένα τμήματα τοξωτοῦ προσκυνηταρίου καὶ ἄλλων γλυπτῶν.

ἀστράγαλος, πιστότερος στὰ ἀρχαῖα πρότυπα, ἀπαντᾶ δυὸ φορές, ὁλόκληρο τὸν γλυπτὸ διάκοσμο περιβάλλει σχοινίο καὶ τὸ πλέγμα (πλεξίδα) εἶναι ἁπλούστερο κι ἔχει λακκίσκους μὲ τρύπανο. Στὸν Κοῦνο τὸ πλέγμα εἶναι συνθετότερο, ἐπιπεδόγλυφο, ὑπενθυμίζον λίγο τὸ πλέγμα ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τῆς Σαμαρίνας[118], ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἀστράγαλο –στὴ Μάνη τὸ ἐπίμηκες διάτρητο στοιχεῖο του θὰ τὸ χαρακτήριζε κανεὶς σταυρόσχημο– ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι χρησιμοποιεῖται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸν ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τῶν μνημείων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ.[119] Στὴν πιθανότητα προέλευσης τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνα ἀπὸ τὴ βασιλικὴ στὸ Τηγάνι ὁδηγεῖ τεμάχιο, κομμένο στρογγυλά, μὲ σταυρό, ποὺ ἀνῆκε σὲ παλαιοχριστιανικὸ θωράκιο

118. Κ. Καλοκύρη, *Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (Θεσσαλονίκη 1973), πίν. 23β.

119. Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 106.

Εἰκ. 392. Ἐπιπεδόγλυφο θωράκιο.

Εἰκ. 393. Βατήρας τέμπλου.

ὅμοιο μὲ τὰ εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι ἢ περισυλλεγέντα ἀπὸ γειτονικοὺς χώρους[120]· τὸ ἀπότμημα βρίσκεται τώρα ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς Ν. θύρας τοῦ ναοῦ (εἰκ. 390) καὶ ἔχει διαστάσεις 0.23×0.24. Ἴσως ἡ πυκνότης τοῦ διάκοσμου τῶν πτερυγίων ὁδηγεῖ στὸν 12ο αἰ.

120. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, *ΠΑΕ* 1966, πίν. 129α, β.

Εἰκ. 394. Ἀνάγλυπτη νεώτερη πλάκα ὡς ἀνώφλιο τοῦ Ν. παραθύρου.

γ) Πιὸ πάνω, πάντοτε στὸν Ν. τοῖχο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, εἶναι ἐντοιχισμένα καὶ ἄλλα γλυπτά, μεταξὺ τῶν ὁποίων μικρὰ ἀποτμήματα πτερυγίου ἄμβωνα καὶ μέρος τοξωτοῦ προσκυνηταρίου διαστ. 0.70×0.43. Τὸ ἔξεργο χεῖλος τοῦ τόξου τοῦ προσκυνηταρίου κοσμεῖται μὲ ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας ὄχι ἐπιπεδόγλυφα, καὶ ἡ πέρα τοῦ τόξου ἐπιφάνεια μὲ παράλληλες σειρὲς μικρῶν ἔξεργων τριγώνων. Ὅπως φαίνεται ἀνάμεσα στὶς σειρὲς τῶν τριγώνων ἐξεῖχε κομβίο (εἰκ. 391).

δ) Στὸν Δ. τοῖχο ψηλότερα εἶναι ἐντοιχισμένο ἐπιπεδόγλυφο θωράκιο (εἰκ. 392). Μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, σὲ χῶρο διαμορφούμενο ἀπὸ τὴν ἐκβάθυνση τοῦ λίθου, σταυρός, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπάνω καὶ οἱ ὁριζόντιες κεραῖες μὲ τὰ τριγωνικά τους ἄκρα ἐφάπτονται στὴν ἐπάνω καὶ στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ πλαισίου, ἐνῶ ἡ κάτω ἀναδίδεται ἀπὸ βάση τριῶν βαθμίδων. Τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά, τὰ ἐπάνω, ἔχουν ὡσαύτως σταυροὺς μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τους, μὲ τὰ ὁποῖα συνάπτονται ἐπιπεδόγλυφα πλατιὰ ἀνθέμια, ὅμοια μὲ ἱπτάμενα πουλιὰ ποὺ γεμίζουν τὸν χῶρο. Στὰ κάτω κενὰ ἔχει λαξευθεῖ ἀπὸ ἕνα ὀγκῶδες, μακρόλαιμο πουλί· πατεῖ ἀδέξια στὶς βαθμίδες τῆς βάσης τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ καὶ κύπτοντας τὸν λαιμὸ ραμφίζει τὸ στῆθος του. Θὰ χρονολογοῦσε κανεὶς τὸ θωράκιο ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 0.70×0.68.

ε) Τέλος, στὴ Δ. θύρα ἐκτὸς ἄλλων ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ βατήρας τέμπλου[121] (εἰκ. 393).

121. Ἴσως εἶναι χρήσιμο νὰ μνημονευθεῖ καὶ ἀνάγλυπτη νεώτερη πλάκα ποὺ τοποθετήθηκεν ὡς ἀνώφλιο στὸ Ν. παράθυρο τοῦ κωδωνοστασίου τῆς ἐκκλησίας. Βεβαιώνει τὴν παρουσία στὴ Μάνη ἐγχώριας γλυπτικῆς στὰ νεώτερα χρόνια καὶ τὴν ἐπίδραση σ' αὐτὴν ἀκόμη καὶ θεμάτων τῆς ντόπιας παλαιοχριστιανικῆς τέχνης. Ἡ πλάκα σὲ πλατιὰ ἀκόσμητη ταινία φέρει ἐγχάρακτη τὴν χρονολογία 1880 καὶ τὴν ὑπογραφὴ *Π.Π.Μ.* Πρόκειται ἄραγε γιὰ τὸν αὐτοδίδακτο, αἰωνόβιο γλύπτη τῆς Μάνης Παναγιώτη Βασιλακάκη ἢ Μπουλαργιώτη; Γι' αὐτὸν βλ. *ΠΑΕ* 1977, 211. Κατὰ τὴν κ. Μαρία Μπαθρέλου –εἶχεν ἄλλοτε καφενεῖο στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο κοντὰ στὴν Καφιόνα– τῆς ὁποίας ὁ Μπουλαργιώτης ἦταν ἐκ πατρὸς πάππος, ὁ γλύπτης σκάλισε «μάρμαρα τοῦ Ταξιάρχη στὸ Κουλούμι, ναοῦ στοὺς Μπουλαριούς, τῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Μπάμπακα, ναῶν στὰ χωριὰ Φλομοχώρι, Βαχός, Οἴτυλο, Ἁγίου Δημητρίου στὸν Πύργο Διροῦ, ποὺ τὰ δούλευε 25 χρόνια κι ὅταν τοῦ ἔδιδαν χρήματα».

Στὴν πλάκα τοῦ κωδωνοστασίου (εἰκ. 394) δύο σταυροὶ θυμίζουν τὸν διάκοσμο παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων ἀπὸ τὸ Τηγάνι.

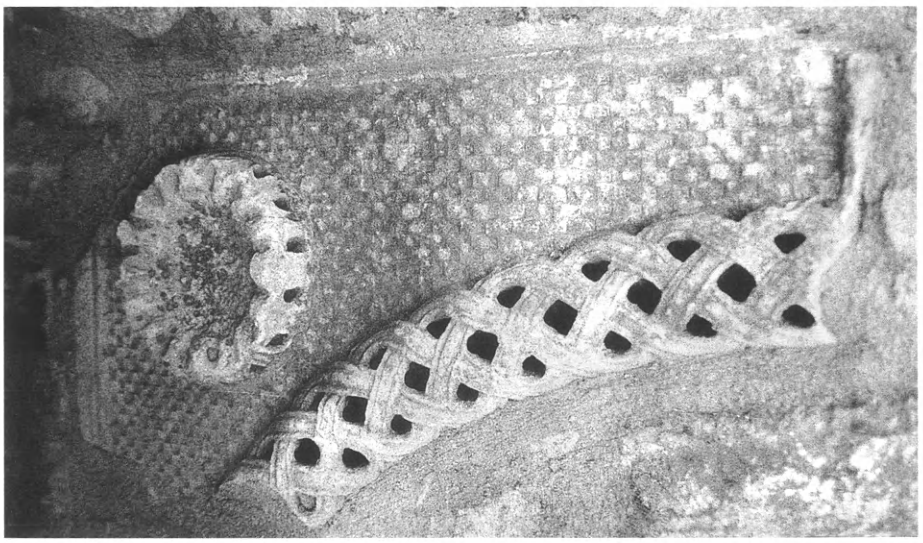
24. Ἅγιος Δημήτριος Κηπούλας στὴ Μέσα Μάνη

Μέσα στὸ χωριὸ Κηπούλα μονοκάμαρος ναΐσκος, εὑρισκόμενος στὸ ἐσωτερικὸ μεγάλου μισοτελειωμένου ναοῦ[122], διασώζει βυζαντινὰ γλυπτὰ σὲ δεύτερη χρήση.

α) Στὸ ἐξωτερικὸ τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας, πάνω ἀπὸ τὴ Ν. θύρα εἶναι ἐντοιχισμένο λοξότμητο γεῖσο διαστ. 0.84×0.11. Στὴν λοξότμητη πλευρὰ ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας κοίλης γλυφῆς. Οἱ κυμάνσεις καμπύλες. Κι ἀκόμη σηρικοὶ τροχοὶ μὲ ἀστέρια πολυάκτινα. Τὸ γλυπτὸ ἀνάγεται μᾶλλον στὸν 12ο αἰ.

β) Στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὸ Ν. παράθυρο ἀπότμημα προσκυνηταρίου τοξωτοῦ διαστ. 0.67×(πλάτος) 0.375. Τὸ τόξο κοσμεῖται ἀπὸ διάτρητο πλέγμα καὶ ἡ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἀπὸ ἀβακωτὸ κόσμημα, συνηθισμένο κατὰ τὸν 12ο αἰ. Στὴ γωνία διάτρητο σπασμένο κομβίο[123] (εἰκ. 395).

γ) Μπροστὰ στὴ θύρα εἰσόδου τοῦ νεώτερου ναοῦ μαρμάρινη πλάκα στρογγυλεμένη διαστ. 0.65×0.50. Ἂν καὶ ἔχει ἀποτριβεῖ ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα βήματα, ὁ διάκοσμός της φαί-

Εἰκ. 395. Ἀπότμημα τοξωτοῦ προσκυνηταρίου.

122. Τὰ μαρμάρινα περίθυρα τῶν θυρῶν καὶ τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ ἡμιτελοῦς ναοῦ εἶναι ἔργα τοῦ γλύπτη Ἀντωνίου Βουγιουκλάκη, προφανῶς Μανιάτη.

123. Ἀνατολικὰ τοῦ ἀποτμήματος εἶναι ἐντοιχισμένη ἐπιτύμβια στήλη ρωμαϊκῶν χρόνων, ὕψους 0.73 καὶ πλάτους 0.48. Εἰκονίζει δύο μορφές, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δεξιά, μετωπική, ἀκέφαλη καὶ ἡ ἀριστερὴ μὲ ἀποκομμένη τὴν κεφαλὴ κατὰ τὸ δεξιὸ πλευρὸ βαστάζει κάτι μπροστὰ στὸ στῆθος. Καὶ οἱ δυὸ φοροῦν μακροὺς χιτῶνες. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἀρκετὰ ἔξεργο.

Εἰκ. 396. Μαρμάρινη ἀνάγλυπτη πλάκα στὸ δάπεδο μπροστὰ στὴ θύρα.

νεται ἐνδιαφέρων: κύκλος μέσα σὲ τετράγωνο περικλείει σταυρὸ ἀπὸ διμερὴ ταινία. Οἱ κεραῖες του ἐλλείψεις ἀνοικτὲς πρὸς τὰ ἔξω μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα, ἀρχὲς ἐννεάφυλλων ἀνθεμίων μὲ τὴν κορυφή τους πρὸς τὸ κέντρο. Ἀνὰ ἕνα ἀνθέμιο καὶ στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν. Ὁ διάκοσμος πυκνός (εἰκ. 396).

δ) Στὸ δάπεδο τοῦ προαυλίου ἄλλη ἀνάγλυπτη μαρμάρινη πλάκα, διαστάσεων 0.47×0.26, ἀμελέστερης τέχνης[124]. Κοσμεῖται μὲ τρίφυλλα μέσα σὲ σηρικοὺς τροχούς.

ε) Ἐπάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο τῆς παλιᾶς ἐκκλησίας εἶναι τοποθετημένο γεῖσο (διαστ. 3.67×0.15×0.13) κοσμούμενο μὲ πέντε ἔξεργα κομβία, ποὺ ἔχουν πυροστρόβιλους. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἑλικοειδὴς βλαστὸς καὶ ἀνθέμια ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες (εἰκ. 397).

στ) Ὡς σταθμοὶ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ χρησιμοποιήθηκαν πεσσίσκοι μὲ σύμφυτους ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους καὶ σταθμούς. Οἱ διαστάσεις τῶν πεσσίσκων εἶναι 0.755×0.12 καὶ ὁ διάκοσμός τους ἑλικοειδὴς ἐπιπεδόγλυφος βλαστός.

ζ) Ἑκατέρωθεν τῆς πύλης δυὸ ὅμοια θωράκια διαστάσεων τὸ καθένα 0.81×0.46. Πλατιὰ ταινία ἀνακομβούμενη σχηματίζει στὸ μέσον ρόμβο μὲ ρόδακα. Στὶς γωνιὲς σταυροὶ καὶ ἀστέρια.

Εἰκ. 397. Γεῖσο ἐπάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο τῆς παλιᾶς ἐκκλησίας.

124. Κατὰ μετάβασή μου στὴν Κηπούλα στὶς 17-8-92 δὲν τὴν βρῆκα.

η) Τμῆμα γείσου, διαστ. 0.40×0.12, μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας.

Οἱ καμπύλες τῶν περισσότερων βλαστῶν ἔντονες.

25. Ἁγία Βαρβάρα Γκλέζου

Ἐρειπωμένος μονοκάμαρος ναὸς[125] μὲ τρίπλευρη ἀρχικὰ ἀψίδα. Τὸ μνημεῖο χρονολογήθηκεν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα[126] καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν του ἀπὸ τοὺς χρόνους γύρω στὸ 1200[127].

Μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία βρίσκονται λείψανα ἀπὸ τὸ διαλυμένο μαρμάρινο τέμπλο της, ὅπως οἱ δύο πεσσίσκοι τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὰ σύμφυτα τμήματα τῶν σταθμῶν καὶ τῶν κιονίσκων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸν τύπο τετράδυμων ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο (εἰκ. 398, 399). Ὁ πρῶτος, προφανῶς ὁ βόρειος, ἔχει σωζόμενο ὕψος 1.48 καὶ ὁ ἄλλος, ὁ νότιος, 1.18. Ἡ πρόσοψη τῶν πεσσίσκων, πλάτους 0.143, ἔχει ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ ὁ σταθμὸς τοῦ βόρειου κορυφώνεται σὲ μῆλο.

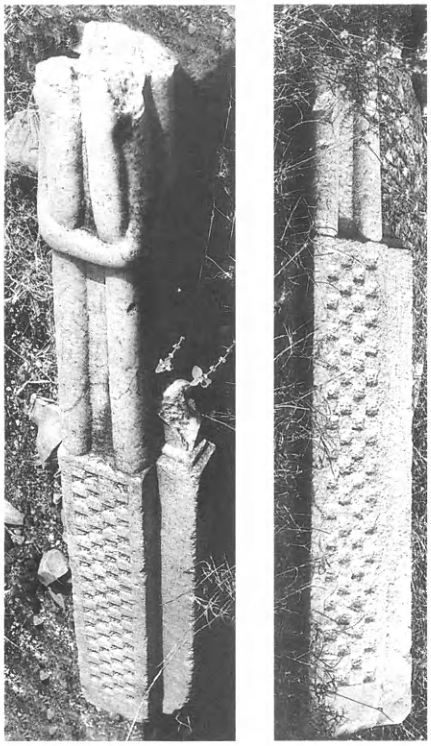
Μέσα στὸ ναὸ ἀπόκειται ἀκόμη ἀπότμημα λοξότμητου γείσου μήκους 0.66 καὶ πάχους στὴν κάτω πλευρὰ 0.19 καὶ στὴν ἐπάνω 0.26. Ἡ τομὴ τῆς πρόσοψής του σχηματίζει ἀμβλεία γωνία. Ἡ ἐπάνω στενὴ ταινία, ὕψους 0.085, ἔχει ἐπίσης ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ ἡ λοξότμητη κάτω διάχωρα γεμάτα ἀπὸ θέματα ἀποδοσμένα μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς κοίλης πρισματικῆς γλυφῆς (εἰκ. 400). Τὸ ἕνα διάχωρο (τὸ πρῶτο ἐξ ἀριστερῶν) ἔχει φύλλα πλαγιαστὰ ἀκανθοειδή, τὸ δεύτερο κόσμημα χιαστὸ ἀπὸ ἀκανθόμορφα ἐπιμήκη τρίφυλλα καὶ μεταξύ τους μικροὺς μηνίσκους, τὸ ἄλλο δενδρύλλιο μὲ στρεπτὸ κορμὸ καὶ στὴν κορυφή του δυὸ μακρόστενα καμπύλα φύλλα, ἐνῶ τὸ ἑπόμενο διάχωρο γεμίζει κύκλος, ἐγκλείων εἶδος πυροστρόβιλου ἀπὸ περιδινούμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Τὸ τελευταῖο διάχωρο ἴσως εἶχε διάτρητο ἰσοσκελὴ σταυρό, σπασμένο τώρα, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα πλατύνονται σὲ τρίφυλλα. Ἄλλο ἀπότμημα κοσμήτου, μήκους 0.615 καὶ πάχους στὴν κάτω πλευρὰ 0.18 καὶ στὴν ἐπάνω 0.28, εἶναι κι αὐτὸ χωρισμένο σὲ δυὸ ζῶνες. Ἡ ἐπάνω ἔχει τὸ ἴδιο ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ ἡ ἄλλη ζῶο ἔκτυπο μὲ φθαρμένο στρογγυλὸ κεφάλι, σῶμα αὐλακωμένο ἀπὸ χαραγὲς καὶ οὐρὰ ποὺ καθὼς κάμπτεται προβάλλεται κάτω ἀπὸ τὸ σῶμα (εἰκ. 401). Δεξιότερα ὄρθιο ἀκανθόφυλλο ποὺ μοιάζει μὲ τὸ ἀκανθόφυλλο τοῦ πεσσίσκου στὸν Ἅγιο Βασίλειο τοῦ χωριοῦ Σταυρί (εἰκ. 66), πλάι του ἄλλο παρόμοιο, λίγο πλατύτερο καὶ στὸ ἄκρο ἄλλο φύλλο ἴσως ὄρθιο, δηλούμενο μὲ σχεδὸν κατακόρυφες παράλληλες αὐλακώσεις.

ΒΑ. τοῦ ναοῦ στὸ πρανὲς τοῦ βουνοῦ ἔχει ἀπορριφθεῖ ἄλλο κομμάτι ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου, μήκους 1.32 καὶ πλάτους στὴν κάτω πλευρὰ 0.16, στὴν ἄνω 0.225 καὶ πάχους 0.23. Πάλι κι ἐδῶ ἡ ἐπάνω ζώνη ἔχει ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ ἡ λοξότμητη (κατὰ σειρὰν ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ) δύο ἀκανθοειδὴ ἀνθέμια μὲ ἐξέχουσα τὴν ἐλαφρῶς ἀνακαμπτόμενη κορυφή τους, δύο κύκλους μὲ ὁριζόντια ἀντίνωτα ἀνθέμια, τῶν ὁποίων οἱ ἄκανθες ἀναπηδοῦν ἀπὸ

125. Βλ. γιὰ τὸ ναὸ καὶ τὰ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν ποὺ διασώζει Μ. Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1979, 163-166.

126. Ὅ.π. 164.

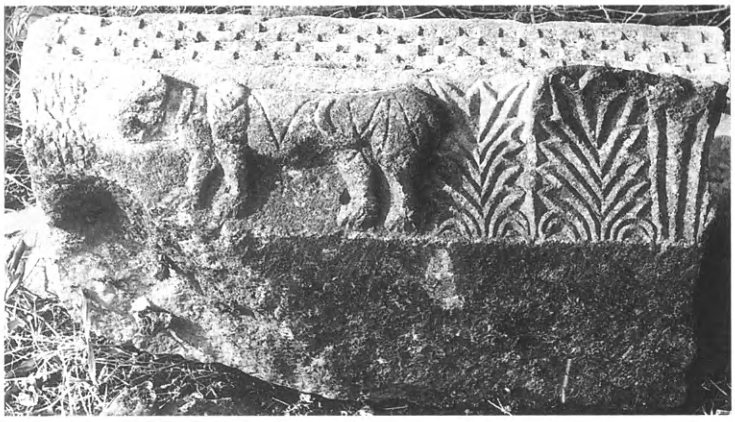
127. Ὅ.π. 166.

Εἰκ. 398-399. Πεσσίσκος τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ μὲ σύμφυτους κιονίσκους.

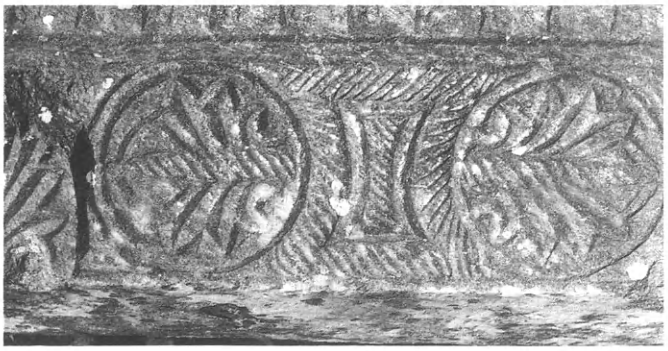
Εἰκ. 400. Ἀπότμημα λοξότμητου γείσου.

Εἰκ. 401. Ἀπότμημα κοσμήτου.

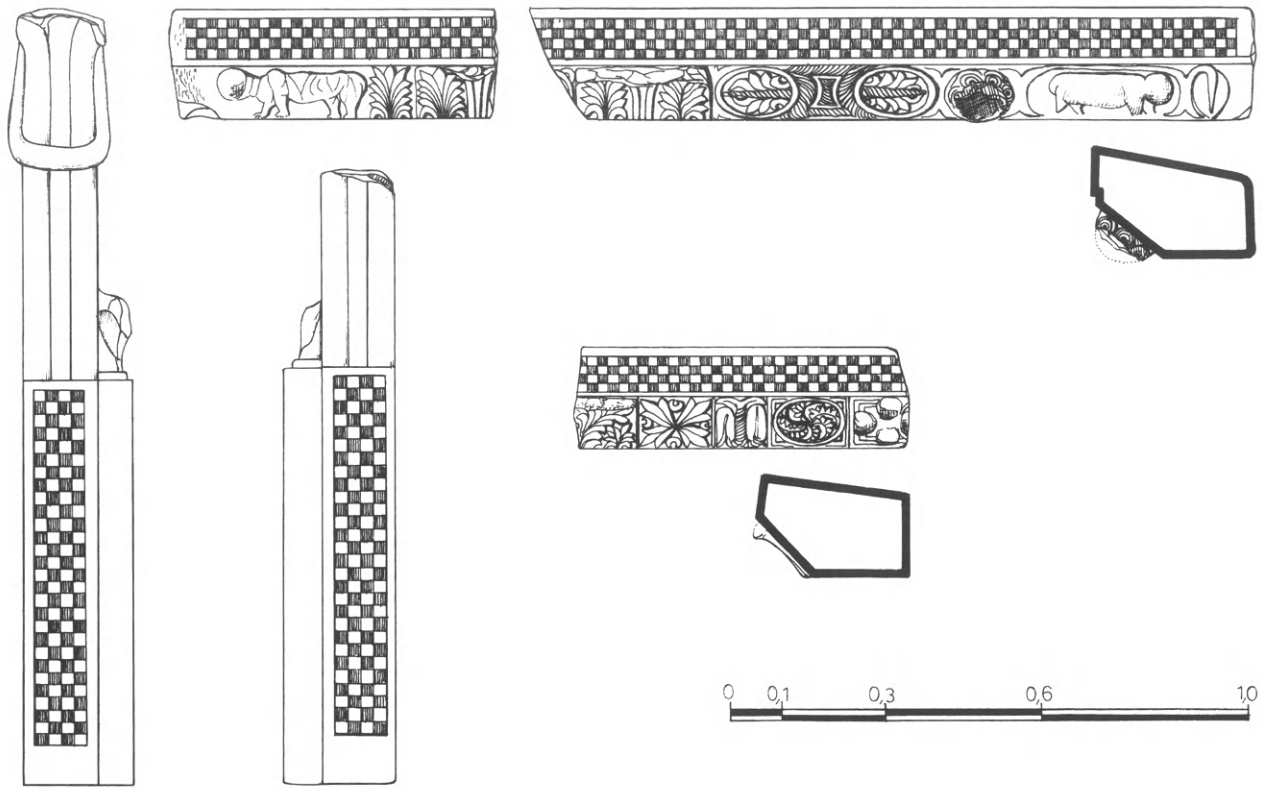

Εἰκ. 402. Κομμάτι ἐπιστυλίου τέμπλου.

Εἰκ. 403-404. Λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐπιστύλιο.

Εἰκ. 405. Σχέδια γλυπτῶν τοῦ ναοῦ.

στρεπτὸ κορμὸ καὶ μεταξὺ τῶν κύκλων σχῆμα ὅμοιο πρὸς τὰ ἀρχαῖα τάλαντα· καὶ τούτου τὸ πλαίσιο καὶ ὁ κεντρικὸς κατακόρυφος κορμὸς ἔχει μορφὴ σχοινίου (εἰκ. 402, 403). Πιὸ πέρα σπασμένο κομβίο, στὴ συνέχεια χοντροκομμένο ζῶο βαδίζον πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ κοντὰ πόδια, κορμὸ ἔξεργο, τομῆς σχεδὸν ἡμικυλινδρικῆς, καὶ στρογγυλό, φθαρμένο κεφάλι. Τὸ ζῶο (εἰκ. 404) μοιάζει πρὸς ἐκεῖνο ἀποτμήματος ποὺ γνωρίσαμε προηγουμένως. Τέλος μακρὸς μίσχος μὲ κρεμάμενο μεγάλο κατακόρυφο, ὀξύληκτο αὐγόσχημο φύλλο ποὺ ἔχει κατὰ μῆκος στὸ μέσον νεύρωση (εἰκ. 404).

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς σὲ ὅλα τὰ γλυπτὰ ἀπαντᾶ τὸ ἀβακωτὸ κόσμημα. Τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ βλ. καὶ στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 405.

26. Ἅγιος Θεόδωρος Ἄνω Πούλας

Στὸ ὀρθογώνιο σήμερα παράθυρο τοῦ νότιου τοίχου τῆς μονοκάμαρης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Ἄνω Πούλας[128] εἶναι ἐντοιχισμένα ὡς ἀνώφλιο τμῆμα πεσσίσκου μὲ

128. Βλ. *ΠΑΕ* 1974, 125-128 καὶ Νικ. Γκιολέ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Ἄνω Πούλας στὴ Μέσα

Εἰκ. 406. Γλυπτὰ ἐντοιχισμένα στὸ παράθυρο τοῦ Ν. τοίχου.

ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ ὡς σταθμοὶ τμήματα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων. Τὸ δεξιό, μικρότερο, ἔχει σύμφυτο κιονόκρανο, κοσμούμενο στὴν πρόσοψη μὲ λυρόμορφο πλαίσιο περιέχον πυροστρόβιλο (εἰκ. 406).

27. Ἐπισκοπὴ

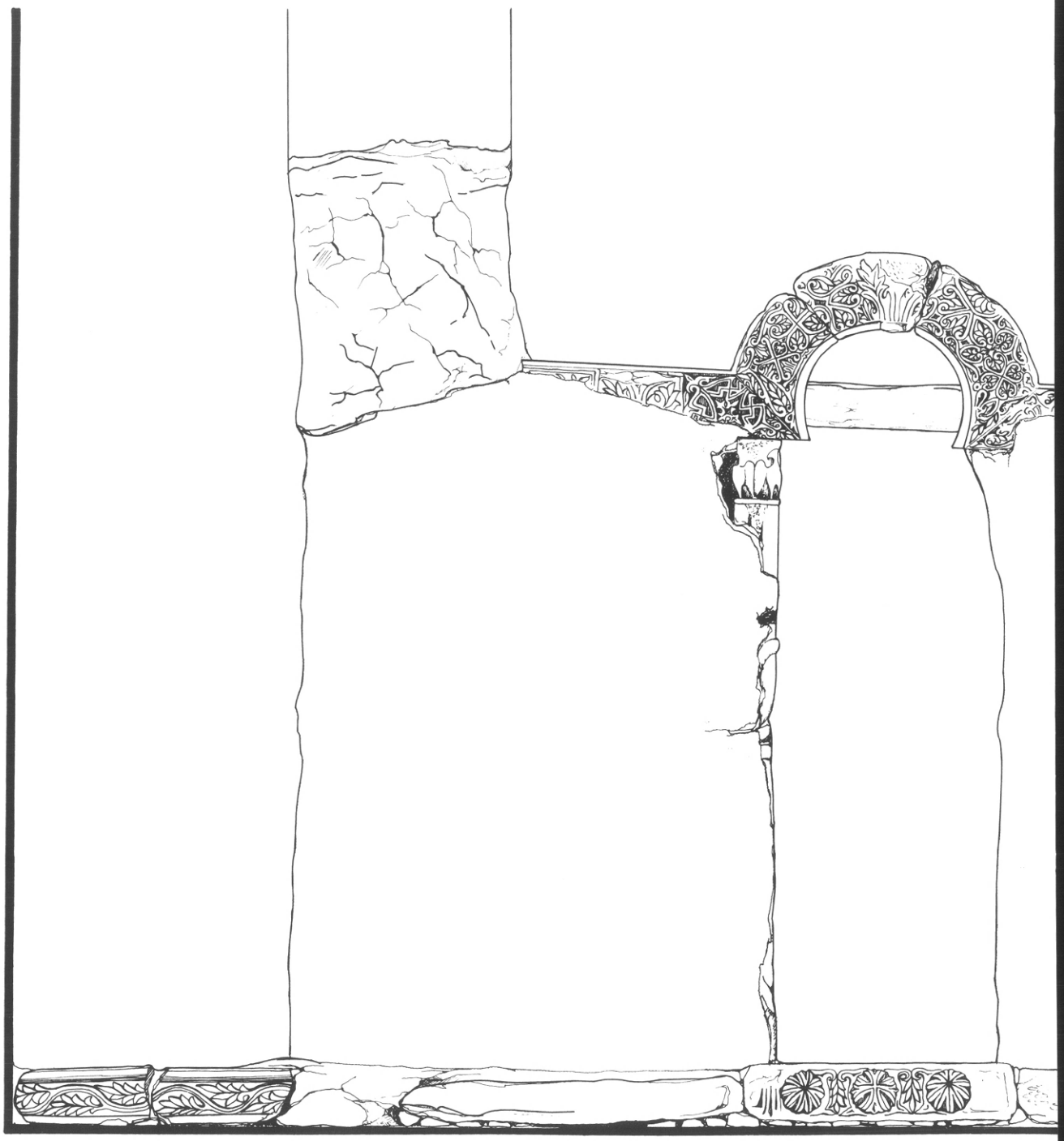
Γιὰ τὸ μνημεῖο ποὺ τοποθετεῖται γύρω στὸ 1200, ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά[129]. Τὸ τέμπλο σήμερα εἶναι χτιστό· ἔμειναν ὅμως στὴ θέση τους τὸ μαρμάρινο ἀνάγλυπτο ἐπιστύλιο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ἐντοιχισμένο Β. πεσσίσκο, κιονίσκο καὶ τὸ κιονόκρανό του, καθὼς καὶ ὁ κοσμήτης τοῦ Διακονικοῦ.

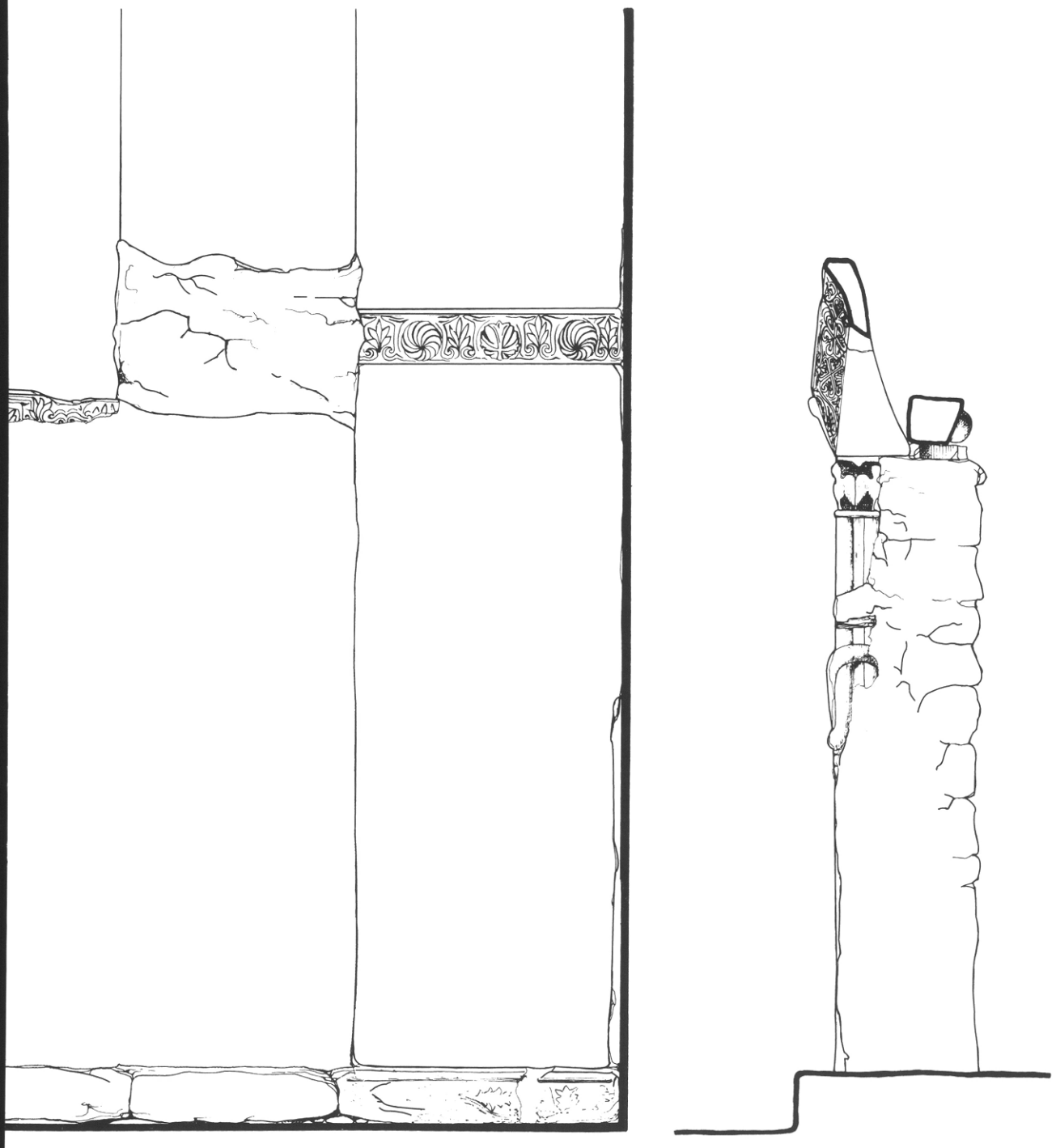
Τὸ ἐπιστύλιο πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὁλοφάνερα πεταλόμορφο[130] (σχέδ. εἰκ. 407) μὲ ὁριζόντια πτερύγια καταστόλιστα μὲ πυκνά, συγχεόμενα, ποικίλα, ἀνάγλυπτα

Μάνη, *ΛακΣπ* ΙΓ΄, 1996, 277-305.

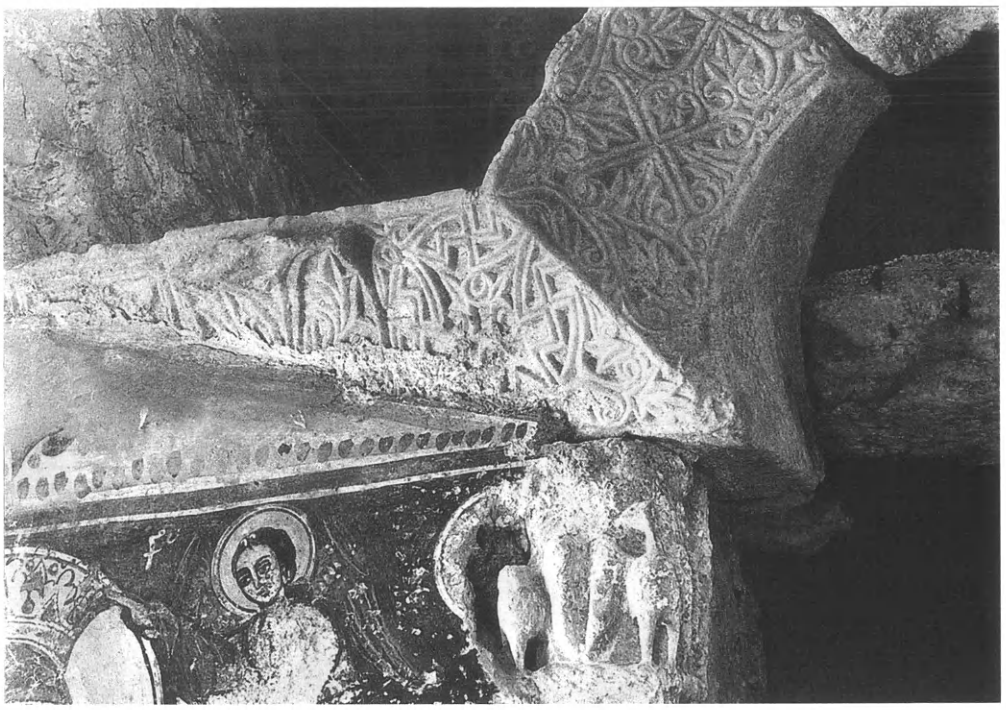
129. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, 65-112, τοῦ ἴδιου, *Τοιχογραφίες*, 151-212, τοῦ ἴδιου, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματιανοῦ, *Ἱστορικογεωγραφικά*, τ. 2ος, Γιάννενα - Θεσσαλονίκη 1988, *Σύμμεικτα*, 189-190.

130. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες*, 155 εἰκ. 5. Γιὰ πεταλόμορφο τόξο βλ. καὶ ὅ.π. σ. 152. Γιὰ τὸ πεταλόμορφο τόξο γενικὰ στὴ βυζαντινὴ Ἑλλάδα βλ.

Εἰκ. 407. Σχέδιο τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 408. Τμῆμα τοῦ πεταλόμορφου ἐπιστυλίου πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ, τὸ βορινό του πτερύγιο καὶ κιονόκρανο κιονίσκου.

κοσμήματα. Ἂς ἐπιχειρήσομε τὴν περιγραφή τους ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ δεξιά. Τὸ δεξιὸ πτερύγιο, κρυμμένο, ὅπως καὶ τὸ ἀριστερό, κατὰ τὸ μεγαλύτερό του μέρος μέσα στὸν μεταγενέστερο χτιστὸ τοῖχο ἔχει ὑποστεῖ φθορές. Στὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ τόξου τρία σταυρόσχημα θέματα συμπλεκόμενα ἀνάμεσα σὲ ἕλικες ἁπλωμένες ἐπάνω καὶ κάτω. Τὰ κενὰ στὰ δύο πρῶτα σταυρόσχημα θέματα γεμίζουν ἀνθέμια. Ἡ ἀριστερὴ κεραία τοῦ πρώτου συναποτελεῖ τὴ δεξιὰ τοῦ δεύτερου. Οἱ κεραῖες εἶναι καρδιόσχημες, ἀλλ' ἐνῶ τὰ ὀξύληκτα ἄκρα τους στὸ πρῶτο σταυρόσχημο βρίσκονται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σταυροῦ, στὸ δεύτερο ἀντίθετα κατευθύνονται πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ τρίτο κόσμημα ἐπαναλαμβάνει τὸ σχῆμα τοῦ πρώτου, ἀλλὰ θὰ ἔλεγε κανεὶς μὲ σύγχυση. Ὄχι μόνον οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ ἀνθέμια εἶναι μεγαλύτερα, ἀλλὰ ἀντὶ τῆς ἐπάνω κεραίας ἔχει σκαλιστεῖ μισό (;) μεγαλύτερο ὁριζόντιο ἀνθέμιο. Στὸ μέσον τοῦ τόξου πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ σπασμένη σήμερα τὴν προέχουσα, ἀνακαμπτόμενη κορυφή του καὶ στὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ τόξου, πάλι ἐκ δεξιῶν,

Ἀν. Ὀρλάνδο, *ΕΕΒΣ* 11, 1935, 414. Γιὰ τὴν παρουσία του στὴ Μάνη βλ. καὶ Ἄννα Ι. Λαμπροπούλου - Ἀφέντρα Γ. Μουτζάλη, Ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰγιαλείας, συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν, Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, *Σύμμεικτα* 11, Ἀθήνα 1997, 341.

πρῶτο κόσμημα ὅμοιο πρὸς τὸ τρίτο τοῦ δεξιοῦ σκέλους καὶ στὴ συνέχεια πάλι συμπλεκόμενα παραλλάσσοντα θέματα, σταυρὸς μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, ποὺ συμβάλλουν στὴ διαμόρφωση ἀνθεμίων, τὰ ὁποῖα γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά. Πιὸ πέρα χιαστὸ κόσμημα μὲ ἀγκυρούμενα ἐπίσης τὰ ἄκρα τοῦ χῖ καὶ στὰ κενὰ ἀκανθόφυλλα. Στὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται στὴ συνάντηση τοῦ τόξου μὲ τὸ ἀριστερὸ πτερύγιο ἄτακτα τοποθετημένα ἀνθέμια, γιὰ νὰ γεμίσουν τὸν χῶρο. Ὁ φόβος τοῦ κενοῦ διακατέχει τὸν καλλιτέχνη. Πρῶτο ἐκ δεξιῶν θέμα τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 408) κύκλος ἀπὸ δισχιδὴ ταινία, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ διακόσμου στὸ ἐπιστύλιο. Ἀπὸ κύκλο ξεφυτρώνουν λοξὰ πρὸς τὰ ἔξω ἐπάνω ἀριστερὰ τρίφυλλο καὶ κάτω δεξιὰ ἀνθέμιο. Ὁ κύκλος περιβάλλει καμπυλόπλευρο τετράπλευρο ποὺ ἔχει μέσα πλαγιαστὸ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες εἶναι τριφυλλόσχημες. Στὰ κενὰ μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ τετράπλευρου ἀπὸ ἕνας ἀγκυλωτὸς σταυρός. Ἀριστερότερα, στὸ μέσον τοῦ πτερυγίου πάλι πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ σπασμένη τὴν ἀνακαμπτόμενη κορυφή του καὶ πλάι του ὀρθογώνιο ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποπτευθεῖ κανεὶς τί περιέκλειε (εἰκ. 408).

Ὁ πυκνότατος καὶ μπλεγμένος διάκοσμος τοῦ ἐπιστυλίου, ἐκφράζοντας, νομίζω, τὸ γενικὸ ὕφος τῆς ὑστεροκομνήνειας τέχνης, πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τῶν δυσμῶν τοῦ 12ου αἰ.

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἀποτμήματα μὲ τὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ γένεση πεταλόμορφου τόξου, προφανῶς τόξου πύλης τοῦ ἱεροῦ, βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι (βλ. πιὸ κάτω σ. 293 ἀριθ. 28). Ὁ διάκοσμος τοῦ τόξου τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι πιὸ πυκνὸς ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ τόξου στὸ Τηγάνι. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ὁ δεύτερος χρημάτισε πρότυπο γιὰ τὸν γλύπτη τῆς Ἐπισκοπῆς.

Στὴ θέση του πάνω στὸν βατήρα τοῦ τέμπλου τῆς Ἐπισκοπῆς διακρίνεται ὁ Β. πεσσίσκος τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ. Ὅπως ἔχει τοποθετηθεῖ, ἡ πλάτους 0.12 πλευρά του κοσμεῖται μὲ ἀτέρμον ὀκτώσχημο πλέγμα, ἐνῶ ἡ σημερινή του πρόσοψη εἶναι ἀκόσμητη. Ὁ κιονίσκος τοῦ Β. στηρίγματος ἔχει μορφὴ τεσσάρων ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο καὶ τὸ κιονόκρανο κοσμεῖται στὶς γωνιὲς ἀπὸ ἕνα πουλὶ μὲ τὰ φτερὰ ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ μὲ τὸ μάρμαρο σκαμμένο πίσω ἀπὸ τὰ πόδια τους· τὸ δεξιὸ πουλὶ ἔχει στραμμένο τὸ κεφάλι πρὸς τὸ ἄλλο (εἰκ. 408).

Ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια τοῦ Διακονικοῦ τὸ κάτω βρίσκεται στὴ θέση του μὲ χαλασμένη τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου[131]. Ἔχει τρία ἔξεργα συμπαγὴ κομβία, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀκραῖα κοσμοῦνται μὲ πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο μὲ ἰσοσκελὴ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλα. Τὰ κομβία πλαισιώνονται ἀπὸ ἀνθέμια ἀνάμεσα σὲ κατακόρυφες κεραῖες. Κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο στὸν Β. καὶ Ν. τοῖχο διακρίνονται οἱ ἐκβαθύνσεις τῆς πάκτωσης πεσσίσκων, κιονίσκων καὶ κιονοκράνων. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ θὰ εἶχαν ὕψος 1.92. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν κοσμήτη ὑπῆρχε φαίνεται καὶ ἄλλος λοξότμητος, ὅπως φανερώνουν ἀποτυπώματα τῆς πάκτωσής του.

Πάνω ἀπὸ τὸ τόξο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχει τοποθετηθεῖ προφανῶς σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ λοξότμητο γεῖσο, μήκους 0.87 καὶ πλάτους ἐπάνω 0.24 καὶ κάτω 0.155, μὲ δυὸ ἔξεργα κομβία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα κοσμεῖται μὲ σταυρὸ τριμεροῦς ταινίας καὶ μεταξὺ τῶν κεραιῶν μὲ ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια, ποὺ τὸ ὀξύληκτο φύλλο τῆς κορυφῆς τους βρίσκεται

131. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, πίν. 55α.

Εἰκ. 409. Ἀνάγλυπτο ἀνώφλιο τῆς Β. θύρας (σὲ δεύτερη χρήση).

κοντὰ στὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Τὸ ἄλλο κομβίο ἔχει στὸ μέσον μικρὸ σταυρὸ καὶ γύρω του πλέγμα. Τὸ κομβίο μὲ τὸν μεγάλο σταυρὸ πλαισιώνουν κύκλοι ἐγκλείοντες ἐπιπεδόγλυφα φύλλα· οἱ κύκλοι ἔχουν ἀπέξω τέσσερα ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια μὲ διάταξη χιαστί. Δεξιὰ τοῦ ἄλλου κομβίου σὲ βάθος μὲ ἀβακωτὸ σκάλισμα δυὸ ἀντιμέτωπα ἐπιπεδόγλυφα πουλιὰ ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου. Τὸ γεῖσο εἶναι κατὰ 10 ἑκ. μακρότερο τοῦ εὑρισκόμενου στὴ θέση του γείσου τοῦ Διακονικοῦ. Μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ ὡς βαθμίδα ἀπόκειται γεῖσο, μήκους 0.70, μὲ τρία ἔξεργα κομβία· τὸ μεσαῖο ἔχει σταυρὸ καὶ τὰ ἄλλα ἀστέρια (;) μὲ πολλὲς ἀκτίνες. Ἀνάμεσά τους ἀπὸ ἕνα ἀνάστροφο ἀνθέμιο, πλαισιωμένο ἀπὸ κατακόρυφες ἕλικες. Τὸ γεῖσο εἶναι βραχύτερο, ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὸ ἄνοιγμα 0.76 τῆς πύλης τῆς Πρόθεσης.

Μπροστὰ στὴν πύλη τῆς Πρόθεσης ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὰν βαθμίδα τμῆμα περίθυρου σὲ δυὸ κομμάτια, μήκους τὸ καθένα 0.42. Στὸ ἄνω μέρος κυμάτιο τομῆς ἡμικυκλικῆς καὶ στὴν πρόσοψη διμερὴς ἑλικοειδὴς βλαστός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φυτρώνουν πλαγιαστὰ φύλ-

Εἰκ. 410. Ἀποτμήματα γλυπτῶν.

λα ἄκανθας, πληροῦντα τὰ κενὰ τῶν κυμάνσεων (σχέδ. εἰκ. 407). Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὅμοιο ἀπότμημα σὲ δεύτερη χρήση, μήκους 1.25 καὶ πλάτους (ἐπάνω) 0.235 ἔχει τοποθετηθεῖ ὡς ἀνώφλιο τῆς διασκευασμένης Β. θύρας τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 409).

Καὶ μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ Διακονικοῦ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς βαθμίδα ἀποτμήματα μὲ δυσδιάκριτο, ἀλλὰ μᾶλλον διαφορετικὸ διάκοσμο (σχέδ. εἰκ. 407).

Μεταξὺ τῶν λίθων μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει χτιστεῖ τὸ μεταγενέστερο τέμπλο βρίσκονται: α) Ἀπότμημα κοσμήτη μήκους 0.52 μὲ κάτω πλευρὰ 0.10 κοσμούμενο στὴ λοξότμητη πρόσοψη μὲ σειρὰ ἀκανθόμορφων ἀνθεμίων ἐναλλὰξ ὄρθιων καὶ ἀνεστραμμένων. β) Κομμάτια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων καὶ πεσσίσκων. γ) Πλάκα θωρακίου, ὁρατοῦ πλάτους 0.61, ἔχουσα στὸ μέσον σταυρὸ τοῦ ὁποίου φαίνεται ἡ σχοινιόμορφη κάτω κεραία πάνω σὲ βάση τριῶν βαθμίδων. Δεξιὰ σώζονται τὰ πόδια πουλιοῦ. δ) Ἀποτμήματα τῶν μαρμάρινων πλακῶν, οἱ ὁποῖες ἔφραζαν τὰ παράθυρα. Ἀκόμη εἶναι ἐντοιχισμένα καὶ ἄλλα κομμάτια γείσων ποὺ δὲν φαίνεται ὁ διάκοσμός τους.

Μέσα στὸ ναὸ ἀπόκεινται ἐπίσης:

1) Κομμάτι λοξότμητου γείσου μήκους 0.27 καὶ ὕψους στὴ λοξότμητη πλευρὰ 0.11. Ἔχει στὴν πλευρὰ αὐτὴ ἑλικοειδὴ βλαστὸ ἀπὸ διμερὴ ταινία μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ γλυφὲς ἔχουν στρογγυλεμένη τομή. Κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰ ἔχει πλάτος 0.135 καὶ στὴν κάτω 0.095 (εἰκ. 410).

2) Ἀπότμημα κιονίσκου μορφῆς ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο μήκους 0.325 καὶ διαγώνιας τομῆς 0.12.

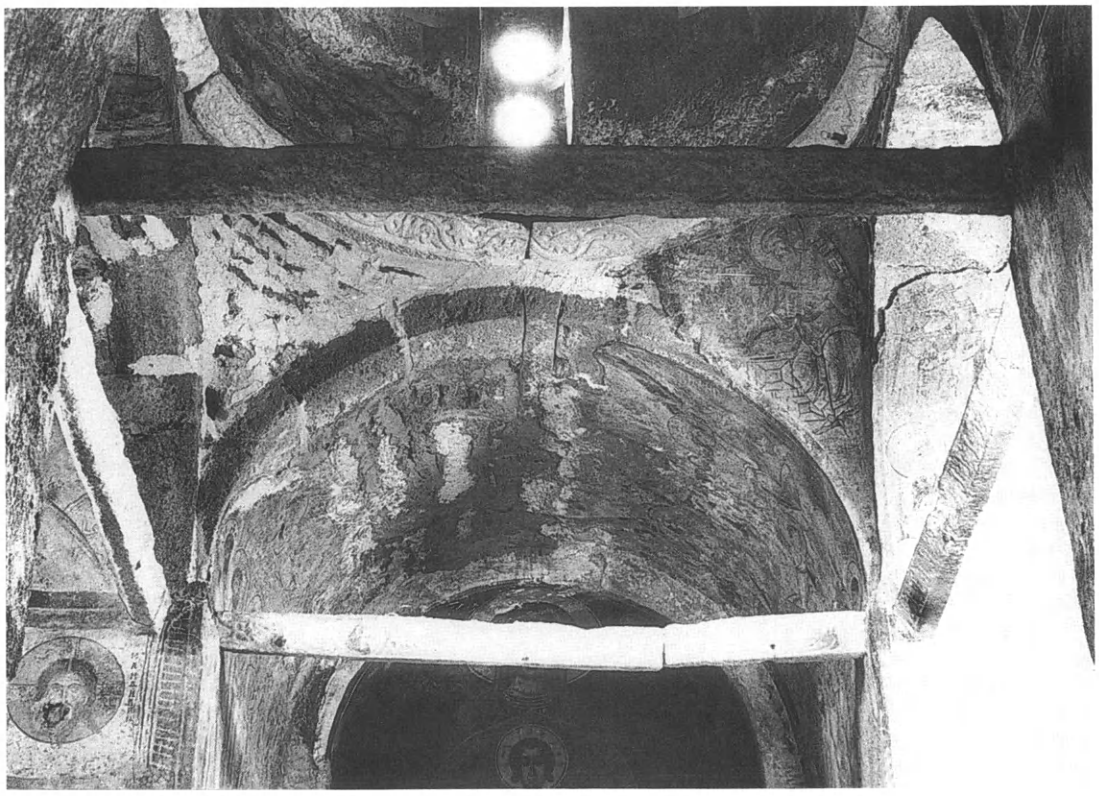
3) Δύο κομμάτια κιονίσκων, τὸ ἕνα μήκους 0.27 καὶ διατομῆς 0.11 καὶ τὸ ἄλλο ἀντίστοιχα 0.16 καὶ 0.135. Οἱ κιονίσκοι ἔχουν ἑπτὰ πλευρὲς ἴσως γιατὶ ἦταν ἐντοιχισμένοι.

Ὅμοιο πρὸς τὰ δύο τελευταῖα ἀποτμήματα ἀπόκειται στὸ νάρθηκα[132] μήκους 0.28.

132. Στὸ νάρθηκα ἦταν ριγμένο ἀπότμημα γλυπτοῦ μήκους 0.44, πλάτους στὴν ἄνω πλευρὰ 0.21,

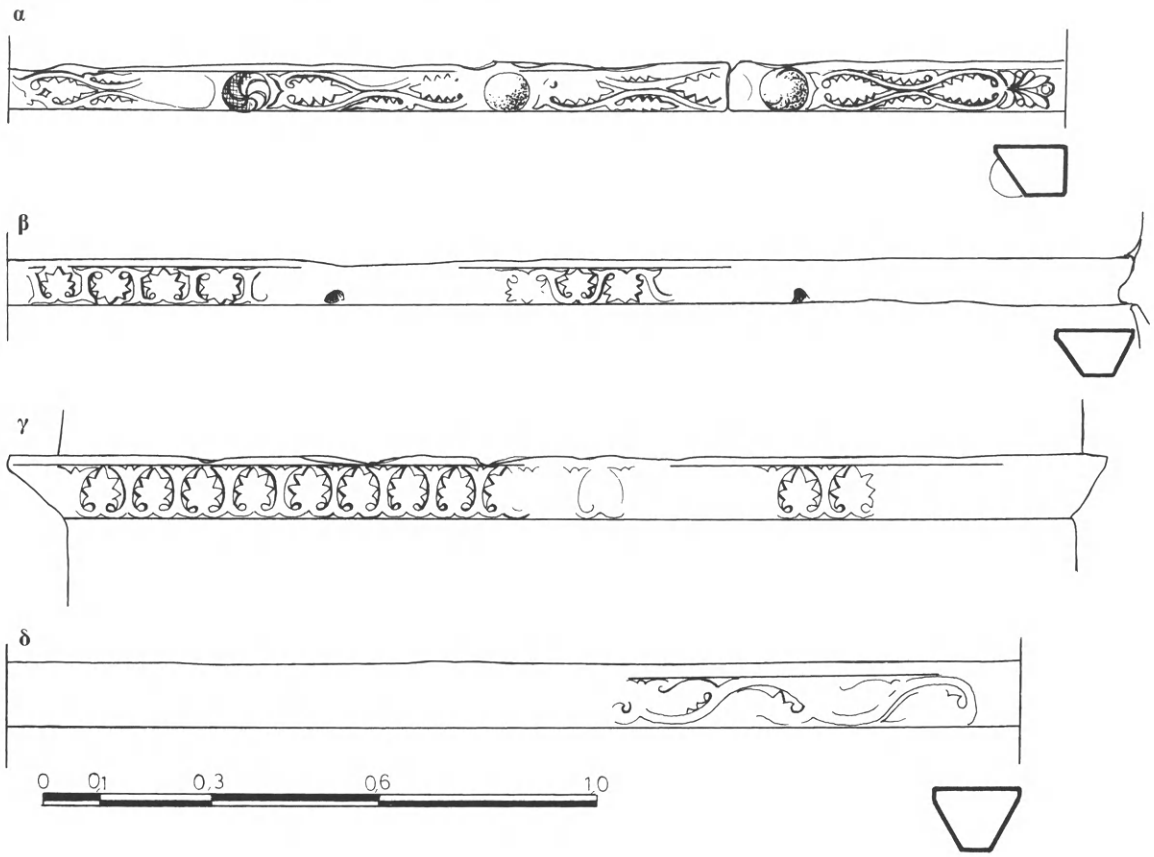

Εἰκ. 411. Τμῆμα ἀνάγλυφου (παλαιοχριστιανικοῦ) μὲ ἀπεικόνιση δύο ζώων.

Εἰκ. 412. Βάση τοῦ τρούλλου καὶ ἑλκυστῆρες.

στὴν κάτω 0.14 καὶ πάχους 0.15. Εἰκονίζει δυὸ ζῶα, ἴσως πρόβατα, ποὺ βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ πρῶτο στρέφει τὸ κεφάλι πίσω πρὸς τὸ ἄλλο. Τὸ σῶμα τους φέρει μικρὲς πρισματικὲς βαθύνσεις (εἰκ. 411). Μᾶλλον τὸ ἀνάγλυφο εἶναι παλαιοχριστιανικό.

Εἰκ. 413. Ἐλκυστῆρες, σχέδιο.

Στὸν νάρθηκα ἐπίσης βρίσκεται τμῆμα κιονίσκου κυκλικῆς τομῆς, μήκους 0.23, διαμέτρου 0.10, μὲ σύμφυτο κιονόκρανο ὕψους 0.12, ἐλαφρὰ τετραγωνισμένο, μὲ διάκοσμο στὴν πρόσοψη ἀνθέμιο κάτω ἀπὸ μετέωρο τόξο (εἰκ. 410). Ἡ κυκλικὴ βάση τοῦ τρούλλου τῆς ἐκκλησίας ἐξαίρεται ἐσωτερικὰ μὲ λοξότμητο γεῖσο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, διακοσμημένο μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ καμπύλες κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ εἶναι ἁπαλές (εἰκ. 412).

ΕΛΚΥΣΤΗΡΕΣ (εἰκ. 412 καὶ σχέδ. εἰκ. 413α-δ).

Ἐκ τῶν τεσσάρων ἑλκυστήρων ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, πολὺ φθαρμένο, ἔχουν διάκοσμο οἱ τρεῖς στὴ λοξότμητη πλευρά, ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ.

Ὁ ἀνατολικός (σχέδ. εἰκ. 413, α) ἔχει τρία ἔξεργα κομβία, πάνω στὰ ὁποῖα εἶναι σκαλισμένοι πυροστρόβιλοι μὲ ἀραιὲς συστροφές. Στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ κοσμήτη ζεύγη ἐπιπεδόγλυφων βλαστῶν ποὺ ἀπομακρυνόμενοι καὶ συναντώμενοι ἀνὰ δύο διαμορφώνουν ἐλλείψεις πληρούμενες ἀπὸ ὁριζόντιο ἀνθέμιο, ὅμοιο μὲ κυπαρίσσι. Σὲ κάθε ζεῦγος τὰ ὁριζόντια ἀνθέμια εἶναι ἀντικόρυφα. Στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν ἐλλείψεων ἡμίφυλλα ἄκανθας. Τὸ δεξιὸ ζεῦγος ἀπολήγει στὸ ἄκρον σὲ πλατὺ ἀνθέμιο.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ διακρίβωση τῆς παρουσίας καὶ τῆς μορφῆς κομβίων στοὺς ἄλλους ἑλκυστῆρες.

Ὁ νότιος ἑλκυστήρας, λοξότμητος αὐτὸς καὶ κατὰ τὶς δύο πλευρές, ἔχει διακοσμηθεῖ μόνο στὴ Β. πλευρὰ ἀπὸ σειρὰ ἐπιπεδόγλυφων πλατέων φύλλων, ἐναλλὰξ ὄρθιων καὶ ἀνάστροφων, ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν ὁποίων ξεκινοῦν ἕλικες πλατιές, ὀρθούμενες μεταξὺ τῶν ἀνθεμίων (σχέδ. εἰκ. 413β).

Καὶ ὁ βόρειος κοσμήτης ἦταν διακοσμημένος στὴ Ν. πλευρά του. Τὸ κόσμημα εἶναι σήμερα ἀδιάγνωστο ἐξ αἰτίας τῆς διάβρωσης τοῦ μαρμάρου.

Ὁ δυτικὸς ἑλκυστήρας ἔχει διάκοσμο καὶ στὶς δύο λοξότμητες πλευρές του: στὴν Α. ἔχει σειρὰ φύλλων ὅμοιων μὲ ἐκεῖνα τοῦ νοτίου (β). Διαφέρουν κατὰ τὶς ἄνω ἄκρες τῶν ἑλίκων ποὺ διαπλατύνονται σὲ τρίφυλλο (γ). Ἡ ἐργασία ὅμως εἶναι χοντρή, προδίδουσα ἄλλο χέρι. Ἀπὸ τὸν διάκοσμο τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἡ διάβρωση ἄφησε νὰ διακρίνονται στὸ Β. ἄκρο λίγες κυμάνσεις ἐπιπεδόγλυφου ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (δ).

ΦΡΑΓΜΑΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ

Τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς μεσαίας ἀψίδας φράζουν δυὸ μαρμάρινες πλάκες ποὺ φέρουν διάκοσμο στὴν ἐξωτερική τους πλευρὰ ἀπὸ ἕνα σταυρὸ στὸ ἐπάνω μέρος. Κάθε πλάκα ἔχει δυὸ ὀπές, τὴ μιὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μαρμάρινες διακοσμητικὲς πλάκες χωρὶς ὀπὲς φράζουν καὶ τὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ νάρθηκα. Ἡ πλάκα τοῦ Ν. παραθύρου, διαστ. 0.715×0.24, ἔχει τοποθετηθεῖ σὲ βάθος (ἀπέξω) 0.16. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νάρθηκα παράθυρο δὲν διακρίνεται. Ἐκεῖ ἄλλωστε εἰκονίζονται κολαζόμενοι. Ἐξωτερικὰ ἡ πλάκα τοῦ Ν. παραθύρου ἔχει ἀνάγλυπτους κύκλους μὲ ρόδακα καὶ φύλλο. Ἡ λευκὴ μαρμάρινη πλάκα ἡ ὁποία φράζει τὸ Β. παράθυρο τοῦ νάρθηκα διακοσμεῖται στὸ ἐξωτερικὸ ἀπὸ τρεῖς συνεχόμενους κύκλους· τί περιέκλειαν εἶναι ἀδιάγνωστο ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ λίθου. Καὶ οἱ πλάκες οἱ ὁποῖες φράζουν τὰ τέσσερα μονόλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου ἔχουν ἀπὸ μιὰ φωτιστικὴ ὀπὴ ἐκτὸς τῆς Α. ποὺ ἔχει δύο. Δεῖγμα τοῦ ἐπιπεδόγλυφου διακόσμου τους παρέχει ἡ δημοσιευόμενη φωτογραφία (εἰκ. 414). Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὀπὴ κύκλος ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σύνθετου ἀνθεμίου τὸ ὁποῖον περικλείει· ἀπὸ τὸν κύκλο ἐκτινάσσονται πρὸς τὰ ἔξω χιαστὶ ἀνθέμια ποὺ ἔχουν δυὸ φυλλάρια μακρὰ καὶ καμπύλα, συναντώμενα μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ παράπλευρου ἀνθεμίου. Τὰ μακρὰ φυλλάρια τῶν ἐπάνω ἀνθεμίων σχηματίζουν τόξο κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔχει λαξευθεῖ σταυρός.

Εἰκ. 414. Μαρμάρινη ἀνάγλυπτη πλάκα, φράγμα παραθύρου τοῦ τρούλλου.

Ὁ ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος ἄλλης μαρμάρινης πλάκας, ποὺ φράζει παράθυρο τοῦ τρούλλου καὶ ἔχει μιὰ ὀπή, συνίσταται σὲ ἐλλειπτικοὺς δίσκους, οἱ ὁποῖοι περιέχουν σύνθετο ἀνθέμιο. Οἱ δίσκοι συνδέονται μὲ κατακόρυφη χάραξη καὶ ἔχουν στὰ μεταξύ τους κενὰ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Τὸν ἐπάνω δίσκο ἐπιστέφει σταυρός.

Ἡ πλάκα ποὺ φράζει τὸ Α. παράθυρο τοῦ τρούλλου κοσμεῖται ἀνάμεσα στὶς δύο ὀπὲς μὲ δύο ἀντικόρυφα ἐπιπεδόγλυφα τριγωνόσχημα φύλλα. Τὸ καθένα τους ἔχει ἑπτὰ γλωσσίδες· οἱ κάτω ἐκτείνονται μακρότερες καὶ καμπυλούμενες συναντῶνται. Ἀποτελοῦν τὴ βάση τοῦ τριγωνόμορφου κοσμήματος. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ὀπὴ μέσα σὲ κύκλο ἕνα καμπυλόπλευρο ἑξάγωνο περιβάλλει ἑξάκτινο ἀστέρι, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὴν κατώτερη ὀπὴ ἡ

πλάκα εἶναι ἀκόσμητη. Στὶς γωνιὲς τοῦ τρούλλου πάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῶν ψευδοκιονίσκων οἱ ὑδρορρόες ἔχουν μορφὴ λεοντοκεφαλῆς[133]. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Λασκαρίνα Μπούρα, σ' αὐτὲς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζώου ἀποδίδονται συνοπτικὰ μὲ γραμμές, ποὺ χαράζονται στὴν ἀποστρογγυλεμένη ἐπιφάνεια τῆς ὑδρορρόης. Τὰ αὐτιὰ καὶ ἡ μύτη ἐπιπεδοποιημένα μόλις ἐξέχουν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἡ χαίτη ἀποδίδεται σχηματικὰ μὲ παράλληλες κυματιστὲς γραμμές, στοιχεῖο ποὺ διακρίνεται ἐπίσης στὴ λεοντοκεφαλὴ τῆς Ὀχιᾶς καὶ τοῦ Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας[134].

Ἔξω τοῦ ναοῦ ἀπόκειται κομμάτι πεσσίσκου μὲ σύμφυτο ὀκταγωνικὸ κιονίσκο μήκους 0.49. Ὁ ἀκόσμητος πεσσίσκος, πλ. 0.9, ἔχει σύμφυτο σταθμὸ πύλης ἀπολήγοντα σὲ μικρὸ στενόμακρο μῆλο. Ἡ διατομὴ τοῦ ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου εἶναι 0.085. Στὸν Ν. τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὰ κεραμίδια τοῦ ΝΔ. πλάγιου διαμερίσματος, εἶναι ἐντοιχισμένο λοξότμητο γεῖσο, μήκους 0.87 καὶ ὕψους 0.09, ἔχον στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας.

28. Ἁγήτρια

Ὁ δικιόνιος τρουλλαῖος ναὸς τῆς Ἁγήτριας (Ὁδηγήτριας) κοντὰ στὸ μικρὸ χωριὸ Ἁγία Κυριακὴ τῆς Μέσα Μάνης εἶναι γνωστός[135]. Τὸ μνημεῖο χρονολογήθηκε κοντὰ στὸ 1200.

Γιὰ τοὺς κίονες καὶ τὰ τεκτονικὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 415) ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[136].

Τὴ βάση τοῦ τρούλλου περιτρέχει γεῖσο μὲ διάκοσμο ἀβακωτό, διακοπτόμενο ἀπὸ κομβία ἔξεργα, ποὺ ἔχουν λαξευμένο ἐπάνω τους πυροστρόβιλο.

Εἰκ. 415. Βόρειο κιονόκρανο.

ΕΛΚΥΣΤΗΡΕΣ (σχέδ. εἰκ. 416, ἀριθ. 1-4α)

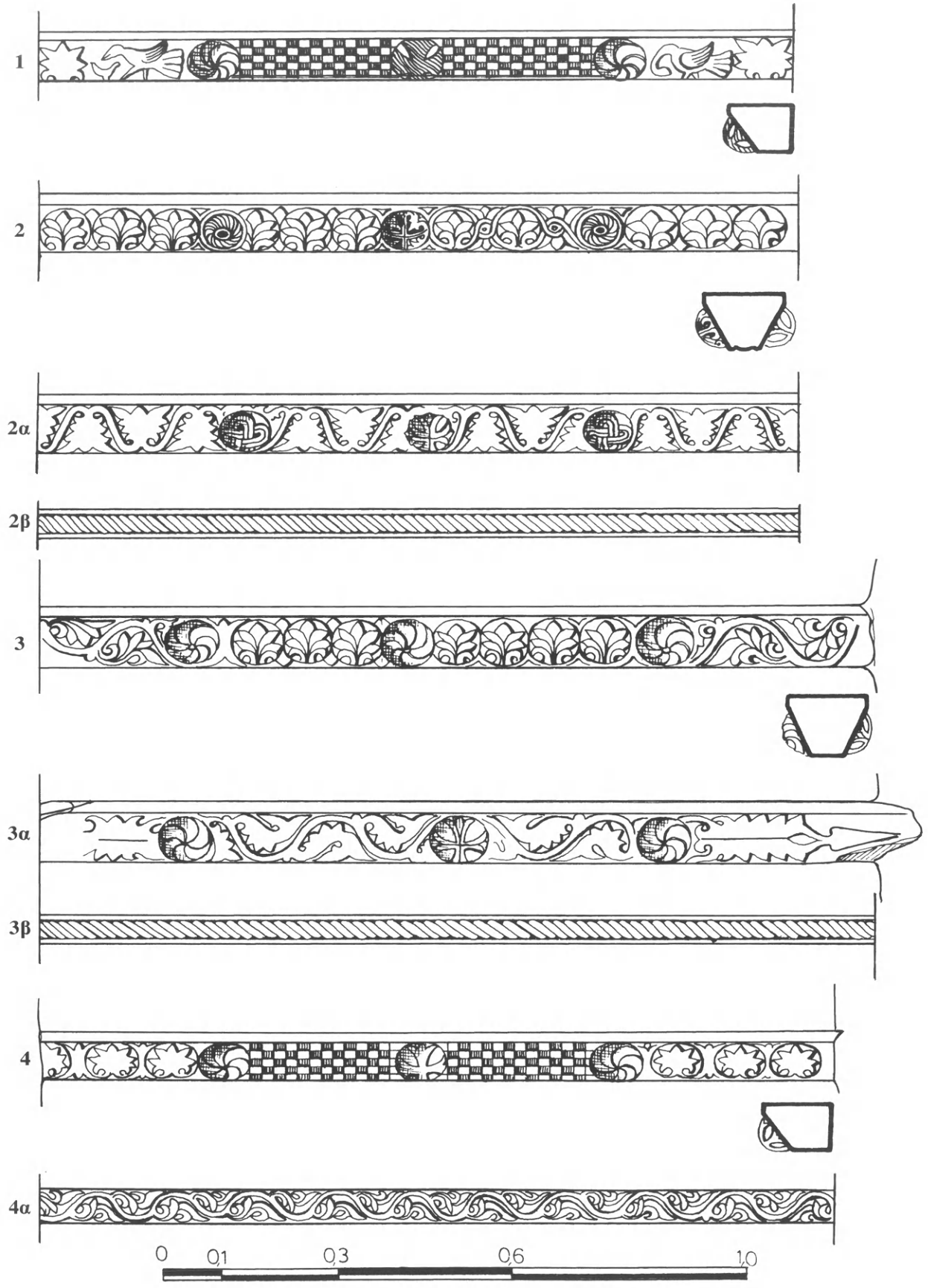
Ὁ εὑρισκόμενος στὴ Ν. κεραία ἔχει διάκοσμο (ἀριθ. 4) στὴ λοξότμητη πλευρά, ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ, καὶ στὴν ἄλλη ποὺ βλέπει πρὸς τὸ ἔδαφος. Τὴν πρώτη, τὴ λοξότμητη πλευρά, διαστέλλουν σὲ τέσσερα ἴσα τμήματα 3 ἔξεργα κομβία, τὰ ἀκραῖα μὲ πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο μὲ τὸν συνηθισμένο ἰσοσκελὴ σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του διαπλατύνονται σὲ τρίφυλλα. Ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ κομβίου κόσμημα ἀβακωτὸ καὶ στὸ κάθε ἄκρο τοῦ ἑλκυστήρα διάκοσμος ἐπιπεδόγλυφος: τρία πλατιὰ μὲ ἑπτὰ γλωσσίδες φύλλα, ἀπὸ τὴ βάση τῶν ὁποίων

133. Φωτογραφίες βλ. Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, εἰκ. 72, 73.

134. Ὅ.π. 42.

135. Ν. Β. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1977, 212-219 καὶ τοῦ ἴδιου, *Τοιχογραφίες*, 223-258.

136. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1977, 215.

Εικ. 416. Σχέδια (1-4α) έλκυστήρων.

ξεκινᾶ ὁ περιβάλλων αὐτὰ κύκλος. Τοὺς κύκλους ἐπάνω καὶ κάτω συνδέουν χαράξεις ὅμοιες μὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (σχέδ. εἰκ. 416, ἀριθ. 4). Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ἑλκυστήρα ἔχει ἔξεργο ἑλικοειδὴ βλαστό, ἔντονα καμπυλούμενο μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (σχέδ. εἰκ. 416, ἀριθ. 4α).

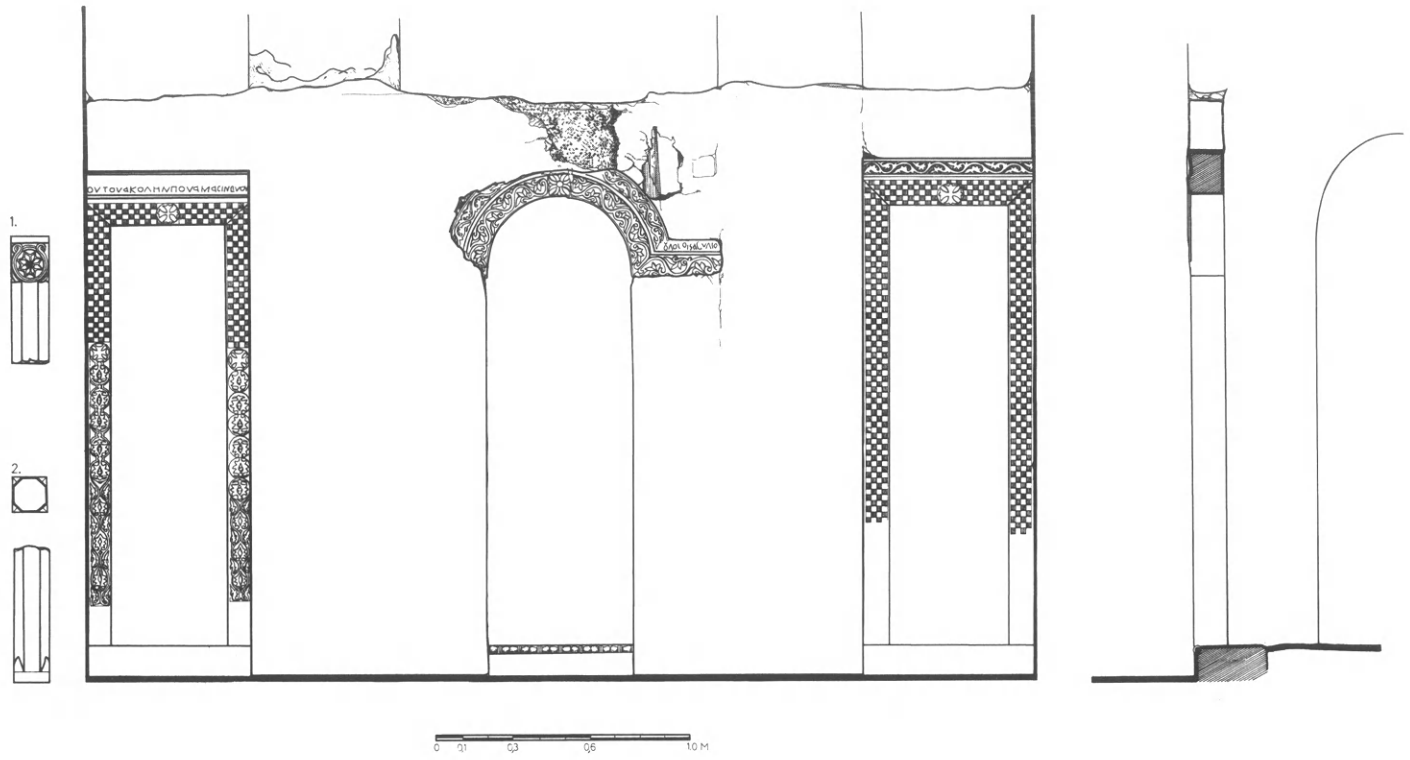
Ὁ ἀνατολικὸς ἑλκυστήρας (ἀριθ. 1) εἶναι διακοσμημένος μόνο στὴ λοξότμητη πλευρὰ ποὺ βλέπει πρὸς Δ. Τὰ κομβία δὲν εἶναι πολὺ ἔξεργα· τὰ ἀκραῖα ἔχουν πυροστρόβιλο καὶ τὸ μεσαῖο σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ κομβίου ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ στὰ ἄκρα τῆς πλευρᾶς ἕνα πλατύ, ἐπιπεδόγλυφο φύλλο μὲ ἐννέα γλωσσίδες τὸ δεξιὸ καὶ μὲ ἑπτὰ τὸ ἀριστερό. Πλάι στὸ φύλλο ἕνα πουλί: τὸ μακρόλαιμο δεξιὸ πουλί, ἀποδοσμένο κατ' ἀριστερὸ πλευρό, ραμφίζει τὸ στῆθος του καὶ τὸ ἄλλο σκύβει γιὰ νὰ πιεῖ νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο.

Ὁ βόρειος ἑλκυστήρας (ἀριθ. 2) ἔχει διάκοσμο καὶ στὶς δύο λοξότμητες πλευρές, δηλαδὴ καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ ποὺ εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὴ Β. θύρα τοῦ ναοῦ. Τὸ κεντρικὸ κομβίο σ' αὐτὴν εἶναι σταυροφόρο μὲ ἀγκυρούμενες τὶς φθαρμένες ἄκρες τῶν κεραιῶν τοῦ ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία σταυροῦ, ἐνῶ τὰ πλάγια κοσμοῦνται μὲ κύκλο μορφῆς σχοινίου, ὁ ὁποῖος ἔχει στὸ μέσον ἄλλο μικρὸ ἁπλὸ κύκλο. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀριστεροῦ κομβίου ἀπὸ τρία ἔξεργα ἀνθέμια μὲ ἑπτὰ γλωσσίδες μέσα σὲ κύκλο καὶ στὰ μεταξύ τους κενὰ ἄνω καὶ κάτω ἀπὸ μιὰ γωνία. Δεξιὰ τοῦ κεντρικοῦ κομβίου σηρικοὶ τροχοὶ μὲ δυὸ πεντάλοβα ἀνθέμια καὶ στὸ ἄκρο δεξιὸ τοῦ ἑλκυστήρα τρία ὅμοια ἀνθέμια μέσα σὲ κύκλους. Καὶ ἐνῶ στὰ ἑκατέρωθεν τῶν σηρικῶν τροχῶν κενὰ ὁ γλύπτης σκάλισε τρίφυλλα, ἐδῶ ξαναγυρίζει στὶς ἁπλὲς γωνίες (ἀριθ. 2)· εἶναι φανερὸ πὼς τοῦ ἀρέσει ἡ ποικιλία. Ἁπλούστερος εἶναι ὁ διάκοσμος τῆς πλευρᾶς ποὺ βλέπει πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ (ἀριθ. 2α). Τὸ μεσαῖο κομβίο ἔχει σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα ἄκρα καὶ τὰ ἄλλα σταυρόσχημα πλέγματα. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ ἕλικες. Τὰ ἀνθέμια ἔχουν ἐννέα γλωσσίδες καὶ ἐξ αὐτῶν οἱ δύο ἐπάνω, ποὺ πλαισιώνουν τὴ μεσαία, εἶναι μακρότερες, ἐκτεινόμενες πρὸς τὰ πλάγια. Τὸν διάκοσμο τῆς κάτω πλευρᾶς ἀποτελεῖ μίμηση σχοινίου (ἀριθ. 2β).

Καὶ ὁ δυτικὸς ἑλκυστήρας (ἀριθ. 3) διακοσμεῖται στὶς δύο λοξότμητες πλευρὲς καὶ στὴν κάτω στενὴ ὁριζόντια. Καὶ οἱ δύο λοξότμητες πλευρὲς διαιροῦνται ἀπὸ τὰ τρία ἐλάχιστα ἔξεργα κομβία σὲ ἄνισου μήκους τμήματα. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸ μεσαῖο κομβίο ἔχει τὸν συνηθισμένο σταυρὸ μὲ τὰ τριφυλλόσχημα ἄκρα καὶ τὰ πλάγια πυροστρόβιλο (ἀρ. 3α). Μεταξὺ τῶν κομβίων ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς καὶ στὰ ἄκρα –σώζεται ἀρτιότερα τὸ δεξιὸ– μακρὸ ὁριζόντιο φύλλο μὲ πριονωτὰ χείλη ποὺ ἀπολήγει δεξιὰ σέ «λόγχη» (ἀριθ. 3α). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Δ. ἑλκυστήρα καὶ τὰ τρία κομβία ἔχουν πυροστρόβιλο (ἀριθ. 3). Ὁ ὑπόλοιπος διάκοσμος πρισματικῆς τομῆς συνίσταται στὰ ἄκρα ἀπὸ ἑλικοειδὴ βλαστὸ ἔντονων κυμάνσεων μὲ τὰ συνηθισμένα ἡμίφυλλα καὶ στὰ ἄνισου μήκους διαστήματα μεταξὺ τῶν κομβίων ἀνθέμια μὲ ἑπτὰ γλωσσίδες μέσα σὲ κύκλους (ἀριθ. 3). Στὴν κάτω πλευρὰ πάλι μίμηση σχοινίου (ἀριθ. 3β).

Πρέπει νὰ δεχθεῖ κανεὶς πὼς ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς Ἁγήτριας ἀνήκει στὰ χρόνια τῆς ἵδρυσης τοῦ ναοῦ.

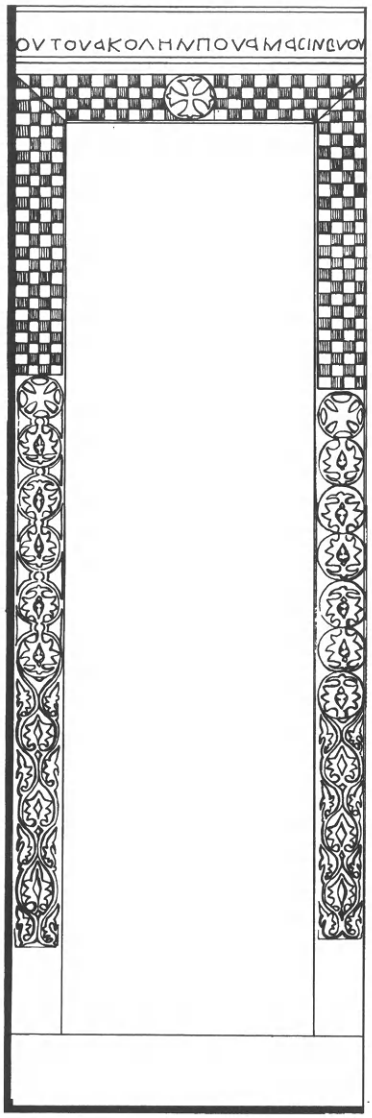
Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας στὸ τμῆμα τοῦ κυρίως ἱεροῦ σήμερα εἶναι χτιστό (σχέδ. εἰκ. 417)· διασώζει ὅμως μαρμάρινο τοξωτὸ ἐπιστύλιο τῆς πύλης, συνιστάμενο ἀπὸ δύο ἐλαφρὰ λοξότμητες ζῶνες, ἐπεκτεινόμενες ἑκατέρωθεν ὡς ὁριζόντια πτερύγια. Ἡ κάτω ζώνη πλατύτερη τῆς ἄλλης, προέχει περισσότερο καὶ ἔχει στὸ μέσον σταυρὸ καὶ ἑκατέρωθέν του

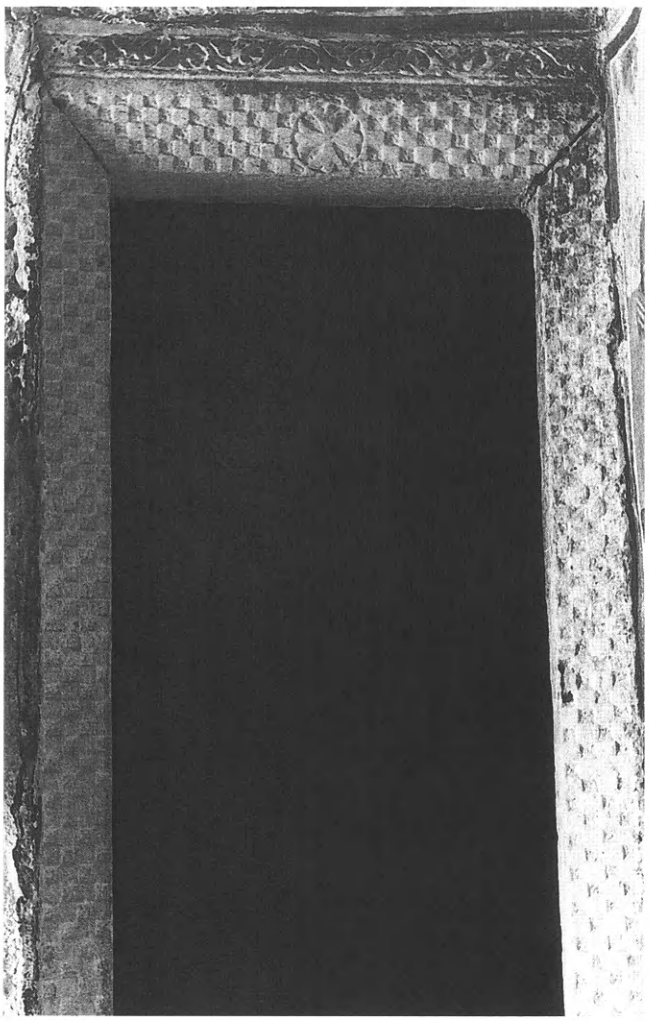
Εἰκ. 417. Σχέδιο. Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 418. Τὸ τοξωτὸ ἐπιστύλιο τῆς πύλης τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 419α. Ἡ πύλη τῆς Προθέσεως.

Εἰκ. 419β. Ἡ πύλη τοῦ Διακονικοῦ.

ἔξεργο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ καμπύλες του εἶναι ἔντονες καὶ οἱ ἀκμὲς τῶν πρισματικῶν λαξεύσεων δὲν εἶναι ὀξύληκτες (εἰκ. 418). Ἡ ἐπάνω ζώνη ἔχει διάκοσμο ὅμοιο κατὰ τὸ θέμα, ἀλλ' ἐπιπεδόγλυφο, ὁ ὁποῖος διακόπτεται στὴν ἀρχὴ τοῦ πτερυγίου γιὰ νὰ σκαλισθεῖ ἐκεῖ ἐπιγραφή (εἰκ. 420):

[---] *δούλου σου Βασυλίου*[137]

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁλόκληρο τὸ τέμπλο τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἦταν μαρμάρινο[138] καὶ

137. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς θὰ ἦταν χαραγμένη στὸ ἀριστερὸ πτερύγιο ποὺ σήμερα δὲν φαίνεται. Ὁ Βασίλειος μνημονεύεται, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀρχικῆς ἐξώθυρας.

138. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1977, 216.

ὅτι τὸ ἐπιστύλιο στηριζόταν σὲ κιονίσκους πιθανότατα ὀκταγωνικούς, τῶν ὁποίων ἀποτμήματα ἀπόκεινται, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔξω ἀπὸ τὸ ναό. Ἄλλα ἔχουν ἐντοιχισθεῖ στὸν τοῖχο τοῦ σημερινοῦ τέμπλου[139].

Οἱ ἀρχικὲς πύλες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ Διακονικοῦ (σχέδ. εἰκ. 417) ἔχουν μορφὴ ἁπλῆς ὀρθογώνιας θύρας μὲ μαρμάρινο ἀνώφλιο καὶ σταθμούς, ὅπως ἀργότερα στὸ τέμπλο τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Μυστρᾶ[140]. Στὸ μέσον τῶν ἀνωφλίων εἶναι σκαλισμένος ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ τὰ ἄκρα διαπλατυνόμενα σὲ τρίφυλλα, ὅπως καὶ στὸν σταυρὸ τοῦ τόξου. Τὰ ἀνώφλια ἀποτελοῦν δύο γεῖσα ἀπὸ τὸν ἴδιο λίθο. Τὸ ἐπάνω γεῖσο τῆς Πρόθεσης, ἐλαφρὰ λοξότμητο, ὕψους 0.085, εἶναι ἐνεπίγραφο. Ἡ μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ[141] μεταγράφεται:

+ Κ(ύρι)ε βοήθυ τοῦ δούλου σου Γεοργή -
ου τοῦ Ἀκολήνπου ἅμα σινβύου +

Στὸ κάτω γεῖσο καὶ τῶν δύο ἀνωφλίων, ὅπως στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν σταθμῶν τοῦ Διακονικοῦ, τὸ κόσμημα εἶναι ἀβακωτό (εἰκ. 419). Στοὺς σταθμοὺς τῆς Πρόθεσης κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τους σηρικοὶ τροχοί. Στὸν ἐπάνω τροχὸ ἰσοσκελὴς σταυρὸς Μάλτας (δηλ. μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του) καὶ στοὺς ἄλλους σύνθετα ἀνθέμια. Τὰ εὑρισκόμενα στὸ μέσον τους μικρὰ ἀνθέμια εἶναι ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα. Στὸ κατώτερο τμῆμα τῶν σταθμῶν ἐκατέρωθεν τὸ γνωστὸ θέμα τοῦ διπλοῦ βλαστοῦ, ποὺ ἀπομακρύνεται καὶ συναντᾶται σχηματίζοντας ἐδῶ τρεῖς ἐλλείψεις, πληρούμενες κατὰ τὸν γνωστό μας τρόπο, ἐνῶ ἡμίφυλλα ἄκανθας γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν ἐλλείψεων κενά. Τὰ κάτω τμήματα τῶν σταθμῶν καὶ τοῦ Διακονικοῦ εἶναι ἀκόσμητα σὲ διαφορετικὸ ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος στὴν κάθε πύλη. Τὸ ἐπάνω γεῖσο τοῦ ἀνωφλίου τοῦ Διακονικοῦ ἔχει ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας[142]. Τὸ τύμπανο τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς θύρας, διὰ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ναὸ ὁ μεταγενέστερος νάρθηκας, ἀποτελεῖ ἐνεπίγραφη πλάκα ποὺ ἔχει ἀνάγλυπτη, πρόστυπη, σχεδὸν χαρακτὴ διακόσμηση: στὸ μέσον σταυρὸ πάνω σὲ βαθμίδες μὲ διαπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Ἐκατέρωθεν τῶν κεραιῶν μέσα σὲ ἀνισομεγέθεις κύκλους τέσσερα *Ε* (= *Ἑλένης εὕρεσις Ἑβραίων ἔλεγχος*) καὶ γύρω ἀπὸ τὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν τέσσερις ὀπὲς διαφορετικοῦ μεγέθους. Δυὸ παγώνια κοσμοῦν τὰ πλάγια τμήματα τοῦ τυμπάνου· κλίνουν τὶς κεφαλὲς καὶ ραμφίζουν τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ[143]. Ἡ μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ στὴν τοξωτὴ παρυφὴ τοῦ ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου μεταγράφεται:

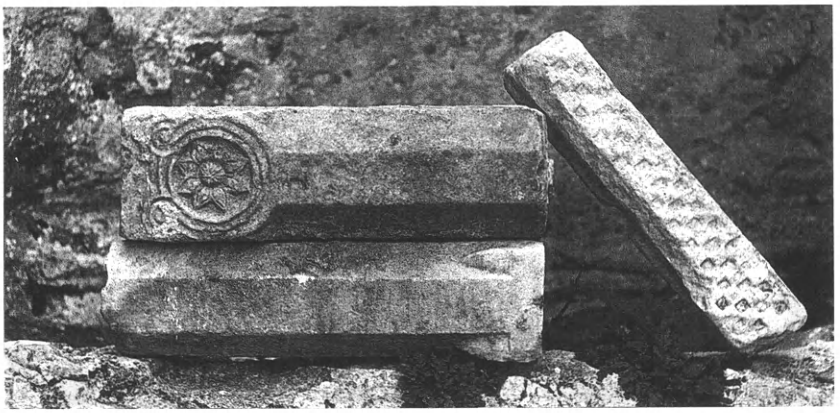
+ Κ(ύρι)ε βοήθη τὸ δούλω σου Βασήλιον τοῦ κλησέγδικου[144]

Τὸ ὀρθογώνιο περίθυρο τῆς θύρας ἀποτελοῦν γεῖσα ποὺ κοσμοῦνται στὴ λοξότμητη πλευρά τους. Τὸ ἀνώφλιο ἔχει στὸ μέσον σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του καὶ ἑκατέρωθέν του κύκλο μὲ ἀνθέμιο πλαγιαστὸ ἐντός του. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἀνωφλίου, ὅπως καὶ τὴν πρόσοψη τῶν σταθμῶν, τοῦ ἑνὸς μέχρις ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ ἐδά-

139. Ὅ.π.
140. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, 77 σημ. 5.
141. *ΠΑΕ* 1977, πίν. 133γ.
142. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1977, παρένθ. πίν. Στ.
143. Ὅ.π. πίν. 132δ.
144. Λίγα σχόλια βλ. ὅ.π. σ. 215 σημ. 2.

Εἰκ. 420. Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 421. Σπόλια γλυπτῶν ἔξω τοῦ ναοῦ.

φους 0.65 καὶ τοῦ ἄλλου 0.70, διακοσμοῦν κύκλοι περικλείοντες ἀνθέμια. Ὁ τελευταῖος πρὸς τὰ κάτω κύκλος περιβάλλει σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του.

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ τρούλλου ἐξωτερικὰ εἶναι ἐντοιχισμένο ἀπότμημα γείσου μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα διακοπτόμενο ἀπὸ κομβία ἔξεργα μὲ πυροστρόβιλο.

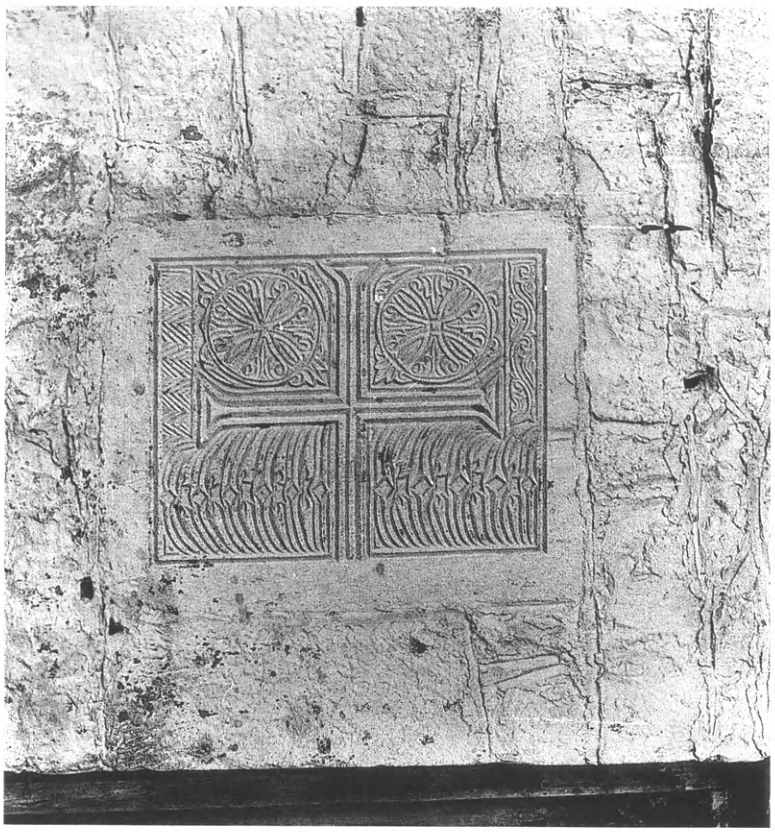
Στὸν Δ. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀριστερὰ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἶναι ἐντοιχισμένο ἀπότμημα γείσου μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικόφυλλο. Οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ ἁπαλές.

Στὸ ἀρκοσόλιο ποὺ διαμορφώνεται νοτιοδυτικὰ ἔξω τοῦ ναοῦ ἔχουν συγκεντρωθεῖ σπόλια γλυπτῶν: τμῆμα γείσου μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ δυὸ κομμάτια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων. Τὸ ἕνα ἔχει σταγόνες στὴν ἀρχὴ δύο λοξῶν πλευρῶν του καὶ τὸ ἄλλο στὸ σύμφυτο, τετράπλευρο κιονόκρανο, στὸ ὁποῖον ἀπολήγει, μέσα σὲ λυρόμορφο κύκλο ἀπὸ δισχιδὴ ταινία πολύφυλλο ρόδακα μὲ ὀξύληκτα φυλλάρια (εἰκ. 421).

29. Παναγία στὸν Λάκκο Μίνας

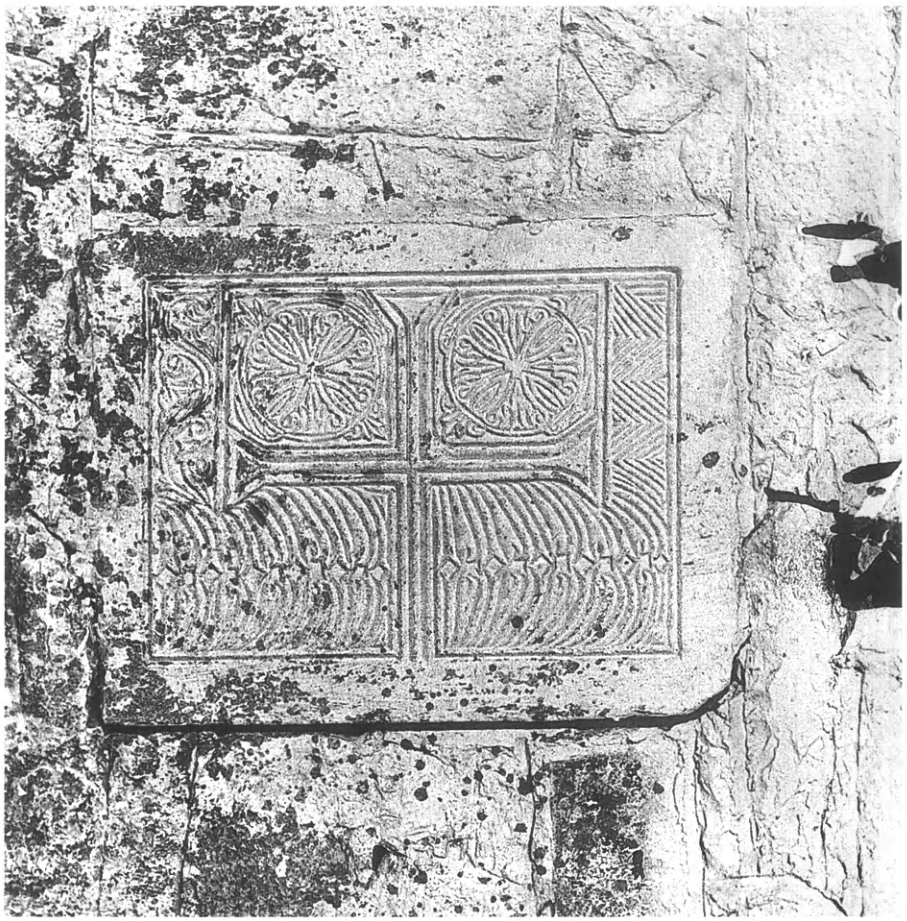
Στὸ χωριὸ Λάκκος Μίνας τῆς Μέσα Μάνης, πλάι στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Κοίτα, συναντᾶ κανεὶς τὸν μονοκάμαρο ναὸ τῆς Παναγίας, ξαναχτισμένο, γιατὶ κατερειπώθηκε, ἄλλοτε κατάγραφο. Τὴ δυτική του θύρα πλαισιώνουν ἐξωτερικὰ δυὸ ἐντοιχισμένα θωράκια μὲ γλυπτὸ διάκοσμο, μοναδικό, ὅσο ξέρω, στὴ Μάνη.

Τὸ πλάτος εἶναι μεγαλύτερο τοῦ ὕψους. Οἱ διαστάσεις τοῦ Β. εἶναι 0.83×0.97 καὶ τοῦ Ν. 0.825×1.05. Ὅπως ἔχουν ἐντοιχισθεῖ, τὸ πλάτος ἔχει θεωρηθεῖ ὕψος (εἰκ. 422 καὶ 423).

Εἰκ. 422. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Στὸ μέσον τοῦ χώρου, ποὺ περικλείει ὀρθογώνιο, ἀκόσμητο πλαίσιο, τριμερὴς σταυρός. Τὰ ἄκρα τῶν ὁριζοντίων καὶ τῆς ἄνω κεραίας διαπλατύνονται σὲ τρίγωνα. Τὸν σταυρὸ πλαισιώνουν ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες καὶ πάνω ταινίες μὲ ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας κοίλης γλυφῆς ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη συνεχόμενες ἐνάλληλες γωνίες. Στὰ κενὰ πάνω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες μέσα σὲ κύκλο ἰσοσκελὴς σταυρὸς

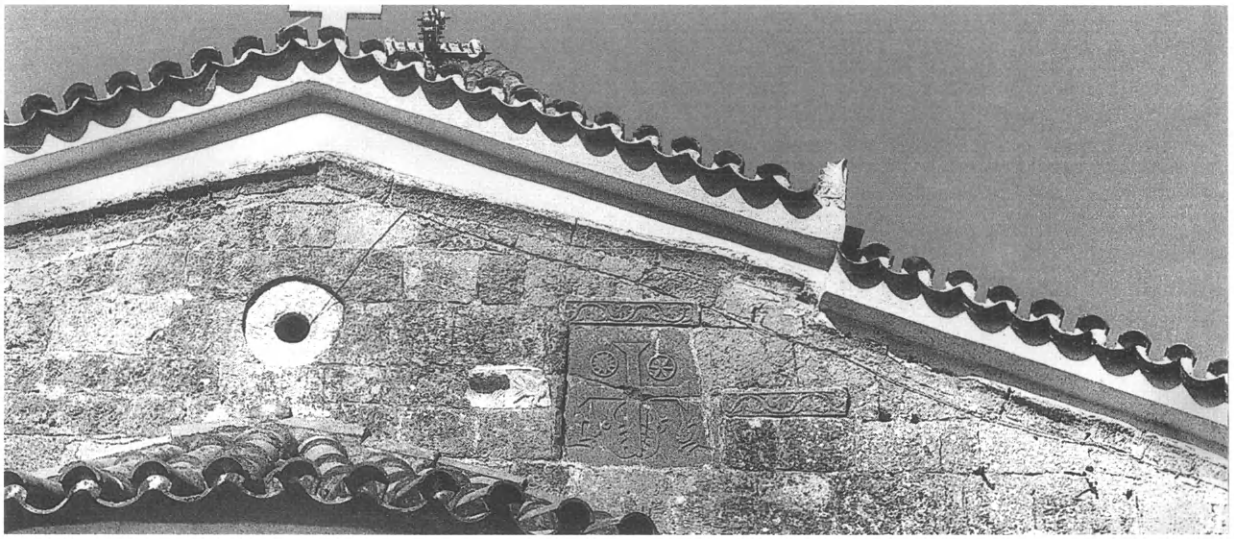
Εἰκ. 423. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

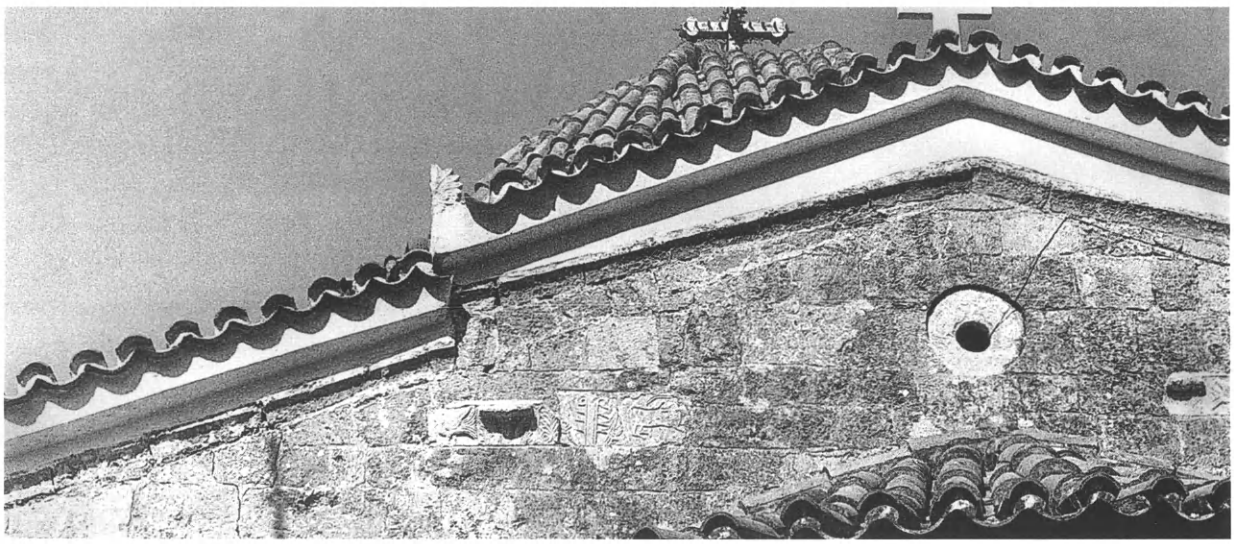
μὲ τὰ σκέλη του ἀπὸ ἀνθέμια· οἱ χῶροι κάτω ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες κεραῖες εἶναι ἀσφυκτικὰ γεμάτοι ἀπὸ πυκνότατο ψαροκόκκαλο. Ἡ πυκνότητα τοῦ διακόσμου ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τῶν θωρακίων ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.

30. Κοίμηση Πλάτσας

Στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τῶν τοίχων τοῦ νέου ναοῦ τῆς Κοίμησης (19ου αἰ.), ποὺ βρίσκεται στὴν πλατεία τῆς Πλάτσας, μεγάλου χωριοῦ τῆς Ἔξω Μάνης, εἶναι ἐντοιχισμένα ἀρκετὰ γλυπτά.

Ἔτσι στὸν Α. τοῖχο δεξιὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀψίδα θωράκιο ἐξ ἐρυθρωποῦ λίθου ποὺ ἔχει στὸ μέσον ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν ἐπάνω κεραιῶν του. Ἀπὸ τὴν κάτω ἀναδίδονται περίεργοι ὄρπηκες ποὺ ἀνεβαίνουν πολὺ κοντὰ στὴν κεραία καὶ μοιάζουν μὲ ζῶα. Στὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά, ἐπάνω ἀπὸ ἕνας κύκλος· ὁ ἀριστερὸς περικλείει κάτι σὰν φύλλο στρογγυλὸ μὲ πολλὲς γλωσσίδες καὶ ὁ ἄλλος ἑξάκτινο ἀστέρι. Στὸ κάτω ἀριστερὰ κενὸ ἕνα ἡμίτομο πουλὶ ποὺ ραμφίζει μετέωρο σταφύλι.

Εἰκ. 424-425. Γλυπτὰ ἐντοιχισμένα στὸν Ἀ. τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα.

Δεξιὰ ἡμίτομο ζῶο. Τὸ ἀνάγλυφο δὲν μοιάζει πολὺ γιὰ βυζαντινό[145] (εἰκ. 424). Ἀντίθετα εἶναι βυζαντινά: ἐπάνω ἀπὸ τὴν πλάκα γεῖσο ἀπὸ λίθο τεφρὸ μὲ τὸν συνηθισμένο ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ ποὺ ἔχει ἡμίφυλλα ἄκανθας καὶ ὅμοιο γεῖσο δεξιὰ τῆς πλάκας (εἰκ. 424) καὶ ἀριστερὰ μικρὸ κομμάτι γείσου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, στὸ ὁποῖον ἔχει σκαλι-

145. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ βλ. καὶ Μ. Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 545. Ἡ καθηγήτρια κυρία Παναγιωτίδη χρονολογεῖ τὸ γλυπτὸ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.

Εἰκ. 426. Γλυπτὸ ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὴ Β. θύρα.

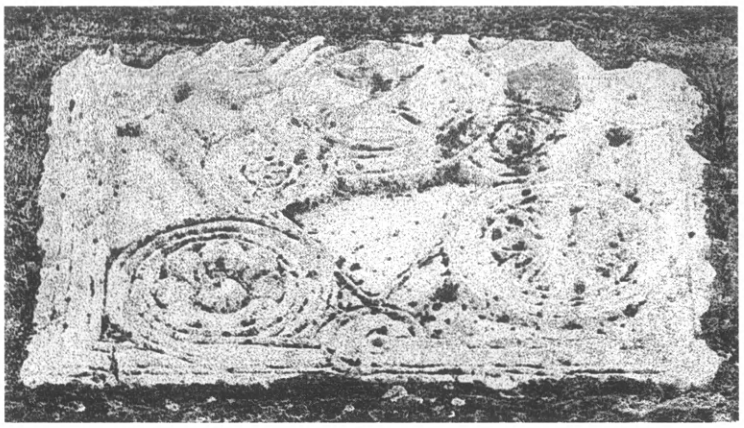
στεῖ ἀριστερὰ πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ ἀνακαμπτόμενη τὴν κορυφή του καὶ πλάι πουλὶ κατὰ δεξιὸ πλευρὸ μὲ ἀνορθωμένη πτέρυγα καὶ ριπιδωτὴ οὐρά[146]. Στὸν ἴδιο τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀψίδας, στὴν ἀμέσως πιὸ κάτω σειρὰ δόμων, εἶναι ἀντίστοιχα ἐντοιχισμένο ἐξ ἀριστερῶν κομμάτι γείσου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ διάκοσμο ὅμοιο πρὸς τὸ προηγούμενο: πουλὶ ποὺ βαδίζει ἐδῶ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀνακαμπτόμενο πλατὺ ἀκανθόφυλλο καὶ ὄρθιο ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο μὲ πολλὲς γλωσσίδες. Τὸ ἀπότμημα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο γεῖσο μὲ τὸ προηγούμενο καὶ μπορεῖ καὶ αὐτὸ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα.

Ἀκριβῶς πλάι του ἄλλο, λίγο ψηλότερο γεῖσο, ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο μὲ περίεργο πάλι ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο, ποὺ ἔχω τὴ γνώμη πὼς καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι βυζαντινός[147]: βλαστὸς κιονόμορφος μὲ τρεῖς ἑκατέρωθεν ὀξύληκτες προσφύσεις (εἰκ. 425) καὶ πιὸ πέρα ζῶο ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιά, ὅμοιο μὲ ταῦρο μὲ μακρὰ κέρατα. Πάνω ἀπὸ τὴ Β. θύρα κομμάτι λοξότμητου γείσου (εἰκ. 426). Ἀριστερὰ ἔχει σκαλιστεῖ ἴσως δέντρο. Δεξιότερα ἑκατέρωθεν κορμοῦ δέντρου ἀπὸ ἕνα πολὺ ἔξεργο ζῶο, καλῆς τέχνης, βαδίζον πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ πιὸ πέρα ἀκανθόφυλλο.

Στὸν ἴδιο τοῖχο, μεταξὺ τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου παραθύρου, ἀπότμημα θωρακίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (εἰκ. 427). Ἔχει ἀρκετὲς φθορές, ὥστε τὰ θέματά του δὲν διακρίνονται εὔκολα. Ταινία ἀνακομβούμενη σχηματίζει ὀρθογώνιο πλαίσιο περικλεῖον ρόμβο. Μέσα στὸν ρόμβο κύκλος μὲ ἰσοσκελὴ σταυρό, τοῦ ὁποίου οἱ κεραῖες φαίνονται κωδωνόσχημες. Στὰ κενὰ μεταξὺ πλαισίου καὶ ρόμβου, στὸ σωζόμενο ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ θωρακίου μέσα σὲ κύκλους ἀριστερὰ ρόδακας μὲ ὀκτὼ στρογγυλὰ φυλλάρια καὶ δεξιὰ ἀστέρι μὲ

146. Χρονολογεῖται ὅ.π. ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 12ου αἰ.

147. Ἂς ὑπομνησθεῖ πὼς οἱ Μάριος Μιχαηλίδης - Ἀθηνᾶ Χριστοφίδου (*Ἅγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση*, ΙΙ, Ἐθνικὸ Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο, Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀθήνα 1982, σ. 306) παρατηροῦν γιὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος τῆς γειτονικῆς Καρδαμύλης ὅτι «ἔχουν μέν 'λαϊκὰ' θέματα, στυλιστικὰ ὅμως δείχνουν ἰταλικὴ ἐπιδεξιότητα».

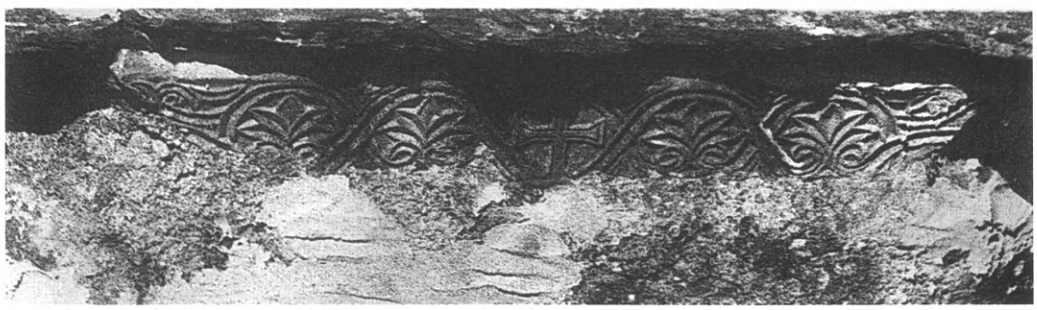

Εἰκ. 427. Ἐντοιχισμένο τμῆμα θωρακίου.

πολλὲς ἀκτίνες. Ὁ κύκλος μὲ τὸ ἀστέρι τέμνει ἀρκετὰ τὴν πλευρὰ τοῦ ρόμβου. Ἂς σημειωθεῖ πὼς τὸ ἀπότμημα τοῦ θωρακίου ἔχει ἐντοιχισθεῖ πλαγιαστό. Ἔχει ὅμως ληφθεῖ μέριμνα ἡ διακοσμητικὴ τοποθέτηση τῶν γλυπτῶν νὰ γίνει μὲ κάποια συμμετρία.

31. Ναΐσκος Φανερωμένης Πλάτσας

Μεταξὺ τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης στὴν πλατεία τῆς Πλάτσας καὶ τοῦ σταυροειδοῦς, δικιονίου, τρουλλαίου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη[148] μὲ τὶς μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες (1764), χαμηλότερα ἀπὸ τὸν τελευταῖο, εἶναι χτισμένος ὁ ναΐσκος τῆς Φανερωμένης. Στὴν

Εἰκ. 428. Γλυπτὸ ἐντοιχισμένο στὴν Ἀ. πλευρὰ τῆς τρίπλευρης ἀψίδας.

148. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Traquair, Laconia, 202 καὶ πίν. XVII, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ ναὸ ὡς κτίσμα τοῦ 15ου ἢ 16ου αἰ.

Ἀ. πλευρὰ τῆς τρίπλευρης ἀψίδας του καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωτη στέγη, εἶναι ἐντοιχισμένο γλυπτό, ἴσως ἀπὸ ἐπίκρανο παραστάδας. Οἱ διαστάσεις του 0.79×0.14. Στὸ μέσον ἔχει σταυρό, ἀπὸ τὴν κάτω κεραία τοῦ ὁποίου ξεκινᾶ ἀντὶ ὀρπήκων δισχιδὴς βλαστὸς ποὺ ἑλισσόμενος ἀγκαλιάζει δύο ἑκατέρωθεν ἐπτάφυλλα ἀνθέμια (εἰκ. 428). Οἱ ἕλιγμοί του κανονικὲς καμπύλες.

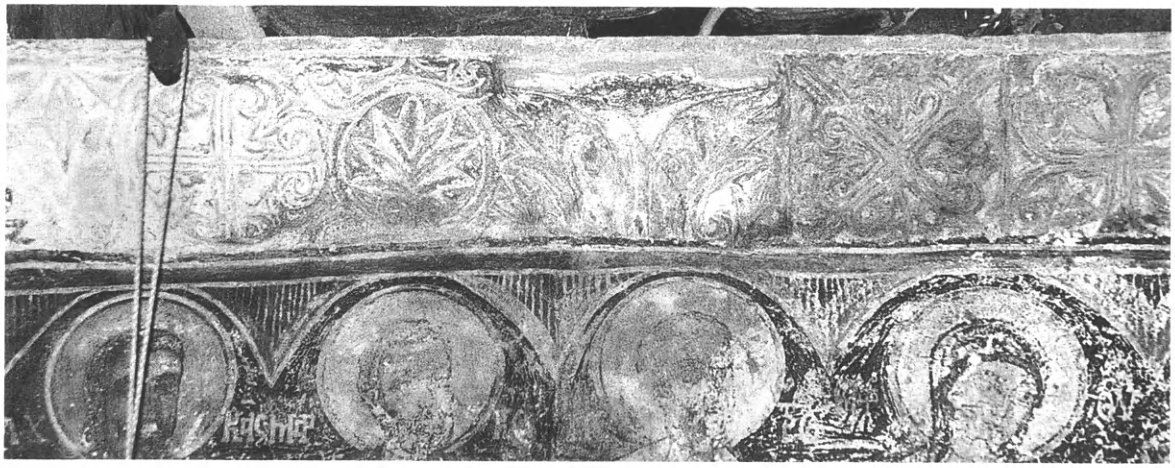
32. Ἅγιος Ἰωάννης Πλάτσας

Στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη[149] βρίσκονται πολλὰ γλυπτά. Ὁ διάκοσμος τοῦ μαρμάρινου περίθυρου τῆς Δ. θύρας συνίσταται σὲ πολλὲς στενὲς βαθμιδωτὲς αὐλακώσεις. Τὰ ἄλλα γλυπτὰ εἶναι:

α) Ἀπότμημα κοσμήτη[150], διαστ. 1.95×0.15, ποὺ στέφει σήμερα τὸ χτιστὸ τέμπλο. Τὰ περισσότερα ἔξεργα θέματά του συνιστοῦν κομβίο μὲ σταυρό, ἀνακαμπτόμενα φύλλα, καὶ κομβίο μὲ πυροστρόβιλο.

Ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα πιὸ πρόστυπα μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω ἔχουν λαξευθεῖ ἀνθέμιο, ἀνθέμιο μέσα σὲ κύκλο, χιαστό, σταυρὸς μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του (εἰκ. 429).

β) Τὸ ἐπίθημα[151] τοῦ ἑνὸς κίονα (τοῦ βόρειου) κοσμεῖται μὲ σταυρούς, ποὺ ἔχουν ὄρπηκες. Ἡ Ἀ. του πλευρὰ ἐπάνω ἔχει μῆκος 0.58 καὶ κάτω 0.30.

Εἰκ. 429. Ἀπότμημα κοσμήτη.

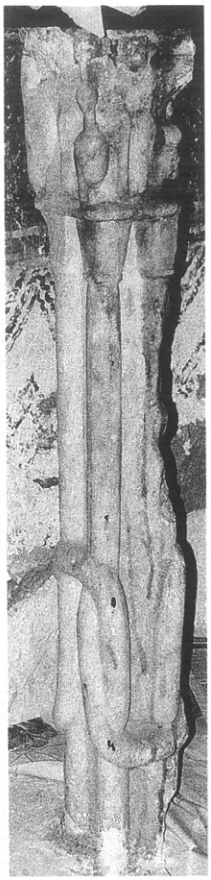
149. Ὅ.π.

150. Περιγραφή, συγκρίσεις καὶ χρονολόγηση ἀπὸ τὸ γ΄ τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. βλ. Μ. Παναγιωτίδη, Ἔρευνα στὴ Μάνη, *ΠΑΕ* 1981, 551.

151. Ἡ Παναγιωτίδη ὅ.π. 551 μὲ συγκρίσεις τὸ χρονολογεῖ (τὸ χαρακτηρίζει ὡς κιονόκρανο) ἀπὸ τὸ γ΄ τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. Φωτογραφία τοῦ ἐπιθήματος ὅ.π. πίν. 298β.

Εἰκ. 430. Τμῆμα γείσου.

Εἰκ. 431. Ἀπότμημα κιονίσκου μὲ σύμφυτο κιονόκρανο ποὺ ἔχει στὶς γωνιὲς πουλί.

γ) Τμῆμα γείσου, διαστ. 0.75×0.17, ἐντοιχισμένο στὸν Β. τοῖχο, πλάι στὸ τέμπλο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Προδρόμου. Ἔχει δύο κομβία· στὸ ἀριστερὸ κύκλοι ἐφαπτόμενοι κυκλικῆς διάταξης καὶ στὸ ἄλλο πυροστρόβιλος (εἰκ. 430).

δ) Ἀπότμημα κιονίσκου τέμπλου μορφῆς τετράδυμων ράβδων συνδεόμενων μὲ χαλαρὸ κόμπο (εἰκ. 431). Τὸ σύμφυτο κιονόκρανο, στὴ βάση του, πλάτους 0.125, ἔχει στὶς γωνιὲς ἀπὸ ἕνα πουλί[152]. Τὸ ἀπότμημα χρησιμοποιεῖται σήμερα ὡς βάση κηροπηγίου.

ε) Στὸ μέσον τοῦ δαπέδου ὡς ὀμφάλιο δύο θωράκια[153] τοποθετημένα στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς ἐκκλησίας, τὸ ἕνα πρὸς Δ. τοῦ ἄλλου, διαστ. τὸ καθένα 0.86×0.52. Ὁ διάκοσμός τους περιλαμβάνει στὸ μέσον μεγάλο διάτρητο κόμπο.

στ) Πάνω ἀπὸ τὴ Ν. θύρα πεσσίσκος πύλης τοῦ ἱεροῦ μὲ σταθμὸ πύλης. Κοσμεῖται μὲ ἑλικοειδὴ βλαστό. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 1.08×0.115. Εἶχε σύμφυτο κιονίσκο κυκλικῆς τομῆς. Τρία ἄλλα γλυπτὰ βλ. στὰ *ΠΑΕ* 1981, 551-552.

152. Χρονολογεῖται ὅ.π. ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.

153. Ἡ Μαρία Παναγιωτίδη ὅ.π. 551 χρονολογεῖ τὰ θωράκια ἀπὸ τὸ β΄ ἢ γ΄ τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

33. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι[154]

Στὸ ἀκρωτήρι Τηγάνι τῆς Μάνης ἀνασκάφηκε βασιλικὴ ποὺ ἡ ἀρχική της μορφὴ ἀνάγεται στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια, ἀλλὰ ἐξακολούθησε νὰ εἶναι σὲ λειτουργία διασκευασμένη καὶ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχή. Κατὰ τὶς διάφορες περιόδους τῆς ἀνασκαφῆς ἦλθαν στὸ φῶς γλυπτὰ μεσοβυζαντινὰ καὶ μεταγενέστερα, τῶν ὁποίων τὰ σημαντικότερα καταλέγονται στὴ συνέχεια[155].

1. Ἀπότμημα μαρμάρινου κιονίσκου τέμπλου μορφῆς τετράδυμων ράβδων συνδεόμενων μὲ κόμπο, διαστ. 0.30×0.11×0.11. Ἡ λάξευση πλαδαρή.

2. Κομμάτι μαρμάρινης πλάκας, διαστ. 0.40×0.27×0.07, ποὺ ἀποτελεῖ τμῆμα τυμπάνου τόξου. Στὴν ἄντυγα ἀστράγαλος μὲ λακκίσκους διὰ τρυπάνου πλαισιούμενος ἀπὸ πλατιὰ ἔξεργη ταινία κοσμούμενη μὲ ψαθωτὸ πλέγμα. Τὸ ἔδαφος τοῦ τυμπάνου κατὰ μίμηση μαρμαροθετήματος γεμίζει ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο: σταυροειδῶς τοποθετημένες ἐλλείψεις καὶ στὰ μεταξύ τους κενὰ ρόμβοι. Στὸ μέσον τρισχιδὴς ταινία ἀναδιπλούμενη σχηματίζει ἔξεργο σταυρό. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ τόξου πρέπει νὰ εἶχε χορδὴ 1.04 (12ου-13ου αἰ.). Θὰ ἀνῆκε σὲ προσκυνητάρι.

3. Μαρμαρόλιθος διαστ. 0.89×0.45×0.18. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἀνάγλυπτη ἐπιπεδόγλυφη λέαινα μὲ τὴν οὐρὰ κάτω ἀπὸ τὰ σκέλη[156]. Ἀριστερότερα ἔξεργο κομβίο μὲ ρόδακα ἀπὸ συμπλεκόμενες ταινίες. Ἀκόμη πιὸ ἀριστερὰ τμῆμα κύκλου ἀπὸ τριμερὴ ταινία, ὁ ὁποῖος περιβάλλει εἶδος ἀνθεμίων. Οἱ κοῖλες λαξεύσεις τομῆς πρισματικῆς. Στὴν κοιλιὰ τοῦ ζώου, κοντὰ στὰ μπροστινὰ πόδια, ἔχει σκαλιστεῖ εἶδος ἀνθεμίου. Φαίνεται ἔργο 11ου-12ου αἰ.

4. Ἀπότμημα κιονίσκου (0.10×0.15×0.13) μὲ σύμφυτο κιονόκρανο (0.14×0.15×0.165) ποὺ διακοσμεῖται ἀπὸ ἀκανθόφυλλα, τῶν ὁποίων οἱ ἄκρες τῶν γλωσσίδων συγκλίνουν ἐφαπτόμενες ὥστε νὰ σχηματίζουν κενὰ παραλληλόγραμμα καὶ ρομβοειδή[157]. Οἱ λαξεύσεις τῶν φύλλων εἶναι ἀποστρογγυλευμένες. Παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῶν κιονοκράνων τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου.

5. Ἀπότμημα πτερυγίου ἄμβωνα (0.30×0.12×0.09), κοσμούμενο ἀπὸ κυμάτιο. Οἱ γλυφὲς τῶν αὐλακώσεων διαγράφουν ὀξεία γωνία[158].

6. Τμῆμα λοξότμητου γείσου (0.89×0.22×0.19×0.11). Στὴ λοξότμητη πλευρὰ κάτω λάξευμα μιμούμενο σχοινὶ καὶ πιὸ πάνω ἐπιπεδόγλυφοι ρόμβοι συμπλεκόμενοι μὲ κύκλους, οἱ ὁποῖοι συνδέονται μὲ κόμβους καὶ πιὸ πέρα σταυρὸς μὲ ὄρπηκες[159].

7. Τμῆμα τόξου ἴσως ἀπὸ προσκυνητάρι (0.24×0.15×0.65). Κοσμεῖται μὲ δέσμες ἀκανθοφύλλων, μὲ πλέγμα ἀπὸ τριμερὴ ταινία σὲ μορφὴ πλεξίδας –στὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν ταινιῶν λακκίσκοι μὲ τρύπανο–, μὲ σειρὰ τριγώνων ἢ κισσοφύλλων καὶ μὲ

154. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ βλ. *ΠΑΕ* 1964, 121-135· 1977, 200-207· 1978, 183-191· 1979, 215-221· 1980, 247-258· 1981, 241-253.

155. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι εἶχαν κατατεθεῖ προσωρινὰ γιὰ φύλαξη στὸ Γυμνάσιο Ἀρεοπόλεως καὶ ἄλλα στὰ Μουσεῖα Γυθείου καὶ Μυστρᾶ. Τὰ κατατεθέντα στὴν Ἀρεόπολη δὲν βρῆκα σὲ πρόσφατη ἀναζήτησή μου.

156. *ΠΑΕ* 1977, πίν. 127γ.

157. Ὅ.π. πίν. 127δ.

158. Ὅ.π. σ. 205 ἀριθ. στ.

159. Ὅ.π. σ. 205 ἀριθ. ζ καὶ πίν. 129γ.

συμπλεκόμενες ἕλικες[160]. Ὅμοιες ἕλικες συναντᾶ κανεὶς σὲ γλυπτὰ τοῦ Ὁσίου Μελετίου Κιθαιρῶνος[161]. Στὴ λεία ὀπίσω πλευρὰ κυκλικὸς τόρμος.

8. Κομμάτι λοξότμητου γείσου 0.265×0.105. Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἐπιπεδόγλυφα πεντάλοβα ἀνθέμια συνδεόμενα μεταξύ τους μὲ καμπυλούμενους βλαστούς. Στὰ κενὰ πιθανῶς ὑπῆρχε κηρομαστίχη[162].

9. Τμῆμα ἐπιστυλίου (1.02×0.20×0.33). Στὴ λοξότμητη πλευρά του πρόστυπα κομβία καὶ σχηματοποιημένα κοσμήματα ἐντὸς διαχώρων. Τὸ ἀριστερὸ κομβίο εἶναι ἀποκεκρουμένο, τὸ ἄλλο διακοσμεῖται μὲ σταυρὸ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου διαμορφώνονται ἀνθέμια. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἴσως ἀνθέμια[163]. Κατὰ τὴν τεχνικὴ μοιάζει μὲ γλυπτὰ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα.

10. Ἀπότμημα κιλλίβαντα μικρῶν διαστάσεων (0.06×0.05×0.03). Στὴ μιὰ λοξότμητη πλευρὰ ἀνθέμιο. Φέρει ὑπολείμματα δύο μικρῶν σύμφυτων κιονίσκων[164].

11. Τὸ ἄνω τμῆμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου (0.46×0.10×0.13) μὲ σύμφυτο παραλληλεπίπεδο κιονόκρανο ποὺ ἔχει στὴν πρόσοψη ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ μὲ ὄρπηκες. Στὸ ἄνω μέρος ἄλλων πλευρῶν ἔχει ταινία ἀπὸ ἀστραγάλους καὶ στὴν ἄνω πλευρὰ μετάλλινο σύνδεσμο[165].

12. Ἀπότμημα μαρμάρινης πλάκας[166] (0.48×0.44×0.35, πάχους 0.08). Διακοσμεῖται κατὰ μῆκος τῶν δύο σωζομένων κάθετων πλευρῶν μὲ σχηματοποιημένο ἐπιπεδόγλυφο ἀστράγαλο καὶ διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ πιὸ μέσα πλατιὰ ταινία, τὴν ὁποία διαμορφώνει πλέγμα τριμεροῦς ταινίας μὲ τρίφυλλα στὰ κενά. Τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια καλύπτουν ἐπιπεδόγλυφα μικρὰ τετράγωνα ἐναλλασσόμενα μὲ ρόμβους κατὰ μίμηση μαρμαροθετημάτων, πρόστυπο κυκλικὸ κομβίο ἀπὸ τριμερὴ ἀνακομβούμενη ταινία καί (κάτω ἀριστερὰ) μέρος ἄλλου πρόστυπου κοσμήματος (12ου αἰ.). Ἡ πλάκα θυμίζει ὡς πρὸς τὸ ὕφος τοῦ διακόσμου τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 ἀπότμημα.

13. Τεμάχιο μαρμάρινης πλάκας (0.25×0.18×0.075) ποὺ κομμάτι της διατηρημένο καλύτερα βλ. πιὸ πάνω, ἀριθ. 2. Καὶ τὰ δύο ἀνῆκαν σὲ προσκυνητάρι. Παρόμοιος διάκοσμος τεχνικότερος, ἀστράγαλος στὴν ἄντυγα, πλατιὰ ταινία καὶ ψαθωτὸ πλέγμα ἀπαντᾶ σὲ προσκυνητάρι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὸ Νέρεζι[187] (1164).

14. Τμῆμα λοξότμητου κοσμήτη τέμπλου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο[168], 0.26×0.10×0.055. Στὴ λοξὴ πλευρά του ἐλισσόμενος δισχιδὴς βλαστός, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκφύονται πεντάλοβα ἡμίφυλλα ἄκανθας πρισματικῆς τομῆς. Θυμίζει τὸν διάκοσμο τοῦ κοσμήτη τοῦ Ἁγίου Φιλίππου τῆς Ἄνω Πούλας (1073-74), ἡ λάξευσή του ὅμως ἐδῶ εἶναι περισσότερο πρόστυπη καὶ οἱ γλωσσίδες τῶν ἀκανθόφυλλων ἀποστρογγυλεμένες.

15. Κομμάτι λοξότμητου γείσου ἀπὸ λευκότεφρο μάρμαρο[169] (0.43×0.13×0.11). Τὴ λοξὴ πλευρὰ διακοσμεῖ στὸ μέσον ἡμισφαιρικὸ κομβίο μὲ πυροστρόβιλο καὶ ἀριστερὰ δύο

160. Ὅ.π. πίν. 129δ.

161. Grabar, *Sculptures* II πίν. LXXVa, b, d. Στὴ Μάνη οἱ λαξεύσεις εἶναι περισσότερο ἀποστρογγυλεμένες.

162. *ΠΑΕ* 1977, πίν. 130α.

163. Ὅ.π. πίν. 127β.

164. Ὅ.π. πίν. 130β.

165. Ὅ.π. πίν. 130δ.

166. *ΠΑΕ* 1978, πίν. 131β.

167. V. J. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien* (1976) πίν. V.

168. *ΠΑΕ* 1978, πίν. 132β.

169. Ὅ.π. πίν. 132γ.

ἐπιπεδόγλυφα ἐννεάφυλλα ἀνθέμια, ὄρθιο καὶ ἀνεστραμμένο ἐναλλάξ, πλαισιούμενα ἀπὸ κατακόρυφους βλαστούς, ποὺ σχίζονται στὶς ἄκρες. Τὸ θέμα εἶναι συνηθισμένο στὴ Μάνη κατὰ τὸν 11ο αἰ. Τὸ γλυπτὸ τοῦ Τηγανιοῦ εἶναι μᾶλλον ἡμίεργο. Καὶ ἡ ἁπλοποίηση καὶ πλαδαρότητα τοῦ σχεδίου τοποθετοῦν τὸ γλυπτὸ σὲ χρόνους μετὰ τὸν 11ο αἰ.

16. Τμῆμα τεκτονικοῦ κιονοκράνου ἴσως τέμπλου ἀπὸ λευκότεφρο μάρμαρο ποὺ πρέπει νὰ ἦταν σύμφυτο μὲ κιονίσκο[170] (0.18×0.06×0.180×0.170). Στὴ μιὰ λοξὴ πλευρὰ διασώζεται τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο κλειστὰ μέσα σὲ ταινία διαγράφουσα σχεδὸν κύκλο ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἀπομακρυσμένα κοντὰ στὴ βάση καὶ συνενούμενα στὴν κορυφή, μὲ τὴν ὁποία συνάπτεται ἀνεστραμμένο τρίφυλλο κακότεχνης ἀπόδοσης. Ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸ ἴδιο θέμα στὸ ὑπέρθυρο τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1075 (βλ. πιὸ πάνω εἰκ. 15), ἡ σύγκριση ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη.

17. Μέρος περίθυρου[171] ἀπὸ λευκότεφρο μάρμαρο (0.65×0.53×0.12). Στὴ λοξότμητη πλευρὰ ἐξωτερικὰ βεργίο καὶ πιὸ μέσα διπλὸ γωνιῶδες κυμάτιο καὶ ταινία μὲ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ καὶ ἀναδιπλούμενα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Ὁ διάκοσμος τοῦ περίθυρου μοιάζει πολὺ μὲ ἐκεῖνον τῆς Ν. θύρας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα (12ου αἰ.).

18. Πλάκα ἀπὸ ὑπόλευκο μάρμαρο[172] (0.57×0.28×0.072). Ἔχει ἐγχάρακτο διάκοσμο ἀπὸ σηρικοὺς τροχοὺς στὴν ἄκρα τῆς μιᾶς πλατιᾶς πλευρᾶς καὶ ἐγχάρακτο σταυρὸ πάνω καὶ πλεξίδα κάτω στὴ στενὴ πλευρὰ τὴν τεμνόμενη ἀπὸ τὸ διακοσμημένο τμῆμα τῆς ἄλλης. Ὅμοια πλεξίδα ἀπαντᾶ στὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τῆς Ἐπισκοπῆς Σαντορίνης[173] (1100). Θὰ χρονολογοῦσε κανεὶς τὸ γλυπτὸ μᾶλλον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ.

19. Ἀκραῖο τμῆμα λοξότμητου γείσου τέμπλου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο[174] (διαστ. 0.79×0.14×0.20). Στὸ ἀκραῖο τμῆμα τῆς ἀδιακόσμητης κάτω πλευρᾶς τετράπλευρος τόρμος μαρτυρεῖ πάκτωση κιονίσκου. Τὴ λοξότμητη πλευρὰ κοσμοῦν δύο ἰσοσκελεῖς σταυροὶ μὲ κεραῖες ἀπὸ τριμερεῖς ταινίες, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἀνακαμπτόμενα ἑνώνονται μὲ τρίφυλλα ἀνθέμια ποὺ γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά[175]. Μεταξὺ τῶν σταυρῶν πλατὺ ἀκανθόφυλλο μὲ ἀνακαμπτόμενο τὸ σπασμένο σήμερα ἐπάνω τμῆμα του. Στὴ μιὰ ἄκρα ἐννεάφυλλο ἀνθέμιο. Ὅμοιο ἀνθέμιο ἔχει σκαλιστεῖ καὶ στὴ λοξότμητη στενὴ πλευρὰ τῆς ἄλλης ἄκρας. Στὴ στενότερη ζώνη, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιφάνεια τέμνεται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἄλλης, ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας.

Τὸ γλυπτὸ εἶναι τῆς ἴδιας τεχνικῆς μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 9 (12ου αἰ.). Ὅμοιος μὲ τὸν ἐδῶ φυλλοφόρο σταυρὸ βρίσκεται στὸν Ἅγιο Θεόδωρο στοῦ Καλοῦ[176] καὶ παρόμοιο σὲ χιαστὸ κόσμημα τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου (α΄ εἰκοσιπενταετία 12ου αἰ.). Τὸ ἀνάγλυφο στὸ Τηγάνι εἶναι πιὸ πλαδαρό.

20. Τμῆμα γείσου ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο (0.96×0.285×0.30×0.11-0.14). Ἡ διακοσμημένη πλευρὰ εἶναι λοξότμητη. Στὴ μιὰ ἄκρα ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο μέσα σὲ σηρικὸ τροχό,

170. Ὅ.π. πίν. 132δ.

171. Ὅ.π. πίν. 131γ.

172. Ὅ.π. 189-190.

173. Α. Ὀρλάνδος, *ABME* Ζ΄ (1951) 193 εἰκ. 8. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. βλ. σ. 214.

174. *ΠΑΕ* 1979, 219 καὶ πίν. 132α.

175. Ὅ.π.

176. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. στὸ ἀνὰ χεῖρας βιβλίο σ. 248-249.

πλαισιωμένο ἀπὸ τέσσερα μικρὰ τρίφυλλα. Στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα ἑπτάφυλλα ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, συνδεόμενα μὲ δισχιδεῖς ἕλικες[177]. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι μαλακό, ὄχι πολὺ ἔξεργο, δὲν ἀποδίδεται μὲ πρισματικὴ λάξευση καὶ συγγενεύει μὲ τὸ προηγούμενο τοῦ 12ου αἰ. Ὅμοια θέματα ἀπαντοῦν καὶ σὲ γλυπτὰ τοῦ 11ου αἰ. (Χαρούδας, Ἁγίας Τριάδας στὸ Μπρίκι). Τὰ γλυπτὰ ὅμως τοῦ 11ου αἰ. ἔχουν λάξευση πρισματική, εἶναι σφριγηλότερα, ἐνῶ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Τηγανιοῦ χαρακτηρίζει κάποια πλαδαρότητα.

21. Τμῆμα ἐπίστεψης θωρακίου ἀπὸ τεφρόλευκο μάρμαρο (0.48×0.155 καὶ πάχους 0.08-0.16). Ὁ διάκοσμος ἐπιπεδόγλυφος: δίδυμος ταινιόμορφος, ἑλικοειδὴς βλαστός, ποὺ τὰ δυό του στελέχη διαδοχικὰ συναντῶνται καὶ ἀπομακρύνονται σχηματίζοντα ἐλλείψεις. Οἱ ἐλλείψεις καὶ τὰ μεταξύ τους κενὰ γεμίζουν ἀπὸ μισὰ ἀκανθόφυλλα[178]. Συγγενέστερος ὁ διάκοσμος τῆς ἐπίστεψης ἀπὸ τὸν Ἅγιο Φίλιππο τῆς Κουνιώτικης Πούλας (1073-74).

22. Τμῆμα πτερυγίου ἄμβωνα ἀπὸ τεφρόλευκο μάρμαρο (0.31×0.49×0.345, πάχους 0.08). Κατὰ μῆκος τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἀκολουθεῖ ζώνη μὲ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα ἀπὸ ταινιόμορφο ἑλικοειδὴ βλαστό, ποὺ κατὰ διαστήματα σχίζεται διαμορφώνοντας ἔλλειψη καὶ διάχωρα ποὺ ἐγκλείουν δύο μισὰ συναπτόμενα ἀκανθόφυλλα. Ἀνακαμπτόμενα ἀκανθόφυλλα κοσμοῦν καὶ τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων κενά. Ἀκολουθεῖ κοιλόκυρτο κυμάτιο γωνιούμενο ἀριστερά (*ΠΑΕ* 1979, πίν. 132δ). Τὸ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα εἶναι ἁπλοποιημένη μορφὴ τοῦ θέματος τοῦ προηγουμένου γλυπτοῦ καὶ τῶν ὁμοίων του τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 11ου αἰ. Παρόμοιο θέμα ἀπαντᾶ σὲ κιονίσκο ποὺ βρέθηκε στὸ Τηγάνι τὸ 1964[179].

Κατὰ τὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση τὸ γλυπτὸ θυμίζει τὰ πτερύγια τοῦ ἄμβωνα ποὺ πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ τὸ Τηγάνι καὶ εἶναι τώρα ἐντοιχισμένα στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Κούνου[180].

23. Κομμάτι πλάκας ἀπὸ τεφρόλευκο μάρμαρο (0.27×0.23, πάχους 0.06). Ἐπιπεδόγλυφο ἀκανθόφυλλο, ὄρθιο πουλὶ καὶ μπροστά του πολὺ σχηματικὰ ἀποδοσμένο σταφύλι[181]. Τμῆμα πλάκας μὲ τὸ ἴδιο θέμα εἶναι ἐντοιχισμένο στὸ ἀνώφλι τοῦ Ν. παράθυρου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὸ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Τηγάνι χωριὸ Σταυρί. Δίδει τὴν ἐντύπωση ἡμίεργου. Θυμίζει τὰ ἀνάγλυπτα ζῶα τοῦ προστώου τῆς Χαριᾶς.

24. Ἀπότμημα θωρακίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.42×0.16×0.04). Στὴ γωνιὰ ὄρθιο πουλί (πέρδικα) καὶ πίσω του ἀκανθόφυλλο[182].

25. Τεμάχιο λοξότμητου γείσου τέμπλου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (0.045×0.40× 0.24×0.40). Στὴν κάτω πλευρὰ ἀβαθὴς τόρμος. Ἡ λοξότμητη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ σηρικοὺς τροχοὺς οἱ ὁποῖοι ἐγκλείουν πεντάφυλλα ὄρθια ἀνθέμια. Ἡ ἐκτέλεση ἀρκετὰ πλαδαρὴ καὶ τὸ θέμα ἁπλοποιημένο[183].

26. Κομμάτια θωρακίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο. Σὲ ἕνα διασώζεται τμῆμα σταυροῦ ποὺ τὸ μέσον του περιβάλλει στεφάνι μορφῆς σχοινίου. Μεταξὺ τῶν κεραιῶν μεγάλο ἀκανθόφυλλο[184]. Παρόμοιο διάκοσμο εἴδαμε σὲ γλυπτὸ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου στοῦ Καλοῦ[185].

177. *ΠΑΕ* 1979, πίν. 132γ.
178. Ὅ.π. πίν. 132β.
179. *ΠΑΕ* 1964, 133 πίν. 132α.
180. Βλ. πιὸ πάνω σ. 256 τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου.
181. *ΠΑΕ* 1979, πίν. 132ε.
182. *ΠΑΕ* 1980, 251 ἀριθ. 3.
183. Ὅ.π. 251 ἀριθ. 7β.
184. *ΠΑΕ* 1981, 248 ἀριθ. 8.
185. Βλ. πιὸ πάνω.

27. Κιονόκρανο σύμφυτο μὲ τὸν ὀκταγωνικὸ κιονίσκο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο συνολικοῦ ὕψους 0.23. Ὁ διάκοσμος ἀκανθόφυλλα[186].

28. Τμῆμα λοξότμητου γείσου τέμπλου[187] (0.80×0.23). Ἔχει διάκοσμο τοῦ ὁποίου ἡ ἀριστερὴ ἀρχὴ βρίσκεται στὸ γλυπτὸ 19. Ἀποτελεῖ τὴ δεξιὰ γένεση πεταλόμορφου τόξου τοῦ ὁποίου ἡ ἀριστερὴ γένεση βρίσκεται στὸ γλυπτὸ 19. Ἔτσι συμπληρώνονται δύο τμήματα πεταλόμορφου τόξου πιθανότατα τοῦ τέμπλου τῆς ἐπισκευασμένης τὸν 12ο αἰώνα βασιλικῆς. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸ δεύτερο μεσοβυζαντινό, ὅσο ξέρομε, παράδειγμα, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τῆς σπάνιας παραλλαγῆς πεταλόμορφου τόξου πάνω ἀπὸ τὴν πύλη ἱεροῦ.

29. Τμῆμα κιονίσκου τέμπλου μορφῆς τετράδυμων ράβδων μὲ σύμφυτο κιονόκρανο, ποὺ ἔχει στὶς γωνιὲς ἀνάγλυπτα πουλιά, πιθανῶς περιστέρια, μὲ ἀνοικτὰ φτερά. Τὸ γλυπτὸ φαίνεται ἡμίεργο. Ἴδιου τύπου ἔργο, πολὺ φροντισμένης λάξευσης, εἶναι οἱ κιονίσκοι τῆς Ἐπισκοπῆς, ναοῦ ἀπέναντι στὸ Τηγάνι. Ἴσως λοιπὸν νὰ ἔμεινε ἡμιτελὴς ἡ κατὰ τὸν 12ο αἰώνα ἐπισκευὴ τῆς βασιλικῆς.

30. Πεσσίσκοι τέμπλου σὲ τρία κομμάτια ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (0.92×0.16×0.14). Στὴν πρόσοψη κάτω ἀβακωτὸ κόσμημα, τοῦ ὁποίου τὰ εἰσέχοντα τετράγωνα εἶναι δουλεμένα ἀδρά, ἴσως γιὰ νὰ καλυφθοῦν μὲ κηρομαστίχη. Στὸ πάνω μέρος λατινικὸς σταυρὸς μὲ ὄρπηκες καὶ διευρυμένες τὶς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν σταυρὸ ἀρχίζει κιονίσκος μὲ ράβδους στὶς μπροστινὲς γωνιές[188]. Στὴν πίσω πλευρὰ καθ' ὅλο τὸ μῆκος[189] ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἀναδιπλωμένα ἡμίφυλλα ἄκανθας. Στὴν ἀκόσμητη πλευρὰ σύμφυτος σταθμὸς τῆς πύλης τοῦ τέμπλου καὶ στὴν ἀριστερὴ κατακόρυφος τόρμος γιὰ τὴν πάκτωση θωρακίου. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸν ἀριστερὸ σταθμὸ θύρας τέμπλου. Καθὼς ὁ τρόπος λάξευσης τῶν ὀρπήκων τοῦ σταυροῦ θυμίζει τὴν τεχνικὴ τῶν ἀνθεμίων στὸ πεταλόσχημο τόξο τῆς πύλης, ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεση πὼς ὁ πεσσίσκος ἀνῆκε στὸ ἴδιο τέμπλο.

31. Πεσσίσκος (;) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (0.68×0.19×0.14). Στὴν πλατύτερη πλευρὰ ἑξάκτινο ἀστέρι μέσα σὲ κύκλο· ὕστερα ὁ γλύπτης ἄρχισε, φαίνεται, νὰ σκαλίζει ὀκτώσχημο κόσμημα, ἀλλὰ μετάνοιωσε καὶ συνέχισε μὲ ἐνάλληλες κυματιστὲς πρισματικές, ἀποστρογγυλεμένες λαξεύσεις[190]. Στὴ στενότερη πλευρὰ ὀκτώσχημο ἀνάμεσα σὲ δυὸ κύκλους μὲ ἑξάκτινα ἀστέρια[191]. Τὰ ἀστέρια σχετίστηκαν μὲ ἐκεῖνα τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τοῦ Τσόπακα, ἔργου μεταγενέστερου τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 12ου αἰ.

32. Τμῆμα πεσσίσκου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.31×0.11×0.10). Στὴν πρόσοψη ἐπιπεδόγλυφη πλεξίδα ποὺ στὸ σημεῖο συνάντησης τῶν ταινιῶν ἔχει βαθεῖς λακκίσκους μὲ τρυπάνι[192]. Στὶς πλευρὲς τοῦ πεσσίσκου κατακόρυφοι τόρμοι 0.03×0.01 γιὰ τὴν πάκτωση θωρακίων.

33. Ἀπότμημα πτερυγίου ἄμβωνα (0.70×0.32×0.13). Στὴ μιὰ πλευρὰ διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἀκολουθεῖ ταινία, πλάτους 0.15, μὲ πέντε κύκλους, τῶν ὁποίων ὁ καθένας

186. *ΠΑΕ* 1981Α, ἀριθ. 9.
187. *ΠΑΕ* 1983Α, 268 ἀριθ. 7 καὶ πίν. 179β.
188. Ὅ.π. πίν. 180α.
189. Ὅ.π. πίν. 180β.
190. Οἱ καμπύλες τῆς λάξευσης, ἀτεχνότερες ἐδῶ, σχετίστηκαν μὲ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ τριχώματος στὴ λεοντοκεφαλὴ ὑδρορρόης τῆς Ἐπισκοπῆς, *ΠΑΕ* 1983Α, 269 σημ. 1.
191. Ὅ.π. πίν. 181β.
192. Ὅ.π. πίν. 181α.

ἐγκλείει ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο. Τὰ ἀνθέμια εἶναι ἀνὰ δύο ἀντίνωτα. Μεταξὺ τῶν κύκλων κατακόρυφος σχηματοποιημένος βλαστός, ἀπολήγων ἐπάνω καὶ κάτω σὲ τρίφυλλο. Ὁ διάκοσμος σχηματίζει ἀμβλεία γωνία στὴ μιὰ ἄκρη, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἡ πλάκα κόβεται λοξά[193] (12ος αἰ.).

Τμῆμα πτερυγίου μὲ παρόμοιο διάκοσμο (τὰ ἀνθέμια ἐκεῖ εἶναι ἑνδεκάφυλλα) βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Θεράποντα Κοίτας[194].

34. Ἀπότμημα γλυπτοῦ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (0.21×0.15). Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐπιπεδόγλυφος σχηματοποιημένος ἀστράγαλος. Ἀκολουθεῖ κυρτὸ βεργίο καὶ ταινία, πλάτους 0.09, μὲ ψαθωτὸ κόσμημα ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία καὶ ἀστράγαλος. Στὴν ἄλλη πλευρὰ τρισχιδὴς ταινία καὶ τρίφυλλα[195].

35. Γωνιακὸ κομμάτι θωρακίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (0.32×0.33×0.07) μὲ διάκοσμο ἐπιπεδόγλυφο. Στὸ μέσον ὀρθογωνίου πλαισίου κύκλος μὲ ρόδακα. Δεξιὰ ταινία ἀνυψούμενη ὡς ἕλικα ἀπολήγει σὲ κύκλο ἐγκλείοντα μικρὸ σταυρόσχημο τετράφυλλο[196].

36. Ἐπίστεψη θωρακίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (0.55×0.14). Πέντε ὄρθια ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια. Ἀπὸ τὴ βάση τους ἐκφύονται σχηματικοὶ βλαστοὶ ποὺ ὀρθούμενοι μεταξὺ τῶν ἀνθεμίων κατακόρυφοι ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ τρίφυλλο[197]. Ἡ ἐκτέλεση ἀφρόντιση.

34. Ἀσώματος στὸ Κουλούμι

Γιὰ τὸν δικιόνιο ναὸ τῶν Ἀσωμάτων στὸ Κουλούμι ἔγινε τελευταῖα λόγος στὸν τόμο *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*[198].

Ὡς ἐποχὴ τῆς ἀρχικῆς ἀνέγερσής του προτάθηκε μὲ δισταγμὸ ὁ 12ος αἰ.

Ἡ ἐκκλησία ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς κεραίας ἔχει μαρμάρινους ἑλκυστῆρες, ἀνάγλυπτους στὴ λοξότμητη πλευρά, ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 432).

Ὁ βόρειος ἑλκυστήρας (σχέδ. εἰκ. 432β) ἔχει στὸ μέσον κύκλο περιέχοντα ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ μὲ διαπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καὶ ἑκατέρωθεν ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας. Οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ εἶναι ἁπαλές.

Ἐπιπεδόγλυφος εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὁ διάκοσμος καὶ στὸν νότιο ἑλκυστήρα (σχέδ. εἰκ. 432γ, εἰκ. 434). Ἐλαφρῶς ἔξεργα τὰ πλάγια κομβία μὲ τοὺς ὀξύφυλλους ρόδακες. Στὸ μέσον κύκλος περικλείει ἐξάκτινο ἐπιπεδόγλυφο ἀστέρι. Τὸν κύκλο πλαισιώνουν ὁριζόντιοι κλάδοι δάφνης(;). Πέρα τῶν πλαγίων κομβίων ἐπιπεδόγλυφος, βραχύς, ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ δύο μόνο κυμάνσεις καὶ δύο ἡμίφυλλα. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τρέχει μακρόσωμο ζῶο (γαϊδουράκι) καὶ στὸ δεξιὸ ἄκρο ἄλλο ζῶο (σκύλος) καταδιώκει λαγό.

Ζῶα εἰκονίζονται στὰ ἄκρα καὶ τοῦ δυτικοῦ ἑλκυστήρα (σχέδ. εἰκ. 432α καὶ 433). Τὸ ἀριστερὸ τρέχει μὲ φουντωτὴ τὴν ἀνορθωμένη οὐρὰ καὶ τὸ ἄλλο σὰν νὰ κάθεται. Μπρο-

193. *ΠΑΕ* 1984Α, πίν. 148β.

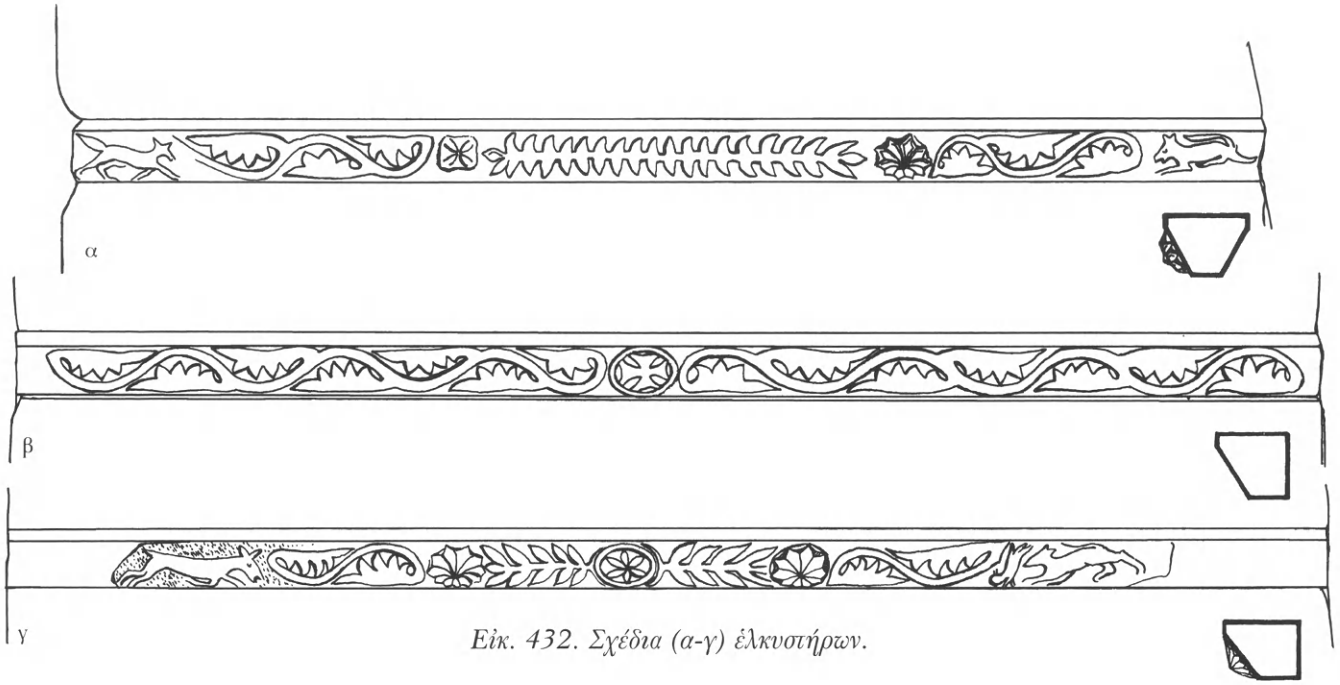
194. Βλ. πιὸ πάνω στὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργο σ. 172 καὶ εἰκ. 267.

195. *ΠΑΕ* 1984Α, πίν. 149α.

196. Ὅ.π. πίν. 149β.

197. Ὅ.π. πίν. 149γ.

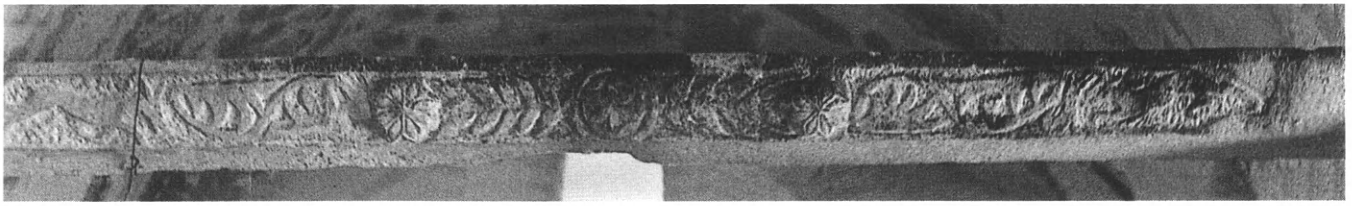
198. Στὶς σ. 101-111. Ὅσα παραλείπονται ἐκεῖ βλ. στὰ *ΠΑΕ* 1977, 208-212.

Εἰκ. 432. Σχέδια (α-γ) ἑλκυστήρων.

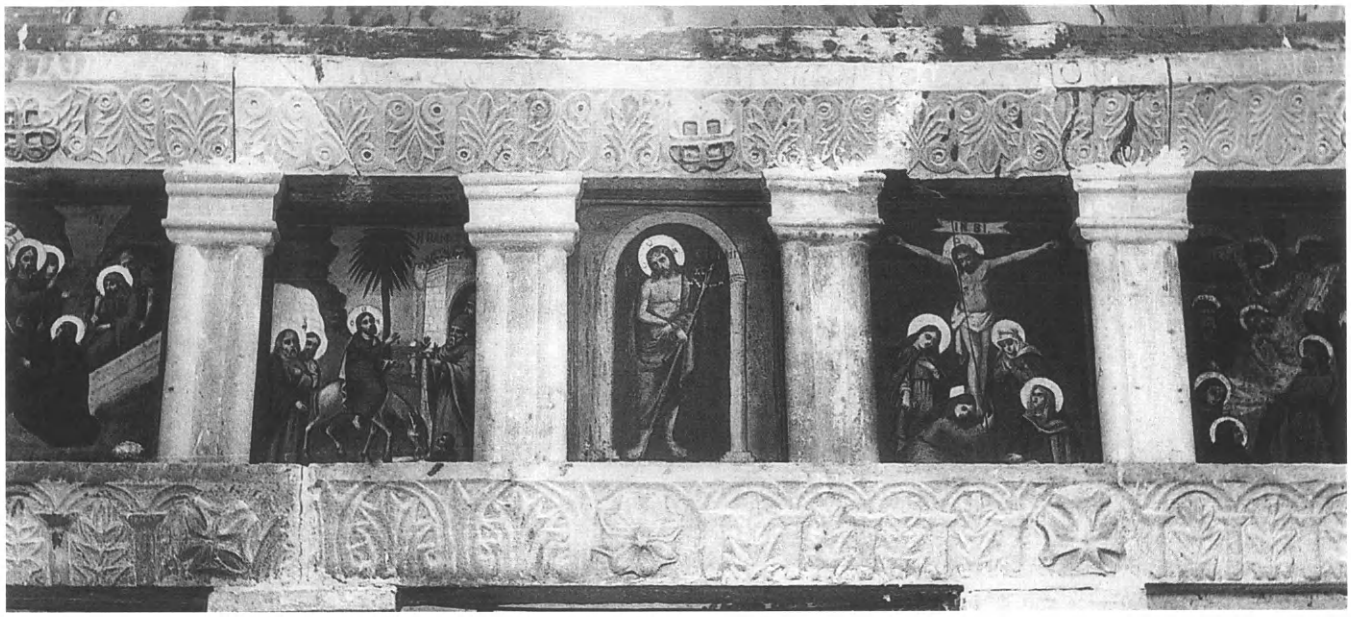

Εἰκ. 433. Ὁ δυτικὸς ἑλκυστήρας.

Εἰκ. 434. Ὁ νότιος ἑλκυστήρας.

στά τους ὅμοιος μὲ τὸν προηγούμενο βλαστός, ποὺ διαγράφει τρεῖς ἐδῶ κυμάνσεις, στὴ συνέχεια δεξιὰ ἐλαφρῶς ἔξεργος ὀξύφυλλος ρόδακας καὶ ἀριστερὰ μικρὸ ὀρθογώνιο ποὺ περικλείει χιαστό. Στὸ μέσον ἐκτείνεται ὁριζόντια μακρὸς κλάδος, ἀποδοσμένος ἀτεχνότερα ἀπὸ τὸν νότιο ἑλκυστήρα. Θυμίζει ψαροκόκκαλο ἢ σαρανταποδαροῦσα (σχέδ. εἰκ. 432α).

Εἰκ. 435. Ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀσώματου δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ἀρτιότητα τῶν ἀναγλύφων τῆς Μάνης τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. Τὰ εἰκονιζόμενα ὅμως ζῶα ἔχουν ζωηρὴ κίνηση.

Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας, ὅπως ἔχει σήμερα, «*ἐκτίσθη κατὰ τὸ 1888*», σύμφωνα μὲ ὑπάρχουσα ἐπιγραφή[199]. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν εἶναι νεώτερα ὅλα τὰ γλυπτά του μέλη, ἂν καὶ εἶναι δύσκολη γιὰ ἀρκετὰ ἐξ αὐτῶν ἡ διαστολή, ἐπειδὴ ὁ γλύπτης τοῦ 1888[200] ἦταν φαίνεται δεξιοτέχνης στὴ μίμηση τῶν παλαιῶν. Ὁ κάτω κοσμήτης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο στὸ τμῆμα τὸ ὑπεράνω τῆς πύλης ὡς τὸν νότιο τοῖχο εἶναι, νομίζω, παλαιός (εἰκ. 435). Ἂς προστεθεῖ ὅτι ὁ ἐκεῖ ρόδακας εἶναι ὅμοιος μὲ τοὺς ρόδακες στὸν νότιο καὶ δυτικὸ ἑλκυστήρα (εἰκ. 433, 434).

Τὰ ἀκραῖα θωράκια τοῦ τέμπλου εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παλαιά[201]. Κάτω ἀπὸ τοξύλλιο πατριαρχικὸς σταυρός. Οἱ κεραῖες του ἔχουν ἡμικυκλικὰ τὰ ἄκρα καὶ ἡ κάτω ἔχει ὀξύληκτη σὰν λόγχη προεξοχή, μὲ τὴν ὁποία ἐφάπτεται σὲ βάση δύο βαθμίδων. Ἡ βάση τοῦ νοτίου θωρακίου κοσμεῖται μὲ ἀνθέμιο. Ἡ κάτω κεραία τοῦ σταυροῦ πλαισιώνεται ἐπάνω καὶ κάτω στὸ νότιο θωράκιο ἀπὸ πυροστρόβιλο καὶ τρεῖς ρόδακες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας ἔχει φυλλάρια ἀπολήγοντα σὲ ἡμικύκλιο, καὶ στὸ βόρειο θωράκιο ἀπὸ δύο ρόδακες καὶ δύο πυροστρόβιλους (εἰκ. 436).

Ἡ τεχνικὴ καὶ τὰ θέματα εἶναι διαφορετικὰ στὰ ἄλλα δύο θωράκια, κάτω ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Ἔχουν ἀφέλεια ἔργων λαϊκῆς τέχνης. Τὸ ἀνάγλυφο

199. Ὅ.π. 210.
200. Βλ. γι' αὐτὸν ὅ.π. 211.
201. Ἔχομε καὶ σ' αὐτὰ τοὺς ἴδιους ρόδακες.

Εἰκ. 436. Θωράκια.

εἶναι πολὺ πρόστυπο καὶ ὁ σταυρὸς ἰσοσκελής· κάτω ἀπὸ τὴ βάση του, μεταξὺ δύο δενδρυλλίων, δυὸ πουλιὰ πατοῦν σὲ ἀκανθόμορφα φυτὰ καὶ ραμφίζουν σταφύλι. Μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, στὰ ἐπάνω κενά, πουλιὰ ἀναδύονται ἀπὸ φλόγες[202], ὅπως τὸ μυθικὸ πουλὶ φοῖνιξ καὶ στὰ κάτω κενὰ δύο ζῶα, ἀτενίζοντα πρὸς τὸν σταυρό, στέκονται στὰ πισινὰ πόδια τους. Δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία ὅτι τὰ δυὸ αὐτὰ θωράκια εἶναι νεώτερα ἔργα.

35. Ἅγιος Σπυρίδων Καρδαμύλης

Στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ νεώτερου ναοῦ Ἅγιος Σπυρίδων τῶν Τρουπάκηδων τῆς Καρδαμύλης[203] εἶναι ἐντοιχισμένα λίγα γλυπτὰ βυζαντινῶν χρόνων:

α) Ὡς ποδιὰ τῆς κόγχης τῆς ἁψίδας, ὅπου ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα στενὴ σὰν πολεμότρυπα, λοξότμητο γεῖσο μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα καὶ ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἰδιότυπα ἡμίφυλλα ἄκανθας.

β) Ὡς ποδιὰ τοῦ παραθύρου τοῦ κυρίως ναοῦ στὴ Ν. πλευρὰ ἀπότμημα μαρμάρινου ἐπιστυλίου τέμπλου, ποὺ θεωρήθηκεν ἔργο τοῦ 12ου αἰ.[204]

202. Προφανῶς ἀπὸ ἐπίδραση παραστάσεων σὲ νομίσματα ποὺ εἶχε κόψει ὁ Καποδίστριας.

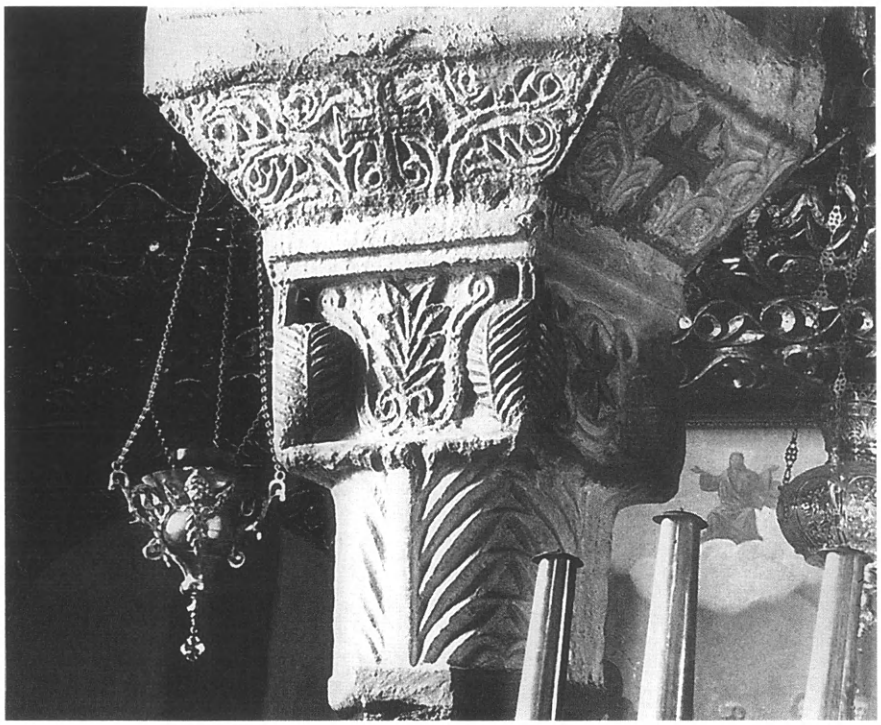
203. Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. Μάριο Μιχαηλίδη - Ἀθηνᾶ Χριστοφίδου, *Ἅγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἅλωση, Churches in Greece 1453-1850*, ΙΙ (Ἀθήνα 1982, Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου) 299-310.

204. Ὅ.π. 304.

Ἀβακωτὸ κόσμημα, δυὸ ἔξεργα πουλιὰ ποὺ πίνουν νερὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο δοχεῖο καὶ τοξύλλιο μὲ κόσμημα ποὺ ἔχει ἀπολαξευθεῖ[205].

36. Κοίμηση Ξανθιάνικων Μηλέας

Στὸν μεταβυζαντινὸ τετρακιόνιο ναὸ τῆς Κοιμήσεως τοῦ συνοικισμοῦ Ξανθιάνικα στὸ χωριὸ Μηλέα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης οἱ ὀκταγωνικοὶ κίονες ἔχουν δίζωνα κιονόκρανα μὲ κατάκοσμα ἐπιθήματα, ἀναγόμενα στὸν 12ο αἰ. Τὰ δυτικὰ ἔχουν στὶς γωνιὲς τῆς ἐπάνω ζώνης ἀετοὺς[206] καὶ τὰ ἀνατολικά (εἰκ. 437) ἐπιμήκη ἐπάρματα σὰν καμπυλούμενα φύλ-

Εἰκ. 437. Δίζωνο κιονόκρανο.

λα μὲ πλῆθος δίδυμων νεύρων. Τὴν χρονολόγηση προδίδει καὶ ὁ πυκνότατος γλυπτὸς διάκοσμος τῶν ἐπιθημάτων.

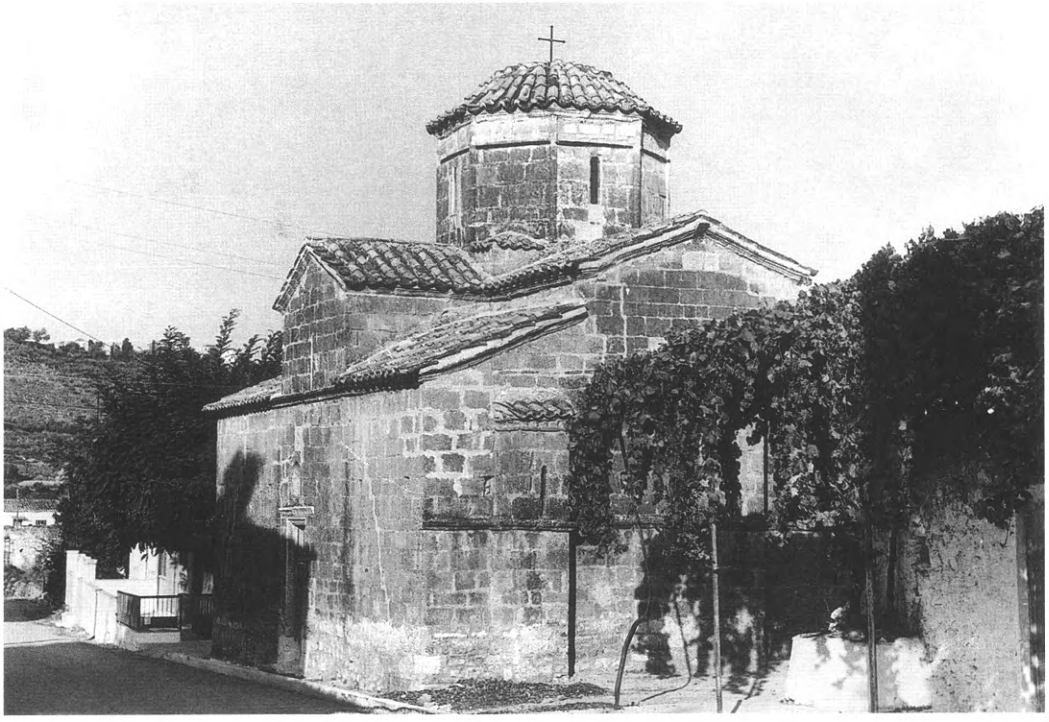
205. Ὅ.π. καὶ εἰκ. 14 στὴ σ. 305.
206. Ἔρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, 224 καὶ πίν. 159α,β.

37. Ἅγιοι Θεόδωροι Κάμπου Ἀβίας

Ἐκτὸς ἄλλων γλυπτῶν τοῦ μεταγενέστερου ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Κάμπου Ἀβίας[207] (εἰκ. 438) ἀξιοπρόσεκτο εἶναι γεῖσο, μήκους 1.85 καὶ ὕψους 0.15 (εἰκ. 439), ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὸ περίθυρο τῆς νότιας θύρας τῆς ἐκκλησίας. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἰδιομορφία. Ὁ διάκοσμός του ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ πέρα ἀλλάζει, χωρὶς νὰ ἀλλάζει ὁ λίθος.

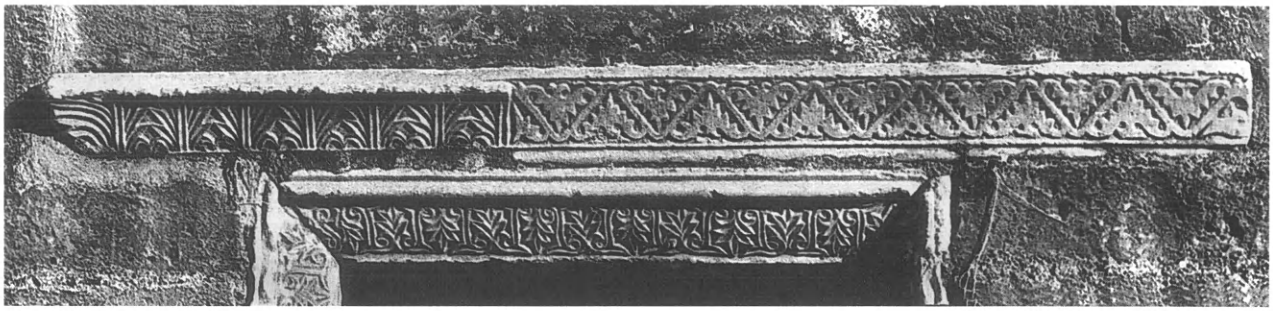
Στὸ ἀριστερὸ τμῆμα μέσα σὲ διάχωρα ὁριζόμενα ἀπὸ κατακόρυφες διμερεῖς ταινίες ἀπὸ δύο ὄρθια ἡμίφυλλα ἄκανθας, ποὺ οἱ γλωσσίδες τους συναντώμενες διαμορφώνουν τρίγωνα, ἐναλλασσόμενα μὲ ρόμβους. Οἱ γλυφὲς δὲν εἶναι ἔντονα πρισματικές. Στὸ δεξιὸ τμῆμα ὁ διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφα τριγωνοειδῆ φύλλα μὲ πολλὲς γλωσσίδες, ὄρθια, ἐναλλασσόμενα μὲ ἀνάστροφα, μέσα σὲ γωνίες, τὶς ὁποῖες σχηματίζουν ταινιώδεις βλαστοί. Τὸ γεῖσο θὰ τὸ ἔλεγε κανεὶς ἔργο τοῦ 12ου αἰ.

Ἀκόμη πιὸ πάνω στενὸ θωράκιο ἀκέφαλο· τὸν διάκοσμό του ἀποτελοῦν συμπλεκόμενοι κύκλοι ἀπὸ διμερὴ ταινία κοίλης λάξευσης διαμορφώνοντες μέσα σ' αὐτοὺς καμπυλό-

Εἰκ. 438. Ἅγιοι Θεόδωροι Κάμπου Ἀβίας. Ὁ ναός.

207. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ἐ. Κουνουπιώτου, *ΑΔ* 23, 1968, Β1, 205 καὶ πίν. 158. Γιὰ τὸ περίθυρο τοῦ ναοῦ βλ. πιὸ πάνω στὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργο γλυπτὰ 11ου αἰ. σ. 133-134.

Εἰκ. 439. Γεῖσο ἐντοιχισμένο πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας.

Εἰκ. 440. Θωράκιο ἐντοιχισμένο.

πλευρα σχήματα ὑπενθυμίζοντα τὰ ἀρχαῖα τάλαντα. Στὸ κάτω σχῆμα ἐπιπεδόγλυφο αἰγοειδὲς στρέφον ὀπίσω τὸ κεφάλι καὶ στὸ ἐπάνω χιαστὸ μὲ ἀνθεμοειδὴ σκέλη.

Γεῖσο διατρέχει κάτω ἀπὸ τὶς στέγες τὸν τροῦλλο καὶ τὸ ναό.

Τέλος, ἂς μνημονευθεῖ ἐπίμηκες, σπασμένο, ἐντοιχισμένο θωράκιο. Τριμερὴς ἀνακομβούμενη πλατιὰ ταινία σχηματίζει ὀρθογώνιο καὶ μέσα σ' αὐτὸ δυὸ συνεχόμενους ρόμβους (εἰκ. 440).

38. Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα

Γνωστὸς εἶναι καὶ ὁ ἐτοιμόρροπος μεγάλος, μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου στὸν Τσόπακα[208]. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ μνημείου χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέ-

208. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα τῆς Μάνης, *Πελοποννησιακὰ* ΙΣΤ΄, 1985-86, 241-255. Πρότασή μου γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ μὲ δαπάνη Μανιατῶν τῆς Ἀμερικῆς δὲν εἶχεν ἀποτέλεσμα.

Εἰκ. 441. Τὸ τέμπλο.

ταρτο τοῦ 13ου αἰ.[209] Ἡ ἐκκλησία διασώζει ἀκέραιο τὸ μαρμάρινο τέμπλο της[210] (εἰκ. 441). Καθὼς τὰ θωράκια καὶ ἰδιαίτερα τὸ βόρειο εἶναι σφηνωμένα στοὺς τοίχους (εἰκ. 442) φαίνεται πιθανὸ πὼς τὸ τέμπλο εἶχε κατασκευασθεῖ γιὰ ἄλλο ναὸ καὶ χρησιμοποιήθηκε στὸν Ἅγιο Θεόδωρο, ὅπως προτάθηκε, πρὶν νὰ διακοσμηθεῖ ἡ ἐκκλησία μὲ τοιχογραφίες. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ βόρειου θωρακίου διασώζεται μέρος κονιάματος μὲ κόκκινη γραπτὴ ταινία. Ὅμοια ταινία ὑπάρχει μέσα στὸ ἱερό, στὴ γωνία προσαρμογῆς τοῦ τέμπλου στὸν νότιο τοῖχο. Τὸ μαρμάρινο τέμπλο ἔχει ἐνισχυθεῖ πίσω μὲ τοῖχο, ὁ ὁποῖος ἔφραξε καὶ τὸ τμῆμα μεταξὺ στέψης τῶν θωρακίων καὶ ἐπιστυλίου, ὅπου φαίνεται εἶχαν ζωγραφιστεῖ οἱ Δεσποτικὲς εἰκόνες, ἀφοῦ στὴν πλευρὰ τοῦ τοιχίσκου πρὸς τὸν κυρίως ναὸ διακρίνονται ὑπολείμματα τοιχογράφησης[211]. Στὴν ἴδια θέση τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Κά-

209. Ὅ.π. 254-255.

210. Γι' αὐτὸ βλ. Δρανδάκη, *Τοιχογραφίαι*, 73-74 σημ. 5 καὶ πίν. 58.

211. Δρανδάκης, *Πελοποννησιακὰ* ὅ.π. 242.

Εἰκ. 442. Τὸ Β. θωράκιο.

Εἰκ. 443. Τὸ Ν. θωράκιο.

στρο Γερακιοῦ ἔχουν τοιχογραφηθεῖ ἀπὸ τὸν 12ο-13ο αἰ.[212] οἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Βρεφοκρατούσας. Στὸ τέμπλο τοῦ Τσόπακα διακρίνονται ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν καὶ ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ τοίχου[213].

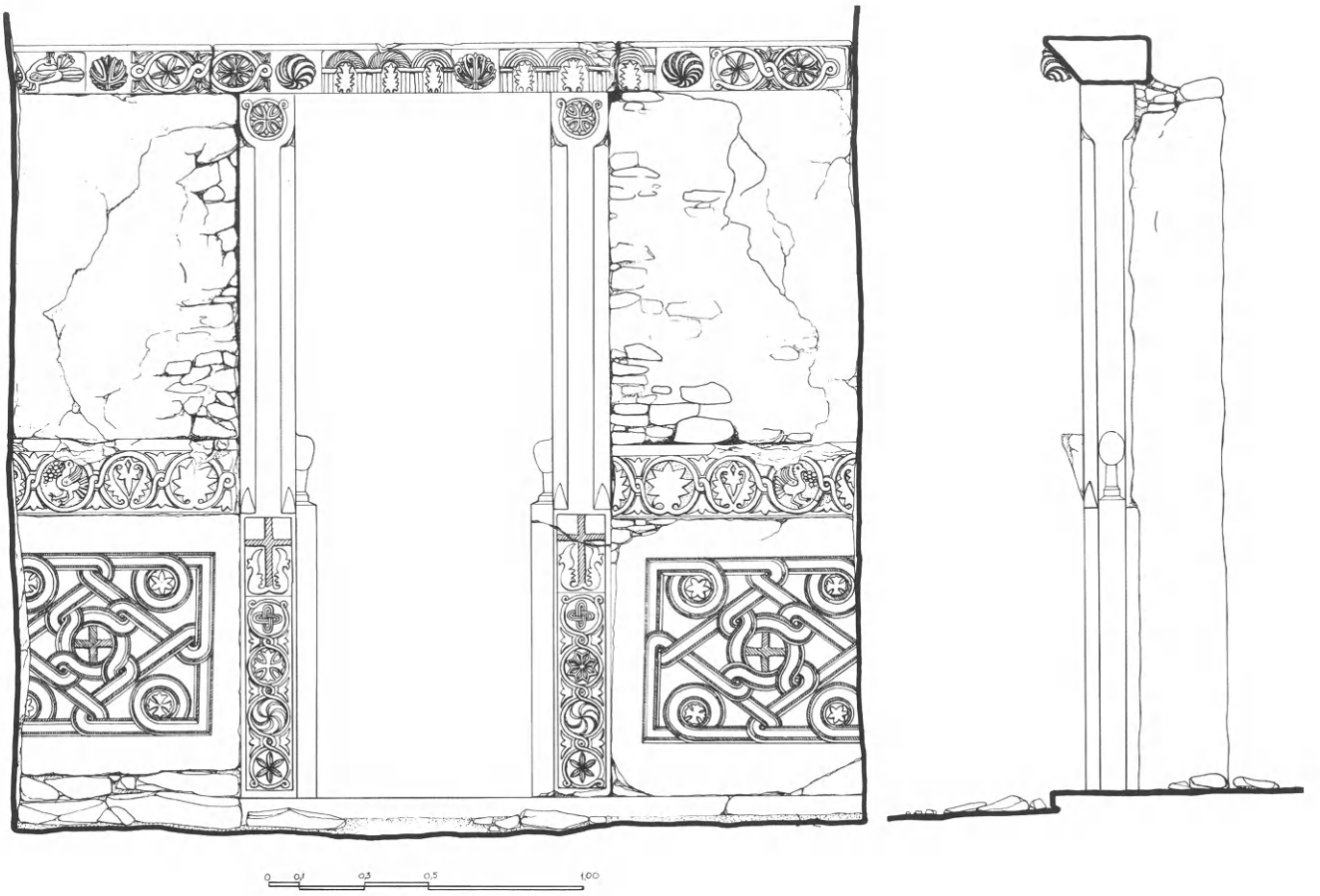
Τὴ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τέμπλου μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 444.

Τὰ μαρμάρινα θωράκια τοῦ τέμπλου ἔχουν ὕψος γύρω στὰ 0.85. Τὸ πλάτος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὁρισθεῖ μὲ ἀκρίβεια, γιατὶ μέρος τους κρύβεται μέσα στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ. Ὁ διάκοσμος καὶ τῶν δύο θωρακίων εἶναι ὅμοιος (εἰκ. 442, 443, σχέδ. εἰκ. 444). Μέσα σὲ πλατύ, ἀκόσμητο πλαίσιο τριμερὴς ταινία ἀνακομβούμενη σχηματίζει ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ρόμβο περικλείοντα κύκλο ποὺ περιβάλλει ἰσοσκελὴ σταυρό, ἐλαφρὰ ἔκτυπο μὲ κεραῖες μορφῆς σχοινίου. Στὶς ὁριζόντιες πλευρὲς τῶν ὀρθογωνίων ἡ ἴδια ταινία διαγράφει ἔξω τοῦ ρόμβου τέσσερις κύκλους, οἱ ὁποῖοι περικλείουν ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες ἢ ἑξάκτινο ἀστέρι, σὲ διάταξη χιαστί. Τὰ κοσμήματα εἶναι ἐπιπεδόγλυφα.

Ὅμοιος μεταξύ τους εἶναι ὁ ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος καὶ στὶς δυὸ λοξότμητες στέψεις

212. M. Chatzidakis, L'évolution de l'icone aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976*, I: *Art et Archéologie* (Athènes 1979), πίν. XXXVII.

213. Τὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ φέρει τὰ ζωγραφικὰ κατάλοιπα φαίνεται συνεχιζόμενο καὶ στοὺς ἄλλους τοίχους τοῦ ἱεροῦ, οἱ ὁποῖοι διασώζουν τοιχογραφίες.

Εἰκ. 444. Σχέδιο. Τὸ τέμπλο ὅπως ἔχει.

ποὺ τμῆμα τους εἴτε εἶναι κομμένο, ὅπως στὴ νότια στέψη (εἰκ. 445), εἴτε εἶναι κρυμμένο μέσα στὸν Β. τοῖχο (εἰκ. 446). Σηρικοὶ τροχοὶ περιβάλλουν πλατὺ φύλλο μὲ ἐννέα γλωσσίδες, σύνθετο ἀνθέμιο, πουλὶ μὲ γαμψὸ ράμφος ποὺ ραμφίζει σταφύλι (εἰκ. 445) καὶ τρίφυλλο. Τοὺς κόμβους τῶν τροχῶν πλαισιώνουν τρίφυλλα (εἰκ. 447).

Τὸ ἐπιστύλιο στηρίζουν δύο ὀκταγωνικοὶ κιονίσκοι σύμφυτοι μὲ κιονόκρανα καὶ πεσσίσκους (σχέδ. εἰκ. 444). Μὲ τοὺς πεσσίσκους εἶναι σύμφυτοι καὶ οἱ πλατεῖς σταθμοὶ τῆς πύλης, οἱ κορυφούμενοι σὲ μῆλα μὲ λαιμό, ἀρκετὰ ὀγκηρά. Καὶ οἱ προσόψεις τῶν πεσσίσκων κατὰ τὸ μέγιστο τμῆμα τους ἔχουν τέσσερις σηρικοὺς τροχούς, ποὺ ἐνέχουν ἐκ τῶν κάτω κατὰ σειρὰ ἑξάκτινο ἀστέρι, πυροστρόβιλο, ρόδακα μὲ ὀκτὼ ὀξύληκτα φύλλα καὶ σταυρόσχημο πλέγμα. Τοὺς κόμπους πλαισιώνουν καὶ ἐδῶ τρίφυλλα. Στὸν βόρειο πεσσίσκο ἔχει σκαλισθεῖ ἀντὶ ὀκτάφυλλου ρόδακα ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ τὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν του τριφυλλόσχημες καὶ μεταξύ τους σταγόνες. Στὸ ἐπάνω τμῆμα τῆς πρόσοψης τῶν πεσσίσκων, μέσα σὲ ὀρθογώνιο, ἀνισοσκελὴς σταυρὸς σχοινιόμορφος, μὲ ὄρπηκες ἀνορθούμενους, μορφῆς ἐπιπεδόγλυφων ἡμίφυλλων ἄκανθας.

Εἰκ. 445. Ἡ νότια στέψη.

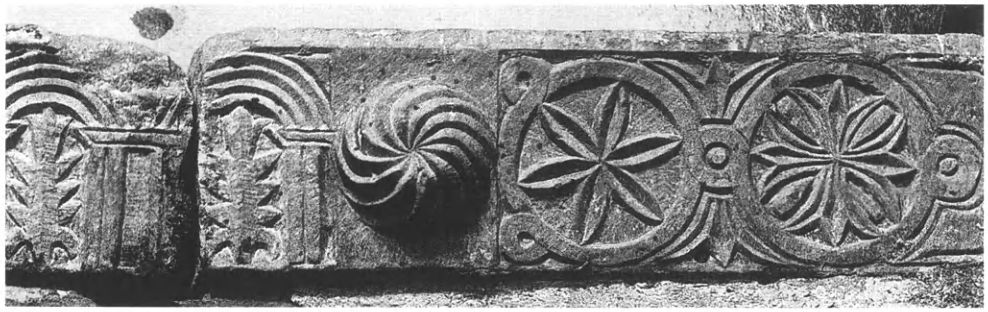
Εἰκ. 446. Ἡ βόρεια στέψη.

Εἰκ. 447. Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

Οἱ ὀκταγωνικοὶ κιονίσκοι ἔχουν στὴ βάση τῶν λοξῶν μπροστινῶν πλευρῶν τριγωνικὰ ἐπάρματα καὶ στὸ κιονόκρανο μέσα σὲ κύκλο μὲ δυὸ αὐτιὰ σταυρὸ ἰσοσκελὴ πρισματικῆς λάξευσης μὲ τριφυλλόσχημα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καὶ μεταξὺ τῶν κεραιῶν σταγόνες.

Στὴ λοξότμητη πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου, ὕψους 0.18, τὸ σταυροφόρο ἔξεργο κομβίο δὲν βρίσκεται, ὅπως συνηθίζεται, στὸ μέσον της. Ἄλλη ἔνδειξη πὼς τὸ τέμπλο δὲν ἔγινε ἀρχικὰ

Εἰκ. 448. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου.

γιὰ τὸ ναὸ αὐτό. Καὶ ἐνῶ ὁ διάκοσμος τελειώνει κανονικὰ στὸ Ν. ἄκρο, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὸ Β., ὅπου τμῆμα τοῦ διάκοσμου κρύβεται μέσα στὸν τοῖχο. Τὰ θέματα τὰ λαξευμένα στὸ ἐπιστύλιο ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἶναι: δύο ἐπιπεδόγλυφοι σηρικοὶ τροχοὶ μὲ ἰσοσκελὴ σταυρὸ πρισματικῆς λάξευσης μὲ τριφυλλόσχημες κεραῖες καὶ ἑξάκτινο ἀστέρι ἐπίσης κοίλης πρισματικῆς λάξευσης. Κι ἀκόμη ἕξεργο κομβίο μὲ πυροστρόβιλο, τρία τοξύλλια ἀπὸ ταινία τετρασχιδή, στηριζόμενα σὲ δίδυμους κιονίσκους (εἰκ. 448 καὶ σχέδ. εἰκ. 444) ἐγκλείοντα ἐπιμήκη, μᾶλλον ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια, ἕξεργο κομβίο μὲ σταυρὸ ἀπὸ ταινία τρισχιδὴ κοίλης λάξευσης μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του, τὰ ὁποῖα συμβάλλουν στὸν σχηματισμὸ τριφύλλων στὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά. Ἀκολουθοῦν πάλι τρία ὅμοια ἀνθέμια κάτω ἀπὸ τοξύλλια. Στὴ συνέχεια κομβίο μὲ πυροστρόβιλο, δυὸ σηρικοὶ τροχοὶ ὅμοιοι μὲ τοὺς σκαλισμένους στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιστυλίου, ἕξεργο κομβίο μὲ τρισχιδὴ ἰσοσκελὴ σταυρό, παγώνι ἐπιπεδόγλυφο (σχέδ. εἰκ. 444) καὶ τέλος κάτι σὰν σταφύλι μισοκρυμμένο μέσα στὸν τοῖχο. Πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, στὸν Β. καὶ Ν. τοῖχο, ὑποδοχὲς ὑποδεικνύουν ὅτι μᾶλλον ὑπῆρχε καὶ δεύτερο λοξότμητο γεῖσο ποὺ δὲν σώθηκε.

Ἡ τέχνη τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου διακρίνεται γιὰ διαύγεια καὶ συμμετρία. Κατὰ τοῦτο μοῦ θύμισε τὸ τέμπλο τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας (α΄ μισοῦ τοῦ 12ου αἰ.). Ἔχω ὅμως τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ τέμπλο τοῦ Τσόπακα εἶναι μεταγενέστερο.

Στὸ Β. παρεκκλήσι τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπερριμμένα δυὸ θωράκια σταυροφόρα. Καὶ στὰ δύο ὁ σταυρὸς ὑψώνεται μέσα σὲ τόξο ἐπάνω σὲ βαθμίδες[214]. Στὸ ἕνα θωράκιο (διαστ. 0.785×0.465×0.15) οἱ βαθμίδες εἶναι τρεῖς, ὁ σταυρὸς πατριαρχικὸς καὶ ἑκατέρωθεν τῆς κάτω ὁριζόντιας κεραίας ἕξεργος ρόδακας μὲ ὀκτὼ ὀξύληκτα φύλλα καὶ μέσα σὲ κύκλους σταυροὶ ἰσοσκελεῖς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τους καὶ ἑξάκτινο ἀστέρι[215].

Στὸ ἄλλο θωράκιο (διαστ. 0.78×0.42×0.24) ὁ λατινικὸς σταυρός, ἐπιπεδόγλυφος μὲ τὶς

214. Ἴσως οἱ βαθμίδες συμβολίζουν τὸν Γολγοθᾶ.

215. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα τῆς Μάνης, *Πελοποννησιακὰ* ΙΣΤ΄, 1985-86, 243.

τριμερεῖς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν του ἔχει σὰν ἀκτίνες τέσσερις ἔγκοιλες σταγόνες καὶ ἑκατέρωθεν τῆς κάτω κεραίας ἑξάκτινο ἀστέρι καὶ μέσα σὲ κύκλους ἰσοσκελὴ σταυρὸ Μάλτας, ἑξάκτινο ἀστέρι καὶ πυροστρόβιλο[216].

39. Κοίμηση τῆς Καστανέας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη

Στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος τρουλλαῖος ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀποτελεῖ διασκευασμένη παλιότερη ἐκκλησία[217]. Κάτω ἀπὸ τὶς σύγχρονες τσιμεντένιες στέγες διακρίνεται ὀδοντωτὸ γεῖσο. Μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, σχεδὸν στὴ στάθμη τῆς κορυφῆς τῶν τοξυλλίων, γύρω ἀπὸ τὰ μονόλοβα παράθυρά του προέχουν ὑδρορρόες, ἐκ τῶν ὁποίων μερικὲς ἔχουν μορφὴ κεφαλῶν ζώων. Οἱ ὑδρορρόες ἄλλοτε θὰ εἶχαν ὀργανικὴ λειτουργία, ἀλλὰ σήμερα στὸ μέσον σχεδὸν τοῦ τυμπάνου ἔγιναν ἁπλὰ διακοσμητικές.

Οἱ δύο ἀνατολικοὶ κίονες τοῦ ναοῦ, βαμμένοι τώρα μὲ ἐλαιόχρωμα, ἔχουν τεκτονικὰ κιονόκρανα μὲ περίεργο διάκοσμο. Στὴ Ν. πλευρὰ τοῦ ΝΑ. κιονόκρανου ἀνθρώπινη μορφὴ κρατεῖ σπαθὶ καθήμενη σὲ ἄλογο ποὺ καλπάζει· πάνω ἀριστερὰ μικρότερο ζῶο (εἰκ. 449). Στὴν Α. πλευρὰ χοντροκομμένο πουλὶ ἀνάμεσα σὲ μορφὲς δυσδιάκριτες. Στὴ Β. πλευρὰ παράξενο πουλὶ σὰν ἀετός (εἰκ. 450)· τὰ φτερά του ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ ἕλικες. Ἔχει τεράστια πέλματα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν οὐρά του περίεργο θύσανο (;). Δεξιά του ἄλλο πουλί. Ἡ Δ. πλευρὰ διακοσμεῖται μὲ δυὸ ἀντωπὰ ζῶα, τῶν ὁποίων οἱ οὐρὲς συμπλέκονται, καὶ μὲ τμῆμα βλαστοῦ. Ἡ Β. πλευρά του ἔχει διαστάσεις: ἐπάνω 0.50, κάτω 0.30 καὶ ὕψος 0.24.

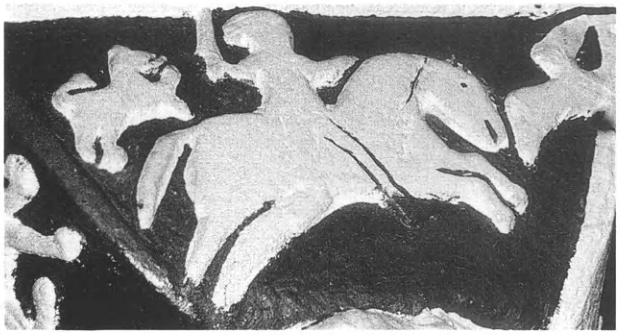
Στὴ Ν. πλευρὰ τοῦ ΒΑ. κιονοκράνου, μέσα σὲ κύκλο, ἄνθος σὰν μαργαρίτα (εἰκ. 451), στὴν Α. τεράστιος γρυπολέων (εἰκ. 452), στὴ Δ. σταυρὸς μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του, ἐνῶ ἀπὸ τὴ βάση του ἀναπηδοῦν ὄρπηκες (εἰκ. 453). Ὁ διάκοσμος τῆς Β. πλευρᾶς δὲν διακρίνεται ἐξ αἰτίας τοῦ πηκτοῦ ἐλαιοχρώματος μὲ τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπιχρισθεῖ τὸ κιονόκρανο. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: ἐπάνω 0.43, κάτω 0.31 καὶ τὸ ὕψος 0.28. Σὲ ἄλλες πλευρὲς κιονοκράνων (εἰκ. 454, 455) ἄλλα δυσερμήνευτα σχήματα. Ἡ ἀπεικόνιση κρινάνθεμων (εἰκ. 450, 454) προδίδει δυτική (ἀχώνευτη) ἐπίδραση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἄσχετα μεταξύ των θέματα εἰκονίζονται στὴν ἴδια πλευρά, ὅπως κρινάνθεμα ποὺ πλαισιώνουν μονοκέφαλο ἀετὸ ἢ παρεμβάλλονται στὸ κενὸ μεταξὺ ζώων. Ἡ ἀνάμιξη τῶν θεμάτων καὶ ἡ ἐκτέλεσή τους ἔχω τὴν γνώμη πὼς μαρτυρεῖ τὸν λαϊκὸ χαρακτήρα τοῦ τεχνίτη.

Ἡ διακόσμηση τῶν κιονοκράνων τῆς Κοίμησης Καστανέας παρουσιάζει, παρὰ τὶς ἀτέλειες τῆς ἐκτελέσεως, ἐντυπωσιακὴ ποικιλία. Τὰ θέματα, μοναδικὰ στὴ διακόσμηση τῶν γλυπτῶν τῆς Μάνης, ἀπαντοῦν μὲ ἀνάλογη ἢ διαφορετικὴ διάταξη σὲ γλυπτὰ ἄλλων περιοχῶν[218]. Ἐραλδικὸς ἀετὸς πλαισιωμένος ἀπὸ φυτικὰ θέματα, μαζὶ μὲ ἄλλο πουλί (εἰκ.

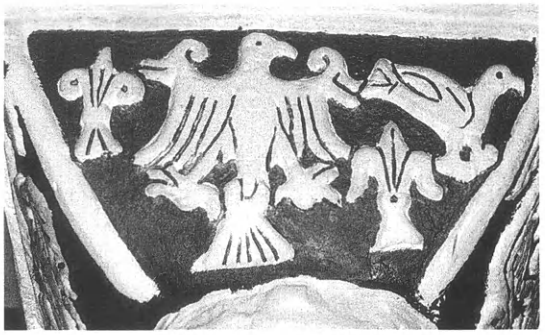
216. Βλ. καὶ ὅ.π. 243 καὶ πίν. ΚΔ΄ εἰκ. 3.

217. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1974, 137.

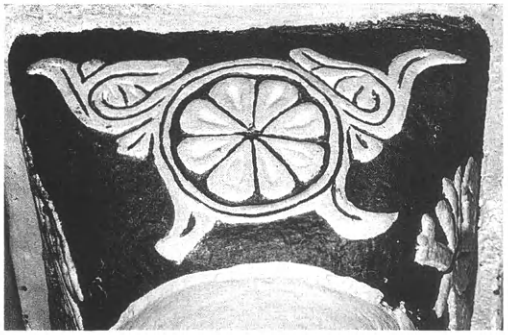
218. Εὐχαριστῶ τὴν ἐπιμελήτρια τῆς Βυζαντινῆς Συλλογῆς τοῦ Μουσείου Μπενάκη Ἀναστασία Δρανδάκη γιὰ τὴ συμβολή της στὸν σχολιασμὸ τῶν θεμάτων, ποὺ ἔχουν τὰ κιονόκρανα τῆς Καστανέας.

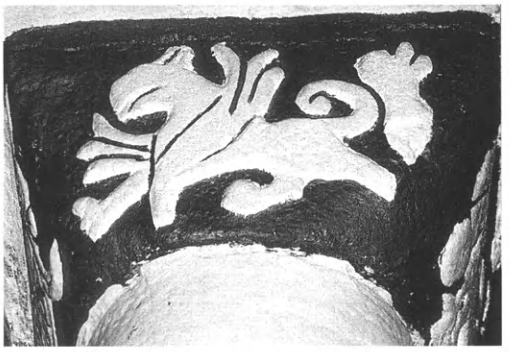
Εἰκ. 449. Διάκοσμος τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ΝΑ. κιονοκράνου.

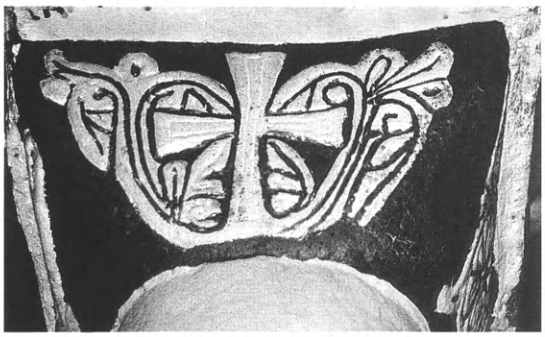
Εἰκ. 450. Διάκοσμος τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ἴδιου κιονοκράνου.

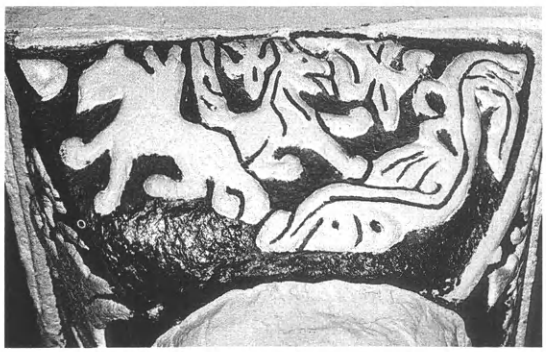
Εἰκ. 451. Διάκοσμος τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ΒΑ. κιονόκρανου.

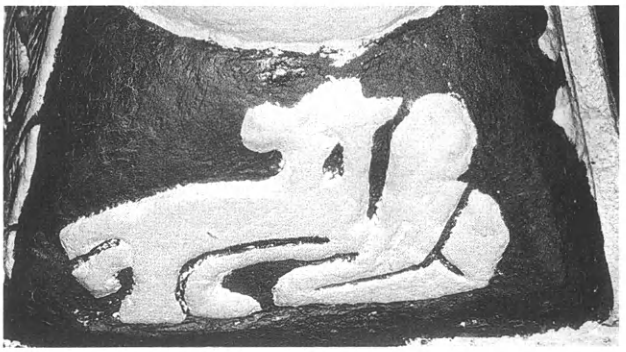

Εἰκ. 452. Διάκοσμος τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ΒΑ. κιονοκράνου.

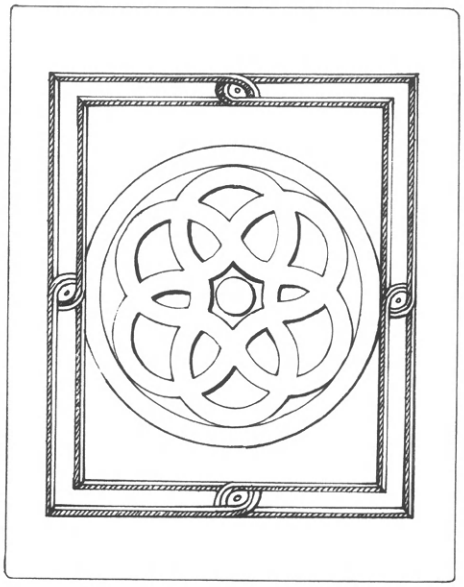

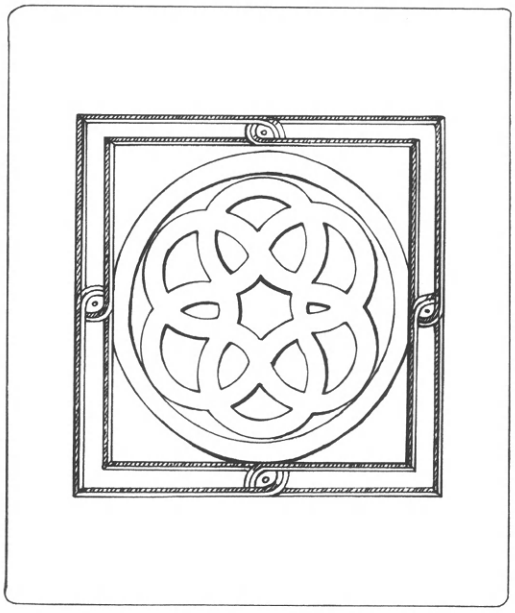
Εἰκ. 453. Διάκοσμος τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ ΒΑ. κιονοκράνου.

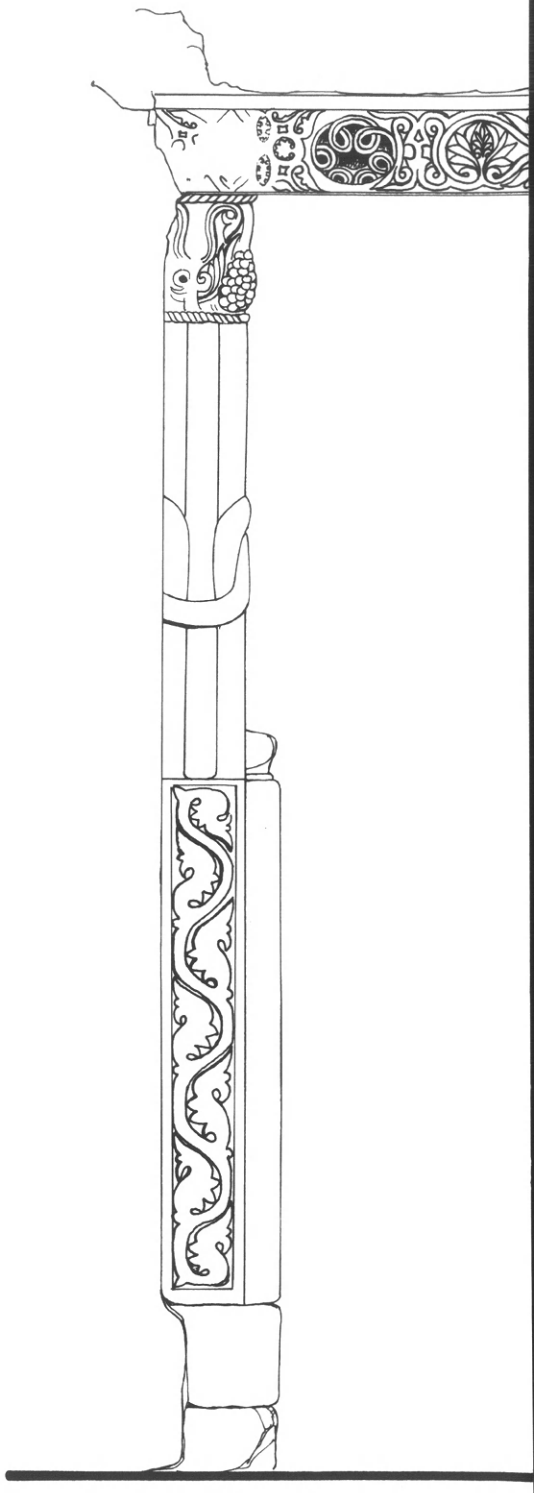

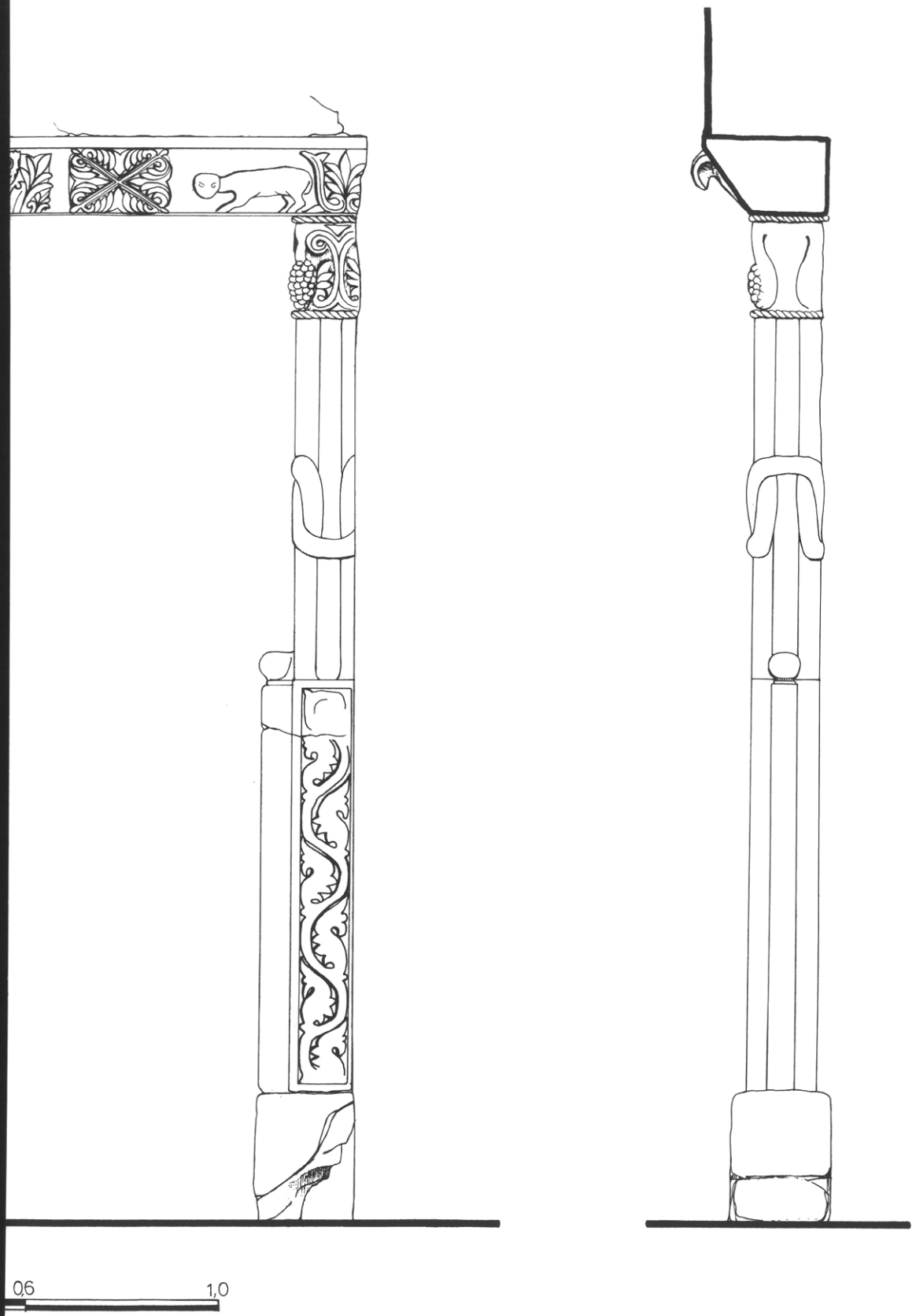
Εἰκ. 454-455. Διάκοσμος ἄλλων πλευρῶν κιονοκράνων.

0
0.1
0.3

Εἰκ. 456. Σχέδιο περίθυρου καὶ θωρακίων ἐντοιχισμένων στὸ τύμπανο τῆς Β. κεραίας τοῦ ναοῦ.

450) ἁπαντᾶ σὲ θωράκιο τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως[219]. Γρύπες καὶ ἄλλα φανταστικὰ ζῶα γίνονται τοῦ συρμοῦ ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. ὄχι μόνο σὲ γλυπτὰ[220] ἀλλὰ καὶ σὲ πολυτελὴ μεταξωτὰ ὑφάσματα βυζαντινῆς καὶ ἰσλαμικῆς προελεύσεως[221], βαρύτιμα μεταλλικὰ σκεύη[222] καὶ κοσμήματα[223]. Τὰ φανταστικὰ ζῶα σασανιδικῆς καταγωγῆς διαδίδονται ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. καὶ μετά, ἀλλὰ κυρίως κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. φαίνεται πὼς ἀποτελοῦν ἀγαπητὸ διακοσμητικὸ θέμα στὸ κοινὸ καλλιτεχνικὸ λεξιλόγιο Βυζαντίου καὶ Ἰσλάμ. Στὸ ἴδιο πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει τὶς αἰσθητικὲς προτιμήσεις τοῦ ἀνατολικοῦ μεσογειακοῦ χώρου ἐντάσσεται καὶ ἡ σκηνὴ κυνηγιοῦ (εἰκ. 449), ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ πολυάριθμα μεταλλικὰ καὶ κεραμικὰ σκεύη τῆς περιόδου[224], καθὼς καὶ ἡ τοποθέτηση ποικίλων ζώων μέσα σὲ φυτικὸ διάκοσμο[225] (εἰκ. 454).

Ὁ φυλλοφόρος σταυρός (εἰκ. 453) διαδίδεται εὐρέως στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. καὶ ἔπειτα, καθὼς συνδέεται κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴ διακόσμηση πολυτελῶν σταυροθηκῶν[226].

Ὁ ἀσυνήθιστος συνδυασμὸς τῶν παραπάνω θεμάτων στὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῆς Κοιμήσεως Καστανέας δὲν φαίνεται νὰ βρῆκε συνέχεια στὴν γλυπτικὴ τῆς περιοχῆς. Ἡ συνύπαρξη τόσο ποικίλων θεμάτων ὀφείλεται ἄραγε σὲ συγκεκριμένη παραγγελία ἢ σὲ πρωτοβουλία ἀνήσυχου μαρμαρᾶ; Καὶ ποῦ βρῆκε ὁ γλύπτης συγκεντρωμένα τὰ πρότυπα τοῦ διακόσμου του; Ἐρωτήματα δυσαπάντητα. Σύμφωνα πάντως μὲ ὁρισμένους μελετητὲς τὰ πολυτελὴ ὑφάσματα ἀποτελοῦσαν κύριο μέσο διάδοσης διακοσμητικῶν θεμάτων[227].

Ἐξωτερικὰ στὸ τύμπανο τῆς Β. κεραίας τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένα δύο θωράκια, διαστάσεων τὸ δεξιὸ 0.93×0.73 καὶ τὸ ἀριστερὸ 0.97×0.82. Ὁ διάκοσμός τους εἶναι ὅμοιος: μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ ἀνακομβούμενη ταινία κύκλος περιβάλλων διασταυρούμενους λημνίσκους σὲ κυκλικὴ διάταξη[228]· στὸ μέσον τους μικρὸς κύκλος (σχέδ. εἰκ. 456).

Ὡς ἀνώφλιο τῆς Ν. θύρας τοῦ ναοῦ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπότμημα λοξότμητου γείσου, μήκους 1.51×0.17 (σχέδ. εἰκ. 456 καὶ εἰκ. 457-459). Ὁ διάκοσμός του ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἶναι: φοινικοειδὲς ἀνθέμιο, ζῶον βαδίζον πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ κοντὴ οὐρὰ καὶ στρογγυλωπὸ κεφάλι (εἰκ. 459), χιαστὸ κόσμημα μὲ ἀκανθόφυλλα ποὺ γεμίζουν τὰ

219. Grabar, *Sculptures* II πίν. XVI.

220. Φανταστικὰ ζῶα π.χ. συναντᾶ κανεὶς σὲ γλυπτὰ τοῦ Sençikler τῆς Φρυγίας, Grabar, *Sculptures* II πίν. VIb, τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Καστορίας, ὅ.π. πίν. XXXIc, τοῦ ἐπιστυλίου στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ὅ.π. πίν. XXIVa, τῆς Μονῆς Βλατάδων H. C. Evans and W. D. Wixom (ἐκδ.), *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261* (New York 1997), ἀρ. 2.

221. Ὅ.π. ἀρ. 148, 150, 269, 271.

222. Ὅ.π. ἀρ. 176, Rachel Ward, *Islamic Metalwork* (London 1993), 51 κέ., εἰκ. 50.

223. *Τὸ Ἑλληνικὸ κόσμημα, 6000 χρόνια παράδοση* (Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, *Κατάλογος Ἔκθεσης*, Ἀθήνα 1997), ἀρ. 284 σ. 232 (Α. Δρανδάκη), H. C. Evans, *The Glory of Byzantium*, ἀρ. 174.

224. Ὅ.π. ἀρ. 183, Ward ὅ.π. εἰκ. 54.

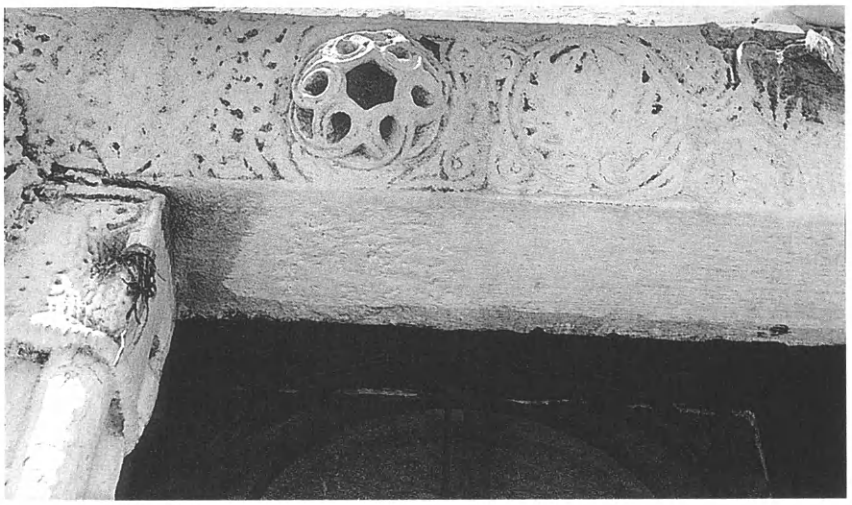
225. Ward ὅ.π. εἰκ. 35, 42.

226. *The Glory of Byzantium*, ἀρ. 37, 38, 110, *Ἑλληνικὰ κοσμήματα ἀπὸ τὶς Συλλογὲς τοῦ Μουσείου Μπενάκη* (Ἀθήνα 1999), ἀρ. 129 σ. 346-348 (D. Buckton).

227. Ward ὅ.π. 51, εἰκ. 50.

228. Παρόμοιο συνθετότερο διάκοσμο ἔχουν στὴ Μάνη θωράκια τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης.

Εἰκ. 457-459. Ἀπὸ τὸ περίθυρο τῆς Ν. θύρας.

Εἰκ. 460. Πεσσίσκος.

Εἰκ. 461. Διάκοσμος πλευρᾶς κιονοκράνου ὀκταγωνικοῦ κίονος.
Εἰκ. 462. Διάκοσμος ἄλλης πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου.

Εἰκ. 463. Διάκοσμος πλευρᾶς ἄλλου κιονοκράνου.

κενὰ τὰ μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ χῖ[229], λοξὰ ἀκανθόφυλλα, τὰ ὁποῖα ἔχουν στὸ μέσον τους ἀνακαμπτόμενη γλώσσα. Πιὸ πέρα ἀκανθόφυλλο, ποὺ στὸ μέσον διακλαδίζεται· τὰ ὄρθια φυλλάριά του ἀπομακρυνόμενα προσεγγίζουν στὴν κορυφήν τους, ἐνῶ στὸ διαμορφούμενο κενὸ ἔχει σκαλιστεῖ ἄλλο μικρὸ ἀνθέμιο. Ἀπὸ τὰ κάτω φυλλάρια τοῦ μεγάλου ἀνθεμίου ξεκινοῦν βραχεῖς κυματοειδεῖς βλαστοὶ μὲ ἕνα ὁ καθένας ἡμίφυλλο ἄκανθας. Ὁ ἀριστερὸς περιβάλλει τὸ ἀνθέμιο καὶ ἐκτείνεται ἔπειτα πρὸς τὰ δεξιά, ὅπως ὁ ἄλλος. Ἀριστερὰ κόσμημα ἀπὸ ἕλικες καὶ ἔπειτα κομβίο ἔξεργο, διάτρητο, στὸ ὁποῖο διμερὴς ταινία σχηματίζει συναπτόμενους μικροὺς κύκλους μὲ διάταξη κυκλική[230] (εἰκ. 458). Πλάι του δυσδιάκριτο σκάλισμα μὲ λακκίσκους ἀπὸ τρύπανο. Ὡς σταθμοὶ τῆς θύρας ἔχουν ἐντοιχισθεῖ πεσσίσκοι τέμπλου μὲ σύμφυτες παραστάδες πύλης, κιονίσκους τύπου τετράδυμων ράβδων μὲ κόμπο καὶ κιονόκρανα. Οἱ πεσσίσκοι, ὕψους 0.74, ἔχουν στὴν πρόσοψή τους, πλάτους 0.13, ὡς διάκοσμο ἐπιπεδόγλυφο ἑλικοειδὴ βλαστὸ μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ.

229. Ὅμοιο κόσμημα ἀπαντᾶ ἤδη στὸ ἀνώφλιο τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου.

230. Τὸ ἴδιο κόσμημα συναντήσαμε στὸν Ἅγιο Πέτρο Καστανέας καὶ θὰ βροῦμε στὸν Ἅγιο Νικόλαο Γκλέζου.

460). Οἱ κυμάνσεις τοῦ βλαστοῦ διαγράφουν ἔντονες καμπύλες, σὲ μερικὰ σημεῖα ἐλαφρὰ γωνιώδεις. Τὰ κιονόκρανα, ὕψους 0.21, κοσμεῖ στὴν ὁρατή τους γωνία σταφύλι κρεμάμενο ἀπὸ τὸν μίσχο του[231] καὶ στὴν πρόσοψη κόσμημα δυσδιάκριτο ἀπὸ τὰ ἀσβεστώματα, πιθανότατα ἀνθέμιο. Ὁ χαμηλὸς ἄβακας, ὅπως καὶ ἡ βάση τοῦ κιονοκράνου, ἔχουν μορφὴ στρεπτοῦ σχοινίου.

Δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀνώφλιο καὶ οἱ σταθμοὶ τῆς θύρας ἀποτελοῦν σπόλια[232] ἀπὸ μνημεῖο βυζαντινῶν χρόνων τοῦ 12ου αἰ. Ἔξω, πρὸς Β. τοῦ ναοῦ ἀπόκειται ὀκταγωνικὸς κίων, μήκους 1.94, διατομῆς 0.19, μὲ σύμφυτο κυβικὸ κιονόκρανο ὕψους 0.18. Σὲ μιὰ πλευρὰ τὸ κιονόκρανο ἔχει ρόδακα μέσα σὲ κύκλο (εἰκ. 461), σὲ ἄλλη ἐπιπεδόγλυφο ἀετὸ κατενώπιον ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιά (εἰκ. 462), στὴν τρίτη ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τὰ γράμματα $\overline{IC}$ $\overline{X}$ / N K καὶ στὴν τέταρτη πυροστρόβιλο. Τὸ κιονόκρανο ἔχει στὸ μέσον τῆς ἐπάνω πλευρᾶς του γόμφο διαμέτρου 0.075 καὶ ὕψους 0.03.

Ἀπόκειται ἀκόμη ἰδιότυπο κιονόκρανο (;), ὕψους 0.26, μὲ σύμφυτο ὀρθογώνιο ἐπίθημα (0.40×0.43×0.11), ποὺ ἔχει στὴ μιὰ πλευρὰ τρεῖς κύκλους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας περιβάλλει φθαρμένο ζῶο, ὁ μεσαῖος ἰσοσκελὴ σταυρὸ καὶ ὁ τρίτος πυροστρόβιλο. Σὲ ἄλλη πλευρὰ ζῶο βαδίζει πρὸς τὰ δεξιά[233] (εἰκ. 463)· πίσω του διακρίνεται φίδι (;) καὶ στὴ μιὰ γωνία κεφαλὴ κριοῦ. Στὴν τρίτη πλευρὰ εἶναι δυσδιάγνωστο τί εἰκονιζόταν καὶ ἡ τέταρτη εἶναι ἀκόσμητη. Ὥστε εἶναι πιθανὸ πὼς τοῦ ἐπιθήματος ἦταν ὁρατὲς οἱ τρεῖς πλευρές. Στὸ κιονόκρανο (;) ἔξεργες, ὀξεῖες γωνίες, ἐναλλὰξ ὄρθιες καὶ ἀνάστροφες. Δύσκολο νὰ χρονολογήσει κανεὶς τὸ χοντροκομμένο καὶ ἄσχημα διατηρημένο γλυπτό.

40. Ἅι-Γιάννης Ποταμίτης στὴν Κοκκάλα[234]

Στὸ Β. τμῆμα χαμηλοῦ θρανίου μέσα στὸ ναὸ τοῦ Ἅι-Γιάννη τοῦ Ποταμίτη, Β. τοῦ χωριοῦ Κορακιάνικα, ναὸ ἐν μέρει λαξευμένο στὸν βράχο, εἶναι ἐντοιχισμένα μαρμάρινα ἀρ-

Εἰκ. 464. Ἐντοιχισμένο ἐνεπίγραφο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος.

231. Σταφύλια σὲ κιονόκρανο βρήκαμε στὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι Πλάτσας.

232. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὸν μικρό, μονόχωρο ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου Καστανέας, στὸ προαύλιο καὶ μέσα στὴν ἐκκλησία καταγράφηκαν ἀρκετὰ σπόλια γλυπτῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνει λόγος στὰ *ΠΑΕ* 1980, 204.

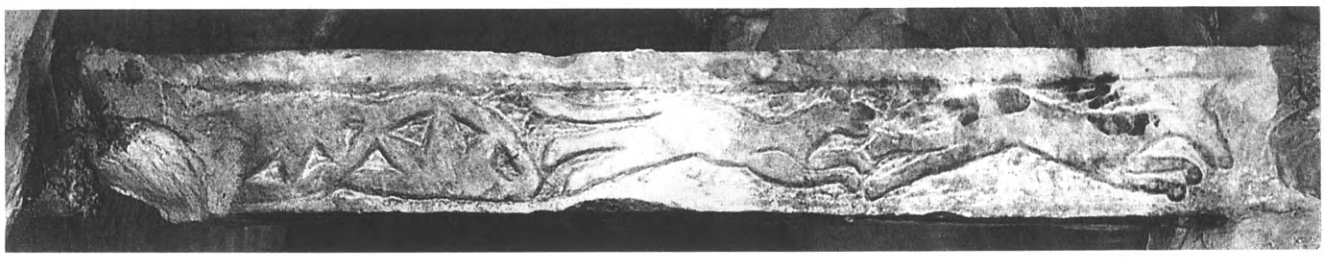
233. Παρόμοιο ζωάκι ἀπαντᾶ σὲ γλυπτό (Fenari Isa Camii) τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *DOP* 22, 1968, 177-184, εἰκ. 35.

234. *ΠΑΕ* 1978, 176.

Εἰκ. 465-466. Ἐντοιχισμένα ἐνεπίγραφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Εἰκ. 467. Ἀνάγλυπτο ἐπιστύλιο.

χιτεκτονικὰ μέλη μὲ ἐπιπεδόγλυφα πεντάφυλλα ἢ ἑπτάφυλλα ἀνθέμια, πλαισιωμένα ἀπὸ πλατιὲς ἕλικες, ἀπολήγουσες ἐπάνω σὲ τρίφυλλα. Ἡ λάξευση εἶναι βάναυση (εἰκ. 464-466), ὥστε δύσκολο νὰ προχωρήσει κανεὶς στὴ χρονολόγησή τους[235]. Ἐπάνω στὰ φύλλα γράμ-

235. Δύσκολα χρονολογοῦνται γλυπτὰ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Προσηλιακῆς Μάνης ὅπως:

1) Στὴν Κοίμηση τῶν Λουκάδικων. Μέσα στὸ ἱερὸ τοῦ νεκροταφείου, κοντὰ στὴν κόγχη τῆς Πρό-

ματα. Στὸ ὑπ' ἀριθ. 1 διαβάζεται τὸ ὄνομα: *ο βασιλιος*. Στὸ τέμπλο ἔχει στερεωθεῖ ἀνάγλυπτο ἐπιστύλιο (εἰκ. 467). Ἀριστερὰ δυὸ ζῶα σὲ ζωηρὴ κίνηση. Τὸ δεύτερο, αἰλουροειδές, καταδιώκει τὸ πρῶτο. Στὴ συνέχεια ἐπιπεδόγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας ἀδέξιας λάξευσης σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν ζώων. Οἱ καμπύλες τοῦ βλαστοῦ ἔντονες. Ἴσως πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ.

41. Ἅγιος Νικόλαος Γκλέζου

Μονοκάμαρος ναὸς μὲ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ γ΄ τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. Γιὰ τὸ μνημεῖο ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά[236].

Ὁ ναὸς εἶχε μαρμάρινο τέμπλο. Σώζονται οἱ βατῆρες καὶ λίγα μέλη, σκορπισμένα μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ ναό. Τὸ τέμπλο ἦταν πακτωμένο σὲ ἀπόσταση 0.64 ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ναοῦ.

Ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἀπόκειται πεσσίσκος μὲ τμῆμα κιονίσκου μορφῆς τετράδυμων ράβδων καὶ σταθμὸς τῆς πύλης ποὺ ἀπολήγει σὲ μῆλο (εἰκ. 468). Τὸ φαινόμενο ὕψος εἶναι 0.94 καὶ τὸ πλάτος τῆς πρόσοψης τοῦ πεσσίσκου 0.145, τῆς διακοσμημένης μὲ ἀβακωτὸ θέμα. Ὁ σταθμὸς ἔχει πλάτος 0.065 καὶ τὸ μῆλο της περιβάλλει στὸ μέσον ἐξέχουσα ζώνη.

Μέσα στὸ ναὸ δυὸ κομμάτια τοῦ κοσμήτη τοῦ τέμπλου. Τὸ ἕνα ἔχει μῆκος 0.67, πλάτος στὴν κάτω πλευρὰ 0.185 καὶ στὴν ἐπάνω 0.28. Ἡ λοξότμητη πλευρὰ κοσμεῖται μέσα σὲ ραδινὸ ὀρθογώνιο διάχωρο ἀπὸ ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιο καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ πλατὺ ἀκανθόφυλλο, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ κάμπτεται ἐξέχουσα πρὸς τὰ ἔξω. Πιὸ πέρα ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἀπὸ τριμερὴ ταινία, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν καμπτόμενα σὲ ἕλικες μορφῆς ὀρπήκων, συνάπτονται καὶ γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ μὲ δυὸ ἀντίνωτα τρίφυλλα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα κατευθύνεται πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ ἄλλο ἀντίθετα πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 469). Στὴ συνέχεια ὁ κοσμήτης ἔχει κομβίο συμπαγὲς καὶ

θεσης, εἶναι ἐντοιχισμένο γεῖσο διαστ. 0.47×0.18× 0.14. Τὸν διάκοσμό του ἀποτελοῦν κομβίο μὲ ἀνάγλυπτο σταυρὸ μὲ ἀγκυρούμενες τὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν καὶ τρίφυλλα ἀνάμεσά τους, καὶ ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια μὲ ὀξύληκτες γλωσσίδες ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα (*ΠΑΕ* 1978, 181-182).

2) Ἅγιοι Ἀσώματοι στὸ Φλομοχώρι (*ΠΑΕ* 1978, 144). Στὸ χτιστὸ τέμπλο τοῦ Β. ἀρχαιότερου ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένα χαμηλὰ δυὸ θωράκια, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, μὲ ὅμοιο διάκοσμο. Τὸ Β. θωράκιο σώζεται ἀκέραιο (διαστ. 0.665×0.665), τὸ Ν. σχεδὸν τὸ μισό. Ἡ διακόσμησή τους ἐγχάρακτη, ἀποτελούμενη ἀπὸ σταυροὺς καὶ ρόδακες. Στὸ Β. τμῆμα τοῦ ἱεροῦ πεσσίσκος μὲ πεσσόκρανο (συνολικοῦ ὕψους 0.37), ποὺ ἔχει σχηματικὰ φύλλα φοινικοειδή. Στὶς πλευρὲς τῶν τοίχων, ψηλότερα ἀπὸ τὸ χτιστὸ σημερινὸ τέμπλο φαίνονται ὑποδοχὲς τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ ἀρχικοῦ μαρμάρινου τέμπλου.

3) Ἅι-Νίκος (Νίκων) στὸν Κότρωνα. Στὸ χτιστὸ τέμπλο τοῦ ἐρειπωμένου ναΐσκου (*ΠΑΕ* 1978, 157-158) λοξότμητο λίθινο ἐπιστύλιο μήκους 3.30. Ἔχει ἁπλὴ ἐγχάρακτη διακόσμηση· στὸ μέσον πρόστυπος σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο πλαισιωμένος δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τρεῖς παράλληλες τεθλασμένες γραμμές.

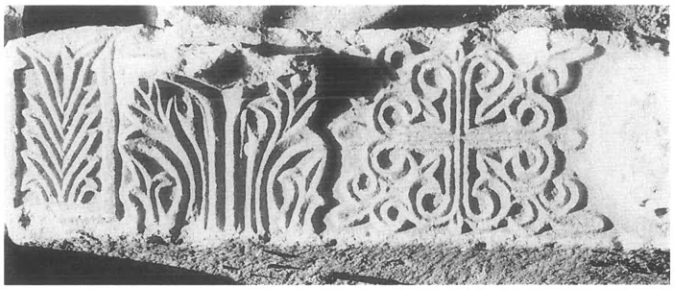
4) Ἅγιος Ζαχαρίας στὸ νεκροταφεῖο Κορακιάνικων. Μέσα στὸ ναὸ μαρμάρινο θωράκιο (διαστ. 0.44×0.82) μὲ ἀνάγλυπτη παράσταση σταυροῦ σὲ βαθμιδωτὴ βάση. Ἐπάνω, ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, δυὸ ρόδακες ἀπὸ πυροστρόβιλο (ὅ.π. σ. 165. Αὐτόθι καὶ γιὰ ἄλλα γλυπτά).

236. Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου-Μακρῆ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσα Μάνη, *Δωδώνη* Η΄, 1973, 299-329.

468

Εἰκ. 468. Τμῆμα πεσσίσκου καὶ σταθμὸς πύλης.

469

470

471

Εἰκ. 469-471. Κομμάτια ἀπὸ τὸν κοσμήτη τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 472. Μαρμάρινη δοκός (ἀνώφλιο θύρας;).

Εἰκ. 473. Ἀπότμημα θωρακίου.

Εἰκ. 474. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

ἔξεργο μὲ ἰσοσκελὴ σταυρὸ διαγραφόμενο, ὅπως καὶ στὸν προηγούμενο σταυρό, ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία. Τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του καμπτόμενα συμβάλλουν στὸν σχηματισμὸ τρίφυλλων ποὺ γεμίζουν τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά (εἰκ. 470).

Ἄλλο ἀπότμημα ἔχει μῆκος 0.33 καὶ ἡ κάτω πλευρά του πλάτος 0.20. Ἡ λοξότμητη ζώνη ἔχει συμπαγές, πολὺ ἔξεργο, ἡμισφαιρικὸ κομβίο μὲ διάκοσμο ἀπὸ καμπύλες συμπλεκόμενες ἐκ διμεροῦς ταινίας· τὸ σύμπλεγμα ἔχει κυκλικὴ διάταξη. Πιὸ πέρα κατακόρυφος βλαστὸς ἀπολήγων σὲ σχιστὸ φύλλο καὶ στὴ συνέχεια ὀρθογώνιο ἔνσταυρο συνιστάμενο ἀπὸ δισχιδὴ ταινία καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸ τρίφυλλο (εἰκ. 471).

Μέσα στὸ ναὸ ὡς πλάκες δαπέδου σήμερα, ἴσως κρύπτονται καὶ ἄλλα γλυπτὰ τοῦ τέμπλου.

Ἕνα ἀπότμημα, πλάτους 0.22, ὕψους 0.19 καὶ πάχους 0.9, ποὺ ἔχει στὴν πρόσοψη δεξιὰ πλατιὰ ἀκόσμητη ταινία (πλάτους 0.085) καὶ ἀριστερὰ ἀκανθοειδές (εἰκ. 473), ἴσως ἀνῆκε σὲ θωράκιο. Στὸν Β. τοῖχο ὁ κοσμήτης τοῦ τέμπλου πακτωνόταν σὲ ὕψος 2.15. Ὁ βατήρας εἶχεν ὕψος 0.18.

Ἔξω τοῦ ναοῦ ἀνάγλυπτη μαρμάρινη δοκός (εἰκ. 472) ὀρθογώνιας τομῆς, ἴσως τὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας, ὅπως ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσει κανεὶς παρατηρώντας στὴ φωτογραφία τῆς εἰκ. 474 τὶς κενὲς ὑποδοχὲς ἐπάνω στοὺς σταθμοὺς τῆς θύρας, κάτω ἀπὸ τὸ μετέωρο ἀνακουφιστικό της τόξο. Ὁ διάκοσμος τοῦ ἀνωφλίου ὡς πρὸς τὴν ἀνάμιξη τῶν θε-

μάτων ἔχει λαϊκὸ χαρακτήρα. Στὸ μέσον σταυρὸς ἀπὸ τρισχιδὴ ταινία μὲ ὄρπηκες ἐξ ἀκανθοφύλλων, ἑκατέρωθεν καὶ ὑψηλότερα μέσα σὲ κύκλους ἰσοσκελεῖς σταυροί, κάτω δεξιὰ πουλὶ ποὺ σκύβει τσιμπώντας καρπό, ἀριστερὰ ἀνθέμιο λίγο λοξὸ καὶ πουλὶ ποὺ προτείνει τὸ στῆθος του κι ἀνοίγει τὰ φτερά του καὶ πιὸ πάνω ἄλλο πουλὶ τὸ ὁποῖο ραμφίζει τὴ ράχη του. Οἱ ἐξ ἀκανθοφύλλων ὄρπηκες μὲ τὶς κυμάνσεις τους, ἂν καὶ ἀτεχνότεροι καὶ ἁπλούστεροι, θυμίζουν τοὺς ὄρπηκες ἐπιθήματος τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζὴ τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης[237] καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὰ Δυὸ Πηγάδια τῆς Πλάτσας[238].

Θέματα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, ὅπως τὸ ἀβακωτό, τὸ πλατὺ ἀνακαμπτόμενο ἀκανθόφυλλο καὶ ἡ μορφὴ τῶν ὀρπήκων, εἶναι συνηθισμένα στὸν 12ο αἰ. Ἡ κυρία Σταυροπούλου-Μακρῆ χρονολογεῖ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀνάμεσα στὸν 12ο καὶ 13ο αἰ.[239]

237. Ν. Β. Δρανδάκης, Δώρημα, εἰκ. 15, 22.
238. Ὅ.π. 632, σχέδ. Βε.
239. Σταυροπούλου-Μακρῆ ὅ.π. 302.

ΙΓ΄ ΑΙΩΝ

ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ

1. Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὰ Σπήλαια Διροῦ

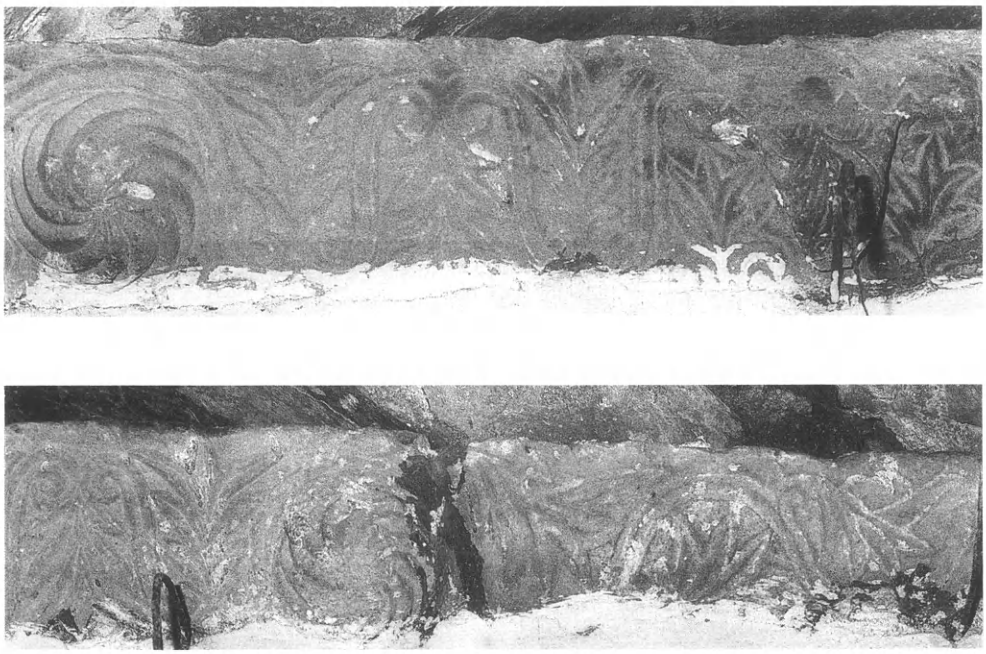
Ὁ μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς κοντὰ στὰ Σπήλαια τοῦ Διροῦ[1] ἔχει χτιστὸ τέμπλο. Ἐπάνω ὅμως σ' αὐτὸ εἶναι τοποθετημένο μαρμάρινο ἐπιστύλιο μὲ γλυπτὸ διάκοσμο (εἰκ. 475).

Ὁ διάκοσμός του κοίλης, πρισματικῆς γλυφῆς, δὲν εἶναι πολὺ ἔκτυπος. Ἐξ ἀριστερῶν διμερὴς βλαστὸς ἐναγκαλιζόμενος κομβίον μὲ πυροστρόβιλον (εἰκ. 476) ἀπολήγει στὴ βάση ψηλοῦ ἀνθεμίου, τοῦ ὁποίου τὰ φυλλάρια, τὰ πλαισιώνοντα τὸ κορυφαῖο, μακρότερα τῶν ἄλλων ἐκτείνονται ἑκατέρωθεν. Ἕλικες συνδέουν τὸ ἀνθέμιο, ἕνα ἀνεστραμμένο καὶ ἕνα ὄρθιο. Δεξιότερα πλατὺ ἀνακαμπτόμενο ἀνθέμιο πλαισιωμένο χαμηλὰ ἀπὸ δύο μικρότερα. Πλάι σταυρὸς ἀπὸ διμερὴ ταινία μὲ ἀγκυρούμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του· τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ γεμίζουν μικρὰ ὀξυκόρυφα ἀνθέμια. Ἀξιοπρόσεκτο πὼς τὰ ἀγκυρούμενα ἄκρα δὲν συμβάλλουν ἐδῶ στὸν σχηματισμὸ τῶν ἀνθεμίων, ὅπως ἔχομεν ὡς τώρα δεῖ. Κι ἀκόμη ὁ σταυρὸς πρέπει νὰ βρίσκεται στὸ μέσον τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης, πράγμα ποὺ ἐδῶ δὲν συμβαίνει. Μετὰ τὸν σταυρὸ ἕνα ἀνθέμιο κάτω ἀπὸ τοξύλλιο καὶ πιὸ πέρα ἔξεργο κομβίο μὲ σταυρὸ ποὺ τὰ ἄκρα του ἀγκυροῦνται. Ὕστερα δυὸ ἀνθέμια κάτω ἀπὸ τοξύλλια καὶ πιὸ πέρα ἀνακαμπτόμενο φύλλο (γλώσσα κρεμάμενη) μὲ ἀνεστραμμένο ἀνθέμιο πάνω στὸ φύλλο καὶ ἑκατέρωθέν του ἀπὸ ἕνα ἀνθέμιο. Ὕστερα τρία ἀνθέμια, δύο

Εἰκ. 475. Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὰ σπήλαια Διροῦ. Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ.

1. Βλ. γι' αὐτὸν Μαρία Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1979, 166-173.

Εἰκ. 476-477. Κομμάτια ἀπὸ τὸν ἀνάγλυπτο μαρμάρινο διάκοσμο.

ὄρθια καὶ ἀνάμεσά τους ἕνα ἀνεστραμμένο, κομβίο μὲ πυροστρόβιλο καὶ ἑλικοειδὴς βλαστὸς ἔντονα καμπυλούμενος μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας (εἰκ. 477). Πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὅμοιος βλαστὸς θὰ εἶχε λαξευθεῖ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιστυλίου, ἀριστερὰ τοῦ πρώτου κομβίου. Ἕνας ἐπὶ πλέον λόγος νὰ ὑποθέσομε πὼς τὸ ἐπιστύλιο ἀρχικὰ δὲν εἶχε κατασκευασθεῖ γι' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία. Θὰ μεταφέρθηκεν ἀπὸ ἀλλοῦ.

Ἡ Μαρία Παναγιωτίδη ξεχωρίζει δυὸ περιόδους τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ· τὶς παλαιότερες χρονολογεῖ ἀπὸ τὸ 1265-1275[2]. Σὲ ποιὰ ἐποχὴ ἄραγε ἀνάγεται το ἐπιστύλιο; Ἡ λάξευσή του νομίζω, πὼς εἶναι ἀμελέστερη ἐκείνης ποὺ ξέρομεν ἀπὸ τὰ τέμπλα τοῦ 12ου αἰώνα. Καὶ τὸ σχέδιο τῶν μοτίβων μοῦ φαίνεται πιὸ ἀνέμελο, πιὸ ἐλεύθερο. Νὰ θεωρήσει κανεὶς τὸ ἐπιστύλιο ἔργο τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα;

Μέσα στὸ ναὸ καταγράφηκαν διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ ὅπως παρατηρήθηκε ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνολο[3]. α) Τρία τμήματα κοσμήτη μήκους ἀντίστοιχα 0.35, 0.27 καὶ 0.38 μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐλισσόμενο βλαστὸ καί «ἡμιανθέμια». Τὸ τελευταῖο ἔχει στὸ μέσον σταυρὸ τῆς Μάλτας. β) Τέσσερα ἀποτμήματα θωρακίων μὲ διακοσμήσεις ἀπὸ διμερεῖς ταινίες ποὺ σχηματίζουν πλαίσια μὲ ρόδακες[4].

2. Ὅ.π. 173.
3. Ὅ.π. 166-167.
4. Ὅ.π. Μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ ἔγινε λόγος γιὰ τὸν Διρὸ ἂς σημειωθοῦν λίγες παρατηρήσεις γιὰ τὰ γλυπτὰ ποὺ σώθηκαν στὸν μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναΐσκο τοῦ Ἁγίου Νίκωνα μὲ τὴν ἡμικυκλικὴ

2. Ἅι-Πετράκης κοντὰ στὴ Μονὴ Φανερωμένης

Γιὰ τὸν μονοκάμαρο ναΐσκο, προχωρημένων βυζαντινῶν χρόνων, ὅπως νομίζω, τὸν σωζόμενο κοντὰ στὸ μοναστήρι τῆς Φανερωμένης, ἔχει γίνει λόγος ἀλλοῦ[5].

Ἀπὸ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ ναϋδρίου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ μαρμάρινος κοσμήτης, σπασμένος σὲ δυὸ κομμάτια, ποὺ ἐπιστέφει τὸ χτιστὸ τέμπλο (εἰκ. 478). Στὸ μέσον τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἡμισφαιρικό, ἔνσταυρο κομβίο. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἀπολήγουν σὲ δυὸ ἡμικυκλικὲς ἕλικες. Ἑκατέρωθεν τοῦ κομβίου ἀπὸ δυὸ τοξύλλια μὲ ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια. Οἱ γλωσσίδες τους εἶναι ἐννέα στὰ πρὸς Ν. καὶ ἑπτὰ στὰ πρὸς Β. Οἱ ἄντυγες τῶν τοξυλλίων καὶ οἱ κιονίσκοι, προφανῶς στρεπτοί, ἀποδίδονται μὲ ἁπλὲς χαραγές. Τὰ τοξύλλια πλαισιώνει ἀπὸ ἕνα ἀνακαμπτόμενο γλωσσόμορφο φύλλο ποὺ ἀναπηδᾶ ἀπό «πλακάκι». Πιὸ πέρα πρὸς Ν. γλυφὲς ἀπὸ χιαστὶ τοποθετημένους κλάδους ἄκανθας (;). Μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ χῖ κάτι σὰν γράμματα[6]. Βορείως τοῦ ἄλλου ἀνακαμπτόμενου φύλλου χιαστὸ κόσμημα. Πρὸς Ν. τοῦ δεξιοῦ χιαστοῦ σχήματος κομβίο ἡμισφαιρικὸ μὲ πυροστρόβιλο καὶ ἀκόμη δεξιότερα δύο συνεχόμενοι κύκλοι, ὁ πλησιέστερος μὲ ἀνθέμιο καὶ ὁ ἀκραῖος μὲ ἑξάκτινο ἀστέρι.

Τὰ χιαστὰ κοσμήματα τοῦ ἐπιστυλίου φαίνονται σὰν ἐκβαρβαρωμένες παραλλαγὲς τῶν ψιλοδουλεμένων χιαστῶν κοσμημάτων σὲ γλυπτὰ τοῦ 12ου αἰ. Οἱ κρεμάμενες γλῶσσες, ποὺ διαμορφώνουν τὰ ἀνακαμπτόμενα ἀκανθόφυλλα, εἶναι χονδροειδέστερες, ἂν συγκριθοῦν πρὸς ὅμοιες λεπτομέρειες τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Μίνας (σχέδ. εἰκ. 299). Κρέμονται καὶ στὸν Ἅι-Πετράκη ἀπό «πλακάκι», ὅπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Καμπινάρη Πλάτσας, ἀλλὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερες. Θυμίζουν γλώσσα βοδιοῦ. Μοιάζουν

Εἰκ. 478. Μαρμάρινος κοσμήτης πάνω στὸ τέμπλο.

ἀψίδα, ποὺ σώζεται στὸ χωριὸ Πύργος Διροῦ. Στὸ ναΐσκο ὡς γωνιόλιθος χρησιμοποιήθηκεν ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Στὴ μία ἀπὸ τὶς λοξὲς πλευρὲς διασώζει τὴν κάτω κεραία ἀνάγλυπτου σταυροῦ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο τῆς Ν. θύρας εἶναι ἐντοιχισμένο μαρμάρινο ἀπότμημα ἐλαφρὰ κολουροπυραμιδοειδές. Μέσα σὲ κύκλο εἶναι σκαλισμένος σταυρὸς μὲ τριφυλλόσχημες τὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν του. Στὸ ὑπέρθυρο εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία *1803 Ἰουλ. 5.*

5. Δρανδάκης, Σημειώσεις ἀριθ. 4.

6. Τὸ ἐπιστύλιο –ἐπιστύλιο τέμπλου πρέπει νὰ ἦταν ὁ κοσμήτης– εἶναι τόσο ἀσβεστωμένο, ὥστε δυσκολεύεται κανεὶς νὰ ξεκαθαρίσει τί ἔχει σκαλισθεῖ.

μὲ τὶς κρεμάμενες ἀπό «πλακάκι» στὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς προσκυνηταρίου (γύρω στὸ 1200) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ[7].

Ὁ κοσμήτης τοῦ Ἄι-Πετράκη, τέχνης ἀμελέστερης, φαίνεται μεταγενέστερο ἔργο, ἴσως τοῦ προχωρημένου 13ου αἰώνα.

Στὴ βάση τοῦ Ν. σταθμοῦ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἐντοιχισθεῖ τμῆμα πεσσίσκου (διαστ. 0.50×0.14) μὲ σύμφυτο σταθμό, κοσμούμενο στὴν πρόσοψή του μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα.

Ἡ ἁγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ, χτιστή, γεμίζει τὴν ἀψίδα. Στὸ μέσον τῆς βάσης της κομμάτι κίονα ἀνέμελης λάξευσης καὶ ὡς πλάκα της θωράκιο ὕψους 0.75, πλάτους περίπου 0.63 καὶ πάχους 0.11. Κοσμεῖται μὲ μεγάλο σταυρό, ποὺ τὸ τμῆμα τῆς διασταύρωσης τῶν κεραιῶν του περιβάλλει μεγάλος κύκλος. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ διαπλατύνονται στὰ ἄκρα τους καὶ τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ διακοσμοῦνται μὲ πυροστρόβιλους καὶ ἀριστερὰ μὲ ἑξάκτινα ἀστέρια. Μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ ἡ πλάκα τοῦ δαπέδου ἔχει σκαλιστὸ ἕνα δίσκο, διαμέτρου 0.17, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ κυκλικὲς ἐνάλληλες ταινίες, ποὺ μέσα τους ἔχουν σκαλισθεῖ τρίγωνα, τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο. Ὅμοια τρίγωνα περιβάλλουν σὰν μπιμπίλες καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ταινία. Ἡ πρὸς τὸ κέντρο ταινία καὶ ὁ μικρὸς δίσκος, τὸν ὁποῖον περιβάλλει, εἶναι ἀκόσμητοι.

Ἐπάνω στὸ ὑπέρθυρο τῆς Δ. μοναδικῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἦταν τοποθετημένο λοξότμητο γεῖσο, μήκους 0.39 καὶ πάχους 0.10, μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα. Καὶ μέσα στὸ ναὸ ὑπῆρχε λοξότμητο τμῆμα μαρμάρου, ἴσως ἀπότμημα ἀπὸ κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου (ὕψους ±0.10, πλάτους ἐπάνω 0.13 καὶ κάτω 0.110) μὲ ἐπιπεδόγλυφο σταυρὸ μέσα σὲ κύκλο στὴ λοξότμητη πλευρά[8].

7. Lascarina Bouras, Architectural Sculptures, πίν. 29 εἰκ. 23.

8. Καὶ τὰ δύο γλυπτὰ δὲν βρῆκα, ὅταν ξαναπῆγα στὸ ναὸ στὶς 17-8-1992.

ΙΔ΄ ΑΙΩΝ

ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ

1. Ἅγιος Γεώργιος Οἰτύλου

Στὸν μονοκάμαρο ναΐσκο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Οἰτύλου[1] μὲ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 1331/32, ποὺ ἀνεστραμμένη ἔχει τοποθετηθεῖ ὡς ποδιὰ ἀνακουφιστικοῦ τόξου πάνω ἀπὸ τὴ Ν. θύρα[2], ὑπάρχει ἀκόμη ἐντοιχισμένο ὡς ἀνώφλιο στὴν πύλη τῆς Πρόθεσης τοῦ χτιστοῦ τέμπλου ἀπότμημα κοσμήτη μήκους 0.695 καὶ ὕψους περίπου 0.17. Στὴν ἄνω στενή, ὁριζόντια, λοξότμητη ταινία (ὕψους 0.02) εἶναι ἐγχάρακτη ἡ χρονολογία:

+ *Ἔτη ϛΩΜΓ*

Τὸ ἔτος 6843 ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 1334/35. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ κοσμήτη, σκεπασμένος μὲ ἀσβέστη[3], ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰ τοξυλλίων ποὺ ἐγκλείουν φοινικοειδὴ ἀνθέμια καὶ ἴσως ἀπὸ μικρὰ ἔξεργα κομβία.

2. Ἅγιος Γεώργιος Δρυάλου[4]

Ὁ μονόχωρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (διαστ. 5.35×2.48) μὲ τὸν μεταγενέστερο πλάγιο νάρθηκα, ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Traquair[5] στὸ τέλος τοῦ 14ου-15ου αἰ.

Τὸ τέμπλο του σήμερα εἶναι χτιστὸ μὲ πολὺ νεώτερες τοιχογραφίες.

Στὸ ὑποπόδιο τοῦ θρόνου τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ διαβάζεται ἡ χρονολογία 1812. Τὸ τέμπλο ὅμως ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν διαφορετικό. Στοὺς σταθμοὺς τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία τώρα δὲν ἔχει ἀνώφλιο, διακρίνονται οἱ πεσσίσκοι τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου οἱ σύμφυτοι μὲ ὀκταγωνικοὺς κιονίσκους. Ἡ φαινόμενη πρόσοψη τοῦ Ν. πεσσίσκου εἶναι ἀκόσμητη, ἐνῶ τοῦ Β. ἔχει ἐπιπεδόγλυφους σηρικοὺς τροχοὺς μὲ ἀνθέμια ὁμοιάζοντα πρὸς ἀμπελόφυλλα καὶ στὰ κενά, τὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν, τρίφυλλα. Ἡ πρόσοψη ἔχει πλάτος 0.18, τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου εἶναι 0.74 καὶ τοῦ κιονίσκου μὲ τὸ σύμφυτο κιονόκρανο 0.85.

1. Βλ. γι' αὐτὸν Ν. Β. Δρανδάκη, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, *ΑΕ* 1957, 138 σημ. 3.

2. Γιὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ὅ.π. 139.

3. Φωτογραφία βλ. ὅ.π. πίν. 17α.

4. Γιὰ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς ἐκκλησίας βλ. Χαρίκλειας Κωνσταντινίδη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν κωδωνοστασίων», *ΛακΣπ* ΣΤ΄, 1982, 71-72.

5. Traquair, Laconia, 181.

Τὸ σύμφυτο κιονόκρανο τοῦ Ν. κιονίσκου στὴ Β. πλευρὰ ἔχει μέσα σὲ κύκλο μὲ αὐτιά (δηλ. λυρόμορφο) χιαστὸ κόσμημα ἀπὸ στενὲς ἐλλείψεις καὶ τοῦ Β. στὴ Ν. πλευρὰ μέσα σὲ κύκλο σταυρὸ Μάλτας[6].

6. Ὁ ναὸς εἶχε παλιὲς βυζαντινῶν χρόνων τοιχογραφίες, κατεστραμμένες, μόλις διακρινόμενες. Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ λείψανα Ἀνάληψης. Δυτικότερα πάνω στὸ Β. σκέλος τῆς καμάρας, ὡς τὸν Δ. τοῖχο, μόνο ἄλλες δυὸ παραστάσεις: ἡ Γέννηση καὶ ἴσως Ἡ Κάθοδος στὸν Ἅδη. Στὸν Δ. τοῖχο πιθανῶς ἡ Σταύρωση. Ἂν ὄντως εἰκονιζόταν αὐτὸ τὸ θέμα, ὁ Χριστὸς φοροῦσε κολόβιο.

Πρὸς Ν. ὁ ναΐσκος εἶχε καμαροσκέπαστο πλάγιο νάρθηκα μὲ δίλοβο πρὸς Ν. τοξωτὸ ἄνοιγμα. Ὁ ἄξονας τῆς καμάρας τοῦ νάρθηκα εἶναι κάθετος πρὸς τὸν ἄξονα τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ.

Καὶ ὁ πλάγιος νάρθηκας, ἴσως νεώτερος τοῦ ναοῦ, ἔφερε καὶ αὐτὸς τοιχογραφίες, τῶν ὁποίων σώζονται ἴχνη. Στοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκα πολλὰ χαράγματα. Στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ Δ. τοίχου, δεξιὰ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἴχνη ἀπὸ παράσταση Ἁγίας Ἀναστασίας. Δεξιὰ τῆς κεφαλῆς της χάραγμα παριστάνον ἔφιππον ἅγιο. Κάτω δυσανάγνωστα γράμματα.

Στὸν Α. τοῖχο κοντὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ βορειότερου τμήματος χαράγματα· ἕνα ἀρχίζει μὲ τὴ χρονολογία 1556.

Στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ Δ. τοίχου δυὸ χαράγματα εἰκονίζουν τὸν ἅγιο Γεώργιο δρακοντοκτόνο μὲ γράμματα δυσανάγνωστα.

Δεξιότερα κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα *ΓΕΩΡΓΙΟC* τοῦ ἐκεῖ παριστανομένου ἁγίου χάραγμα ἀπὸ σταυροειδῶς τεμνόμενα στενόμακρα σχήματα, ποὺ τὶς στενές τους πλευρὲς διαγράφουν δυὸ παράλληλες ὀξεῖες γωνίες· μέσα στὸ χάραγμα δυσανάγνωστη ἐνθύμηση ἡ ὁποία ἀρχίζει: *ἐκημήθι ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ*. Πιὸ κάτω ἀριστερὰ ἄλλη: + *ἐκιμήθι ὁ δοῦλος | τοῦ Θ(εο)ῦ Γεόργιος ορ | ἐν μηνὶ Γεναρίο Ις΄* καὶ πιὸ κάτω: *ἔτ(ους)* ϛϡνϟ (= 6956, δηλ. 1448). Κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἄλλη ὅμοια ἐνθύμηση μὲ τὴ χρονολογία ϛϡϟ (=6906 δηλ. 1397/8). Πιὸ κάτω ἄλλη ἐνθύμηση θανάτου μὲ τὴν ἴδια χρονολογία. Δεξιότερα, κοντὰ στὴ γωνία, ἄλλη μὲ τὴ χρονολογία, ϛϡ$\overline{\text{ΚΗ}}$ (=6928 δηλ. 1420) κλπ.

Στὸ μέσον τοῦ Α. τοίχου χάραγμα πλοίου καὶ κοντὰ στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ τοίχου ἄλλες δύο ἐνθυμήσεις δυσανάγνωστες.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Μορφὲς τοῦ διακόσμου, προέλευσή τους, ἑρμηνευτικὲς παρατηρήσεις

Ἐκτὸς τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν τῶν ἐντοιχισμένων γιὰ διακοσμητικοὺς λόγους στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοίχων μεταγενέστερων ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης[1], γλυπτὸ διάκοσμο ἔχουν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βυζαντινῶν μνημείων της, ὅπως: κιονόκρανα, ἑλκυστῆρες τρουλλαίων σταυροειδῶν ναῶν[2], γεῖσα στὴν ἐσωτερικὴ βάση τρούλλων[3], γεῖσα στὴ στάθμη τῆς γένεσης καμαρῶν[4]. Κι ἀκόμη πλάκες ἁγίων Τραπεζῶν[5] καὶ κυρίως τὰ μαρμάρινα τέμπλα: πεσσίσκοι, καμιὰ φορὰ κιονίσκοι, ὅπως στὸν Ἀσώματο τοῦ Κακοῦ Βουνοῦ, κιονόκρανά τους, ἐπιστύλια, στέψεις θωρακίων, θωράκια. Τὰ τέμπλα σώζονται εἴτε ἀκέραια[6], εἴτε ἀποσπασματικά. Ἀνέρχονται συνολικὰ σὲ 55, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν Κατάλογο τοῦ πίνακος 1. Ὁ ἀριθμός τους προξενεῖ ἐντύπωση, ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαρμάρινων βυζαντινῶν τέμπλων, ὅσα ἔχω ὑπόψη ὅτι μαρτυροῦνται στὸν ἄλλο ἑλλαδικὸ χῶρο[7].

Γλυπτὸ διάκοσμο εἶχαν καὶ ἄμβωνες[8] καὶ εἶδος ψευδοσαρκοφάγων[9].

Στὶς ἐξωτερικὲς ὄψεις ναῶν εἶναι διακοσμημένα: περίθυρα[10], τὸ πλαίσιο παραθύρου

1. Π.χ. τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Μπρίκι, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Κούνου, τοῦ Ταξιάρχη Νικόβου, τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κάμπου Ἀβίας καὶ ἐκ τῶν παλαιοτέρων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Κέριας.

2. Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα, Ταξιάρχη στοῦ Γκλέζου, Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας, Ἀσωμάτων στὸ Κουλούμι, Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου, Ἐπισκοπῆς, Ἁγήτριας, Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου Κοίτας, Ἅι-Στράτηγου Μπουλαριῶν, Ἁγίου Νικολάου Ὀχιᾶς καὶ τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζή (συνολικὰ 11). Οἱ ἑλκυστῆρες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Κέριας ἀπὸ τεφρὸ λίθο εἶναι ἀκόσμητοι.

3. Τοῦ Ταξιάρχη Χαρούδας, Ἐπισκοπῆς, Ἁγήτριας, Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου καὶ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας (ἐν ὅλῳ 5).

4. Στοὺς ναοὺς τοῦ Ταξιάρχη Χαρούδας, Σεργίου καὶ Βάκχου, Ἁγίου Γεωργίου Χαριᾶς (κατὰ τὸ πλεῖστον σήμερα ἀσβεστωμένα).

5. Στὶς ἐκκλησίες τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης Ἅγιος Νικόλαος Μηλέας καὶ Παναγίτσα Φαγριάνικων.

6. Δεκατέσσερα ἀκέραια ἢ δυνάμενα ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων νὰ ἀποκατασταθοῦν.

7. Σχεδίασμα καταλόγου Πίνακος 2.

8. Ἐκτὸς τῶν ἐντοιχισμένων τμημάτων στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Κούνου, λίγα μικρὰ κομμάτια ἀναγνωρίστηκαν μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Τηγάνι (σ. 289 ἀριθ. 5, σ. 292 ἀριθ. 22). Βλ. ἀκόμη κομμάτι πτερυγίου μὲ διαφορετικὸ κόσμημα (σ. 293-4 ἀριθ. 33) παρόμοιο πρὸς τὸ ἐντοιχισμένο στὸν Ἅγιο Θεράποντα Κοίτας (βλ. ἀνωτέρω σ. 294).

9. Στὸ νάρθηκα τοῦ Ἅι-Στράτηγου Μπουλαριῶν (σ. 74 σημ. 128).

10. Τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Μπάμπακα, Ἁγίου Δημητρίου στὰ Δυὸ Πηγάδια Πλάτσας, Ἁγίου Νικολάου Λάγιας, Κοίμησης Καστανέας (γλυπτὸ σὲ δεύτερη χρήση), Ἁγίου Πέτρου Καστανέας, Ἁγήτριας, Ἁγίου Ἰωάννου Πλάτσας καὶ Ἁγίου Θεοδώρου Κάμπου Ἀβίας.

ἀψίδας[11], τύμπανα ἀνακουφιστικῶν τόξων θυρῶν[12], οἱ μαρμάρινες πλάκες ποὺ φράσσουν παράθυρα, κιονόκρανα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων καὶ ἡμικιονίσκοι τρούλλων, ὑδρορρόες[13].

Τὰ ἀκριβῶς χρονολογημένα γλυπτὰ τῆς Μάνης χρησίμευσαν ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴ χρονολόγηση ὅμοιων ἀχρονολόγητων ἔργων τῆς περιοχῆς. Ἐξ ὅσων θὰ ἐκτεθοῦν στὴ συνέχεια νομίζω πὼς θὰ φανεῖ ὅτι τὰ περισσότερα τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων εἶναι σὲ χρήση ἀπὸ παλιότερα χρόνια σὲ ὅμορα ἢ μὴ πρὸς τὴ Μάνη τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ χώρου.

Νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ διεκδικήσει πρωτοτυπία ὁ διάκοσμος λίγων κιονοκράνων ἢ ἐπιθημάτων[14] καὶ θωρακίων[15], τῶν τελευταίων μάλιστα κατὰ τὸ πλεῖστον λαϊκότερης τέχνης. Κι ἀφοῦ ἔγινε λόγος γιὰ ποιότητα, τεχνικότερα εἶναι τὰ θωράκια τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας καὶ τὰ ἐν μέρει διάτρητα[16] τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας καὶ τοῦ Ταξιάρχη Γκλέζου.

Ἡ μορφὴ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ διακόσμου εἶναι προσαρμοσμένη στὶς διαστάσεις τοῦ ἑκάστοτε διακοσμητέου χώρου. Ἔτσι π.χ. σὲ ἐπιστύλια καὶ ὄχι μόνο σ' αὐτὰ εἶναι πολὺ συνηθισμένος ὁ ἑλικοειδὴς βλαστός[17], ὁ κυματιστός, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Α. Ὀρλάνδος[18], μὲ ἡμίφυλλα ἄκανθας στοὺς κόλπους του. Τὸ θέμα εἶναι παλαιό[19].

Ὁ Θεοχάρης Παζαρᾶς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ διακόσμου τῶν ἀνάγλυπτων σαρκοφάγων μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου διακρίνει σὲ κατηγορίες[20]: ἀπεικονίσεις ἀπὸ τὸν ζωικὸ κόσμο, φυτικὸς διάκοσμος, γεωμετρικὲς παραστάσεις, κύρια γεωμετρικὰ θέματα –τετράγωνα, ὀρθογώνια, παραλληλόγραμμα, ρόμβοι, κύκλοι, σηρικοὶ τροχοί–, δευτερεύοντα γεωμετρικὰ θέματα –ἀστεροειδή, ἀστράγαλοι, δισκάρια (μικροὶ κύκλοι μὲ ἢ χωρὶς μονογράμματα)–, κόμβοι –πλέγματα, πλοχμοί, πυροστρόβιλοι καὶ ρόδακες–, ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα (αὐτοτελὴ τόξα, τόξα στηριζόμενα σὲ κιονίσκους, σταυροὶ τύπου Μάλτας, ἰσοσκελεῖς, λατινικοὶ σταυροί, τύπου Ἀναστάσεως[21], φυλλοφόροι σταυροί).

11. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο Χαριᾶς.

12. Τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας, τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου, τῆς Ἁγήτριας.

13. Στοὺς ναοὺς Ταξιάρχη Γκλέζου, Ἅγιο Πέτρο Καστανέας, Κοίμηση Καστανέας, Ἅγιο Νικόλαο Ὀχιᾶς, Ἐπισκοπῆς.

14. Τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας μὲ τοὺς κιονίσκους στὶς γωνιὲς τῆς ἐπάνω ζώνης, δίζωνο τῆς Κοιμήσεως Ξανθιάνικων Μηλέας (βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1976, πίν. 159β), κιονόκρανο τῶν Ταξιαρχῶν Γκλέζου (Ν. Β. Δρανδάκης, Παράστασις μύθου, εἰκ. 6), προστώου Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς καὶ τὰ ἐπιθήματα τῆς Μεταμορφώσεως Νομιτζῆ καὶ Ἁγίου Δημητρίου στὰ Δυὸ Πηγάδια Πλάτσας.

15. Ὅπως ἐκείνων τῆς Μονῆς Φανερωμένης, τῆς Ἁγίας Σολομονῆς, τῆς Παναγίας Κάμπου Μίνας καὶ τῶν ἐντοιχισμένων στὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως Καστανέας.

16. Ἀφοῦ μνημονεύτηκαν θωράκια διάτρητα, σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκει καὶ τὸ κομμάτι στὸν Ἀσώματο τοῦ Κακοῦ Βουνοῦ.

17. Ἂν δὲν κάνω λάθος τὸν συνάντησα γενικὰ στὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης πάνω ἀπὸ 80 φορές.

18. Α. Ὀρλάνδος, Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου, *ABME* 1953, 91.

19. Ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή, Ὀρλάνδος, ὅ.π. Ἀπαντᾶ καὶ σὲ γλυπτὸ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Συρία (Ὁ ἴδιος, *Βασιλική* ΙΙ, 344 καὶ εἰκ. 30). Κατὰ τὸν Π. Βοκοτόπουλο, *Ἀρχιτεκτονική*, 189 τὸ κόσμημα ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. Ὁ Θ. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφοι σαρκοφάγοι*, 167, παρατηρεῖ πὼς ἀνήκει στὰ πιὸ συνηθισμένα θέματα τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς. Ἴσως ἡ κανονικότης καὶ ἡ ἔνταση τῶν κυμάνσεων τοῦ βλαστοῦ σὲ μνημεῖα τῆς Μάνης τοῦ 12ου αἰ. ἀποδοτέες ὄχι στὴν ἐξέλιξη τῆς ἐγχώριας γλυπτικῆς κατὰ τὸν 12ο αἰ., ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερη δεξιοτεχνία τῶν μαρμαράδων.

20. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφοι σαρκοφάγοι*, 155-190.

21. Οἱ ἄλλως λεγόμενοι πατριαρχικοί (μὲ διπλὲς

Καὶ τὰ στοιχεῖα τῶν γλυπτῶν τῆς Μάνης μποροῦν κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ ὑπαχθοῦν στὶς ἴδιες κατηγορίες. Δὲν θὰ σταματήσω ὅμως περισσότερο σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Προτιμῶ νὰ ἐπιμείνω ὑπενθυμίζοντας[22] ὅτι πολλά, ἂν ὄχι τὰ περισσότερα, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι παλαιὰ καὶ ἡ διάδοσή τους εὐρεία. Ἡ παλαιότητα μερικῶν ἐξ αὐτῶν ἔχει ἤδη σημειωθεῖ[23].

Δίζωνο κιονόκρανο σὰν ἐκεῖνο ποὺ μιμοῦνται τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου ἀπαντᾶ ἤδη τὸν 1ο π.Χ. αἰώνα στὸ Ὡρολόγιο τοῦ Κυρρήστου[24].

Ἄλλα κιονόκρανα τῆς Μάνης διακοσμοῦνται μὲ κουκουνάρες ἢ σταφύλια, σύμβολα εὐφορίας, γνωστὰ ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὴν τέχνη τῶν ἀνατολικῶν λαῶν[25].

Ἐνδιαφέρων καὶ ἰδιότυπος εἶναι ὁ διάκοσμος τῶν κιονοκράνων τοῦ προστώου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς, τῶν ἐπιθημάτων τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζὴ καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὰ Δυὸ Πηγάδια τῆς Πλάτσας (β΄ μισοῦ 11ου αἰ.). Σὲ κιονόκρανο τῆς Χαριᾶς εἰκονίζονται δύο σκηνὲς λανθάνοντος βυζαντινοῦ μύθου. Στὴν πρώτη δυὸ ἀλεποῦδες προσπαθοῦν νὰ πείσουν κόκορα καθισμένο σὲ κορυφὴ στύλου (ἢ δένδρου) νὰ κατεβεῖ, προφανῶς γιὰ νὰ τὸν καταβροχθίσουν[26]. Στὴ δεύτερη σκηνὴ οἱ ἀλεποῦδες ζευγμένες σὲ ἀλέτρι ἀροτριοῦν μὲ ζευγολάτη τὸν κόκορα. Τὸ θέμα ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἐπίθημα τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζή. Ὁ Traquair παραστάσεις ἐπιθημάτων τῆς Νομιτζῆ χαρακτηρίζει ὡς ἀσυνήθιστα παράξενες[27].

Τὰ ἐπιθήματα διακοσμοῦν καὶ ἄλλα θέματα: γρυπολέων κρατεῖ στὸ ράμφος του λαγό, λέαινα ἢ ἀετὸς σπαράσσει λάφι, λιοντάρι καταβάλλει ταῦρο, δυὸ λιοντάρια δεμένα ἀπὸ δένδρο, ἕνα ἀπὸ κάθε του πλευρά, δυὸ παγώνια πίνουν νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο, ἀλεκτορομαχία, κυνηγὸς τοξεύει λάφι, φυλλοφόρος σταυρὸς περιβαλλόμενος ἀπὸ ὄρπηκες. Μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὰ Δυὸ Πηγάδια[28]. Ἂς ὑπομνησθεῖ πὼς καὶ οἱ δυὸ ναοὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ καὶ μᾶλλον ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 11ου αἰ.[29]

Στὴν ἀπεικόνιση θηρίων ποὺ ἐπιτίθενται κατὰ μικρῶν τετραπόδων οἱ Βυζαντινοὶ γλύπτες ἀκολούθησαν κατὰ τὸν Grabar μουσουλμανικὰ πρότυπα[30]. Ζῶα σπαράσσοντα ἄλλα

ὁριζόντιες κεραῖες), γνωστοὶ ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 31 σημ. 2. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Παζαρᾶς, ὅ.π. 187 ὁ σταυρὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ σύμβολο τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ πάνω στὸ θάνατο.

22. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ σειρὰ τῆς ὑπόμνησης ἔγινε προσπάθεια ν' ἀκολουθήσει τὴ σειρὰ μελέτης τῶν διακοσμημένων μερῶν τοῦ ναοῦ.

23. Βλ. καὶ ὅ.π. σ. 332.

24. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀνασκαφὴ Παντάνασσας Φιλιππιάδος 1976, *ΑΑΑ* 10, 1977, 159.

25. Λασκ. Φιλιππίδου Μπούρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, *ΔΧΑΕ* ΣΤ΄, 1970-1972, 21 σημ. 41 (12ου αἰ. σ. 22).

26. Θέμα ὅμοιο ἀπαντᾶ σὲ ὡραῖο θωράκιο 12ου αἰ. ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (Ν. Β. Δρανδάκης, Παράστασις μύθου, 672 καὶ Grabar, *Sculptures* II πίν. LXIVa) καὶ στὴ Λιβερὰ-Καπίκιοϊ Τραπεζοῦντος (1403/4, Ν. Β. Δρανδάκης, ὅ.π. 670). Καὶ στὸν κωδ. 55 τῆς Μονῆς Ἰβήρων 13ου αἰ. (*Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους* Β΄, 1975, εἰκ. 46 σ. 305) στὸ ἀρχικὸ γράμμα *Α* εἰκονίζεται ἀλεποὺ ποὺ ἐπιτίθεται κατὰ μελεαγρίδος, ὅπως ἀποκαλεῖται πουλὶ ποὺ στέκει σὲ φυλλοφόρο κορμό. Μήπως πρόκειται κι ἐδῶ γιὰ κόκορα;

27. Βλ. καὶ Ν. Β. Δρανδάκη, Δώρημα, 609.

28. Βλ. ὅ.π. 610-612.

29. Ὁ Grabar παρατηρεῖ (*Sculptures* II 10) γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ὅτι "se laissent dater par la date de l'architecture qu'elles décorent".

30. Ὅ.π. 17. Ἀετὸ κρατοῦντα στὰ πόδια του λαγὸ βλ. σὲ πλάκα (α΄ τετάρτου τοῦ 11ου αἰ.) τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν, ὅ.π. 66 ἀριθ. 55 καὶ πίν. XXXVb.

μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς καὶ σὲ γλυπτά (11ου αἰ.) τοῦ Ἁγίου Μάρκου Βενετίας[31]· Γρυπολέων κρατεῖ λαγὸ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ Δ. ἐλκυστήρα τοῦ Ἅι-Στράτηγου Μπουλαριῶν (ἀρχὲς 11ου αἰ.). Κατὰ τὸν Grabar ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θριάμβου ἰσχυροῦ ζώου (ὅπως ὁ ἀετός, ὁ γρύπας, τὸ λιοντάρι) ἐναντίον ἄλλου ἀσθενέστερου εἶχε κάποια ἀξία ἀποτροπαίου[32]. Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεση τοῦ θέματος τῆς βορινῆς πλευρᾶς τοῦ ΝΑ. ἐπιθήματος τῆς Νομιτζῆ (κορμὸς μὲ σταφύλια κρεμάμενα καὶ ἑκατέρωθεν ἀπὸ ἕνα πουλὶ)[33] θυμίζει ἀρκετὰ τὴν τεχνικὴ γλυπτῶν τοῦ Fenari-Isa τῆς Κωνσταντινουπόλεως[34], κορμὸ ἴσως κλήματος ἐκ τοῦ ὁποίου κρέμονται σταφύλια. Τὰ σταφύλια, ποὺ δίδουν «τὸ γέννημα τῆς ἀμπέλου» (Μάρκ. 14, 25), θέμα καὶ παλαιοχριστιανικό, διακοσμοῦν καὶ ἄλλα κιονόκρανα τῆς Μάνης[35]. Ἐπὶ πλέον τὸ σταφύλι (καὶ ἡ κουκουνάρα) εἶναι γνωστὰ ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὴν τέχνη τῶν ἀνατολικῶν λαῶν[36]. Τὰ δεμένα μὲ σχοινὶ ἀπὸ δένδρο λιοντάρια[37] θυμίζουν τὸ δεμένο σὲ δένδρο ζῶο, τὸ σκαλισμένο στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ἐλκυστήρα στὸν Ἅι-Στράτηγο Μπουλαριῶν. Ζῶα πλαισιώνουν δένδρο ἤδη σὲ ψηφιδωτὸ δαπέδου τῆς Madaba (6ου αἰ.) στὴν Ὑπεριορδανία[38].

Τὸ θέμα τῶν παγωνιῶν ποὺ πίνουν νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο[39] εἶναι καὶ παλαιοχριστιανικό· βλ. πρόχειρα θωράκιο στὸν Ἀ. Ὀρλάνδο, *ΑΒΜΕ* Γ΄, 1937, 135 εἰκ. 7. Τὸ θέμα εἶναι συχνὸ στὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ καὶ συχνότατο σὲ κορωνίδες ἐπιτίτλων βυζαντινῶν χειρογράφων.

Ἀλεκτορομαχία ἀπαντᾶ καὶ σὲ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά, ὅπως π.χ. σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς Μαστιχάρη Κῶ[40]. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ κυνηγοῦ ποὺ τοξεύει λάφι βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Δώρημα, 615. Κυνηγὸς καὶ λάφι εἰκονίζονται καὶ σὲ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά, ὅπως στὰ μωσαϊκὰ δαπέδου τοῦ Ν. παστοφορίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Δουμετίου στὴ Νικόπολη Ἠπείρου[41]. Τὸ ἔργο στὴ Νομιτζὴ εἶναι λαϊκό. Ἂν δεχθοῦμε πὼς ἡ παράσταση ἔχει ἠθοπλαστικὸ χαρακτήρα, ταιριαστὸ σ' ἕνα ναό, εὔλογο νὰ θεωρήσομε τὴν ταινία μπροστὰ στὸν λαιμὸ τοῦ ζώου[42] σὰν φίδι πού, πληγωμένο ἀπὸ τὰ βέλη τοῦ κυνηγοῦ, ἐγκαταλείπει τὸ λάφι.

31. Ὅ.π. πίν. XLVIII.

32. Grabar, *Sculptures* II 120. Κατὰ τὸν Παζαρᾶ (*Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 158), στὸν ἀλληλοσπαραγμὸ τῶν ζώων «μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴν πάλη τοῦ ἰσχυροῦ μὲ τὸ ἀδύνατο, τοῦ κακοῦ μὲ τὸ ἀγαθὸ ἢ τῆς ἐκκλησίας ἐναντίον τοῦ διαβόλου». Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα ἀμφιβάλλω.

33. Ν. Β. Δρανδάκης, Δώρημα, εἰκ. 14.

34. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IV-Xe siècle)* (Paris 1963), πίν. LII 1, 2.

35. Τὶς γωνιὲς κιονοκράνων τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, τῆς Ἁγήτριας καὶ κιονόκρανα τέμπλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καμπινάρη Πλάτσας.

36. Λασκ. Φιλιππίδου-Μπούρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, *ΔΧΑΕ* ΣΤ΄, 1970-1972, 21 σημ. 41 (12ο αἰ., σ. 22).

37. Στὴ Μεταμόρφωση τῆς Νομιτζῆ καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο Πλάτσας.

38. A. Grabar, *L'art de la fin de l'Antiquité et du moyen Age* III (Paris 1968), πίν. 88a. Τὸ δένδρο πολλὲς φορὲς εἶναι τὸ δένδρο τῆς ζωῆς, παριστάνει τὸν Παράδεισο, συμβολίζει τὸν σταυρό, ὁ ἴδιος, ὅ.π. I: La sedia di San Marco à Venise σ. 355. Παρόμοια παραδείγματα βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Δώρημα, 612-613. Τὸ δένδρο τῆς ζωῆς ἐπιφορτίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μὲ ἀποτροπαϊκὸ νόημα καὶ ἀπὸ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. ταυτίζεται μὲ τὸν σταυρό, Λασκ. Μπούρα, Τὸ δέντρο τῆς ζωῆς στὴ μεσοβυζαντινὴ ἑλλαδικὴ γλυπτική, *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης* (Ἀθήνα 1982), 66.

39. Γιὰ τὸν συμβολισμὸ τοῦ θέματος βλ. Παζαρᾶ, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 160.

40. Ἀ. Ὀρλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, *ΑΕ* 1966, 54 καὶ εἰκ. 49.

41. Σωτηρίου, Βασιλικὴ Δουμετίου Νικόπολης.

42. Ν. Β. Δρανδάκης, Δώρημα, 629 εἰκ. 21.

Οἱ ὄρπηκες φυλλοφόρου σταυροῦ ἐπιθημάτων τῆς Νομιτζῆ τὸν περιβάλλουν[43] ὅπως στὸν διάκοσμο πλάκας ἁγίας Τράπεζας στὴν Παναγίτσα Φαγριάνικων Μηλέας[44] (β΄ μισὸ 11ου αἰ.). Οἱ ἑλιγμοὶ τῶν ὀρπήκων εἶναι πιὸ περίτεχνοι καὶ γεμίζουν τὸν χῶρο ἀσφυκτικὰ σὲ πρόσοψη ψευδοσαρκοφάγου ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ Ἀθηνῶν[45] (γ΄ τέταρτο 12ου αἰ.). Σὲ ἄλλο ἐπίθημα τῆς Νομιτζῆ ἔχουν λαξευθεῖ λημνίσκοι[46] (τρεῖς διασταυρούμενες ἐλλείψεις μὲ κοῖλες πλευρές). Τὸ θέμα ἀπαντᾶ καὶ στὸ προστῶο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς[47]· συνηθισμένο στὴ βυζαντινὴ τέχνη, τὸ βρίσκομε καὶ στὴν Ἁγία Σοφία Κιέβου[48] (11ου αἰ.). Οἱ λημνίσκοι θεωρήθηκαν ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς. Τὸ θέμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ δάπεδα[49]. Στὰ πλαίσια τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας ἀποδόθηκε στοὺς λημνίσκους μαγικὴ δύναμη ἐναντίον τῶν δαιμόνων[50].

Κιονόκρανο τέλος ὅμοιο πρὸς τὸ τοιχισμένο στὸ βόρειο ἄνοιγμα τοῦ προστώου (Ν. πλευρὰ) Ἁγίου Νικολάου Χαριᾶς[51] μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὸν Scranton, *Corinth* XVI πίν. 29 εἰκ. 112. Κάποια ὁμοιότητα ἔχει καὶ μὲ κιονόκρανο τοῦ Ταξιάρχη Γκλέζου[52]. Στὸν Ἀ. ἐλκυστήρα τῆς Νομιτζῆ, ποὺ δίδει τὴν ἐντύπωση πὼς δὲν στηρίζεται καλὰ στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ, εἶναι σκαλισμένα στὶς ἄκρες ἀπὸ ἕνα ζῶο ἔκτυπο (λιοντάρι;) μὲ στρογγυλὸ κεφάλι, μεγάλα, στρογγυλὰ μάτια καὶ πολὺ κοντὰ πόδια[53]. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ζῶο κλάδοι ἐλάχιστα ἔκτυποι· δειλὴ ἐμφάνιση διπλεπίπεδου[54].

Ὁ νότιος ἐλκυστήρας τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου εἴδαμε πὼς ἀντὶ κομβίων ἔχει προέχοντα προσωπεῖα[55], περίπτωση μοναδικὴ στὴ Μάνη. Ἐλκυστῆρες, ἀλλὰ καὶ ἐπιστύλια τέμπλων ἔχουν ὡς κόσμημα ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητά, τὸ λεγόμενο μικρασιατικὸ θέμα, τοξύλλια δηλαδή, πολλὲς φορὲς τρία[56], ποὺ στηρίζονται σὲ μονοὺς ἢ δίδυμους κιονίσκους συνδεόμενους μὲ κόμπους[57]. Τὰ τοξύλλια περικλείουν σταυρὸ ἢ συνήθως ἀκανθόμορφο ἀνθέμιο[58].

43. Ὅ.π. ἰδιαίτερα σ. 630 εἰκ. 22, ἀλλὰ καὶ σ. 624 εἰκ. 11.

44. Βλ. καὶ Ν. Β. Δρανδάκη, Πλάκες ἁγίας Τράπεζας, εἰκ. 2.

45. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, πίν. 58.

46. Ν. Β. Δρανδάκης, Παράστασις μύθου, εἰκ. 11.

47. Ὅ.π. εἰκ. 10.

48. Grabar, *Sculptures* II πίν. LIXa.

49. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 177.

50. Ὅ.π. 202 σημ. 163.

51. Ν. Β. Δρανδάκης, Παράστασις μύθου, εἰκ. 5.

52. Ὅ.π. εἰκ. 6.

53. Βλ. καὶ Δρανδάκη, Δώρημα, 624 εἰκ. 13.

54. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ πλάκα παραθύρου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μὲ δυὸ λιοντάρια. Ἡ λέαινα εἰκονίζεται κατὰ πλευρὸν κι ἔχει τὸ κεφάλι κατενώπιον, Grabar, *Sculptures* II 56, πίν. XXId.

55. Γιὰ ἀπεικονίσεις προσωπείων σὲ βυζαντινὰ γλυπτὰ βλ. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Παράσταση προσωπείου σὲ βυζαντινὰ γλυπτά, *ΔΧΑΕ* ΙΓ΄, 1985-1986, 175-179.

56. Ὅπως καὶ σὲ σαρκοφάγους, Παζαρᾶς ὅ.π. 180-181.

57. Οἱ κόμποι (ἄμματα) σὲ κιονίσκους ἐμφανίζονται ἀρχικὰ στὴν Αἴγυπτο καὶ χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα σὲ κοσμήματα τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς διατηρώντας τὸν χαρακτήρα ἀποτροπαϊκοῦ συμβόλου. Ἡ χρήση τους συνεχίζεται κατὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια σὲ ἐλεφαντοστὰ καὶ ἀργότερα σὲ ἔργα μικροτεχνίας (Παζαρᾶς ὅ.π. 181). Οἱ διπλοὶ κιονίσκοι μὲ ἄμμα χρησιμοποιήθηκαν συστηματικὰ τὸν 12ο καὶ 13ο αἰ., Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 108.

58. Ἡ συχνότατη χρήση τοῦ ἀκανθόμορφου ἀνθεμίου μὲ παρέσυρε στὴν ὑπόνοια μήπως τὸ ἀκανθόφυλλο συμβολίζει τὸν ἁμαρτωλὸ ἄνθρωπο τὸν προσελκυόμενο στὴ σωτηρία ἀπὸ τὴ θεία χάρη (τοξύλλιο).

Τὸ κόσμημα τοῦ ἐλκυστήρα στὸν Ταξιάρχη τοῦ χωριοῦ Κουλούμι θυμίζει λίγο διάκοσμο γείσου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τῶν Θηβῶν Βοιωτίας[59]. Τὰ ἔξεργα κομβία σὲ ἐλκυστῆρες καὶ ἐπιστύλια εἶναι καμιὰ φορὰ διάτρητα· αὐτὸ ὁδήγησε στὴν ἄποψη ὅτι προέρχονται ἀπὸ μίμηση ἔργων μεταλλοτεχνίας[60]. Ἡ Λασκαρίνα Μπούρα ὅμως παρατήρησε πὼς εἶναι ἐξίσου πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ μίμηση τῶν στοιχείων ποὺ ἔφεραν τὸ μονόγραμμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας στὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Σοφίας[61].

Γεῖσα στὴν ἐσωτερικὴ βάση τρούλλου ναῶν ἔχουν ἀρκετὲς προγενέστερες ἐκκλησίες τοῦ βυζαντινοῦ χώρου[62].

Γεῖσα στὴ στάθμη γένεσης καμαρῶν σὲ μνημεῖα παλαιότερα ἀπὸ τὰ μανιάτικα μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς καὶ σὲ ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἡ Ἁγία Εἰρήνη[63] καὶ τὸ Καλεντερχανὲ τζαμί (9ου αἰ.)[64].

Γιὰ τὰ μαρμάρινα τέμπλα γενικὰ γίνεται λόγος ἀπὸ τὸν André Grabar στὸ ἔργο του *Sculptures* II 27 κέ.

Τὸ πεταλόμορφο τόξο πάνω ἀπὸ τὴν ὡραία πύλη τοῦ τέμπλου κυρίως τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι σπανιότατο στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Τὸ τέμπλο τοῦ Ἅι-Στράτηγου Μπουλαριῶν στὸ κυρίως ἱερὸ εἶναι ἀσυνήθιστα ψηλό· τὸ ἴδιο ὅμως φαίνεται πὼς συνέβαινε καὶ στὰ ἀντίστοιχα μέλη τοῦ τέμπλου, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοίχου τῶν Ταξιαρχῶν Νικόβου. Ἀντίθετα στὸν Ἅγιο Πέτρο Γκλέζου τὸ τέμπλο εἶναι χαμηλὸ καὶ μάλιστα τὰ μέλη του ἔχουν λαξευθεῖ σὲ χοντροὺς λίθους.

Στὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ τῶν Μπουλαριῶν οἱ πύλες (πεσσίσκοι καὶ κιονίσκοι) εἶναι πολὺ κοντὰ στοὺς πλάγιους τοίχους καὶ πεσσούς, ὥστε δὲν ἀπομένει χῶρος γιὰ θωράκια. Ἀφήνεται μόνο κενό, ὅπως στὸ τέμπλο τῆς Πρόθεσης τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (Schulz-Barnsley πίν. 22). Ἂς σημειωθεῖ, ἀφοῦ ἔγινε λόγος γιὰ τὸ τέμπλο τῶν Μπουλαριῶν, πὼς ἑξάκτινο ἀστέρι μὲ μικροὺς κύκλους μεταξὺ τῶν ἀκτίνων του, ποὺ συναντᾶμε στὰ γλυπτά του, ἀπαντᾶ καὶ στὴν ἀρχαία Σεβάστεια (Sençicler) τῆς Φρυγίας τὸν 10ο αἰ.[65] Ὁ διάκοσμος πάλι τῶν πεσσίσκων τοῦ ναοῦ τῶν Μπουλαριῶν εἶναι παρόμοιος καὶ στὸν Ὅσιο Λουκᾶ Φωκίδος[66].

59. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècles)* (Paris 1963) πίν. XLIII$_1$. Βλ. ἀκόμη καὶ θωράκιο 10ου αἰ. τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, ὅ.π. πίν. XLIII εἰκ. 5.

60. Ὅ.π. 109.

61. Λασκ. Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 34.

62. Π.χ. ὁ ναὸς τοῦ Μυρελαίου στὴν Πόλη (γύρω στὸ 920), Ant. Cutler - Jean Michel Spieser, *Byzance 700-1204* (Paris 1996) εἰκ. 61, ἡ Ἁγία Σοφία Κιέβου, ὅ.π. εἰκ. 160, ὁ Ὅσιος Λουκᾶς Φωκίδος, ὅ.π. εἰκ. 175.

63. Rich. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (1965) εἰκ. 90.

64. Ὅ.π. εἰκ. 117.

65. Grabar, *Sculptures* II πίν. Vc.

Ὁ ἴδιος (*Sculptures* II 4) θεωρεῖ βέβαιο πὼς οἱ δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς Μ. Ἀσίας ἀσκοῦσαν γλυπτικὴ ποὺ ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴ γλυπτικὴ τῶν καθαυτὸ ἑλληνικῶν χωρῶν. Γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, στὴν πλευρὰ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης, ἡ διακοσμητικὴ γλυπτικὴ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὰ εἰκονοστάσια ἦταν πρακτικῶς ἡ ἴδια. Μόνο ἡ ἔλλειψη μνημείων στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα, ποὺ θὰ φαινόταν ἀπὸ τὰ πιὸ εὐλογοφανή, ὅτι κατὰ τὴν ἴδια ἐποχή, δηλ. τὸν 10ο-11ο αἰ., ἡ ἴδια τέχνη θὰ ἐκαλλιεργεῖτο καὶ στὴν πρωτεύουσα.

66. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis and the dependent monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Scripou, in Boeotia* (London 1901), πίν. 22.

Τὸ ἐπιστύλιο τέμπλων τῆς Μάνης ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἐπάλληλες ταινίες, ὅπως στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ[67].

Στὸ ἐπιστύλιο τὸ ἐντοιχισμένο στὸ κωδωνοστάσιο τοῦ Ταξιάρχη Δρυάλου οἱ κορυφὲς τῶν ὄρθιων ἀκανθόφυλλων προέχουσες κάμπτονται πρὸς τὰ κάτω, ὅπως ἤδη συμβαίνει καὶ σὲ θεοδοσιανὰ κιονόκρανα[68]. Καὶ εἶναι τὸ γλυπτὸ τοῦ Δρυάλου τὸ παλαιότερο ἀκριβῶς χρονολογημένο (1102/3) παράδειγμα σὲ ἐπιστύλιο[69].

Πάνω ἀπὸ τὴν ὡραία πύλη τοῦ τέμπλου τῆς Ἐπισκοπῆς εἴδαμε πὼς διαμορφώνεται πεταλόμορφο τόξο. Τὰ πεταλόμορφα τόξα ποὺ συναντᾶμε σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα κυρίως τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. φαίνεται πὼς ὀφείλονται σὲ ἰσλαμικὲς ἐπιδράσεις τοῦ 10ου αἰ.[70] Ὅμως τὰ πεταλόμορφα μανιάτικα ἐπιστύλια πρέπει μᾶλλον νὰ συνδεθοῦν μὲ κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα[71]. Ἐφόσον μάλιστα καὶ στὰ ἀργυρὰ πιάτα τῆς Κυρήνειας (613-630) εἰκονίζεται στοὰ μὲ πεταλόμορφο τόξο, δὲν εἶναι ἀπίθανο ἡ ἰσλαμικὴ τέχνη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο νὰ παρέλαβε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ καὶ ὡς ἀντιδάνειο νὰ χρησιμοποιήθηκεν ὕστερα τὸ πεταλόμορφο τόξο κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς.

Στὰ ἐπιστύλια τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καμπινάρη Πλάτσας βλέπομε ἀρκετά (πέντε) ζῶα· ἕνα μάλιστα γαϊδουράκι (εἰκ. 54)[71α] εἶναι ἀρκετὰ χαριτωμένο.

Σὲ ἐπιστύλια τέμπλου, ὅπως καὶ στὴ βάση κιονοκράνων, χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ σχοινίο καὶ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχή[72].

Τοὺς λακκίσκους ποὺ διαμορφώνονται μὲ τρύπανο καὶ διακοσμοῦν τὰ ἀνθέμια τοῦ ἐπιστυλίου στὸ Διακονικὸ καὶ ἄλλα γλυπτὰ τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Μπρίκι συναντοῦμε στὴ Μεσσήνη καὶ σὲ μνημεῖα τῆς Τεγέας[73].

Τὰ λογχοειδὴ στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας (β΄ μισὸ 11ου αἰ.) θυμίζουν λίγο τὴ σειρὰ λογχοειδῶν στὴν ἄντυγα τόξου στὸν Ἅγιο Μάρκο Βενετίας[74].

Σὲ πεσσίσκο τοῦ καθολικοῦ τῆς Χαριᾶς ὁ κλάδος δάφνης μοιάζει μὲ τὰ πριονωτὰ φύλλα γλυπτοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ποὺ ἡ ἐπεξεργασία του θυμίζει τὴν πυκνὴ τεχνικὴ τοῦ 12ου αἰ.[75] Παρόμοια κοσμήματα βλ. καὶ σὲ πεσσίσκους τοῦ S. Clemente τῆς Ρώμης[76].

67. Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, εἰκ. 143, 147.

68. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (Ἀθῆναι 1952), πίν. 38α, β κλπ.

69. Λασκαρίνα Μπούρα, Ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ τοῦ 12ου καὶ πρώιμου 13ου αἰ., *ΔΧΑΕ* Θ΄, 1977-1979, 73.

70. Ἡ ἴδια, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 51, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποιήθηκε καὶ παλιότερα στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅ.π. 32.

71. Πεταλόμορφα τόξα ἀπαντοῦν καὶ σὲ σειρὰ βυζαντινῶν χειρογράφων καὶ ἐλεφαντοστῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, Λασκαρίνα Μπούρα, ὅ.π. 33.

71α. Ἀπὸ τὴν Ντούλα Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (Ἀθῆναι 1975).

72. Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, ὅ.π. 106.

73. Α. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕ* ΙΒ΄, 1973, Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης, 69 εἰκ. 15 καὶ ὁ ἴδιος *ΑΒΜΕ* ΙΑ΄, 1969, Μνημεῖα τῆς Τεγέας-Ναυπλίου σ. 123 εἰκ. 91 (κάτω).

74. Grabar, *Sculptures* II πίν. LXXXIIIc.

75. Χαρ. Μπούρας, Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τόμ. ΙΓ΄, 1985-1986, 52 ἀρ. Δ 282 καὶ εἰκ. 24 (σ. 51).

76. Fed. Guidobaldi - Claudia Barsanti - Alessandrina Guiglia Guidobaldi, *San Clemente, la scultura del VI secolo* (Romae apud S. Clementem 1992), εἰκ. 162, 182, 184.

Ὁ συνηθέστερος διάκοσμος τῶν θωρακίων τῆς Μάνης, παραλλάσσων στὶς λεπτομέρειες, ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινία ἀνακομβούμενη, ποὺ σχηματίζει ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ μέσα σ' αὐτὸ ρόμβο ἐγκλείοντα ἐντὸς κύκλου σταυρὸ ἢ ἄλλα κοσμήματα (λημνίσκους, ρόδακα). Ὁ ρόμβος πλαισιώνεται ἀπὸ τέσσερις μικρότερους κύκλους, οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν καὶ κατὰ διάταξη χιαστὶ σταυρὸ καὶ πυροστρόβιλο ἢ ἀστέρι ἢ ρόδακα. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ διακόσμου τῶν θωρακίων εἶναι κοινότατη κατὰ τὸν 11ο αἰ. τόσο στὴν πρωτεύουσα ὅσο καὶ στὶς ἐπαρχίες[77]. Τὸ θέμα ἐπιβιώνει ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχή[78].

Συγκρίσιες θωρακίων τῆς Μάνης μὲ ὅμοιά τους σὲ ἄλλους ναοὺς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου δὲν εἶναι ἄσκοπες. Ἔτσι τὸ θωράκιο τοῦ Θεολόγου τῆς Γαρδενίτσας μοιάζει μὲ τὰ περίπου σύγχρονά του θωράκια τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας στὴ Χίο[79].

Θωράκιο στενὸ μὲ σύμφυτη τὴν ἀνάγλυπτη ἐπίστεψή του, ὅπως στὸν Σωτήρα τῆς Γαρδενίτσας, ἔχομε καὶ στὸ μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὸ Ἀλιβέρι τῆς Εὔβοιας (11ου αἰ.)[80].

Θωράκιο γεμάτο ἀπὸ κοσμήματα σχετικῶς μικρά, ὅπως στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὰ Δυὸ Πηγάδια Πλάτσας, βλ. στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς[81].

Ὅπως στὰ θωράκια τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀκανθόφυλλα (ὄρπηκες) ἀνυψώνονται ὡς τὶς ὁριζόντιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ, ἔτσι καὶ στὴ Μονὴ Λιβὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως[82] καὶ σὲ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου[83].

Σὲ θωράκιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Μίνας τὸν σταυρὸ πλαισιώνουν πουλιά, λεπτομέρεια ποὺ συναντοῦμε ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια[84]. Ἀλλὰ καὶ προτομὴ πουλιοῦ ἑκατέρωθεν τῶν βαθμίδων τῆς βάσεως τοῦ σταυροῦ δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν α΄ χιλιετηρίδα[85]. Τὰ ὀρθογώνια τὰ διαμορφούμενα ἀπὸ τὴν ἀνακομβούμενη ταινία στὰ θωράκια τοῦ Λίμπερδου συναντᾶμε καὶ στὰ θωράκια τῆς φιάλης τῆς Λαύρας[86] (11ου αἰ.). Ἐκεῖ ὅμως τὰ ὀρθογώνια περιβάλλουν ζῶο, πουλιὰ ἢ ἀστέρια. Τέσσερις ἢ τρεῖς σειρὲς ἀπὸ ὀρθογώνια συνδεόμενα μὲ κόμβους ἔχουν θωράκια καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κιέβου[87].

Κόσμημα παρόμοιο πρὸς ἐκεῖνο τῶν ἐντοιχισμένων θωρακίων στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης Καστανέας βλ. στὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ρόδου[88]. Τὰ θωράκια σὲ τοῖχο τοῦ ναοῦ τῆς Πα-

77. Χαρ. Μπούρας, Τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας Κρίνας καὶ ἡ χρονολόγησή της, *ΔΧΑΕ* Ι΄, 1980-1981, 174.

78. Ὅ.π.

79. Ὅ.π. πίν. 33δ, ε.

80. Α. Ὀρλάνδος, *ABME* Ζ΄, 1951, 136, 137.

81. Ὁ ἴδιος, *ABME* Η΄, 1955-1956, 57 καὶ εἰκ. 36.

82. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècles)* (Paris 1963), πίν. LII_4.

83. Ὁ ἴδιος, *Sculptures* II πίν. LVIIg. Βλ. καὶ ψευδοσαρκοφάγο Ἁγίου Νικολάου Μεσαριᾶς Ἀνδρου (1000-1075), Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι* πίν. 66β καὶ σ. 223.

84. Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 74.

85. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, ἀριθ. 106 σ. 131.

86. A. Grabar, *Sculptures* II πίν. XLa.

87. Ὅ.π. πίν. LIXc. Περισσότερες σειρές, πέντε, ὅμοιων ὀρθογωνίων ἀπαντοῦν στὸν Ὅσιο Μελέτιο Κιθαιρώνα, ὅ.π. πίν. LXXIVc-d. Θωράκιο μὲ 4 ὀρθογώνια, ποὺ συνδέονται μὲ κόμβους, ἐγκλείοντα ζῶα βλ. καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Νίκαιας (Iznik), *Milion* 1, *Studi e ricerche d'arte bizantina* (Roma 1988), Claudia Barsanti, *Scultura anatolica di epoca mediobizantina*, 275-295, πίν. X εἰκ. 2. Βλ. καὶ ἄλλο συγγενικὸ θωράκιο ἀπὸ τὸ Ἰκόνιο (Konya) ὅ.π. εἰκ. 2 δεξιά.

88. Α. Ὀρλάνδος, *ABME* Ϛ΄, 1948, 218 εἰκ. 164 τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰ. (σ. 219).

ναγίας στὸ Λάκκο Μίνας μοιάζουν λίγο μὲ παλαιοχριστιανικὸ θωράκιο ἀπὸ τὰ Λευκάδια τῆς Νάουσας[89].

Ὅπως στὸ θωράκιο τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου εἰκονίζεται λιοντάρι ἔτσι καὶ σὲ θωράκιο ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Ἄρτας[90]. Ὁ λέων ἐκεῖ εἶναι διαφορετικός. Κατὰ τὸν A. Grabar τὰ ζωόμορφα μοτίβα σὲ θωράκια εἶναι σπάνια[91]. Ἂς σημειωθεῖ πὼς τὰ στενομήκη θωράκια συνήθως φράζουν τὰ ἀκραῖα τμήματα τέμπλων τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ, ὅπου δὲν ὑπῆρχε χῶρος γιὰ μεγάλες πλάκες[92].

Τὰ θωράκια ἄμβωνος τὰ ἐντοιχισμένα στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Κούνου, τὰ προερχόμενα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τὴ βασιλικὴ στὸ Τηγάνι, θυμίζουν πιὸ πολὺ τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς τοῦ Torcello[93].

Στὰ θωράκια ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης εἶναι κοινὸς καὶ ὁ μεγάλων διαστάσεων σταυρὸς ἐνίοτε κάτω ἀπὸ τόξον[94], ἐπάνω σὲ βαθμίδα[95]. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης χρησιμοποιοῦνται ποικίλοι τύποι σταυρῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ διαπλατυνόμενοι σὲ ἄκρα τῶν κεραιῶν τους καὶ οἱ φυλλοφόροι, ἀπὸ τῆς κάτω κεραίας τῶν ὁποίων ξεπετιῶνται κλάδοι συνήθως ἄκανθας. Οἱ πρῶτοι ἀπαντοῦν ἤδη καὶ τὸν 6ο αἰ.[96] Οἱ φυλλοφόροι ἐκφράζουν, ὅπως ἔχει γραφεῖ[97], τὴν ἰδέα τοῦ σταυροῦ ὡς συμβόλου τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ζωῆς, τῆς αἰωνιότητος καὶ τοῦ παραδείσου[98]. Ὁ φυλλοφόρος σταυρός «πιστεύεται ὅτι διατηροῦσε προφυλακτικὲς δυνάμεις κι αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ τὸν ἐπαναλαμβάνουν τόσο συχνὰ σὲ κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα»[99]. Ὁ σταυρὸς ὡς ἀποτρόπαιο ἐναντίον τῶν πονηρῶν πνευμάτων λαξεύεται καὶ σὲ ὑπέρθυρα ἐκκλησιῶν γιατὶ φοβίζει καὶ διώχνει τοὺς δαίμονες[100].

89. Ε. Στίκας, Ἀνασκαφὴ Λευκαδίων Ναούσης, *ΠΑΕ* 1959, πίν. 78α.

90. Α. Ὀρλάνδος, Τὸ κάστρον τῆς Ἄρτας, *ABME* Β΄$_2$, 1936, 159 εἰκ. 10. Ὁ Λέων ἐκεῖ εἶναι διαφορετικός. Ζῶο εἰκονίζεται καὶ σὲ θωράκιο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Καφιόνας. Λέων ἐπίσης ἔχει σκαλισθεῖ καὶ στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Μιχαὴλ de la Preslaka, *Starinar* XXVII, 1976, 71-82. Ὁ Grabar (*Sculptures* II 78) παρατηρεῖ ὅτι στὰ θωράκια ζωόμορφα μοτίβα (ἀετός, λέων κλπ.) εἶναι σπάνια.

91. Grabar, *Sculptures* II 28.

92. Α. Ὀρλάνδος, *ABME* Η΄, 1955-1956, 57.

93. Βλ. φωτογραφία στὸν Fulvio Zuliani, *I marmi di San Marco*, πίν. LII. Ὁ Jean-Pierre Sodini παρατηρεῖ (Les ambones médiévaux à Byzance: vestiges et problèmes, *Θυμίαμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα* I 303) ὅτι "rares sont les ambons médiévaux signalés".

94. Ὅπως στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τοῦ Τσόπακα, Ν. Β. Δρανδάκης, *Πελοποννησιακὰ* ΙΣΤ΄, 1985-86, πίν. ΚΔ$_3$.

95. Σταυρὸς ἐπὶ βαθμίδων ἀπαντᾶ σὲ νομίσματα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. (A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 1957, εἰκ. 2, 3, νομίσματα Τιβερίου Β΄). Οἱ βαθμίδες ἐκλαμβάνονται, ὅπως ἐσημειώθη, ὡς ἀνάμνηση τοῦ Γολγοθᾶ (ὁ ἴδιος, *Sculptures* II 87, Παζαρᾶς ὅ.π. 189). Ἡ συστηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ σταυροῦ καὶ στὰ θωράκια κατὰ τὴ Λασκαρίνα Μπούρα (*Γλυπτὸς διάκοσμος*, 30), ἔχει φαίνεται τὸ νόημα τῆς εἰσόδου στὸν παράδεισο. Βλ. καὶ Θ. Παζαρᾶ, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 188-189. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι σταυρὸς ἐπὶ τεσσάρων βαθμίδων ἀπαντᾶ ἤδη σὲ μαρμαροθέτημα πάνω σὲ τοῖχο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (6ου αἰ.), *Cah. Archéol.* XVII, 72 εἰκ. 17.

96. Βλ. π.χ. τὸν σταυρὸ τοῦ Ἰουστίνου Β΄, A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin* (Paris 1967), εἰκ. 73, 75.

97. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 188.

98. Ὅ.π. 189.

99. Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 80.

100. Παζαρᾶς, ὅ.π. 184. Ὁ σταυρὸς εἶναι κατὰ τὸν Θεόδωρο τὸν Στουδίτη ὁ φρουρὸς τῆς ἐκκλησίας (ὁ ἴδιος, ὅ.π.). Καὶ στὸ τρίτο τροπάριο τῶν αἴνων τοῦ ἤχου πλαγίου Δ΄ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὄρθρου λέγεται: *Κύριε, ὅπλον κατὰ τοῦ Διαβόλου τὸν Σταυρόν σου ἡμῖν δέδωκας· φρίττει καὶ τρέμει μὴ φέρων καθορᾶν αὐτοῦ τὴν δύναμιν.*

Ὁ φυλλοφόρος σταυρὸς ἀντιπροσωπεύει τὸ δένδρο τῆς ζωῆς[101], ποὺ ἦταν φυτεμένο στὸν κῆπο τῆς Ἐδέμ, ὡς δένδρο τῆς γνώσεως[102]. Δὲν εἶναι σπάνιος καὶ ὁ σταυρὸς ὁ διαμορφούμενος μὲ τὴν διασταύρωση δύο στενῶν ἐλλείψεων, ὁ λεγόμενος καὶ κλειδὶ τοῦ Σολομῶντος[103]. Συχνοὶ εἶναι καὶ οἱ σταυροὶ τύπου Μάλτας, ἰσοσκελεῖς, περικλειόμενοι σὲ κύκλο ἢ κυκλικὸ δίσκο μὲ κεραῖες ποὺ ἔχουν ἡμικυκλικὴ ἢ τριφυλλόσχημη ἀπόληξη[104]. Δὲν λείπουν καὶ οἱ λατινικοὶ σταυροί, δηλαδὴ οἱ ἀνισοσκελεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἰσοσκελεῖς μὲ ἀγκυρούμενα ἄκρα, ὥστε νὰ διαμορφώνονται τρίφυλλα μεταξὺ τῶν κεραιῶν τους[105].

Γλυπτὰ παρόμοια μὲ τὸ ἀποκείμενο στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ταξιάρχη Γκλέζου (εἰκ. 345) καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Καμπινάρη Πλάτσας (εἰκ. 346) βλ. στὸν Ἅγιο Λουκᾶ Εὐβοίας[106].

Τὰ ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαντοῦν σὲ γλυπτὰ τῆς Μάνης μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στοὺς πίνακες μὲ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν γλυπτῶν[107] (σ. 349-359). Μεγάλοι σηρικοὶ τροχοὶ ἀπαντοῦν σὲ τοιχογραφία (α΄ μισοῦ τοῦ 9ου αἰ.) στὸν Ἅγιο Προκόπιο τῆς Μάνης[108].

Σηρικοὺς τροχοὺς ἐμπλεκομένους μὲ ρόμβους συναντᾶ κανεὶς καὶ σὲ γλυπτὰ ἀποδιδόμενα στὸν 9ο ἢ 10ο αἰ.[109]

Τὰ κενὰ τοῦ διάκοσμου π.χ. μεταξὺ τῶν σηρικῶν τροχῶν πληροῦν συνηθέστατα τρίφυλλα, ἴσως ἀποτελοῦντα ὑπαινιγμὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος[110].

Ὁ ἀστράγαλος χρησιμοποιεῖται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸν ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τῶν μνημείων τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ.[111]

Τὸ ὀκτώσχημο συναντᾶται καὶ κατὰ τὸν 8ο ἢ 9ο αἰ.[112] Τὸ βρίσκομε καὶ στὴ Σκριποῦ[113], ἀλλὰ καὶ στὸ ναὸ τῆς Γεννήσεως τῆς Ἱερουσαλήμ[114].

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Θ. Παζαρᾶς, γιὰ τὸν διάκοσμο τῶν σαρκοφάγων, τὸ κύριο παραπληρωματικὸ κόσμημα εἶναι τὰ ἀνθέμια ποικίλων τύπων[115]· τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης.

101. Τὸ δένδρο τῆς ζωῆς, ὡς σύμβολο αἰώνιας ζωῆς καὶ σωτηρίας, ταυτίζεται μὲ τὸν σταυρὸ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 169.

102. Ὅ.π. 188.

103. Ὅ.π. 176 καὶ εἰκ. 58. Ἀπαντᾶ καὶ σὲ τμῆμα θωρακίου (7ου αἰ.) ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (Ἀθῆναι 1952), πίν. 50γ.

104. Παζαρᾶς, ὅ.π. 185.

105. Ἀπαντοῦν ἤδη σὲ τέμπλο τῆς Σκριποῦς, A. H. Megaw, The Scripou Screen, *BSA* 61, 1967, πίν. 3c11 καὶ c12.

106. Grabar, *Sculptures* II πίν. XXVIIIb (κάτω). Ὁ ἴδιος ὅ.π. 43 παρατηρεῖ γιὰ τὸν διάκοσμο τοῦ γλυπτοῦ πὼς τὰ πολὺ ἐπίπεδα ἀνάγλυφά του βοηθοῦνται ἀπὸ τὶς σκόρπιες μικρὲς κηλίδες σκιᾶς τὶς διανοιγόμενες μὲ τρύπανο, τεχνικὴ συχνὴ τὸν 11ο αἰ.

107. Πόνημα τοῦ Βασιλ. Ν. Δρανδάκη.

108. Ν. Β. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίαι*, πίν. 7β.

109. Fulvio Zuliani, *I Marmi di San Marco... fino all'XI secolo*, ἀρ. 53, σ. 87. Βλ. καὶ ἀρ. 52 σ. 85.

110. Ἂς ἐνθυμηθοῦμε τὴν κοινότατη προσευχή: *Βασιλεῦ οὐράνιε Παράκλητε... ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν.*

111. Κατὰ τὴν Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 106.

112. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Ὁμάδα ὑπερθύρων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, *ΔΧΑΕ* ΙΑ΄, 1982-1983, εἰκ. 1, 3-8, 12).

113. A. H. Megaw, The Skripou Screen, *BSA* 61, 1967, πίν. 1c, d.

114. Federico Guidobaldi - Claudia Barsanti - Alessandrina Guiglia Guidobaldi, *San Clemente, la scultura del VI secolo* (Romae, apud S. Clementem 1992), εἰκ. 286.

115. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 164.

Ὅπως εἴδαμε οἱ ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ τοῦ Νικήτα καταλήγουν πολλὲς φορὲς σὲ κεφάλια φιδιῶν[116]. Ἴσως αὐτὴ ἡ μετατροπὴ ὀφείλεται σὲ διακοσμητικὴ μεταμόρφωση καὶ βαθύτερον εἰς λόγους ἀποτροπαϊκούς.

Οἱ ἐφαπτόμενοι κύκλοι, συνήθεις κατὰ τὸν 9ον καὶ 10ον αἰώνα[117], ἀπαντοῦν συνηθέστατα στὰ ἐλεφάντινα κιβωτίδια[118].

Ἡ ἐναλλαγὴ λωτοῦ καὶ ἀκανθοειδοῦς ἀνθεμίου κληροδοτήθηκεν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς της[119].

Τὰ ἀστεροειδὴ θεωροῦνται ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια ὡς παραδείσια σύμβολα ποὺ τουλάχιστον ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη παραδείσιο χῶρο[120]. Καὶ οἱ ἑξάκτινοι ρόδακες ἀποτελοῦσαν σύμβολο τοῦ παραδείσου[121]. Τὰ καρδιόσχημα ἀνθέμια ἐμφανίζονται στὸ Βυζάντιο ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ ἔχουν μεγάλη διάδοση στὴν κωνσταντινοπολίτικη τέχνη τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰώνα, ἰδιαίτερα σὲ σμάλτα καὶ σὲ χειρόγραφα. Ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ τοῦ θέματος εἶναι σασανιδική, ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ προδίδει ἐπεξεργασία του στὰ οὐμμαγιάδικα μνημεῖα τῆς Συρίας. Ἡ ἐφαρμογή του στὴν Παναγία ἐγκαινιάζει τὴν εἰσαγωγὴ τοὺ στὴ μεσοβυζαντινὴ γλυπτικὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου[122]. Ἀνθέμιο μέσα σὲ λυροειδὲς πλαίσιο τὸν 11ο αἰ. ἀπαντᾶ καὶ στὴν Καισαριανή[123].

Οἱ ρόδακες στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια ὑποδηλώνουν τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, ὅπως στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ μαυσωλείου τῆς Galla Placidia στὴ Ραβέννα. Ἂν καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἔγιναν συνηθισμένα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, κατὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ θεωρήθηκαν σύμβολα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ παραδείσου[124].

Οἱ ρόδακες καὶ οἱ πυροστρόβιλοι εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητὰ παραπληρωματικὰ στοιχεῖα[125]. Στὴ Μάνη τὰ συναντήσαμε σὲ διάκενα σταυρῶν, σὲ σηρικοὺς τροχούς, ἀλλὰ καὶ ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα σὲ μέλη ζώων.

116. Τὸ φίδι, χθόνια θεότητα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Γοργονείου, ἀπαντᾶ σὰν ἀποτροπαϊκὸ θέμα στὴ γλυπτικὴ διακόσμηση τῆς κλίμακος τοῦ κοιμητηριακοῦ εὐκτηρίου τοῦ Πουατιέ (8ου-9ου αἰ.). Καὶ στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀκυληίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰ. σὲ βαθμίδα τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου ταινίες συμπλεκόμενες σὲ εἶδος ψαθωτοῦ κοσμήματος καταλήγουν σὲ κεφάλια φιδιῶν ποὺ πλαισιώνουν τὴν κεντρικὴ μορφή (A. Grabar, *Recherches sur les sculptures de Dumes à Poitier, L'art du moyen âge en Occident* (Var. reprints I, London 1980), 46 εἰκ. 1-3. Καὶ σὲ ἐπιστύλιο ἀπὸ τὴν Τυνησία ἑκατέρωθεν ἑνσταυρου κύκλου μὲ τὰ γράμματα ΑΩ εἰκονίζεται ἀπὸ ἕνα φίδι, Alessandrina Guiglia Guidobaldi, *I capitelli della basilica Giustinianea della Theotokos, oggi di S. Caterina, sul monte Sinai, Milion* 2 (Roma 1990), 265-314, εἰκ. 14 (ἄνω). Ἀπεικονίσεις κεφαλῶν φιδιῶν σὲ φυλακτὰ ἀποτροπαϊκὰ βλ. στὴ Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Παράσταση προσωπείων σὲ βυζαντινὰ γλυπτά, *ΔΧΑΕ* ΙΓ΄, 1985-1986, 178.

117. Βοκοτόπουλος, *Ἀρχιτεκτονική*, 189, 191.

118. A Goldschmidt - Kurt Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts bearbeitet*, I. *Kästen* (Berlin 1979).

119. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 165.

120. Ὅ.π. 286.

121. Λασκαρίνα Μπούρα, *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 80.

122. Ὅ.π. 65.

123. Strygowski, *AE* 1902, 71 εἰκ. 9, σ. 78 εἰκ. 12 καὶ 13.

124. Παζαρᾶς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι*, 179.

125. Ὁ ἴδιος ὅ.π. καὶ στὶς σαρκοφάγους.

Χιαστὸ ἐπιπεδόγλυφο μὲ ἀγκυρούμενα ἄκρα, ποὺ ἔχουν μορφὴ ἡμίφυλλων ἄκανθας μὲ λακκίσκους (ὅπως στὸν Ταξιάρχη Γκλέζου), ἔχομε καὶ στὸν Ὅσιο Λουκᾶ Εὐβοιας[126].

Ὅσον ἀφορᾶ τὰ διακοσμημένα πλαίσια θυρῶν σὲ ναοὺς τῆς Μάνης[127] ὁ Grabar σημειώνει[128] πὼς ἡ ἀρχὴ τοῦ διακόσμου των ἦταν στὴν Ἑλλάδα πλατιὰ ἀποδεκτὴ καὶ πολὺ λιγότερο ἀλλοῦ. Στὴν Κωνσταντινούπολη π.χ. κατὰ τὴν περίοδο ποὺ διαλαμβάνει τὸ βιβλίο του *Sculptures* ΙΙ τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν ἁπλῶς προέχουν ἀκολουθοῦντα τὴν ἀρχαία χρήση. Ἡ ἀρχὴ τῶν γλυπτῶν πλαισίων στὶς θύρες ναῶν τῆς Ἑλλάδος ὁ Grabar νομίζει πὼς ἀξίζει εἰδικὴ ἔρευνα. Ἴσως αὐτὴ ἡ χρήση ἀνέρχεται σὲ πρότυπα παλαιοχριστιανικὰ τῆς Συρίας ἢ τῆς Ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας (πρβ. Ἀλαχὰν Μοναστίρ, Ἰσαυρία).

Ἐπιγραφὲς ἐγχάρακτες εἴδαμε πὼς ἔχουν α) ἑλκυστῆρες (τῶν ναῶν Ἁγίου Θεοδώρου Μπάμπακα καὶ Ταξιάρχη Γκλέζου), β) ἐπιστύλια ναῶν (Ἁγίας Τριάδος Μπρίκι, Φανερωμένης, Ἁγίου Βασιλείου στὸ Σταυρί, κωδωνοστασίου Δρυάλου (σὲ δεύτερη χρήση), Ἁγίου Ἰωάννου Κέριας), γ) γεῖσα (Ἁγίου Νικολάου Καστάνιας σὲ δεύτερη χρήση, Ἁγίου Νικολάου Ποταμίτη Κοκκάλας), δ) δοκοί (Ἁγίου Νικολάου στὸ Σταυρί, Ἁγίας Τριάδος Λαγκάδας), ε) ἀνώφλια θυρῶν (Ἁγίου Θεοδώρου Μπάμπακα, Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, Ἁγήτριας), στ) στέψεις θωρακίων τέμπλων (Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας, Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι, Ἁγίου Φιλίππου Ἄνω Πούλας), ζ) θωράκια Ἁγίας Σολομονῆς καὶ η) πλάκες ἁγίας Τράπεζας (Παναγίτσας Φαγριάνικων καὶ Ἁγίου Νικολάου Μηλέας).

Οἱ ἡμιοκταγωνικοὶ κιονίσκοι στὶς ἀκμὲς τοῦ τυμπάνου τρούλλων κατὰ τὴ Λασκαρίνα Μπούρα[129] πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν στὶς ἀναβιώσεις παλιότερων ρωμαϊκῶν προτύπων.

Γιὰ τὶς ὑδρορρόες ναῶν τῆς Μάνης ποὺ ἔχουν μορφὴ λεοντοκεφαλῆς ἡ ἴδια ἔχει γράψει ἀρκετά[130]. Καὶ γιὰ τοὺς λεγόμενους ἀθηναϊκοὺς τρούλλους παρατηρεῖ ὅτι αὐτοὶ ἐγκαταλείπονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.[131]

Ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος γράφων γιὰ τὸν Ταξιάρχη τῆς Λοκρίδος[132] σημειώνει πὼς ἡ παρουσία πλούσιου γλυπτικοῦ διακόσμου σὲ τόπο δύσβατο, μακριὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα βυζαντινὰ κέντρα, λαξευμένου σὲ λίθο ἐγχώριο δουλεμένο μὲ περίσσια τέχνη καὶ λεπτότητα μαρτυρεῖ σπουδαία ἄνθηση τοῦ διακοσμητικοῦ ἀνάγλυφου κατὰ τὸν 13ο αἰ. Ἀνάλογα μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τὴν ἀκραία, ἄγονη, γεμάτη βράχους Μάνη τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰώνα. Τὰ πολλὰ γλυπτά της στηρίζουν τὴν εὐρύτερη γνώμη τοῦ Grabar[133] ὅτι ἡ Ἑλλάδα μᾶς παρέχει τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ βυζαντινῶν γλυπτῶν τοῦ Μεσαίωνα.

Ὅσα ἐξετέθησαν πιὸ πάνω σχετικῶς μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης ἐπεκτείνουν νομίζω τὰ περισσότερα τὴ γνώμη ποὺ ἐξέφρασεν ἡ Ντούλα Μουρίκη ὅσον ἀφορᾶ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καμπινάρη Πλάτσας, ὅτι τὰ διακοσμητικά του θέματα ἀνήκουν στὴν τρέχουσα εἰκονογραφία τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς[134].

126. Grabar, *Sculptures* II πίν. XXVIIIb.
127. Βλ. πιὸ πάνω σ. 351, σημ. 10.
128. *Sculptures* II 31.
129. *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 49.
130. Ὅ.π. 41-43.
131. Ὅ.π. 46.
132. *ΕΕΒΣ* ς΄, 1929, 368.
133. *Sculptures* II 4.
134. Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης* (Ἀθῆναι 1975), 21.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση τῶν θεμάτων εἴδαμε πὼς ἀποδίδονται ἐπιπεδόγλυφα, ἔκτυπα ἢ καὶ στὸ ἴδιο γλυπτὸ ἄλλο τμῆμα μὲ τὴ μιὰ καὶ ἄλλο μὲ τὴν ἄλλη τεχνική. Ἐπὶ πλέον εἶναι σὲ εὐρεία χρήση ἡ ἀρνητικὴ ἀπόδοση τῶν θεμάτων μὲ τὴν κοίλη πρισματικὴ γλυφή. Καὶ ὅπως παρατηρεῖ ἡ Λασκαρίνα Μπούρα γιὰ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (μετὰ τὸ 961) «ἡ ἀρνητικὴ ἀπόδοση θεμάτων μὲ τὴν κοίλη πρισματικὴ γλυφὴ καὶ ἡ μεταμόρφωση τοῦ φύλλου τῆς ἄκανθας σὲ στυλιζαρισμένο φυτικὸ θέμα προδίδει τὴν ἐπίδραση τῆς οὐμμαγιάδικης τέχνης στὴ Συρία»[135].

135. *Γλυπτὸς διάκοσμος*, 118.

ΠΙΝΑΞ 1

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΑΡΜΑΡΙΝΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΕΜΠΛΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ*

1. Ἅγιος Θεόδωρος στὴν Μπάμπακα.
2. Φανερωμένη
3. Ἅγιος Γεώργιος στὸ Μπρίκι*
4. Ἁγία Τριὰς στὸ Μπρίκι
5. Ἅγιοι Θεόδωροι Καφιόνας*
6. Ἅγιος Φίλιππος στὴν Ἄνω Πούλα*
7. Ἅγιος Ἠλίας στὸν Γκρεμὸ
8. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Γαρδενίτσας*
9. Ἅγιος Βασίλειος στὸ Σταυρὶ
10. Κοίμηση στὰ Παγκειά (σπόλια)
11. Ἁγία Τριὰς στὴ Λαγκάδα
12. Ἅγιος Νικόλαος Καστανέας
13. Ἅγιος Ἰωάννης Κέριας
14. Ἅγιος Ἰωάννης Κούνου (σπόλια)
15. Ταξιάρχης Νικόβου (σπόλια)
16. Ἀσώματος στὸ Κακὸ Βουνὸ*
17. Ἅγιος Πέτρος Γκλέζου*
18. Ἅι-Στράτηγος Μπουλαριῶν*
19. Σωτήρας Γαρδενίτσας
20. Ταξιάρχης Γκλέζου
21. Ταξιάρχης Χαρούδας
22. Ἅγιος Δημήτριος στὰ Δυὸ Πηγάδια
23. Ἅγιος Νικόλαος Γέρμας
24. Ταξιάρχης Δρυάλου
25. Ἅγιος Νικόλαος Λάγιας
26. Ἅγιος Βασίλειος Καφιόνας*
27. Ἁγία Σολομονὴ
28. Ἅγιοι Σέργιος καὶ Βάκχος
29. Ἅγιος Πέτρος Καστανέας*
30. Ἅγιος Πέτρος Γαρδενίτσας*
31. Ἅγιος Ἰωάννης Μίνας*
32. Ἅγιοι Ἀνάργυροι στὴ Νομιτζὴ
33. Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου
34. Μεταμόρφωση στὴ Νομιτζὴ
35. Ἅγιος Δημήτριος Λίμπερδου*
36. Ἅγιος Νικόλαος στὸ Καμπινάρι*
37. Κοίμηση Χαριᾶς
38. Ἅγιος Γεώργιος Χαριᾶς
39. Ἅγιος Νικόλαος Χαριᾶς*
40. Ἅγιος Ἰωάννης Πύργου Διροῦ
41. Παναγία Νόμιας
42. Ἅγιος Δημήτριος Κηπούλας
43. Ἁγία Βαρβάρα Γκλέζου
44. Ἐπισκοπὴ
45. Ἁγήτρια
46. Παναγία Λάκκου Μίνας
47. Ἅγιος Ἰωάννης Πλάτσας
48. Ἀσώματος στὸ Κουλούμι
49. Ἅγιος Θεόδωρος Τσόπακα*
50. Κοίμηση Καστανέας
51. Ἅγιος Ἰωάννης Ποταμίτης
52. Ἅγιος Νικόλαος Γκλέζου
53. Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὰ Σπήλαια Διροῦ
54. Ἅι-Πετράκης
55. Ἅγιος Γεώργιος Δρυάλου

* Ὅσα σημειώνονται μὲ ἀστερίσκο σώζονται ἀκέραια ἢ συμπληρώνονται μὲ τὰ σωζόμενα τμήματά τους.

ΠΙΝΑΞ 2

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΜΑΡΜΑΡΙΝΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΕΜΠΛΩΝ, ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΕΠΙΣΗΜΑΝΘΕΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΩΖΟΝΤΑΙ ΕΝ ΜΕΡΕΙ Ἢ ΕΝ ΟΛΩι*

1. Μητροπόλεως Σερρῶν, Ἀ. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕ* Ε, 1939-40, 159 εἰκ. 5 καὶ 164 εἰκ. 9.
2. Εἰκοσιφοινίσσης, Μαρία Καμπούρη, *ΕΕΠΣΑΠΘ* Ε, 1941-2, Παράρτ. πίν. 16-18.
3. Πρωτάτου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου Καρυῶν, *ΕΕΒΣ* ΚΓ΄, 1953, 90-91.
4. Μονῆς Βατοπεδίου, Θεοχ. Παζαρᾶς, *Τὸ μαρμάρινο τέμπλο τοῦ καθολικοῦ, Ἱερὰ Μονὴ Βατοπεδίου*, Α΄ (Ἅγιον Ὄρος 1996), 176.
5. Παρεκκλησίου Ἁγίου Νικολάου Μονῆς Βατοπεδίου, Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων* (Ἀθῆναι 1957), 50.
6. Μονῆς Χελανδαρίου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου, *ΑΒΜΕ* $Η_2$, 1955-56, 105-108, εἰκ. 1, 2.
7. Μονῆς Ἰβήρων, Ourde Bosković, *Starinar* 28-29, 1977-1978, πίν. Χ.
8. Μονῆς Ξενοφῶντος, Θεοχ. Παζαρᾶς, Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος στὸ Ἅγιον Ὄρος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, ΙΔ΄, 1957-1958, 44 καὶ εἰκ. 42, 44, 45, 48, 49.
9. Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, *Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ τὰ μνημεῖα της* (Θεσσαλονίκη 1985), 110.
10. Ναοῦ Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριᾶς, Ἀ. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕ* Δ, 1938, 12, εἰκ. 4, 23 εἰκ. 16, 24 εἰκ. 17. Βλ. καὶ Ν. Κ. Μουτσόπουλο, *Ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς, 9ος-11ος αἰώνας* (Θεσσαλονίκη 1992), 346-352. Ἀναπαράσταση σ. 351 εἰκ. 326.
11. Παρηγορήτισσας Ἄρτας, Ἀ. Ὀρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης* (Ἀθῆναι 1963), 103-107.
12. Βλαχερνῶν Ἄρτας, Ὁ ἴδιος *ΑΒΜΕ* $Β_1$, 1936, 21-29.
13. Ἁγίας Θεοδώρας Ἄρτας, Ὁ ἴδιος, Τὸ τέμπλον τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Ἄρτης, *ΕΕΒΣ* ΛΘ, 1972-1973, 477 εἰκ. 1.
14. Μονῆς Κάτω Παναγιᾶς Ἄρτας, Ἀ. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕ* $Β_1$, 1936, 81-82 εἰκ. 13.
15. Ἄρτας, θωράκια τέμπλων, Ὁ ἴδιος, *ΑΒΜΕ* $Β_2$, 1936, 165 εἰκ. 11 καὶ 166 εἰκ. 12 καὶ ἐπιστύλια τέμπλου, 166 εἰκ. 13.
16. Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη, Ὁ ἴδιος, *ΑΒΜΕ* $Β_1$, 1936, 66· σ. 64-66 (θωράκια δύο καὶ γεῖσον).
17. Κοίμησης Βόριανης Ἀχλαδοκάμπου Τρικάλων, Ν. Νικονάνος, *ΑΑΑ* 3, 1970, 333 εἰκ. 3.
18. Πόρτα Παναγιᾶς, Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Πόρτα Παναγιὰ τῆς Θεσσαλίας, *ΑΒΜΕ* $Α_1$, 1935, 25 εἰκ. 14.
19. Ταρσανᾶ Παλιουριᾶ στὴν ἐπαρχία Ἁγιᾶς Λαρίσσης, λείψανα τέμπλου, Ν. Νικονάνος,

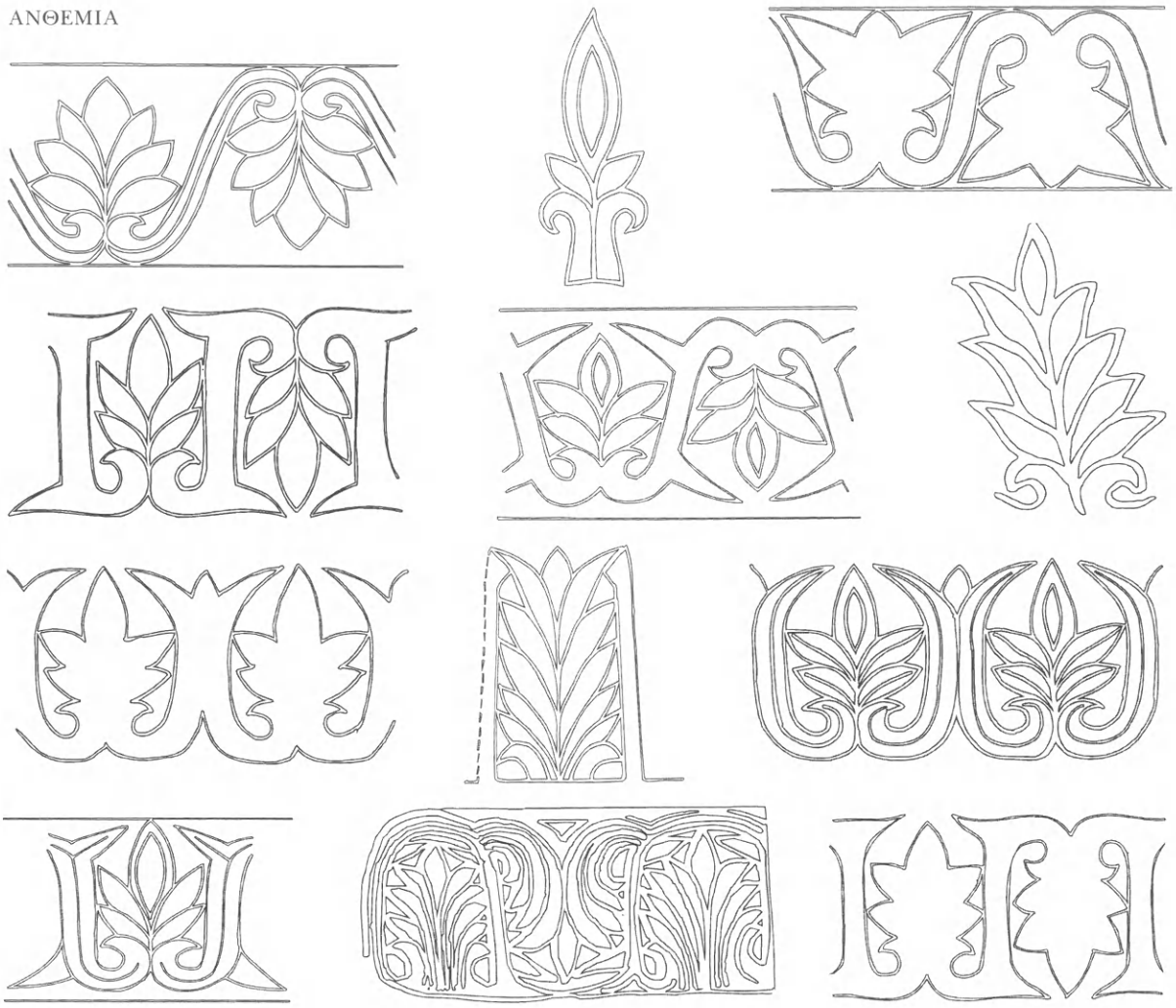
* Τὸ Σχεδίασμα δὲν διεκδικεῖ πληρότητα. Καταγράφηκαν ὅσα τέμπλα εἶχα ὑπόψη.

Ἔρευνες στὴν ἐπαρχία Ἁγιᾶς Λαρίσσης, *Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν* (Βόλος 1973), 43 καὶ σ. 44 εἰκ. 3.

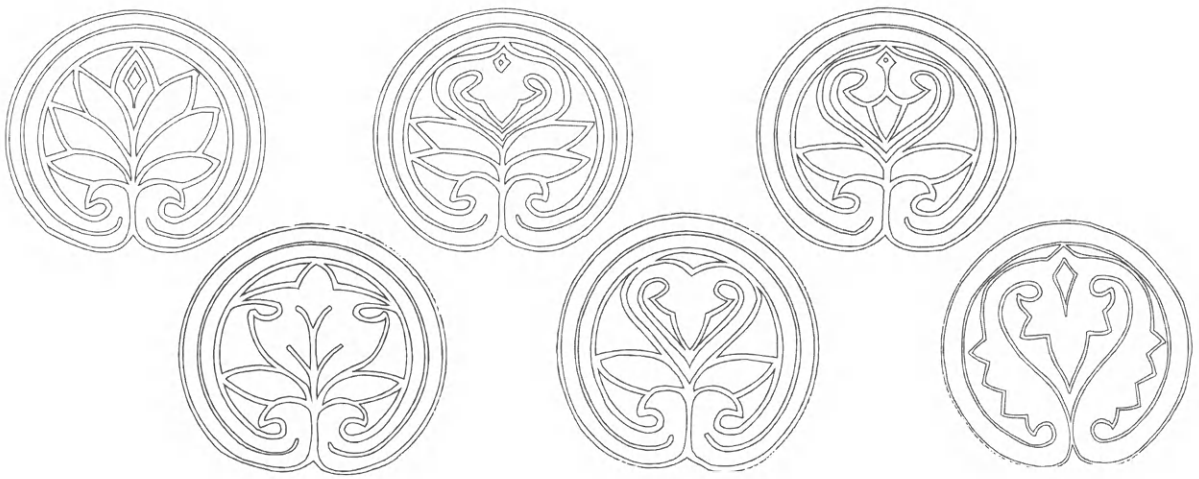
20. Μονῆς κοντὰ στὸ Τσάγεζι Θεσσαλίας, Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰῶνος, *ΕΕΒΣ* Ε, 1928, 368-370 (λείψανα).
21. Μονῆς Ὁλυμπιωτίσσης Ἐλασσῶνος, Ὁ ἴδιος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰῶνος Α. Μονὴ Ὁλυμπιωτίσσης Ἐλασσῶνος, *ΕΕΒΣ* Δ, 1927, 325 (λείψανα).
22. Νέας Μονῆς Χίου, Χαρ. Μπούρας, *Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου, ἱστορία καὶ ἀρχιτεκτονική* (ἔκδοση Ἐμπορικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1981), 137 εἰκ. 130 (ἀναπαράσταση καὶ σ. 166).
23. Ναΐσκου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στὸ νεκροταφεῖο τῆς Νέας Μονῆς, ὅ.π., 199 καὶ εἰκ. 183, 184 (σ. 195).
24. Παναγίας Κρίνας, Χαρ. Μπούρας, Τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας Κρίνας καὶ ἡ χρονολόγησή της, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, τ. Ι, 1980-1981, 172 εἰκ. 1.
25. Σκριποῦς, A. H. S. Megaw, The Scripou Screen, *BSA* 61, 1966, 1967, 2-32.
26. Παναγίας Ὁσίου Λουκᾶ, Λασκαρίνας Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ* (Ἀθήνα 1980), εἰκ. 133-148.
27. Ὁσίου Λουκᾶ καὶ Grabar *Sculptures* II πίν. XXIV, XXV.
28. Τοῦ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME* Z_2, 1951, 132-137 εἰκ. 1 καὶ εἰκ. 2-7.
29. Ἁγίων Ἀποστόλων Ἀθηνῶν, Alison Frantz, *The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora* XX (Princeton, New Jersey 1971), 14-17.
30. Μονῆς Δαφνίου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου, *ABME* H_2, 1955-56, 83 εἰκ. 16.
31. Καισαριανῆς, M. Chatzidakis, *Athènes byzantines*, éditions M. Pechlivanidis et Cie, Athènes 117 (1956).
32. Ὁσίου Μελετίου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς, *ABME* Ε, 1939-40, 53 εἰκ. 9 καὶ 73 εἰκ. 24.
33. Εὐκτηρίου Σωτῆρος τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου, Ὁ ἴδιος, ὅ.π. σ. 53 εἰκ. 9.
34. Μονῆς Ἁγίου-Ἰωάννη Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων, Grabar, *Sculptures* II 12 καὶ πίν. LXXXIe.
35. Ἁγίας Παρασκευῆς στὸ Πάνακτο, Χ. Μπούρα - Ἀ. Καλογεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς* (Ἀθήνα 1969), σ. 300 εἰκ. XXXII_1.
36. Μονῆς Σαγματᾶ, Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, *ABME* Z_1, 1951, 95-96.
37. Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Μαρίας Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, *ΔΧΑΕ* περ. Δ, τ. Β, 1960-1961, 110-111 (θωράκια) πίν. 49_1, 49_2, κιονόκρανον τέμπλου πίν. 49_3.
38. Ναοῦ Ἀσωμάτων Θησείου, Εὐστ. Στίκας. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων Θησείου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ, τ. Α, 1959, 120 πίν. 47Β (θωράκιο).
39. Νταοῦ Πεντέλης, Ὀρλάνδος, *Εὑρετήριον*, 185, 186.
40. Ναοῦ Ταξιαρχῶν Πολυγώνου-Κυψέλης, ὅ.π. 132 εἰκ. 168 (ἐπιστύλιο).
41. Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Μπενιζέλων, ὅ.π. 146 καὶ 147 εἰκ. 193 (θωράκιο).
42. Ἁγίου Γεωργίου Γέρακα, ὅ.π. 180 εἰκ. 239 (ἐπιστύλιο).
43. Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ, Ν. Χαρκιολάκη, Τὰ μοναστήρια τοῦ Ὑμηττοῦ, *Ἡ Καθημερινή, Ἐπτὰ ἡμέρες, Ὑμηττός*, 29 Σεπτεμβρίου 1997, 17.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

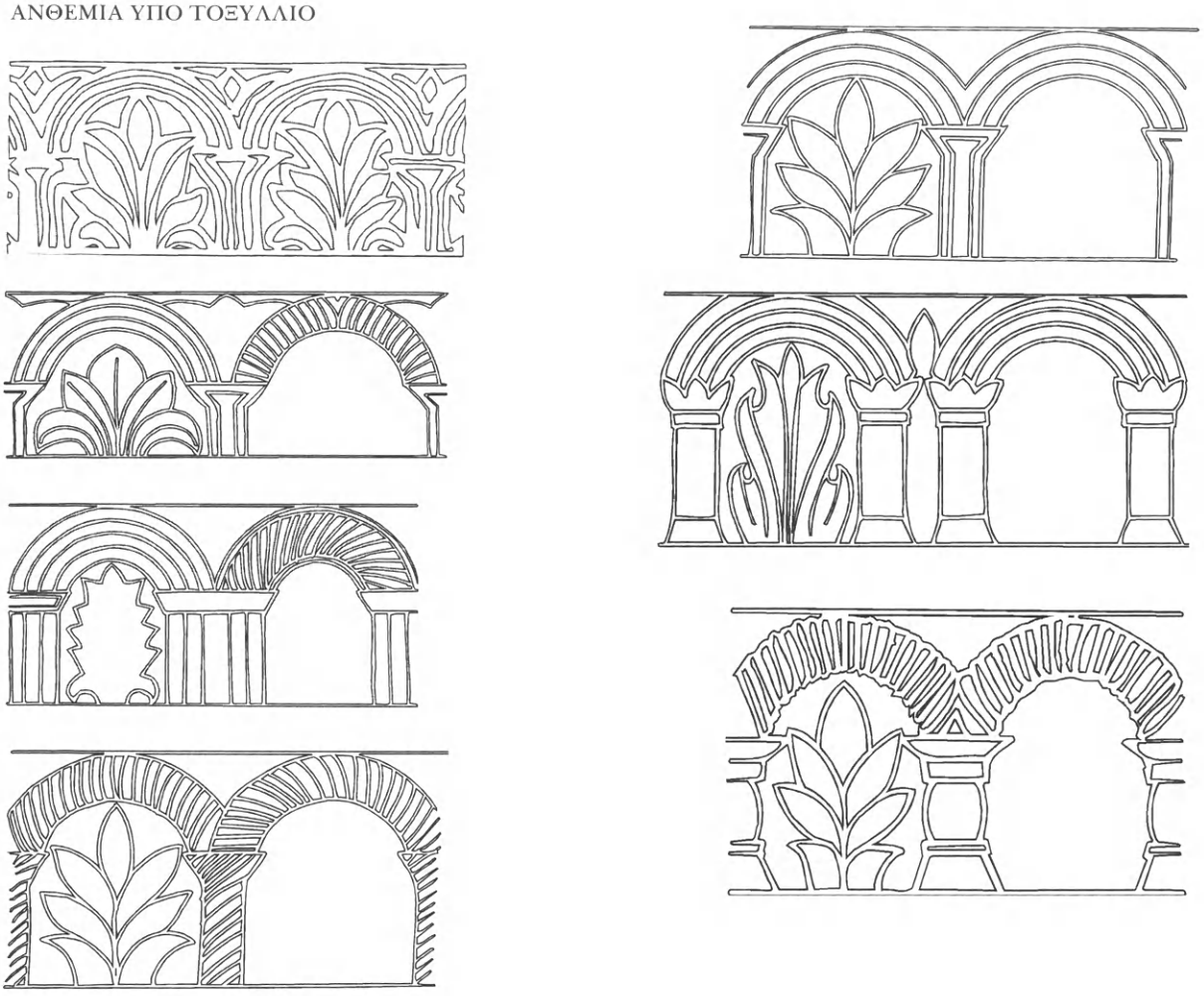
ΑΝΘΕΜΙΑ

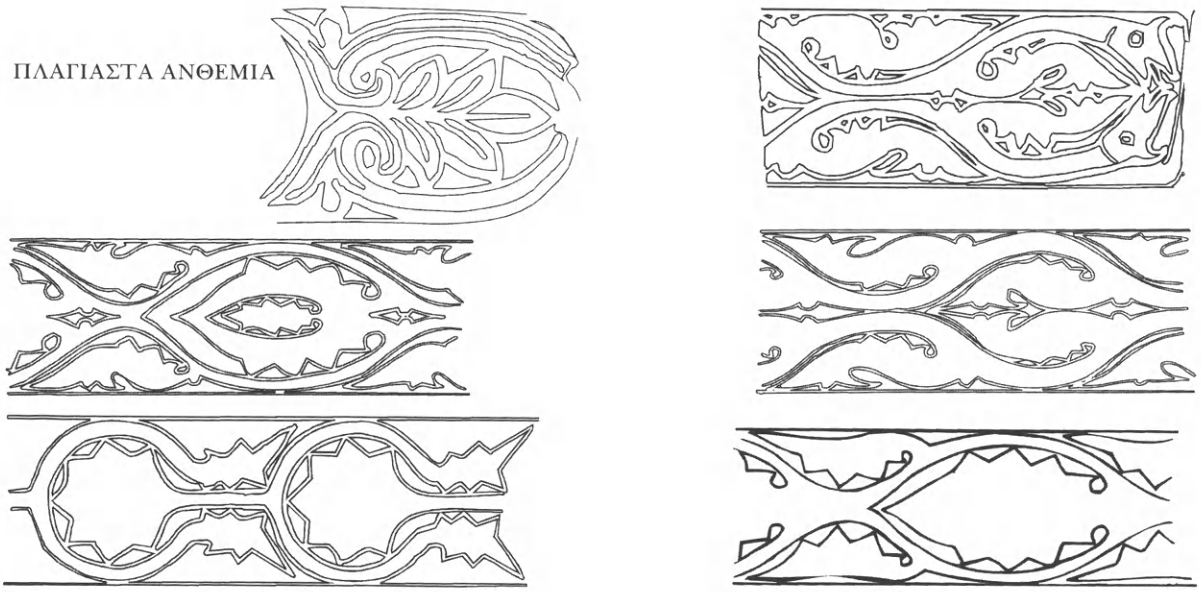
ΑΝΘΕΜΙΑ ΜΕΣΑ ΣΕ ΑΤΕΛΗ ΚΥΚΛΟ

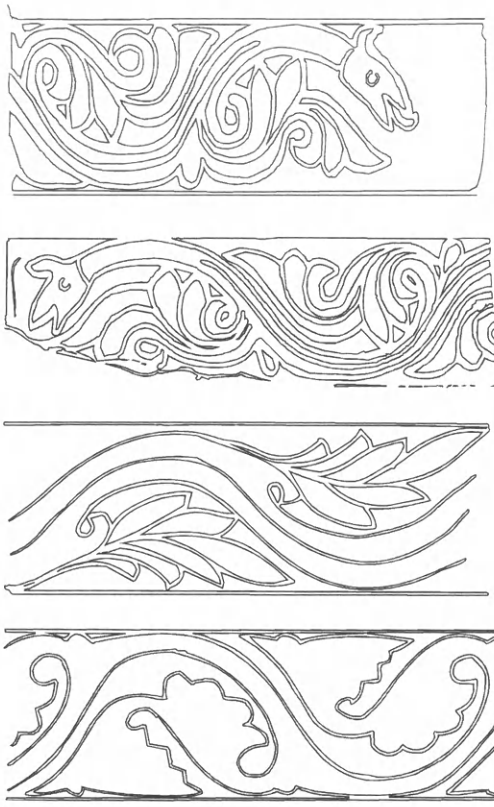
ΑΝΘΕΜΙΑ ΥΠΟ ΤΟΞΥΛΛΙΟ

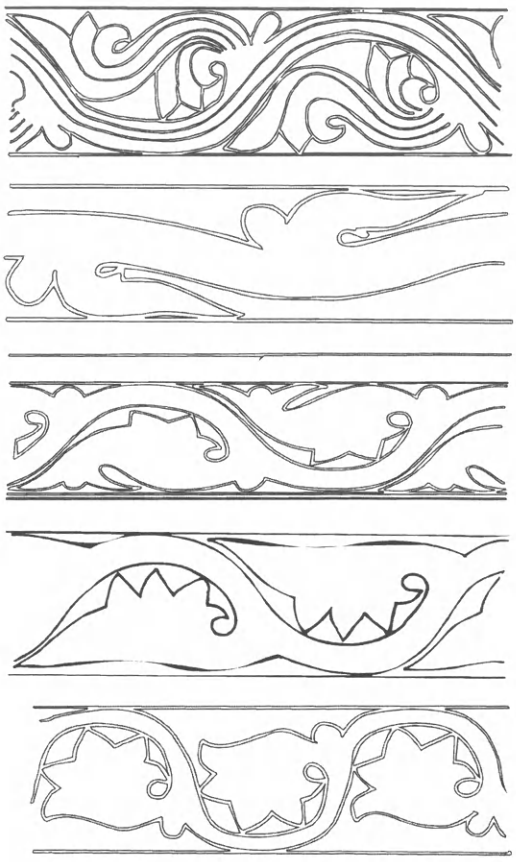

ΠΛΑΓΙΑΣΤΑ ΑΝΘΕΜΙΑ

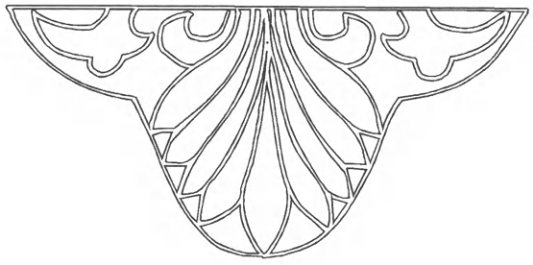

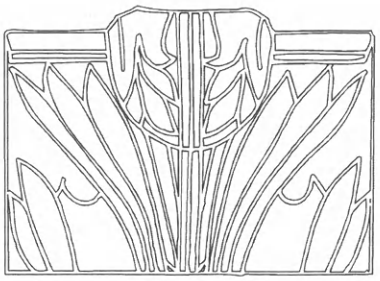
ΕΛΙΚΟΕΙΔΕΙΣ ΒΛΑΣΤΟΙ

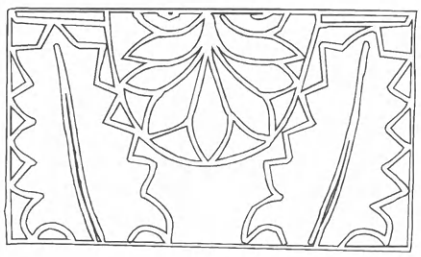

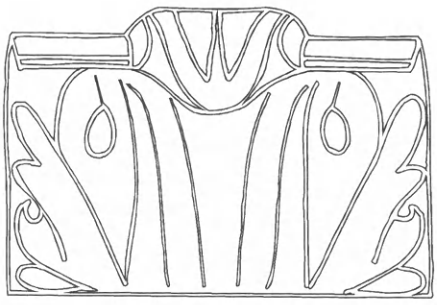

ΓΛΩΣΣΑ

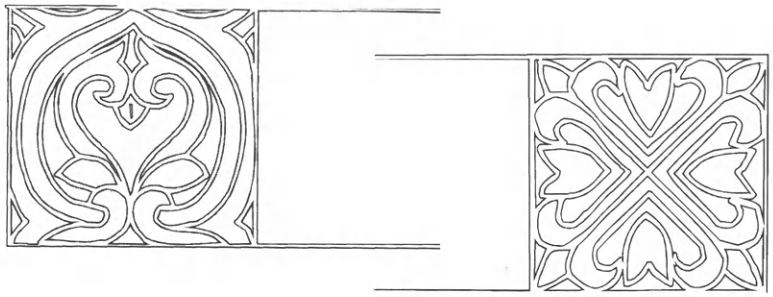

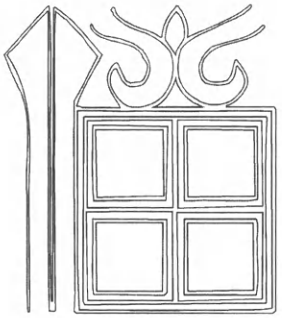

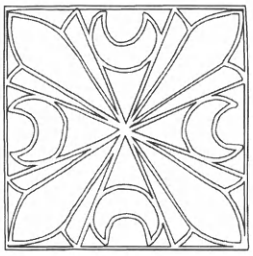

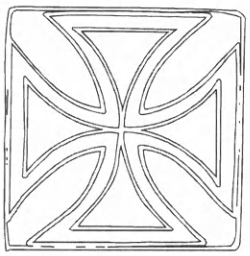

ΟΡΘΟΓΩΝΙΑ

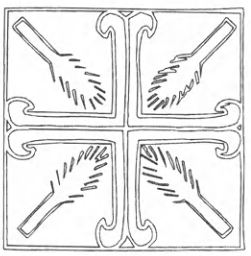

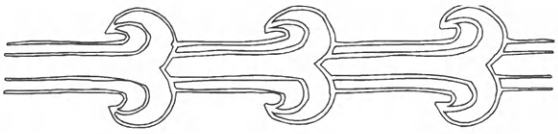

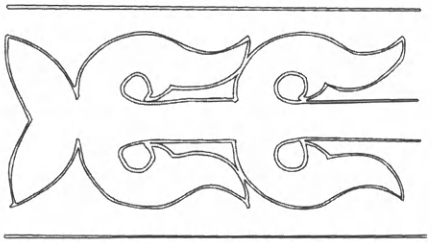

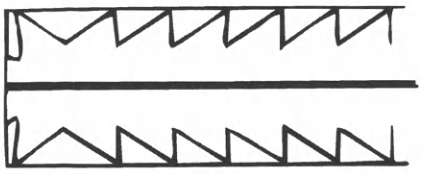

ΕΥΘΕΙΑ ΜΕ ΣΕΙΡΑ ΚΕΡΑΙΩΝ

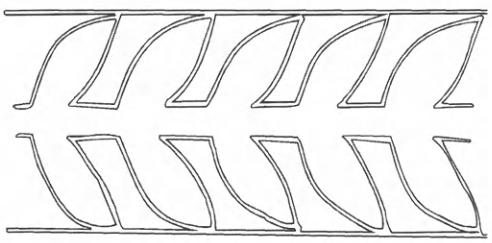

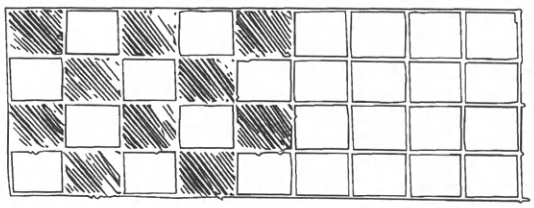
ΠΡΙΟΝΩΤΟ

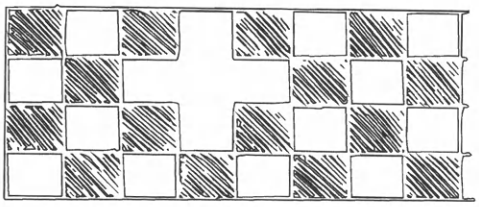

ΠΟΛΥΠΟΔΑΡΟΥΣΑ

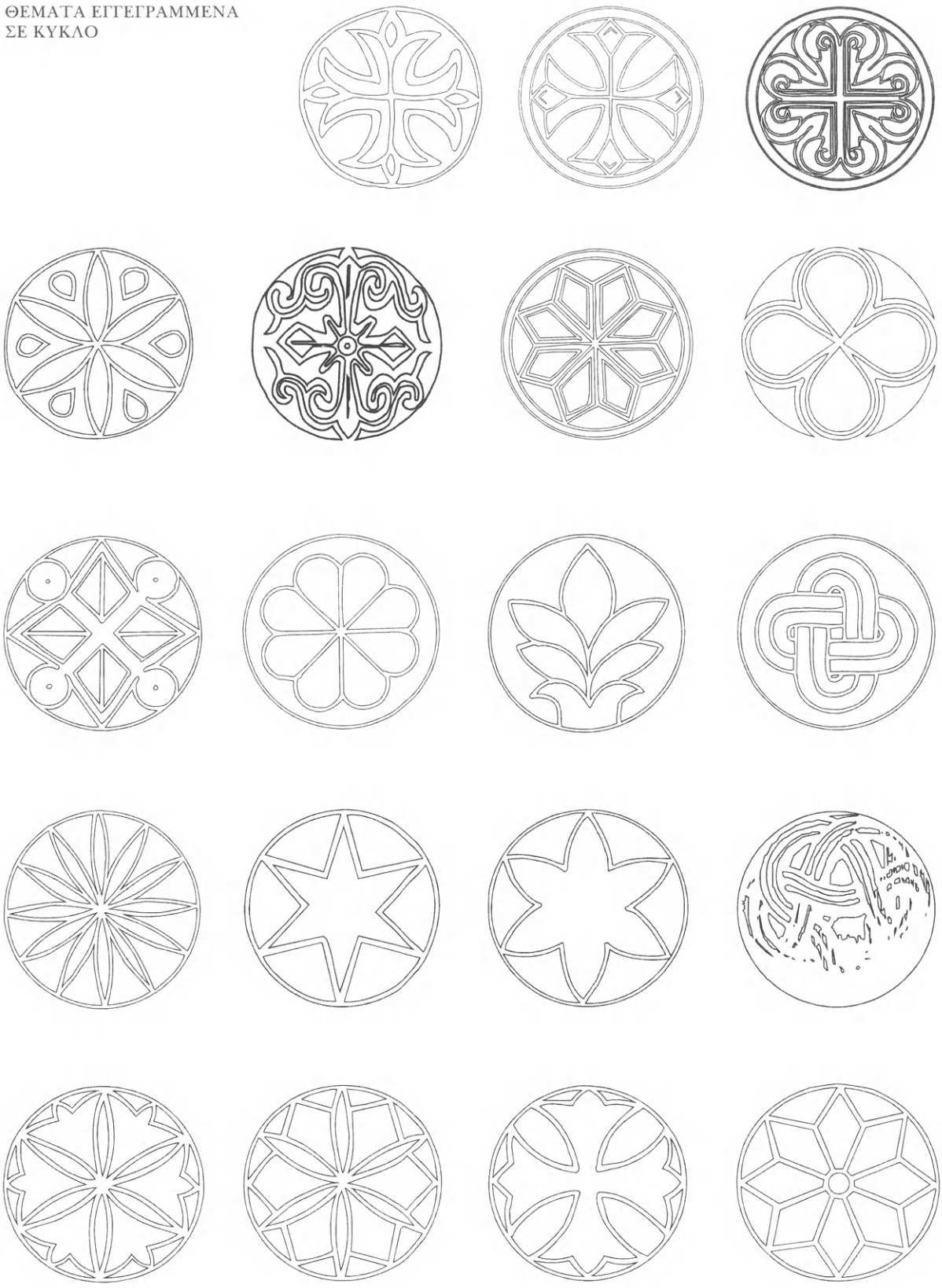

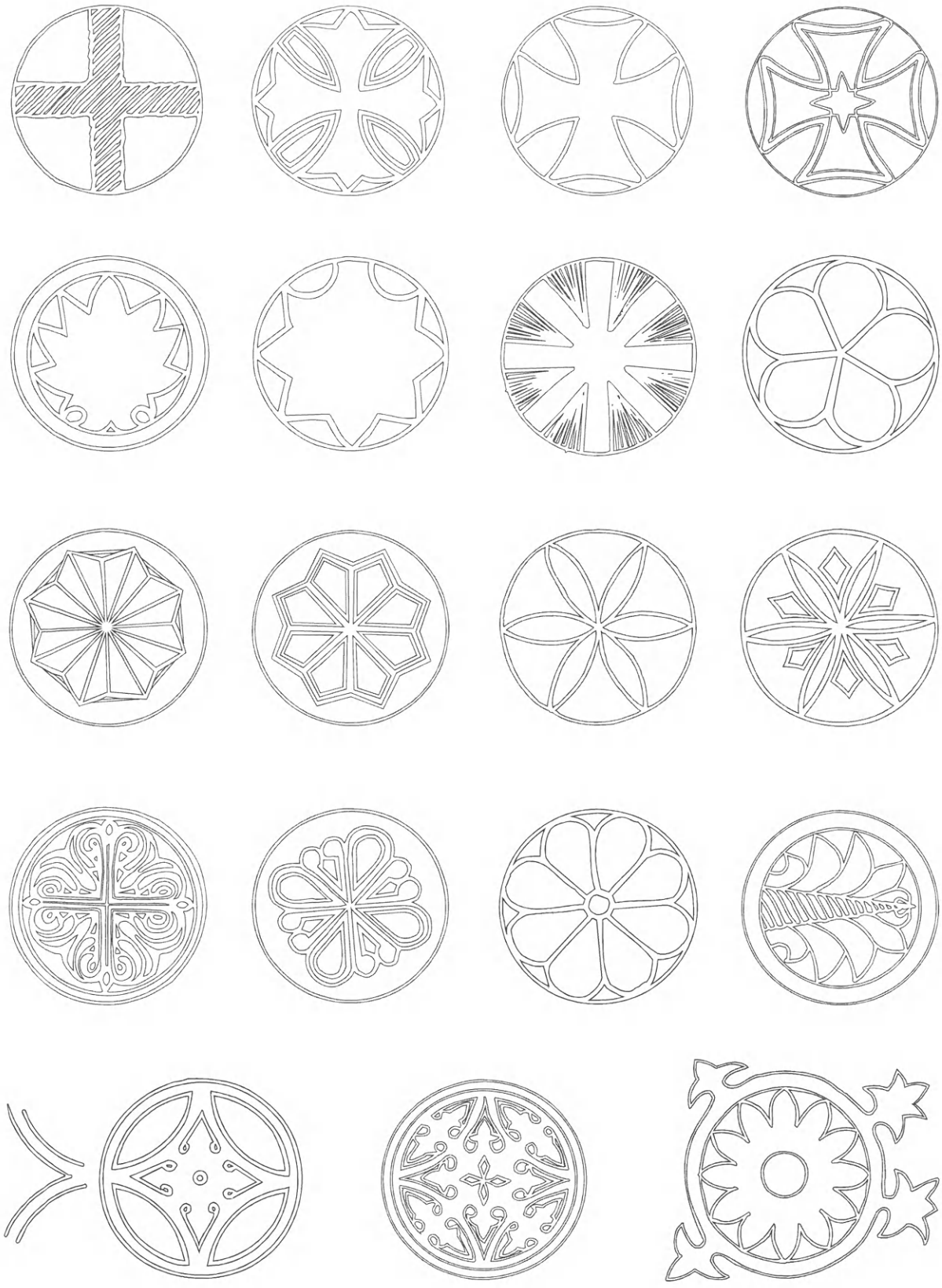
ΜΠΑΚΛΑΒΑΔΩΤΟ

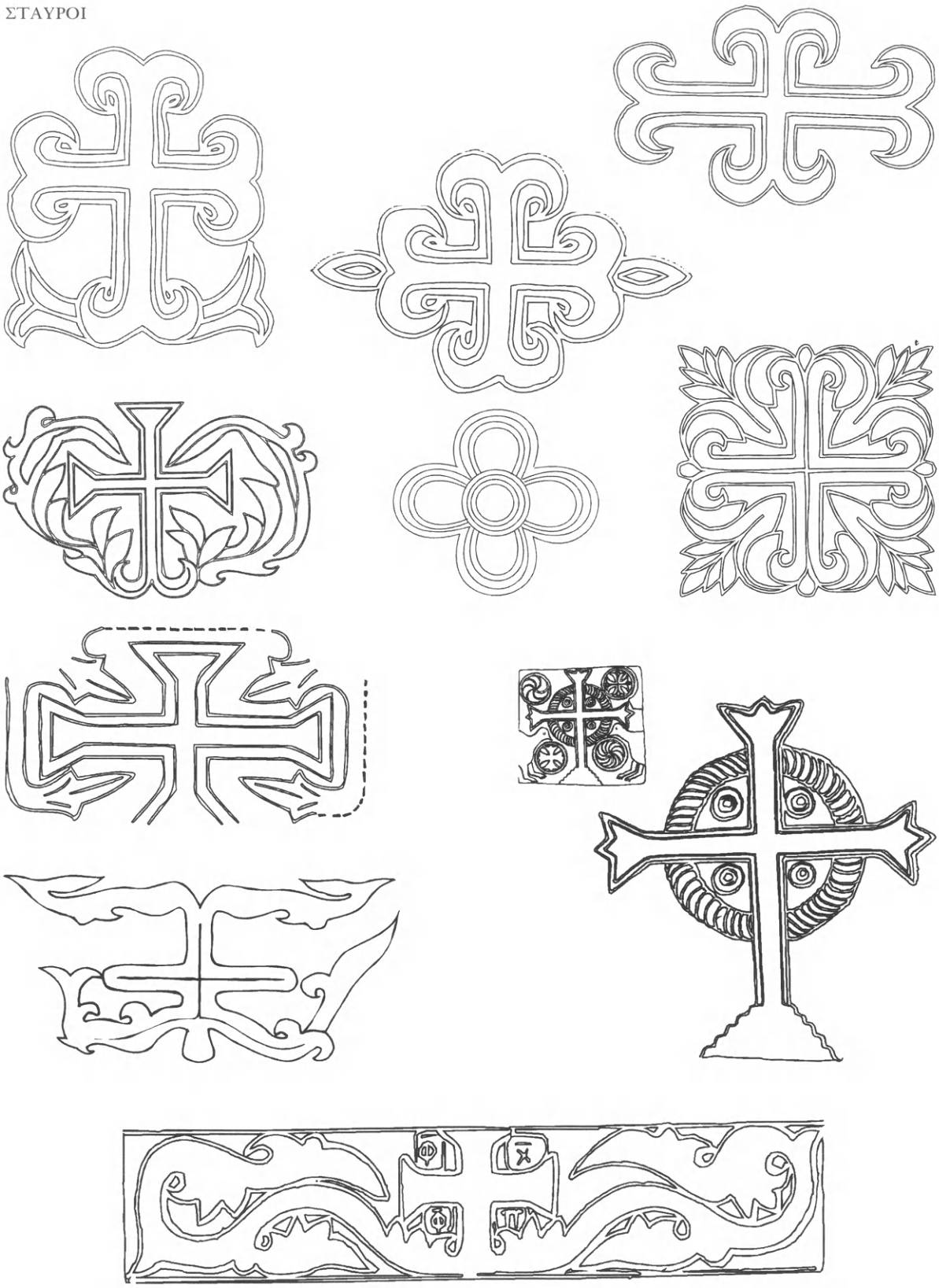

ΘΕΜΑΤΑ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΑ
ΣΕ ΚΥΚΛΟ

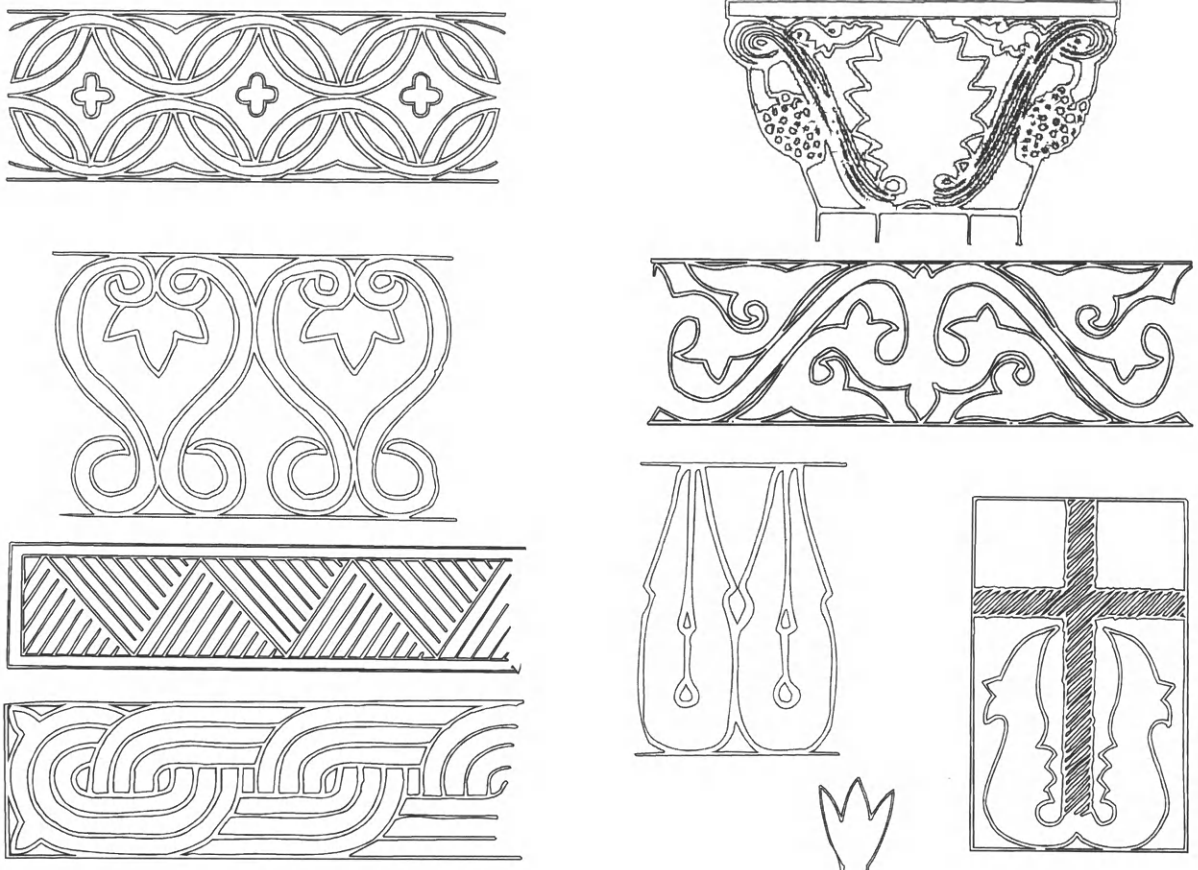

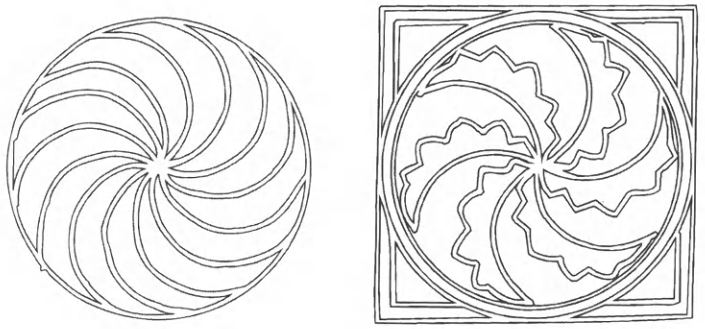
ΣΤΑΥΡΟΙ

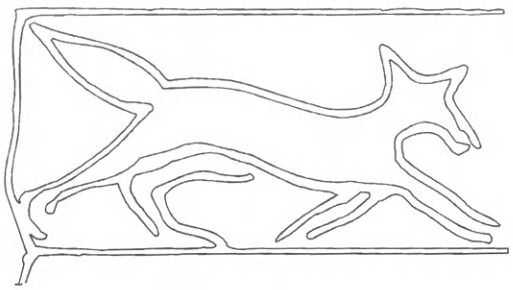
ΠΟΙΚΙΛΑ

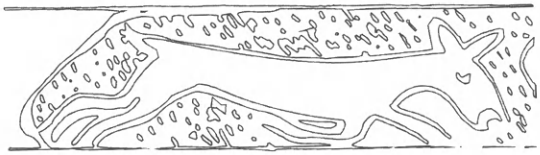
ΠΥΡΟΣΤΡΟΒΙΛΟΙ

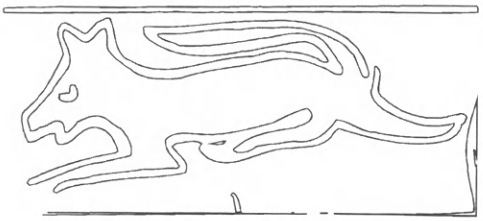

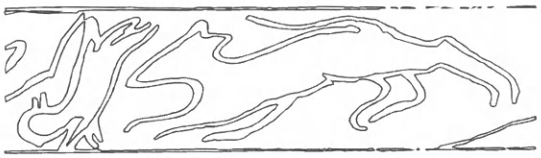
ΖΩΑ

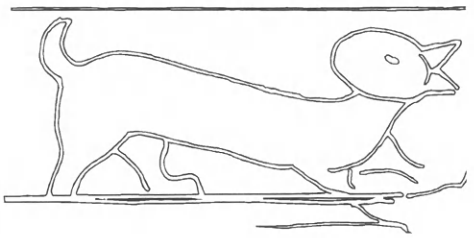

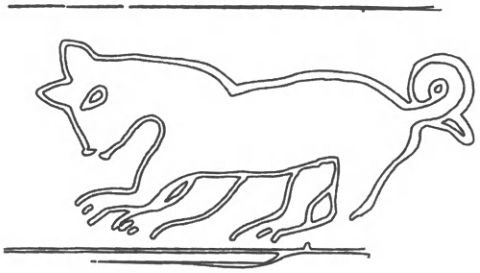

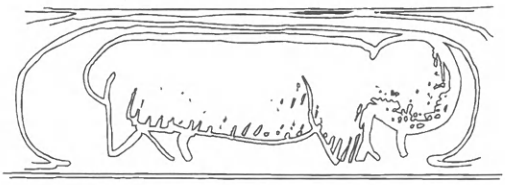

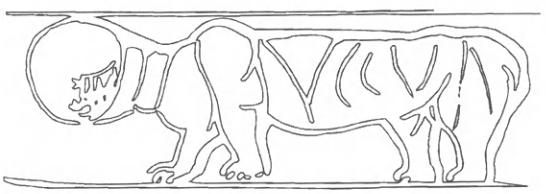

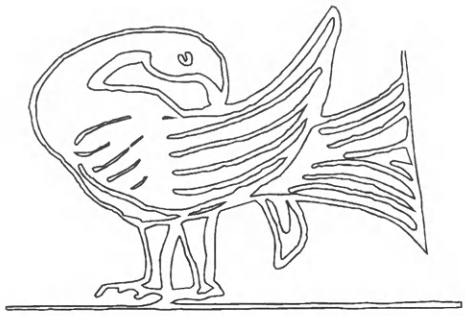

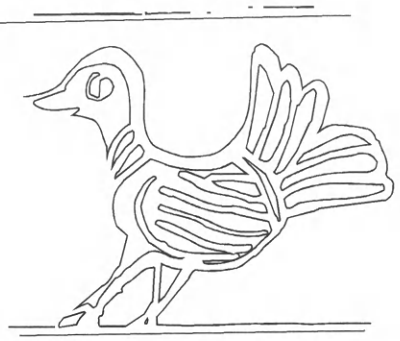

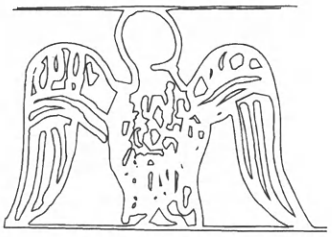

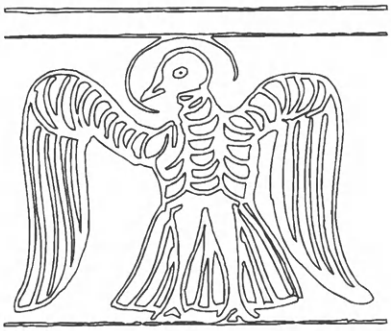

ΠΟΥΛΙΑ

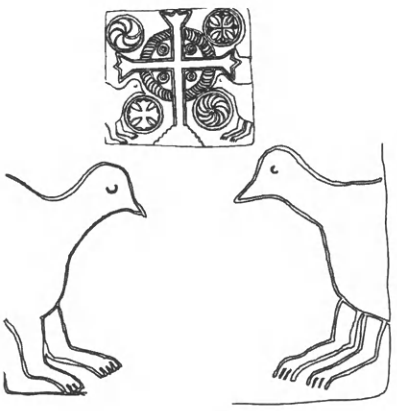

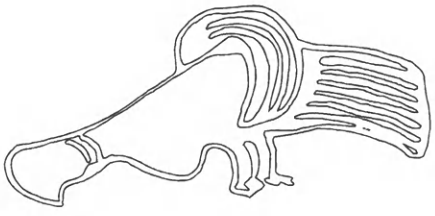

SUMMARY

BYZANTINE SCULPTURES OF MANI

The Byzantine sculptures of Mani, which are published in the present volume, are presented chronologically – the majority dating from the eleventh century – and by monument, the signed and dated examples being discussed first. The region itself is distinguished as usual into Mesa (Middle), Kato (Lower) and Exo (Outer) Mani.

The templon screens were drawn by the architect Popi Theocharidou and most of the photographs were taken by the author.

The number of marble carved templon screens that have survived in Mani is impressive (see also Table 1), particularly when compared with such templon screens known from elsewhere in Greece (Table 2). Moreover, the marble tie-rods in the cross-in-square churches of Mani are, as far as I know, unique in Greece.[1]

ELEVENTH CENTURY

I. SIGNED AND DATED SCULPTURES

1. Hagios Theodoros at Bambaka

The inscription with the signature of the marble-carver Nikitas and the date 1075, incised on the lower side of the west marble tie-rod of the church,[2] also mentions the donors Leon, his wife and their children. Nikitas was a local craftsman, from *chora Maïnis* (the land of Mani), as he notes when signing a sculpture in another church. The tie-rods are in the form of a bevelled cornice. The carved decoration is restricted to the bevelled surface, which faces towards the centre of the church, with the exception of the west tie-rod, which is also decorated on its west side.

The carved decoration of the tie-rods is described in another study by the author.[3] In some cases it is executed in the so-called prismatic technique and in others in champlevé (figs 2-8). The present templon screen of the church is built. Preserved is the carved lintel of the royal door, probably in secondary use (figs 9, 10). However, this is not, in my

1. The summary was translated by Mrs Alexandra Doumas. I am grateful to the curators and assistants of the former Chairs of Byzantine Archaeology in the Universities of Ioannina and Athens, Thetis Liva-Xanthaki, Angeliki Stavropoulou and the present Associate Professors Vasilis Katsaros and Nikos Gioles, for their help in preparing the descriptions of the carvings. Warm thanks are due also to the Archaeological Society at Athens for agreeing to include this work in its series of publications.

2. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, 21-23.

3. Ibidem, 25-27.

opinion, an example of Nikitas's art, but probably a twelfth-century work. The architrave of the prothesis is *in situ*.

A narrow closure slab has been set as a flagstone in the floor of the prothesis (fig. 9). There are parts of colonnettes (see also fig. 12) and cornices inside the church. Two pieces of cornice have been used as a sill of the later window in the south wall. One of these, with champlevé undulating scroll (fig. 13), belies the hand of Nikitas.

The sole west door of the church has been altered in recent times. The original lintel was carved with a cross in the middle flanked by two peacocks in high relief (fig. 15).

An inscription at the north end of the lintel mentions the presbyter Theodoros and Kali:

τοὺ(ς) κτησαμένου(ς) τὴν ἁγήαν Μονὴν τ[αύ]τη.

The windows, such as that in the diakonikon (fig. 16), or the bilobe windows of the apse and of the west tympanum, are blocked by marble carved plaques.

2. Moni Phaneromenis

Although the present templon screen of the aisleless church is built, it seems that it was originally of marble. The marble architrave survives, broken in two pieces (figs 17, 18, drawing 19). Its bevelled face is divided by a groove into two zones, the upper one crowned by an inscribed band. The inscription continues on the champlevé decoration of the underlying zone. The volute at the left edge ends in a snake-head, as on scrolls by Nikitas. The carved decoration is described. The inscription mentions the date 1079, the carver Georgios and the donors: the monk Nikon and Thalousi Kouskounari. The subjects are similar to those of Nikitas but the art is inferior (see also figs 20-24).

There are perhaps other pieces of the original templon screen, such as mullions, colonnettes and closure slabs, outside the church. One closure slab has champlevé decoration of ribbons (*lemniskoi*) and the other, which is intact, bears ribbons, between which are trefoils, crosses, a star and two birds, and in the middle a hexagonal panel with a quadruped (figs 27, 28).

II. SIGNED AND UNDATED SCULPTURES

1. Hagios Nikolaos at Milea, Exo Mani

In the single-aisle church dedicated to St Nicholas, the top of the built altar table is covered by a relief slab (fig. 29) with dense decoration including a cross, bunches of grapes, birds, cypresses and *rotae sericae*, in champlevé or prismatic technique. The carving is distinguished by *horror vacui*. Around the frame runs an inscription commemorating the donors: the Slavs Stanina and Pothos son of Sirakos, and their Hellenized descendant. The work is signed by Nikitas the marble-carver 'from *chora Maïnis*'. The '*thesiasterion* of St Nicholas with St Barbara', as it is called in the inscription, is considered to be one of the earliest works by Nikitas, dated close to the mid-eleventh century.

2. Hagios Georgios at Briki

Inside the ruined church are parts of the dismantled marble templon screen. Two closure slabs and a crowning are incorporated in the present built templon screen. The architrave has fallen on the ground. It seems that the marble templon screen was not made for this church but had been brought from elsewhere. Incised on the crowning of a closure slab is the signature of 'Nikitas marble-carver servant of Christ:

Νηκήτα<ς> μαρμαρὰς δοῦλο<ς> Χ(ριστο)ῦ

A colonnette is incorporated in the north wall. The north closure slab is placed lower than the other. The white marble closure slabs are decorated with an interlaced band that forms a lozenge within a frame and circles; the middle circle is inscribed with a cross (fig. 32). The bevelled face of the grey marble cornice is divided lengthwise into two bands, each sloping in a different direction. In the upper, narrower, band is an angular champlevé rinceau. In the lower band is a similar rinceau, in sunken relief with the Asia Minor subject, and bosses bearing cruciform rosettes (see also drawing of fig. 30).

3. Hagia Trias at Briki

In the abandoned monastery dedicated to the Holy Trinity, cornices from a templon screen architrave are incorporated in the upper part of the exterior of the three-sided sanctuary apse. The bevelled face of one cornice is divided into two bands of unequal height and sloping in different directions. The carved decoration in the upper band consists of a champlevé undulating scroll, executed less competently than in other works by the master. The decoration of the other band consists of the Asia Minor subject, upright and inverted palmettes and a boss in the middle of the cornice.

The sculptor has incised his signature here too:

[---]ης αὐτὸ ἀμήν, γένητο Κ(ύρι)ε + κ(αὶ) Νηκήτα μαρ[μαρᾶ]

On another cornice the bevelled face consists of two bands. The upper again bears a champlevé rinceau and the lower continuous circles with flame whorl or multi-rayed stars. Perhaps the second cornice is from the workshop of Nikitas.

4. Hagioi Theodoroi at Kafiona

In the single-aisle church dedicated to the Sts Theodore (1144-1145), close to the village of Kafiona, the dismantled marble templon screen is a work by Nikitas (*c.* 1075), carved before the founding of the church. Here too the architrave, mostly fallen, is divided lengthwise into two bands. In the upper, recessed slightly, is the familiar champlevé rinceau with snake-head finial. In the lower are three solid hemispherical bosses, the middle one of which has a rosette with cross. Between the bosses are small arcs with broad acanthus leaves (figs 33, 34 and drawing 35).

Of the closure slabs, the north one is *in situ*. Its decoration is very similar to that in Hagios Georgios at Briki, except that the middle circle is embellished with ribbons (*lem-*

niskoi) (fig. 36). Incised on the crowning of the closure slab (fig. 38) is a supplication with the carver's name:

Μ(νήσ)θη(τι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Νη(κή)τ(α) μαρμαρᾶ· ἡ ψάλοντες εὔχεσθε αὐτοῦ

Here the master's technique seems more sophisticated (see also fig. 39). Preserved in the church are the broken mullions with their integral colonnettes (figs 39, 40 and drawing 35). The name ΜΙΧΑΗΛ (Michael) incised at the base of one mullion, perhaps attests the remodeller of the templon screen (fig. 41). This templon screen represents the peak of Nikitas's artistic activity.

III. UNSIGNED AND DATED SCULPTURES

1. Hagios Philippos at Kouniotiki Poula

Lying in the church of St Philip are the members of the dismantled marble templon screen which is attributed to the master Nikitas.

Two closure slabs – one now used as the slab of the altar table – bear the familiar decoration of the interlaced band, the lozenge in the middle with the cross-inscribed circle and the other circles at the sides, as in Hagios Georgios at Briki. Part of an octagonal colonnette with integral jamb (fig. 46) has survived as well as the crowning of a closure slab with the inscription (figs 49-51):

+ Μνήσθη(τι) Κ(ύρι)ε τοῦ δού(λου) [σ]ου Κήρου ἀμὴν

The sculpted decoration is less carefully executed than that at Kafiona.

A cornice is preserved in three pieces (figs 52-54) and a bevelled cornice (fig. 55) with the incised inscription, as on carvings by Nikitas:

+ Ἡ ψάλοντες διὰ τὸν Θ(εὸ)ν εὔχ[εσθε]

On the carved half-leaves of the bevelled face another inscription reads:

+ Μνίσθιτη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Βασι[--]

Kyros and Vasi[leios] must have been donors. The letters are of the same shape as those of Nikitas. On another piece of cornice the date is given (fig. 56):

$\overline{IB}$ *ἔτο*[ϛ] $\overline{ϛ}$ $\overline{Φ}$ $\overline{Π}$ $\overline{B}$ +

that is 1074. For a partial reconstruction of the templon screen see fig. 57.

IV. UNSIGNED AND UNDATED SCULPTURES ATTRIBUTED TO THE MARBLE-CARVER NIKITAS OR HIS WORKSHOP

1. Hagios Ilias at Gremos

The ruined single-aisle chapel dedicated to Prophet Elijah stands on the outskirts of

the village of Bambaka, near Paliochora. The lintel of the sanctuary door is a cornice carved with champlevé rinceau in the technique of Nikitas. The narrow zone and the bevelled wider one are decorated with a relief boss, rinceau and *rotae sericae* surrounding crosses, stars and flame-whorls. The cornice is attributed to Nikitas.

2. Hagios Ioannis Theologos at Gardenitsa

The single-aisle church dedicated to St John the Theologian stands to the west of the village of Gardenitsa. Pieces of its dismantled marble templon screen are preserved: a closure slab whose decoration recalls that on the closure slab in Hagioi Theodoroi at Kafiona, a fragment of a mullion with integral colonnette and a bevelled bizone cornice in pieces. In the upper zone of the last is a rinceau in champlevé technique (fig. 60) and in the lower zone the same motif in sunken technique, three bosses and small arcs with palmettes. Between the small arcs are trefoils. The technique is reminiscent of Nikitas, to whom the templon screen can be attributed. The crowning courses, which are of inferior workmanship, are the work of an assistant. A reconstruction drawing of the templon screen is given in fig. 63.

3. Hagios Basileios at Stavri

The most important of the extant sculptures is a large bizone architrave. The slightly angular rinceau, in champlevé technique in the upper zone, recalls the hand of Nikitas. The architrave has obviously been brought from a nearby ruined church. Above the half-leaves is the inscription (fig. 64):

Μνήσθη(τι) Κ(ύρι)ε τῶν σῶ δούλο Ρεντακήου πρ(ω)τοπ(α)πᾶ κ(αὶ) Γεοργήου πρε(σβυτέρου;) Κυριτζήου τοῦ Μαλουταρᾶ κ(αὶ) πάντον τῶ σηδραμόντο ἠς τὸν ἅ[γι]ο (;) Ἰω(άννην) τὸ(ν) Πρ(όδρομον) Ἀμί +

Several letters resemble those incised by Nikitas. In the lower wider zone there are three solid bosses with cross and small arcs between them, in sunken technique, reminiscent of carvings in Hagios Philippos at Ano Poula. The cornice is possibly a work of Nikitas. The mullion with integral jamb of the sanctuary door and a broken octagonal colonnette are also attributed to him. The front of the mullion is densely decorated. Outside the church was a closure slab with cross, now lost (drawing fig. 63 no. 3).

In the later church of Hagios Nikolaos in the village of Stavri there are earlier carvings in secondary use. A cornice with the inscription:

Κ(ύρι)ε βωήθη τῶ σῶ δούλο Ἀλεξα

and on another side:

του τω κτησαμένω τοῦτ[ο;] ἀμ(ὴν)

(fig. 67) has been used as the lintel of the south window in the sanctuary.

4. Koimesis at Pangeia, Mesa Mani

In the north window of the later church dedicated to the Dormition of the Virgin, a cornice has been used as a lintel. Its decoration is organized in two bands, forming an obtuse angle. In the upper band is a champlevé rinceau of the type attributed to Nikitas. Other carvings are built into the external walls of the church. Above the doorway is a closure slab with cross. A mullion with champlevé rinceau is incorporated in a window in the south wall.

5. Hagia Sophia at Langada, Exo Mani

Above the royal door of the present templon screen, which is built, is a mullion with *rotae sericae*. To its right is a piece of bevelled cornice with champlevé rinceau, the angular undulations of which recall the hand of Nikitas.

6. Hagia Triada near Langada, Messenian Mani

A bevelled cornice of two bands has been used as the sill of a conch, higher up than the west door of the church. The rinceau in the upper band is carved in the manner of Nikitas. In the half-leaves is the inscription:

[---]*νου τὸν ἅγιο ναὸν τοῦτο· ἡ ψάλοντες δηὰ τὸ(ν) Θ(εὸ)ν εὔχεοθε αὐτοὺς νικτὶ κ(αὶ) ἐν ἰμέρα*

The phrase *ψάλλοντες ... εὔχεοθε αὐτοὺς* is also familiar from Nikitas.

7. Hagios Nikolaos at Kastanea, Exo Mani

The church, with a lovely wood-carved iconostasis, has two bevelled cornices incorporated in its bizone belfry. The left cornice is decorated with two bosses between palmettes and *rotae sericae*. The workmanship recalls the hand of Nikitas. Two pieces of bevelled cornice are built into the wall above the south door. The carving right, decorated with rinceau and the inscription:

\+ *Μνή(σ)θ(ητι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Ἰω(άννου) πρ(ωτο)πρ(εσβυτέρου) ἅμα σινβήου κ(αὶ) τέ-*

displays similarities with the work of Nikitas. The continuation of the inscription is on another cornice incorporated in the wall above the door of the narthex:

[*κ*]*ν(οι)ς τ*[*οῦ*] *πόθου πολοῦ κ*[*τη*]*σ*[*α*]*μένου* [---] +

8. Hagios Ioannis at Keria

The church is the katholikon of the village and dates from the mid-thirteenth century.

Although the templon screen seems to have been a built one from the outset, its top is adorned with cornices in secondary use, originating from other churches (fig. 74, drawing and figs 75-77).

There is a cornice with two bands in the prothesis. In the upper band is a champlevé

rinceau with angular undulations and half acanthus leaves (fig. 75), in which is the inscription:

Μνή(σ)θ(ητι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Γαβριὴλ [.]*ΕΗ*[...]*ου πρ(εσβυτέρου)· ἡ ψάλοντες ἔβχεστε αὐτοῦ ἀμὴν*

The type and position of the inscription recall works by Nikitas.

9. Hagios Ioannis at Kounos

The walls of the large, later, single-aisle church are decorated externally with sculptures incorporated in the masonry.

The westernmost window on the south side is framed by two closure slabs (fig. 78), with identical decoration that is strongly reminiscent of that on the closure slab in Hagios Ioannis Theologos at Gardenitsa. The cross in the central circle is like that on the closure slab in Hagios Philippos at Kounos and in Hagios Georgios at Briki. Other sculptures built into the walls are attributed to the workshop of Nikitas (fig. 81).

10. Taxiarchis at Nikovo, Exo Mani

Built into the outside wall, either side of the south door of the church, are members of a Byzantine high marble templon screen: tall mullions with rinceau, closure slabs of the popular type with interlaced band and mullions (figs 83-88).

11. Panaghitsa at Fagrianika, Milea, Exo Mani

Two bevelled cornices are incorporated in the wall either side of the small arch above the door of the church. The left one is decorated with a rinceau whose curves recall works by Nikitas, and the other with *rotae sericae*.

On the built altar table is a semicircular marble plaque carved with a large cross and other dense untidy decoration. On the raised semicircular frame (fig. 93) is the inscription:

\+ *Μηνίσιτη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Δοβορότα κὲ τῆ*<ς> *σινβίου κ(αὶ) τῶν τέκ(ν)ον ἀφτοῦ* +

The Slavic name Dovorotas attests that he is a Slav convert to Christianity. The sculpture dates from the second half of the eleventh century.

12. Ruins beside Hagioi Sergios and Bacchos at Koita

Noteworthy among them is a piece of bevelled cornice decorated in prismatic technique of very good workmanship (fig. 94).[4] On the bevelled side a relief boss with a flame whorl and *rotae sericae*. The sculpture can be associated with the workshop of Nikitas.

4. On a recent visit, I was unable to find it.

13. From the Taxiarchis at Glezou

The carvings in the church will be discussed below. In addition to these there is a cornice with rinceau inside the church (fig. 95). Another lovely carving with the same subject in prismatic technique, on the southwest buttress outside the church, can be easily linked with the art of Nikitas (fig. 96).

14. Asomatos at Keria

A half-ruined church (fig. 97) with remnants of wall-paintings, most probably dating from the tenth century. A large bizone plaque of white marble serves as the lintel of the west door. In the upper zone is a champlevé foliate cross. Either side of the cross, a horizontal band divides the surface into two zones (fig. 98). At each end, an animal proceeds towards the cross; in front of the animal is a peacock, stooping to drink water from a *perirrhanterion* supported by the arm of the cross. The representation is perhaps symbolic.

V. UNSIGNED AND UNDATED WORKS

1. Asomatos at Kako Vouno

Megaw dates the half-ruined church on Mount Chelidoni or Kako Vouno to between 900 and 1000. The templon screen, now built (fig. 99 drawing), was originally of marble. The cornice of the sanctuary bears three pierced bosses in high relief (figs 100-104), inscribed with a cross. Rope-like decoration surrounds the lateral bosses. At either end of the cornice is a lion-griffin. Incised on the lower side of the cornice are three large continuous circles (fig. 103).

The high colonnettes, integral with the jambs of the bema doors and the mullions, have varied carved decoration front and back. The dominant ornament is a tripartite scroll with pairs of small volutes (fig. 99 drawing, fig. 107). The decoration on the bevelled side of the north colonnette is different. The jambs of the bema doors are also decorated (figs 108, 109). The capitals of the colonnettes are carved in different marbles (fig. 110). Between the colonnettes and the east pillars of the church were pierced closure slabs, parts of which are preserved (fig. 111), and two narrow closure slabs (figs 112, 113) with carvings virtually identical to those on the cornice of the diakonikon (figs 114, 115). The frames of the doors of the prothesis and the diakonikon have been disturbed. There are fragments of colonnettes inside the nave (figs 118, 119).

The art and variety of the carvings in the Asomatos church are impressive. Some details of the decoration bring to mind carvings of 934-935 and others of the eleventh century. The carvings in the church perhaps date from the first quarter of the eleventh century.

2. Ai-Strategos at Boularioi

The domed cross-in-square church dates from the first half of the eleventh century, close to 1000. It is here that the marble tie-rods appear for the first time (see fig. 121 drawing and figs 122-125). From the marble templon screen of the church, that of the prothesis has survived intact (fig. 129 drawing). The architrave comprises two cornices (fig. 127; see also fig. 129 drawing). The prothesis screen had perhaps been put in place before the church was decorated with wall-paintings (late 12th century). The upper cornice of the architrave of the diakonikon is *in situ* (fig. 130). The lower one (fig. 131) lies in the diakonikon. The screen of the middle aisle is considerably disturbed. Two cornices, presumably from the architrave of the sanctuary, are placed higher up. The lower one, belonging to the original templon screen, is placed unusually high, from which it is deduced that the templon screen of the sanctuary was also unusually high. The carved decoration of the cornice is described. On the upper cornice are champlevé vine leaves within *rotae sericae*. It seems that there were no closure slabs between the mullions and the dividing pillars of the sanctuary, because the space is small. A reconstruction drawing of the templon screen is given in fig. 129. Megaw dates the porch of the church to the twelfth century. The carved decoration in Ai-Strategos can be considered precursory to the works by Nikitas and probably dates from the first half of the eleventh century. The colonnettes of the templon screen of the sanctuary have carved decoration, as in the Asomatos at Kako Vouno, a rare feature in the templon screens of Mani.

3. Hagios Petros at Glezou

The cross-in-square church dates from 1025. The present templon screen is built, but members of the original marble one are incorporated in it (fig. 135 and fig. 136 drawing). Carved on the fronts of the two mullions are *rotae sericae* enclosing various motifs. The octagonal colonnettes are massive. On the closure slabs is the familiar interlaced band (fig. 137). The architrave consists of pieces of cornice (fig. 135) decorated with rinceau ending in a snake-head finial, which was probably originally the crowning of closure slabs. The voluminous architrave of the original marble templon screen lies inside the church in two pieces (figs 138-140). Another piece has been placed outside the door of the church as a threshold (fig. 136 drawing). The bevelled face of the architrave is divided by a groove into two bands. In the lower band are the Asia Minor subject and bulky protruding bosses with cruciform rosettes. The marble templon screen is massive for the dimensions of the church. The type of decoration of the closure slabs is also encountered in works by Nikitas. A reconstruction drawing of the templon screen is given in fig. 141.

4. Soteras at Gardenitsa

The church dedicated to the Transfiguration of the Saviour, in the village of Gardenitsa, is dated in the eleventh century, around the year 1050.

The architraves of the original marble templon screen are preserved *in situ* (fig. 143 drawing). Incorporated north of the prothesis door in the present templon screen, which

is built, are two narrow closure slabs, one on top of the other (fig. 145). The architrave of the sanctuary (figs 144, 146) bears three disc-shaped bosses in low relief – the middle one inscribed with a cross –, composite palmettes and a row of lanceolate motifs (fig. 147). A mullion in secondary use has been placed as the lintel of the sanctuary door (fig. 146).

The narrow closure slabs would have been placed originally either side of this. A reconstruction drawing of the templon screen is given in fig. 152. The templon screen of the prothesis had no closure slabs, like the one in Ai-Strategos at Boularioi.

The lintel of the door of the church is richly decorated on the lower side (figs 150, 151). The façade of the lintel consists of another plaque with different decoration (fig. 153). The jambs of the door are decorated too (figs 154, 155). Incorporated in the left wall of the church is a large plaque with carved decoration (fig. 156). Traquair thinks that members from an earlier church have been used in this one.

5. Taxiarchis at Glezou

The sculptures in the church of the Taxiarchis appear to be more developed than those in Hagios Petros and closer to the work of Nikitas. They are dated in the second half of the eleventh century. The columns of the nave are octagonal. The capital of the north column, of inverted truncated pyramidal type, is decorated on the side facing the centre of the church (fig. 157). The Taxiarchis has marble tie-rods, like Hagios Theodoros at Bambaka. Their decoration can be seen in drawings 159α-ε and figs 158, 160-163. On the plain upper band of the front of the east tie-rod is the inscription:

Ἀρχηστράτηγε τῶν ἄνο Δυνάμεων σκέπε φρούρι φύλατε Εὐστράτιω τὸ Κουλουρά· ἀμὴν γένιτω Κ(ύρι)ε

On the north tie-rod (fig. 160) runs the inscription:

Κ(ύρι)ε βοήθη τῶ δούλω Νικητηκῶ κὲ παντὸς τοῦ ἤκου αὐτοῦ ἀμὴ γένητο Κ(ύρι)ε +

On the west face of the west tie-rod (figs 162, 163 and fig. 159δ drawing) is another inscription:

Κ(ύρι)ε βοήθη τοῦ δούλου σου Θεοδόρου τοῦ Κουλουρᾶ καὶ δὸς αὐτῶ ἄνεσην ἐν ἡμέρα κρίσεως ἀμὴν

It is thus obvious that various donors defrayed the expenses for the construction of the tie-rods.

The workmanship on the tie-rod in fig. 160 is more refined than that of Nikitas.

Fragments of the other pieces of sculpture have survived inside and outside the church. See also figs 164, 165.

The cornice used as the lintel of the door of the church (fig. 166) derives from the templon screen of the prothesis or the diakonikon, as does the lintel of the south window of the church (fig. 168). For other sculptures see figs 169-176. At the north edge of the east side of the dome are remains of a poorly fashioned lion-head waterspout.

Fragments in figs 177-179 perhaps come from narrow closure slabs of the templon screen. The fragment in fig. 180 perhaps belongs to a blocking of a window in the dome, as does the plaque set in the floor of the prothesis (fig. 182). For other plaques of similar use, see also figs 183, 184. Drawings of carvings in the church are given in fig. 185.

6. Taxiarchis at Charouda

The church outside the village of Charouda dates from the last quarter of the eleventh century and perhaps served as a monastery katholikon. It is here that the marble cornices emphasizing the springing of the semi-cylindrical vaults at the arms of the cross (fig. 186) appear in Mani for the first time. The undulations of the rinceau and the half-leaves of the palmette in the church of the Taxiarchis are more regular in comparison with corresponding carvings by Nikitas, while the curves in the carvings in the church of Sts Sergios and Bacchos at Koita (12th century) are more dynamic.

There are also marble tie-rods, with carved decoration only on the side facing the middle of the church. The south (fig. 188) and west (fig. 189) tie-rods and the west edge of the north tie-rod have survived. A cornice with *rotae sericae* runs around the base of the dome. The present templon screen is built, while a cornice, presumably from the original marble one, has been placed as lintel of the central door, facing the altar table. On the outside of the church, either side of the relieving arch of the west door, built-in marble voussoirs (fig. 190) must have supported a porch. Marble sculpted plaques that blocked windows, have survived too.

7. Metamorphosis at Nomitzi

The façade of the elegant little church at Nomitzi in Exo Mani (second half of 11th century) has been altered by later repairs. Of interest is the decoration on the dosserets of its four columns. The subjects are similar to those on the dosserets of Hagios Demetrios at Dyo Pigadia, Platsa. They are very peculiar: a trunk or pillar flanked by two pendent bunches of grapes towards which are orientated from each side, a bird, a lioness devouring a deer, a cock fight, a hunter shooting an arrow at a deer and two foxes yoked to a plough driven by a cockerel.

The church had marble tie-rods of which only the massive east one has survived (fig. 194).

8. Zoodochos Pigi at Nomitzi

Incorporated below the later ruined church is part of a closure slab with representation of a lion attacking a feline; the subject recalls the dosserets of the previous church.

9. Hagios Demetrios at Dyo Pigadia

Originally a domed cross-in-square church which has been altered. The *omphalion* must have been added during the old restoration of the church (fig. 196). Preserved *in situ* are the original east columns with their integral plain cubical capitals. The dosserets, in the form of an inverted truncated pyramid, have a foliate cross on the west side. Traquair characterizes the decoration on their other sides as grotesque; an enormous lion-griffin

holding a hare in its beak (fig. 199ζ drawing), two animals with shaggy pelts (fig. 201) tied to a sapling (drawing 199δ), an eagle rending a deer (fig. 199γ drawing), a lion in profile biting a kneeling ox (fig. 203). Mullions with integral colonnettes in the form of quadruple grooves with knots have been impacted as doorjambs of the prothesis and the diakonikon. A piece from an impressive closure slab has been set as the step up into the sanctuary (fig. 206). Further west, the fragment of an arc-shaped relief plaque, adorned with a peacock (fig. 207) has been set in the floor. Parts of marble cornice, perhaps from the original templon screen (figs 208-210), have been used as the foundation of the present wood-carved iconostasis. There is another carving outside the door of the church (see fig. 211). The frame of the west door of the church is of marble and carved (see in fig. 212 and fig. 213 drawing).

The foliate scrolls (*orpikes*) of the crosses on the dosserets (figs 197, 198, 200) seem to embrace them, rising as far as their upper side.

The church and its original carvings are dated in the second half of the eleventh century.

10. The porch of Hagios Nikolaos at Charia

The porch of the church dedicated to St Nicholas has bilobe openings. The capitals of the dividing colonnettes are decorated with crossed ribbons (*lemniskoi*) and two scenes from a Byzantine fable: in one two foxes try to persuade a cockerel to come down from a tree, and in the other two foxes are yoked to a plough driven by the cockerel.

11. Hagioi Theodoroi at Kampos, Avia

The carved frame of the church door resembles that in Hagios Demetrios at Dyo Pigadia (figs 214, 215).

12. Hagios Ioannis at Keria

The monument has four plain tie-rods of grey stone. On one side they have three hemispherical bosses, also undecorated. Only part of the west tie-rod has survived.

In addition to the cornice that crowns the prothesis screen, there are four more cornices (fig. 74 drawing); the two immediately next to it join together. In the upper band, a strongly curving rinceau and in the middle of the wider lower band, panels enclosing oblique ten-leafed palmette, further on small arcs with palmettes and at each end of the band a bird.

On the intrados of an arch between the sanctuary and the diakonikon is a cornice of artistic merit, and incorporated in the doorways of the prothesis and the diakonikon are parts of mullions with integral jambs, from the sanctuary door.

There are other pieces of architectural sculpture in the church. The sculptures in Hagios Ioannis discussed here, in secondary use, date from the period of Nikitas.

13. Hagios Nikolaos at Germa

This church at Germa, in the district of Oitylon, is thought to have been built in the eleventh century.

On the south column, an Early Christian dosseret has been used as a capital (fig. 216).

Inside the church is a broken closure slab (fig. 217), while outside, are perhaps the dosseret of a jamb, used as a threshold (fig. 218), and fragments of a cornice decorated with animal figures.

In recent times a bilobe belfry topped by a small single-lobe arch was raised on the front of the church. At the base of the bilobe opening is a bevelled cornice (fig. 219) with carved decoration including a massive animal reminiscent of that on the tie-rod at Nomitzi. The decoration on the colonnette (fig. 220) recalls Palaeologan sculptures at Mystras. In the south upper corner of the bilobe opening (fig. 220) is a cornice with unusual decoration, perhaps of the eleventh or the twelfth century.

TWELFTH CENTURY

I. UNSIGNED DATED CARVINGS

1. Taxiarchis at Dryalos

A piece of cornice (fig. 221) with carved decoration, perhaps of the fourteenth century, is built as a bench inside the sanctuary. Attached to the north side of the church is a three-tier belfry, built on a high base. It consists of two bilobe openings, one above the other, crowned by a single-lobe one (fig. 224). Incorporated in the masonry are Byzantine carvings, spolia from earlier marble templon screens. At the top of the belfry is a fragment of a colonnette, while sections of carved cornices from a templon screen decorate the tiers. Three pieces of bevelled cornice with different decoration have been placed as the base of the upper tier. Two fragments of bevelled cornice have also been placed as the base of the second tier. One fragment seems to be contemporary with the piece dated 1102/3, also built into the belfry.

There is another cornice fragment at the right end of the base of the second tier of the belfry (fig 223).

An inscribed cornice, broken in three pieces, has been placed as the base of the third, lowest tier of the belfry (figs 225-227). The inscription reads:

+ Μνήστητη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σ(ου) Ἠλήα κὲ Ν(ικη)φόρου τοῦ [...]*κακα κὲ Γεουργήου τοῦ τρουμάρχ(ου)* {*μ*} *κὲ Γε*[*ωργί*;]*ου τοῦ ΕΝΑΦΗΛΟ*[.] *+ Ἰνδ(ικτιῶνος) ια΄ ἔτο(ς) ,ϛχια΄*

The year 6611 is equivalent to 1102/1103.

The acanthus leaves with the projecting curving tongue at Dryalos are the earliest dated examples of this twelfth-century trait.

2. Hagios Nikolaos at Laya

The church of St Nicholas, outside the village of Laya, in southern Mani, preserves Byzantine carvings in secondary use, such as the mullions with integral colonnettes that form the lintel of the royal door. The checkerboard pattern decorating them was apparently common in Mani in the twelfth century. The door leading from the narthex to the naos has a carved frame (figs 229, 230).

The outside door of the church also has a carved frame (fig. 231), which is surrounded by a plain narrow band. On the top is the inscription (fig. 232):

[---]*ου* + *ΙΒ* + *Ἰνδ(ικτιῶνος) ΙΔ΄ ἔτος* $\overline{ϛ}$ $\overline{Χ}$ $\overline{Κ}$ $\overline{Θ}$ +

The year 6629 is equivalent to AD 1121 when the indiction was the 14th. Another carved cornice has been placed above the lintel (see also fig. 231).

3. Hagia Triada at Briki

Byzantine carvings are incorporated in the built templon screen (figs 233-235). Successive cornices have been placed as the lintel of the sanctuary door (fig. 236). At the left end of the upper cornice, on the plain narrow band, is the suffix

αυτο+

which formed the last part of the inscription that can be read on the upper cornice in the lintel of the prothesis (fig. 237):

[---*μαρ*]*μαρᾶ μην(ὸς) <Ἰ>ουνήου στὶς ε΄ ἔτ<η> ϛΤΧΛ ἡ ἀναγηνόσχοντες* [---]

The inscription is mis-spelt. The word *μαρμαρὰς* is also used by Nikitas. The year 6630 is equivalent to AD 1122.

Two cornices were also used in the door of the diakonikon (fig. 238). Perhaps the marble-carver of these works learnt his art in the workshop of Nikitas. An overall picture of the present form of the templon screen is given in fig. 239 drawing.

II. UNSIGNED AND UNDATED SCULPTURES

1. Hagios Basileios at Kafiona

The original building in the twin church is dedicated to St Basil. Several members of its marble templon screen have survived (fig. 240), all of them whitewashed. The closure slabs are decorated with the popular interlaced band; the circle inside the central lozenge encloses a champlevé animal with head turned back towards its raised tail with acanthus-leaf finial (figs 241, 242). The crowning courses of the closure slabs are preserved (fig. 242). Two mullions with integral octagonal colonnettes have also survived. One mullion is decorated with palmettes resembling vine leaves, and the other with *rotae sericae*. The continuous architrave bears three solid bosses, the middle one with a cross and the outer

ones with flame whorl, between which are small arcs. At either end is a rinceau. See also figs 243-245.

2. Hagia Solomoni

The decoration of the two surviving closure slabs is very simple and original (figs 247, 248), consisting of a rectangular frame enclosing a large cross of Maltese type, all executed in deep incision. In each of the interstices is a large X. At the top of the frame on one closure slab is the inscription:

+ *Μνήσθητη Κ(ύρι)ε τοῦ δού(λου) σου | Γεοργῆ | τοῦ Κ(οσ)κηνᾶ* +

From the form of the lettering the closure slabs can be dated around 1100 (see also drawing 249).

In the position of the sanctuary door, there is a piece of white marble decorated with a schematic branch with serrated leaves (fig. 250).

3. Hagioi Sergios and Bacchos

This is a domed, cross-in-square, four-columned church without narthex. Its capitals are illustrated in figs 251, 253. Professor Ch. Bouras dates the monument to the first quarter of the twelfth century.

In the interior a cornice with checkerboard pattern runs round the base of the dome. At the level of the springing of the vaults is a bevelled cornice with volute leaf, carved in sunken technique (fig. 254) with pronounced curves. The church also had marble tie-rods. The west and part of the east one have survived.

Outside the church lies a closure slab decorated with interlaced band forming a lozenge, enclosing a circle with a hairy animal (fig. 256). The architrave of the diakonikon of the templon screen survives *in situ* (fig. 257 and fig. 258 drawing). Its decoration is also encountered on a templon screen at Mina. Apparently, there were no closure slabs on the templon screen of the diakonikon and the prothesis. Traces of cuttings in the sanctuary bear witness to the impacting there of closure slabs and crowning courses. Parts of mullions are decorated with figure-of-eight pattern or rinceau (figs 260, 261). Another marble cornice (see fig. 263) is obviously the crowning of a closure slab. The lintel of the door is decorated with square panels (fig. 265).

Either side of the carved ornaments are inscriptions, the left one three-lined:

+ *Κ(ύρι)ε βωήθ(ει) σὼν δοῦλ(ον) Γαιώργη-*
ων τὸν μαρασηάτην ἅμα συν-
βήου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ

and the right one four-lined:

τὼν κτήσαντα τὸν πάσεπτων ναὼν τῶν ἁ-
γήων μαρτύρων Σεργήου καὶ Βάχου
καὶ τοῦ ἁγήου Γεωργήου μετὰ πω-
λοῦ πώθου καὶ μώκτου +

3a. From churches at Koita

In one church at Koita a small piece of cornice is incorporated in the wall (fig. 266) and a fragment of an ambo wing is preserved in the church of Hagios Therapon (fig. 267). Its decoration consists of a moulding between two ribs, a broad band and ribs again. The band has champlevé decoration (12th century). A similar piece of sculpture was found in the excavations at Tigani.

4. Hagios Petros at Kastanea, Messenian Mani

The plain four-columned square church dedicated to St Peter dates from the twelfth century. A narthex was added later. In a more recent period, 1816, a three-storey bell tower was built in front of the narthex door. The marble frame of the door from the narthex into the naos is elaborately decorated, indicating that the door was originally the external entrance of the church (fig. 268 and fig. 269 drawing). The church floor is paved with marble slabs, two of them surrounded by *opus sectile*. The decoration of the column capitals is illustrated in fig. 272 and fig. 271 drawing), where the decoration of the dosserets can also be seen. Birds are carved in the corners of the upper zone of the bizone capitals of the west columns, instead of the colonnettes of the capitals of the east columns.

A cornice with bosses and *rotae sericae* encircles the base of the dome.

The architrave of the marble templon screen of the sanctuary is straight and consists of two bevelled cornices (see fig. 273). Fig. 274 shows the cornice of the prothesis. See also figs 275-277. The carvings in the church can be dated to the early twelfth century. The colonnettes of the sanctuary are in the form of quadruple flutes. The cubic column capitals have a standing frontal bird at each corner (fig. 273).

One closure slab, pierced with a cross, is *in situ* (fig. 279 and fig. 271 drawing).

The tympanum above the present south window is closed by a marble plaque bearing a later carving of an eagle (fig. 280).

Noteworthy are the marble carved plaques closing the windows (figs 280, 281). The waterspouts on the dome are of lion-head type.

5. 'Hagios Petros' at Gardenitsa

Preserved in the single-aisle church outside the village of Gardenitsa are the carvings from the dismantled marble templon screen. A reconstruction drawing of the templon screen, made by Mrs Theocharidou, is given in fig. 282.

Observation of the wall-paintings reveals that the templon screen had been impacted in the sides of the church before the building was historiated in the early thirteenth century.

The decoration of the members of the templon screen includes a champlevé rinceau (figs 283-285). Several pieces of the closure slabs have survived (figs 288-292). In the lower zone of the architrave the carving is in sunken technique (fig. 295), and further on in champlevé (fig. 296).

The decoration of the templon screen is distinguished by refinement and precision of workmanship.

The dynamic undulations of the rinceau, known in securely dated carvings in Mani from the twelfth century (1121, 1122), suggest a more or less contemporary date for the superior quality templon screen of 'Hagios Petros'. The presence of checkerboard pattern and the intense mixing of subjects, also characteristic of the twelfth century, corroborate this view.

6. Hagios Ioannis at Mina, Mesa Mani

The ruined single-aisle church, built with huge stones, preserves a noteworthy dismantled marble templon screen. Its present condition can be seen in the drawing in fig. 298 and its reconstruction in that in fig. 299 drawing. The architrave of the templon screen is bizone. At each end of the lower zone is a frontal bird. Between the ornaments there is a quadrilateral protuberance. From the middle of the upper end hangs a projecting tongue. This motif with variations was widely diffused in the twelfth century.

For the decoration of the upper band see figs 301-304. On the narrow plain top band is an inscription:

+ *Κ(ύρι)ε βοΐθι τοῦ δούλου σου* [...]*ατου Μ̣άβρου ἅμα τῷ αειου*(;) [..]*Ε τέ(κ)νις αὐτ(οῦ). Ἀμὴ γένιτο Κ(ύρι)ε* +

The decoration of mullions and colonnettes can be seen in figs 305-310. The colonnettes of the sanctuary door, which are integral with the mullions, are in the form of flutes connected by a knot. At each corner of their capitals is a bird with anthropomorphic head.

The north closure slab with its crowning is *in situ*. Above the south closure slab is a dry-stone wall (fig. 300). The north crowning has checkerboard pattern and at the edge towards the door, a champlevé bird. Most of the decoration of the closure slabs is champlevé (figs 312-313). The carving displays a *horror vacui*. Both closure slabs are charming works of the twelfth century in a folk style.

The closure slab used as the top of the altar table and another similar one were brought from elsewhere.

7. Hagios Nikolaos at Ochia

The two-columned church has been dated close to the middle of the twelfth century.

On one side of the dosseret of the column capitals is a foliate cross.

The west marble tie-rod is preserved intact. Its decoration is illustrated in fig. 316 and the drawing in fig. 315. The rinceau with half leaves can be compared with carvings by Nikitas in Hagios Philippos. Perhaps Nikitas's workshop continued to flourish during the first half of the twelfth century. The marble beam of the lintel of the outside door has carved decoration on the front (fig. 317). There is a cross on the front of each doorjamb.

The marble plaques blocking the windows bear carved decoration (fig. 318), as does the dosseret of the mullion in the bilobe window of the apse (fig. 320).

Placed above the capitals of the external colonnettes of the dome are marble waterspouts in the form of a lion head, an eagle and a griffin (fig. 321).

8. Hagioi Anargyroi at Nomitzi

A templon screen cornice set upright forms the north jamb of the sanctuary door. The narrow band is decorated with checkerboard pattern and the bevelled one with champlevé ornaments. Left, a massive animal in high relief proceeds leftwards. It recalls a corresponding one on a tie-rod in the neighbouring church of the Metamorphosis.

9. Hagia Barbara at Erimos

The church dates from after 1150. Its plan is given in the drawing in fig. 322.

The bizone column capitals (fig. 323) are Middle Byzantine imitations of Early Christian ones.

A section of cornice incorporated in the later templon screen is perhaps from the original marble one (fig. 324). There are four marble tie-rods in the church, shown in fig. 325 drawing. The west one (fig. 325γ) is decorated with a markedly undulating scroll. On the south one there are relief moustached masks instead of the typical lateral bosses (fig. 325δ drawing). For the east tie-rod see fig. 322 drawing. Spolia from a marble templon screen are built into the later monolobe belfry (fig. 327). Outside the church is a piece of cornice carved with checkerboard pattern.

A white marble plaque with champlevé decoration of a cross flanked by peacocks has been used as the tympanum of the relieving arch of the blocked south door.

The windows of the church are blocked by marble plaques, whose decoration is described.

10. Metamorphosis at Nomitzi

The surviving section of the marble templon screen of the church is very interesting (fig. 328 drawing). Above the sanctuary door the cornice forms an incomplete horseshoe arch, the bottom ends of which are horizontal, forming flanges (figs 329, 331). The arch and wings are bevelled and decorated in sunken prismatic technique, as illustrated in fig. 328 drawing and fig. 330.

The density of the carved ornaments leads to the twelfth century. Bettini reconstructs the templon screen in Hagios Prosdokimos at Padua with an arch in the middle flanked by flanges. On the silver plates from Cyrenia (613-630) the scenes are enacted below a horseshoe arch with flanges. It seems that an early tradition of forming the templon screen was retained in the isolated region of Mani.

11. Hagios Demetrios at Limberdo

The Byzantine domed church of square plan without narthex dates from the eleventh

century and its wall-paintings from the thirteenth. The floor slabs originate from old ruined buildings.

The cornices of the prothesis and the diakonikon of the templon screen, preserved *in situ*, are double and have identical sunken prismatic decoration (fig. 332 drawing). The cornice of the prothesis is illustrated in figs 333-335.

The cornice of the templon screen of the sanctuary is also double (fig. 336). The lower part, most probably a spolium from an ancient building, is decorated with *cymatia* and dentils. The upper is decorated with a row of intersecting curves with small crosses between them. There is now a built iconostasis below the cornice.

A fragmentary closure slab inside the church is decorated with an interlaced band forming smaller rectangles enclosing daisies, crosses and six-rayed stars or flame whorls (see figs 337, 338). Two sections of closure slabs have been incorporated in the altar table.

The carvings in the church are quite unusual for the region and in my opinion are influenced by ancient decorative sculpture. I would date them in the twelfth century.

12. Hagios Nikolaos at Kambinari Platsa

The late Professor Doula Mouriki wrote a monograph on the three-aisled church, in which she also discusses its carvings.

Middle aisle (fig. 340 drawing): there are several extant members from the templon screen, which is supported by a wall raised up to the vault of the ceiling (figs 341, 343). Mouriki dates the composite colonnettes with double knot to the late twelfth century, on account of the looseness of the knot. The capitals of the colonnettes are illustrated in fig. 342. Three pieces of cornice have been used as an architrave (see figs 344, 345).

North aisle (fig. 348 drawing): the closure slabs are decorated with knotted bands forming a lozenge in the middle (fig. 347). The architrave of the templon screen at the two ends (figs 349, 350) consists of pieces of bizone cornices. In the upper zone is a champlevé rinceau reminiscent of those carved by Nikitas. Between the two pieces is another cornice, at the right end of which is a carved animal (figs 351, 352).

South aisle (fig. 353 drawing): the closure slabs are all whitewashed. There are birds at the corners of the capitals of the colonnettes (fig. 353). Two pieces of cornice have been used as a cornice above the built iconostasis, at the north and south ends (fig. 354). Inserted between the two pieces of cornice of the south aisle is a bevelled cornice (fig. 355). Its left edge is decorated with an animal resembling a donkey.

The sculptures in Hagios Nikolaos are spolia that do not all date from the same period.

13. The Koimesis at Charia

The templon screen in the modern katholikon at Charia (fig. 357) is marble with wood-carved crowning.

Some of the marble members are old. The more recent ones are said to have been carved by one Petros Petrakos.

There are four marble closure slabs. The doorjambs are topped by pommels, elon-

gated in the diakonikon (fig. 358), spherical in the prothesis (fig. 359). The decoration of the mullions is different and its denseness points to the twelfth century. The south mullion must be the work of Petrakos. The outermost closure slabs, north and south, have the same decoration (figs 358, 359). The workmanship is very good.

14. Hagios Georgios at Charia

On the west wall above the door, a blind arch with projecting corbel on each side (figs 360, 361), which would have supported a porch. The width of the door was diminished by the addition of templon screen mullions of quadruple fluted type. Along the long sides of the church runs a whitewashed cornice, the bevelled side of which is carved. The window slit of the apse is surrounded outside by an arched bevelled marble frame with carved decoration (fig. 363). Inside it is rectangular with a decorated bevelled marble cornice.

The present iconostasis is built. The bulky marble architrave is *in situ* (fig. 362 drawing). The art is in the popular vein, as is that of the closure slab incorporated in the templon screen near the north wall of the church (fig. 364 and fig. 362 drawing). The folk-style carvings in the church are perhaps works of the late twelfth century.

15. Hagios Nikolaos at Charia

The small single-aisle church with domed porch has been discussed elsewhere.

The marble templon screen (fig. 366) preserves the mullions of the sanctuary door with their jambs, the colonnettes and the architrave. See also fig. 368 and fig. 367 drawing. The flutes of the south colonnette are interrupted by a horizontal band, a misrepresentation of a knot (fig. 370). The column capitals are bizone (figs 369, 370). The ends of the architrave are undecorated and two mullions were most probably placed between them (fig. 370 and fig. 367 drawing).

The porch was mentioned in the examination of the eleventh-century sculptures. The templon screen that was assembled later includes carvings from the late twelfth century.

16. Hagios Ioannis at Pyrgos, Diros

The single-aisle church is considered to have been built in the twelfth century. The bevelled cornice in the later marble templon screen is old (fig. 371 drawing). Its ornamentation consists of rectangles filled with diverse ornaments. See also fig. 373. At each end is a bird, the south one nimbed. For the other motifs see figs 371α-373. The dense decoration is reminiscent of the twelfth century. Incorporated in the outside of the south wall is a dosseret (fig. 374).

17. Hagios Theodoros at Kalou, near Pyrgos, Diros

The single-aisle church dates from the twelfth century. The dosserets of the mullions of the bilobe windows bear carved decoration (fig. 375).

The templon screen was apparently of marble since many carved members – eleven in all – are preserved inside and outside the church.

18. Hagios Basileios at Kalou

In the single-aisle church near the old Maniote settlement of Males, a piece of bevelled cornice has been used as the lintel of the south door. Its decoration is illustrated in fig. 376. There are two pieces of a carved architrave inside the church (fig. 377).

19. Panaghia 'Evretia' at Limeni

The ruined church dedicated to the Virgin, opposite the palace of the Mavromichalis family, has a bilobe belfry. Incorporated in its piers are two sections of bevelled cornice. The left one is decorated with three rectangular panels and the other one also with panels (figs 378, 379).

20. Taxiarchis at Charouda

The lintel of the door of the church is a piece of the sculpted architrave of a templon screen (fig. 380). In Traquair's view its art is the most refined in the region. On the lower side are shallow rectangular sockets in which the capitals of the colonnettes were fixed.

Another templon screen architrave, which has been placed upside down as the threshold of the door, has more elaborate, refined and extravagant carved decoration (figs 381, 382). It can be dated to the twelfth century.

21. Panaghia at Nomia

A few carvings are incorporated in the half-finished church. The most interesting is the fragment of a templon screen architrave, which has been used as the lintel of a window above the west door. The work is finely executed in the so-called two-level technique (fig. 384).

22. Panaghitsa at Nomia

Incorporated in the wall left of the west door is a mullion decorated with an acutely undulating rinceau.

A bizone cornice of very good art has been used as the lintel of the south door (fig. 385). Probably a recent work, it attests the great skill of modern marble-carvers in Mani.

23. Hagios Ioannis at Kounos

A bevelled cornice has been used as the lintel of the south door (figs 386, 388). An ambo wing is incorporated in the north wall (fig. 388). There is another similar wing on

the east side of the belfry (fig. 389). Both wings bring to mind the superior technique and varying decoration of an ambo closure slab in Torcello cathedral. These incorporated wings perhaps come from the basilica at Tigani. Other carvings are built in to the upper part of the south wall, among them sections of a *proskynetarion* (fig. 391). Higher up in the west wall is a champlevé closure slab (fig. 392).

24. Hagios Demetrios at Kipoula, Mesa Mani

A small single-aisle church, around which a larger, half-finished building has been erected, preserves Byzantine sculptures in secondary use. Among the pieces are: part of an arched *proskynetarion*, on the outside wall, above the south window (fig. 395), a rounded marble plaque in front of the door into the later church (fig. 396) and a cornice above the built templon screen of the old church (fig. 397).

25. Hagia Barbara at Glezou

The ruined single-aisle church dates from the second half of the twelfth century.

There are remains of the dismantled marble templon screen inside and outside the church. Among them are two mullions of the sanctuary door with the integral parts of the colonnettes in the form of quadruple flutes with knot (figs 398, 399) and a bevelled cornice with checkerboard pattern and slabs (fig. 400). Another fragment can be seen in fig. 401. On the hill slope northeast of the church is part of an architrave (figs 402-404). The sculptures from the church are also illustrated in fig. 405 drawing.

26. Hagios Theodoros at Ano Poula

Part of a mullion with checkerboard pattern has been used as the lintel in the now rectangular window of the south wall and parts of octagonal colonnettes as jambs. The right colonnette, which is smaller, has an integral capital with carved decoration on the front (fig. 406).

27. Episkopi

The monument is dated around 1200. The present templon screen is built but marble members of an earlier one have remained *in situ*, such as the conspicuous horseshoe-shaped carved architrave of the sanctuary (fig. 407 drawing) with horizontal flanges, all richly decorated. Their various ornaments are confused (see also fig. 408). The dense, mixed decoration expresses the general style of Late Comnenian art and must be a work of the late twelfth century.

It is noteworthy that fragments of a horseshoe arch, obviously from a sanctuary door, were found during the excavation at Tigani; it is possible that the design of the Tigani templon served as a model for the marble-carver who worked in Episkopi. The north

mullion of the templon screen is also *in situ*. The colonnette is in the form of four flutes linked by a knot. The capital is embellished with a bird at each corner (fig. 408). The lower architrave of the diakonikon is *in situ*. It is decorated in relief with three bosses and palmettes. It seems that there was another cornice above. In a later period a bevelled cornice with two bosses was placed over the arch of the sanctuary door. One boss is decorated with a cross and the other with a small cross surrounded by net pattern. Right of the latter are two confronted birds flanking a *perirrhanterion*.

Part of a doorframe has been used as a step in front of the prothesis door (fig. 407 drawing). Pieces of carving are interposed between the stones with which the later templon screen is built. There are pieces of carving inside the church too (see also fig. 410).

A bevelled cornice with rinceau motif encircles the base of the dome inside (fig. 412).

The church has tie-rods (fig. 412 and fig. 413 drawing). Of the four white marble tie-rods, now badly eroded, three have decoration on the bevelled side which faces the centre of the church. See the east in fig. 413α, the south in fig. 413β and the west in fig. 413γ-δ.

The windows are blocked by carved marble slabs: an example is illustrated in fig. 414.

At the corners of the dome, above the column capitals, there are lion-head waterspouts on which the feline features are rendered in a summary and linear manner.

28. Agitria

The two-columned domed church is dated close to 1200.

Around the base of the inside of the dome runs a cornice with checkerboard pattern and bosses with flame whorl.

The church has tie-rods (fig. 416 drawing, nos 1-4α). The one in the south cross-arm (no. 4) is decorated on the bevelled side – facing the centre of the church – and on the underside – facing the ground. The decoration of the east tie-rod is shown in no. 1, of the north in no. 2 and of its upper side in no. 2β (rope pattern), of the west in nos 3, 3α, 3β. It seems plausible that the carved decoration of the tie-rods is contemporary with the founding of the church.

The present templon screen of the sanctuary is built (fig. 417 drawing), but it preserves an arched marble architrave extending either side in a horizontal wing (fig. 418). At the end of the wing is the inscription:

δούλου σου Βασυλίου

The beginning of the inscription would have been on the left wing, which is not visible today. The original templon screen of the sanctuary was possibly of marble. Fragments of the colonnettes lie outside the church. The original entrances to the prothesis and the diakonikon are in the form of a simple rectangular doorway with marble carved lintels and jambs (fig. 421). The lintel consists of two cornices. On the upper one of the prothesis is the inscription:

+ Κ(ύρι)ε βοήθυ τοῦ δούλου σου Γεοργή-
ου τοῦ Ἀκολήνπου ἅμα συνβύου +

The tympanum of the relieving arch of the doorway leading from the later narthex to the naos is blocked by a carved plaque bearing the inscription:

+ *Κ(ύρι)ε βοήθη τὸ δούλῳ σου Βασήλιον τοῦ κλησέγδικου*

The rectangular door frame consists of carved cornices. Outside the church are carved spolia (fig. 421).

29. Panaghia at Lakkos, Mina

The door of the rebuilt church is framed by two closure slabs incorporated in the wall (figs 422, 423). The decoration with central cross is very dense, leading to a dating in the twelfth century.

30. Koimesis at Platsa

Carvings are incorporated in the walls of the later church, e.g. a carved closure slab of red stone in the east wall, right of and above the apse. Its decoration (fig. 424) does not seem to be Byzantine. On the contrary, above this is a Byzantine cornice and right of the closure slab are an identical cornice (fig. 424) with rinceau, another with a bird with fan-like tail and another with decoration identical to the previous one. Next to this and slightly higher is another cornice with peculiar decoration (fig. 425) which does not seem to be Byzantine. Above the north door is a fragment carved perhaps with trees and animals (fig. 426). On the same wall, between the second and third windows, is part of a closure slab (fig. 427).

31. Small church of the Phaneromeni at Platsa

Incorporated in the east side of the trihedral apse, below the paved roof, is a carving, perhaps from a pillar capital. In the middle is a cross with scroll instead of a foliate cross (fig. 428).

32. Hagios Ioannis at Platsa

There are many carvings in the church. The decoration of the marble frame of the west door consists of several narrow, graduated grooves. There is a section of cornice above the built templon screen (fig. 429). The dosseret of the north column is decorated with foliate crosses. A piece of cornice is incorporated in the north wall, above the wall-painting of St John the Baptist (fig. 430). A fragment of a templon screen colonnette is in the form of quadruple flutes (fig. 431). In the middle of the floor, as a boss (*omphalion*), are two closure slabs (second or third quarter of 12th century). Above the south door is a mullion of a sanctuary door.

32. From the excavation at Tigani

An Early Christian basilica that continued in use, remodelled, in Byzantine times, has been excavated on Cape Tigani. Thirty-six carvings from there are described in the text.

Only those prefaced by the number are mentioned in the summary. For more information see the bibliography cited in the notes to the Greek text.

no. 2 Piece of a marble tympanum of an arch from a *proskynetarion*. On its ground, imitation of *opus sectile*: cruciform carved ellipses with lozenges in the interstices.

no. 3 Marble block. On the bevelled side a champlevé lioness and further left a relief boss.

no. 4 Section of a colonnette with integral capital, the decoration of which resembles the carved decoration of the column capitals in Hagia Barbara at Erimos.

no. 5 Fragment of an ambo wing.

no. 7 Part of an arch from a *proskynetarion*, decorated with intertwined volutes similar to those encountered in the carvings in Hosios Meletios at Kithaironas.

no. 9 Section of an architrave. The technique of the decoration resembles carvings in the same church at Kithaironas.

no. 12 Piece of a marble plaque the decoration of which recalls that of no. 2.

no. 13 Another piece, better preserved than no. 2. It belonged to a *proskynetarion*. Similar decoration, but more artistic, exists on the *proskynetarion* in Hagios Panteleemon at Nerezi (1164).

no. 14 Part of a bevelled cornice of a templon screen. Its decoration recalls the cornice in Hagios Philippos at Ano Poula (1073-1074), but the carving here is flatter and the tongues of the acanthus leaves are rounded.

no. 16 Part of a cubic column capital. Decorated with the same subject as that on the door lintel of Hagioi Theodoroi at Bambaka (1075), but the rendering is less skillful in comparison and points to a later period.

no. 17 Part of a door frame whose decoration closely resembles that of the south door of the katholikon of Hosios Meletios at Kithaironas.

no. 18 Plaque with decoration and guilloche similar to that encountered on the templon screen of Episkopi, Santorini.

no. 19 Part of a bevelled cornice of a templon screen decorated with two crosses. Between them a broad acanthus leaf with back-curving upper part, now broken. The carvings are in the same technique as no. 9. The relief here is more flaccid.

no. 20 Piece of cornice, decorated with a seven-leafed palmette in soft, rather low relief, somewhat flaccid.

no. 22 Part of an ambo wing. It recalls the ambo wings that are incorporated in the walls of Hagios Ioannis at Kounos.

no. 26 Piece of a closure slab with part of a cross, encircled by a wreath in the form of rope. Similar decoration occurs on a carving in Hagioi Theodoroi at Kalou.

no. 28 Section of a bevelled cornice from a templon screen, the left end of carving no. 19. It completes part of a horseshoe arch, most probably of the templon screen of the basilica, remodelled in the twelfth century. It is perhaps the second Middle Byzantine example of a horseshoe arch above the sanctuary door.

no. 29 Section of a colonnette from a templon screen, in the form of quadruple flutes with integral capital decorated with a bird at each corner. The carving seems half-finished. Therefore the remodelling of the basilica in the twelfth century was probably not completed.

no. 30 Mullion with checkerboard pattern on the front, ending above in a cross. A colonnette with flutes at the corners begins further up. On the undecorated side is a jamb of the sanctuary door. On the left side is a vertical mortise for impacting a closure slab. This is therefore the left jamb of the sanctuary door. The technique of the carvings recalls that of the palmettes on the horseshoe arch and the pieces therefore belonged to the same templon screen.

no. 33 Section of an ambo wing.

no. 35 Corner piece of a closure slab with champlevé decoration.

no. 36 Crowning of a closure slab with champlevé palmettes.

34. Asomatos at Kouloumi

It is proposed, with reservations, that the church was built in the twelfth century. The church has marble tie-rods, carved on the side facing the middle of it (fig. 432α-γ drawing). The north tie-rod is illustrated in fig. 432β drawing, the south in fig. 432γ drawing and fig. 434. At the left end is a running animal with elongated body (donkey) and at the right another animal (dog) chasing a hare. Animals are also represented at the ends of the west tie-rod (fig. 433). In the middle spreads a horizontal branch, reminiscent of a herringbone or a centipede (fig. 432α drawing).

The carvings in the Asomatos church lack the quality of the carvings in Mani in the eleventh and twelfth centuries. Nevertheless the animals are rendered in lively movement.

The templon screen 'was built in 1888', but not all its carved members are of this date. It is difficult to distinguish earlier ones because the marble-carver of 1888 was skilled at imitating these. In my opinion the cornice above the door as far as the south wall is old (fig. 435). The rosette there is identical to the rosettes on the south and west tie-rods (figs 433, 434). The outermost closure slabs of the templon screen are old (fig. 436), whereas the other two with the mythical bird, the phoenix, are later.

35. Hagios Spyridon at Kardamyli

A few Byzantine carvings are incorporated in the outside walls of the later church dedicated to St Spyridon *ton Troupakidon* (of the Troupakides). A bevelled cornice with checkerboard pattern and rinceau has been used as the sill of the slit window in the conch of the apse. Part of a templon screen architrave with checkerboard pattern and two relief birds drinking water from a vessel has been used as the sill of the window in the south wall of the nave.

36. Koimesis at Xanthianika, Milea

A Postbyzantine church in Messenian Mani, the octagonal columns in which have bizone capitals (12th century). At the corners of the upper zone of the west capitals are eagles and of the east ones lengthwise *eparmata* (elevations).

37. Hagioi Theodoroi at Kampos, Avia

Noteworthy among the sculptures incorporated in the fabric of the later church (fig. 438), is a cornice (fig. 439) set above the frame of the south door. It is peculiar in that the decoration changes from one point on the same stone. Further up is a closure slab without crowning (fig. 440).

38. Hagios Theodoros at Tsopaka

The marble templon screen in this church with thirteenth-century wall-paintings is preserved. It is possible that it was intended originally for another church, since the north closure slab in particular is impacted in the wall. The closure slabs are illustrated in figs 442, 443 and 444, drawing. The decoration of the two crowning courses is the same (figs 445, 446). The fronts of the colonnettes bear *rotae sericae*. The north colonnette is illustrated in fig. 441.

The boss with cross on the bevelled face of the architrave is not in the middle and the decoration at the north end of the architrave is hidden within the wall. The decoration of the architrave is illustrated in figs 448 and 444, drawing. There was perhaps a second cornice that has not survived. The technique of the carvings is distinguished by clarity and symmetry.

Discarded in the north chapel of the church are two closure slabs with crosses. One slab is carved with a cross set upon steps within an arch and the other with a Latin cross.

39. Koimesis at Kastanea in Messenian Mani

The cross-in-square church in the village square is a remodelling of an earlier church. Waterspouts, some in the form of animal heads, project between the windows of the dome. Presently positioned in about the middle of the tympanum, they have become purely decorative elements. The east columns, now painted, have cubic capitals with peculiar decoration, unique in Mani (figs 449-455). The folk craftsmen mixed elements of Western and mainly Eastern art. On the exterior of the church, two closure slabs are incorporated in the north arm of the cross (see fig. 456 drawing).

Part of a bevelled cornice has been used as the lintel of the south door (see also figs 457-459) and templon screen mullions with colonnettes have been used as jambs of the same door (fig. 460). These pieces are spolia from a twelfth-century Byzantine monument. Outside the church lies an octagonal column with cubical capital (figs 461, 462). There is also another column capital, of unusual form (fig. 463).

40. Ai-Yannis Potamitis at Kokkala

Marble architectural members are incorporated in the north section of a low bench, inside the partially rock-hewn church (figs 464-466). A carved architrave has been impacted in the templon screen (fig. 467).

41. Hagios Nikolaos at Glezou

A single-aisle church with remnants of wall-paintings that can be dated to the thirteenth century.

Fragments of the marble templon screen are dispersed inside and outside the church.

Outside the church lie a mullion and part of a colonnette with quadruple flutes, as well as a doorjamb with pommel finial (fig. 468). Inside the church are two pieces of the cornice of the templon screen (figs 469, 470). One spolium is illustrated in fig. 471 and another in fig. 473. Outside the church is a marble beam carved in a folk style (fig. 472), perhaps the lintel of the door (fig. 474).

The subjects of the sculpted decoration (checkerboard pattern, broad back-curving leaf) are common in the twelfth century.

THIRTEENTH CENTURY

UNSIGNED AND UNDATED SCULPTURES

1. Hagia Paraskevi near the Diros Caves

The church has a built templon screen, with a marble carved architrave above it (figs 475, 476). The cross is not in the middle. The decoration at the right end is illustrated in fig. 477. On account of their rather careless carving, these sculptures should perhaps be dated in the first half of the thirteenth century.

Other architectural members inside the church belong to the same ensemble.

2. Ai-Petrakis near the Phaneromeni Monastery

Of interest in the sculpted decoration of the little church is the marble cornice above the built templon screen (fig. 478). The X-shaped ornaments on the architrave seem like crude versions of the finely worked chiastic ornaments of the twelfth century. The pendent tongues of the back-curving acanthus leaves are equally crude. The cornice is perhaps a work of the late thirteenth century. A closure slab with large cross has been used as the top of the built altar table.

The floor slab in front of the sanctuary door is carved.

FOURTEENTH CENTURY

1. Hagios Georgios at Oitylon

In the little church with the well-known inscription of 1331/32, which has been placed upside down as a sill of the relieving arch above the south door, there is also a piece of cornice incorporated as lintel of the prothesis door in the built templon screen. It is inscribed with the date

+ Ἔτη ϛΩΜΓ

i.e. 6843 = 1334/35.

2. Hagios Georgios at Dryalos

The single-aisle church with the later lateral narthex has been dated to the late fourteenth-fifteenth century. Visible in the jambs of the sanctuary door are the mullions of the Byzantine templon screen, with integral octagonal colonnettes. The front of the north one has sculpted decoration of *rotae sericae*. In the narthex are many graffiti, the earliest with the date

ϛϡϛ̄

= 1397/98.

OBSERVATIONS ON THE SCULPTED DECORATION OF THE CHURCHES IN MANI

The marble architectural members from the churches with carved decoration are catalogued. The number of templon screens, intact or fragmentary, is 55.

The securely dated sculptures of Mani were used as a starting point for dating similar undated ones.

Most of the individual subjects were in use from earlier years in regions of Byzantium neighbouring Mani and further afield. Perhaps a few column capitals, dosserets and closure slabs can lay claim to originality. Of the greatest artistic merit are the closure slabs in the churches of Hagios Petros at Gardenitsa, Hagios Petros at Kastanea and the Taxiarchis at Glezou.

The form of the details of the decoration is adapted to the dimensions of the space decorated.

The elements of the carvings of Mani conform to the classes that Theocharis Pazaras distinguished for the individual elements of the decoration of carved sarcophagi. Many of these elements are old and widely diffused, such as the bizone column capitals or the decoration of column capitals with pinecones or bunches of grapes.

The decoration of the column capitals of the porch of Hagios Nikolaos at Charia and

of the dosserets in the Metamorphosis church at Nomitzi and Hagios Demetrios at Dyo Pigadia, Platsa is of the same type. The representation of wild beasts attacking small quadrupeds is attributed to Islamic models. The bunch of grapes is also an Early Christian subject. The bunch of grapes and the pinecone are well known in the art of oriental peoples. Animals flanking a tree appear in a mosaic pavement at Madaba. The subject of peacocks drinking from a *perirrhanterion*, as well as the cockfight and the hunter aiming his bow at a deer are also Early Christian. Ribbons (*lemniskoi*) are common in Byzantine art; they occur in Early Christian pavements too. On the east tie-rod at Nomitzi double champlevé technique makes a cautious appearance. On the south tie-rod in Hagia Barbara at Erimos there are masks instead of bosses, a unique case in the carvings of Mani.

Cornices at the springing of arches are also encountered in earlier churches at Constantinople.

The templon screen in Ai-Strategos at Boularioi, as well as in the Taxiarches at Nikovo, is unusually high. There are no closure slabs in the prothesis and the diakonikon. The decoration of the mullions is similar to that in Hosios Loukas in Phocis.

The horseshoe arch is attributed to Islamic influence. Several animals are carved on the architraves of the templon screen in Hagios Nikolaos at Kambinari, Platsa. Rope pattern is also used in carvings during the Middle Byzantine period.

A vegetal ornament similar to that on a mullion in the katholikon at Charia can be seen also in S. Clemente, Rome.

The decoration of closure slabs with interlaced band is very common in Constantinople in the eleventh century and in the provinces it survived from the Early Christian era.

The closure slab in Hagios Ioannis Theologos at Gardenitsa resembles the virtually contemporary closure slabs in the Panaghia Krina, Chios. Narrow closure slabs with integral jamb occur in a *metochi* of Hosios Loukas at Aliveri, Euboea. For a closure slab filled with small ornaments, as in Hagios Demetrios at Dyo Pigadia, see Hagioi Anargyroi, Kastoria. On the closure slabs in Hagios Petros at Kastanea, the foliate devices (*orpikes*) rise up as far as the horizontal arms of the cross, just as they do in the Lips monastery at Constantinople and on a sarcophagus in Kiev. A cross flanked by birds, as on a closure slab in Hagios Ioannis at Mina, is encountered from Early Christian times. Rectangles formed by the knotted bands, as on the closure slabs at Limberdo, are encountered on closure slabs of the *phiale* in the Lavra monastery, Mt Athos (11th century). Four rows of rectangles also occur on the closure slabs of Hagia Sophia at Kiev.

For an ornament of closure slabs similar to those incorporated in the wall of the Koimesis at Kastania, see carvings in Rhodes, and for those that are incorporated in the church at Lakkos, Mina, see an Early Christian closure slab from Lefkadia, Naousa. Narrow closure slabs mainly close templon screens of the prothesis and the diakonikon. The closure slabs of an ambo from Tigani recall those of the pulpit in Torcello. Common on the closure slabs of Mani is the large cross, known already from the sixth century. The foliate cross was believed to have protective powers and to ward off devils. The cross known as Solomon's knot and the so-called Latin cross are not uncommon. The Tables on pp. 349-359 present the individual decorative elements encountered in the carvings of Mani.

Rotae sericae intertwined with lozenges are also encountered in carvings in the ninth or the tenth century. The trefoils between *rotae sericae* perhaps allude to the Holy Trinity.

The figure-of-eight motif is also encountered in the eighth and ninth centuries. As on the sarcophagi, so in the carvings of Mani, the main filling ornament is the palmette. Tangential circles are usual on ivory caskets in the ninth and tenth centuries. The alternation of lotus blossom and acanthus palmette is inherited from ancient art. Stellar ornaments were considered to be paradisial symbols from Early Christian times, as are the six-rayed rosettes. Heart-shaped palmettes appear in Byzantium from the sixth century. Palmettes within a lyre-shaped frame occur also in Kaisariani in the eleventh century. The rosettes in Early Christian times indicate the stars of the sky. Chiastic champlevé occurs also in Hosios Loukas, Euboea. Decorated door frames are common in Greece and merit a special study.

Carved inscriptions occur on tie-rods, architraves, cornices, beams, crownings of templon screen closure slabs and panels.

The octagonal colonnettes at the arrises of the tympanum of domes should be considered survivals of Roman models. The so-called Athenian domes were abandoned from the late twelfth century.

Decorative relief flourished during the thirteenth century, as A. Orlandos has noted. The same is observed in Mani in the eleventh and twelfth centuries. The decorative subjects are those current in the Middle Byzantine period. The technique bespeaks influences from Ummayad art.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2002
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ
ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ